

**АНТОЛОГІЯ ЛІБЕРАЛІЗМУ:
ПОЛІТИКО-ПРАВНИЧІ ВЧЕННЯ
ТА ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА**

ISBN 978-966-8865-81-7
УДК 340.14 (3:4/9:4Укр):09
ББК 67.1 (3:4/9:4Укр)

Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права / Упор.: С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд; Відп.ред. С. Головатий; Наук. ред. С. Головатий, О. Сироїд, О. Волкова, А. Черевко; Вст. сл. С. Головатий. – К.: «Книги для бізнесу», 2008. – 992 с.

У виданні зібрано кращі зразки розвитку ліберальної правничої думки та політико-юридичних документів. Збірка містить витяги з праць видатних мислителів античних часів та Середньовіччя, класичних творів епохи Просвітництва, а також переклади визначних документів, зокрема Великої Хартії Вольностей 1215 р., Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки 1776 р. та Французької Декларації прав людини 1789 р. Вперше наводиться переклад українською мовою уривків праць Алберта Дайсі та Джона Ролза, де витлумачено доктрину верховенства права. Видання також містить текст Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. та кращі зразки практики Європейського суду з прав людини, завдяки якій забезпечується розвиток принципу верховенства права у сучасній Європі. Крім того, увазі читачів запропоновано уривки з шести праць українських мислителів, що поділяли та розвивали ідеї політичного лібералізму в Україні.

Видання призначене для науковців, викладачів права, студентів, політиків, законодавців, суддів та всіх, хто цікавиться питаннями становлення і розвитку політичного та юридичного лібералізму і верховенства права.

*Ця книга видана за сприяння
Координатора проектів ОБСЄ в Україні
та фінансової підтримки
уряду Сполучених Штатів Америки*

ISBN 978-966-8865-81-7

© Українська Правнича Фундація, 2008

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО	5
РОЗДІЛ 1. АНТИЧНІ ЧАСИ ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	11
Платон. «Держава»	13
Аристотель. «Політика»	91
Цицерон. «Про державу»	131
Цицерон. «Про закони»	169
Цицерон. «Про природу богів»	204
Magna Carta 1215 р.	219
Томас Гобс. «Левіатан»	235
Джон Лок. «Два трактати про врядування»	327
Самуель Пуфендорф. «Про обов’язки людини і громадянина»	353
РОЗДІЛ 2. ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА	361
Жан-Жак Руссо. «Суспільний договір»	363
Шарль Монтеск’є. «Дух законів»	387
Декларація незалежності США 1776 р.	444
Французька декларація прав людини і громадянина 1789 р.	449
Медисон. «Федераліст №48»	453
Медисон (або Гемілтон). «Федераліст №51»	459
Гемілтон. «Федераліст №78»	465
Томас Пейн. «Права людини»	475

РОЗДІЛ 3. ДОКТРИНА А. ДАЙСІ ТА СУЧАСНІСТЬ. 509

Алберт Дайсі. «Вступ до вчення про право конституції»	511
Джон Ролз. «Теорія справедливості»	531
Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.	542
Практика Європейського суду з прав людини	
Справа «Горнсбі проти Греції» (<i>Hornsby v. Greece</i> , 19 березня 1997 р.)	568
Справа «Брумареску проти Румунії» (<i>Brumarescu v. Romania</i> , 28 жовтня 1999 р.)	616
Справа «Кайсин та інші проти України» (<i>Kaisyn v. Ukraine</i> , 3 травня 2001 р.)	654
Справа ««Совтрансавто-Холдинг» проти України» (<i>Sovtransavto Holding v. Ukraine</i> , 25 липня 2002 р.)	664

**РОЗДІЛ 4. СПАДЩИНА УКРАЇНСЬКИХ
МИСЛИТЕЛІВ 713**

Володимир Мономах. «Повчання»	715
Феофан Прокопович. «Духовний регламент»	729
Станіслав Оріховський-Роксоланин. «Напучення королеві польському Сигізмунду Августу»	789
Богдан Кістяківський. «Соціальні науки і право»	839
Михайло Драгоманов. «Проект Статуту Української спілки «Вільний Союз»»	897

ВСТУПНЕ СЛОВО

Антологія лібералізму побачить світ майже одночасно з мало-помітною (поки що) подією в професійному житті правників, яку заплановано на дні професійного свята українських юристів. У першій декаді жовтня до Києва має намір прибути чисельний гурт науковців та викладачів права з тим, щоб на своєму зібранні обговорити питання вдосконалення правничої освіти з наголосом на потребі запровадити нові навчальні курси, які сприяли б визнанню та реалізації верховенства права в Україні, що вимагається трансформаційним періодом, у якому й донині перебуває українське суспільство.

Прикметно, що ініціаторами такого зібрання виступають представники якраз молодшої генерації українського вченства та освітництва у царині права. Це добра і прогностично оптимістична ознака. Видається, що старше покоління науковців та викладачів, сформоване за часів колоніального статусу України в складі союзної держави тоталітарного зразка, навіть за понад півтора десятка років незалежного статусу України та понад десяток років її докорінно нового конституційного ладу так і не спромоглося на якісні зрушення у цій справі, саме на ті зрушення, які є доконче необхідними для тієї країни, що правдиво (а не декларативно) прагне європейського інтегрування. Отже, ініціативу нової генерації науковців та викладачів слід вітати з усіляких точок зору. Адже така ініціатива з-посеред багато чого іншого, як видається, засвідчує також і те, що молодша генерація колег-правників вже усвідомила: без докорінних змін в юридичній освіті українському суспільству ще довго лишатися в стані «перехідного», у стані неспроможності виконання вимог, що висувуються завданням євроінтегрування, у тому стані, коли прірва між здебільшого пострадянським характером українського суспільства (що є на теперішній час) та західноєвропейським цивілізаційним простором (межа якого на теперішній час співпадає із західним кордоном України) не звужується, а дедалі розширюється та поглиблюється.

Хіба не є ознакою такого стану (зокрема в царині вітчизняної правничої науки та освіти) той факт, що й досі вітчизняна юридична доктрина (представлена як працями науковців та викладачів пра-

ва, так і практикою вітчизняного органу конституційної юрисдикції) сприймає та тлумачить *конституцію* як «основний закон держави», тоді як у західній юридичній доктрині давно вже усталився погляд на *конституцію* як на «основоположний акт установчої влади народу», і відтак в науковому чи офіційному вжитку найменування такого акта будь-якою з європейських мов – це «основоположний закон», а не «основний». Чи є потреба доводити про істотну відмінність посутнього змісту між українськими поняттями «основний» та «основоположний», про істотну відмінність філософсько-юридичного змісту між поняттями «закон держави» та «акт влади народу» тощо?..

За моїми багаторічними спостереженнями, теперішня українська юридична доктрина виступає головною перешкодою не тільки для справи європеїзації української юридичної культури, а й для європеїзації усього українського суспільного буття і розвитку. Красномовним свідченням цього є не лише наведений вище погляд вітчизняних фахівців на явище *конституції*, а також погляди, що панують у вітчизняній науці, на інші визначальні явища європейського цивілізаційного простору, зокрема на *права людини* та на *верховенство права*. Неодноразово мені доводилося наголошувати: дотримання вітчизняною наукою ще й дотепер постулатів нормативістських концепцій позитивізму чи неопозитивізму із цілковитим нехтуванням задекларованого ще у 1996 році Конституцією України як *основоположним законом* (іншими словами – *основоположним актом установчої влади українського народу*) принципу верховенства права – це доктринальний глухий кут, це шлях в нікуди. За такого підходу ніколи не вдасться достеменно досягнути правдиву сутність таких понять та явищ, якими є *конституція*, *конституціоналізм*, *права людини* та *верховенство права*. Правдиву сутність – це значить: їхній зміст у тому розумінні, в якому ці поняття та явища виникли, розвивалися, утвердилися і насамкінець отримали своє повне визнання в юридичній науці і політичній практиці в рамках того середовища, яке й породило ці явища, тобто в рамках західноєвропейської юридичної культури.

Отже, щоб вийти з доктринального глухого кута, в якому вітчизняна наука опинилася й перебуває досі внаслідок традиційної схильності до нормативного позитивізму всіх часів, слід сприймати і тлумачити сутність *конституції* та *конституціоналізму* в рамках юридичної культури Заходу, чи іншими словами – західної традиції права. Тоді доведеться усвідомлено визнати, що *конституціоналізм* в рамках західної традиції права (а відтак – і науки) постав на основі вчення про *природне право* (яке цілковито заперечується усіма різновидами вчення про позитивне право). *Конституціоналізм* як явище – це результат ідеї, згідно з якою жодна гілка державної влади не є вільною від обмежень. А така ідея, своєю чергою, є наслідком ідеї *верховенства права*, яка вже сама також є набутком учення про природне право. Однією з визначальних рис *верховенства права* є те, що саме з ним традиційно пов'язується ідея *конституції* як явища (а не нормативно-правового акта!) та у підсумку – ідея *конституціоналізму* як такого. Загальновизнано, що саме *принцип верховенства права* породив *ідею конституційного нагляду* у вигляді запровадження інституту органу конституційної юрисдикції (яким у континентальній Європі здебільшого виступає конституційний суд). Тому однією з характерних рис конституціоналізму виступає те, що навіть законодавчу владу держави обмежено певними принципами (приписами) конституції. У цьому випадку конституція дає відповідь на запитання, у який спосіб *влада держави* може бути законно обмежена навіть за тієї умови, що *закон держави* є її власним продуктом. Якщо *конституціоналізм* сприймати саме так, як його витлумачено в тому науковому середовищі, де він власне й виник як ідея та утвердився як явище (себто – західною доктриною права, а отже – в рамках вчення про природне право), тоді неодмінно логічним постає висновок про те, що *конституціоналізм* як явище не існував ні в Радянському Союзі, ні в Радянській Україні – попри існування офіційних актів, що їх Радянська влада поіменувала як «Конституція СРСР» чи як «Конституція УРСР».

Спираючись на постулати нормативного позитивізму, вітчизняна наука в питанні дослідження та пояснення *верховенства права* й надалі перебуватиме у глухому куті також і через те, що саме цей

різновид юридичного вчення тлумачить *права людини* як таке, що є наслідком законодавчої діяльності держави, при цьому поділяючи їх на «основні» та «неосновні» та до того ще й ототожнюючи їх з «правами і обов'язками людини й громадянина», тоді як *доктрина природнього права* виходить з протилежного – веде мову лише про *права людини і основоположні свободи*. Відповідно до доктрини природнього права, *права людини* (а саме ця доктрина дала і народження, і посутнє наповнення, і юридичне оформлення цього поняття) постають як такі, що виступають джерелом *конституції* (а не її наслідком) та обумовлюють потребу в *конституціоналізмові*, де *конституція* постає як *суспільний договір* членів спільноти (а не «основний закон держави») стосовно основоположних засад організації та функціонування державної влади обмеженого характеру, за мету для якої членами спільноти встановлено обов'язок влади – не тільки гарантувати, а й реально на практиці забезпечити людині її *невід'ємні (невідчужувані) природні права та основоположні свободи*.

Отже, розуміння *верховенства права* як класичного набутку європейської спадщини вимагає опанування концептуальних джерел доктрини верховенства права, які сягають: спадщини античних мислителів (Платона, Аристотеля, Цицерона); думки юридичних формул документальної пам'ятки англійського Середньовіччя – *Великої Хартії 1215 р.*; надбань прабатьків ідеї природнього походження *прав людини* і послідовників цієї ідеї, філософів доби Просвітництва (Самуеля Пуфендорфа, Томаса Пейна, Джона Лока, Жан-Жака Руссо, Шарля-Луї Монтеск'є); творчості провідників *трьох Великих революцій* – Англійської, Американської і Французької, а також документів, що віддзеркалюють наслідки цих подій – Декларації незалежності США 1776 р. та Декларації прав людини і громадянина 1789 р. Необхідно ґрунтовно оволодіти класичним трактатом англійського правника-конституціоналіста Алберта Дайсі й переконатись у теоретичній та практичній значущості його доробку для сучасних українських потреб. Слід опанувати внесок європейських міжурядових інститутів – передовсім Ради Європи та Європейського Союзу, а надто Європейського Суду з прав людини у Страсбурзі – у розвиток доктрини і принципу верховен-

ства права та у справу тлумачення його сутності на основі букви і духу Європейської Конвенції з прав людини 1950 р. При цьому слід виходити з того, що якраз доктрини мислителів доби Просвітництва у поєднанні з працями послідовників учення про *природне право* та *природні права* заклали основи теорії політичного лібералізму та класичної доктрини верховенства права.

Саме в цьому полягає логіка ідеї підготовки до друку цієї антології та її структурна побудова. Укладачі антології сподіваються, що вона все-таки стане джерельним супроводом пізнання правдивої сутності верховенства права. Проте слід усвідомлювати, що справа пізнання правдивої сутності верховенства права (тобто так, як її сформульовано в рамках західної юридичної доктрини) перебуватиме у безнадійному стані у нас доти, поки відповідно не буде внесено змін до існуючих навчальних програм і курсів за тематикою теорії права та історії політичних учень та допоки в усіх вищих навчальних закладах, де ведеться підготовка фахівців-юристів, не буде запроваджено спеціального навчального курсу з верховенства права (як загальнообов'язкового), випрацюваного на методологічній основі ліберальної політичної і юридичної думки.

Принагідно хочу висловити подяку всім, хто долучився до справи підготовки і видання цієї антології, хто своїм особистим внеском у цю справу надав інтелектуальну, організаційну та фінансову підтримку такого проекту. Мої слова вдячності та особлива шана передовсім укладачам антології – професору Миколі Івановичу Козюбрі та молодому науковцю Оксані Сироїд. Окрема подяка науковим редакторам В.Волковії та А.Черевко, мовним редакторам А.Чердаклі та А.Поритко. Особлива подяка Координатору проектів ОБСЄ в Україні за реалізацію проекту «Підтримка розвитку та впровадження курсу «Верховенство права» на правничих факультетах українських університетів», в рамках якого виходить друком ця публікація, а також Уряду Сполучених Штатів Америки за надану фінансову підтримку.

Сергій ГОЛОВАТИЙ
14 вересня 2008 р.

АНТИЧНІ ЧАСИ ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Платон «Держава»

Аристотель «Політика»

Цицерон «Про державу»

Цицерон «Про закони»

Цицерон «Про природу богів»

Magna Carta 1215 р.

Томас Гобс «Левіатан»

Джон Лок «Два трактати про врядування»

**Самуель Пуфендорф «Про обов'язки
людини і громадянина»**

ПЛАТОН

*Платон (427-347 рр. до н.е.) — давньогрецький філософ,
засновник послідовницького ідеалізму у філософії.
Запропонував проект «цілком досконалої держави»,
який виклав у діалогах «Держава» і «Закон».
Платон вважав, що «правильно побудована»
держава виконує три завдання:
здатна захищати себе від ворожого оточення;
надійно забезпечує всіх громадян тілесними благами;
«дає людині можливість чинити якнайкраще
і жити щасливо».*

*Рушійною силою реалізації ідеї блага є потреби людей.
Потреби завжди різноманітні,
а здібності кожної людини обмежені.
Подолання таких суперечностей
здійснюється шляхом розподілу праці,
що становить фундамент суспільного
і державного ладу, основу якого становить
«верховенство найкращого начала».*

ДЕРЖАВА

Книга III.

XVI. — Вони заслуговують на таку похвалу, — мовив я. — Хоча з нами не погодяться ні творці трагедій, ні Піндар; вони стверджують, що хоч Асклепій і був сином Аполлона, однак спокусився на золото, взявшись вилікувати приреченого на смерть багатого чоловіка, за що й зазнав удару блискавиці. Ми ж на підставі того, про що перед цим вели мову, не віримо їм ні в одному, ні в другому: коли б він був сином бога, то, скажемо ми, не був би таким жадібним, а коли б він був жадібний, то не був би сином бога.

— Це щира правда, — підтвердив він. — Але яка твоя думка, Сократе, ось про що? Хіба не потрібно мати в нашій державі добрих лікарів? А такими, очевидно, могли б бути зазвичай ті, через чії руки перейшла немала кількість як здорових, так і хворих людей. Знову ж, так само і з суддями, які стикалися із різними за своїми природними якостями людьми.

— Без сумніву, — сказав я, — я маю на увазі добрих суддів. Чи ти знаєш, про кого я веду мову?

— Будь ласкавий, скажи мені.

— Що ж, спробую, — погодився я. — Хоча ти в своєму запитанні звів до купи речі, неподібні між собою.

— Як так? — запитав він.

— Найумілішими лікарями стали б ті, хто від самого дитинства, окрім вивчення свого мистецтва, мав би справу з найбільшим числом найхворобливіших людей, і сам переніс би всілякі хвороби, і від природи був би не надто здоровим. Бо, гадаю, не тілом лікують тіло — інакше лікареві було б неприпустимо мати поганий тілесний стан або набувати його, ні, тіло лікують душею, якою немож-

ливо добре оздоровлювати, якщо в самого лікаря вона погана чи стала такою.

— Правильно, — підтвердив Главкон.

— А суддя, друже мій, душею порядкує над душами. Неприпустимо, щоб його душа з юності виховувалась серед розбещених душ і спілкувалася з ними, зазнавала всіляких несправедливостей і сама їх скоювала — і це лишень для того, щоб набути здатності самотійно робити висновки про чужі провини, як, наприклад, за станом свого тіла судять про чужі хвороби. Доконче слід, щоб замолоду душа стала чистою й вільною від поганих звичок, якщо прагне бездоганно й мудро вершити правосуддя. Тому порядні люди, коли ще в молодому віці, видаються простакуватими, і їх легко можуть ошукати люди несправедливі — адже вони, молоді, не мають ніяких ознак, які робили б їх схожими на лукавих людей.

— І справді, — мовив він, — це їм може завдати чимало прикросців.

— Саме тому, — сказав я, — не юнак, а старий муж може бути добрим суддею, який лише в зрілому віці спізнав, що таке несправедливість, її присутність він зауважить не в собі самому і не як властивість власної душі, а в душах інших людей як щось геть чуже йому. Потрібно буде багато часу, щоб він навчився розпізнавати — що то за зло, бо для нього воно — наслідок знання, а не особистого досвіду.

— Такий суддя, очевидно, буде найкращим.

— Так, добрим, — підтвердив я, — це, власне, те, про що ти й запитував. Бо добрий той, хто має добру душу. А не той, хто вміє викрутитись із якої завгодно ситуації і до всього ставиться з підозрою, та ще й, зробивши багато несправедливого, лише вважає себе мастаком на все й мудрою людиною, хоча й справді, коли він спілкується із подібними до себе, то видається, що він знавець своєї справи, бо всього старанно остерігається, пам'ятаючи про погані

риси власного характеру. Але коли він стикається із добрими людьми й тими, хто вже старший за віком, він усе ж виглядає по-дурному зі своєю недоречною недовірливістю й незнанням здорової людської натури — адже відповідні приклади йому невідомі. А зустрічаючись із нікчемними людьми частіше, ніж із порядними, він і собі самому, й іншим видається швидше мудрим, ніж невігласом.

— З будь-якого погляду, — мовив він, — це правда.

XVII. — Отже, — зазначив я, — не в такій людині слід шукати доброго й мудрого суддю, а в тій, про яку ми вели мову раніше. Річ у тім, що порочність ніколи не зможе збагнути ні доброчесності, ні самої себе, а доброчесність людської природи, своєчасно вихована, отримає знання і про себе, й про порочність. Саме така людина, на мою думку, і стає мудрою, а не той, хто просякнутий порочністю.

— І мені так здається, — підтвердив він.

— Отже, разом із належним мистецтвом правосуддя у нашій державі ти узакониш і таке ж мистецтво лікування, про яке ми згадували. Обоє вони виявлятимуть турботу про наших громадян, здорових і тілом, і душею, а хто з них не такий, хто здоровий лише тілом, тим вони нададуть можливість померти, а щодо людей, нікчемних душею, і, до того ж, невиліковних, то їх вони самі позбавлять життя.

— Це, звичайно, буде найкраще і для тих, — сказав він, — хто страждає від подібних вад, і для самої держави.

— А юнаки в тебе, — мовив він, — очевидно, остерігатимуться звертатися до суду, оскільки вони володітимуть тим простим мистецтвом, про яке ми говорили, що воно породжує розсудливість.

— Чом би й ні? — запитав він.

— Тож, як наслідок, — простуючи по цій дорозі, людина, яка володіє музичним мистецтвом, коли забажає, прийме таке ж рішення,

займаючись і гімнастикою, тобто без потреби не звертатиметься по лікарську допомогу.

— Я такої ж думки.

— Вона робитиме гімнастичні вправи й боротиметься з труднощами задля своєї вродженої стійкості духу, головну увагу приділятиме її зміцненню, а не набуттю сили — не так, як інші атлети, які, щоб стати дужчими, і харчуються, і терплять знегоди.

— Твоя правда, — кинув він.

— Отож, Главконе, — запитав я, — чи ті, хто постановив, що треба виховувати за допомогою мистецтва й гімнастики, не задля того так зробили, щоб, як дехто гадає, за допомогою одного розвивати тіло, а за допомогою іншого — душу?

— Чому б і ні? — перепитав він.

— Можливо, — сказав я, — обоє — і мистецтво, і гімнастика — встановлені передусім для блага душі.

— Як це?

— Невже ти не помітив, — запитав я, — яких рис набирає характер тих людей, які все своє життя присвятили гімнастиці, оминаючи мистецтво? І який він у людей, які роблять навпаки?

— Про які риси ти говориш? — у свою чергу запитав він.

— Грубість і жорстокість — з одного боку, і навпаки, з іншого — розніженість і лагідність, — відповів я.

— Мені це також впало в око, — сказав він, — що ті, хто займається лише гімнастикою, стають грубішими, ніж потрібно,

а ті, хто присвячує себе тільки мистецтву, відразу ж набувають такої розніженості, що це їх зовсім не прикрашає.

— І грубість, — зауважив я, — могла б сприяти природній не-самовитості духу і за належного виховання перетворилась би в мужність, але, посилившись понад міру, грубість зазвичай стає черстою й нестерпною.

— І мені так здається, — підтвердив він.

— І що? Хіба лагідність не буде рисою характеру в людей, схильних до філософії? Щоправда, зайва лагідність може спричинити надмір м'якості, але за доброго виховання вона залишається тільки лагідністю і скромністю.

— Це так.

— Виходить, кажемо ми, потрібно, щоб наші охоронці мали дві ці природні властивості.

— Потрібно.

— Також слід, щоб ці властивості перебували в гармонії між собою.

— Чому ж ні?

— А той, хто домігся такої узгодженості, має душу розсудливу й мужню?

— Цілком.

— А коли узгодженість відсутня, душа боязка і груба?

— І навіть дуже.

Книга IV.

I. Тут втрутився у розмову Адімант:

— Тож як ти тепер захищатимешся, Сократе, — сказав він, — якщо хтось скаже, що ти не надто дбаєш про щастя цих мужів і в цьому, мовляв, їхня провина, адже, як казати правду, держава належить їм, але вони не користуються жодним благом — так, як, приміром, інші прикуповують собі орні землі, будують палаци, великі й надзвичайно гарні, опоряджують їх належним чином, складають богам свої особисті жертвоприношення, виявляють гостинність чужинцям, тобто володіють тим, про що ти говорив — золотом і сріблом, та взагалі усім, що вважається необхідним для того, щоб бути щасливим. Очевидно, можна сказати, твої охоронці в державі — як те наймане допоміжне військо, і, здається, нічим іншим вони не займаються, як стоянням на варті?

— Так, — відповів я, — і служать вони лише задля свого існування, бо, на відміну від інших, крім харчів, не одержують ніякої винагороди, вони не мають можливості ні виїжджати в чужі країни за власним бажанням, ні робити дарунки гетерам, ні витрачатися на будь-що, коли заманеться, як витрачаються ті, кого вважають щасливими. Це й ще багато дечого ти не взяв до уваги у своєму звинуваченні.

— Тож нехай і це буде внесено до звинувачення, — промовив Адімант.

— Отже, ти запитуєш, як ми будемо захищатися?

— Так.

— Я думаю, ми знайдемо, що відповісти, коли дотримуватимось обраного шляху. Насамперед скажемо, що немає нічого дивного, якщо наші охоронці саме завдяки цьому почуватимуться найщасливішими, адже ми творимо цю державу, аж ніяк не маючи на увазі,

щоб та чи інша верства населення була в нас винятково щаслива, а навпаки, щоб по-справжньому щасливою була вся держава. Бо саме в такій державі ми сподівалися знайти справедливість, а несправедливість — у найгіршому державному ладі, і завдяки нашим спостереженням хотіли вирішити те, над чим уже давно застановлялися. Отож тепер ми подумки будуюмо державу, яка, на наш погляд, буде щасливою, але не виділяючи в ній когось зокрема, хто — і лише він — був би щасливий, а з наміром, щоб щасливою вона була в своїй цілості. А відразу ж після цього розглянемо державу цілком протилежну. Це подібно до того, коли б ми малювали портрет, а хтось збоку почав нас ганити за те, що ми не користуємось найгарнішими фарбами для зображення найпрекрасніших частин людського тіла: наприклад, очі, які становлять особливу красу, нехай би були намальовані в нас не червоним, а чорним кольором, тоді, захищаючись від цих докорів, цілком доречно було б сказати: «Диваче, не думай, що нам слід ви-мальовувати настільки гарні очі, що вони саме до очей не будуть подібні, і так само з іншими частинами тіла — краще приглянься, як, надаючи відповідного кольору кожній окремо взятій частині, ми від-творюємо прекрасним усе тіло»¹.

Ось і тут — не змушуй нас наділяти охоронців таким щастям, яке зробить їх ким завгодно, лише не охоронцями.

Адже ми зуміли б і рільників одягнути у ксистіди², і прикрасити золотом, і дозволити лише для власного задоволення обробляти землю, а гончарі нехай би полягали біля вогнища із правого боку³, п'ючи-гуляючи собі вволю й досхочу наїдаючись, поставивши біля себе гончарне коло і працюючи із глиною стільки, скільки душа забажає, та й усіх інших таким же чином ми могли б зробити щасливими, щоб щасливою була ціла держава. Але ж не переконуй нас так, бо якщо ми тебе послухаємо, то ні рільник не буде рільником, ні гончар — гончарем, ні будь-хто інший із людей, яким держава завдячує своїм побутом, не збереже свого обличчя. Хоча бувають випадки, коли це не так і важливо. Бо якщо шевці зіпсуються й видаватимуть себе не за тих, ким є насправді, то державі від цього особливої шкоди нема. Проте якщо охоронці законів і держави не виявляться такими

в дійсності, а лише видаватимуться ними, то ти побачиш, що вони повністю зруйнують усю державу, а самі знайдуть можливість добре влаштуватися й почуватися щасливими.

Коли ж охоронців ми зробимо справжніми охоронцями, вони не робитимуть жодної шкоди державі. А хто розводиться про якихось рільників, наче вони благополучні учасники всенародної учти, той говорить про щось інше, а не про державу. Тож треба обдумати, чи ми ставимо охоронців, дбаючи, щоб вони почувалися безмежно щасливими, чи нам слід особливу увагу звернути таки на державу і на її добробут. А охоронців і їхніх помічників потрібно змусити посприяти цьому, їх слід всіляко переконувати, що вони повинні стати найкращими майстрами своєї справи, як, до речі, і всі інші. Таким чином, коли наша держава добре розвиватиметься і зміцнюватиме благоустрій, треба дозволити, щоб кожний стан суспільства, залежно від власної природи, мав можливість зазнати щастя.

II. — На мою думку, ти добре говориш, — сказав Адімант.

— А чи не видається тобі добре сказаним і те, що подібне до цього? — запитав я.

— Що саме?

— Подумай-но і про решту майстрів, чи не це шкодить їм так, що вони стають поганими?

— Що ти маєш на увазі?

— Багатство і вбогість, — відповів я.

— Як це?

— А так: хіба гончар, розбагатівши, на твою думку, захоче вдосконалюватись у своїм ремеслі?

— Не захоче, — сказав він.

— І хіба він не ставатиме дедалі лінівішим і недбалішим?

— Звичайно, ставатиме.

— Виходить, він стане гіршим гончарем?

— Авжеж, — відповів Адімант.

— А якщо через убогість він не зможе придбати собі інструменти чи щось інше, потрібне для праці, то робитиме гірші вироби і навчатиме синів чи інших учнів на гірших майстрів?

— Певно, що так.

— Отже, як від одного, так і від другого — як від бідності, так і від багатства гіршають і вироби ремесел, і самі майстри.

— Це зрозуміло.

— Можна сказати, для охоронців ми, здається, знайшли щось таке, чого всілякими способами слід остерігатись, щоб коли-небудь це щось непомітно для них не проникло в державу.

— Що ж це?

— Багатство, — відповів я, — і бідність, оскільки одне провадить до розкоші, лінощів і нововведень, а друге, oprіч нововведень, — до підлості і зlodіянь.

— Звичайно, — сказав він. — А все ж, Сократе, зваж ще ось на що: як наша держава буде воювати, коли вона не має грошей, а надто коли буде змушена вести воєнні дії проти великої і багатї держави?

— Певна річ, — відповів я, — що боротися з однією такою державою було б важче, проте з двома — легше.

— Як ти це розумієш? — запитав він.

Передусім тому, — сказав я, — якщо вже доведеться битися, то хіба не багатим людям протистоятимуть наші майстри військової справи?

— Так і є, — відповів він.

— То що ж? — я на те. — Чи не здається тобі, Адіманте, що одному кулачному бійцеві, якнайкраще підготовленому, буде легко битися, наприклад, з двома, не навченими цього мистецтва, хоч і багатими товстунами?

— Може, не з двома відразу? — зауважив він.

— Таж ні, саме з двома, — вів я далі, — йому було б не так важко вислизнути з їхнього кола, а потім, обернувшись, вдарити першого, хто до нього наблизився, і якби він проробив це не раз і не двічі, та ще на сонці, у розпал спеки! Невже такий боєць не переможе ще й більше число подібних суперників?

— Чому ж ні? — згодився він. — Нічого дивного в цьому немає.

— Чи ти випадково не вважаєш, що багатії виявляють більше вміння й досвіду в кулачному бою, ніж у військовій справі?

— Вважаю, — мовив він.

— Отже, наші майстри військової справи в такому разі легко можуть битися з подвійною і навіть потрійною кількістю ворогів.

— Я поступаюсь тобі, — сказав він, — бо мені здається, що це справді так.

— А що буде, коли вони надішлють посольство до іншої держави і скажуть правду: «Ми не потребуємо ні золота, ні срібла, нам цього не можна мати, але ж вам дозволено, тож, якщо ви воюватимете у спілці з нами, вся здобич, захоплена у ворога, буде ваша» — чи ти не вважаєш, що, почувши це, дехто візьметься вести війну швидше проти міцних і підтягнутих псів, аніж разом з ними — проти розтлус-тілих і виніжених овець?

— Гадаю, ні. Але якщо до однієї з держав спливуть скарби усіх інших, то поглянь-но, чи не створить це небезпеку для держави, яка багатством не володіє.

— Щаслива ти людина, — сказав я, — коли думаєш, що назви держави достойні й інші, а не тільки та, що ми будуємо.

— Але чому ж ні? — запитав він.

— Треба, щоб інші мали довгі назви, тому що кожна з них являє собою надзвичайно велике число держав, а зовсім не одне «місто», як це називається в грі⁴. Вони об'єднують — усі без винятку — щонайменше дві держави: одна — злидарів, а друга — багатіїв, а в кожній із них також багато держав, і якщо ти сприйматимеш їх за щось одне, то пропустишся великої помилки. Коли ж ти підійдеш до них як до багатьох і передаси гроші й владу одних громадян іншим, чи навіть їх самих переведеш із одного стану до іншого, ти завжди матимеш багато союзників, а ворогів — мало. І доки держава житиме розумно, як недавно ми й вирішили, вона буде наймогутнішою; я кажу не про уявну, а про справжню могутність, навіть якщо за державу воює всього тисяча воїнів. Проте ні серед еллінів, ні серед варварів тобі буде нелегко віднайти бодай одну таку державу, по-справжньому могутню, тоді як уявно могутніх дуже багато, і вони значно більші від нашої держави. Чи ти іншої думки?

— Ні, присягаю Зевсом! — мовив він.

III. — Виходить, — сказав я, — для наших правителів це могло б бути найкращою межею могутності, межею, яка повинна визначити

і величину їхньої держави, і скільки землі відповідно до її розміру вони повинні їй забезпечити, не зазіхаючи на більше.

— Що це за межа? — запитав він.

— Гадаю, — мовив я у відповідь, — ось яка: державу можна збільшувати доти, доки вона зостається єдиною, але далі — ні.

— Чудово! — вигукнув Адімант.

— Отже, ми поставимо перед охоронцями ще й таке завдання: всіяко старатися, щоб наша держава була не надто малою, однак і не позірно великою, а щоб була вона достатньою і єдиною.

— Доволі просте завдання ми їм доручили, — сказав він.

— А від цього, — провадив я, — ще простішим буде таке, про яке ми недавно згадували, кажучи, що коли в охоронців народиться не зовсім вдалий нащадок, то його потрібно перевести до іншого стану, а обдарованого з іншого стану — до охоронців. Цим ми хотіли дати зрозуміти, що кожному з інших громадян слід доручати саме те заняття, до якого він має нахил, щоб, займаючись лише тією справою, яка йому підходить, кожний ставав би для себе єдністю, а не безліччю, і так само ціла держава стане єдиною, а не множинною.

— Це завдання простіше від попереднього, — сказав він.

— Зовсім ні, — заперечив я, — можливо, любий мій Адіманте, хтось і кине нам, що ми поставили перед охоронцями надто багато і надто високих для них завдань. Але це все дрібниці, якщо вони захищатимуть, як мовиться, одну велику справу, чи радше не велику, а достатню.

— Що це за справа? — запитав він.

— Навчання, — я у відповідь, — і виховання. Бо якщо навчання добре, охоронці стають поміркованими людьми, вони й самі легко

це все зрозуміють, а також і те, що ми зараз опускаємо, наприклад, вибирання собі дружини, шлюб, народження дітей. Це все справді треба узгодити із приказкою: «У друзів усе має бути спільним»⁵.

— Це було б найправильніше, — підкреслив Адімант.

— Безперечно, достатньо лиш дати один поштовх до розбудови держави, і вона запрацює сама, набираючи сили, наче колесо. Бо ж правильне навчання й виховання спонукають до вияву в людині добрих природних нахилів, а в кого ці нахили від народження, у того під впливом такого виховання вони стають ще кращими — і взагалі, і в передачі їх своїм нащадкам, так як буває у всіх живих істот.

— Це природно, — мовив він.

— Тож, коли небагатослівно: тим, що дбають про державу, треба докладати всіх зусиль до того, аби її псування не залишилося для них непоміченим, і, передовсім, вони повинні оберігати її від людей, які порушують порядок нововведень у гімнастиці й мистецтві взагалі, наприклад, особливо слід остерігатися, коли хтось каже, що

*... люди звичайно таку найбільш вихваляють
Пісню, яка слухачів полонить найповнішим звучанням*⁶,

бо часто багато хто міг би подумати, що поет говорить не про новий зміст пісні, а лише про її нову мелодію, і саме це готовий схвалити. А такі речі не слід ані схвалювати, ані так розуміти. Бо впровадження нового виду музичного мистецтва треба остерігатися як небезпеки, що загрожує всьому; тому що жанри мистецтва ніде не зазнають перемін без одночасної зміни в найважливіших законах держави — так стверджує Дамон, і я вірю йому.

— Тоді й мене віднеси до числа тих, хто йому вірить, — мовив Адімант.

IV. — Очевидно, самедесь тут, — сказав я, — нашим охоронцям і потрібно виставити своїх чатових, тобто в музичному мистецтві.

— Дійсно, — погодився він, — сюди беззаконня проникає якось легко й непомітно.

— Так, — відповів я, — це ніби гра, яка не завдає ніякої шкоди.

— І справді, шкоди начебто ніякої й немає, окрім того, що, малопомалу вкорінюючись, воно, беззаконня, непомітно для ока поступово проникає у звичаї та звички, відтак помітно збільшується і проникає у взаємини між людьми, а потім повзе далі, зазіхаючи вже на закони й державний лад, до того ж, Сократе, робить це з великою зухвалістю, аж поки, врешті-решт, не переверне все догори ногами як у приватному, так і в державному житті.

— Невже ця справа має саме такий вигляд?

— На мою думку, так, — підтвердив він.

— Виходить, як ми й говорили від самого початку, вже перші ігри наших дітей не повинні виходити за межі закону, а коли вони протизаконні, то й діти, які беруть у них участь, починають зневажати закон, тоді неможливо виростити з них людей справедливих і серйозних.

— А як інакше? — запитав він.

— Коли ж діти відразу почнуть бавитись як належить, то завдяки музичному мистецтву почуття права пустить своє коріння в їхніх душах, і на відміну від інших дітей це почуття в них зростатиме і виявлятиметься в усьому, навіть змусить їх до поправлення державного устрою, якщо в ньому раніше було щось негаразд⁷.

— Все правильно, — сказав він.

— І в усьому, що здається не таким уже й вартісним, — не вгавав я, — вони віднайдуть закони, якими нехтували їхні попередники.

— Що за закони?

— А хоч би й норми поведінки: молодші повинні поступатися місцем старшим, їм також слід мовчати й стояти в їхній присутності, і вони повинні шанувати батьків, а далі чимало такого, що стосується зовнішнього вигляду: зачіска, одяг, взуття і багато чого іншого. Чи ти іншої думки?

— Чому ж, саме такої.

— Гадаю, було б безглуздо це все визначати законом. Цього ніде немає, такі постанови все одно не утримуються ні в усному слові, ні викладені на письмі.

— Це ж чому?

— Принаймні, Адіманте, якого напрямку набрало виховання людини, такими, напевно, будуть для неї і наслідки. Хіба подібне не породжує завше подібне?

— Саме так!

— На мою думку, ми могли б сказати, що, врешті-решт, виховання зводиться до одного — до чітко окресленого й зрозумілого результату: або благо, або його протилежність.

— Не заперечую.

— Саме тому я поки що навіть не намагався б встановлювати закони в цій галузі, — вів я далі.

— Звичайно, — погодився він.

— Як же, на милість богів, — сказав я, — ми насмілимось установлювати якісь закони, що пов'язані з інтересами ринку, тобто з тими угодами, які кожний там укладає один з одним, а коли хочеш, то й із взаєминами між ремісниками, бійками, поданням позовів і призначенням суддів; а якщо десь необхідно буде стягувати і встановлювати податки чи на ринку, чи в гавані, чи в будь-яких справах — ринкових, міських, портових або інших подібних до них?

— Але ж бездоганим мужам⁸ не варто наказувати, бо в більшості випадків вони й самі легко зрозуміють, які тут слід запровадити закони.

— Авжеж, мій друже, — продовжував я, — це так, якщо тільки бог дасть їм зберегти ті закони, які ми не так давно розглядали.

— А якщо ні, — сказав він, — то упродовж усього життя вони будуть установлювати безліч різноманітних законів і вносити до них поправки, вважаючи, що таким чином, врешті-решт, досягнуть досконалості.

— Ти твердиш, — мовив я, — що такі люди житимуть, наче хворі, які через свою розбещеність не хочуть облишити поганий спосіб життя.

— Саме так.

— І житимуть вони кумедно. Бо, лікуючись, нічого не досягатимуть, окрім того, що додаватимуть своїм недугам більшої розмаїтості та сили і завжди матимуть надію на одужання, коли хтось порадить їм нові ліки.

— Авжеж, — погодився він, — така доля чекає на всіх, хто так хворіє.

— Що далі? — запитав я. — Чи це не потішно у них виглядає: найбільшим від усіх своїм ворогом вони вважають того, хто каже

їм правду, що поки вони не припинять пиячити, наїдатись, віддаватися всіляким любовцям і лінивству, доти нічого їм не допоможе — ні ліки, ні припікання, ні розтини, а також ні замовляння, ні амулети, ні щось інше з подібних речей.

— А це геть не втішно, — вигукнув він, — бо що тут може бути втішного, коли гніваються на того, хто добре радить?

— Здається, ти не збираєшся вихваляти таких мужів, — мовив я.

— Ні, присягаю Зевсом!

V. — Отже, коли ціла держава, про яку ми щойно вели мову, займається чимось подібним, ти і її не збираєшся вихваляти. Чи не це саме ми помічаємо у державах, у яких погано урядують, де громадянам забороняється повністю змінювати законодавство, і кожний, хто на це зважується, підлягає страті? А хто намагається бути приємним, прислуговуючи громадянам, які перебувають під таким управлінням, і всіляко догоджати їм, підлещуючись і вгадуючи їхні бажання та вдовольняючи їх, то такого, виходить, вважатимуть доброю людиною, мудрою у важливих справах, і громадяни його шануватимуть?

— Мені здається, — мовив Адімант, — така держава робить те саме, що й ті хворі, а цього я аж ніяк не можу схвалити.

— Що-о, ти не захоплюєшся відвагою і спритністю мужів, які хочуть і готові прислуговувати таким державам?

— Захоплююсь, — відповів він, — але за винятком тих, які самі себе вводять в оману і вважають, що вони справжні державні діячі, і тому, що їх вихваляє натовп.

— Про що мова? Хіба ти не згоден із такими людьми? — запитав я. — Чи гадаєш, що коли хтось, наприклад, не вміє вимірювати, а багато таких самих невігласів запевняє його, що він має зріст у чотири лікті⁹, то він все ж не думає так про себе?

— Звичайно, ні, — відповів він.

— Тож не гнівайся на них. І справді, такі законодавці найкумедніші з усіх, про яких ми щойно говорили, вони постійно вносять поправки до своїх законів, сподіваючись покласти край зловживанням у ділових взаєминах, але, як я тільки-но зазначив, не усвідомлюють, що відрубують голову гідри¹⁰.

— Авжеж, — сказав він, — нічого іншого вони й не роблять.

— Отож можна вважати, — продовжував я, — що в державі, чи погано, чи добре урядженій, справжній законодавець не повинен турбуватися про подібний вид законів, тому що в першому випадку вони некорисні і взагалі непотрібні, а в другому — щось подібне може запровадити будь-хто, в усьому ж іншому вони самі собою впливатимуть із уже вироблених раніше норм поведінки¹¹.

— А що іще із законодавства нехай залишиться у нас? — запитав Адімант.

І я сказав:

— У нас — нічого, однак у Аполлона, що в Дельфах, — найважливіші, найкращі й найперші закономірності¹².

— Які саме? — перепитав він.

— Про спорудження храмів, жертвоприношення і все інше, пов'язане із ушануванням богів, демонів і героїв, також про поховання померлих і про те, що слід робити, щоб ті, що в Аїді, виявили до нас прихильність. Ми ж бо не знаємо таких речей, але, вибудовуючи державу, ми й іншому нікому не повіримо, якщо маємо здоровий глузд і не будемо шукати порад у жодного іншого екзегета¹³, окрім рідного¹⁴. Адже у цьому всьому саме цей бог є рідним екзегетом для всіх людей, він провіщає, сидячи в Дельфах на пупі Землі¹⁵.

— Прекрасні слова! — вигукнув він, — так і слід робити.

VI. — Отже, сину Арістона, — сказав я, — припустимо, що державу ти вже збудував. Відтак, піднявши достатньо яскравий світильник, сам у ній роздивись, і брата свого запроси, і Полемарха, і всіх інших — може, якось побачимо, де там справедливість, а де несправедливість, і як одну відрізнити від другої, і котру з них треба мати людині, що прагне бути щасливою, незалежно від того, затаїться вона від усіх богів та людей, чи не затаїться.

— Що за дурниці! — вигукнув Главкон. — Ти ж бо сам обіцяв пошукати, бо, мабуть, вважаєш, що з твого боку було б безбожно не допомогти справедливості в будь-який спосіб і наскільки це в твоїх силах.

— Ти доречно про це згадав, — мовив я, — так і слід зробити, але й ви повинні допомогти мені.

— Будь ласка, ми готові, — відповів Главкон.

— Отож я сподіваюсь, — сказав я, — знайти відповідь ось яким чином. Думаю, що ця держава, якщо тільки вона правильно побудована, буде в нас цілком досконалою.

— Без сумніву, — підтвердив він.

— Зрозуміло, що вона мудра, мужня, розсудлива й справедлива¹⁶.

— Зрозуміло.

— Виходить, коли щось із цих добродішностей ми в ній виявимо, незнайденим буде лиш те, що зостанеться?

— Тобто?

— Це ж так само, якби ми серед будь-яких чотирьох речей розшукували якусь одну: для нас достатньо було б або знати заздалегідь, що вона собою являє, або мати уявлення про інші три речі, тоді б ми знайшли й ту, яку шукаємо, — бо ж очевидно, що вона якраз і буде не що інше, як те, що лишилося¹⁷.

— Твоя правда, — погодився він.

— Виходить, у тому, що стосується цих доброчесностей, слід так само шукати, оскільки наша держава має їх чотири?

— Звичайно.

— І насамперед, на мою думку, абсолютно безсумнівною в ній є мудрість, хоча саме з нею все виглядає трохи дивно.

— Чому? — запитав він.

— Держава, яку ми розглядали, видається мені справді мудрою. Адже вона розсудлива. Хіба не так?

— Так.

— А це ж ясно, як білий день, що розсудливість виражає якесь знання, бо не через неуцтво, а завдяки знанням люди приймають добрі рішення.

— Це зрозуміло.

— А в державі існує багато всіляких знань.

— Певна річ.

— То невже через обізнаність у теслярському мистецтві державу треба назвати мудрою і розсудливою?

— Це безглуздо, — відповів він, — зовсім не через нього, інакше треба було б назвати її теслярською.

— Отже, хоч для держави й бажано, щоб вона могла мати якнайкращі знання з виробництва дерев'яних виробів, усе ж не за вміле їхнє виготовлення її можна назвати мудрою.

— Ні в якому разі.

— Що-о? А за мідні та інші подібні вироби?

— Це тут ні до чого.

— І не за вирощування плодів землі, інакше вона була б землеробською?

— На мою думку, так.

— І що ж? — запитав я. — Чи в когось із громадян у тільки-но побудованій нами державі є якесь таке знання, що може зарадити не лише якійсь дрібній проблемі, а й тій, яка стосується держави в цілому, визначаючи, в який спосіб держава найкраще повинна врегулювати як внутрішні, так і зовнішні відносини?

— Звичайно, є.

— Яке й у кого? — запитав я.

— Це вміння стояти на сторожі держави, — мовив Главкон, — воно наявне в тих правителів, яких ми не так давно назвали досконалими охоронцями.

— Отже, знаючи це, як ти назвеш нашу державу?

— Розсудливою, — відказав він, — і справді мудрою.

— Тож як ти гадаєш, — запитав я, — кого в нашій державі більше — ковалів чи цих справжніх охоронців?

— Ковалів більше, — відповів він.

— Виходить, — вів я далі, — і з-поміж усіх інших, хто має якесь знання і відповідно до нього свою назву, охоронців буде найменше?

— Так, найменше.

— Таким чином, завдяки найменшій частині свого населення, частині, яка очолює державу і керує нею, а також завдяки знанням, якими та частина володіє, ціла держава, побудована згідно з природою, була б мудрою. І, як видається, природа не надто щедра на таких людей, які здатні володіти тим знанням, що лише одне з усіх інших видів знань заслуговує бути названим мудрістю.

— А що, слухна думка, — визнав він.

— Ось ми й відшукали, не знаю, щоправда, як нам це вдалося, одну з чотирьох властивостей держави — і її саму, і місце, яке вона в державі посідає.

— Як на мій погляд, — промовив він, — ми її доволі ґрунтовно висвітили.

VII. — Коли ж вести мову про мужність — що вона собою являє і яке місце їй у державі відведено, через що державу й називають мужньою, — це не так уже й важко розпізнати.

— Яким чином?

— Хто ж, — запитав я, — коли дає визначення державі як похлиливій чи мужній, візьме до уваги щось інше, ніж ту частину її громадян, які вирушають у похід, щоб битися за неї?

— Ніхто ні на що інше не зважатиме, — погодився він.

— Тому, як мені здається, — сказав я, — дивлячись на решту її громадян, незалежно від того — боягузи то чи сміливці, не можна робити висновок, що держава така або інша.

— Ні ж бо.

— Мужньою держава буває лише з огляду на якусь одну свою частину, завдяки якій вона наділена здатністю завжди оберігати таке міркування про загрозові небезпеки, що виявляються саме в тій чи іншій ситуації, яке законодавець зумів прищепити своїм вихованцям. Хіба не це ти називаєш мужністю?

— Я, — мовив він, — не дуже зрозумів, що ти сказав, повтори, будь ласка, ще раз.

— На моє переконання, — сказав я, — мужність і є отим збереженням.

— Яким іще збереженням?

— Таким, що оберігає певне міркування про загрозову небезпеку — що вона таке і як виглядає. Власне, його міркування я і називаю постійним всезагальним збереженням, тому що воно завжди присутнє в людині — і в стражданнях, і в потіхах, і в пристрастях, і в страхі, і його ніколи не можна згубити. А до чого воно подібне, я міг би, якщо ти хочеш, пояснити свою думку з допомогою порівняння.

— Авжеж, хочу.

— Напевно, ти знаєш, — промовив я, — коли фарбувальники збираються надати вовні червоного кольору, вони спершу вибирають із різнокольорової вовни лише одну — білу, потім різними способами готують її до того, щоб вона набула якнайкращого червоного забарв-

лення і, нарешті, фарбують. І пофарбована таким чином вовна дістає тривкий колір, і прання — з лугами чи без них — не може йому зашкодити. А якщо ж це зробити інакше, ти сам знаєш, що станеться, коли пофарбувати цією фарбою або іншими, не підготувавши вовну як слід.

— Знаю, — підхопив він, — фарба тоді вицвітає, і це смішно.

— Тоді зрозумій, — сказав я, — що щось подібне робимо й ми, наскільки це можливо, коли відбираємо воїнів і виховуємо їх за допомогою музичного мистецтва й гімнастики. Будь певен, ми нічого іншого не хочемо досягти, лиш того, щоб воїни з якнайтвердішим переконанням сприйняли закони, наче забарвлення, і тоді їхнє міркування про безпеки та про все інше стане тривким завдяки здібностям, якими обдарувала їх природа, і відповідному вихованню, і це забарвлення не можна буде виполоскати жодними справді сильними лугами — ні насолодою, яка має сильнішу дію, ніж халестрійський поташ¹⁸ і попіл, ні смутком, ні страхом, ні пристрастю, взагалі нічим із будь-яких інших лугів. Я називаю і вважаю подібну здатність за незмінне збереження правильного, законного міркування про те, що є небезпечне, а що ні, мужністю, звичайно, якщо ти не проти.

— Нічого не маю проти, — відповів він, — як на мене, ти вважаєш те міркування на цю тему, що виникла без участі виховання, хоч правильним (як це можна побачити серед тварин і рабів), але не законним, і називаєш його якимось інакше, не мужністю.

— Ти не помиляєшся, — я на те.

— Отже, я схвалюю твоє розуміння мужності.

— Ти схвалюєш розуміння мужності як громадянської властивості, — сказав я, — і робиш цілком правильно. Пізніше ми розглянемо це ґрунтовніше. Бо тепер наш пошук скеровано вже на інше, на справедливість. А філософського дослідження мужності, як на мій погляд, маємо більше, ніж достатньо.

— Чудово сказано! — вигукнув він.

VIII. — Відтак, — продовжував я, — zostалися ще дві властивості, які треба відшукати в нашій державі: розважливість і те, задля чого ми й затіяли увесь цей розгляд: справедливість.

— Звичайно.

— Як би його оце раніше з'ясувати нам значення справедливості, щоб більше не мати клопоту і з розсудливістю?

— Не знаю, — сказав він, — але мені не хотілось би доскіпуватись, що таке справедливість, перш ніж ми не звернемо належної уваги на розсудливість. Тож коли хочеш зробити мені приємність, займися спочатку нею.

— Авжеж, хочу, — відказав я, — якщо лишень не завдам цим якоїсь шкоди.

— То починай же, — промовив він.

— Справді, треба починати, — сказав я. — Коли добре придивитись, можна помітити, що розсудливість подібна до певної співзвучності й гармонії, і при тому більше, ніж усі попередні властивості¹⁹.

— Як це?

— Розсудливість — це ніби якийсь порядок, — пояснював я далі, — це приборкання власних задоволень і пожадань, як кажуть — «бути володарем над собою» — я вже й не знаю, у який спосіб. І про багато іншого, подібного до цього, кажуть, що це сліди розсудливості. Хіба не так?

— Саме так, — відповів він.

— Тож чи це не смішно — «бути володарем над собою»? Бо хто є володар над собою, той, без сумніву, є рабом своїм, а хто

раб самого себе, той і володар над собою: бо при цьому всьому мова йде про одну й ту ж людину.

— Чому б ні?

— Але, — вів я далі, — мені здається, що цим висловом хочуть наголосити, що в самій людині, маючи на увазі її душу, є одне щось краще, а друге — гірше, і коли краще за своєю природою переборює гірше, тоді кажуть, що людина зуміла «бути володарем над собою», вважаючи її вартою схвалення, а коли через погане виховання чи якесь несприятливе оточення краще, якого за природою завжди менше, поступиться гіршому, тоді докір і ганьба зустрінуть таку людину, яку називають «рабом самого себе» і сприймають її в такому стані як неопановану.

— Здебільшого так і буває, — мовив він.

— Тож поглянь тепер на нашу нову державу, — продовжував я, — і ти побачиш, що вона перебуває в одному із цих двох станів. Ти скажеш, що таку державу справедливо можна наректи володаркою над собою, оскільки все те, де краще верховодить над гіршим, слід називати розсудливим і володарем над собою.

— Здається, — сказав він, — ти мене переконав.

— І багато всіляких пожадливих прагнень і страждань можна знайти, особливо, коли йдеться про дітей і жінок, навіть у тих людей, кого називають вільнонародженими, оскільки серед них більшість має нікчемні душі.

— Звичайно.

— А прості та помірковані [переживання], які завдяки здоровому глуздові та правильному міркуванню підпадають під верховенство розуму, зустрічаються у небагатьох найздібніших від природи і найкраще вихованих.

— Це правда, — підтвердив він.

— То невже ти не бачиш, що так само і в нашій державі: нікчемні пожадання більшості тут переможені розумними бажаннями меншості, тобто людей набагато порядніших.

— Авжеж, бачу, — відповів він.

ІХ. — Виходить, коли з'явиться потреба визнати якусь державу володаркою над втіхами, над жагучими пожаданнями і над самою собою, то це буде наша держава.

— Безперечно.

— А з огляду на це її не можна назвати розсудливою?

— Звичайно, можна! — вигукнув він.

— І знову ж таки, — якщо в якій-небудь державі й у правителів, і в підданих існує та сама думка про те, кому слід правити, то вона обов'язково буде і в нашій державі. Чи ти так не вважаєш?

— Безумовно, так, — відповів він.

— Тож кому із громадян, ти запитаєш, властиво бути розсудливим — коли справа виглядає ось так — правителям чи підвладним?

— Очевидно, і тим, і іншим, — відповів він.

— Ось бачиш, — вів я далі, — виходить, недавно ми досить правильно передрікали, що розсудливість подібна до якоїсь гармонії.

— І що?

— Це не так, як із мужністю чи мудрістю, які, коли присутні в якій-небудь частині держави, роблять ту державу або мудрою,

або мужньою; розсудливості ж дія зовсім інша, вона попросту наляштовує все на свій лад, змушуючи і слабше, і сильніше, і середньо натягнуті струни звучати в гармонії між собою, якщо бажаєш, за допомогою розуму, або сили, або, врешті-решт, кількості й багатства чи всього іншого до того подібного, отже, ми мали б усі підстави сказати, що ця узгодженість і є розсудливістю, іншими словами, природна співзвучність гіршого й кращого в тому, яка з цих двох властивостей повинна брати гору і в державі, і в кожній людині зокрема.

— Я, звичайно, — мовив він, — повністю згоден.

— Добре. У нашій державі ми вже спостерегли ці три властивості, які мають тут саме такий вигляд. А який той вид, що зостався поза нашою увагою і завдяки якому держава стає причетною до доброчесності? Хоча зрозуміло, що це — справедливість.

— Авжеж, не що інше.

— Виходить, Главконе, тепер нам слід, наче якимось мисливцям, стати довкола чагарника й не спускати ока, щоб справедливість десь не зникла, а то вона вислизне, і знову все стане незрозумілим. Адже ясно, що вона десь тут. Тому пильнуй і намагайся підстерегти, а якщо побачиш перший, то покажи й мені.

— Коли б я лише міг! — вигукнув він. — Це швидше мені треба йти услід за тобою і намагатися розглянути те, що мені покажуть, бо лише в той спосіб можеш користати з моїх послуг.

— Тож іди слідом, помолившись зі мною! — закликав я.

— Я так і зроблю, ти лише веди.

— Але ж тут якесь непрохідне місце і, виявляється, ще й затінене. Атож, довкола темно і важко щось розгледіти. Але все одно — треба йти далі.

— Треба йти, — сказав він.

— І я, щось побачивши, скрикнув: «Гей! Гей, Главконе, ми, здається, натрапили на якийсь слід. На мою думку, вона від нас далеко не втече».

— Ти сповіщаєш добрі новини, — сказав він.

— Ну й тугодуми ж ми, хай йому грець! — вигукнув я.

— Як так?

— Та ж уже давно, любий мій друже, здається, від самого початку, вона крутиться у нас під ногами, а ми на неї й не глянемо, що найкумедніше. Це наче, як деякі люди, тримаючи щось у руках, іноді шукають те, що тримають: ось і ми дивимось не сюди, а кудись далеко, де вона начебто від нас заховалась.

— Як це розуміти? — запитав він.

— А ось як, — відказав я, — на мою думку, говорячи й слухаючи один одного, ми ще й досі не збагнули, що вже тоді якимось чином говорили про справедливість.

— Занадто довгий вступ, — зауважив він, — для того, кому кортить послухати.

Х. — То слухай, — я на те, — і зважуй сам, чи варті чогось мої слова. Ще на початках побудови держави ми постановили, що творити її слід задля того, що, на мою думку, є справедливістю чи якимось її різновидом. Також ми постановили і часто підкреслювали, якщо ти пригадуєш, що кожна окрема людина повинна займатися чимось одним із тих занять, які потрібні державі, і саме тим, у якому найбільше виявляються її природні здібності.

— Так, ми це підкреслювали.

— Робити свою справу і не пхати носа в чужу — ось це і є справедливість, про що ми чули від багатьох та й самі часто так говорили.

— Авжеж, говорили.

— Отож, друже мій, кожному займатися своєю справою — це, можливо, і буде справедливістю. Часом не знаєш, чому я роблю такий висновок?

— Ні, — відповів він, — скажи, будь ласка.

— Мені здається, — почав я пояснювати, — що із тих властивостей держави, які ми розглянули, а саме розсудливість, мужність і мудрість, у держави є ще й остання властивість, яка тим попереднім дає можливість народитися з неї, а коли вони з'являються, вона забезпечує їм подальше буття доти, доки сама буде існувати. І ми стверджували, що залишок після того, як ми знайшли згадані три властивості, якраз і буде справедливістю.

— Безперечно, — погодився він.

— Але все ж, — вів я далі, — якби треба було вирішити, що саме із породженого цими властивостями якнайбільше причетне до перетворення нашої держави в досконалу, це виявилось би досить важкою справою: чи буде то згода між правителями й підвладними, чи наявне у воїнів і збережене ними узгоджене із законами міркування про те, що небезпечно, а що ні, чи, може, притаманні правителям розум і пильність, чи особливо те, що робить нашу державу досконалою і що перебуває там і в дитині, і в жінці, і в рабові, і у вільнонародженому, і в ремісникові, і в правителеві, і в підвладному — як-от: кожний робить щось своє і не пхає носа до іншого.

— Таке рішення, ясна річ, було б не з легких, — зауважив він. — Хіба ні?

— Очевидно, коли йдеться про досконалість держави, здатність кожного в ній робити свою справу вступає у боротьбу із мудрістю, розсудливістю і мужністю?

— І навіть дуже, — сказав він.

— То чи не застановляєшся ти над тим, що справедливість також бореться із ними за досконалість держави?

— Авжеж, застановляюсь, — відповів він.

— Зваж іще й на те, — коли, звісно, погодишся з цим, — що хіба не правителям держави ти накажеш вести судові справи?

— Чому ж ні?

— І невже вони вестимуть судовий розгляд, домагаючись більше чогось іншого, ніж того, щоб ніхто ані не заволодів чужим, ані не позбувся свого?

— Ні, саме цього.

— Оскільки це справедливо?

— Так.

— Отже, тут можна було б погодитись, що справедливість полягає у тому, щоб кожний мав своє власне і робив також своє.

— Це так.

— Дивись-но, чи ти погодишся зі мною у тому, що коли тесля спробує виконати роботу шевця або швець — теслі, обмінявшись між собою знаряддями праці й навіть заробітками, або коли одна й та сама людина намагатиметься виконувати дві роботи, і реміс-

ники поміняються місцями, як на твій погляд, це дуже зашкодить державі?

— Не дуже, — відповів він.

— Однак коли ремісник чи хтось інший, звичайний ділок за своїми вродженими здібностями, піде вгору завдяки багатству, широким зв'язкам, силі або ще чомусь іншому, і спробує перейти до стану воїнів, або хтось із воїнів зробить спробу потрапити до членів ради чи до охоронців, не маючи на те жодних підстав, а ще як і одні й другі поміняються між собою знаряддями праці, і званням, чи коли одна й та сама людина намагатиметься все це робити водночас, тоді, я впевнений, ти неминуче визнаєш, що така перестановка і втручання не в свою справу згубні для держави.

— Цілком так.

— Отже, втручання цих трьох існуючих станів у чужі справи й заміна одного стану на інший — дуже велика шкода для держави. І такі дії, можливо, найправильніше було б вважати тяжким злочином.

— Авжеж.

— А тяжкий злочин проти своєї держави хіба ти не назвеш несправедливістю?

— Як же не назву?

— Тоді це і є несправедливість.

XI. І повернімося знову до того ж: заняття своїми власними справами всіх станів — ділків, помічників і охоронців, коли кожний із них у державі робить своє — це й буде на противагу несправедливості справедливістю і зробить державу справедливою.

— Мені здається, що інакше й бути не може, тільки так.

— Не може бути, — підхопив я, — поки ми не почнемо занадто рішуче вести про це мову, але якщо ця ідея у нас прикладеться до кожної людини зокрема і стане очевидним, що й там торжествує справедливість, аж тоді ми погодимось, бо про що тут іще говорити? Коли ж ні, тоді розглянемо щось інше. А тепер закінчимо розгляд так, як ми надумали: якщо ми спершу почали спостерігати, як справедливість утверджується у чомусь великому, то в одній людині помітити її буде набагато легше. Тим великим ми вважали свою державу і облаштовували її, як могли, щоб зробити найкращою, добре знаючи, що в досконалій державі повинна справдитися справедливість. І те, що нам пощастило виявити, тепер прикладімо до окремої людини, і якщо вони відповідатимуть одне одному — це буде прекрасно, якщо ж у тій людині виявиться щось інше, ми розглянемо це ще раз, знову звернувшись до держави. І коли від зближення одного до другого, наче від взаємного тертя двох дерев'яних паличок, ми змусимо яскраво спалахнути справедливість, то, оскільки вона стане очевидною, ми додамо їй сили й у нас самих.

— Ти ведеш правильним шляхом, — сказав він, — так і треба діяти.

— А якщо хтось, — продовжував я, — однаково називає більше і менше, то невже вони не подібні в тому, через що їх так називають, чи, може, подібні?

— Подібні, — відповів він.

— Отже, і справедлива людина нічим не відрізнятиметься від справедливої держави з огляду на саме поняття своєї справедливості, а буде до неї подібною.

— Так, буде подібною, — підтвердив він.

— Однак ми дійшли згоди, що держава є справедлива, коли три різних за своєю природою стани, що є в ній, займаються кожний

своєю справою. І знов-таки розсудливою, мужньою і мудрою ми визнали державу саме через спроможності й властивості представників тих же станів.

— Правильно, — погодився він.

— Отже, любий мій друже, так само нам доведеться розцінювати й окрему людину: в її душі спостерігаємо ті ж види, що й у державі, і через такий же їхній стан цілком доречно буде застосувати до них точно такі позначки, як і для держави.

— Це просто необхідно, — сказав він.

— Ого! — вигукнув я, — ми, шановний, знову наштовхнулися на дуже вже «простий» предмет для дослідження, йдеться ж бо про душу: чи є в ній ці три види, чи нема?

— На мою думку, — зазначив Главкон, — це не так просто, як видається. Адже, Сократе, мабуть, правильно кажуть: «прекрасне — важке»²⁰.

— Здається, що так, — мовив я. — І будь певен, Главконе, що, як на мою думку, з допомогою цих методів, які ми тепер використовуємо у своїх розумуваннях, ми ніколи не збагнемо цього предмета до кінця, бо до нього веде набагато довший і важчий шлях, хоча який, можливо, все ж і відповідає тому, про що ми раніше говорили і над чим розмірковували.

— Може, цим і вдовольнимися? — запитав він. — Для мене й те, що вже є, було б добре.

— А для мене, звичайно, — сказав я, — то й поготів.

— Тоді не втрачай бадьорості, — промовив він, — і продовжуй свій розгляд.

— Невже нам, — почав я, — не довелося повністю погодитись, що в кожному із нас можна зустріти ті самі види моральних якостей, які є в державі? Інакше звідки б вони там узялися²¹? Було б смішно, якби хтось подумав, що заповзятий дух, як одна із тих властивостей, з'явився у деяких державах не від того, що окремі люди там переважно мають його в собі, як, наприклад, мешканці Фракії, Скіфії²² і майже всіх північних земель, що ж до нашого краю, то нас особливо звинувачують у допитливості, а користолюбство найчастіше дається взнаки у фінікійців та єгиптян.

— І навіть дуже, — мовив він.

— А що це виглядає саме так, — зазначив я, — дізнатись анітрохи не важко.

— І справді, анітрохи.

ХІІ. — Важко збагнути ось що: чи всі наші дії спричиняє одна й та ж риса, чи відбувається все за допомогою трьох, кожна з яких викликає тільки їй властиву дію? Чи завдяки одній із них ми пізнаємо, завдяки другій гніваємось, а третя змушує нас прагнути до втіхи, яку дарує їжа, народження дітей і т. д., чи, може, коли в нас виникають такі поривання, ми діємо відповідно до кожного з них, спонукувані всією душею в цілому. Ось що важко з'ясувати і що по-справжньому варте нашого дослідження.

— І мені так здається, — сказав він.

— Тож, спробуємо надалі ось таким чином визначити, чи тотожні ці властивості, чи вони різняться між собою.

— Як це?

— Зрозуміло, що тотожне не хоче одночасно робити чи терпіти дії, протилежні йому. Тому, якщо десь у цих властивостях ми зна-

йдемо, що подібне тут має місце, ми будемо знати, що це не одне й те ж, а багато що.

— Нехай і так.

— Пильнуй-но за моєю мовою.

— Говори ж, — не витримав він.

— Чи може одне й те ж саме тіло щодо себе одночасно стояти й рухатись?

— Ніколи.

— Тож спробуймо домовитись докладніше, щоб, просуваючись далі, ми не сперечалися. Якби про людину, яка стоїть, але ворухить руками й головою, хтось сказав, що ця людина і стоїть, і одночасно рухається, гадаю, ми б не дійшли згоди, що потрібно саме так про це говорити, а тут годилось би пожартувати, що одне в людині стоїть нерухомо, а інше рухається. Хіба не так?

— Так.

— Але хто так сказав би, міг би навести ще більш дотепний приклад: усі дзиги не лише стоять, а й одночасно рухаються. Вони крутяться, а їхні вістря незрушно впираються в одну й ту ж точку. Або можна пригадати й інші приклади, коли деякі предмети, обертаючись довкола осі, зостаються на своєму місці. Проте ми не приймаємо цього всього, оскільки такі предмети залишаються на одному місці й перебувають у русі не завдяки одній і тій самій своїй властивості. Ми радше сказали б, що в них потрібно розрізняти прямизну й округлість, які їм властиві. У прямому напрямку вони стоять, нікуди не відхиляючись, а щодо округлого, то вони обертаються по колу. Коли ж під час обертання якогось предмета навколо своєї осі прямий напрям зміщується то вправо, то вліво, то вперед, то назад, тоді вже ніяк не можна сказати, що ці предмети стоять нерухомо.

— І правильно, — підтвердив він.

— Таким чином, ніщо із тільки-но говореного нами нас не здивує, тим більше не переконає, ніби одна й та сама істота, зостаючись сама собою, раптом почне зазнавати чи робити щось цілком їй протилежне або скероване проти неї²³.

— І мене не переконає, — мовив він.

— Усе ж, — додав я, — щоб ми не змушені були почергово розглядати усі ті розходження у думках, які весь час виникають, і безкінечно доводити, що вони безпідставні, зійдімось на тому, що це все так, і ходімо далі, погодившись, що якщо коли-небудь це все виявиться інакшим, ніж ми гадаємо, то всі наслідки, які впливатимуть із такої точки зору, будуть позбавлені внутрішнього зв'язку, тобто будуть недійсними.

— Але ж так і потрібно було зробити, — сказав він.

ХІІІ. — Далі, — продовжував я, — кивати головою на знак згоди чи заперечливо нею похитувати, простягати руку по щось і відсмикувати долоню, схиляти на свій бік і відштовхувати від себе і всі такі інші подібні пари — хіба ти не вважатимеш їх за взаємні протилежності, незалежно від того, чи будуть то дії, чи стани душі? Бо в нашому випадку тут немає жодної різниці.

— Так, це і є протилежності, — зазначив він.

— А далі? — кажу я. — Бути спраглим, терпіти голод і взагалі відчувати жагу, а також жадати й хотіти — хіба ти це все не віднесеш до тих видів, про які ми щойно вели мову? І хіба не скажеш, наприклад, що душа людини, яка постійно до чогось прагне, або домагається того, чого прагне, або пригортає до себе те, що хоче мати? Чи інший приклад: оскільки вона хоче отримати щось для себе, то сама собі киває головою на знак згоди, ніби хтось про це її запитує, так хочеться їй здійснити своє бажання?

— Так і буду говорити, — відповів він.

— І що? Не хотіти чогось, не бажати, не жадати — хіба це все не віднесено до одного й того ж роду, що й відштовхнути та відігнати від себе, тобто до прямо протилежного?

— Авжеж.

— Оскільки це набрало ось такого вигляду, то чи не скажемо, що існує певний вид жадань, серед яких найбільш виразні ті, які ми називаємо або спрагою, або голодом?

— Скажемо, — відповів він.

— Отже, перше бажання стосується пиття, а друге — їжі?

— Так.

— А через те, що перше — це спрага, то чи в душі людини з'являється ще якесь інше бажання, ніж те, про яке ведемо мову? Тобто це буде прагненням чи теплою напою, чи прохолодного, у великій чи малій кількості, чи, одним словом, вживати питво певної якості? Або якщо комусь гаряче, то чи до його спраги не додасться ще й бажання холодного напою, а коли холодно, то гарячого? Якщо спрага велика, через свою надокучливість вона викликає бажання пити у великій кількості, якщо ж мала — то в малій? Але спрага сама по собі ніколи не стане бажанням чогось іншого, окрім того, що з її природи випливає — пити, а голод відповідно — їсти?

— Виходить, — мовив він, — кожне бажання саме по собі в кожному окремому випадку скероване на те, що відповідає його природі, а вже таке те чи інше — це залежить від тих бажань, які долучаються до головного прагнення.

— Однак, — вів я далі, — нехай ніхто не намагається стривожити нас зауваженням, що ніхто не жадає просто напою, а напою придат-

ного і не просто їжі, а їжі придатної. Адже всі прагнуть тільки добро-го. Отож, коли спрага — це жадання, вона повинна бути бажанням придатного напою чи будь-чого іншого, на що спрямоване жадання. Це ж стосується і всіх інших жадань.

— Можливо, — зазначив він, — той, хто так говорив би, з певно-го огляду мав би рацію.

— Але все ж, — я на те, — ці слова торкалися б лише тих по-жадань, які мають співвідношення з чимось: у них такі властивості, тому що такі властивості у речей, з якими їх співвідносять, але самі вони, як мені здається, співвідносяться лише між собою.

— Я не розумію, — сказав він.

— Ти не зрозумів, — запитав я, — що те, що більше, є таким тому, що більше від чогось?

— Це зрозуміло.

— Правда? Чи не від того, що менше?

— Так.

— А те, що набагато більше, від того, що набагато менше? Хіба ні?

— Так.

— Чи те, що колись було більшим, від того, що колись було меншим, як і те, що має стати більшим стосовно того, що має стати меншим?

— Ну, то й що ж, — сказав він.

— І велике буде великим щодо малого, удвічі більше стосовно меншого наполовину і тому подібне; а також важче — відносно лег-

шого, швидше — відносно повільнішого, а ще гаряче — щодо холодного і решта такого ж самого? Хіба не так?

— Звичайно, так.

— А як бути із знаннями? Хіба там щось інше? Знання як таке саме по собі є знанням того, що взагалі пізнаване. Воно співвідноситься з усім тим, що ми вважаємо за предмет знання; звичайно і в чомусь набуте знання²⁴ є саме таким тому, що воно пов'язане із саме таким, а не з іншим предметом. Я маю на думці ось що: коли виникло знання спорудження будинків, хіба воно не вирізнялося з-поміж інших знань, за що й було назване будівничою справою?

— То й що?

— Чи не тому його так назвали, що воно за своїми властивостями не схоже на жодне інше?

— Так.

— Правда? А які властивості має предмет знання, таким стає і саме знання? Чи не так само і з іншими мистецтвами та галузями знань?

— Так само.

XIV. — Отже, вважай, — продовжував я, — що саме це я і хотів тоді сказати, коли тепер тобі зрозуміло, що якщо що-небудь чогось стосується, воно співвідноситься саме по собі взятє із тільки своїм предметом, а до предметів, наділених певними властивостями, належать і речі такої ж якості. Але я не кажу, що кожна річ така, як і те, з чим вона пов'язана, отже, ніби знання здоров'я і недуг стає від цього здоровим чи хворобливим, а знання добра і зла — добрим чи поганим. Оскільки ж певне знання стосується не знання взагалі, а тільки якогось певного предмета, наприклад, здоров'я і недуг, то і йому випадає бути відповідно окресленим, відтак

воно вже називається не просто знанням, а знанням про щось, що має свої властивості — тобто мистецтвом лікування.

— Я зрозумів, — мовив він, — і мені здається, що так і є.

— А ось спрага, — вів я далі, — невже ти не вважаєш, що вона належить до тих речей, які в тому, чим вони є, співвідносяться з чимось іншим? Чи спрага має відношення до чогось?

— Так, — сказав він, — до пиття.

— Виходить, певному питтю відповідає і певна спрага, яка сама по собі не стосується пиття ні у великій, ні у малій кількості, ні доброго напою, ні поганого, ні, одним словом, якогось визначеного, тобто тільки з питтям як таким співвідноситься спрага, така, якою є від природи?

— Без сумніву.

— Отже, душа спраглою, оскільки саме спрага йому дошкуляє, нічого іншого не хоче, окрім як напиться. До цього вона поривається і до цього прагне.

— Це очевидно.

— І коли щось стримує спраглу душу, це значить, що в ній є і щось інше, ніж ота пожадливість, яка спонукає її, наче звіра, до того, щоб напиться? Адже ми стверджуємо, що одна й та ж річ не може в одній і тій же своїй частині робити взаємопротилежні дії щодо себе.

— Звичайно, не може.

— Так само, гадаю, і про лучника не можна говорити, що його руки водночас притягують лук до себе і відштовхують, а тільки: одна рука притягає, а друга — відштовхує.

— Безумовно, — сказав він.

— Чи можемо ми сказати, що люди, які відчують спрагу, інколи не хочуть пити?

— Можемо, — відповів він, — навіть багато хто й доволі часто.

— І що можна було б про те сказати? — запитав я. — Що в їхній душі існує щось, що наказує пити, але ж є там і інше, що пити забороняє. І саме воно перемагає те, що спонукає до пиття.

— І я так само думаю, — сказав він.

— А чи те, що забороняє таке робити, зароджується в душі, коли набирає сили розважливість, а те, що веде до цього й притягує, з'являється внаслідок страждань і хворобливого стану?

— Здається.

— Отже, небезпідставно, — мовив я, — вважатимемо, що маємо справу з двома відмінними одне від одного початками: одне, завдяки якому ми розмірковуємо, назовемо розумним початком душі, а друге, за допомогою якого людина закохується, відчуває голод, має спрагу та буває охоплена іншими жаданнями, — нерозумним і жадаючим, братом усіляких задоволень і насолод.

— Є всі причини, — сказав він, — щоб ми дотримувались такої думки.

— Тоді, — продовжував я, — ті два види, що співіснують у душі, нехай вони будуть у нас розмежовані. А ґрунт певних хвилювань, від яких ми впадаємо у гнів, чи не належить він до третього виду, чи, може, має ту ж природу, що й один із тих двох видів?

— Цілком можливо, — сказав Главкон, — що він споріднений із другим — жадаючим.

— Однак, — відповів йому, — свого часу я чув розповідь, у яку вірю, про те, як Леонтій, син Аглайона, йдучи із Пірею на гору, помітив, що зовні під північним муром біля будинку ката валяються два трупи. Йому й поглянути кортіло, і разом із тим було якось бридко. Він відвертався, боровся із собою, ховав обличчя доти, поки жадання не перемогло. Він нарешті підбіг до трупів, витріщив очі й закричав: «Ну то маєте, проклятуці! Напасайтеся таким чудовим видовищем!»²⁵.

— Я це також чув, — зауважив Главкон.

— Однак ця розповідь доводить, — сказав я, — що гнів іноді бореться з жаданнями, як із чимось протилежним.

— Доводить, — підтвердив він.

XV. — Правда? А в інших випадках, — гнув я своєї, — чи не часто ми спостерігаємо, як жадання, всупереч розумові, облягають людину, і вона сама себе картає і гнівається на те, що в ній загніздилося, так ніби гнів стає союзником її розуму в тій боротьбі, яка ведеться між двома сторонами? А щоб гнів ішов на спілку із жаданнями та опирався розумові, коли той його переконує, що не треба йому противитись, такого випадку, як на мою думку, ти не пригадаєш ні зауваженого в самому собі, ні в будь-кому іншому.

— Таки не пригадаю, присягаю Зевсом, — визнав Главкон.

— А як щодо цього? — запитав я, — коли хтось відчуває, що чинить несправедливо, то чим більше він вартує як людина, тим менше здатний гніватись. Нехай би й терпів від голоду, і мерз, і зазнавав усіляких інших подібних мук із руки того, хто, як він гадає, цілком справедливо з ним повівся, однак все це не пробудить у ньому жодного гніву — ось про що я веду мову.

— Це правда, — відповів він.

— І що? А коли хтось вважає, що його кривдять, хіба не закипає він тоді гнівом, не обурюється і не стає союзником того, хто видається йому справедливим, і через це відважується терпіти голод, холод і всілякі інші злигодні, щоб перемогти. Він не зречеться своїх намірів, поки свого не доможеться або не згине — хіба що розум, який у нього є, злагіднить його й відкличе, як пастух відкликає свого пса.

— Звичайно, — мовив він, — все так і є, як ти кажеш. Адже в нашій державі її охоронців, немов сторожових псів, ми віддали під владу правителям — наче ті і є пастухами держави.

— Ти чудово вникаєш у те, що я хочу сказати, — визнав я, — але, oprіч того, є ще й інше.

— Що саме?

— А те, що про несамовитий дух у нас склалася думка, протилежна тій, яку ми не так давно стверджували. Тоді ми вважали, що він має пряме відношення до жадання, а тепер кажемо, що це далеко не так, тому що під час розладу душі несамовите начало стає зі зброєю в руці на боці розумного начала.

— Безперечно, — сказав він.

— Тож чи відрізняється воно від розумного начала, чи це просто якийсь його вид, і тоді вже не три, а лише два види начал існують у душі — розумне і жадаюче? Чи, як у державі, підпору якої складають три види начал: ділове, захисне й дорадче, так само і в душі є ще й третій чинник — це несамовитий дух, який за своєю природою служить захисником начала розумного, якщо, звичайно, той дух не зіпсували поганим вихованням?

— Доконечно, — він на те, — повинно бути й третє начало.

— Так, — підхопив я, — коли тільки виявиться різниця між ним і началом розумним, подібно до того, як з'ясувалося, що воно щось зовсім інше, ніж жадання.

— Але тут не потрібно особливих зусиль, — сказав він. — Бо, зрештою, це і в малих дітей можна побачити: відразу ж після народження вони бувають сповнені гніву, хоч до розуму деякі, як мені видається, так ніколи й не дійдуть, а більша частина зробить це колись надто пізно.

— Присягаю Зевсом! — вигукнув я, — ти це добре сказав. І в тварин також можна простежити, що справа виглядає саме так, як ти кажеш. До того ж, про це свідчать і слова Гомера, які десь раніше ми вже наводили:

*В груди б'ючи себе, серцю він мовив своєму з докором...*²⁶

Адже тут цілком зрозуміло, що в Гомера щось одне докоряє чомусь іншому, тобто начало, яке розмірковує над тим, що краще, а що гірше, кидає докір началу нерозважно-несамовитому.

— Я з тобою повністю згоден, — сказав він.

XVI. — Отже, — вів я далі, — хоч і з тяжкою бідую, але ми все ж вибралися з цього всього і дійшли згоди, що в душі кожної окремої людини, як і в державі, є одні й ті самі начала і що кількість їх і там, і тут однакова.

— Це справді так.

— Виходить, неминучим повинно бути й те, як і в чому держава виявляється мудрою, так само і в тому ж дає себе знати і мудрість окремої людини?

— Як же інакше?

— А в чому і як буває мужньою окрема людина, у тому ж і так само є мужньою і держава, і обоє відповідно наділені і всім іншим, що стосується доброчесності?

— Жодного сумніву.

— І справедливою, Главконе, як на мою думку, ми визнаємо людину, яка в той же спосіб, що й держава, засвідчує свою справедливість.

— Так і повинно бути, обов'язково.

— Але чи ми випадково не забули, що держава у нас була справедливою тоді, коли кожний із трьох станів, що в ній були, виконував свою роботу?

— Мені здається, — сказав він, — не забули.

— Тож пам'ятаймо і те, що кожний із нас тільки тоді може бути справедливим і виконувати свою справу, коли кожен із його внутрішніх чинників справляється зі своїм обов'язком.

— Дуже добре маємо це пам'ятати, — мовив він.

— Правда? Розсудливості личить владарювати, тому що вона мудра й повинна дбати про цілу душу, надалі ж несамовитому належить їй коритися і бути її союзником?

— Авжеж.

— Отже, чи не так, як ми й казали, що поєднання музичного мистецтва та гімнастики дозволить обидва начала узгодити гармонією: перше вона, напружуючи, посилюватиме і живитиме його прекрасними словами й науками, а друге відчутно ослабить, заспокоюючи і злагоднюючи гармонією і ритмом.

— Безперечно, — відповів він.

— І ці два начала, відповідно виховані й навчені, набравши такої сили, яка їм по праву належить, пануватимуть над началом жадаючим! А воно є у кожного найбільшою частиною душі й за своєю природою найненаситніше до багатства. Його треба пильнувати, щоб воно не насичувалось задоволеннями, які називають тілесними, бо інакше воно може настільки розростись і зміцніти на силі, що припинить робити своє, спробує поневолити й підкорити собі те, над чим у нього немає жодної влади від природи, і таким чином внести безлад у життєдіяльність усіх начал.

— Звичайно, — сказав він.

— Тож обидва начала, — вів я далі, — найкраще оберігали б і всю душу, і все тіло від зовнішніх ворогів: одне — умінням розмірковувати й приймати рішення, друге — мистецтвом збройної боротьби. Воно підпорядковуватиметься провідному началу і мужньо здійснюватиме його плани.

— Це так.

— І мужньою, вважаю, ми назвемо кожну людину завдяки тій частині душі, в якій несамовитий дух і в біді, і в задоволенні тримається настанов розуму щодо того, що загрожує небезпекою, а що ні.

— Слушно, — мовив він.

— А мудрим ми назвемо кожного завдяки тій малій частині²⁷, яка в ньому панує і дає ці настанови, бо саме вона володіє знаннями того, що корисне кожному із трьох начал і що корисне, коли їх брали всі разом.

— Авжеж так.

— Як же? Хіба не розсудливою ми вважаємо людину з огляду на приязнь і співзвучність оцих її начал, коли панівне начало й два інші, що йому підлягають, дотримуються однакової думки,

що розумне начало повинно керувати і що бунтувати проти нього не можна?

— Справді, — погодився я, — розсудливість є не що інше, а тільки це як для держави, так і для приватної особи.

— Але ж і справедливою людина, як ми часто наголошували, буде саме завдяки цьому і саме в такий спосіб.

— Поза всяким сумнівом.

— Що? — запитав я. — Хіба справедливість не може опуститися до того рівня, що видасться нам в окремії людині чимось іншим, а не тим, як ми розуміємо її в державі?

— На мою думку, не може, — відповів він.

— Тож якщо в нашій душі ще існує якийсь сумнів, ми можемо повністю його позбутися, наводячи приклади із повсякденності.

— Які саме?

— А хоч би й такий: якби нам треба було прийти до однієї думки стосовно цієї держави і подібної до неї за своєю природою і в подібний спосіб вихованої людини, то чи можемо ми припустити, що така людина захоче собі привласнити довірене їй для зберігання золото або срібло? І як ти гадаєш, чи кому-небудь спаде на думку запідозрити в цьому таку людину швидше, ніж будь-кого іншого, хто має протилежну природу й виховання?

— Нікому, — відповів він.

— Виходить, і святотатство, і злочинство, і зради як у приватному житті щодо друзів, так і в громадському щодо держави були б якнайдалі від такої людини?

— Якнайдалі.

— І вона анітрохи не віроломна ні у своїх клятвах, ні в інших обіцянках.

— Анітрохи.

— Перелюби, занедбання батьків і непошанування богів — усе це радше личить будь-якій іншій людині, ніж їй.

— Авжеж, будь-якій іншій, — підтвердив він.

— Тож чи не та причина цього всього, що кожне з її внутрішніх начал робить своє, коли йдеться про владу й підпорядкування владі?

— Звичайно, ця, а не інша.

— І ти ще дошукуєшся у справедливості чогось іншого, ніж тієї сили, яка робить як людей, так і держави саме такими, а не інакшими?

— Присягаю Зевсом, не дошукуюсь! — вигукнув Главкон,

XVII. — Отже, таки справдився наш сон — те припущення, яке ми висловили, що як тільки почнемо будувати державу, то за допомогою якогось бога відразу ж натрапимо на початок і певний обрис справедливості.

— Безумовно.

— А то ж було, Главконе, лише своєрідне видиво справедливості, яке нам дуже згодилося, бо так і повинно бути, коли той, кого природа зробила шевцем, шиє, а не займається чимось іншим, а кого теслюю — теше, і так само й усі решта.

— Це зрозуміло.

— Воістину справедливість, здається, є чимось подібним до того, але не в розумінні зовнішніх проявів внутрішніх начал людини, а в розумінні взаємодії тих начал у самій людині та їхнього впливу на неї і на її здібності. Така людина не дозволить ані жодному із начал займатися тим, що до нього не належить, ані щоб усі начала, які є в її душі, перешкоджали одне одному взаємним втручанням. Під цим оглядом вона правильно визначає кожному з них те, що йому властиво: вона панує над собою, наводить лад у своїй душі й сама собі стає другом: вона припасовує один до одного три свої внутрішні начала, ніби три основні тони співзвуччя — високий, низький і середній, не оминаючи й проміжних тонів, які там зустрічаються. Усе це вона поєднує разом і так із великої кількості розбіжностей досягає повної власної єдності, стає розсудливою і внутрішньо гармонізованою. Така людина і в своїх діях, чи торкаються вони набуття майна, піклування про власне тіло, державних справ чи приватних домовленостей, — у всьому цьому вона вважає і називає той чин справедливим і прекрасним, який сприяє створенню і збереженню щойно згаданого стану душі, а мудрістю — вміння керувати такою діяльністю. За несправедливе ж діяння має те, яке псує її внутрішню гармонію, а за невігластво — ті думки, які його спричиняють.

— У всіх відношеннях, — сказав він, — твоя правда, Сократе.

— Ну, гаразд, — я на те, — якби ми сказали, що вже визначили справедливу людину і справедливу державу, а також справедливість, яка в них проявляється, то, гадаю, нам не видалось би, що ми припускаємось якоїсь помилки.

— Зовсім ні, присягаю Зевсом! — вигукнув він.

— Отже, скажемо так?

— Скажемо.

XVIII. — Ну, що ж, — мовив я, — тепер, гадаю, слід звернути увагу на несправедливість.

— Це очевидно.

— Чи ж не правда, що має бути якийсь розбрат між цими трьома початками, якогось роду внутрішня боротьба між ними поєднання багатьох функцій в одній руці і втручання в чужі справи, а ще бунт якоїсь частини проти всієї цілості душі, щоб панувати в ній, хоча та частина за своєю природою не призначена для цього, вона повинна коритися тому началу, якому належить владарювати? Ось як, гадаю, ми будемо стверджувати — несправедливість — це сум'яття і блукання різних частин душі їхнє свавілля і боягузливість, а ще невігластво — одним словом всіляка підлота.

— Те все одне й те ж, — зауважив він.

— Виходить, — продовжував я, — чинити несправедливо й скоювати злочини, а з другого боку — поводитись справедливо — усе це тепер цілком зрозуміло, оскільки з'ясовано, що таке несправедливість і справедливість?

— А чом би й ні?

— Вони, — вів я далі, — нічим не відрізняються від здорових і шкідливих для здоров'я начал. Тільки ті перебувають у тілі, а вони — в душі.

— Як це?

— Здорове начало прищеплює здоров'я, а хворобливе — хворобу.

— Так.

— Виходить, і справедливе діяння прищеплює справедливість, а несправедливе — несправедливість?

— Безумовно.

— Прищепити здоров'я означає надати тілу певний природний устрій, щоб у ньому владарювали й скорялися ті начала, які за своєю природою повинні робити перше або друге, тоді як хвороба спричинює панування і підкорення тілесних начал усупереч природі²⁸.

— Це так.

— Звідси випливає, — сказав я, — що вселити справедливість у душу рівнозначне встановленню там природних взаємин між владарюванням і підлеглистю її начал, а посіяти несправедливість означає владу одного начала над іншим або підкорення одного начала іншому всупереч природі?

— Звичайно, — відповів він.

— Отож, добродетельність — це ніби свого роду здоров'я, краса і добрий стан душі, а порочність — недуги, паскудство й слабування.

— Це так.

— А хіба добрі звички не призводять до досягнення добродетельності, а ганебні — до порочності?

— Безперечно.

XIX. — Нарешті, здається, нам залишається останнє — з'ясувати, чи, знову ж, вигідно чинити справедливо, мати добрі звички і бути справедливим (дарма, чи знає хтось про це, чи ні), чи краще скоювати злочини й бути несправедливим, якщо тільки за це не притягнуть до відповідальності й не піддадуть виправному покаранню.

— Але ж, Сократе, — сказав Главкон, — як на мене, тепер уже смішно вдаватися до такого розгляду: коли природа тіла у когось пошкоджена, то такий людині, мабуть, не варто жити, навіть якщо вона й має всілякі наїдки й напої, блиск багатства і яку завгодно владу.

Бо що ж то за життя буде в неї, коли природа того, завдяки чому ми живемо, буде розладнана й зіпсована? Коли та людина робить усе, що заманеться, однак тільки не те, з допомогою чого могла б позбутися порочності й несправедливості, а натомість знайти справедливість і доброчесність? Адже з'ясувалося, що вони є саме тим і такими, якими ми їх у своїй розмові окреслили.

— Так, це було б смішно, — погодився я, — але водночас, якщо ми вже дісталися тієї межі, звідки якнайкраще можна побачити, що все це саме так, нам не годиться зупинятися.

— Присягаю Зевсом, — вигукнув він, — зупинитися — це найгірше, що може бути!

— Тоді підійди-но сюди, — сказав я. — Лишень поглянь, скільки різновидів має порочність, це, на мою думку, варто побачити.

— Я йду вслід за тобою, — відповів він, — тільки продовжуй далі.

— І справді, — сказав я, — звідси, наче з високої сторожової вежі, на яку ми піднялися у своїх розмірковуваннях, мені видається, що існує лише один вид доброчесності, а іпостасей порочності надзвичайно багато, і серед них є чотири, про які варто згадати.

— Що ти маєш на увазі? — запитав він.

— Скільки є видів державного ладу, — відповів я, — стільки ж, можливо, і видів людської душі.

— І скільки ж їх?

— П'ять видів державного ладу, — сказав я, — і п'ять видів людської душі.

— Скажи-но які? — він на те.

— Я стверджую, — сказав я, — що першим видом державного ладу буде той, який ми щойно розглянули, а називатися він може подвійно: бо коли серед правителів перше місце посяде одна людина, це можна назвати царською владою, а якщо правителів більше, то це буде аристократія.

— Правильно, — мовив Главкон.

— Отож я і кажу, — додав я, — що це буде окремий вид. Бо незалежно від того, чи правителів більша кількість, чи лише один, вони ніколи не порушують найважливіших законів держави, якщо будуть мати ту культуру і те виховання, про які ми вели мову²⁹.

— Звичайно, ні, — сказав він.

Книга VI.

XVI. — Напевно, ти пам'ятаєш, — відповів я, — що, проводячи визначення трьох видів душі, ми вели мову про справедливість, розсудливість, мужність і мудрість, визначивши, чим є кожна із них.

— Якби я не пам'ятав, — мовив він, — то не мав би права слухати все наступне.

— А те, що було сказано перед тим, ти пам'ятаєш?

— Що саме?

— Ми десь говорили, що, бажаючи найкраще розглянути ті властивості, варто було б обрати інший, більш довгий шлях, йдучи по якому, можна досягти тут повнішої ясності, хоча вже й те, що прозвучало раніше, здатне підвести до висновків, що впливають із попередніх засад. Ви ж тоді заявили, що того достатньо, і таким чином наша розмова на ту тему, як на мене, вийшла не досить чіткою і вичерпною. А якщо вона вам була до вподоби, то, може, про це самі й скажіть.

— Але ж мені, — відповів Адімант, — вона видалась до міри слухною, іншим — також.

— Але ж, любий мій друже, — сказав я, — міра в таких важливих речах, коли вона хоч трохи відривається від того, що є, вже не міра у повній мірі. Бо недосконале ні для чого не може бути жодною мірою. Проте інколи хтось думає, що і цього вже вистачає, а шукати глибше немає потреби.

— І якраз дуже багато піддається такому враженню через легковажність.

— Однак менш за все цього повинен припускатися охоронець держави й закону.

— Безперечно, — погодився він.

— Отож, мій друже, — вів я далі, — він мусить іти довшим шляхом, мусить учитися і докладати до того не менше зусиль, ніж у гімнастичних вправах, інакше, як ми щойно говорили, він ніколи не досягне до кінця найважливішого і найбільш потрібного для нього знання.

— А хіба це не найважливіше, хіба є щось більш важливе від справедливості і всього того, що ми розглянули? — запитав він.

— Так, є щось і більш важливе, — відповів я, — і його слід розглядати не в загальних обрисах, як це має місце зараз, а навпаки — у досконало вивершеному вигляді, не упускаючи в ньому ні найменшої ризики. Чи це не смішно, у різних дріб'язкових справах викладатися повністю, щоб усе було якнайточніше і якнайчистіше, і не розуміти, що в найважливішому і чіткість повинна бути найвищою?

— Без сумніву! Твоя думка гідна поваги! — вигукнув він. — Але що ж це за найважливіше знання і що ти так називаєш? Чи ти думаєш, — запитав він, — тебе відпустять додому, не поцікавившись, що ж воно таке?

— Якраз цього я не дуже побоююсь, — сказав я у відповідь, — отож чекаю на твої запитання. Зрештою, ти вже не раз чув про нього, а зараз або просто забув, або навмисне хочеш знову завдати мені клопотів, повернувши проти мене. І це останнє, гадаю, більш правдоподібне. Про те, що найважливіше знання — це ідея добра³⁰, ти чув уже неодноразово, і що завдяки їй справедливість і все інше стають тим, що потрібне і корисне. Ти й зараз більш-менш певен, що саме про це я мав намір говорити, а, крім того, що цю ідею ми знаємо недостатньо. А коли не знаємо, то хоч би в усьому іншому ми були чудово обізнані, без неї, ти пересвідчишся, ніщо не піде нам на користь — подібно до того, якби ми здобули собі щось, а добра від того не було ніякого. Чи ти вважаєш, що головне — набути побільше майна, не замислюючись, чи добре воно? Або що думати можна про все що завгодно, тільки не про добре, тобто про прекрасне і про добре навіть не помишляти?

— Присягаю Зевсом, я так не вважаю! — вигукнув він.

XVII. — Але ж ти знаєш, що більшість переконана, що добро — це задоволення³¹, а люди більш витончені називають його розумінням.

— Певно, що так.

— Знаєш, мій друже, і те, що, хто дотримується такого погляду, не в змозі пояснити, який зміст він вкладає у це розуміння, і, врешті-решт, змушений визнати, що воно стосується добра.

— Це таки смішно, — сказав він.

— Чому ж би ні? — підхопив я. — Якщо, закидаючи нам, що ми не знаємо добра, вони відразу ж розмовляють з нами, немов із тими, що з ним непогано обізнані. Бо ж кажуть, що добро є розумінням того, що добре, наче нам стане зрозуміло, що вони мають на думці, коли вимовлятимуть слово «добро».

— Свята правда, — мовив він.

— І що? Ті, що визначають добро як задоволення, менше помиляються, як інші? Чи, може, вони не змушені визнавати, що існують і погані задоволення?

— І навіть дуже погані.

— Отож, на мій погляд, їм випадає погодитись, що добро і зло — ніби одне і те ж. Хіба ні?

— А як же інакше?

— Відтак зрозуміло, що з цим пов'язано багато великих суперечок.

— Авжеж.

— Правда? А невже не зрозуміло, що, коли йдеться про справедливе і прекрасне, багато людей вибрало б і те, що лише видається їм таким, хоча насправді воно ним не є, і поводитися б вони відповідним чином, хотіли б мати і висловлювали б про те свої погляди; що ж до добра, тут ще ніхто не вдовольнився набуттям добра вдаваного, а всі шукають справжнього, вдаванням же кожний нехтує.

— Безсумнівно, — сказав він.

— Отже, до добра поривається кожна душа і задля нього все звершує, передчуваючи, що щось таке є, але не знає його і неспроможна збагнути, у чому воно полягає. Вона не може ставитись до нього з такою непохитною вірою, як до всього іншого, тому зазнає невдачі навіть у тому, що могло б бути для неї корисним. Невже ми скажемо, що навіть ті найкращі у державі люди, яким ми все віддамо до рук, повинні мати заплющені очі на ту найбільшу і найважливішу річ?

— Нізащо! — відповів Адімант.

— Мені здається, — додав я, — що справедливе й прекрасне, якщо невідомо, в якому відношенні вони причетні до добра, не знайдуть для себе гідного охоронця в кому завгодно, хто не знатиме, що це, власне, і є добро і з якого погляду. Маю також передчуття, що без такого знання ніхто їх належно й не пізнає³².

— Слушне передчуття, — сказав він.

— Отже, і державний устрій у нас буде досконало впорядкований лише тоді, коли його триматиме в руках охоронець, що розумітиметься на цьому³³?

XVIII. — Обов'язково, — мовив він. — Але ти сам, Сократе, називаєш добро знанням чи задоволенням? Чи ще чимось іншим?

— Ну, що ти за людина така! — вигукнув я. — По тобі ж віддавна добре видно, що тебе зовсім не задовольняє те, що інші про це думають.

— Сократе, — сказав він, — мені навіть видається, що не годиться вміти лише висловлювати чужі погляди, а свої власні — ні, особливо, коли хтось багато часу присвятив цій проблемі.

— Що-що? — здивувався я. — А годиться, на твою думку, щоб хтось, нічого не знаючи про певні речі, говорив про них так, немов добре з ними обізнаний?

— Ні в якому разі, мов добре обізнаний, — сказав він. — Тільки так, як думає, щоб висловив саме свої міркування.

— І що? — запитав я. — Хіба ти не зауважив, що міркування там, де немає знань, нічого не варті³⁴? Навіть найкращі думки й ті сліпі. Чи, на твій погляд, люди, у яких бувають правильні думки, що не ґрунтуються на розумінні, чимось відрізняються від сліпців, які йдуть правильною дорогою?

— Нічим не відрізняються, — відповів він.

— Може, волієш дивитися на те, що огидне, сліпе й криве, тоді як від інших можна дізнатися щось світле й гарне?

— Задля Зевса, Сократе, — заволав Главкон, — не обривай роздуму, наче ти дійшов до його кінця. Нам буде достатньо, коли ти розглянеш добро так само, як розглядав справедливість, розсудливість і все інше.

— Для мене, любий мій друже, — сказав я, — тим більше буде достатньо. Бо можу цьому не дати ради і коли спробую, то почуватимусь потім винним, а ви ще й посмієтеся. Але, любі мої, у чому полягає добро, це ми наразі обличимо. Бо мені видається, що при нашому розгоні ми не дійдемо до того, що я думаю з цього приводу. А ось про те, що я вважаю дитям цього добра, до того ж дуже подібним до нього, я охоче сказав би. Звісно, якщо у вас буде бажання слухати, а якщо ні, то обличим і це.

— Дуже прошу, говори, — мовив Главкон. — А борг віддаси іншим разом, розповівши уже про самого батька³⁵.

— Мені б дуже хотілось, — відповів я, — мати змогу повернути вам цей борг повністю і щоб ви його прийняли, а не лише відсотки від нього, як тепер. Тож поки візьміть хоч відсоток — те дитя від самого добра. Однак стережіться, щоб я мимоволі десь не ошукав вас, сплачуючи борг фальшивою монетою³⁶.

— Ми остерігатимемось, наскільки зможемо, — сказав він. — А ти продовжуй.

— Звичайно, спочатку порозумівшись із вами і пригадавши вам як те, що раніше говорив, так і те, що іноді неодноразово згадував.

— Що саме? — запитав він.

— Ми стверджуємо, що існує багато прекрасних і добрих речей, і кожну ми розрізняємо за допомогою визначення.

— Так, стверджуємо.

— І що є прекрасне саме по собі і добре саме по собі, і це стосується всього іншого, про яке ми тоді вели мову, визнаючи, що його багато. А що таке кожна окрема річ, ви вже визначаєте відповідно до єдиної ідеї, що є спільною для кожної речі.

— Це так.

— І ми кажемо, що ті речі можна бачити, але не пізнавати думкою, ідеї ж — пізнавати думкою, але не бачити.

— Безумовно!

— А за допомогою чого в нас ми бачимо те, що бачимо?

— За допомогою зору, — відповів він.

— Виходить, — вів я далі, — за допомогою слуху ми чуємо все, що можна чути, а за допомогою інших відчуттів відчуваємо все, що можна відчути?

— То й що?

— Чи ти замислювався над тим, наскільки дорогоцінна властивість, яку деміург створив у наших відчуттях — бачити й бути видимим для зору?

— Не надто, — признався він.

— Поглянь-но на це ще ось як. Чи існує і щось іншого роду, без чого слух не міг би чути, а голос не міг би звучати, і якби те третє сюди не долучалося, то як — ніщо б не чулося і не звучало?

— Ніякого третього непотрібно, — сказав він.

— Маю враження, — вів я далі, — що і для багатьох інших відчуттів, щоб не сказати про всіх, чогось подібного не вимагається. Чи ти міг би бодай одне якесь таке відчуття назвати?

— Ні, не міг би, — сказав Главкон.

— А здатність бачити і бути видимим — невже ти не помітив, що якраз тут без цього не обійтися?

— Як це?

— Який зір би не мали і які барви не лежали б на предметах, людина все одно нічого не побачить і не розрізнить, якщо спробує скористатися своїм зором, до якого не приєднається і щось третє, яке, власне, й призначене для цієї мети.

— І що, на твою думку, воно таке? — запитав він.

— Те, що ти називаєш світлом, — відповів я.

— Слушна думка, — сказав він.

— Отже, неабияке начало пов'язує між собою відчуття зору й здатність сприймати зором інших, вони поєднані вузликом, найшляхетнішим із тих, що тільки можуть бути, оскільки неможливо скласти ціну для світла.

— Що правда, то правда! — вигукнув він. — Йому й справді немає ціни.

XIX. — А кого із небесних богів ти можеш визнати його паном, чие це світло прислуговується до того, що наш зір бачить якнайкраще, а предмети стають доступними для зору?

— Того, що й ти, — відповів він, — і всі інші також. Бо ж зрозуміло, що ти запитуєш про Геліоса.

— А в якому відношенні до цього бога перебуває за своєю природою людський зір?

— Як, у якому?

— Адже ні сам по собі, ні те, у чому він з'являється, що ми називаємо оком, зір не є сонцем?

— Ясно, що ні.

— Але з усіх наших органів відчуття цей, гадаю, найбільш подібний до сонця.

— Так, найбільше.

— Виходить, і ту свою здатність він черпає від сонця, вона ніби напливає на нього звідти.

— Авжеж.

— Тож правда, що сонце не є зором, воно лиш — причина зору, хоч сам зір його бачить?

— Це так, — погодився він.

— Саме тому, — сказав я, — ти й чуєш твердження, що сонце — дитя добра, його ж добро породило подібним до себе і тим, чим буде добро у сфері, доступній для осягнення розумом, стосовно самого розуму й того, що ним осягається, тим у сфері видимого є сонце стосовно зору і всього, що зір сприймає.

— Як це? — запитав він. — Поясни, будь ласка, детальніше.

— Ти знаєш, — продовжував я, — коли хтось спрямовує свої очі не на ті предмети, кольори яких залиті денним світлом, а на ті, що вже огорнуті вечірніми сутінками, то скільки не напружуй їх, вони все одно слабнуть і видаються заледве не сліпими, ніби й не було в них ніякого ясного і гострого зору.

— Авжеж, знаю, — відповів він.

— Але, знову ж таки, коли ті очі дивляться на те, що освітлює сонце, і виразно все бачать, це означає, що зір вони мають добрий.

— То й що?

— Уяви собі, щось подібне коїться і з душею. Коли вона поривається до речей, осяяних правдою і буттям, то сприймає їх, пізнає, і видно, що в неї є розум. Коли ж вона чіпляється до того, що розчиняється в мороці, тоді починає недобачати, переповнюється різноманітними гадками, які весь час змінюються то в один, то в інший бік, і виглядає так, наче їй забракло розуму.

— Все так і є, — погодився він.

— Отже, те, що надає істинності пізнаваням предметам, а людину, яка пізнає, наділяє силою пізнання, саме те й називай ідеєю добра, яка, запам'ятай собі, є причиною знання й істини, коли останню пізнають за допомогою розуму. І хоч і одне, і друге, тобто знання й істина, прекрасні, однак, якщо добро ти вважатимеш чимось іншим і ще кращим від них, ти не помилятимешся. Так як і там було правильно називати світло і зір подібними до сонця, але визнати їх за сонце було б неправильно, так само і тут: слушно вважати знання та істину подібними до добра, проте у визнанні чогось одного з них за добро не було б ніякої слушності, тому що добро належить ставити вище від усього.

— Якою ж незвичайною красою ти його наділяєш, якщо воно є джерелом пізнання та істини, а саме в тій красі їх обох перевершує! Бо ж, ясна річ, ти аж ніяк не маєш на увазі втіху!

— Побійся бога! — вигукнув я. — Краще ось яким чином приглянься до його образу.

— Яким?

— Визнай, що сонце, як мені видається, дарує всьому, що ми бачимо, не лише можливість стати видимим, а й зародження, ріст і живлення, хоч саме воно зародженням не є.

— Що ні, то ні.

— Визнай також і те, що пізнаваність предметів пізнання можлива лише завдяки добру і що воно є джерелом їхнього буття та існування, хоч саме добро насправді не є існуванням, воно понад усяке існування — щось найдостойніше і найсильніше з усього.

Книга VII.

III. — Так ось, любий мій Главконе, — продовжував я, — цей образ слід прикласти до всього, що було попередньо сказане: простір, який відкривається перед нашими очима, подібний до помешкання у в'язниці, а світло вогню у ньому — до сили сонця. Сходження ж догори й споглядання речей, що перебувають у високості, це піднесення душі до сфери, доступної для осягнення розумом. Допустивши це все, ти не помилишся щодо моєї заповітної думки, якщо вже прагнеш її почути. Правда, хіба лиш бог знає, слухна вона чи ні. Отже, мої особисті уявлення мають ось який вигляд: вершиною світу думки є ідея добра — розрізнити її дуже важко, але якщо комусь це вдається, той неодмінно дійде висновку, що саме вона — причина всього, що слухне й прекрасне. І саме від неї у світі видимому походять світло і його володар³⁷, а у світі уявному вона сама — володарка, народжує правду і розум, і до неї повинен бути звернений погляд того, хто хоче діяти розумно як у житті приватному, так і в громадському.

— Я цілком і повністю згоден з тобою, — сказав він, — наскільки це можливо.

— Тоді погодься зі мною і в тому, — продовжував я, — і не надто дивуйся, що ті, хто дійшли цього всього, не хочуть займатися тим, що й інші люди; а їхні душі постійно прагнуть висоти, що само собою зрозуміло, оскільки узгоджується із намальованою вище картиною.

— Так, звичайно, — погодився він.

— І що? Хіба подиву гідне, на твою думку, — продовжував я, — якщо хтось, повернувшись від божественних споглядань до людських марнот, нерозважно береться за справу й виглядає при тому смішно? Ще погано бачить і, поки призвичаїться до тутешньої темряви, уже змушений своїми виступами в судах чи в якихось інших місцях боротися за тіні справедливості чи за ті боввани, що відкидають ті тіні, і вести суперечку про ті речі йому доводиться так, як це сприймають люди, які ніколи не бачили суті справедливості.

— Це аж ніяк не дивно, — мовив він.

— Кожен, хто має розум, — вів я далі, — пригадав би, що існує двояке порушення зору, яке виникає із двох причин: коли потрапляють зі світла до темряви або коли із темряви виходять на світло. І якби знаття, що саме діється і з душею, то, коли-небудь побачивши її збентеженою і неспроможною щось розгледіти, ніхто не став би безглуздо сміятись, а радше б задумався, чи прийшла ця душа із світлішого життя і тепер підлягає затьмаренню, чи ж навпаки, від великої темряви діставшись до світлішого життя, вона вся виповнена яскравим сяйвом: такий її стан і таке життя можна вважати за щастя, а тій першій душі годилося б тільки поспівчувати³⁸. А коли б хто, глянувши на неї, хотів насміятись, то нехай він менше сміявся б над першою, ніж над тією, яка опустилась згори, зі світла.

— Ти говориш просто чудово! — вигукнув Главкон.

IV. — Якщо все це правда, — продовжував я, — то ось як ми повинні думати про ці речі: з освітою справа виглядає зовсім не так,

як твердять деякі люди, коли кажуть, що як хтось не має в душі знання, вони готові його туди вкласти, так як вклали б у сліпі очі зір.

— Вони так і справді заявляють, — визнав він.

— Але ж теперішнє наше розмірковування, — вів я далі, — дає зрозуміти, що в душі кожної людини є така здатність, а також і знаряддя, яким людина послуговується при навчанні; так як око не може інакше, хіба разом з усім тілом повернутися від темряви до світла, так само всією душею треба відвернутися від світу явищ, які постають і гинуть у своєму становленні, аж доки ця здатність людини до пізнання не буде спроможною витримати споглядання буття і його найяскравішого складника, що саме його, власне, ми й називаємо добром. Чи не так?

— Так.

— Виходить, — сказав я, — якраз тут і годилося б явити своєрідне мистецтво — навернення³⁹: яким чином якнайлегше і з якнайбільшими наслідками розвернути людину в інший бік. Але це зовсім не означає, що треба прищепити їй зір, він у неї вже є, тільки неправильно скерований, і людина дивиться не туди, куди потрібно. Ось тут і належить дати лад.

— Здається, так, — не заперечив він.

— І потім, деякі так звані позитивні властивості душі, очевидно, дуже подібні до таких самих властивостей тіла: бо й насправді спочатку вони відсутні в людині зовсім, а згодом їх можна набути вправами й при звичаюванні. Однак властивість пізнання всього⁴⁰, здається, має в собі щось божественне, і те «щось» ніколи не губить своєї сили, лишень залежно від скерованості буває то придатним і корисним, то непридатним і навіть шкідливим. Чи ти не звернув уваги на тих, кого називають поганими людьми, але — розумними, як проникливо їхня душа бачить і як швидко розпізнає те, біля чого заходжується. Такі люди мають непоганий зір, але він змушений скорятися поганим нахилам, отож чим проникливіше вони бачать, тим більше роблять зла?

— Звичайно, — відповів він.

— Проте, — не відступав я, — якби таку натуру ще з дитячих літ узяти в руки та пообтинати те, що притаманне їй з народження і яке, немов свинцеві тягарці, тягне її до ненажерливості та інших подібних утіх і спрямовує погляд душі донизу, то, позбувшись цього всього, душа б повернулася до правди, і тоді завдяки тій же здатності ті ж самі люди могли б бачити там усе так само проникливо, як вони бачать наскрізь те, на що тепер спрямований їхній погляд.

— Авжеж, так, — мовив він.

— І що? Хіба природно і неминуче не впливає з нашої розмови, що ані люди неосвічені, без належного досвіду в поводженні з правдою, ніколи не будуть як слід керувати державою, ані ті, хто все життя без обмежень займається наукою, — перші тому, що не мають у своєму житті єдиної мети, на яку була б скерована вся їхня діяльність, що б вони не робили як в особистому, так і в громадському житті, а другі через те, що добровільно не візьмуть на себе жодного тягара, оскільки вважають, що вже за життя переселились на Острови Блаженних⁴¹.

— Це правда, — мовив він.

— Нашим же обов'язком, — вів я далі, — як засновників держави, є змусити людей, обдарованих найкращими здібностями, до здобуття тієї науки, яку десь раніше ми називали найвищою, тобто до набуття вміння бачити добро і здійснитися до нього; але коли вони здолають шлях і достатньо на нього надивляться, ми не дамо їм дозволу на те, що сьогодні їм дозволено.

— На що саме?

— Щоб там, на вершині, вони лишились назавжди, — відповів я, — і не виявляли жодного бажання зійти знову вниз до тих в'язнів⁴², аби розділити з ними їхні нелегкі клопоти й приймати від них почес-ті, незважаючи на те, чи багато вони важать, чи ні.

— Добре, — сказав він, — але таким чином чи не завдамо ми їм кривди і чи не будемо винні, що вони житимуть гірше, ніж могли б?

V. — Ти знову забув, приятелю, — відказав я, — законові йдеться не про ошчасливлення якогось одного людського стану, щоб йому в державі велося краще, ніж іншим; закон має на меті утвердження добробуту для цілої держави; то силою, то переконанням згуртовуючи громадян, він робить так, щоб вони одні одним приносили користь настільки, наскільки кожен спроможний бути корисним для спільного добра. Закон сам витворює таких мужів не для того, щоб потім дозволити їм розбрідатися куди хто захоче, а для того, щоб послугуватись ними для зміцнення держави.

— Справді, — сказав він, — про це я забув.

— Зверни увагу, Главконе, — продовжував я, — що ми не припустимося несправедливих вчинків щодо тих, хто стає у нас філософом, ми лиш справедливими вимогами змушуватимемо їх виявляти турботу про інших і захищати їхні інтереси. Ми скажемо їм ось що: «Ті, хто в інших державах присвятили себе філософії, звичайно, не беруть участі в державних справах, тому що вони виростають там самі з себе, без допомоги устрою, який у кожній із тих держав панує. А це справедливо, щоб те, що саме по собі зродилося і нікому не завдячує своїм вихованням, потім нікому не хотіло відшкодовувати пов'язаних із цим витрат. А вас народили ми для вас же самих і для інших громадян, як це буває серед бджіл — на вождів і царів. Ви виховані краще й досконаліше, ніж ті філософи, у вас більше, ніж у них, здібностей займатися і тим, і іншим. Отож кожному з вас почергово слід сходити до долу, до інших людей, бути разом з ними і при звичаях бачити в їхній темряві. А при звичаївшись, ви незмірно краще, ніж ті, що там живуть, зумієте розпізнати кожне видиво, що воно за одне і образом чого є, бо раніше ви вже споглядали правду у царині прекрасного, справедливого й доброго. І в той спосіб разом з вами ми будемо керувати державою наяву, а не вві сні, як це роблять тепер у більшості держав, де ведуть між собою боротьбу за тіні й чубляться за владу — ніби аж таке велике добро посідати її. А правда полягає

ось у чому: у державі, де люди, яким випадає правити, менш за все прагнуть влади, керівництво здійснюється щонайкраще і колотнечі як такі відсутні, а там, де правителі налаштовані протилежно⁴³, цілком інакше все виглядає і в державі...

— Авжеж, — мовив він.

— Чи ти думаєш, що наші вихованці, коли почують це, перестануть нам коритися і один з другим не захочуть працювати почергово разом з іншими громадянами, перебираючи на свої плечі тягар обов'язків перед державою, а волітимуть більшу частину часу проводити в своєму товаристві і в сфері чистого⁴⁴?

— Це неможливо, — сказав Главкон, — оскільки справедливого ми будемо вимагати від людей справедливих. І радше кожен з них візьметься за правління тільки тому, що це необхідно, — на противагу правителям, які сьогодні при владі в будь-якій державі.

— Бо так воно вже є, мій друже, — вів я далі, — якщо для тих, хто збирається правити, ти віднайдеш краще життя, ніж урядування, тоді тобі може вдатися побудова держави з добрим устроєм. Адже саме в такій державі правитимуть люди насправді багаті — але не золотом, а тим, що становить багатство щасливої людини: доброчесним і розсудливим життям. Коли ж до влади дориваються люди убогі й спрагли особистого благополуччя, одержують доступ до загального добра, метикуючи, як би його звідти урвати для себе ласий шматок, тоді немає і мови про добрий державний устрій. Влада неминуче стає предметом чвар, а громадянська внутрішня війна губить і тих, що беруть участь у ній, і саму державу.

— Істинно так, — погодився він.

— А чи знаєш ти ще якесь інше життя, яке нехтує державними посадами, окрім того, що віддане справжній філософії?

— Присягаю Зевсом, ні, — відповів він.

— Але ж не можна, щоб до керівництва приходили ті, які в ньому просто-таки кохаються, бо інакше закохані суперники розпочнуть один з одним битися.

— Без жодного сумніву.

— Тож кого ще іншого ти змусиш стати на захист держави, як не тих, хто найкраще розуміється в таких речах і найбільше обізнаний у справі державного управління, а також має ще й інші достоїнності й живе доброчесніше, ніж загалом державні діячі?

— Нікого іншого, — відповів Главкон.

Книга ІХ.

ХІІІ. — А як ти вважаєш, чи не тому люди віддавна ганяють розпусний спосіб життя, що він у нездержливій людині дає волю тому страхітливому, великому й багатоголовому звірові — у межах ширших, ніж потрібно?

— Звичайно, тому, — сказав він.

— А чи не тоді осуджують самовдоволення й пиху, коли левине чи зміїне начало наливається силою і безмірно напружується?

— Звичайно, тоді.

— А зніженість і в'ялість чи не тому сприймаються за ваду, що вони полягають у послабленні й розпущеності того начала, яке породжує в людині несміливість?

— Таки ж тому, але що далі?

— А підлабузництво і облесливість хіба не тоді виникають, коли хто-небудь якраз несамовите начало віддає на службу невгамовному,

мов натовп, звірові, який через жадібність до грошей і ненаситне по-
жадання ще з юності звикає підганяти те начало, стаючи замість лева
мавпою?

— Ще й якою! — мовив він.

— А ремесло і ручна праця, гадаєш, чому несуть ганьбу тому,
хто ними займається? Чи з якоїсь іншої причини, скажемо ми, чи
тільки тому, що коли хтось має найкраще начало слабке з природи
і через це не може взяти гору над тими створіннями, які в ньому жи-
вуть, то він здатний лиш догоджати їм і нічого, окрім лестощів, на-
вчитися не зуміє?

— Здається, ні, — сказав він.

— Виходить, щоб такою людиною могло керувати те ж начало,
яке керує найкращими людьми, ми згодимось, що їй треба бути ра-
бом найкращої людини, у якої божественне начало панівне. І не буде-
мо вважати, що та найкраща правитиме на шкоду рабові, як це думав
Фрасімах стосовно всіх підвладних; навпаки, кожній людині най-
краще бути під владою божественного й розумного начала, особливо,
коли маєш його в собі як щось своє, лише для себе; коли ж ні, тоді
нехай воно панує над нами ззовні, щоб, наскільки це можливо, ми всі
були подібні між собою і пов'язані спільною приязню під верховен-
ством того самого начала.

— Це слушно, — погодився він.

— Свідчить про це й закон, який ставить перед собою таку ж
мету, а він у державі союзник усіх громадян. Так само і влада над
дітьми: ми не попускаємо їм доти, поки не навчимо їх, немов держа-
ву, якогось внутрішнього устрою та не виховаємо в них найкращого
начала за допомогою такого ж начала в нас самих, щоб воно було по-
дібним охоронцем і правителем у душі дитини — аж тоді вони змо-
жуть бути вільними.

— Так, і закон про це свідчить, — погодився він.

— Тож як і на якій підставі, Главконе, ми скажемо, що нібито вигідно чинити несправедливо, впадати в розпусту й витворяти щось гидотне? Від того людина стає гіршою, хоч і здобуває собі більше грошей чи якогось іншого засобу впливу.

— Нема такої підстави, — сказав він.

— А яка користь несправедливій людині, коли вона приховує гіршим від того, хто не криється і зазнає покари? Адже тваринне начало душі в того заспокоюється і лагідніше, а лагідне вивільняється, і вся душа, розвиваючись у кращий бік, переймається разом з розсудливістю самовладанням і справедливістю, причому досягає стан настільки вартісніший, ніж тіло, яке разом зі здоров'ям повертає собі сили й красу, наскільки душа взагалі вартісніша від тіла.

— У будь-якому випадку це так, — сказав він.

— А чи правда, що людина, яка має розум, упродовж цілого життя скеровуватиме всі свої зусилля саме на це, перш за все шануючи ті науки, які можуть відповідно вплинути на її душу, а інші не цінуючи?

— Ясна річ, — відповів він.

— І потім, — провадив я, — коли мова йде про стан і живлення тіла, то людина не триматиметься настанови потурати тваринним і безглуздим утіхам і так відбувати своє існування; вона навіть у своїй турботі про власне здоров'я лише настільки буде дбати про те, щоб стати сильною, здоровою й гарною, наскільки це сприятиме набуттю розсудливості, тобто гармонію свого тіла вона завжди використовуватиме як засіб для досягнення узгодженої з нею гармонії душі.

— Це неминуче, — погодився Главкон, — якщо тільки йдеться про справді освічену й музикальну людину.

— Виходить, — вів я далі, — те саме матимемо і в нагромадженні статків, де в неї тут буде повний порядок і узгодженість із рештою? І хоч більшість людей вважає багатство за божу ласку, хіба, піддавшись впливу натовпу, прагнутиме людина без міри побільшувати багатство, пам'ятаючи, що саме з майном пов'язано нескінченно багато лих?

— Не думаю, — відповів він.

— Вона зважатиме на свій власний внутрішній устрій, — провадив я, — і пильнуватиме, щоб їй там, у середині душі, щось не зрушилось через надмір статків або через нестачу їх, — тож, наскільки зуміє, вона керуватиме своїми прибутками й видатками.

— Звичайно, — погодився він.

— І якщо йдеться про почесні, вона те саме братиме до уваги — одні прийме і навіть охоче покуштує, якщо вважатиме, що вони зроблять її кращою, а інших, які, на її думку, руйнуватимуть досягнутий нею стан гармонії, уникатиме і в особистому, і в громадському житті.

— Коли їй на цьому залежить, — мовив він, — то вона не захоче займатися державними справами.

— Присягаюсь собакою, — відповів я, — у своїй державі навіть дуже захоче, однак у себе на батьківщині не конче — хіба що так трапиться за якимось божим провидінням.

— Розумію, — сказав він, — ти маєш на увазі державу, побудову якої ми щойно розглянули, тобто таку, яка існує лише у сфері думок, бо на землі, як мені здається, її ніде немає.

— Але на небі⁴⁵, — зауважив я, — можливо, є її взірець, приступний для того, хто хоче побачити його, а дивлячись на нього, впорядкувати самого себе. І немає ніякого значення, чи вже існує десь на землі така держава, чи щойно буде, бо та людина зайнялася б справами лише такої держави, а жодної іншої — ні.

— Зрозуміло, — погодився він.

¹ Ця ж думка звучить і в діалозі Платона «Гіппій більший» (290 b-d), де стверджується, що «кожну річ робить прекрасною те, що саме для цієї речі підходить».

² *Кристіда* – довгий парадний одяг.

³ У еллінів вважалося, що на всіляких учтах, бенкетах та інших урочистостях праворуч від господаря мали право сидіти найповажніші та найшановніші гості.

⁴ Мається на увазі гра в шашки або шахи, при якій місто (держава – місто, або ж поліс) ніби поділено на дві ворогуючі сторони.

⁵ Припускають, що цей давній вислів належить піфагорійцям. Ідею спільності жінок, дітей і всього майна Платон розвиває і в п'ятій книзі «Держави» (449 С), і в «Законах» (V 739 с).

⁶ Гомер. Одиссея, I 351-352.

⁷ Про величезне значення дитячих забав для виховання Платон веде мову і в «Законах» (VII 797 b).

⁸ Словосполучення «andres kaloj kaj agathoj» (дослівно «гарні й добрі мужи») – це мужі, які в молодому віці отримали досконале виховання.

⁹ *Лікоть* – міра довжини, що має близько 46 см.

¹⁰ *Гідра* – легендарне страховисько, що жило біля джерела Лерни в Аргосі, мало 9 голів. Коли Геракл у поєдинку з ним відрубав у нього одну голову, замість неї виростало дві нових. Подібно й законодавці, коли дбають не про загальне добро, а про власну користь, приймаючи усе нові закони, лише породжують ще більші біди для інших.

¹¹ Мудрий законодавець не повинен братися за виправлення вкоріненого зла, бо це марні зусилля; там, де зіпсутість ще не охопила всього організму держави, доцільне законодавство саме виправить погані відносини.

¹² Аполлона, бога сонячного світла, музики, проводиря муз і провідника майбутнього вважали також будівником і засновником міст, покровителем упорядкованої держави й суспільної гармонії. Центр культу Аполлона був у Дельфах, тому в «Законах» Платона сказано прямо: «Що ж стосується всього божественного, то необхідно взяти закони із Дельф і користуватися ними, призначивши для цих законів тлумачів» (VI 759 с).

¹³ *Екзегети* – тлумачі священного права в Афінах, які спостерігали за виконанням священних обрядів, особливо за похованням мертвих, а також здійснювали очищення від прокльонів. Одного екзегета обирали народні збори із давньоаттичної родової знаті пожиттєво, а другого призначали за вказівкою Дельфійського оракула.

¹⁴ Тобто Аполлона, який стосовно Афін, цього першовзірця держави Платона, називався рідним богом, адже він був батьком Іона, родоначальником афінян. Походження цього прізвиська Аполлона Платон подає у своєму творі «Евтидем».

¹⁵ Пуп, тобто центр Землі, так званий «Омфал» – давній культовий об'єкт у Дельфах. Мав вигляд брили білого мармуру. Вважали, що це і є той камінь, який колись Рея дала проковтнути Кроносу замість немовляти Зевса. Сидячи на Омфалі, Аполлон, син Зевса, роз'яснював людям волю свого батька.

¹⁶ Тему доброчесності Платон заторкує у багатьох своїх діалогах, особливо ґрунтовно йдеться про доброчесність і її види в «Меноні» (70 а – 81 b).

¹⁷ Дивна аналогія, взята з геометрії. Сократ має на думці чотирикутник, у якого всі сторони рівні, йдеться про вимір довжини лише однієї сторони; Сократ передбачає можливість, що вимірювання власне тієї сторони пов'язане з певними труднощами, але з'ясування довжини трьох інших сторін легке: отже, довжину першої сторони знаходимо таким чином: знаючи про рівну довжину, всіх чотирьох сторін, вираховуємо ті чотири довжини і від загальної суми віднімаємо суму трьох інших сторін, які було легко виміряти. Так само з-поміж чотирьох основних доброчесностей, тобто мудрості, мужності, розсудливості і справедливості, якими повинні бути наділені охоронці держави, Сократ дошукується передусім справедливості, але оскільки знає, що саме її найважче виявити, тому вирішив зайнятися трьома іншими доброчесностями.

¹⁸ *Халестрійський поташ* – лужний натр, назва походить від міста Халестра або Халастра в Мігдонії (частина Македонії).

¹⁹ Тут Сократ вживає музичну термінологію – співзвучність (симфонія) і гармонія – для моральної характеристики людини, яка цими якостями ніби прилучається до світового порядку, тобто космосу, у якому владарюють гармонія і співзвуччя сфер.

²⁰ Виникнення цієї приказки пов'язують з ім'ям Солона. Дізнавшись, що мітіленський правитель Піт так сів біля вівтаря, як прохач, і вимагає звільнити його від влади, оскільки «обтяжлива це річ – бути чесною людиною», Солон вигукнув: «*Chalepa ta kala*», тобто «прекрасне – важке».

²¹ За Платоном, ті чи ті моральні якості кожної окремої людини типові для цілих держав і народів.

²² *Фракія* – область на південному сході Балканського півострова, що простягалася від Карпат до Егейського моря і від Чорного моря до ріки Аксії (Вардар); була кордоном Фракії з Македонією.

Скіфія – степи між Дунаєм і Доном, разом із степовим Кримом, основна територія розселення скіфів, які мали міцні економічні і культурні зв'язки з грецькими містами на берегах Понту.

²³ Фактично тут має місце вивід логічного закону суперечності, що звучить формально у порівнянні із діалектичним законом єдності протилежностей.

²⁴ Предметом знання як того є ідея, вона – абсолют, який становить найважливіше завдання філософії; знання спеціальне, тобто набуте, стоїть нижче, бо прагне до чітко окресленої мети, яку йому вказує насущна потреба, наприклад, будівництво тощо.

²⁵ Відгомін цієї історії зустрічається у фрагментах аттичних комедіографів (див. Коск, I, р. 739 Treompf fr/24).

²⁶ Гомер. Одиссея, XX 17.

²⁷ Розум названо «малою частиною» душі, подібно до того, як у державі урядовці як представники розуму становлять малу частину громадянського загалу.

²⁸ Жити згідно з вимогами природи означає, що одна частина організму повинна панувати над іншою, наприклад, шлунок, який перетравлює їжу, повинен мати вищість над язиком, який відчуває смак їжі; коли ж ми дозволяємо тілу споживати те, що язика смакує, а ігноруємо бажання шлунка, якому не під силу засвоїти певні страви, тоді з'являються хвороби. Відповідно й душа: життя згідно з вимогами природи народжує в ній справедливість, тобто здоров'я душі, яка стає гарною, і навпаки, життя всупереч природі викликає в душі несправедливість (хворобу душі, яка стає прикрою і ослабленою).

²⁹ Є тільки одна форма правління, незалежно від того, чи її представником буде один, чи кілька, лише б вони дотримувалися основоположних законів державного устрою, про що йшлося вище. Всі ж інші види правління Платон вважає «наслідуваннями».

³⁰ Вчення Платона про добро було настільки відоме в античності, що навіть стало приказкою. Діоген Лаєртський наводить слова із комедії Амфіса: «Стосовно добра, яке воно... то я знаю про нього не більше, ніж про добро Платона» (фр.6 Коск). Так чи інакше ідеї добра Платон торкається у діалогах «Тімей», «Парменід», «Держава».

³¹ «*Hedone*»; оскільки Епікур, головний представник теорії, за якою задоволення є вершиною щастя, не хотів пояснити задоволення розуму, то його етика дуже віддалена від істинного розуміння моралі; «ті, які хочуть видаватися кращими» – так називає Платон тих філософів, які, соромлячись назвати річ своїм іменем, замість «задоволення» поставили «розуміння», тому що неспроможні окреслити це поняття. Див. також діалог Платона «Філеб» (II b).

³² Охоронець повинен знати сутність добра, бо лише з неї випливають дії справедливі й прекрасні; без досягнення ідеї добра, без втілення її в життя людські вчинки нічого не варті.

³³ В науці про ідею добра.

³⁴ Платон розрізняє знання і слухне міркування. Перше звичайно протиставляється незнанню і причетне до світу ідей. Слухне міркування належить до сфери чуттєвого й тому посідає середину між знанням і незнанням. У Кн. п'ятій «Держави» (476 D – 480 A) дано ґрунтовний аналіз взаємовідносин знання, незнання і міркувань. Критиці сенсуалізму як джерела хибних міркувань присвячує Платон діалог «Теетет».

³⁵ Батько – це ідея добра, втілена у творці світу – деміурзі. Його дитя «*ekdonos*» – нащадок, народжений, той, хто походить від когось) – не що інше, як сонце.

³⁶ Дослівно: фальшивим словом.

³⁷ Сонце.

³⁸ За допомогою міфологізованої розповіді про печеру Платон вибудовує образне поняття світу ідей і світу, в якому речі сприймаються чуттєво і які є лише тінями ідей, їхньою приблизною подобою. Можна сказати, що образ печери – велика творча знахідка Плато-

на, оскільки в грецькій філософії печера як символ духовної засліпленості зустрічається дуже рідко. Так, у «Прометей закутому» Есхіла є розповідь про людей, які до того, як Прометей обдарував їх розумом, «в землі селилися, мов комашня моторна, десь у темряві печер...» (451-453, 448). Щось схоже на символ печери трапляється і в окремих піфагорійців, а також у Емпедокла.

³⁹ Термін «periagoge», аналогічний до «pajdagogejn», – керування душею, керування молоддю; як в'язнів було скеровано до виходу, тобто до світла, так і душу слід провадити до світла правди.

⁴⁰ «Phronesis», тут: рух до правди, цього надприродного джерела світла.

⁴¹ *Острови Блаженних* у грецькій міфології – частина потойбічного світу, де перебувають душі блаженних і праведників, відповідник Єлісію або ж Єлісейських полів – чудесної країни, де немає хвороб, страждань і де владарює Кронос.

⁴² Під в'язнями тут маються на увазі стани хліборобів і ремісників, які, на відміну від охоронців, не прилучені до світла, тобто до наук.

⁴³ Пор. Кн. першу розд. XIX, де йдеться про вродженні властивості кандидатів на посади урядовців.

⁴⁴ Тобто на вершинах філософії, де панує нічим не тривожений спокій

⁴⁵ Справжня Держава можлива лише на небі. Саме такою, за стародавніми міфами, була держава Кроноса, що належала до «золотого віку», коли владарювали не царі, а істоти божественного роду. Тому ідеальну державу можна вибудовувати лише за подобою божою (див.: Платон. Закони, 713 b-c).

АРИСТОТЕЛЬ

*Аристотель (384-322 рр. до н.е.) — давньогрецький вчений,
філософ, засновник класичної логіки.*

*Вступив до Академії Платона,
де спочатку був учнем, а потім учителем.*

Займався вихованням Олександра Македонського.

*У 335 році засновує власну філософську школу,
яка мала назву «Перипатетична».*

*Залишив після себе величезну творчу спадщину, а саме:
праці з логіки, загально-філософські, фізичні, біологічні,
психологічні, етичні, економічні та мистецтвознавчі.*

Аристотелеві твори поділяються на три групи:

1) діалоги

2) колективні роботи його школи

3) трактати.

*Праця Аристотеля «Політика»,
відноситься до числа найбільш відомих і змістовних
трактатів людства про державу.*

*Аристотель став першим мислителем,
який розглянув, чітко охарактеризував
і обґрунтував право та закон,
сформулював вчення про природне (позадержавне)
походження права та виклав своє бачення
«найкращої форми державного устрою».*

ПОЛІТИКА

Книга третя

П 1. З огляду на щойно сказане треба розглянути питання про те, чи поняття «чеснотливість» досконалої людини й доброго громадянина (за змістом), чи ні?

І щоб у дослідженні цього питання дійти певної думки, треба насамперед з'ясувати в загальних рисах поняття «чеснотливість» доброго громадянина. Як один моряк зв'язаний з рештою команди, так і громадянин із суспільством. Хоч моряки виконують різні обов'язки — один із них весляр, другий — стоїть за кермом, третій — помічник керманича, четвертий виконує ще якусь службу, — проте зрозуміло, що чіткіше визначення поняття «чеснотливість» кожного притаманне лише комусь із них, а загальне визначення стосуватиметься їх усіх, оскільки щасливе завершення подорожі — мета, якої прагнуть досягти всі моряки загалом і кожен зокрема.

2. Щось подібне і з громадянами: вони хоч і різні (за характером), проте їхнім завданням є збереження утвореного ними об'єднання, яке і є державним устроєм. Тому чеснотливість громадянина обумовлюється саме (устроєм). Оскільки ж існують різні види державного устрою, то зрозуміло, що чеснотливість доброго громадянина, як певна досконалість, не може бути чимось одним, — тим часом вважаючи когось досконалою людиною ми маємо на увазі чеснотливість у її досконалому вигляді. Звідси випливає, — і це зрозуміло, — що всякий громадянин може бути корисним (у чомусь для держави), не володіючи, однак, тими чеснотами, що роблять людину досконалою.

3. А втім, можна дійти такого ж висновку в інший спосіб, наприклад досліджуючи питання про найкращу форму державного устрою. Так, припустімо, що держава складається з винятково корисних громадян, отже, кожен з них мусить виконувати свій обов'язок належним чином. А це залежить від чеснотливості. Оскільки ж неможливо, аби громадяни були однаковими, то ні в якому разі неможливо, аби

чеснотливість корисної людини і громадянина були однаковими. Чеснотливість корисної людини має бути притаманна кожному громадянину, бо тільки тоді держава буде досконалою. Проте неможливо, аби чеснотливість досконалої людини була притаманна усім громадянам, хіба що за умови, що у досконалій державі усі громадяни мають бути досконалими.

4. А ще державу становлять різні складники, достоту як людину — душа й тіло, а душа, в свою чергу, має в собі розум і бажання; чи достеменно як сім'я складається з чоловіка і жінки, власність — з господаря і раба, так само і держава містить у собі все це, а крім того утворюється з інших, неоднакових складників. Тож зрозуміло, що чеснотливість усіх громадян не може бути однією, подібно до того, як серед членів хору неоднакова роль корифея і парастата¹.

5. Отже чеснотливість корисного громадянина й досконалої людини в абсолютному розумінні неоднакові. Проте чи не може вона (чеснотливість) бути однаковою (у громадянина і корисної людини) за певних умов? Ми ж твердимо — мовляв, справжній державець має бути достойним і розсудливим, а політичний діяч неодмінно має бути розсудливим. Дехто твердить, що і виховання правителя має бути іншим, і так буває насправді: царські сини навчаються верхової їзди і військового мистецтва в юнацькому віці. Як мовить Еврипід: «Не розваги мені потрібні, а те, в чому має потребу держава²», — тобто він вважає, що майбутній правитель має здобути особливе виховання.

6. Коли чеснотливість достойного правителя і чеснотливість корисної людини — однакові, а громадянином є підлеглий, то чеснотливість громадянина й людини не може повністю збігатись, але (може бути такою) відносно певного громадянина, бо у правителя і громадянина чеснотливість не одна й та сама. Можливо, з цієї причини Ясон³ мовив: «Нестерпне життя, коли я не тиран», — немовби розуміючи, що означає жити приватною особою.

7. Здатність же повелівати й коритися гідна похвали, і чеснота доброго громадянина, мабуть, полягає саме в тому, аби вміти прекрас-

но повелівати і належно коритися. Отже, припустити, що чеснота досконалої людини — це здатність повелівати, а чеснота громадянина — і те, і друге (тобто вміння повелівати і коритися), то обидві чесноти можна вихваляти по-різному. Проте, оскільки вони насправді є різними і оскільки правитель і підлеглий повинні навчатися не одного й того самого⁴, громадянинові треба опанувати обидві (здатності) — керувати і коритися — і виявляти ту й ту здатність⁵. Це можна побачити з такого.

8. Існує влада господаря над рабами; під цим ми розуміємо ту владу, яка необхідна у застосуванні до потрібних робіт; господар має потребу не в оволодінні вмінням виконувати ці обов'язки, а в користуванні результатами (від їх виконання). В іншому випадку господар опинився б у незручному становищі: він виконував би обов'язки, притаманні слугам. Відомо, що, з огляду на різноманітність обов'язків, раби теж поділяються на кілька категорій: наприклад, окремі обов'язки виконують раби, котрих називають майстровими. Як видно, вони заробляють на життя за допомогою рук; до них належать і ремісники. З цієї причини в деяких державах вони (ремісники) не мали доступу до державних посад, оскільки влада народу там не утвердилася.

9. Отже, ні досконала людина, ні політичний діяч, ні добрий громадянин не мають потреби в опануванні тими заняттями, що виконуються людьми, призначеними для такої підлеглості (тобто рабами), за винятком випадків, коли їм доводиться виконувати дані обов'язки для власних потреб. В такому разі відмінність між господарем і рабом зникає. Але існує і така влада, якою людина панує над людьми, подібними за походженням та вільними. Цю владу ми називаємо державною. Її ж і мусить опанувати правитель, пройшовши сам школу послуху. Так, приміром, аби бути іпархом, треба послужити в кінноті; щоб бути стратегом, треба самому спершу побути в строю, побути лохагом, таксіархом⁶. Тому правильно говорять, що ніхто добре не керуватиме, коли не навчиться чинити послуху.

10. Але чесноти правителя й підлеглого — різні; доброму ж громадянину треба навчитися вміння і керувати, й коритися. Чесноти

громадянина саме в тому й полягають, аби правильно застосовувати те й те вміння (керувати й коритися) щодо вільних громадян. Чесноти досконалої людини теж мають на увазі одне й друге (тобто вміння керувати й коритися), хоча скромність і справедливість, притаманні начальникові, за своїм змістом відрізняються від таких же чеснот, притаманних підлеглому. Мабуть, і справедливість досконалої й така сама чеснота підлеглої людини — не однакові за суттю, вони не схожі одна на одну, подібно до того, як не схожі одне на одного чоловік і жінка у виявах скромності й мужності. Так, коли б чоловік виявляв таку хоробрість, як жінка, він би видався боягузом, а жінка, коли б виявляла таку скромність, як чоловік, була б схожою на балакуху. І в господарстві чоловік та жінка виконують різні обов'язки. Справа чоловіка — наживати статки, жінка ж повинна зберігати (нажити).

11. Розсудливість — це риса, яка по-особливому характеризує правителя. Решта ж чеснот, видається, притаманна й тим, хто при владі, й тим, хто підлеглий. Від підлеглого не вимагається такої чесноти, як розсудливість, але (вимагається) правильний спосіб мислення. Адже підлеглий — немовби майстер, що майструє флейти, а правитель — флейтист, який грає на флейті.

III. 1. Залишається ще одна трудність у питанні про громадянина: чи справді громадянином є тільки той, хто може брати участь в управлінні, чи громадянами можна вважати ремісників і поденників? Коли громадянами вважатимуться й ті, хто не має доступу до органів влади, то неможливо, аби такі чесноти (здатність повелівати й коритися) були притаманні кожному громадянину, бо в такому разі громадянином буде й той, хто не має доступу до управління. Отож (виникає запитання): куди віднести ремісників? Зрозуміло, вони не метеки і не чужинці. Чи ми повинні визнати, виходячи з такого стану справ, що це безглуздя, оскільки вони не є ні рабами, ні вільновідпущениками, ні згаданими вище метеками, ні чужинцями.

2. Цілком справедливо, що не всі можуть вважатися громадянами, без кого держава неспроможна обійтися, бо і хлопчики — громадяни, але не в тому розумінні, у якому (є ними) дорослі чоловіки.

Останні — громадяни з повними правами, перші ж — громадяни з певними застереженнями, як незрілі. У давні часи в деяких державах ремісники складалися з рабів і чужинців. З цієї причини більшість із них перебуває саме в такому становищі. Проте і найдосконаліша держава ніколи не дасть ремісникові громадянських прав. А коли й ремісник — громадянин, тоді треба визнати, що ті чесноти громадянина, про які мова йшла вище, притаманні не всім, навіть не всім вільнонародженим, а тільки тим, хто звільнений від робіт, необхідних для повсякденного життя.

3. Ті, котрі виконують такі роботи для однієї особи, — раби. Ті ж, хто працює на суспільні потреби, — ремісники й поденники. Отже, звідси зрозуміло, як треба трактувати дане питання: воно полягає саме в цьому. І наш розгляд допомагає з'ясувати це питання. А що існує кілька видів державного устрою, то неодмінно існуватиме й кілька різновидів громадянина, і, таким чином, за однієї форми державного ладу громадянами, переважно підлеглими, будуть ремісники й поденники. А з іншої форми (устрою), наприклад, аристократичної, де почесні посади надаються з огляду на чесноти й привілейоване становище котрогось громадянина, неможливо, аби ремісник чи поденник користувалися громадянськими правами, оскільки, виконуючи повсякденні обов'язки, вони не зможуть виявляти чесноти належним чином.

4. За панування олігархів поденники також позбавлені громадянських прав, бо там доступ до органів управління обумовлений високим майновим цензом. Ремісники ж можуть отримати права, бо завдяки ремеслу вони здатні розбагатіти. У Фівах був закон: хто протягом десяти років займався торгівлею, той не мав права обіймати державні посади. І навпаки, у багатьох державах громадянські права надаються чужинцям. Так, у деяких демократичних державах громадянин — той, у кого мати користується громадянством. У них до громадянського стану приймають і незаконнонароджених.

5. Проте, хоча внаслідок нестачі (законних) громадян їх роблять громадянами (з огляду на малолюдність країни, закон дозволяє це),

із збільшенням населення поступово з їхнього числа викреслюються ті, у кого лише мати була громадянкою, так що насамкінець громадянами стають тільки ті, у кого батько й мати — громадяни.

6. Отже, звідси зрозуміло, що існує кілька різновидів громадянства. Зрозуміло також, що громадянином переважно буде той, хто володіє сукупністю громадянських прав. У Гомера сказано: «я немов блукалець безправний». Адже ті, хто не має таких прав, — метеки⁷. Буває, що такий стан справ приховують, і це робиться з метою, аби ввести в оману тих, хто має у державі своє місце проживання.

Отже, з мовленого зрозуміло, чи можна вважати чеснотливість, яка розрізняє досконалу людину й корисного громадянина, однаковою, чи різною: в одній державі поняття «досконала людина» і «корисний громадянин» збігаються (за змістом), в іншій — відрізняються. Та й у першому випадку не всяка досконала людина є водночас громадянином, але громадянин — той, хто певною мірою бере участь у державному житті, наприклад, обіймає або може обіймати верховну посаду — одноосібно чи разом з іншими.

IV. 1. З'ясувавши це питання, треба розглянути, чи можна допускати існування однієї форми державного устрою, чи кількох, а коли їх є кілька, то скільки, і в чому полягають відмінності між ними.

Отже, державний устрій — впорядкування держави, пов'язане з державною владою взагалі, й переважно з верховною владою. Верховна ж влада скрізь пов'язана із системою управління в державі, а система управління уособлена в тій чи іншій формі державного устрою. Так, наприклад, у демократичних державах верховна влада належить народові, в олігархіях — окремим особам. Тому ми й говорили, що державний лад у демократичних політиях і в олігархіях різний; з цього погляду ми судитимемо й про решту.

2. Спершу потрібно поставити запитання: з якою метою утворюється держава і скільки існує видів влади, які стосуються управління

людиною і впорядковують суспільне життя. Ще в попередніх розділах, де з'ясовувалося питання про управління домашнім господарством і владу господаря в сім'ї (над рабом), було відзначено, що людина за своєю природою є істота політична. Через що навіть ті люди, котрі зовсім не потребують якоїсь взаємодопомоги, все-таки прагнуть до співжиття в об'єднанні.

3. А втім, до цього їх змушує і розуміння загальної користі, оскільки кожна людина окремо зацікавлена в тому, щоб вести достойний спосіб життя. Це прагнення і є здебільшого кінцевою метою людського об'єднання і кожної людини зокрема. Щоправда, люди утворюють громади й заради життєвого інтересу, бо саме в них людина може досягти чогось почесного, та й тільки в об'єднанні можна почувати себе чудово, якщо ніяке життєве лихо не спіткає людину. Зрозуміло також, що люди через бажання жити ладні перетерпіти усякі біди, бо в житті саме і є певна насолода.

4. Щодо другого питання, то неважко розрізнити форми влади: про них неодноразово говорилося в екзотеричних творах⁸. Влада господаря над рабом справді корисна і для природженого раба, і для природженого господаря, однак для першого вона відносна, для другого ж — абсолютна; і, коли раб помирає, влада пана над ним уривається.

5. Далі: влада над дітьми, дружиною і взагалі над цілим домом, — тобто те, що ми називаємо домашнім господарством, — передбачає або благо тих осіб, що коряться, або спільне благо — господаря і сім'ї. В першому випадку відбувається те ж саме, що ми спостерігаємо відносно решти мистецтв, наприклад, медицини чи гімнастики, де випадково може йти мова і про благо самих лікарів та вчителів гімнастики. Бо ж ніщо не заважає, скажімо, вчителеві гімнастики взяти участь у гімнастичних вправах разом з учнями, подібно до того як керманіч водночас є і моряком. Отже, і вчитель гімнастики, і керманіч мають на меті благо тих, хто їм кориться; та коли хтось із них сам стає учасником, то випадково бере участь у загальнокорисній справі: керманіч стає моряком, учитель гімнастики — одним із тих, хто займається гімнастикою.

6. Те саме й про органи влади. Там, де влада спирається на засади рівноправності й рівності громадян, на сцену виходять ті дійові особи, котрі вважають, нібито владою слід користуватися почергово. Така вимога спочатку пояснювалася природними причинами. Вимагалось, аби державні обов'язки виконувались поперемінно, і кожен (з громадян) хотів, щоб його наступник, перебуваючи на посаді, піклувався і про нього, як раніше це робив він сам (як попередник). У нинішній час, з огляду на інтереси, пов'язані із суспільними справами й тими, що впливають з діяльності влади, всі прагнуть постійно мати владу: і навіть коли із здоров'ям у них кепсько, вони не хочуть іти з посади, переконуючи, що стан здоров'я у них чудовий, а котрі домагаються тієї чи тієї посади — не полишатимуть своїх намірів, хай навіть хвороби переслідують їх.

7. Отже, зрозуміло, що тільки ті форми державного устрою, які спрямовують до загального щастя, є, виходячи із засад справедливості, правильними. Ті ж форми, де віддається перевага особистій користі правителів, — усі помилкові, бо відхиляються від правильних, ґрунтуючись на деспотичних засадах. А держава є об'єднанням вільних громадян.

Отже, з'ясувавши такі твердження про державу, далі слід розглянути форми державного устрою, їхнє число й притаманні риси, і насамперед правильні форми. Адже, визначивши останні, можна побачити й відхилення.

V. 1. Оскільки управління в державі — те саме, що й політична система, остання ж ототожнюється з верховною владою в державі, то звідси неминуче випливає, що ця верховна влада мусить перебувати в руках або одного, або небагатьох, або більшості. І коли одна людина, чи кілька, чи багато керуються інтересами про загальне щастя, то, звичайно, такі форми — правильні; а ті форми, де мається на увазі особиста вигода чи то однієї особи, чи небагатьох, чи більшості, — являють собою відхилення від правильних. Адже потрібно визнати одне з двох: або особи, беручи участь у державному житті, — не громадяни, або (якщо вони — громадяни) вони мусять працювати на загальну користь.

2. Отже, монархічне правління, яке має на увазі загальну користь, ми зазвичай вважаємо царською владою; влада ж небагатьох — аристократична за характером, бо в цьому випадку управляють кращі, або (називається так) тому, що уряд має на увазі вище благо держави й громадян. Коли ж править більшість в інтересах загальної користі, то така форма відома під назвою, спільною для всіх форм державного устрою, — політія⁹.

3. Вказане розмежування має підстави, бо одна особа чи кілька можуть вирізнятися власними чеснотами, для більшості ж вивисуватися такими якостями — справа надто важка. Більшість може відзначатись радше у воїнських справах, що подибується саме серед простолюду. Ось чому в політії найвища верховна влада зосереджується в руках воїнського стану, — нею користуються саме ті особи, що мають право носити зброю.

4. Відхилення ж від указаних правильних форм такі: відхилення від царської влади — тиранія; від аристократії — олігархія; від політії — демократія. По суті, тиранія — та ж сама монархічна влада, але вона має на меті власні інтереси, тобто вигоди одного правителя. Олігархія ж пильнує інтересів багатих. Демократія захищає інтереси неїмущих верств населення. Жодна з цих форм державного устрою не має на меті загальних інтересів.

Але слід трохи ширше розкрити те, що являє собою кожна з них. При їхньому дослідженні постає ряд ускладнень, бо, розглядаючи питання по-науковому, а не з практичного погляду, дослідник, з'ясовуючи кожну з дисциплін, не повинен нічого оминати увагою або нехтувати чимось. А кожне твердження розтлумачити з подробицями, аби знайти істину.

5. Отже, тиранія, як ми сказали, — це деспотична монархія, що посідає панівне місце у відповідній політичній системі. Олігархія — така форма влади, коли державні посади обіймають багаті, маючи високий майновий ценз. І навпаки, за демократії ця влада зосереджується в руках бідних громадян, а не тих, хто володіє значним

статком. Отже, виникає перше ускладнення щодо визначення (того, що таке олігархія, а що демократія). Адже, якби більшість у державі була багатою і мала верховну владу, то вийшла б демократія, яка виникає саме тоді, коли править більшість. Подібним чином, коли бдесь виявилось, що меншість — це бідні громадяни, але вони утримують владу, то вийшла б олігархія, оскільки ми розуміємо, що олігархія — влада небагатьох. Отож ми бачимо, що таке розмежування форм державного ладу — неправильне.

6. А втім, припустімо, що хтось зумів би поєднати добробут і меншість або, навпаки, майнову бідність і більшість, — як би тоді довелося назвати форми державного устрою? Олігархією довелося б назвати таку форму державного устрою, при якій посади обіймають заможні, за кількістю малочисельні, а демократією — таку форму, коли влада в руках неімущих, котрих багато. Виникає друге ускладнення: як ми назвемо ці форми державного устрою — ту, де верховна влада зосереджена в руках заможної більшості, й ту, в якій владу утримує неімуща меншість? Адже жодної іншої форми державного устрою, окрім указаних, не існує!

7. Отже, з наведених міркувань, здається, впливає таке: те, що верховна влада перебуває в руках меншості чи в руках більшості, — є відносною ознакою і тих визначень, що стосуються олігархії та демократії, тому що скрізь заможних буває меншість, а неімущих — більшість. Отже, за цією ознакою не можна розрізняти вказані форми (олігархію й демократію). Демократична форма правління визначається саме пануванням бідної більшості, олігархія — багатій меншості. Отже, ознаками розрізнення цих форм є бідність і багатство. І там, де влада — чи більшості, чи меншості — спирається на багатство, ми називаємо її олігархією. Там, де правлять бідняки, — це демократія. А та ознака про більшість чи меншість вважається випадковою, оскільки значним статком володіє небагато осіб, свободою ж користуються всі громадяни. Отож, виходячи саме з таких засад (багатства і свободи), і ті, й інші (олігархи та демократи) обґрунтовують свої претензії на владу в державі.

8. Насамперед необхідно дослідити, як мовлять зазвичай, відмінні засади олігархії і демократії, а також те, що вважається справедливістю з погляду цих форм правління. Адже всі вони (олігархи й демократи) спираються певним чином на справедливість, але при цьому зупиняються на тих міркуваннях, які, на їхню думку, й визначають поняття «справедливість». Насправді ж, коли такі міркування розглянути з усіх поглядів, вони не з'ясовують цього поняття. Здається, справедливість полягає у певній рівності, і насправді так і буває, але це стосується не всіх, а тільки рівних. І нерівність уявляється як справедливість і є такою насправді, але вона теж не стосується всіх, а тільки нерівних. Тим часом дехто полишає без уваги питання: для кого? — а тому судить хибно. Причиною цього є те, що вони спираються на судження про самих себе. Більшість же людей, коли судять про власні справи, — погані судді.

9. Оскільки справедливість — поняття відносне і розрізняється в залежності від властивостей предметів і такою ж мірою від особистості, як про це мовиться в «Етиці», то щодо рівності, яка стосується людей, сперечаються найбільше, і головним чином через щойно вказану причину, а саме: через хибне судження про самих себе. Зрештою, і олігархія, й демократія, вважаючи, що вони дійшли згоди у відносному розумінні справедливості, переймалися тією думкою, ніби вони розуміють її абсолютно. Олігархи міркували так: коли в чомусь — скажімо, у володінні рухомим майном — громадяни не рівні, то це означає, що вони не рівні і в решті. Демократи ж міркують по-своєму: мовляв, коли вони в чомусь рівні, приміром, відносно свободи, то, значить, рівні в усьому. Однак вони й тут випускають з уваги найголовніше.

10. Бо ж справді: коли громадяни вступили до об'єднання задля набування майна, то могли б брати участь у державному управлінні такою мірою, якою володіють майном. У цьому випадку твердження олігархів мало б під собою підстави, адже олігархи не вважають справедливістю, коли, приміром, хтось уніс би до якоїсь справи одну міну, а вимагав сто, нарівні з іншими, що внесли решту суми. Держава створюється не задля того, аби жити, а здебільшого для того, щоб жити щасливо. А то можна припустити існування держави, яку складають

раби й решта живих істот, чого насправді не буває, бо ні ті, ні інші не здатні користуватися життєвим щастям. Так само держава виникає не задля утворення оборонного чи наступального союзу, не з метою відвернення кривди від когось і не задля взаємного обміну й торгівлі. А то етруски, й карфагенці, і взагалі всі народи, пов'язані між собою торгівлею, вважалися б немовби громадянами однієї держави.

11. Щоправда, у них існують угоди стосовно ввезення й вивезення товарів, договори про невчинення кривд один одному, є й письмові постанови щодо взаємодопомоги. Але в них відсутні якісь спільні органи влади, навпаки, в кожного з цих народів є свої державні інституції. Ні етруски, ні карфагенці не думають про те, якими повинні бути інституції їхнього союзника, турбуючись тільки про те, аби взаємні угоди були справедливими та щоб ніхто не порушував їх і не чинилась взаємна несправедливість. Про чесноти та усунення пороків (вважають вони) повинні дбати ті, хто стежить за дотриманням порядку. Саме в цьому й полягає необхідність для держави піклуватися про чесноти громадян, коли вона прагне вважатися справжньою (державою), а не тільки на словах. А то державне об'єднання перетвориться на звичайну спілку, яка відрізнятиметься від решти — скажімо, військової (спілки), укладеної із союзниками, що живуть на певній відстані, — тільки простором. Та й закон у такому випадку виявиться звичайним договором, чи, як мовив софіст Лікофрон, просто гарантією особистих прав, однак такий закон неспроможний зробити громадян достойними і справедливими.

12. І те, що це саме так (тільки турбота про моральне виховання становить істинну суть держави), зрозуміло, бо коли б хтось і з'єднав відокремлені простором місцевості в одну, так щоб, приміром, міські мури Коринфа й Мегар доторкалися одне до одного, все ж однієї держави не утворилося б. Не було б цього і в тому випадку, якби Мегари й Коринф вступили між собою в епігамію¹⁰, хоч і останнє є прикметною особливістю в спілкуванні між державами. Не утворилося б держави і в тому випадку, коли б люди, живучи на відстані одне від одного, але не такій значній, щоб була незмога спілкуватися між собою, встановили закони, які забороняли б їм чинити несправедливість

стосовно одне одного в торгівлі, коли один з них — тесляр, другий — селянин, третій — швець, четвертий — ще хтось, і навіть коли б їхня кількість досягала десяти тисяч, все одно їхнє спілкування торкалося б тільки торгівлі та оборонного союзу.

XI. 1. Отож ми, викладаючи дані питання, прийшли до міркувань про такого царя, котрий в усьому чинить зі своєї волі. Так звана законна монархія не являє собою, як ми й говорили, особливій форми політичного устрою, бо за всякої іншої форми, скажімо, демократії й аристократії, неминуче існуватиме довічне головнокомандування, і в багатьох державах допускається до управління одна особа. Така влада існує в Епідамні й Опунті — щоправда, з трохи обмеженими повноваженнями¹¹.

2. Влада, при якій цар править із власної волі, вважається необмеженою (царською владою), або (абсолютною монархією). Декому видається, ніби такий стан справ, коли одна особа править у державі, що складається з однакових громадян, суперечить природному (станові). Адже для однакових за природою мусять неодмінно існувати одні й ті самі права. Як шкідливо неоднаковим (за тілесною будовою) споживати одну й ту саму їжу чи носити однаковий одяг, достоту так можна твердити й щодо привілеїв — і тут нерівність стосовно різних (громадян) виявилася б шкідливою.

3. Тому справедливо (буде), аби всі рівні владували тією ж самою мірою, якою вони коряться, і щоб кожен поперемінно то повелівав, то корився. В такому випадку ми маємо справу із законом, бо порядок і є закон. Тому доцільніше, щоб панував закон, а не котрийсь із-поміж громадян. На тій же підставі, коли буде визнано, що управляти мають певні особи, їх треба призначати охоронцями закону і його слугами. Оскільки ж неминуче існують такі й такі посади, то, запевнятимуть, буде несправедливо в умовах загальної рівності владу віддавати в руки котроїсь особи.

4. Коли ж хтось гадав, ніби закон не в змозі все передбачити, то можна заперечити — мовляв, і людина неспроможна знати все, тому

розумно охороняти закон, вдаючись до тих чи тих положень. Влас-ті ж також, прагнучи керуватися тільки мотивами справедливості, неодмінно впораються і з рештою питань (не передбачених законом). А ще, за законом, дозволяється вносити поправки, коли ті, хто бе-реться за це, вважають, нібито вони (поправки) сприятимуть удоско-наленню існуючих законів. Отже, хто вимагає, аби панував закон, очевидно, хоче, щоб панували божество і розум, а хто вимагає, аби панувала людина, проявляє (у своїй вимозі) певне дикунство; бо при-страсть саме і є таким (чимось тваринячим), до того ж вона зводить навіть найкращих правителів з істинного шляху; навпаки, закон — це розум поза пристрастями і бажаннями¹².

5. В такому разі, мабуть, помилковий приклад з царини мис-тецтва, який засвідчує, що необхідність дотримання букви закону в лікуванні невинуватна, а ліпше було б у таких обставинах покла-датися на вміння лікаря. Адже лікарі нічого не робитимуть усупереч здоровому глуздові, а діятимуть тільки з дружніми почуттями до хво-рого; вони й винагороду отримують після того, яквилікують хворо-го. Навпаки, особи, котрі посідають державні пости, часто діють, ке-руючись неприязню або злобою. І якби ми поставилися з недовір'ям до лікаря, підозрюючи, що він хоче із корисливих спонук убити нас, то ми б зажадали, аби лікування відбувалося за приписами.

6. І хворі лікарі кличуть до себе інших лікарів, навчителі гім-настики — інших (навчителів), бо вони, коли справа торкається їх особисто, перебуваючи в стані сильного почуття, не в змозі міркувати правильно. Отож зрозуміло, що той, хто шукає справедливості, звер-тається до чогось середнього, а це середнє і є закон. А ще закони, спи-раючись на звичаї, важать більше і торкаються важливіших справ, ніж писані. Тож, коли правляча особа помиляється менше, ніж пи-сані закони, вона в жодному випадку не є досконалою порівняно із законами, що ґрунтуються на звичаях.

7. При цьому дуже нелегко одній людині визначати (суть) бага-тьох речей. Тому вона змушена буде брати собі в поміч кількох посадо-вих осіб. То постає питання: яка різниця — чи створяться такі умови

одразу, чи одна особа допустить такий порядок? До цього додаймо те, що говорилося раніше: коли корисна людина, з огляду на те, що вона краща за іншу, достойна керувати, то дві ж особи кращі за одну; сюди, до речі, можна віднести Гомерів вислів: «Двоє, що йдуть разом», і Агамемнонове побажання: «Коли б десятеро таких радників у мене було». І зараз посадові особи мають повноваження приймати ухвали з певних питань, наприклад, суддя в тому разі, коли закон не передбачає того чи іншого (випадку). Натомість там, де закон передбачає це, ніхто не сумнівається, що ухвала повинна узгоджуватися з ним (законом).

8. І тільки з тієї причини, що одні питання підлягають законові, другі — ні, доводиться дошукуватись, що краще: панування найдосконалішого закону чи найкращого мужа, бо в деяких випадках неможливо встановити чітко визначений закон, за допомогою якого можна було б попередньо судити про щось. Оборонці закону зовсім не проти того, що в деяких випадках треба вирішувати справу одній людині; щоправда, вони наполягають, аби вирішувала не одна особа, а кілька.

9. Кожен службовець, вихований у дусі закону, судитиме згідно із законом. Але, видається, безглуздо було б вважати, буцімто одна особа з двома очима, вухами, ногами, руками повела б справу краще, ніж декілька осіб, що мають ті ж самі органи (тіла). Зараз монархи мусять удаватися по допомогу до багатьох очей, вух, рук, ніг саме тим, що вони роблять співучасниками своєї влади осіб, котрі з приязню і по-дружньому¹³ ставляться до їхнього правління. Коли це не (справжні) друзі монарха — вони не чинитимуть згідно з його приписами, а коли це друзі монарха і прихильники його правлячої системи, (то чинитимуть так), бо дружба означає рівність і схожість. Отож він припускає водночас, що й влада мусить бути рівною між повністю рівними. Ось майже всі суперечливі питання, які висувуються проти царської влади.

10. Але щодо одних осіб вони, мабуть, мають слухність, що ж до інших — то ні. Вже самою природою закладено одну засаду права і користі для деспотії, другу — для царської влади, третю — для по-

літії; тільки для тиранії природою такого не створено, так само як і для решти форм державного устрою, що відхиляються від правильних, бо всі ці форми — протиприродні. Із сказаного зрозуміло, що серед рівних та однакових ні з погляду користі, ні з погляду права одна людина не повинна панувати над усіма, — коли є закони чи коли немає і вона сама уособлює закон, байдуже, добра ця повновладна особа серед добрих, чи погана серед поганих, чи навіть коли вона своїми чеснотами перевершує решту. Останнє треба виокремити і поговорити про нього.

11. Але передовсім належало б з'ясувати, що слід розуміти під засадами монархічного, аристократичного ладу та політії¹⁴. Для монархічної засади годиться такий народ, який за своєю природою здатен сприйняти, аби державою керував хтось із особливо чеснотливого роду. Аристократам же потрібен народ, який здатен за своєю природою довіряти тим правителям, котрі, з огляду на виняткові доблесті, покликані до управління. Насамкінець, для політії найкращий той народ, що може і коритися, і владарювати на підставі закону та розподіляти посади й почесні серед заможніших осіб.

12. Коли ж станеться так, що або весь рід, або якийсь один із них перевершуватиме в чеснотах усю решту (родів), то буде справедливо, якщо такий рід стане царським, тобто пануватиме над усіма, а котрийсь із його представників посідатиме трон. І, як уже мовилося, такий стан справ не суперечитиме поняттю справедливості й законності, на що, власне, спираються й засновники аристократичного, олігархічного і навіть демократичного устроїв: усі вони визнають право з огляду на чийсь переваги, але не просто якісь переваги, а ті, про які говорено вище.

13. Не можна ж бо ні вбивати, ні проганяти, ні піддавати ostracism мові такої людини чи вимагати з її боку, аби вона правила по чергово. Адже за природою частина не може перевершувати цілого. А в цьому випадку ми бачимо особу, котра, маючи такі переваги, виступає немовби одне ціле. Отож залишається, аби такий людині корилися і визнавали її одноосібну владу в абсолютному розумінні, а не тимчасово.

ХІІ. 1. Отже, в такий спосіб ми з'ясували питання про царське правління, його види й відмінності між ними, а також те, чи корисні вони, чи ні; коли так, то для кого і яким чином вони придатні. Оскільки ми сказали, що існує три види правління, то необхідно визначити, який з них найкращий, а ним виявиться той, при якому управляють найкращі мужі. Тож при ньому громадянами управляє певна особа, або увесь рід (у цілому), або маса (народу), що переважає решту в чеснотах. Вони управляють, схиляючи громадян до найбажанішого способу життя. І в перших книгах було вже доведено, що (при такій системі правління) поняття «чеснотливість» досконалої людини і громадянина найкращої держави — однакові. Отож видно: в один і той самий спосіб і через такі самі чинники особа стає досконалою. Такою ж можна створити й державу — байдуже, чи вона буде монархічною, чи аристократичною.

2. І тому майже одне й те саме виховання і однакові звичаї роблять особу і найкращим мужем, і політичним діячем, і царем. Визначивши це стосовно політії, спробуймо повести мову про найкращий державний лад. Отож необхідно належним чином розглянути його.

Книга четверта

І. 1. У всіх мистецтвах і науках, які не тільки частково, але подеколи й повністю охоплюють ту або ту царину (мистецтва чи науки), міститься така частина, що годиться для кожного взятого окремо предмета. Так, наприклад, мистецтво вправління (гімнастика) розглядає і те, які вправи, крім корисних, можна вважати найкращими. Звичайно, останні мусять відповідати особам, котрі мають найкращу статуру і живуть в чудових умовах. (Ця наука) розглядає також, які вправи годяться для більшості людей, — це теж входить у поняття «гімнастика». Нарешті, коли хтось навіть не прагне набути належного досвіду і знання в тому, що стосується мистецтва змагань, все одно навчитель і керівник з гімнастики повинні розвивати певною мірою такі вміння.

2. Те ж саме можна говорити й про медицину, корабельну справу, кравецтво тощо.

Звідси зрозуміло, що завданням такої науки є також дослідження питання, яка форма державного устрою найкраща: що це за форма, якими повинні бути її риси, аби вони стали бажаними, коли зникнуть певні зовнішні перешкоди, а також для якої держави яка форма підходить. Однак, мабуть, багатьом державам неможливо досягти найкращої форми. І так само треба (розглянути), який лад найкращий з абсолютного погляду та якою мірою він може бути найкращим, чого не повинен випустити з уваги законодавець і політичний діяч. А ще (по-третє), що впливає з припущеного, слід розглянути встановлення державного ладу від самого початку і те, яким чином він може зберігатись якомога довше. Мається на увазі: якій державі підходить найкраща система правління; які системи зовсім не годяться; яким чином правильно користуватися тими, що притаманні (котрійсь із держав), і в яких випадках вони погіршують становище в державі.

3. Але насамперед треба знати, яке правління найбільш підходяще для всіх держав.

Хоча більшість дослідників, викладаючи свої погляди на державний устрій, в основному міркують правильно, та, коли справа торкається здійснення (цих ідей), вони помиляються. Адже необхідно мати на увазі не тільки найкращу форму державного устрою, але й можливу (за даних обставин), і таку, що її найлегше застосувати в усіх державах. Ще й зараз одні дослідники шукають якоїсь незвичайної форми державного устрою, котру створити реально дуже важко, бо для цього вимагається багато зовнішніх умов; інші (дослідники) мають на увазі більш здійсненну на практиці форму, відкидаючи ті, що існують, і навпаки, схвалюють лакедемонський чи якийсь інший лад¹⁵.

4. А тим часом треба впроваджувати такий державний устрій, який хочуть і можуть зробити люди, виходячи з наявних обставин та існуючого ладу; адже покращити державний устрій, звичайно ж, не простіше, ніж встановити його вперше, достоту як буває переучувати щось не легше, ніж братися за науку спочатку. Тому й політичний діяч мусить не тільки знати про такі речі, як щойно йшлося, але й повинен

допомогти у справі вдосконалення існуючого ладу. А зробити це він може, коли знатиме, скільки видів державного устрою існує. Декотрі ж бо вважають, що існує тільки один вид демократії, тільки один вид олігархії. Насправді це не так.

5. І тому не можна випускати з уваги відмінностей у формах державного устрою, їхнього числа і способів, якими вони створюються. Так само треба старанно розглядати і найкращі закони, і ті, що найбільше пасують кожній із форм державного устрою. Всі закони слід намагатися застосувати до державного устрою, а не навпаки — підганяти державний устрій під закони. Справді-бо, державний лад обумовлює характер державних інституцій, їхній розподіл, встановлює форму верховної влади, визначає кінцеву мету всякого суспільного життя. Але закони треба відрізнити від того, що характеризує даний державний устрій; на підставі законів правителі повинні правити, а також запобігати правопорушенням¹⁶.

6. Звідси видно, що і в законодавстві слід зважати на відмінні риси, що характеризують кожную з форм державного устрою та їхнє число, бо не можна міркувати, ніби одні й ті самі закони годитимуться однаковою мірою і для всіх демократій, і для всіх олігархій, тим більше коли братимемо до уваги існування тільки одного виду демократії та олігархії, а не кількох (видів).

Книга сьома

І. 1. Тому, хто має намір належно дослідити, який державний устрій найкращий, необхідно насамперед точно визначити, яке життя має найбільші переваги. Якщо це залишиться нез'ясованим, то невідомо буде, звичайно, й те, який державний устрій повинен вважатися найкращим. Адже зрозуміло: ті, хто користується найкращим державним устроєм, мусять, зважаючи на оточення, і діяти якнайкраще, коли тільки цьому не перешкоджають якісь непередбачені обставини. Ось чому передовсім треба (в загальних рисах) визначити, який спосіб життя буде найбажанішим для всіх, а вже потім розв'язувати питання, буде такий спосіб життя однакоим чи не

однаковим для всієї сукупності людей (об'єднаних державою) і для кожного з них (узятого зокрема).

2. Беручи до уваги, що в наших міркуваннях розглянуто із достатньою повнотою питання про найкращий спосіб життя, ми й тепер використаємо ці міркування для нашої мети. Справді, ґрунтуючись на вказаному в них поділі, навряд чи хтось засумнівається в тому, що існують три види благ: зовнішні, тілесні й духовні; всі ці блага притаманні щасливій людині. Ніхто ж не назве щасливим того, хто не має бодай трохи мужності, скромності, справедливості, а боїться мухи, що пролітає мимо; хто не зупиняється перед ніякими, навіть найкрайнішими засобами, аби лишень утамувати голод і спрагу; хто за іржавий шеляг ладен убити найближчу людину; хто до такої міри позбавлений тям і мислить так безрозсудно, що робиться схожим на дитину чи божевільного.

3. Втім, коли всі дійшли згоди у цьому питанні, то в іншому, а саме: в питанні про розміри й відносну вартість згаданих благ, — розходяться. І коли наявність чеснотливості, навіть зовсім незначною мірою, вважається тут достатньою, то прагнення до багатства, майнової власності, могутності, слави тощо не мають меж. Таким людям ми скажемо, що у визначеному нами твердженні легко переконатися з допомогою фактів: варто лишень звернути увагу на те, що не чесноти здобуваються й охороняються зовнішніми благами, а навпаки. І щасливе життя — хай воно є у радості, чи в чеснотливості, чи в тому й тому, — супутник тих людей, які вдосталь прикрашені чистим серцем і тонким розумом і які висувають скромні вимоги у набутті зовнішніх благ — значно менші від тих, хто володіє зовнішніми благами надмірно, тоді як у внутрішніх благах відчуває нестачу.

4. А втім, спираючись на логічні міркування, можна дійти такого висновку. Зовнішні блага — немовби знаряддя, а всяке знаряддя, придатне для якоїсь певної мети, обмежене у своїх діях: повнота зовнішніх благ неминуче або йде на шкоду власникам (знарядь), або напевне не дає ніякої користі. Будь же яке з духовних благ дає тим більшу користь, що більше воно виявляється, коли взагалі можна припустити,

що духовні блага являють собою не тільки прекрасне, але й корисне, взагалі-то, очевидно, вища досконалість об'єктів, які порівнюються між собою з метою пізнання переваги одного з них над іншим, перебуває у прямому відношенні до тієї відмінності між цими об'єктами, яку ми бачимо, досліджуючи кожен з них, взятий окремо. Таким чином, якщо душа і абсолютно, і відносно для нас, людей, є ціннішим об'єктом, ніж майнова власність і тіло, то, звичайно, і вища досконалість кожного з цих об'єктів перебуває в однаковому співвідношенні (до такої ж досконалості душі). Далі: всі зовнішні блага, природно, бажані для душі, і всі люди із здоровим глуздом повинні їх бажати саме заради душі, а не навпаки, коли душа бажана задля зовнішніх благ.

5. Отже, домовимось, що на долю кожного припадає стільки щастя, скільки й моральної та інтелектуальної чеснотливості й узгодженої з нею діяльності. Свідченням цього для нас є божество, яке щасливе й блаженне не завдяки якимось зовнішнім благам, але само по собі й завдяки притаманним його природі рисам. У цьому й полягає звичайно відмінність щастя від щасливого таланту: зовнішні блага, не духовні, випадають на нашу долю завдяки випадковості й щасливій долі, однак нема нікого, хто був би справедливим і скромним від долі та завдяки їй. Наслідком такого твердження, що впливає з цих самих засад, є те, що найкраща держава буде водночас і щасливою державою, коли керуватиметься правильними принципами. Бо неможливо діяти правильно тим, хто чинить неправильно: без чеснотливості та розсудливості ні людина, ні держава не здатні діяти правильно. Мужність, справедливість і розсудливість мають у державі те саме значення і той самий вигляд, які вони мають у кожній людині, й лише за наявності цих якостей людина вважається справедливою, розсудливою та скромною.

6. Вважаймо це вступом до нашого дослідження. Бо не торкнутися цієї теми неможливо, хоча так само неможливо розглянути докладно всі питання, що належать сюди: це предмет окремої науки. Нині ж ми вважатимемо, що найкраще існування як для кожної особи зокрема, так і для держави загалом є те, за якого чеснотливість забезпечена зовнішніми благами настільки, що дає можливість чи-

нити у своїй діяльності згідно з вимогами чеснотливості. Можливі ж заперечення ми в цьому розгляді полишимо, а розглянемо їх згодом, якщо когось ще не переконують докази, наведені вище.

II. 1. Залишається з'ясувати, чи щастя кожної особи, взятої окремо, і щастя держави однакові чи не однакові за змістом. Відповідь зрозуміла, бо ж, мабуть, усі згодні з тим, що ці поняття — тотожні. Хто ж вважає, що щасливе життя людини полягає у багатстві, той визнає щасливою і цілу державу тільки в тому випадку, коли вона буде багатою. А той, хто найбільше шанує життя тирана, ладен визнати найщасливішою таку державу, яка зосереджує у своїх руках найбільшу повноту влади. Хто, нарешті, поціновує індивіда залежно від притаманної йому чеснотливості, той вважатиме щасливішою ту державу, де знайде собі застосування ця чеснотливість.

2. Але тут виникають два питання, що потребують з'ясування: 1) якому видові життя треба надавати перевагу: (життю громадянина, як такому), що об'єднує людей в одній державі й прилучає їх до неї, чи, може, життю чужоземця, котрий стоїть поза державною спільнотою? 2) який державний лад, яку державну організацію слід визнати найкращою: ту, за якої всі беруть участь у державному житті, чи ту, за якої бере участь більшість?¹⁷ Наука про державу з'ясовує тільки друге питання, а не те, чому треба віддавати перевагу. Тому ми й розглядатимемо переважно друге питання, вважаючи його істотним у науці про державу; перше ж питання віднесемо до другорядних.

3. Отже, зрозуміло, що найкращим державним устроєм треба визнати той, організація якого дає людині можливість чинити якнайкраще і жити щасливо. Але навіть ті, хто вважає, що бажаніше життя, пов'язане з чеснотливістю, вагаються, чому віддати перевагу: чи політичному, чи практичному життю, а чи вибрати життя, яке було б вільне від усякої зовнішньої діяльності, — наприклад, споглядальне життя, яке, на думку декого, саме і вважається гідним філософа. Ті з людей, котрі жили колись і живуть тепер, хто найревніше ставиться до вимог, які висуває чеснотливість, мабуть, і схилиються до цих двох способів життя, а саме: до способу життя політичного діяча й способу життя філософа.

4. Не менш важливо знати, на чиему боці істина, оскільки необхідно, аби здоровий глузд людини був співвимірним із краще поставленою метою життя — здоровий глузд як кожного індивіда, так і держави загалом. Декотрі вважають, що деспотична влада над іншими — велика несправедливість; а коли влада законна — тоді несправедливість відсутня, але діяльність громадянина в державних справах стоїть на перешкоді його добробуту і набуттю матеріальних благ. Декотрі ж (учені) — зовсім протилежної думки: практично-діяльне, тобто державне життя годиться виключно для мужа, тому що у вияві кожної чесноти відкриваються більші можливості для діяльності не приватної особи, а тільки в того, хто займається громадськими і державними справами.

5. Є й такі, що вважають єдино щасливим деспотичне і тиранічне управління. Потім: у деяких державах відмітною рисою їхнього законодавства й системи виховання¹⁸ є прагнення підкорити своїй владі сусідів. Ось чому, хоча в більшості держав законодавча система значною мірою, як було вже зазначено, невпорядкована, усе-таки закони, коли й мають на увазі якусь певну мету, то це якраз прагнення панувати над іншими державами. Наприклад, у Лакедемоні й на Криті майже все виховання юнаків і майже вся законодавча система передбачають військові цілі. А ще у всіх негрецьких племен, які цілком спроможні досягти переваги над іншими, військова міць у великій пошані; це ми бачимо, приміром, у скіфів, персів, фракійців, галлів.

6. У деяких державах окремі закономірності сприяють навіть розвитку в собі цієї воїнської чесноти. Наприклад, у Карфагені, де, подекуть, відзнакою вважається прикраса, яка складається з браслетів залежно від числа військових походів. І в Македонії у давнину був закон, згідно з яким людина, котра не вбила жодного ворога, мусила носити особливий пасок. У Скіфії людині, котра не вбила ще жодного ворога, не дозволялося під час свят пити з кругової чари. У войовничих іберійців довкола могили померлого вбивають стільки кілків, скільки він (за свого життя) знищив ворогів. І в решті племен існує чимало таких обрядів, почасти встановлених законами, почасти освячених звичаями.

7. Щоправда, могло б видатися, коли розглянути уважніше, дуже дивним, якби головне завдання державного діяча полягало у вишукуванні засобів панувати і владувати над сусідами, байдуже, бажають вони цього чи ні. Справді, яким чином метою державного мужа чи законодавця буде те, що само по собі не становить предмета законодавства. Адже панування — не зміст закону, навпаки, прагнення до насильницького підкорення, звичайно, суперечить праву.

8. Зовсім не те ми бачимо в решті мистецтв, пов'язаних із знаннями. Ні лікар, ні керманіч корабля не ставлять своїм завданням переконувати чи спонукати силоміць: насильно лікувати хворих або змушувати пливати на кораблі мандрівників. Однак, незважаючи на це, більшість людей, мабуть, вважають завданням політики вміння деспотично правити і не соромляться вдаватися стосовно решти людей таких заходів, які щодо самих себе не вважають ані справедливими ані корисними, — а от щодо решти вони зовсім не дбають про справедливість.

9. Але така деспотична політика безглузда, за винятком тих випадків, коли сама природа визначила, що одні люди повинні панувати над рештою, а інші — ні. Коли це так, то, у всякому разі, не слід домагатися деспотичної влади над усіма, а тільки над тими, кому притаманно коритися їй: адже для того, щоб улаштувати бенкет чи жертвоприношення, треба полювати не на людей, а на тих живих істот, які вибрані для полювання, тобто на дикого звіра, та ще й на такого, чиє м'ясо придатне для споживання. Навпаки: держава без будь-якої допомоги сама по собі могла б досягти найвищого рівня добробуту в тому випадку, коли її система правління була б відлагоджена правильно, якщо тільки можна взагалі припустити існування деь такої держави, яка, маючи чудові закони, не прагнутиме воєн, не домагатиметься панування над ворогами.

10. Таким чином, звідси випливає, що треба старанно піклуватися про оборону держави, але не слід вважати, що це є найвищою

метою, а тільки засобом, завдяки якому підтримується готовність до війни. Заповзятий законодавець повинен ставити перед собою завдання сприяти процвітанню держави і поліпшення рівня життя громадян. Звичайно, ті із законів, що встановлюються із цією метою, будуть відмінні за змістом (між собою); тому від уміння законодавця залежить, яких належних заходів повинна вживати держава щодо сусідніх держав — відповідно до особливостей кожної з них, і яким чином налагоджувати стосунки з кожним із своїх сусідів. А втім, питання про це детально буде розглядатися нижче, коли ми визначимо, яку мету повинен мати найкращий державний лад.

VII. 1. Подібно до того, як і в решті створених природою складних утворень не подибується однаковості у всіх складниках, що утворюють організм у його цілому вигляді, хоча ці складники є недоторканою частиною його існування, — достоту так, очевидно, не можна вважати основними складниками держави усі ті складники, що необхідні для її існування. Ця засада стосується і всякого іншого зв'язку, який повинен утворюватися із складників одного якогось роду. Щоправда, в осіб, котрі беруть участь у зв'язку, «щось» неодмінно має бути спільним і однаковим, — байдуже, чи будуть при цьому одержувати рівні чи нерівні частки; цим спільним і однаковим може бути, наприклад, харчування, або володіння певними розмірами земельної власності, або щось подібне.

2. Та коли з двох об'єктів один служить засобом, другий — метою, то між ними немає нічого спільного, за винятком тільки того, що один об'єкт грає при цьому активну, другий — пасивну роль. У такому співвідношенні перебувають, наприклад, усякий інструмент та робітник і вироблена цим інструментом та робітником продукція. Між будинком і будівельником немає нічого спільного, але мистецтво будівельника існує заради будинку. Тому-то й держава повинна мати власність, але сама власність зовсім не становить (головного складника держави)¹⁹, хоча і в ній міститься багато (побічних) складників, які обумовлюють її життєвість. Держава — це зв'язок між людьми, схожими одне на одного, і мета цього зв'язку — забезпечити якомога краще існування.

3. Оскільки найвищим благом є щастя, а щастя полягає в досконалій чеснотливості й застосуванні її, та оскільки, з огляду на обставини, одні люди здатні й беруть участь у чеснотливих діях, другі ж — тільки незначною мірою, а то й зовсім не здатні, то зрозуміло, що саме це призвело до утворення різних типів держави і кількох форм державного ладу: різні способи й різні засоби, за допомогою яких окремі народи прагнуть здобути щастя й чесноти, є найголовнішою причиною існування різних видів держав і більшості державних устроїв. Отже, ми повинні розглянути, скільки існує таких складників, без яких неможливе було б існування самої держави.

4. Тобто слід перерахувати речі, необхідні й корисні для життя держави. І тоді питання буде зрозумілим. Отже, по-перше, має бути харчування, по-друге, ремесла (людське життя має потребу в багатьох знаряддях), по-третє, зброя (вона необхідна для членів держави, пов'язаних між собою, як для підтримання авторитету влади проти непокірних усередині держави, так і для відбиття ворожих нападів ззовні), по-четверте, певний запас грошових знаків для особистих потреб і військової справи, по-п'яте, і це насамперед, — піклування про релігійний культ, тобто про те, що називається жрецтвом; по-шосте — необхідніше — влада, котра вирішує, що корисно (в загальних інтересах) і що справедливо у взаємних стосунках громадян між собою.

5. Ось ті речі, в яких має доконечну потребу всяка держава, адже вона не являє собою збіговиська людей; вона — певне самодостатнє, як ми говорили, для свого існування; хай-но виявиться, що чогось із переліченого нами бракує, то зовсім неможливим стає і цей самодостатній зв'язок. Таким чином, державний організм має потребу у виконанні перерахованої нами діяльності. Отже, в ньому має бути в наявності певне число селян, котрі забезпечували б усіх їжею, ремісники, військова сила, заможний клас, жерці й судді, що охороняють інтереси права й корисності.

VIII. 1. Встановивши це, залишається розглянути, чи всі громадяни мусять брати участь у виконанні всіх зазначених вище ро-

біт у державі. Чи можливо, щоб одні й ті самі особи були і селянами, й ремісниками, і членами ради, чи, може, одні обов'язки мають виконувати окремі групи осіб, інші — всі громадяни. Але не для всякого державного устрою (як ми сказали) можна в даному разі встановити певну загальну схему. Адже може бути випадок, коли у всіх роботах братимуть участь усі громадяни, і то не всі у будь-яких, а декотрі з громадян тільки в певних справах держави. Це і вносить відмінності в державний устрій: у демократичних державах усі громадяни беруть участь у всьому, в олігархічних — якраз навпаки.

2. Оскільки ми досліджуємо тепер питання про найкращий державний устрій, який полягає в тому, аби держава при ньому була найщасливішою (а щастя, як ми сказали, не може існувати окремо від чеснотливості), то зрозуміло, що в державі, яка користується найкращим правлінням, об'єднуючи в собі просто справедливих мужів, а не умовно справедливих, громадяни не повинні вести життя навіподіб ремісників чи торговців (таке життя марне й суперечить чеснотливості) або навіподіб селян, оскільки вони (громадяни) матимуть потребу в дозвіллі, і в набутті чеснот, і в політичній діяльності.

3. Залишаються ті складники, які в державі найважливіші: воїнський стан, законодавчий орган, що дбає про загальні інтереси держави, й судовий орган, що піклується про право. Чи надавати окремим особам право виконання всіх цих обов'язків, чи ці обов'язки повинні зосереджуватися в руках одних і тих самих осіб? Зрозуміло, що й тут в одних випадках воно може бути надане одним і тим самим особам, в інших — різним. Оскільки для виконання кожного з цих обов'язків потрібні люди різного віку, й для однієї справи вимагається тямущість, для другої — фізична сила, то ці обов'язки повинні виконувати різні особи; але оскільки, з другого боку, немислимо, щоб люди, маючи можливість застосувати силу й чинити опір, постійно перебували в підлеглому стані, то в цьому відношенні вказані обов'язки можуть виконуватися одними й тими ж особами. Справді-бо, люди, володіючи зброєю, спроможні зберегти чи знищити сам державний устрій.

4. Таким чином, залишається одне — передати одним і тим самим особам²⁰ з обох цих класів у державі виконання вказаних обов'язків, але не одночасно, а (керуватися при цьому правилом): подібно до того, як природа нагородила фізичною силою молодих, а тямущістю — старих, так і корисно, й справедливо поділити відповідним чином виконання (державних обов'язків) між тими й тими. Такий поділ відповідатиме і достоїнству (кожного з громадян).

5. І власність має зосереджуватися в руках обох цих класів. Адже громадяни повинні бути заможними, а громадянами і є особи, що належать до цих класів. Ремісники не мають прав громадянства, як і взагалі усякий інший клас населення, діяльність якого не спрямована на досягнення чеснотливості. Це видно з попередньої умови, що щастя неминуче поєднане з чеснотливістю, а держава не може вважатися щасливою, коли береться до уваги тільки певна частина населення, а не вся сукупність громадян. Коли право власності повинно належати громадянам, то зрозуміло, що селяни мають бути рабами або переками нееллінського походження.

6. Серед згаданих класів залишається ще один — клас жерців, утворення якого теж зрозуміле. Не можна ставити жерцем ні землероба, ні ремісника, адже складати пошану божеству личить громадянам. Оскільки все громадянське населення держави ділиться на два класи — на воїнський і законодавчий, та оскільки на лежить, з одного боку, виконувати релігійний культ, а з другого — дати спочинок тим, хто втомився за час своєї служби в державі, то цим останнім і слід було б доручити виконання жрецьких обов'язків.

Тепер ми вказали на ті складники, без яких неможливе існування держави, і визначили їхнє число: хоча селяни, ремісники та всілякі поденники неодмінно мають бути в наявності у держави, та власне складниками, що становлять державу, є воїнський стан і ті, хто наділений законодавчою владою; і кожний з цих складників відрізняється один від одного, причому в одному випадку ця відмінність буде абсолютною, в іншому — відносною.

ХІІ. 1. Тепер поговоримо про сам державний устрій: з яких та наскільки якісних частин складається держава, що хоче стати щасливою і мати правильну систему правління.

Благо скрізь залежить від дотримання двох умов: 1) правильного визначення кінцевої мети всякої діяльності і 2) вишукування відповідних засобів що ведуть до кінцевої мети. Може трапитися, що обидві ці вимоги суперечитимуть одна одній, і може статись так, що вони узгоджуватимуться між собою. Іноді-бо мету окреслено правильно, але засоби для її досягнення шукаються помилкові; іншого ж разу в розпорядженні є всі засоби, що ведуть до здійснення мети, але сама мета визначена невдало. Буває й так, що і засоби, й мета обрані неправильно, як, приміром, у медицині. Бо й справді, інколи лікарі не уявляють собі досить чітко, як вилікувати хворе тіло, і не знаходять належних засобів для досягнення мети. А в науці й мистецтві треба прагнути і до того, й до того, тобто визначати і мету, й засоби, які сприяють її досягненню.

2. Зрозуміло, що всі прагнуть до блага і щастя в житті, але одні мають змогу досягти його, іншим певна випадковість чи сама природа перешкоджає в цьому. Адже для доброго життя необхідні ті чи ті (зовнішні) сприятливі обставини — меншою мірою для осіб, що перебувають у кращих умовах, більшою — для тих, кому дісталися гірші. Нарешті, деякі, хоч і їм дано можливість досягти щастя, шукають його від самого початку неправильно. Оскільки нашим завданням є визначення найкращого державного устрою, який полягає в тому, щоб держава мала найкращу систему правління, а останнє можливе тільки в тому випадку, коли державі буде надана можливість користуватися найбільшим щастям, то, зрозуміло, не слід випускати з уваги, що таке щастя.

3. Вже в «Етиці» (коли наведені там докази можуть для чогось знадобитися) ми визначили, що щастя полягає в діяльності і в чеснотливості та в досконалому застосуванні її не у відносному, а в абсолютному розумінні. Кажучи «відносно», маю на увазі чеснотливу діяльність як щось необхідне (для досягнення щастя), а під словом

«абсолютно» — як щось прекрасне само по собі. Наприклад, візьмемо з галузі діяльності права: справедливо накладені покарання — чеснотливі дії, але ж як дії, викликані необхідністю, вони містять у собі прекрасне тільки в силу необхідності, і було б бажаніше, якби ні держава, ні людина не вдавалися до подібних дій. Навпаки, дії, спрямовані на складання шани чи досягнення добробуту, — це дії, найпрекрасніші з абсолютного погляду. Річ у тому, що дії першого виду спрямовані на усунення якогось зла, дії ж другого, навпаки, мають на меті творити благо.

4. Діяльна людина може витримувати з гідністю і вбогість, і хвороби, й решту злигоднів, що йдуть від долі, але блаженство полягає не в цьому, а в тому, що їм протилежне. Адже в «Етиці» встановлено також, що щасливою людиною буде та, для котрої, в силу її чеснотливості, благом служитиме абсолютне благо. Звідси зрозуміло, що й у використанні цих благ така людина, звісно, діятиме чеснотливо і прекрасно в абсолютному розумінні. Через це й виникла думка, нібито справжні причини щастя полягають у зовнішніх благах. Але ж це все одно, якби причину блискучої гри на кіфарі вбачали скоріше у самому інструменті, а не в майстерності кіфариста.

З усього викладеного вище випливає, що деякі з благ²¹ найкращої держави повинні існувати (самі по собі), інші ж має підготувати законодавець.

5. Тому ми й відносимо до сфери добрих побажань наявність у державній системі всього, що тільки владна створити доля (бо вважаємо, що саме вона владна у цьому відношенні). Але зробити державу чеснотливою — це вже справа не долі, а знання й не скутої волі. Чеснотливість держави виявляється в тому, що чеснотливі громадяни беруть участь у державному управлінні. В нашій державі всі громадяни беруть участь у державному управлінні. Отже, необхідно розглянути, яким чином людина стає чеснотливою. Адже коли припустити, що всі громадяни чеснотливі (загалом), а не кожен окремо взятий, то це було б навіть бажаніше (для держави), оскільки чеснотливість кожного зокрема тягла б за собою і чеснотливість усіх разом узятих.

6. Люди стають заповзятими й чеснотливими завдяки трьом чинникам: природі, звичаям і розуму. Передусім треба народитися людиною як такою, а не якоюсь живою істотою, і мати притаманні людині фізичні й психічні риси. Але за певних умов не буде ніякої користі від природних даних: звичаї змінюють людську природу, і внаслідок набуття звичок деякі з природжених якостей людини розвиваються або в кращий, або в гірший бік.

7. Тимчасом, як решта живих істот веде переважно природний спосіб життя і тільки деякі з них керуються ще й набутими звичками, людина кориться і голосу розуму, бо тільки вона обдарована ним. Таким чином, у людини всі три вказані чинники життя повинні узгоджуватися між собою. Тому часто люди чинять всупереч набутим звичкам і природі, прислухаючись саме до розуму, коли вже вони переконані, що чинити так, а не інакше, буде для них краще; ми вже раніше визначили, якими повинні бути люди за своєю природою, аби ними міг легко управляти законодавець. Решта полягає у вихованні, завдяки чому люди одне засвоюють звичкою, друге — навчанням.

ХІІІ. 1. Оскільки всяке державне об'єднання складається із влади й підлеглих, то треба розглянути, різним чи однаковим повинен бути спосіб життя владущих і підвладних. Відповідно до того, як ми вирішимо це питання, неодмінно з'ясується, чи виховання тих і тих матиме різний чи однаковий зміст. Якби владущі відрізнялися від підлеглих настільки, наскільки, за нашим уявленням, відрізняються боги й герої від людей, перевершуючи останніх насамперед своїми тілесними, а далі й психічними властивостями, то з безсумнівною яснотою можна було б твердити про перевагу владущих над підлеглими; відтак було б краще присудити одним і тим самим людям: одним завжди владувати, другим — завжди коритися.

2. Але погодитися з таким формулюванням питання нелегко, та й справа в дійсності виглядає зовсім не так, як говорить Скілак²² про індусів, у котрих царі начебто такою мірою переважали своїх підданців. Отже, зрозуміло з багатьох причин, що всі повинні однаковою мірою мати право на почергову участь і у владуванні, і в покорі. Адже

в цьому й полягав би принцип рівності для однакових. Зрештою, важко було б проіснувати державному ладові, побудованому на засаді, що суперечить поняттю права: всі мешканці держави (котрі не користуються громадянською рівноправністю), прагнучи до запровадження нових порядків, опинилися б заодно з підлеглими, — але ж неможливо, аби правителі настільки перевершували своєю чисельністю (всю решту), що могли б виявитися дужчими.

3. З другого боку, не підлягає сумніву й те, що владущі повинні відрізнятися від підлеглих. Тому законодавець має влаштувати так, щоб ті й ті брали участь і в урядуванні, і в послуху, як, до речі, було зазначено. Сама-бо природа встановила цю відмінність: вона зробила одну й ту саму істоту двоякою від народження²³ — одну молодшою, другу зрілішою. Одним із них личить коритися, іншим — владувати. Ніхто, зважаючи на відповідний вік, не ремствуватиме на те, що він перебуває (за даних умов) у підлеглих, і не вважатиме себе (в даний час) могутнішим, якщо він знає, що за інших умов і він одержить свою дециму в почестях, а саме — коли досягне відповідного віку.

4. Отже, можна твердити, що за даних обставин одні й ті самі, а за інших — не одні й ті самі повинні владувати і перебувати в підлеглих. Звідси випливає, що виховання (владущих і підлеглих), з одного боку, повинне бути одне й те саме, а з другого — різне. Бо ж, на загальну думку, той, хто хоче справедливо управляти, повинен спочатку навчитися належним чином виявляти послух. А всяка влада, як про це йшлося у попередніх розділах, може здійснюватися, з одного боку, в інтересах владуючого, з другого — в інтересах підлеглого.

5. У першому випадку ми маємо на увазі владу хазяїна над рабами, в другому — владу над вільними²⁴. Відмінність деяких наказів полягає не в їхніх наслідках (для виховання), а в тих мотивах, які спонукали віддати ці накази. Тому багато з таких робіт, які, мабуть, повинні виконувати слуги, можуть чудово виконувати й вільні юнаки. Адже наші дії різняться між собою не стільки тим, мають вони

в собі прекрасне чи ні, скільки тим, яка їхня кінцева мета, тобто заради чого вони чиняться. Оскільки, за нашим уявленням, чеснотливість громадянина-правителя однакова за змістом з чеснотами найкращої людини, бо одна й та сама людина повинна спочатку побути в становищі виконавця, а тільки потім повелівати, то завданням законодавця й було влаштувати справи так, аби люди стали достойними, і вказати, який спосіб дій веде до цього та в чому полягає кінцева мета найчеснотливішого життя.

6. Душа людини складається з двох частин. Одна з них наділена розумом від природи, а друга — ні, проте підкоряється йому (розуму). За нашим твердженням, людина взагалі вважається гарною залежно від володіння чеснотами обох цих частин. Кожен, хто згодний з нашим розподілом душевних здібностей, вочевидь визнає, в якій з обох частин душі треба шукати кінцеву мету (до чого прагне людина). Адже завжди гірше існує заради кращого. Цю засаду видно і в тому, що зроблено руками людськими, і в тому, що створено природою. Скрізь-бо кращим буде те, що наділене розумом.

7. А розум, за прийнятим нами поділом, буває двояким: діяльний і споглядальний. Мабуть, що й та частина душі, (яка не обдарована розумом, але здатна йти слідом за ним), повинна ділитися на дві частини, діяльність і цієї другої частини душі, скажімо так, відповідно співвідноситься з діяльністю першої частини (тобто обдарованої розумом). І ті, хто здатен взагалі володіти обома частинами душі²⁵, повинні віддавати перевагу діяльності тієї частини, яка краща за своєю природою. Адже кожен завжди віддає найбільшу перевагу тому, досягнення чого є найвищою метою.

8. Потім: все людське життя розпадається на заняття й дозвілля, на війну і мир, а вся діяльність людини спрямована почасти на необхідне й корисне, почасти — на прекрасне заняття. Перевага тут повинна віддаватися так само, як і при вказаних частинах душі та обумовлених ними діяльності: можна віддати перевагу війні заради миру, заняттям — заради дозвілля, необхідному й корисному — заради прекрасного.

9. Усе це повинен брати до уваги політичний діяч, його законодавча робота мусить узгоджуватися і з частинами душі, і з обумовленою ними діяльністю, навіть більше: вона повинна мати на увазі здійснення вищої мети. Достеменно таким чином законодавець мусить діяти і при встановленні відповідного способу життя й розпорядку відповідних занять. Треба, щоб громадяни мали можливість займатися своїми справами і (у випадку необхідності) вести війну, але, що бажаніше, насолоджуватися миром і (правильно) користуватися дозвіллям, чинити все необхідне й корисне, а ще більше — все прекрасне. І тому, маючи на увазі цю мету, треба запровадити й відповідне виховання для дитячої та інших вікових груп, що мають у цьому потребу.

10. Ті еллінські держави, що тепер користуються, на загальну думку, найкращим упорядкуванням²⁶, ті законодавці, що встановили ці державні устрої, запроваджуючи відповідні порядки, мабуть, добивалися не найвищої мети і не рахувалися з тим, що заведені ними закони та встановлений ними характер виховання не мали на меті розвитку всіх чеснот. Ці законодавці, навпаки, досить недоречно скеровували всю свою увагу на розвиток таких чеснот, які, на перший погляд, обіцяють їхнім володарям користь і неабиякий зиск. Та й пізніші вчені, подібно до цих, висловлювали таку саму думку, як і перші: вихваляючи устрій лакедемонців, вони захоплюються тією метою, яку свого часу поставив собі його засновник: пристосувати все в законодавчій системі для здатності громадян до війни.

11. Такий погляд, звичайно, легко спростувати логічними доказами, причому тепер вони спростовуються на підставі фактів. І, подібно до того, як величезна маса людей прагне досягти необмеженого панування над багатьма, що начебто сприяє зовнішньому щастю, достоту так і Фіброн²⁷, та й решта, хто писав про державний устрій лакедемонців, із неприхованим захватом ставляться до особи самого законодавця, вказуючи, нібито лакедемонці завдяки своїй загартованості і здатності нехтувати небезпекою значно поширили свою владу.

12. Але на цей час, коли лакедемонського панування більше не існує, всім зрозуміло, що лакедемонців не можна вважати щасливими,

та й їхній законодавець навряд чи був у всьому непомильним. Проте було б смішним заявляти, ніби вони, захищаючи своє законодавство, не маючи ніяких перешкод користуватися своїми законами, усе-таки зі своєї волі позбулися можливості насолоджуватись прекрасним життям. Помиляються так само й ті, хто з'ясовує питання про характер влади, до якої прагне законодавець: адже влада над вільними людьми краща та більше відповідає чеснотливості, ніж влада над рабами.

13. А ще безпідставно визнавати державу щасливою і вихвалити законодавця за те, що він навчив своїх співгромадян, як запанувати над сусідами, оскільки в цьому приховується значна шкода (для самих громадян). Адже зрозуміло, що тоді й кожен громадянин, у міру можливості, прагнучиме неодмінно до того, аби мати змогу владувати над своєю власною державою. А в цьому прагненні лакедемонці якраз і звинувачують свого царя Павсанія, попри його достоїнства. Таким чином, жодна із вказаних нами засад, жоден із наведених законів не містять у собі ані державної мудрості, ані користі, ані істини. Навпаки: законодавець повинен прагнути прищепити в душах людей, що поняття «найвище благо» і в державному, і в приватному житті — одне й те саме.

14. І не варто мізкувати з цього погляду про військові справи, а саме: як поневолити тих, хто не заслуговує на рабське становище, спершу (слід подумати про те), аби самим не опинитися в такому становищі, прислугуючи іншим. Далі: щоб громадяни домагалися верховної влади, маючи на меті підлеглих, а не задля встановлення деспотичної влади над усіма. По-третє: щоб вони панували над тими, хто за своєю природою повинен служити.

15. Отож законодавець мусить докладати зусиль переважно для того, аби його закони, що стосуються і військової справи, і всього іншого, мали на увазі забезпечити громадянам дозвілля (необхідне для державної діяльності) і мир. Адже більшість держав, що звертають увагу на військову підготовку, тримаються, поки ведуть війни, і гинуть, як тільки досягнуть панування. Подібно до криці, вони втрачають свій гарт під час миру. А винен у цьому буває законодавець, що не виховав у громадян уміння користуватися своїм дозвіллям.

16. Оскільки для людей кінцева мета і в їхній державній діяльності, і в приватному житті виявляється однаковою і оскільки звичайно одне й те саме призначення буває і в найкращої людини, і в найкращого державного устрою, то зрозуміло, що (в державі) мусять бути в наявності чесноти, що сприяють досягненню дозвілля (необхідного для політичної діяльності). Кінцевою ж метою війни, як ми вказували неодноразово, є мир, а метою роботи — дозвілля.

17. З-поміж чеснот до дозвілля й користування щастям ведуть не тільки ті, що у своєму кінцевому підсумку мають на меті надати це дозвілля, але й ті, кінцевий підсумок яких полягає в роботі. Адже для того, щоб мати можливість насолоджуватися дозвіллям, треба володіти багатьма предметами першої необхідності. Тому в державі громадянам належить бути і поміркованими (у своїх вимогах), і мужніми, й терплячими. Як у тому прислів'ї: «Дозвілля — не для рабів». А ті, хто не вміє дивитися сміливо у вічі небезпеки, стають рабами своїх нападників.

18. Отже, трудове життя вимагає мужності й терплячості, а життєві зручності потрібні для занять філософією; поміркованість і справедливість повинні виявлятися в обох випадках, але переважно вони необхідні для мирного життя й дозвілля. Адже війна сама по собі примушує бути справедливим і поміркованим; насолода ж добробутом, супроводжувана миром, і дозвілля скоріше сприяють розвитку в людей зарозумілості.

19. Отже, ті, чия діяльність виявляється у найкращих вчинках, хто насолоджується усім тим, що вважається щастям, повинні мати неабияке почуття справедливості та скромності; це стосується й тих людей, котрі, за висловом поетів, мешкають на острові блаженних. Таким людям, мабуть, тим більшою мірою будуть необхідні розвинуті любов до мудрості, поміркованість і справедливість, чим спокійніше у них життя та більші блага, якими вони користуються. Тому, очевидно, й держава, яка прагне до щастя й чеснотливості, повинна мати вказані чесноти. Коли ганебно взагалі не вміти користуватися благами, то ще ганебніше не вміти користуватися ними в час дозвіл-

ля, і безглуздо (твердити), ніби достойні люди тільки ті, хто не має дозвілля(для державної діяльності), хто веде війни, а ті, хто насолоджується миром і дозвіллям, — стають подібними до рабів.

20. Отже, розвивати свою доблесть треба не так, як це робиться в Лакедемоні. Щоправда, лакедемонці, як і решта греків, вважають найбільшими одні й ті самі блага, але від решти греків вони відрізняються тим, що, на їхню думку, здобути ці блага можна завдяки лише одній чесноті — доблесті. Та оскільки ці блага є чимось більшим, то й насолода від них — також більша, ніж насолода від цієї чесноти²⁸; і що через неї буває — також зрозуміло.

21. Але яким чином і за допомогою яких засобів можна домогтися користування благами — ось це й треба розглянути.

Вже раніше ми визначили, що для цієї мети потрібні природні нахили, звичаї та розум. Якими повинні бути люди за своєю природою — визначено вище. Залишається, отже, розглянути, чи варто починати виховання з розсудку, чи з прищеплення звичок. І те, й те виховання повинні якнайкраще узгоджуватися між собою, оскільки не виключено, що розум, визначаючи найкращу мету, припуститься помилки, і те саме може статися з прищепленням звичок.

22. Тут насамперед зрозуміло, що в даному випадку, як і в решті, початок дається народженням і що мета (цього народження), своєю чергою, є початком іншої мети. Для нас (людей) розум і свідомість — мета, до чого прагне природний розвиток людини; тому ми й повинні народження людини та прищеплення їй звичок узгоджувати з цією метою.

23. Далі: подібно до того, як душа й тіло — два (первні, що становлять природу людини), достеменно так ми розрізняємо в душі дві частини: частину, що не має розуму, й частину, обдаровану розумом; і ці частини, своєю чергою, мають дві властивості, з яких одна — бажання, а друга — свідомість. І подібно до того, як виникненню тіла передуює виникнення душі, так і частина душі, що не має розуму, утворюється раніше обдарованої розумом частини. І це зрозуміло на

прикладях: стан збудження, вольові прагнення, а також вияви пристрастей притаманні навіть новонародженим дітям, тимчасом, як розсудливість і мисленнєві здібності, природно, у них з'являються тільки з віком. Тому-то й турбота про тіло має передувати турботі про душу, а потім, після тіла, слід потурбуватися про виховання нахилів, з тим щоб виховання їх служило вихованню розуму, а виховання тіла — вихованню душі.

¹ *Парастат* – керівник напівхору, немовби асистент корифея, керівника всього хору.

² Eur. Fr. 16 (Nauck) з утраченої трагедії «Еол» (мабуть, з такими словами звертався цар Еол до своїх синів).

³ *Ясон* – тиран фессалійського міста Фери (IV ст. до н. е.).

⁴ Тут існує різночитання: *amphogetera* (у Бернайса) замість *amphotera* (двоєко).

⁵ Пропуск у тексті.

⁶ *Інарх* – начальник кінноти; *стратег* – командувач піхоти; *лохаг* – командир невеликого загону піхоти (лоху); *таксіарх* – командир підрозділу піхоти.

⁷ Сукупність громадянських прав становила в Афінах честь (*time*) громадянина: право отримувати посади, бути суддею, брати участь у виборах урядовців, право на шлюб з афінянками, правоволодіння нерухомим майном; право здійснювати громадянська жертвоприношення.

⁸ Екзотеричними творами Аристотеля називаються (на противагу акроаматичним) твори, які не призначені спеціально для учнів філософа, тобто спрямовані на широке коло читачів.

⁹ Термін *політія* зазвичай уживався для характеристики республіканського устрою, переважно демократичного.

¹⁰ *Енігамія* – право на шлюб між громадянами двох держав, що стверджувався особливою угодою.

¹¹ В Епідамні й Опунті були олігархічні форми правління.

¹² Дослівно: закон – розум без прагнень (інстинктів).

¹³ Тут існує різночитання: *haytois* замість рукописних читань *aytoys* (самих) чи *aytoy* (його).

¹⁴ Тобто тими, що належать до політії (чи третього нормального виду державного устрою).

¹⁵ І до тих і до дослідників Аристотель, мабуть, відносив Платона.

¹⁶ Про відмінності між державним устроєм і законами див. також: Pl. Legg. 678 а, 735 а.

¹⁷ Згідно із рукописним читанням.

¹⁸ Згідно із рукописним читанням.

¹⁹ В «Економіці» Аристотеля проводиться протилежна думка (I і, 1343 а 10): «Поліс являє собою сукупність будинків, землі і майна, що є достатніми засобами для благополучного життя».

²⁰ Деякі читають *amphotera* замість *amphoterois* (одним та другим).

²¹ Розуміймо: і необхідні для щастя держави.

²² *Скілак* – грецький географ і мандрівник 2 половини VI – поч. V ст. до н. е. Йому приписувався твір «Перікл». Про Скліка див.: IV 44.

²³ Прийнято читання *poeiesasa ditton toi genei tayta* («та сама істота за своїм походженням двояка»).

²⁴ Пропуск у тексті.

²⁵ В рукописі *e rason e tois dyoin* – «або всіма, або обома».

²⁶ Мова йде про лакедмонців та критян.

²⁷ Ніде більше про нього не згадується.

²⁸ Пропуск у тексті.

ЦИЦЕРОН

*Марк Тулій Цицерон (106-43 рр. до н.е.) —
визначний римський оратор,
державний діяч, філософ, письменник.
Найвідомішими його творами є
«Про державу», «Про закони», «Про природу богів»,
у яких автор розглядав важливі
для римського суспільства проблеми.
Міркування Цицерона про те,
яким має бути «найкращий державний лад»
та про право як те,
що закладене в природі «вищим розумом»,
аби вказувати людині, як «чинити правильно»,
як «чинити те, що слід чинити»
і заборонити чинити те, чого «не слід чинити»,
становлять філософську основу доктрини
верховенства права.*

ПРО ДЕРЖАВУ

Перший день

Книга I

XXV. 39. СЦІПІОН: Отож держава є власністю народу¹, а народ не будь-яке зібрання людей, що якимось чином згромадилися, а зібрання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права та спільністю інтересів. Першою причиною для такого зібрання людей є не стільки їхня слабкість², скільки вроджена, так би мовити, потреба жити разом³. Бо людина не схильна до усамітненого існування і самотнього блукання, але створена для того, щоб навіть при рясоті всього необхідного не [віддалятися від подібних собі]. [...]

<І щоб сама природа до цього не лише закликала, але також і примушувала. (Ноній).>

40. ...Вбачали не єдину причину для закладання міста. Одні говорять, що люди, які напочатку з'явилися на землі, блукаючи по лісах і полях (бо не були пов'язані один з одним ні мовою, ні правом і користувалися гілками і травою як ложем, а печерами і ямами — як помешканнями), ставали здобиччю диких звірів та сильніших тварин. Потім ті люди, які врятувалися (коли одержали поранення і бачили, як їхні родичі були розтерзані звірами), приєдналися (зрозумівши небезпеку, що їм загрожувала) до інших людей і благали їх про захист. Спочатку спілкувалися знаками, потім почали робити перші спроби говорити. Пізніше, даючи назви тим чи іншим окремим речам, потроху вдосконалювали мову. Але, побачивши, що навіть разом не захиститися від диких звірів, люди почали будувати міста, аби забезпечити собі спокій уночі й уникнути нападу диких звірів, не вступаючи з ними в сутичку. Деяким людям це пояснення видалось безглуздом (а воно таким і було), і вони говорили, що причиною об'єднання став не страх бути розтерзаними дикими звірами, але швидше сама людська природа; і що об'єдналися вони тому, що людська природа уникає самотності і прагне до спілкування і союзу. (Лактанцій).

Що таке держава, як не власність народу? Відтак, власність спільна, власність, в кожному разі, громадянської общини. Але що таке громадянська община, як не гурт людей, пов'язаних згодою? У [римських авторів] можна прочитати:

Невдовзі гурт людей, що розсіялися по землі і блукали по ній, завдяки згоді перетворився на громадянську общину. (Августин).

XXVI. 41. ...[Бо, якби не було у людини], так би мовити, насіння [справедливості], не виникло б ні інших чеснот, ні, власне, самої держави. Отож ці об'єднання людей, що утворилися з причини, про яку я вже говорив, передусім вибрали для себе в певній місцевості ділянку землі, щоб жити на ній. Використавши природний захист та обгородивши її ще й штучно, вони назвали таку сукупність жител укріпленням, або містом, влаштували там святилища та громадські місця.

Отож усякий народ, що являє собою таке об'єднання багатьох людей, яке я описав, всяка громадянська община, що є народним установленням, всяка держава, яка, як я сказав, є народним набутком, повинні, щоб бути довговічними, управлятися, так би мовити, радою, а ця рада повинна виходити передусім із тієї причини, яка породила громадянську общину.

42. Далі, владу слід доручити або одній людині, або кільком обраним, або ж правління повинен брати на себе гурт людей, тобто всі громадяни. І ось, коли верховна влада перебуває в руках однієї людини, ми називаємо її царем, а такий державний устрій — царською владою. Коли вона перебуває в руках у виборних, то кажуть, що ця громадянська община управляється волею оптиматів. Народною ж (адже її так і називають) є така община, в якій усе перебуває в руках народу⁴. І кожний з трьох видів держави, якщо тільки зберігається той зв'язок, який уперше міцно об'єднав людей завдяки їхній спільній участі у створенні держави (щоправда, недосконалий і, на мою думку, не найкращий), є стерпним. Хоча один з них може бути кращий за інший. Бо становище і справедливого та мудрого царя,

і обраних, тобто перших громадян, і навіть народу (щоправда, останнє менш за все заслуговує схвалення) все ж, якщо тільки цьому не заважають несправедливі вчинки або пристрасті, напевно, може бути цілком міцним.

XXVII. 43. Але при царській владі всі інші [люди] зовсім усунені від спільного для всіх законодавства і прийняття рішень. Також і при правлінні оптиматів народ навряд чи може користуватися свободою, тому що позбавлений будь-якої влади та участі у спільних нарадах. А коли все вершиться з волі народу, то, хоч би якою справедливою та помірною була [влада], сама рівність ця все ж несправедлива, тому що при ній нема щаблів [у суспільному становищі]. Тому, хоча знаменитий перс Кір і був найсправедливішим та наймудрішим царем, до такого «набутку народу» (а це, як я вже говорив, і є державою), напевно, таки не слід було особливо прагнути, оскільки державою правила воля і примха однієї людини. Якщо масілійцями, клієнтами нашими, з найбільшою справедливістю правлять виборні і до того ж перші громадяни, то таке становище [того] народу певною мірою подібне до рабства. Якщо атенці, усунувши у свій час ареопаг, вершили всі справи лише на основі постанов та рішень народу, то (оскільки у них не було певних щаблів гідності [суспільного становища]) їхня община не могла зберегти свого блиску.

XXVIII. 44. І я кажу це про три види державного ладу, якщо вони не спотворені і не змішані один з другим, а зберігають властиві кожному з них риси. Передусім, кожний з цих видів державного устрою має вади, про які я вже згадував. Далі — кожному притаманні й інші згубні вади. Бо з названих видів державного ладу нема жодного, який би не вів по крутому і слизькому шляху до того чи того нещастя. Адже у згаданому мною царі, стерпному і, якщо хочете, гідному любові, — Кірі, приховується (оскільки він вільний змінювати свої наміри) всім відомий найжорстокіший Фаларід, за зразком правління якого самовладдя сповзає вниз по спадному шляху, і до того ж легко. До знаменитого управління державою, яке здійснювалося в Масілії малим числом перших людей, близько стоїть змова кліки тридцяти мужів, які колись правили в Атенах⁵. Чого варте повновладдя атенського

народу, коли воно перетворилося на шаленство та сваволю натовпу, виявилось згубним,... [показали наступні події] [...]

XXIX. 45. [...] ...[державний лад] найгірший, і з цієї [форми правління], звичайно, виникає або правління оптиматів, або тиранічні кліки, або царське, або (навіть вельми часто) народне, і знов-таки з нього — один із видів правління, згаданих мною раніше, і дивовижна буває круговерть змін і чергувань подій у державі⁶. Якщо знати їх — справа мудрого, то передбачити їхню загрозу, перебуваючи біля керма держави, спрямовуючи її рух і утримуючи її у своїй владі, — справа, так би мовити, великого громадянина і, либонь, богами натхненного мужа. Тому я і вважаю, що заслуговує найбільшого схвалення, так би мовити, четвертий вид державного ладу, оскільки він утворений шляхом рівномірного поєднання трьох видів, названих мною раніше.

XXX. 46. ЛЕЛІЙ: Я знаю, Публію Африканський, що це тобі до вподоби! Я часто чув про це від тебе. І все ж, якщо тобі не важко, я хотів би почути, який із трьох видів державного ладу ти вважаєш найкращим. Адже буде корисним для розуміння... [...]

XXXI. 47. [СЦІПІОН]: ...і кожна держава така, які вдача і воля того, хто нею править. Тому лише в такій державі, де влада народу найбільша, може бути свобода. Адже приємніше за неї немає нічого. Але тільки якщо вона не рівна для всіх, тоді вона є свободою. Бо як вона може бути рівною [для всіх] (вже не кажу — за царської влади) там, де рабство навіть не приховане і не викликає сумнівів; навіть в таких державах, де на словах вільні всі? [Громадяни], щоправда, подають голоси, надають імперій і магістратури; по черзі обходять їх, домагаючись обрання⁷, вносять пропозиції. Але ж вони дають те, що повинні були б давати навіть усупереч своєму бажанню. І вони самі не мають того, чого від них домагаються інші. Адже вони позбавлені імперію, права участі в раді у справах держави⁸, права участі в судах, де засідають обрані судді⁹, позбавлені всього того, що залежить від давності і грошей. А серед вільного народу, як, наприклад, родосці¹⁰ або атенці¹¹, нема громадянина, який «[сам не міг би зайняти становища, яке він надає іншим]» [...]

XXXII. 48. ...коли в народі був один або кілька багатших і могутніших з людей, тоді — кажуть вони¹² — через їхню зарозумілість та пиху й створювалося назване вище становище, оскільки боягузи і слабкі люди поступалися багатим і схилялися перед їхнім свавіллям. Але якщо народ зберігає свої права, то, кажуть вони, це найкращий стан, сама свобода, саме благоденство, бо він — пан над законами, над правосуддям, над справами війни і миру, над союзними угодами, над правами кожного громадянина й над його майном¹³. На їхню думку, тільки такий лад і називається з повним правом державою, тобто справою народу. Тому, за їхніми словами, «справою народу» він звично звільняється від панування царів і «батьків», але не буває, щоб вільні народи шукали для себе царів або влади і могутності оптиматів.

49. І справді, кажуть вони, у зв'язку зі згубними наслідками, пов'язаними з непогамовністю народу, не слід відкидати взагалі всього цього виду свободи для народу. Нема нічого незміннішого й міцнішого, ніж народ, який у всьому зважає на свою безпеку і свободу. Однак найлегше цієї згоди досягнути в такій державі, де всім корисне одне й те ж. Через розмаї інтересів, коли одному подобається одне, а другому інше, виникають чвари. Тому, коли владу захоплювали «батьки», державний лад ніколи не був міцним. Але ще менше буває так за царської влади, коли, за твердженням Енія:

Ані вірності немає, ні священної спільноти.

Тому, якщо закон є сполучною ланкою громадянського суспільства¹⁴, а право, встановлене законом, однакове для всіх, на якому праві може триматися товариство громадян, коли їхній стан неоднаковий? І справді, якщо люди не згодні зрівняти майно, якщо розум усіх людей не може бути однаковий, то, у кожному разі, права громадян однієї й тієї ж держави повинні бути однаковими. Та й що таке держава, як не спільний правопорядок?.. [...]

XXXIII. 50. [...] ...А інші держави, на їхню думку, не слід називати так, як вони самі бажають називатися. І справді, чому мені називати царем (за іменем Юпітера Всеблагого) людину, що жадає влади

та виняткового імперія і владарює над народом і пригнічує його, а не називати її тираном?¹⁵. Адже й тиран може бути милосердним такою ж мірою, якою цар нестерпним, тому для народів має значення лише одне: чи у милостивого владаря вони в рабстві, чи у суворого. Але не бути в рабстві зовсім вони не можуть. Яким же чином славетному Лакедемону в ті часи, коли його державний лад вважався зразковим, вдавалося мати добрих і справедливих царів, якщо доводилося мати царем усякого, хто тільки походив з царського роду?¹⁶. Далі, хто став би терпіти оптиматів, які присвоїли собі цю назву не за згодою народу, а на своїх власних зібраннях? Справді, на якій підставі людину визнають «найкращою»¹⁷? Зважаючи на освіту, потяг до наук, прагнення? Я чую, коли... (Ноній).

XXXIV. 51. Якщо [держава] буде керуватися випадковістю, вона загине так само швидко, як загине судно, якщо біля стерна стане керманич, призначений за жеребом із числа тих, що пливуть на ньому¹⁸. Тому, коли вільний народ вибере людей, щоб довірити їм себе, — а вибере він, якщо тільки піклується про своє благо, лише найкращих людей, — то благо держави, безумовно, буде вручене мудрості найкращих людей — тим більше, що сама природа влаштувала так, що не тільки люди, які переважають інших доблестю й мужністю, повинні верховодити над слабкішими, але й ці останні охоче підкоряються першим.

Однак цей найкращий державний лад, за їхніми словами, був повалений внаслідок того, що змінилися поняття у людей, які позбавлені доблесті (бо вона — доля небагатьох, та мало хто бачить і оцінює її) і гадають, що багаті й заможні люди, а також люди знатного походження — найкращі. Коли, внаслідок цього помилкового погляду простолюду державою починає правити багатство кількох¹⁹, а не доблесть, то оті перші люди тримаються зубами за цю назву — оптимати, але насправді не заслуговують її. Тому що багатство, знатність, впливовість — при відсутності мудрості та вміння жити й повелівати іншими людьми — призводять лише до безчестя і чванливих гордошців, і нема потворнішої форми правління, ніж та, при якій найбагатші люди вважаються найкращими.

52. А що може бути прекрасніше від становища, коли державою править доблесть? Коли той, хто повеліває іншими, сам не перебуває в рабстві жодної з пристрастей? Коли він перейнявся всім тим, до чого привчає і закликає громадян, і не нав'язує народові законів, яким не буде підкорятися сам, але своє власне життя подає своїм співгромадянам як закон? І якби така людина одна могла достатньою мірою досягнути всього, то не було б потреби у великій кількості правителів. Звичайно, якби всі спільно були у змозі бачити найкраще і бути згідними стосовно нього, то ніхто не прагнув би мати виборних правителів. Але саме труднощі прийняття рішень і призвели до переходу влади від царя до більшого числа людей, а омана і безтям народу — до її переходу від натовпу до небагатьох. Саме за таких умов, між слабкістю сил однієї людини і безтямом багатьох, оптимати і зайняли середнє становище, що є найпомірнішою формою правління. Коли вони правлять державою, то, природно, народи розкошують, вільні від усяких клопотів і роздумів, доручивши дбати про свій спокій іншим, які повинні про нього турбуватися і не давати народу приводу думати, що ті байдужі до його інтересів.

53. Бо рівноправ'я, до якого так прив'язані вільні народи, не може дотримуватися. Бо самі народи, хоч вони й вільні і на них нема кайданів, накладають багато повноважень здебільшого на можних людей, і в їхньому середовищі відбувається загальний відбір, що стосується і самих людей, і їхнього суспільного становища. І тому ця так звана рівність вкрай несправедлива. І справді, коли людям, що займають найвище, і людям, що займають найнижче становище, — а вони неодмінно бувають серед кожного народу, — виявляється однакова шана, то сама рівність вищою мірою несправедлива. У державах, де правлять найкращі люди, цього статися не може. Саме цей чи дещо подібний йому вид державного ладу вихваляють, Лелію, ті люди, які мають звичку сперечатися.

XXXV. 54. ЛЕЛІЙ: А ти, Сціпіоне? Який зі згаданих тобою трьох видів державного ладу тобі найбільше до вподоби?

СЦППОН: Ти маєш усі підстави питати, який із трьох видів державного ладу найбільше схвалюю я. Бо жодного з них самого по собі, взятого окремо, я не схвалюю і ставлю вище за кожен із них те, що ніби сплавлено з них усіх, разом узятих. Але якби довелося вибрати якийсь один лад у чистому вигляді, то я схвалив би царську владу [і поставив би на перше місце]. Передусім тому, що ім'я царя для мене ніби ім'я батька, що піклується про співгромадян, як про власних дітей, і охороняє їх ретельніше, ніж [змушує до послуху. Тому заради користі і зручності хай] вас підтримує дбайливість одного найкращого та найвидатнішого мужа!

55. Та ось підводяться оптимати, щоб заявити, що вони роблять це саме краще, і сказати, що мудрості в багатьох буде більше, ніж в одному, а справедливість і чесність та сама. А народ, заглушуючи вас, кричить, що він не згоден слухатись ні одного, ні небагатьох, що навіть для звірів нема нічого солодшого за свободу і що її позбавлені всі ті, хто перебуває в рабстві, незалежно від того, чиї вони раби — царя чи оптиматів. Так ласкою своєю нас ваблять до себе царі, проникливістю — оптимати, свободою — народи. Тому при порівнянні важко вибрати, чого найбільше можна бажати.

ЛЕЛІЙ: Згоден. Але якщо ти не доведеш свого розгляду до кінця, нам навряд чи вдасться розібратися з рештою.

XXXVI. 56. СЦППОН: Отож піду за Аратом, який, починаючи розмірковувати про важливі справи, вважав за потрібне починати з Юпітера.

ЛЕЛІЙ: Чому з Юпітера? Краще сказати, яку схожість з віршами Арата має наша бесіда?

СЦППОН: Лише таку, що ми з повним правом можемо починати свою мову з того, кого одного і всі вчені, і всі невчені люди одностайно визнають царем усіх богів і людей.

Чому? — запитав Лелій.

СЦІПІОН: З якої ж іншої причини, як не тому, що це очевидно? Якщо перші в державах люди заради життєвської користі примусили всіх вірити, що на небі є єдиний цар, який кивком голови може струснути весь Олімп, як говорить Гомер, і вважають його царем і батьком усіх, то існують авторитетні і численні (якщо тільки під численними можна розуміти всіх) свідки того, що народи погодились (очевидно, на підставі рішень перших людей) на тому, що краще за царя не буває нікого, оскільки, на їхню думку, всіма богами править також воля одного. Коли ж це, як нас учили, ґрунтується на хибній думці недовідчених людей і схоже на легенди, то послухаймо спільних, так би мовити, вчителів освічених людей. Адже вони ніби вочевидь бачили те, що ми з трудом упізнаємо, коли про це чуємо.

Хто ж вони? — запитав Лелій,

СЦІПІОН: Ті, які, вивчаючи всю природу, зрозуміли, що всім цим світом править розум. [...]

57. Платон стоїть за монархію, говорячи, що існує єдиний бог, який створив і за своїм дивовижним задумом упорядкував світ. Аристотель, його учень, визнає існування єдиного розуму, що править світом. Антистен говорить про існування єдиного божества природи, яке править усім світом. Багато часу зайняв би розгляд усього того, що в минулому говорили про найвище божество Талес, чи то Пітагор, чи то Апаксимен, а пізніше стоїки, Клеант, і Хрисіп, і Зенон, <а з наших — Сенека, послідовник стоїків>, і сам Тулій: бо всі вони намагалися визначити, що є бог, і твердили, ніби він один править світом. Гермес, який за свої чесноти та знання багатьох мистецтв був названий тричі великим (і який переважив і філософів давністю науки), навіть у єгиптян шанувався як бог; і вони, визнаючи маєстат єдиного бога в численних похвалах, проголошували його володарем і батьком і т. д. <і що він не підкоряється природі, бо вся природа створена ним самим>. (Лактанцій).

XXXVII. 58. СЦІПІОН: ...Але, коли хочеш, Лелію, я назву тобі свідків не надто давніх і в жодному разі не варварів.

ЛЕЛІЙ: Саме цього я й хочу.

СЦІПІОН: Так от, чи знаєш ти, що відтоді, як наше місто існує без царів, минуло вже близько чотирьохсот років?

ЛЕЛІЙ: Направду менше²⁰.

СЦІПІОН: І що ж? Хіба ці чотириста років існування міста та громадянської общини — дуже довгий строк?

ЛЕЛІЙ: Ні, це ледве вік юності.

СЦІПІОН: Отож чотириста років тому в Римі був цар?

ЛЕЛІЙ: Так, і до того ж гордий²¹.

СЦІПІОН: А до нього?

ЛЕЛІЙ: Найсправедливіший²², а раніше [довгий ряд царів] аж до Ромула, який був царем за шістсот років до нашого часу.

СЦІПІОН: Отож навіть і він жив не дуже давно?

ЛЕЛІЙ: Зовсім ні: у цей час Греція вже почала старіти.

СЦІПІОН: Скажи, хіба Ромул був царем варварів?

ЛЕЛІЙ: Якщо, як твердять греки, всі люди — або греки, або варвари, то він, певно, був царем варварів. Якщо ж таку назву треба давати на основі звичаїв, а не на основі мови, то я не думаю, щоб греки були варварами меншою мірою, аніж римляни.

СЦІПІОН: Але ми, маючи на увазі предмет нашої бесіди, питаємо не про плем'я; ми питаємо про вроджений розум. Справді, якщо люди розумні і до того ж не в такі давні часи побажали мати царів, то я маю свідків не дуже давніх, не позбавлених освіченості і не диких.

XXXVIII. 59. ЛЕЛІЙ: Я бачу, що в тебе, Сціпіоне, досить багато свідчень очевидців, але на мене, як на доброго суддю, докази діють більше, аніж свідки.

СЦІПІОН: У такому разі, Лелію, ти сам скористайся доказами, які тобі дають твої відчуття.

ЛЕЛІЙ: Які відчуття?

СЦІПІОН: Коли тобі, можливо, здалося, що ти на когось розгніваний.

ЛЕЛІЙ: Так, це бувало частіше, ніж я хотів би.

СЦІПІОН: І що ж, коли ти у гніві, чи дозволяєш цьому гніву панувати над твоєю душею?

ЛЕЛІЙ: Ні, клянуся Гераклом, але я наслідую знаменитого Архіта Тарентського, який, коли приїхав до своєї садиби і побачив, що там все зроблено не так, як він велів, сказав управителю: «О нещасний, та я, я забив би тебе до смерті, якби не був у гніві».

60. СЦІПІОН: Чудово! Отож Архіт, мабуть, справедливо вважав гнів, так би мовити, заколотом душі, оскільки він не узгоджується з розумом, і хотів заспокоїти цей гнів розважливістю. Додай сюди жадобу, додай імперій, додай прагнення до слави, додай пристрасті — і ти зрозумієш, що, коли в душах людей буде царювати імперій, то це буде панування одного начала, тобто розважливості (адже це краща частина душі). А при пануванні розважливості нема місця ні для пристрастей, ні для гніву, ні для необдуманих вчинків.

ЛЕЛІЙ: Саме так.

СЦІПІОН: Отже, ти згоден з тим, щоб людський розум був у такому стані?

ЛЕЛІЙ: Цілком згоден.

СЦІПІОН: Таким чином, ти не був би задоволений, якби, після вигнання розважливості, пристрасті (а їм нема ліку) або напади гніву тримали у своїй владі все?

ЛЕЛІЙ: Так, це було б, гадаю, великим нещастям і для душі, і для людини з такою душею.

СЦІПІОН: Отож ти згоден, щоб усі частини нашої душі перебували під царською владою і керувалися розважливістю?

ЛЕЛІЙ: Так, я згоден із цим.

СЦІПІОН: У таким разі чому сумніваєшся, яку думку треба висловити про державу? Бо якщо вершити справами в ній буде доручено кільком особам, то, зрозуміло, вона не буде управлятися імперієм, який може бути лише один.

XXXIX. 61. ЛЕЛІЙ: Яка, скажи, будь ласка, різниця між одним [владарем] і кількома, якщо справедливість [в руках] кількох осіб?

СЦІПІОН: Оскільки я зрозумів, Лелію, що мої свідки не справляють на тебе великого враження, то не перестану брати у свідки тебе самого, аби потвердити справедливість моїх слів.

Мене? — запитав Лелій. — Яким же чином?

СЦІПІОН: А я помітив нещодавно, коли ми були у твоїй формійській садибі, як суворо ти казав своїй челяді²³ слухатись лише однієї людини.

ЛЕЛІЙ: Ясна річ — управителя.

СЦІПІОН: Ну, а в [міському] будинку? Хіба кілька чоловік ведуть твої справи?

ЛЕЛІЙ: Ні, один.

СЦІПІОН: Далі, а хіба всім твоїм домом керує ще хто-небудь інший, окрім тебе?

ЛЕЛІЙ: Звісно, ні.

СЦІПІОН: Тоді чому ти не погоджуєшся на те саме у державних справах, — хіба зверхність окремих осіб, навіть якщо вони люди справедливі, і є найкращим державним ладом?

ЛЕЛІЙ: Ти змушуєш мене майже погодитись з тобою.

XL. 62. СЦІПІОН: Ти, Лелію, погодишся зі мною ще швидше, коли я, відкинувши порівняння, що доручити судно одному керманичу, а хворого — одному лікареві (якщо тільки обидва вони вправні у своєму мистецтві) правильніше, ніж доручити їх багатьом, перейду до важливіших питань.

ЛЕЛІЙ: До чого саме?

СЦІПІОН: Хіба ти сам не бачиш, що через нестерпну зарозумілість однієї людини — Тарквінія, саме ім'я царя стало ненависним для нашого народу?

Так, я це бачу, — сказав Лелій.

СЦІПІОН: У таких разі ти бачиш також і те, про що я в нашій подальшій бесіді маю намір сказати детальніше: після вигнання Тарквінія народ навіснів через те, що, так би мовити, геть не звик до свободи. Тоді відправили у вигнання невинних²⁴, тоді майно багатьох людей розкрали, тоді з'явилися консули з річними повноваженнями²⁵, тоді перед народом стали опускати лікторські пучки²⁶, тоді було введено провокацію з усіх справ, тоді з Риму втікав плебс²⁷ — коротше кажучи, тоді у більшості справ народ мав усю повноту влади.

63. ЛЕЛІЙ: Те, що ти говориш, відповідає дійсності.

Атож, — мовив Сціпіон, — таке буває в час миру і спокою. Адже, доки нема чого боятися, можна і сваволити, наприклад, при плаванні на судні, а часто і при легкій хворобі. Але ж і море-плавець, як тільки на морі раптом розбурхаються хвилі, і хворий, коли його стан погіршується, лише одну людину благають про допомогу. Так і наш народ у мирний час у себе вдома розпоряджається сам і навіть магістратам погрожує, відмовляє їм у послуху, чинить апеляцію, але під час війни кориться їм, як кориться царям²⁸. Бо почуття самозбереження сильніше від сваволі. А в час важчих воєн наші [громадяни] постановляли, щоб увесь імперій був у руках одного, навіть без колеги²⁹. Причому вже сама назва вказує на особливість його влади. Бо диктатор так називається тому, що його призначають, але в наших книгах³⁰, як ти знаєш, Лелію, його називають главою народу.

Знаю, — відказав Лелій.

СЦІПІОН: Отже, ті давні мудро [чинили]... [...]

XLI. 64. ...саме коли народ втрачає справедливого царя, то «серцями надовго оволодіває туга по ньому», тобто, як говорить Еній, по смерті доброго царя

...поміж собою

*Люди, зітхаючи, мовлять: о Ромуле, Ромуле славний!
Стражем боги для вітчизни тебе спородили недаром!
О наш родителю, батьку, о кров, народжена небом!*

Тих, кого люди слухалися згідно з законом, вони називали не героями, не повелителями, нарешті, навіть не царями, а сторожами батьківщини, батьками, богами. І не без підстав. Бо так говорять вони далі:

Ти народ наш завів у краї, освітлені світлом.

Вони гадали, що справедливість царя дарувала їм життя, повагу, прикрасила їх. Такий самий настрій зберігся б і в їхніх нащадків, якби царі лишились такими надовше. Але ти бачиш, що через несправедливість одного з них³¹ загинув увесь той вид державного ладу.

ЛЕЛІЙ: Так, я бачу це і прагну зрозуміти ці шляхи змін не лише в нашій державі, але й у всякій іншій.

XLII. 65. СЦІПІОН: Коли я висловлю свою думку про той вид державного ладу, який вважаю найкращим, мені взагалі доведеться поговорити докладніше і про зміни в державі, — хоча в такій державі вони, на мою думку, відбуватимуться аж ніяк не легко. Але при царському способі правління перша і найнеминучіша зміна така: коли цар починає бути несправедливим, цей державний лад негайно руйнується, а правитель стає тираном. Це найгірший вид державного ладу і в той же час близький до найкращого. Бо якщо його валять оптимати (що звичайно і трапляється), то держава одержує другий із названих трьох видів ладу. Це — вид, що уподібнюється царській владі, тобто складена із «батьків» рада верховників, що піклуються про благо народу³². Якщо ж народ своєю рукою уб'є або прожене тирана, тоді він буває дещо заспокоєний лише доти, доки володіє своїми почуттями й розумом, радіє зі свого вчинку і хоче захистити ним же встановлений державний лад. Але, якщо народ застосував насильство до справедливого царя, або позбавив його царської влади, або навіть (це буває ще частіше) спробував крові оптиматів і підкорив своїй сваволі всю державу; не думай, [Лелію], що знайдеться [розбурхане] море або полум'я, заспокоїти яке, при всій його могутності, важче, ніж погамувати натовп.

XLIII. 66. Тоді і відбувається те, що так яскраво зобразив Платон, якщо тільки мені вдасться передати це латиною. Зробити це важко, але я все ж спробую. «Коли, — говорить [Платон], — ненаситна пелька народу пересохне від жаги свободи, і народ, за дурних виночерпіїв, спробує нерозумно замішаної або зовсім не розбавленої свободи, він починає плювати на магістратів та перших людей. Якщо вони не дуже м'які й поступливі і не дають йому повної свободи, по-

чинає переслідувати їх, звинувачувати, називати свавільними царями, тиранами»! Гадаю, що це тобі відомо.

ЛЕЛІЙ: Так, мені це добре відомо.

67. СЦІПІОН: Платон продовжує так: «Тих, хто слухається найперших людей, такий народ переслідує і називає добровільними рабами, а тих, хто, займаючи магістратури, хоче бути схожим на приватних [людей], а також і тих приватних [людей], які прагнуть до того, щоб між приватною людиною і магістратом не було жодної різниці, вони вихваляють і звеличують почесами. Так що в подібній державі сваволя неодмінно панує над усім: приватний дім не слухається влади, і це зло поширюється навіть на тварин. Навіть батько боїться сина, син нехтує батьком. До того ж відсутній будь-який сором. Усі цілком вільні, і нема різниці між громадянином і чужинцем. Вчитель боїться своїх учнів і заграє з ними, а учні зневажають вчителів. Юнаки напускають на себе поважність дідів, а діди повертаються до юнацьких забав, щоб не бути обтяжливими юнакам і не здаватися надто поважними. Внаслідок цього навіть раби поводять себе надто вільно, а дружини мають ті ж самі права, що її чоловіки. За такої свободи навіть собаки, коні, нарешті, віслюки за такого привілля так наскакують на людей, що доводиться поступатися їм на дорозі. Отож, — говорить [Платон], — це безмежне свавілля призводить до того, що громадяни стають настільки пересичені та слабкі духом, що вони, якщо влада застосує проти них найменший примус, роздратовуються і не можуть цього стерпіти. Тому починають навіть нехтувати законами, так що виявляються взагалі без володаря».

XLIV. 68. ЛЕЛІЙ: Ти досить точно передав нам зміст висловлювань того [Платона].

СЦІПІОН: Далі, повертаючись до викладу своєї думки, я додам: із подібного крайнього свавілля, яке ці люди вважають єдиною свободою, — говорить [Платон], — виростає, немов з кореня, і ніби народжується тиран. Бо подібно до того, як із надмірної могутності

перших людей виникає загроза самому їхньому існуванню, так само свобода вражає цей нерозважливий народ врешті-решт рабством. Так і будь-який надмір приємного — чи буде він у погоді, чи у полях, чи в тілі [людини] — здебільшого перетворюється на протилежний стан. Це відбувається переважно в державних справах. І надмірна свобода як у цілих народів, так і в приватних людей зникає тоді, перетворюючись на надмірне рабство. Таким чином, найбільша свобода породжує тиранію і вельми несправедливе й тяжке рабство. Бо із цього невгамовного або, краще сказати, знавіснілого народу здебільшого виходить проводар, який повертається проти перших громадян, уже зрушених з місця і кинутих ниць. Людина він зухвала, безчесна, жорстоко переслідує людей, які часто виявляли державі великі послуги й віддавали народові і свій, і чужий набуток. І навіть дають такому імперій, який поновлюють на новий термін, навіть дають сторожу, як це було в Атенах з Пісістратом. Нарешті, такі люди стають тиранами для тих, що їх висунули. Якщо цих тиранів (як часто буває) скидають кращі люди, то держава відроджується. Але якщо це роблять люди зухвалі, тоді виникає добре нам відоме правління зграї, тобто інший вид тиранії, який часто виникає із чудового правління оптиматів, коли якісь вади відвертають найперших людей од їхнього шляху. Таким чином, державну владу, ніби м'яч, вихоплюють тирані у царів, у самих тиранів — перші люди або народ, а в народі — зграя або тирані, і державний лад протягом більш чи менш довгого часу ніколи не зберігається в одному й тому ж стані.

XLV. 69. Зважаючи на все це, із трьох вказаних на початку видів державного устрою, на мою думку, найкращим є царська влада, але саму царську владу переважить та, яка буде утворена шляхом рівномірного поєднання трьох найкращих видів державного ладу. Бо ж бажано, щоб у державі було щось видатне і царствене, щоб одна частина влади була виділена і вручена авторитету перших людей, а деякі справи віддані на розсуд та волю народу. Такому ладові передусім властива, так би мовити, [велика] рівність, без якої вільні люди навряд чи можуть довго обходитись. Далі — міцність, оскільки види державного ладу, згадані вище, легко перетворюються на свою хибну

протилежність, внаслідок чого цар стає тираном, оптимати — клікою, народ — мінливим натовпом. І оскільки ці самі види державного ладу часто змінюються новими, то при об'єднаному і розумно змішаному державному ладі цього не трапляється майже ніколи, — хіба що при великих хибах перших людей. І справді, нема причини для змін там, де становище кожного міцне і йому нікуди зірватися й упасти.

XLVI. 70. Але я боюся, Лелію і ви, мої найкращі й освічені друзі, що моя бесіда, якщо я і далі буду розводитися з цими питаннями, видасться вам мовою швидше наставника і вчителя, аніж людини, що розглядає питання разом з вами. Тому переходжу до того, що відомо всім і вже давно нас цікавить. Адже я міркую, думаю, стверджую, що з усіх держав жодна — ні за своїми основами, ні за розподілом влади, ні за внутрішнім життям — не зрівняється з тією, яку нам лишили наші батьки, одержавши її від предків. А коли вже забажали почути й від мене те, що і самі добре знали, то я, з вашого дозволу, змалюю особливості цього державного ладу; доведу, що він — найкращий, і, подавши як зразок нашу державу, зведу до неї, якщо зумію, всю свою мову про найкращий державний лад. І якщо мені вдасться послідовно розглянути це питання, то завдання, яке Лелій на мене поклав, гадаю, виконаю з лишком.

XLVII. 71. ЛЕЛІЙ: Це завдання для тебе, Сціпіоне, посильне, і до того ж для тебе одного. Справді, хто може краще за тебе говорити про установи предків, коли ти сам походиш від прославлених предків?³³ Або про найкращий державний лад? Адже, якщо в нас він існує (щоправда, саме сьогодні його нема), то хто міг би посісти більш видатне становище, ніж ти? Або про рішення, які треба буде приймати? Адже саме ти двічі відвернув від нашого міста жахливу небезпеку³⁴ і повсякчас був передбачливий.

Книга II

XXVI. 48. Отож хіба вам не зрозуміло, що цар перетворився на владаря і що внаслідок зіпсутості однієї людини сам рід державного

ладу із доброго став вельми поганим? Адже саме такого правителя над народом греки і називають тираном. Бо царем вони схильні вважати того, хто піклується про народ, як батько, і дбає про якомога кращі умови життя для тих, над ким поставлений. Це справді гарний вид державного ладу, як я вже говорив, та все ж схильний переходити до найзгубнішого ладу і навіть такого, що котиться вниз.

49. Адже тільки-но цар ступить на шлях хоч якоюсь мірою несправедливого владарювання, він одразу стане тираном, тобто найогиднішою, наймерзеннішою і найненависнішою для богів та людей істотою, яку тільки можна собі уявити. Хоч зовні він — людина, однак дикістю свого характеру переважає найлютіших звірів. Бо хто, справді, назве людиною того, хто не хоче, щоб у нього були з його громадянами і взагалі зі всім людським родом якась спільність у праці, якесь єднання в людських стосунках? Але в нас буде ще інша, більш зручна нагода поговорити про це, коли сам предмет змусить мене висловитися проти тих, хто, навіть звільнивши громадян, став домагатися панування³⁵.

XXVII. 50. Ось так уперше з'являється тиран. Бо таку назву греки дали несправедливому цареві, а ми називали царями всіх тих, хто мав одноособову постійну владу над народом. Тому і про Спурія Касія, і про Марка Манлія, і про Спурія Мелія говорили, що вони хотіли захопити царську владу, а недавно Тіберій Гракх... [...]

XXVIII. 51. ...Лікурґ в Лаконії назвав геронтами. Їх було, правда, дуже мало — двадцять вісім³⁶. Він надав їм найвище право дорадчого голосу, тоді як найвищий імперій належав цареві. Наші предки пішли за прикладом Лікурґа і переклали на нашу мову введену ним назву: тих, кого він назвав старійшинами, вони назвали сенатом. Так (ми вже говорили про це) вчинив і Ромул, обравши «батьків». Однак у такій державі все ж рішуче переважає могутність, влада й ім'я царя. Наділивши певною владою і народ (як вчинили це Лікурґ та Ромул), свободою його, проте, не нагодуєш, але жагою свободи запалиш, — якщо тільки даси йому можливість

скуштувати влади. Однак над ним завжди буде висіти страх, що цар (як це в більшості випадків і буває) виявиться несправедливим. Отож неміцна воля народу, коли вона, як я вже говорив, залежить від волі, точніше, від норіву одної людини.

[XXIX. 52]. Тому хай це буде перша форма, перший вид і першоджерело тиранії, виявлене нами в тій державі, яку Ромул заснував, здійснивши ауспії, а не в тій, яку, як пише Платон, для себе описав Сократ у своїй вельми вишуканій бесіді. Ось яким чином Тарквіній повністю повалив цей вид держави на чолі з царем — і не тим, що він привласнив якусь нову владу, але тим, що несправедливо використав ту, яку мав. Протиставимо [Тарквінію] іншого мужа — доброго, мудрого і досвідченого у всьому тому, що стосується користі й гідності громадян, і немовби опікуна й управителя держави. Бо саме так слід називати всякого, хто буде правителем і керманичем держави. Вмійте розпізнати такого мужа. Адже саме він розумом своїм і діяльністю здатен оберігати державу. Втім, оскільки назва ця поки ще маловживана в нашій мові і нам ще не раз доведеться говорити про таку людину у своїй подальшій бесіді, то... [...]

XXX. 53. [Платон] визнав за потрібне утворити державу швидше таку, якої слід бажати, аніж таку, на яку можна було б розраховувати, — найменшу, яку тільки міг створити; не таку, яка могла б існувати, а таку, в якій було б можливо побачити розумні основи громадянськості. Але я, якщо вдасться, спробую, керуючись тими засадами, які побачив [Платон], не за загальними рисами і не за зразком громадянської общини, а на прикладі величезної держави немов жезлом торкнутися причин всякого суспільного блага і всякого суспільного зла.

Бо після двохсот сорока років з часу правління царів (а разом з міжцарюваннями дещо більше) і після вигнання Тарквінія римський народ відчував до імені царя таку ж сильну ненависть, якою була його нудьга після смерті, точніше, після зникнення Ромула. І ось римський народ як тоді не міг обходитись без царя, так після вигнання Тарквінія не міг чути імені царя. Але коли він одержав можливість... [...]

XXXI. 54. «Отож ці чудові установлення Ромула несхитно проіснували близько двохсот двадцяти років,... (Ноній).

Тому вони, не терплячи правління царя, завели імперій строком на один рік і посадили двох імператорів, яких назвали консулами — від слова «consulere» (піклуватися). Їх не назвали ні царями — від слова «царювати», ні владарями — від слова «володарювати». (Августин)».

...той закон був скасований в цілому. При такому стані розуму наші предки потім прогнали ні в чому не винного Клатина (через підозру, яка впала на нього у зв'язку з його ріднею), а також і решту Тарквініїв через їхнє ненависне ім'я. При такому ж стані розуму Публій Валерій першим велів схилити лікторські пучки, коли починав говорити на народному зібранні, і переніс свій будинок до підніжжя пагорба Велії після того, як розпочав будувати будинок на більш високій частині Велії, де колись жив цар Тул, бо зрозумів, що в народі виникають підозри. Він же (чим особливо виправдав своє прізвище «Публікола») вніс на розгляд народу закон, який був першим прийнятий центуріатськими коміціями, — про те, щоб жоден магістрат не мав права, всупереч провокації, ні страчувати римського громадянина, ні карати його різками. Але, як свідчать понтифікальні, а також і наші авгуральні книги, провокація застосовувалася уже в часи царів. Про дозвіл здійснювати провокацію за будь-яким судовим вироком і після накладення пені вказують і численні закони Дванадцяти таблиць. А легенди про те, що децемвіри³⁷, які складали ці закони, були обрані без можливості провокації за їхніми рішеннями, показують досить чітко, що на інших магістратів право провокації не поширювалося. І консульський закон Луція Валерія Потіта й Марка Горація Барбата³⁸ (які розумно вирішили, заради збереження згоди, стояти за народ) встановив, що жоден магістрат не може бути обраний без того, щоб за його рішенням не була можливою провокація. Та і Порцієві закони (три закони, запропоновані трьома Порціями), як ви знаєте, не додали нічого нового, крім санкції³⁹.

55. І ось Публікола, провівши цей закон про провокації, негайно ж велів прибрати сокири із лікторських пучків⁴⁰, а на другий день домігся дообрання Спурія Лукреція (як свого колеги) і велів лікторам своїм перейти до Лукреція, оскільки той був старший за нього роками. [Публікола] першим встановив, щоб ліктори, які йшли перед консулами, кожного місяця переходили від одного з них до другого, аби, при свободі для народу, знаків імперія було не більше, ніж їх було за царської влади. Це був, на мою думку, муж непересічний, раз він, надавши народу помірну свободу, досить легко зберіг за найпершими людьми їхнє значення. І я тепер не без причини тверджу вам про такі давні і такі відомі події, а на прикладі знаменитих особистостей та славних часів описую вам людей і справи, щоб у відповідності з ними спрямувати свою подальшу бесіду.

XXXII. 56. Отож у ті часи сенат управляв державою так, що, хоч народ і був вільний, волею народу вершилося мало справ, а більша частина — рішеннями сенату і за встановленими звичаями. Консули ж при цьому мали владу в часі лише на рік, але за її характером і правами вона була царською. А те, що мало найбільше значення для зміцнення могутності знаті, дотримувалося суворо: постанови народних коміцій набирали сили тільки після схвалення їх рішенням «батьків»⁴¹. Крім того, саме в ці часи, приблизно через десять років після обрання перших консулів⁴², був призначений також і диктатор — Тит Ларцій, що здалося безприкладним видом імперія, вельми близьким до царської влади і схожим на неї. Втім, хоч би як було, всіма державними справами (за згодою народу) з найвищим авторитетом відали найперші і найхоробріші на ті часи люди, наділені найвищим імперієм, — диктатори й консул, які вчиняли великі подвиги на війні.

XXXIII. 57. Але те, звершення чого вимагала сама природа речей, — щоб народ, визволений від царів, виявив домагання на дещо більші права, — сталося через короткий проміжок часу, приблизно на шістнадцятому році після їхнього вигнання, за консульства Постума Комінія та Спурія Касія⁴³. Розумних підстав для цього,

певно, не було, але в державних справах сама їхня природа часто бере верх над розумом. Ви повинні твердо пам'ятати те, що я сказав вам напочатку. Якщо в державі нема рівномірного розподілу прав, обов'язків та повноважень — з тим, щоб достатньо влади було у магістратів, достатньо впливу у ради найперших людей і достатньо свободи у народу, то цей державний лад не може зберегтись незмінним.

58. Бо в ті часи, коли серед громадян почалися заворушення через борги, плебс зайняв спершу Священну гору, а потім Авентинський пагорб⁴⁴. Адже навіть порядок, встановлений Лікургом, не утримав греків у шорах. Бо і в Спарті, за царювання Теопомпа, було призначено п'ять чоловік, яких греки називали ефорами, на Криті — десять так званих космів. Як завданням плебейських трибунів було стримувати консульський імперій, так завданням тих посадових осіб було стримувати царську сваволю.

XXXIV. 59. У наших предків, за великого тягара боргів, можливо, і був той чи інший спосіб допомогти боржникам. Такий спосіб свого часу не випав з уваги атенця Солона, а невдовзі — і від нашого сенату, коли через заворушення, викликані сваволею однієї людини, всі кабальні обов'язки громадян були скасовані, ще згодом ця форма обов'язків була ліквідована. І завжди, коли плебс, внаслідок бід, що звалювалися на державу, бував руйнований поборами, шукали якогось полегшення й допомоги заради спільного блага. Але оскільки тоді такої міри не застосовували, то це дало народові підставу зменшити владу і значення сенату, шляхом заколоту вибравши двох плебейських трибунів. Проте значення сенату залишилося все ще великим і важливим, оскільки найрозумніші й найхоробріші мужі охороняли державу зброєю та своїми мудрими рішеннями. І їхній авторитет був у повному розквіті, тому що вони (набагато переважаючи інших людей своїм почесним становищем) поступались їм у своєму прагненні до насолоди і були вищі від них за своїм майновим станом. При цьому доблесть кожного з них у державних справах була людям тим більш до душі, що в приватному житті вони турботливо підтримували співгромадян ділом, порадою, грошима.

XXXV. 60. За такого становища в державі Спурій Касій, надзвичайно впливова в народі людина, надумав захопити царську владу. Його звинуватив у цьому квестор, і, як ви знаєте, після того, як батько [Спурія Касія] заявив, що він установив вину [сина], квестор, за згодою народу, прирік [Спурія] на смерть⁴⁵. Далі, консули Спурій Тарпей і Авл Атерній приблизно на п'ятдесят четвертому році після першого консульства провели в центуріатських коміціях [догідний народів закон] про грошову пеню і позов зі внесенням закладу⁴⁶. Через двадцять років, зважаючи на те, що цензори Луцій Папірій та Публій Пінарій призначенням пені відняли у приватних осіб багато великої рогатої худоби і передали її у власність держави, законом консулів Гая Юлія і Публія Папірія була встановлена дешева оцінка худоби при накладенні пені⁴⁷.

XXXVI. 61. Але кількома роками раніше, коли сенат мав найвищий авторитет, а народ погоджувався й слухався його, було прийнято рішення про те, щоб консули та плебейські трибуни відмовилися від своїх магістратур; і щоб були обрані децемвіри, наділені найбільшою владою і позбавлені можливості провокації, і щоб вони мали найвищий імперій і складали закони. Після того, як вони склали десять таблиць законів, виявивши при цьому незвичайну справедливість та принциповість, вони провели вибори інших децемвірів на наступний рік. Але ні чесність, ні справедливість останніх не отримали такого ж високого схвалення. Однак і в цій колегії великої слави зажив Гай Юлій. Він зажадав поручителів від знатного Луція Сестія, в спальні якого в присутності Гая Юлія, за його словами, було викопано труп людини. І це незважаючи на те, що сам Луцій Сестій мав найвищу владу (оскільки був одним із децемвірів) і був вибавлений від можливості провокації. [Гай Юлій, за його словами], не збирався нехтувати чудовим законом, що дозволяв тільки в центуріатських коміціях виносити постанову про життя і смерть римського громадянина.

XXXVII. 62. Настав третій рік децемвірату. Залишалися ті ж самі децемвіри, які чинили спротив обранню інших на їхнє місце.

За такого стану в державі, який, як я вже не раз говорив, не може бути тривким, [оскільки всім станам громадян не надаються однакові права], вся влада опинилася тоді в руках найперших людей, — бо на чолі держави були поставлені найзнатніші децемвіри. Їм не були протиставлені плебейські трибуни. За децемвірів не було жодних інших магістратів і не було збережено права провокації до народу, якщо громадянину загрожувала страта або покарання різками.

63. І ось, внаслідок несправедливості децемвірів, несподівано почалися сильні потрясіння, і відбувся справжній державний переворот. Бо децемвіри, додавши дві таблиці несправедливих законів, нелюдським законом заборонили шлюби між плебеями і «батьками», хоча звичайно дозволяються навіть шлюби з чужинцями. Цей закон був пізніше скасований Канулеєвим плебісцитом⁴⁸. Завдяки своєму імперію творячи всяке свавілля, вони правили народом жорстоко та корисливо. Всім, звичайно, добре відомо (про це свідчать і численні літературні твори), як через непогамованість одного з цих децемвірів якийсь Децім Віргіній своєю рукою вбив на форумі дочку-підлітка і, охоплений горем, утік до війська, яке стояло тоді на горі Альгіді⁴⁹. Воїни відмовилися продовжувати військові дії, які вели, і зі зброєю в руках спершу зайняли Священну гору (подібно до того, як це колись уже сталося в подібному випадку), а потім і Авентинський пагорб... [...]

...після того, як Луція Квінкція призначили диктатором...⁵⁰. (Сервій).

...предки наші, гадаю, і вельми схвалили, і з великою мудрістю зберегли.

XXXVIII. 64. Коли Сціпіон закінчив і всі мовчазно чекали продовження його мови, Туберон сказав: оскільки присутні, які старші за мене, ні про то не запитали тебе, Публію Африканський, дозволю мені сказати, чого я не знаходжу у твоєму викладі.

Так, звичайно, — відповів Сціпіон, — я вислухаю вельми охоче.

ТУБЕРОН: Ти похвалив, здається, нашу державу, хоча Лелій питав тебе не про нашу державу, а про державу взагалі. Але я все ж не довідався із твоїх слів, якими порядками, якими звичаями або, краще, якими законами можемо зберегти ту державу, яку ти вихваляєш.

XXXIX. 65. ПУБЛІЙ АФРИКАНСЬКИЙ: Я гадаю, Тубероне, ми незабаром знайдемо більш слухну нагоду для ретельного розгляду питання про те, як створюють і зберігають державу. Що ж стосується найкращого державного ладу, то я, здається, відповів на питання Лелія досить вичерпно. Адже я передусім визначив види держав, які заслуговують схвалення, числом три, і стільки ж згубних, протилежних трьом вищезгаданим. І вказав, що жоден із цих видів не є найкращим; і що тільки той, який є розумним поєднанням трьох перших, переважає кожний із видів держави, взятий окремо.

66. А та обставина, що я взяв за зразок саме нашу державу, мала значення не для визначення найкращого державного устрою (бо це було б можливим і без використання зразка), а для того, щоб на прикладі величезної держави ясніше проглядала сутність ладу, який я описав у своїм міркуванні та бесіді. Але якщо ти, не звертаючись до прикладу того чи іншого народу, запитуєш про сам рід найкращого державного устрою, то нам слід скористатися образом, даним нам природою, оскільки це зображення міста і народу тебе... [не задовольняє][...]

XL. 67. ...якого я шукаю вже давно і з яким бажаю зустрітися.

ЛЕЛІЙ: Ти, певно, шукаєш розумну людину?

СЦІПІОН: Саме так.

ЛЕЛІЙ: Серед присутніх чимало таких людей. Почни хоча б із самого себе.

СЦІПІОН: О, якби в сенаті було достатньо таких людей! Адже розумний той, хто, як часто бачимо в Африці, сидючи на величезному й дикому звірі⁵¹, приборкує і спрямовує його, куди захоче, а ласкавим словом і дотиком змушує цю дику тварину слухатись.

ЛЕЛІЙ: Знаю і часто бачив це, коли був твоїм легатом.

СЦІПІОН: Та ба, той індієць або пунієць приборкує тільки одного звіра і то такого, що піддається навчанню і звик до людської вдачі. Але ж той первінь, який прихований в душі людини і (будучи частиною його душі) називається здоровим глуздом; він гамує і підкоряє не просто одного звіра, з яким можна впоратися, — таке якщо йому й удається, то вельми рідко. Бо й того дикого звіра треба тримати [в шорах]... [...]

XLI. 68. ...[звір], який живиться кров'ю, якого жорстокість тішить так, що він насилу може насититися видовищем болісної смерті людей,... (Ноній).

2. ...але пожадливому, стрімкому, похитливому, що потонув у насолодах... (Ноній).

3. Є три афекти, які штовхають нерозважних людей до всіляких злочинів: гнів, жадоба, сваволя. Гнів вимагає помсти, жадоба — багатства, сваволя — розваг. (Лактанцій).

4. ...і четверта за ліком боязливість, що переходить у плач і тугу, завжди сама себе збуджує... (Ноній).

5. ...зазнавати горя, відчувати нещастя, точніше, бути охопленим страхом і страждати від боягузтва... (Ноній).

6. ...подібно до того, як недосвідченого візника, буває, стягає з колісниці, розчавлює, ранить, нищить... (Ноній).

7. Хвилювання душі подібні до запряженої колісниці, де найголовніший обов'язок візника — вміло правити; а ще — аби знав дорогу. Якщо її триматись буде, то хоч би як стрімко їхав, не постраждає. Якщо ж збочить, то хоч як тихо та обережно їхатиме, або на вибоях розіб'ється, або через нерозважність зазнає прикрощів, або (хоч би як старався) напевно буде скинутий. (Лактанцій).

XLII. 69. ...можна було б сказати.

ЛЕЛІЙ: Я вже бачу, які обов'язки та завдання ти готовий доручити мужу, появу якого я очікував.

Звичайно, — сказав Публій Африканський, — [перед ним, мабуть, треба поставити] лише одне завдання (бо в ньому одному, очевидно, заховані і решта): ніколи не припиняти вчитися і звертати погляд на себе самого, закликати інших людей наслідувати йому, зразковістю своєї душі і життя бути немовби дзеркалом для співгромадян. Адже це нагадає струнну чи духовну музику (і навіть спів), де слід дотримуватися, так би мовити, ладу різних звуків, будь-які порушення якого нестерпні для витонченого слуху. Причому цей лад все ж виявляється злагодженим завдяки дотриманню міри при поєднанні зовсім різних звуків. Так і держава: відчуття міри в ній складається з поєднання вищих, нижчих і середніх станів. Тут як і зі звуками: злагоджене звучання досягається узгодженням цілком різних первенів. [Те, що музиканти називають гармонією у співі, в державі є згода, цей найтісніший і найкращий зв'язок, що гарантує безпеку в кожній державі і жодним чином не можливий без справедливості]. (Августин).

«...по струнах треба вдаряти легко і спокійно, і не рвучко». (Помпей Трог).

XLIII. 70. І коли Сціпіон значно ретельніше і докладніше розглянув питання про те, наскільки справедливість корисна державі і яка велика шкода буває при її відсутності, слово взяв Філ, один з учасників бесіди, і запропонував, щоб саме це питання було розгля-

нуте ще ретельніше і щоб про справедливість було сказано більше, оскільки всюди говорять про те, що правити державою, не чинячи несправедливості, неможливо. (Августин).

XLIV. 71. ...бути сама справедливість.

СЦІПІОН: Я цілком згоден з вами і стверджую ось що: ми повинні визнати, що все донині сказане нами про державу нічого не варте і що нам нікуди буде йти у своїх розмірковуваннях, якщо не буде доведена не тільки брехливість думки, немов державою можна правити лише чинячи несправедливість, але й глибока правота думки, що нею жодним чином не можна правити без найбільшої справедливості. Та коли ваша ласка, на сьогодні годі. Подальше (адже лишається ще досить багато) відкладемо на завтра.

А оскільки всі погодилися з ним, то в цей день бесіда була припинена.

Другий день

Книга третя

XI. 18. [Якби сама природа] встановила для нас права, усі люди користувалися б одними й тими ж законами], однак одні й ті ж люди користувалися в різні часи різними законами. Але я питаю: якщо обов'язок справедливості людини і чесного мужа — слухатися законів, то яких саме? Чи всяких, які тільки будуть видані? Але ж чеснота не приймає непостійності, а природа не терпить мінливості. Закони ж підтримуються карою, а не нашим почуттям справедливості. Таким чином, право не містить у собі нічого природного. Із цього випливає, що немає навіть людей, справедливих від природи. Чи закони, як нам говорять, мінливі, чи ні, але чесні мужі, з огляду на свої природні якості, йдуть за тією справедливістю, яка існує напевно, а не за тією, яка такою вважається? Адже обов'язок чесного і справедливого мужа — віддавати кожному те, чого той гідний.

19. Тоді як поставимося ми передусім до безсловесних тварин? Адже не люди посереднього розуму, а видатні та вчені мужі, Пітагор і Емпедокл, заявляють, що всі живі істоти перебувають в однаковому правовому стані. Вони твердять, що тим, хто завдасть пошкодження тварині, загрожує нескінченна кара. Отож завдати шкоди дикій тварині — злочин, і цей злочин... [для того], хто [не] захоче [його уникнути, виявляється згубним]. [...]

А якщо побажає йти за справедливістю людина, не обізнана з божественним правом, то вона прийме закони свого племені, немов вони є істинним правом; закони, які за всіх обставин вигадала не справедливість, а вигода. І справді, чому у всіх народів прийняті різні і такі, що відрізняються один від одного, закони, але кожне плем'я встановило для себе те, що воно визнало корисним для себе? Та якою мірою користь розходиться зі справедливістю, дає зрозуміти сам римський народ, який, оголошуючи війни з допомогою феціалів (завдаючи образ законним чином і завжди бажаючи чужого та захоплюючи його), заволодів усім світом. (Лактанцій).

Адже будь-яка царська влада, або імперій, якщо я не помиляюся, добувається з допомогою війни і шириться шляхом перемог. Але війна і перемоги ґрунтуються передусім на захопленні та руйнуванні міст. Ці дії неминуче пов'язані з образою богів, з руйнуванням міських мурів і храмів. Цьому подібне і винищення громадян та жерців, і до них цілком подібне пограбування священних і мирських скарбів. Отож римляни вчинили святотатств стільки ж, скільки у них було трофеїв. Тріумфів з нагоди перемог над ворогами вони справили стільки ж, скільки і з нагоди перемог над [сумирними] народами. Їхня здобич настільки велика, скільки до цього часу у них залишається зображень полонених ними богів. (Тертуліан).

ХІІ. 20. 8. ...бо, коли його запитати, які злочинні схильності змусили його зробити море небезпечним для плавання, коли він мав лише один міопарон, він відповів: «Ті ж самі, які спонукали тебе зробити небезпечним увесь світ»⁵². (Ноній).

21. ...Розважливість велить нам усіляко примножувати своє майно, збільшувати свої багатства, розширювати кордони (справді, які підстави були б для хвалебних написів, що карбуються на пам'ятниках видатних імператорів: «Межі держави він розширив», якби він не додав деякої частини чужої землі?), повелівати якомога більшою кількістю людей, насолоджуватися, бути могутнім, правити, панувати. Навпаки, справедливість учить милувати всіх, піклуватися про людей. Кожному віддавати належне, до жодної речі, присвяченої богам, до жодної державної або чужої власності не доторкатися. Чого ж досягнеш, якщо, отже, станеш дослухатися голосу розважливості? Багатства, влади, майна, почестей, імперію, царської влади і для приватних людей, і для народу. Але оскільки ми говорили про державу, то для нас більш очевидне те, що чиниться від її імені. І оскільки сутність права в обох випадках одна й та сама, то, на мою думку, слід поговорити про розважливість народу. Про інші народи я говорити не буду. А наш народ, чиє минуле Публій Африканський у вчорашній бесіді виклав нам від самого початку і чия держава вже розширилася на весь світ? Завдяки чому він із незначного став найбільшим — завдяки справедливості чи розважливості?... [...]

22. Благу вітчизни завжди й у всьому надавати перевагу⁵³, не звертаючи уваги на людські чвари. Правило це втрачає будь-який глузд. І справді, хіба вигода для вітчизни не є чимось іншим, ніж вигода для іншої держави або для іншого народу? Це значить розширювати межі вітчизни, насильно захоплювати чужі землі; зміцнювати свою владу, збирати більшу данину>.

ХІІІ. 22. 9. Наскільки користь різниться від справедливості, показує сам римський народ, який, оголошуючи війну через феціалів і законно чинячи несправедливості, і завжди чужого жадаючи та хапаючи, заволодів усім світом. (Лактанцій).

ХІІІ. 22. 10. Хто таким чином добуває для вітчизни ці, як вони їх називають, «блага», тобто хто, знищивши держави й вигубивши народи, наб'є скарбницю грошима, захопить землі, збагатить спів-

громадян, тому підносять хвалу до небес і бачать в ньому найвищу і досконалу чесноту. Отакі помилкові погляди не тільки народу й неосвічених людей, але й філософів, які навіть подають настанови, як чинити несправедливість, <аби безтям і злість не були позбавлені обґрунтування й авторитету>. (Лактанцій).

XIV. 23. [ФІЛ]: ...адже всі, хто має владу над життям і смертю людей, — тирани, які дуже хочуть, щоб їх називали царями, за іменем Юпітера Всеблагого. Коли ж певні люди завдяки своєму багатству, або походженню, або якимось перевагам тримають державу у своїх руках, тоді це кліка, яку називають чомусь оптиматами. А якщо найбільшу владу має народ і все чиниться на його розсуд, то це називається свободою, хоч насправді це є безвладдям. Але коли один боїться іншого (людина — людини, а стан — стану), тоді (оскільки ніхто не впевнений у своїх силах) укладається ніби угода між народами і могутніми людьми. Так виникає те, що Сціпіон вихваляв, — об'єднаний вид державного устрою. І справді, мати справедливості не природа і не добра воля, а слабкість. Бо коли треба вибрати одне з трьох — або чинити беззаконня, а самому їх не терпіти, або їх і чинити, і терпіти, або ж не чинити ні того, ні другого, то найкращий вихід — їх чинити, якщо можеш робити це безкарно. Друге — їх не чинити і не терпіти. А найжалюгідніша доля — завжди битися мечем, чинячи беззаконня і страждаючи від них. Отож ті, які досягнути першого [не могли, об'єдналися на другому, і так виник змішаний державний устрій]. [...]

<Отож, Карнеад, через те, що становище філософів було хитким, наважився спростувати їх, зрозумівши, що спростувати їх можна>.

XXIX. 41. [ЛЕЛІЙ]: [Яким] Тіберій Гракх був у Азії, і ким лишився він і стосовно громадян. Він знехтував правами союзників і латинян⁵⁴ і угодами з ними. Якщо ця звичка до сваволі почне розповсюджуватися все ширше і змусить нашу державу перейти від законності до насильства, тоді тих, які слухаються нас добро-

вільно, ми будемо утримувати страхом; хоч люди нашого покоління, можна сказати, вціліли завдяки своїй пильності, я все ж турбуюся за наших нащадків і за безсмертя держави, яка могла б бути вічною, якби люди жили за заповідями і звичаями «батьків».

...

XXX. 42. Після цих слів Лелія всі присутні стали говорити, що він приніс їм велике задоволення, а Сціпіон, можна сказати, був у захваті. Ти, Лелію, — мовив він, — часто виступав як захисник у багатьох судових справах, тому я не порівняю з тобою не тільки нашого колегу Сервія Гальбу, якого ти, доки він був живий, ставив вище за всіх інших, але навіть жодного із атичних ораторів — ні за приємністю мовлення, [ні за її силою]. [...]

33. ...двох якостей бракувало йому: впевненості в собі й голосу, що заважало йому говорити перед натовпом і на форумі⁵⁵. (Ноній).

34. ...від стогону вміщених в нього людей бик, здавалося, мукав⁵⁶. (Схолій до сатир Ювенала).

XXXI. 43. [СЦІПІОН]: ...[якого я мав намір] привезти назад [до Агригента]. Отож хто назвав би це «набутком народу», тобто державою, коли всі були пригнічені жорстокістю одного і не було ні спільного зв'язку у вигляді права, ні згоди, ні союзу людей, що зібралися разом, чим і є народ? Те ж було і в Сіракузах. Це знамените місто, за свідченням Тімея, найбільше з грецьких міст і найкрасивіше із міст світу. Гідні зачудування його фортеця, й гавані (води яких омивають саме серце міста), і греблі, і широкі вулиці, а також портики, храми і мури — все це, за правління Діонісія, ніяк не заслуговувало того, щоб називатися державою. Адже народу не належало нічого, а сам народ належав одній людині. Отож, де існує тиран, там не просто погана держава, як я говорив учора, а, як ми повинні тепер сказати на основі своїх розмірковувань, взагалі немає ніякої держави.

XXXII. 44. [ЛЕЛІЙ]: Ти говориш чудово. І я вже розумію, до чого ти хилиш.

СЦІПІОН: Отож ти розумієш, що навіть така держава, яка повністю перебуває в руках кліки, не може по справедливості називатися державою.

ЛЕЛІЙ: Я й справді так вважаю.

СЦІПІОН: І ти цілком правий. Справді, де ж був «набуток» атенців, коли після великої Пелопонеської війни цим містом цілком беззаконно правили тридцять мужів? Хіба давня слава міської общини, або прекрасний зовнішній вигляд міста, або театр, гімнасій, портики, або славетні Пропілеї, або фортеця, або дивовижні творіння Фідія, або величний Пірей⁵⁷ робили Афіни державою?

ЛЕЛІЙ: Аж ніяк, оскільки все це не було «набутком народу».

СЦІПІОН: Ну, а коли в Римі децемвіри протягом третього року правили так, що лише за їхнім рішенням можливою була провокація, коли сама свобода втратила свій законний захист?

ЛЕЛІЙ: «Набутку народу» не було. Ба більше, народ постарався повернути собі свій набуток.

XXXIII. 45. СЦІПІОН: Переходжу тепер до третього виду держави⁵⁸, при розгляді якого, певно, виникають труднощі. Коли народ, як кажуть, вершить усім і в його владі перебуває все. Коли натовп прирікає на страту всякого, кого захоче. Коли людей переслідують. Коли грабують, захоплюють, розтринькують усе, що тільки захочуть, — то чи можеш, Лелію, і тоді стверджувати, що це держава тільки тому, що все належить народові, а ми домовилися вважати, що держава є «набутком народу»?

ЛЕЛІЙ: Жодній державі я не відмовлю в цій назві з такою легкістю, як саме цій, де все перебуває в повній владі натовпу.

Бо якщо ми визнали, що держава не існувала ні в Сіракузах, ні в Агригенті, ні в Атенах (коли там правили тирани), ні тут у Римі (коли у нас були децемвіри), то я не розумію, чому поняття «держава» більш доречне, коли при владі натовп. Бо, по-перше, для мене народом є тільки такий гурт людей, якого утримує разом згода стосовно прав, як ти, Сціпіоне, чудово визначив. А збіговисько людей, про яке ти згадував раніше, є тиранія такою ж мірою, як коли б гуртом була одна людина. І це навіть ще огидніший тиран, бо нема лютішого звіра, ніж той, що наслідує зовнішній вигляд народу і приймає його ім'я. І геть неправильно, щоб у той час, як майно божевільних людей, згідно з законом, перебуває у власності їхніх родичів (оскільки... вони не можуть розпоряджатися ним), нерозумному натовпу була надана можливість розпоряджатися «набутком народу» [...]

XXXIV. 46. СЦІПІОН: [Так що про оптиматів] можна сказати те ж саме, що було сказано про царську владу, — чому їх правління є державою і «набутком народу».

МУМІЙ: І навіть на набагато більших підставах. Адже цар більше годиться на владаря ще й тому, що він один. Однак жодна держава не може бути щасливою там, де владу візьмуть до своїх рук бодай кілька чесних мужів. Але я навіть царській владі надам перевагу перед правлінням «вільного» народу. Бо саме цей третій вид і є найгіршою державою.

XXXV. 47. СЦІПІОН: Знаю, Спурію, що ти налаштований проти народного правління. І хоч терпіти його легше, ніж ти думаєш, я все ж згоден з тим, що із трьох видів державного устрою цей вид найменше заслуговує на схвалення. Та я не згоден з тобою в одному: що оптимати кращі за царя. Адже якщо державою править мудрість, то яка різниця, буде це мудрість одного чи кількох чоловік? Але ми, розмірковуючи так, стаємо жертвою певної помилки. Бо коли їх називають «оптиматами», то їхня влада здається «найкращою»⁵⁹. Ну хіба можна уявити собі щось краще, ніж найкраще? Але варто нам лише згадати про царя, як у нашій уяві негайно з'являється цар несправедливий.

Однак тепер, коли ми розглядаємо питання про державу з царем на чолі, ми про несправедливого царя не говоримо. Отож подумай про Ромула, або про Помпілія, або про царя Тула. Ти, певно, не станеш ганити цей державний устрій.

48. МУМІЙ: Яку ж хвалу згоден ти віддати народному правлінню в державі?

СЦІПІОН: А як же, Спурію, родосці, у яких ми недавно були разом з тобою?⁶⁰ Хіба у них, по-твоєму, нема держави?

МУМІЙ: На мою думку, є, і вона не заслуговує жодної догани.

СЦІПІОН: Твоя правда. Але, якщо пам'ятаєш, усі люди, що правили там разом, були або із плебсу, або з сенаторів. Причому вони чергувалися: в одні місяці виконували обов'язки народу, в інші — заступали посаду сенаторів. Але в обох випадках одержували платню. При цьому в театрі і в курії⁶¹ одні й ті ж люди розглядали і кримінальні, і решту справ. Сенат обіймав таку ж владу і мав такий самий вплив, як і натовп...

¹ В оригіналі стоїть: «Est ... res publica res populi». Юридичний термін «res» — предмет, який використовується людиною. В історичну епоху термін «res publica» означав майно, що перебувало в загальному, всенародному користуванні. Таким чином, римська держава була предметом, який використовувала громадянська община (civitas Romana). «Populus» був юридичною особою.

² Погляд Полібія.

³ Ця думка дуже схожа на визначення Аристотеля: «Людина за своєю природою істота суспільна».

⁴ Три форми державного ладу докладно розглянуті Полібієм і Платоном.

⁵ Правління тридцяти тиранів (404-403 рр.).

⁶ Вчення про коловорот державних форм.

⁷ Йдеться про так званий «ambitus» (обхід по черзі) — дії кандидата з метою прихилити до себе виборців.

⁸ Римський сенат.

⁹ Судді, відібрані міським претором із загального списку суддів для слухання певної справи (iudices delecti).

- ¹⁰ Під римським пануванням Родос користувався певною автономією.
- ¹¹ Сципіон говорить про Афіни свого часу. Пізніше Афіни виявилися на боці Мітрідата VI Євпатора, були взяті Сулою 88 року і втратили свою автономію.
- ¹² Сципіон наводить думку прихильників демократії.
- ¹³ Мова йде про народ як джерело права.
- ¹⁴ В історичну епоху під терміном «закон» (lex) розуміли писаний закон.
- ¹⁵ Царем (rex) римляни називали Юпітера. Поняттю «тиран» Цицерон надає переважно негативного значення.
- ¹⁶ У Спарті царська влада була спадковою, а в Римі, за традицією, – виборною.
- ¹⁷ «Найкращий» (optimus). У Цицерона часто гра слів: «optimus» (найкращий) – оптимат.
- ¹⁸ За жеребом вибирали в Атинах і правителів. Порівняння держави з кораблем було звичним у давнину.
- ¹⁹ Про підкуп виборців.
- ²⁰ Традиційно вважається, що царів було вигнано з Рима 509 року. Діалог віднесено до 129 року.
- ²¹ Цар Тарквіній Гордий.
- ²² Цар Сервій Тулій.
- ²³ Челядь складалася: з «familia rustica» – рабів, які перебували в садибі у сільській місцевості, і «familia urbana» – рабів, що були в міському домі в Римі.
- ²⁴ Марк Фурій Каміл.
- ²⁵ Традиційно вважається, що це були Луцій Брут і Колатин.
- ²⁶ Лікторські пучки (fasces) – пучки лозин, приналежність лікторів, почесної охорони магістратів з імперією. Часом до них устромлялися сокири.
- ²⁷ Відомо п'ять таких втеч плебсу з Рима, пов'язаних з його боротьбою за свої права.
- ²⁸ Маються на увазі, певно, надзвичайні повноваження, які сенат надав консулам на випадок крайньої небезпеки для держави.
- ²⁹ Диктатор, якого призначають.
- ³⁰ Лелій і Сципіон Еміліан входили до складу колегії авгурів.
- ³¹ Про Тарквінія Гордого.
- ³² Розширене тлумачення поняття «оптимати».
- ³³ Ними були Емілії і Корнелії Сципіони.
- ³⁴ Взята Картагена 146 р. і Нумації 133 р.
- ³⁵ Можливо, натяк на Цезаря.
- ³⁶ Герусія складалася з 30 членів віком старших 60 років, яких обирав народ. «Геронт» означає дід, старійшина.
- ³⁷ Традиційно – 451 року.

³⁸ Консул 449 року.

³⁹ Кара за порушення закону, про яку згадується в кінці його тексту.

⁴⁰ Сокири, вкладені до лікторських пучків, символізували право життя і смерті, яким магістри, наділені імперієм, володіли за межами померію.

⁴¹ Так звана «auctoritas patrum».

⁴² Згідно з традицією, це сталося 498 року.

⁴³ Тобто 493 року. Згадка про вимогу «природи речей» відбиває уявлення стоїцизму.

⁴⁴ Після першого відходу плебсу був уведений трибунат. Плебейські трибуни одержали право надавати плебеям допомогу, накладаючи заборону на рішення магістратів.

⁴⁵ Перше в традиції згадування про судову владу квестора.

⁴⁶ Консульські фасти відносять цих консулів до 45 р. Пеню (штраф) у давнину платили худобою, а пізніше грошима. «Позов» із внесенням грошового закладу був найдавнішою формою громадянського процесу.

⁴⁷ Традиційно вважається, що 430 року.

⁴⁸ Усталилася традиційна думка, що плебісцит Канулея був прийнятий 445 року. Плебісцитом називалася постанова трибунських коміцій.

⁴⁹ Північно-західна частина Альбанської гори. Згідно з традицією, це сталося 449 року. Епізод з Віргінією повторює історію Лукреції.

⁵⁰ Згідно з традицією, 458 року.

⁵¹ «Величезний звір» – слон.

⁵² Гай Луцілій (148 – 102 рр.).

⁵³ Наводиться бесіда між Александром Македонським і полоненим піратом.

⁵⁴ Згідно з аграрним законом Тіберія Гракха, землі союзників на території Італії також повинні бути відчужені на користь плебсу.

⁵⁵ Певно, мова йде про Ісократу.

⁵⁶ Бик Філаріда.

⁵⁷ В Атенах славився театр Діоніса, палестри і гімназії (місця для гімнастичних вправ; там і філософи проводили свої заняття). Особливо відомими були палестри Академії і Лікея.

⁵⁸ Тобто до правління народу.

⁵⁹ Гра слів.

⁶⁰ Протягом 141 – 139 рр. Сципіон Еміліан, з метою розгляду деяких династичних суперечок в державах Сходу, підвладних Римові, в супроводі Спурія Мумія, Луція Метела Кальва і Панетія здійснив подорож на Схід і відвідав острів Родос.

⁶¹ Театр у Греції був місцем народних зборів.

ПРО ЗАКОНИ

Книга перша

Х. 15. АТИК: Якщо хочеш знати, чого від тебе чекаю (оскільки ти написав твір про найкращий державний лад), то слухай: вчиниш добре, якщо саме ти напишеш і про закони. Адже саме так, знаю, вчинив славетний Платон, перед яким ти схиляєшся і якого ставиш вище за всіх та дуже любиш¹.

МАРК: Ти хочеш, щоб ми, за прикладом Платона, який (як сам писав), гуляючи літнього дня в кипарисових галях і на лісових стежках Гноса (часом зупиняючись для відпочинку), розмірковував з критянином Клінієм і лакедемонцем Мегілом про державні установлення і найкращі закони; хочеш, щоб і ми, гуляючи серед цих високих тополь зеленим і тінистим берегом, час від часу зупиняючись для перепочинку, розглянули ці ж питання ретельніше, ніж цього вимагають звичаї, заведені на форумі?

АТИК: Так, я хотів би послухати саме про це.

МАРК: А що скаже Квінт?

КВІНТ: Нічого більше до цього додати не можу.

МАРК: І ти цілком правий. Ви можете бути певними, що жодним іншим чином, окрім міркування, не можна виявити краще, що саме природа дала людині. Не можна виявити ні велику силу найкращих якостей людського розуму, ні завдання, для виконання якого ми народилися і з'явилися на світ; ні зв'язок між людьми і природне їх об'єднання. Коли все це буде розтлумачено, матимемо змогу знайти джерело законів і права.

17. АТИК: На твою думку, вчення про право слід черпати не з преторського едикту², як нині чинить більшість людей, і не

з Дванадцяти таблиць, як чинили наші попередники, а з глибин філософії?

МАРК: У цій бесіді, Помпонію, ми не розглядали ні питання про те, як даємо висновок [перед претором]³, ні про те, яку пораду слід дати стосовно того чи іншого випадку. Припустимо, що ця справа важлива (а такою вона і є насправді), що нею колись успішно займалися численні славні мужі, а нині, завдяки своєму незвичайному авторитетові і знанням, займається одна людина⁴. Але ми повинні при обговоренні охопити все питання про право і закони так, щоб цьому, як ми його називаємо, цивільному праву було відведено, так би мовити, лише невелике і обмежене місце. Адже ми маємо розтлумачити природу права, яку слід шукати в природі людини. Нам доведеться розглянути закони, яких будуть дотримуватися гурти громадян. Потім вивчити вже складені і цілком певні права та постанови народів. При цьому ми не пропустимо також і так званих громадянських прав нашого народу.

VI. 18. КВІНТ: Ти, брате, воістину глибоко і, як належить, із самих витоків береш те, що ми вивчаємо. Ті ж, хто передає нам цивільне право інакше, передають нам не стільки шляхи правосуддя, скільки шляхи ведення позовів.

МАРК: Це не так, Квінте! Позови породжує швидше необізнаність у праві, а не знання права. Втім, про це пізніше. Тепер же звернемось до основ права.

Отож вельми вчені мужі⁵ визнали за потрібне виходити з поняття закону. І вони, прецінь, мають рацію, — за умови, що закон (як вони ж і визначають його) закладений у природі найвищим розумом, який велить нам чинити те, що слід чинити, і забороняє протилежне. Цей же розум, коли він зміцнів у думках людини та вдосконалився, і є законом, сенс якого в тому, що він велить чинити правильно, а коїти злочини забороняє. Вважають, що звідси і грецька назва [«номос», оскільки закон «виділяє»] кожному те, що йому належить⁶, а наша [назва «Іех», на мою

думку, походить] від слова «legege» [вибирати]. Бо якщо греки вкладають у поняття закону сенс справедливості, то ми вкладаємо сенс вибору. Але закону все ж таки властиво і те, й інше. Якщо ці міркування правильні (а як на мене, я схильний думати, що в цілому це правильно), то виникнення права слід виводити із поняття закону. Бо закон є силою природи. Він — розум і свідомість мудрої людини. Він — мірило права і безправ'я⁷. Але оскільки вся наша мова ґрунтується на уявленнях народу, то нам час від часу доведеться говорити так, як говорить народ, і називати законом (як це робить простолюд) ті положення, які в писаному вигляді визначають те, що вважають за потрібне: або заохочуючи, або забороняючи.

Виходьмо ж при обґрунтуванні права з того найвищого закону, який (бувши спільним для всіх віків) виник раніше, ніж будь-який писаний закон, точніше, раніше, ніж будь-яка держава взагалі була заснована.

20. КВІНТ: Це буде правильніше й розумніше з огляду на особливість нашої бесіди.

МАРК: Отож чи згоден ти з тим, аби ми простежили виникнення самого права від його джерела? Коли ми знайдемо його, у нас не залишиться сумніву стосовно того, до чого нам віднести те, що ми розглядаємо.

КВІНТ: Гадаю, так і слід чинити.

АТИК: Приєднай і мій голос до пропозиції брата.

МАРК: Ми повинні суворо дотримуватись того державного ладу, перевагу якого Сціпіон довів у відомих шести книгах⁸; узгоджувати всі закони з цим видом держави і насаджувати добрі звичаї. Та позаяк встановлювати все це писаними законами не можна, то я шукатиму корені права в природі, під проводом якої нам і слід розвивати все наше міркування.

АТИК: Цілком правильно. Саме під її проводом заблукати неможливо.

VII. 21. МАРК: Отож чи згоден ти з нами, Помпонію (адже думку Квінта я знаю), в тому, що всією природою править безсмертних богів воля, розум, влада, думка, повеління? Певно, є й інше якесь слово, яким можна чіткіше висловити те, що хочу сказати? А якщо ти згоден з цим, тоді краще від нього й починати розгляд питання.

АТИК: Цілком згоден, — якщо тобі це до вподоби. Спів птахів і шум струменів, гадаю, позбавить небезпеки, що мої слова почує хтось із моїх однодумців⁹.

МАРК: Але тобі слід остерігатися. Адже вони (така вже звичка чеснотливих мужів) дуже гнівливі і не потерплять, коли довідаються, що ти зрадив першу тезу великого мужа, який пише: «Божество не тривожиться ні за себе, ні за інших».

22. АТИК: Продовжуй, прошу. Бо я хочу знати, що витікає з того, в чому я зробив тобі поступку.

МАРК: Скажу коротко. Йдеться ось про що: істота здатна передбачати, міркувати; істота різнобічна, спостережлива, пам'ятлива, сповнена розуму і кмітлива, яку ми називаємо людиною, була створена вищим божеством і поставлена, так би мовити, в чудові умови.

Адже з істот усіх видів і різноманітної природи одна тільки людина здатна думати і міркувати, чого всі решта позбавлені. Але що є в людині, та й на всьому небі і на землі більш божественним, ніж розум¹⁰? Коли цей розум досягне зрілості і досконалості, то його справедливо називають мудрістю.

23. І оскільки краще за розум нема нічого (і він притаманний як людині, так і божеству), то перший зв'язок між людиною і божеством — у розумі. Але якщо спільним для людини і божества є

розум, то цей розум повинен мислити правильно. А оскільки розум є законом, то ми, люди, повинні вважатися зв'язаними з богами також і законом. Далі, між ким існує спільність у вигляді закону — існує спільність і у вигляді права. А ті, у кого закон та право спільні, повинні вважатися приналежними до однієї і тієї ж громади. Навіть більше, якщо вони слухаються одних і тих же імперію та влади¹¹, то вони ще вищою мірою слухаються небесного розпорядку, божественної думки і владного божества. Тому весь цей світ треба розглядати вже як єдину громаду богів і людей¹². У гуртах людей положення гілок роду, на основі відомих правил, про які буде сказано у свій час, визначається агнацією. У природі це настільки величніше і славетніше, що люди зв'язані з богами агнацією і походженням.

VIII. 24. Бо, коли вивчають природу людини, звичайно висловлюють і такі погляди (вони, безумовно, відповідають дійсності): у зв'язку з постійним рухом і обертанням неба колись настала певна зрілість всесвіту. Саме завдяки їй був насаджений людський рід; розповсюджений і розсіяний по землі, він був наділений даром — душею. І в той час, як усі інші складники свого ества люди одержали від смертних істот (причому начала ці неміцні і тлінні), то душу спородило божество. Зважаючи на це, ми по справедливості можемо говорити про свою спорідненість з небожителями, або про своє божественне походження, або про «дерево». Тому серед стількох живих істот, за винятком людини, немає жодної, в якій було б хоч якесь поняття про божество, а серед самих людей не існує народу ні настільки розвиненого, ні настільки дикого, щоб він, навіть не відаючи, кого йому слід вважати божеством, усе ж не знав, що слід визнавати божеством взагалі.

25. Таким чином, бога знає та людина, яка мовби згадує і усвідомлює, від кого вона походить. Нарешті, людині і божеству притаманна одна й та ж чеснота, якої позбавлені всі решта істот. Чеснота ця є нічим іншим, як природою, що досягла досконалості і доведена до свого найвищого ступеня. Звідси висновок: в людині є схожість із божеством. А якщо це так, то чи можлива тісніша

і міцніша спорідненість між обома? І ось для блага та потреб людей природа надала таку рясоту всього, що все, що з'являється на світ, здається подарованим нам зумисне, а не таким, що виникло випадково. І до того ж не тільки те, що у вигляді хлібних зерен та ягід народжує земля завдяки її плодючості, але також і худоба, оскільки більшість її, а це очевидно, створена для задоволення потреб людей: одні види — для використання при роботі, інші — для вживання в їжу.

26. Ба більше, люди вигадали безліч мистецтв завдяки настановам природи, наслідуючи яку, розум хитромудро надбав усе необхідне для життя.

ІХ. А самій людині та ж природа не лише дарувала швидкий розум, але й дала відчуття, подібні до супутників і вісників; розтлумачила їй численні темні і такі, що недостатньо [склалися], уявлення, мовби підвалини для знань. Природа надала їй зовнішнього вигляду такого, що пасує і цілком відповідає людському розуму. Бо вона, змусивши всі інші живі істоти нахилитися до землі, щоб приймати їжу, єдину лише людину підняла і спонукала її дивитися на небо, немов на рідне для неї місце і її попередню оселю. Крім того, вона надала особистого вигляду її обличчю, відобразивши на ньому сокровенні риси її вдачі.

27. Адже і наші очі надзвичайно виразно говорять про наші душевні хвилювання. І те, що називають виразом обличчя, з усіх живих істот можливе лише у людини і свідчить про її вдачу. Сенека цього поняття греки знають, однак відповідного слова для його позначення не мають. Не буду згадувати про властивості і здатності решти частин тіла, про вміння людини володіти своїм голосом, про силу мови, яка переважно і служить посередницею в людському товаристві. Адже всього цього ми не повинні обговорювати в нашій бесіді. Це питання, гадаю, досить докладно розглянув Сципіон у тих книгах, які ви прочитали. А оскільки божество якраз такою створило і якраз так поставило людину, яку воно побажало бачити основою всього іншого, то для нас стає очевидним (не будемо обговорювати всіх дрібниць), що

природа сама, власними силами, іде далі. Адже вона навіть без настанов з будь-чийого боку, виходячи з понять, види яких вона спізнала з перших і початкових уявлень, сама, власними силами, зміцнює розум і вдосконалює його.

Х. 28. АТИК: Безсмертні боги! Як далеко ти шукаєш витoki права! І до того ж так, що я не тільки не поспішаю дійти до того, чого від тебе чекав у питанні про цивільне право, а навіть повністю згоден, аби ти бодай цей день витратив на бесіду з нами. Бо питання, які ти охоплюєш, потрібні, можливо, для того, щоб потім перейти до інших, більш важливих, задля яких ти і розпочав мову.

МАРК: Ці питання, яких торкаємося коротко, справді важливі. Але зі всього того, що обговорюють вчені люди, ніщо так не важливе, як повне розуміння того, що ми народжені для справедливості і що не на міркуванні людей, а на природі ґрунтується право. Це зразу стане очевидним, якщо ми заглибимося в сутність людського суспільства та зв'язки між людьми.

29. Адже жодна річ такою мірою не схожа на іншу, як ми всі схожі між собою і рівні одне одному. І якби занепад наших звичаїв та розходження думок не спотворювали і не відволікали наш слабкий розум, куди тільки забажають, то кожний з нас був би так само подібним до самого себе, як і всі люди подібні одне до одного. Тому, хоч би яким було визначення якоїсь певної людини, воно буде дійсним стосовно всіх людей.

30. Це достатній доказ того, що між людьми нема жодної різниці. Якби вона була, то одне-єдине визначення не охопило б усіх людей. І справді, розум, який один вивищує нас над тваринами, розум, завдяки якому ми сильні своєю здогадливістю (наводимо докази, спростовуємо, розмірковуємо, робимо висновки), безумовно, є спільним набутком усіх людей. Він різний у залежності від одержаної ними освіти, але однаковий у всіх стосовно здібності вчитися. Але відчуття

людей сприймають одне й те саме: і те, що діє на відчуття, однаковою мірою діє на відчуття всіх людей. А те, що закарбовується в розумі (перші уявлення, про це я вже говорив), однаково закарбовується у всіх. До того ж мова як тлумач думки буває різною за словами, вжитими в ній, але збігається за змістом.

31. І в жодного народу не знайдеться людини, яка, обравши провідником природу, не змогла б досягнути чесноти.

XI. І схожість поміж людьми незвичайно велика не лише в добрих, але і в поганих якостях. Бо всі люди скvapні до насолод, які, хоч і зваблюють їх, приносячи ганьбу, однак, до певної міри, схожі на природне благо. Приносячи нам задоволення подобою насолоди і приємності, вони (через хибні уявлення нашого розуму) сприймаються нами як щось корисне. І внаслідок подібного ж незнання люди утікають від смерті, немов вона — розпад ества, і прагнуть жити, оскільки життя зберігає нас такими, якими ми народилися. Біль вони відносять до числа найбільших лих — як через те, що він болючий, так і тому, що за ним, певно, йде знищення ества.

32. А оскільки між повагою і славою існує подібність, то ті, кому виявлена повага, здаються нам щасливими, а ті, хто безславний, — нещасними. Злигодні, радощі, пристрасті, страхи опановують розум усіх людей однаково. І якщо вірування бувають у людей різними, то це не означає, що ті, хто обожнює собаку чи кішку, більше забобонні, ніж інші народи. Але який народ не цінує привітності, доброзичливості, сердечної доброти і здатності пам'ятати виявлені благодіяння? Який народ не ставиться з презирством, із ненавистю до бундючних, злостивих, жорстоких та невдячних людей? І коли ми зрозуміємо, що це об'єднує весь людський рід, то залишиться [тільки показати, що цим об'єднанням людей повинні правити закони, які здатні зміцнювати дружбу й ґрунтуються на розумі], оскільки розумний спосіб життя робить людей кращими. Якщо ви згодні з цим твердженням, перейдімо до інших. Якщо ви не задоволені чимось, спершу розтлумачимо це.

АТИК: Ми цілком задоволені, якщо я можу відповісти за нас обох.

ХІІ. 33. МАРК: Отож наступне твердження звіщає, що природа створила нас для того, аби ми розділяли між собою всю сукупність прав і користувалися ними всі спільно. І я, говорячи «природа», хочу, щоб у всьому цьому розмірковуванні мене так і розуміли. Але зіпсутість, зв'язана з недобрими схильностями, така велика, що від неї гаснуть вогники, ніби дані нам природою, і виникають ворожі їм вади. І якби люди (як за велінням природи, так і через свої міркування) визнавали, що «ніщо людське їм не чуже», як говорить поет, то всі вони однаково шанували б право. Адже тим, кому природа дарувала розум, вона дарувала і здоровий глузд. Звідси випливає, що вона їм дарувала і закон, який є здоровим глуздом — як у веліннях, так і в заборонах. Тому якщо вона дарувала їм закон, то дарувала й право. Розум же був даний усім. Значить, право було дано всім, і Сократ справедливо проклинав того, хто перший відокремив користь від права.

34. Право, жалівся він, — джерело всілякого лиха. Адже звідси і відомий вислів Пітагора [стосовно дружби]: «У друзів усе спільне»¹³. Із цього випливає, що коли мудрець переносить таку велику і таку глибоку прихильність на іншу людину, наділену такою ж чеснотою, то це приводить до того, що він у такій людині (комусь це може видатися невірогідним, але це неминуче) любить себе не більше, ніж її. І справді, в чому може бути різниця, коли всі рівні? Але якщо тут може з'явитися хоча б найменша різниця, то зразу ж зникає навіть назва «дружба», смисл якої в тому, що вона перестає існувати, тільки-но одна людина побажає для себе переваг перед іншою.

Усе це передусе нашої подальшій бесіді й обговоренню всього питання, аби легше було зрозуміти, що право витікає з природи. Висловившись коротко з цього питання, я перейду до цивільного права, яке і дало привід для всієї нашої бесіди.

ХІІІ. 35. КВІНТ: Так, звичайно, тільки коротко. Адже з того, що ти сказав, особисто я (навіть якщо Атик іншої думки) роблю висновок, що право, безумовно, виникло з природи.

АТИК: Хіба я можу бути іншої думки, коли вже доведено: по-перше, ми забезпечені і мовби обдаровані богами, по-друге, у людей існує лише одне, рівне для всіх і спільне правило життя. Нарешті, всі люди пов'язані, так би мовити, природним відчуттям поблажливості та прихильності одне до одного, а також спільністю права. Якщо ми (і, на мою думку, доречно) погодилися із тим, що все це правильно, то як можемо тепер відокремлювати від природи закони і права?

36. МАРК: Ти маєш рацію, саме так воно і є. Але за звичаєм філософів (щоправда, не давніх, а тих, які влаштували своєрідні «майстерні мудрості»¹⁴), те, що обговорювалося колись у більш загальних формах, тепер розглядається розчленованим¹⁵. Адже ці філософи думають, що становище, яке стало предметом нашої розмови, неможливо розглянути задовільно, якщо вони не обговорять саме того, що право витікає із природи.

АТИК: Значить, і ти втратив свободу обмірковування, точніше, саме ти, бо, розглядаючи питання, не йдеш за своєю власною думкою, а схиляєшся перед чужим авторитетом?

37. МАРК: Не завжди, Тите! Втім, до чого хилиться наша бесіда, ти вже бачиш: мета всього нашого обговорення — зміцнення держави, поліпшення звичаїв і благо народів. Тому я не схильний допускати, щоб закладалися підвалини, не досить добре обмислені і недостатньо вивчені. Я сподіваюся, що ці підвалини будуть схвалені якщо і не всіма людьми (бо це й не можливо), то все ж тими, хто визнає за потрібне домагатися всього того, що само по собі справедливе і чесне. І або вважати благом взагалі тільки те, що похвальне само по собі, або принаймні бачити велике благо тільки в тому, що справді варте похвали.

38. І я чекаю схвалення того, що висловлено, від усіх філософів — незалежно від того, чи в Старій Академії лишилися вони разом зі Спевсипом, Ксенократом і Полемоном¹⁶, а чи з тими, які по суті згодні з ними, але (дещо відрізняючись способом навчання) пішли за вченням Аристотеля і Теофраста¹⁷; або ж, у відповідності з поглядами Зенона, не змінивши змісту, змінили назви, чи навіть пішли за вченням Арістона — важким і суворим, але сьогодні вже знесиленим і відкинутим. Вони пішли услід за ним, щоб, за винятком чеснот і вад, до всього іншого ставитися з цілковитим спокоєм.

39. Що ж стосується тих, хто до себе ставиться надто поблажливо, є рабом свого тіла і все те (чого шукає в житті і чого уникає) вимірює насолодою і болем, то — навіть якщо вони й говорять правду (адже нам нема потреби сперечатися з цього приводу) — ми запропонуємо їм висловитися у своїх садочках¹⁸. А від будь-якої участі у державних справах (яких вони не знають бодай частково і ніколи не хотіли знати) ми навіть попросимо їх утриматися на деякий час. Нову ж Академію, засновану Аркесилаєм та Карнеадом, яка створює плутанину у всіх цих питаннях, ми будемо благодіяти про мовчання. Адже якщо вона нападе на ці засади, що уявляються нам встановленими і розробленими досить чітко, то це спричинить дуже великі руйнування. Її я хочу умилювати, бо не смію усувати.

XIV. 40. [...] ...Адже ми очищені і без його обкурювань¹⁹. Що ж стосується злочинів перед людьми і порушень обов'язку перед богами, то ніякого очищення бути не може. Тому за них люди несуть покару не за рішенням суду. У давнину ніде не оголошували вироків, у багатьох місцях їх не буває і нині, а там, де їх усе ж оголошують, вони вельми часто несправедливі. Що ж до злочинців, то їх турбують і переслідують фурії. І не палаючими смолоскипами, як це буває в трагедіях, а докорами сумління та болісним усвідомленням зла, сподіяного ними²⁰. І якщо людину утримати від беззаконня повинна була б кара, а не природа, то яка тривога могла б катувати нечесливців, що перестали боятися страти? Адже жоден із них не був таким зухвалим, щоб не прагнути заперечити вчинений ним злочин або не

вигадати якогось пояснення свого гніву і не шукати виправдання для свого злочину в тому чи іншому природному праві. І якщо на природні права наважуються посилалися нечестивці, то з яким же завзяттям їх будуть дотримуватися чесні люди! Але якщо від беззаконного і злочинного життя людей відвертає лише кара, страх перед карою, а не сама огидність такого життя, то беззаконників нема, і безчесних людей треба вважати швидше необережними.

41. А ми, якщо нас спонукає бути чесними мужами не прагнення до чесноти, а та чи інша користь і вигода, тоді ми хитрі, але не чесні. Бо як вчинить у п'їтмі людина, яка боїться лише свідків у суді? Як вчинить вона, зустрівшись у пустельному місці зі слабкою і самотньою людиною, у якої можна відняти багато золота? Наш справедливий від природи і чесний муж навіть заговорить із нею, допоможе їй, виведе її на дорогу. А той, хто нічого не робить для ближнього і все вимірює своєю власною вигодою? Ви, здається мені, вже знаєте, як він учинить. Якщо ж він почне заперечувати, що має намір позбавити мандрівника життя і відняти у нього його золото, то він завжди заперечуватиме це не тому, що вважає таку дію ганебною з точки зору закону природи. Він буде заперечувати тільки з побоювання, що це стане відомим, тобто накличе на нього біду. О, гідне міркування, від якого повинні почервоніти, не кажу вже — освічені люди, ні, навіть невігласи!

XV. 42. Найбезглуздіше думати, що все, зазначене в постановах та законах народів, справедливе. Особливо якщо ті закони видані тиранами. Якби, наприклад, тридцять атенських правителів побажали нав'язати свої закони всім і якби всі атенці раділи законам тиранів, то хіба це було б підставою для того, щоб ці закони визнати справедливими? Я гадаю, ніскільки не справедливішими, ніж закон, проведений нашим інтеррексом, який дав диктатору право карати на власний розсуд будь-якого громадянина, назвавши його по імені, навіть без слухання справи в суді²¹. Бо існує лише одне право, що зв'язує людську спільноту і встановлене одним законом. Закон цей є справжньою підставою для того, щоб наказувати і забороня-

ти. Хто не знає закону, той — людина несправедлива, незалежно від того, писаний цей закон чи не писаний. Але якщо справедливість полягає в дослуханні писаних законів і постанов народів, і якщо, як стверджують все ті ж філософи, слід усе вимірювати вигодою, тоді цими законами знехтує і їх, якщо зможе, порушить усякий, хто вважатиме, що це буде йому вигідним. Це вчення приводить до того, що, коли справедливість не впливає з природи, то її взагалі не існує, а та, яка встановлюється з розрахунку на вигоду, знищується із міркувань вигоди для інших.

43. Навіть більше, якщо право не буде корінитися в природі, то всі чесноти будуть знищені. І справді, де зможуть існувати шляхетність, любов до вітчизни, почуття обов'язку, бажання служити ближньому або виявити йому свою вдячність? Адже все це народжується від того, що ми, за своєю природою, схильні любити людей? А це і є основа права. Без неї будуть знищені не тільки доброзичливість, але й священнодійства та обов'язки стосовно богів, які, гадаю, слід зберігати не з почуття страху, а через наявність тісного зв'язку між людиною та божеством.

XVI. Якби права встановлювались велінням народів, рішеннями верховників, вироками суддів і ці права могли б одержати схвалення голосуванням або рішенням натовпу²², тоді існувало б право грабувати, право чинити перелюбство, право подавати сфальшовані заповіти.

44. Але якщо думки та постанови дурнів такі могутні, що їхнє голосування може порушити порядок у природі, то чому ж вони не визначають, що нерозумне і згубне повинно вважатися добрим і рятівним? Або якщо закон може створити право із безправ'я, то чому цей закон не може створити добра із зла? Однак, що стосується нас, то ми можемо відрізнити добрий закон від нерозумного тільки на основі мірила, наданого природою. Керуючись природою, відрізняють не тільки право від безправ'я, але взагалі все чесне від усього ганебного. Бо відтоді, як звичайна здатність сприймати ознайомила

нас із предметами і закарбувала їх у нашому розумі, чесне відносять до чесноти, а до вад — ганебне.

45. Гадати, що все ґрунтується на думці, а не на природі, власливо шаленцеві. Адже так звана «чеснота» дерева або коня (ми при цьому зловживаємо назвою) ґрунтується не на думці, а на природі. А якщо це так, то також і чесне, і ганебне слід розрізняти на підставі природи. Адже якби чеснота, взята в цілому, ґрунтувалася на думці, то на ній же ґрунтувалися б також і її частини. Але хто визнає людину розумною і, я б сказав, глибокодумною не за її поведінкою, а на підставі якоїсь сторонньої обставини? Адже чеснота є досконалим виявом [якогось доброго початку], який, безумовно, існує в природі. Відповідно, і всяке добро — так само.

XVII. Як істинне і фальшиве, послідовне і суперечливе оцінюються за їхньою сутністю, а не на основі сторонніх міркувань, так сталий і незмінний спосіб життя, що є чеснотою (і непостійність, що є ґанджем) будуть визначені на підставі їхньої природи. Може, не слід оцінювати вроджені якості за таким же правилом?

46. Тоді вроджені якості треба оцінювати на підставі природи, а чесноти і ґандж, що виникають із вроджених якостей, цінуватимемо інакше? А якщо вони не будуть оцінюватися інакше, то чи не доведеться нам відносити і чесне, і ганебне до природи? Якщо те, що заслуговує похвали, є добром, то в ньому самому неодмінно мусить бути щось таке, за що його хвалять. Бо добро саме по собі існує не завдяки думкам, а від природи. Адже якби було не так, то ми були б щасливими також і завдяки чужій думці. А хіба можна назвати щось більш безглузде? Отож, якщо і добро, і зло поцінуються на підставі їхньої природи і вони є першоосновою природи, тоді і чесне, і ганебне повинні оцінюватися за таким же правилом, і їх слід відносити до природи.

47. Але нас бентежить розмаї думок і розбіжність між людьми. А оскільки цієї невідповідності нема в тому, що нам дають наші почуття, то ми і вважаємо останні надійними від природи. Те, що одній людині здається таким, а іншій — іншим (а всім людям воно ніко-

ли не здається однаковим), ми називаємо удаваним. Однак насправді це далеко не так. Бо наших відчуттів не спотворюють ні батьки, ні годувальниця, ні вчитель, ні поет, ні сцена. Їх не може змінити і спільна думка натовпу. Навпаки, для нашого розуму влаштовуються всілякі засідки, певно, тими людьми, яких я щойно перелічив і які, одержавши нас до своїх рук ніжними і незайманими, впливають на нас і гнуть нас, як їм заманеться. Передусім тим первенем, що глибоко укорінився в кожному почутті: насолодою, подобизною добра, але при цьому матір'ю всіх лих. Піддавшись її чарам, ми вже не розрізняємо достатньою мірою того, що є добром від природи, оскільки воно позбавлене звабливої солодкості.

XVIII. 48. Із цього (аби вже закінчити з цим розмірковуванням) з очевидністю випливає: до права і до всього чесного треба прагнути задля нього самого. І справді, всі чесні мужі цінують саме справедливість і право саме по собі; і чесному мужу не подобає бути ошуканим і шанувати те, що само по собі шани не заслуговує. Отож право саме по собі вимагає, щоб до нього прагнули і його цінували. Але якщо цього заслуговує право, то того ж заслуговує і справедливість. А з нею і решту чеснот треба шанувати задля них самих. А щедрість? Вона безоплатна чи її можна купити? Якщо людина, не одержуючи нагороди, виявляє доброчинність, то вона безоплатна; якщо — за плату, то вона куплена. Нема сумніву в тому, що людина, яку називають щедрим благодійником, слухається почуття обов'язку, а не шукає вигоди. Отже, знов-таки, і справедливість не шукає ні нагороди, ні плати: до неї прагнуть заради неї самої. Такі ж основа і сенс усіх чеснот.

49. Нарешті, якщо до чесноти прагнуть заради вигод, а не заради неї самої, то буде існувати лиш одна чеснота, яку буде правильніше за все назвати лукавством. Адже чим більше людина у всіх своїх вчинках керується власною вигодою, тим менше вона є чесним мужем. Так, ті, хто вимірює чесноту одержуваною нагородою, вважають чеснотою саме лиш лукавство. І справді, де знайдеш доброчинця, якщо ніхто не чинить добра іншому охоче? Де знайдеш людину вдячну, якщо люди невдячні навіть тоді, коли

дякують? Де уславлена свята дружба, якщо навіть друга самого по собі не люблять, так би мовити, усім серцем? Адже його навіть кидають, втративши надію одержати від нього вигоду і користь. Чи можна уявити собі щось жахливіше? Але якщо дружбу слід шанувати саму по собі, тоді товариства людей, рівності і справедливості слід домагатися заради них самих.

50. Якщо це не так, тоді справедливості взагалі не існує. Адже найбільша несправедливість — бажання плати за справедливість.

Книга друга

ІІІ. 6. АТИК: Отож наш славетний Великий у моїй присутності, разом з тобою виступаючи на захист Бальба²³, справедливо заявив на суді, що в нашій державі є всі підстави висловити свою вдячність цьому муніципію, тому що там народилися два рятівники [Рима]²⁴. Ось чому я приходжу до висновку, що і та місцевість, яка породила тебе на світ, — твоя батьківщина.

Але ми вже прийшли на острів. Не знаю більш приємного місця. До річч, тут Фібрен розтинається ніби корабельним тараном. Розділившись на дві однакових частини, він омиває обидва боки острова і, хутко розступившись, незабаром знову злітається і охоплює стільки суходолу, скільки його вистачило для невеликої палестри. Зробивши це, Фібрен (наче його справа та обов'язок полягали в тому, щоб створити для нас місце для бесіди) зразу ж впадає в Ліріс і немов увійшовши до патриціанської гілки роду²⁵, втрачає своє маловідоме ім'я і робить води Лірісу набагато холоднішими. Препцінь, я не бачив річки холоднішої, ніж ця, хоч і побував на берегах багатьох річок. І я ледве можу ступити в неї, як це робить Сократ у «Федрі» Платона.

7. МАРК: Так воно і є. Але, як я часто чув від Квінта, твій Тіам у Епірі за своєю красою аж ніяк не поступається цій річці.

КВІНТ: Це так. Тому і не думай, ніби може бути щось таке, що переважає Амальтей нашого Атика і славетні платани²⁶. Однак, якщо хочете, сядьмо тут у затишку і продовжуймо бесіду в тій її частині, од якої ми відхилилися.

МАРК: Твоя пропозиція, Квінте, чудова (а я вже думав, що позбувся цього), але перед тобою лишитися в боргу неможливо.

КВІНТ: Тож починай! Адже ми надали у твоє розпорядження увесь цей день.

МАРК: «Музи з Юпітера спів починають». Так я почав свій переклад віршів Арата.

КВІНТ: Чому ти про це згадуєш?

МАРК: Тому що і нині ми маємо починати обговорення зі згадки про Юпітера та про інших безсмертних богів.

КВІНТ: Чудово, брате! Так і слід чинити.

IV. 8. МАРК: Так от, перш ніж звернутися до окремих законів, розгляньмо знову зміст і суть закону взагалі, аби нас, оскільки ми повинні все відносити до закону, обмовка часом не призвела до помилки і аби ми не витлумачили хибно зміст тієї назви, якою нам доведеться позначити права.

КВІНТ: Цілком згоден, присягаю Гераклом! Це правильний шлях викладу.

МАРК: Отож вельми мудрі люди, як бачу, вважали, що закон не був винайдений людиною і не є якоюсь постановою народів. Він щось правічне, що править усім світом завдяки мудрості своїх велінь та заборон. І ось, говорили вони, цей перший і останній закон є думкою божества, яке завдяки своєму розумові відає всіма справами, велить

або забороняє. Зважаючи на це, закон, даний богами людському роду, був справедливо прославлений. Адже це — розум і думка мудреця, які здатні і наказувати, і стримувати.

9. КВІНТ: Цього питання ти торкався вже не раз. Але перш ніж перейти до законів народів, розтлумач нам, будь ласка, зміст цього небесного закону, аби хвиля звички не захопила нас і не потягла до приписів щоденної мови.

МАРК: Адже ми, Квінте, ще в дитинстві навчилися правила «Якщо кличуть до суду²⁷...» і йому подібне називати законами. Але треба зрозуміти, що і це, й інші приписи та заборони народів не мають сили закликати до чесних вчинків і відвертати від інших, хоч сила ця не лише давніша, ніж народи та об'єднання громадян, а й ровесниця божеству, що відає і править небом та землею.

10. Адже і божественного замислу не може бути без розуму, і божественний розум не може не володіти цією силою у визначенні чесних і нерозумних вчинків. І саме тому, що ніде не було написано, що одна людина повинна протистояти на мосту всьому війську ворогів і наказати зруйнувати цей міст у себе в тилу, тому і повинні ми визнати, що славетний Горацій Кокліт вчинив свій великий подвиг по закону і велінню мужності²⁸, і якщо в час царювання [Луція] Тарквінія в Римі не було писаного закону про образу честі, то це зовсім не значить, що Секст Тарквіній не переступив віковичного закону, вчинивши насильство над Лукрецією, дочкою Триціпітіна²⁹. Адже цей віковичний закон був розумом, який походить із природи (спонукаючи до чесних справ і відвертаючи від злочину), був розумом, який починає бути законом не тільки відтоді, коли записаний, а вже тоді, коли виник. А виник він одночасно з божественною думкою. Тому справжній і перший закон (здатний наказувати і забороняти) є прямим розумом Всевишнього Юпітера.

V. 11. КВІНТ: Я згоден із тобою, брате, в тому, що все правильне і правдиве — вічне. До того ж воно не виникає і не зникає разом з записами постанов.

МАРК: Так от, якщо божественна думка є найвищим законом, то, коли людина має досконалий розум, цей розум знаходить свій вияв у думках мудреця. Але ті різноманітні закони, які, стосовно до обставин, були складені для народів, називаються законами швидше у вигляді поступки, ніж тому, що це справді так. На користь того, що всякий закон, який можна по справедливості назвати законом, заслуговує похвали, дехто наводить такі докази: твердо встановлено, що закони були створені задля блага громадян, цілісності держав і спокійного та щасливого життя людей і що ті люди, які вперше прийняли постанови такого роду, оголосили народам, що напишуть і запропонують такі постанови, схваливши і прийнявши які, народи будуть жити в шанобі та щасті. І ті постанови, які були так складені і прийняті, вони, певно, і назвали законами. Із цього слід зробити висновок, що люди, які склали для народів згубні і несправедливі постанови, порушивши свої обіцянки та заяви, провели все що завгодно, але тільки не закони. Тому, витлумачуючи саму назву «закон» [lex], можна зрозуміти, що в ньому значиться і зміст значення вибору [legege], справедливого й істинного принципу.

12. Отож за звичаєм тих [філософів³⁰] я і питаю тебе, Квінте: якщо об'єднання громадян позбавлене якоїсь якості, і саме з цієї причини, що воно її позбавлене, громаду слід ставити за ніщо, то чи треба зараховувати якість цю до благ?

КВІНТ: Так, і при цьому до найбільших.

МАРК: А чи слід об'єднання громадян, яке не має закону, з цієї причини ставити за ніщо?

КВІНТ: Безумовно, не можна.

МАРК: Отже, закон неодмінно треба відносити до числа найбільших благ.

13. КВІНТ: Цілком з тобою згоден.

МАРК: А численні шкідливі, згубні постанови народів? Адже вони заслуговують назви закону не більше, ніж рішення, зі спільної згоди прийняті розбійниками. Не можна ж по справедливості назвати приписами лікарів ті смертоносні засоби, які, під виглядом рятівних, приписують невігласи та недосвідчені люди. А народ не повинен називати законом будь-яку, навіть згубну постанову, тільки тому, що народ таке прийняв. Отож закон є рішенням, що відрізняє справедливе від несправедливого і виражене у відповідності з найдавнішим першопочатком усього сутнього — природою, за якою узгоджуються людські закони, що нерозумних людей карають стратою і захищають та оберігають чесних.

VI. КВІНТ: Чудово розумію це і, далєбі, гадаю, що ніщо інше не можна (не кажу «вважати», ні) навіть назвати законом.

14. МАРК: Значить, ти ні Тіцієвих, ні Апулеєвих ³¹ законів не вважаєш законами?

КВІНТ: Ні, навіть і Лівієвих³².

МАРК: І правильно. Тим більш, що вони в одну мить, одним рядком постанови сенату були визнані недійсними³³. Тим часом закон, суть якого я розтлумачив, не може бути ні визнаним недійсним, ні бути скасованим.

КВІНТ: І ти в такому випадку запропонуєш закони, які ніколи не будуть скасовані?

МАРК: Звичайно, якщо тільки вони будуть прийняті вами обома. Але й мені, гадаю, слід учинити за прикладом Платона, вельми вченого мужа і до того ж найзначнішого з усіх філософів, який першим написав твір про державу, а другий твір — про закони. І, перш ніж прочитати самий закон, слід висловитися на користь цього закону. Саме так, бачу, вчинили Залевк і Харонд, коли не з простої заподадливості і не задля розваги, а задля користі держави складали закони для об'єднання громадян. Пішовши за їхнім прикладом, Платон,

певно, визнав, що закону властиво також і прагнення де в чому переконувати, а не лише до всього примушувати силою та погрозами.

15. КВІНТ: Але як пояснити те, що Тімей³⁴ взагалі заперечує існування якогось там Залевка?

МАРК: На тому, що він існував, наполягає Теофраст, авторитет, принаймні, на мою думку, не менший (а багато хто вважає його більшим). Адже Залевка пам'ятають його співгромадяни, локрійці, мої клієнти³⁵. Втім, питання про його існування не стосується справи. Ми говоримо про те, що збережено легендою.

VII. Так от, хай громадяни будуть від самого початку твердо переконані в тому, що над усім владарюють і всім правлять боги; що все звершується за їхнім рішенням і їхньою волею; що вони виявляють людям найбільші благодіяння і бачать, якою є кожна людина: що вона робить, які її вчинки, з якими думками, з якою побожністю шанує вона обряди; і що боги ведуть рахунок і людям, що виконують свій обов'язок, і людям, що не виконують його.

16. Люди, що прониклися такими думками, звісно, не будуть далекими від корисних і правильних рішень. Та чи може бути щось більш правильне, ніж упевненість, що ніхто не повинен бути зарозумілим і гадати, що лише йому притаманні розум і думка, а небу і всесвіту не притаманні? Іншими словами, гадати, що тіла, [охопити] які ледве може найвища [сила] розуму.

Книга третя

I. 1. МАРК: Отож піду, як і вирішив, за думками натхненого богами мужа, що його, глибоко перед ним схиляючись, прославляю, мабуть, частіше, ніж слід було б.

АТИК: Говориш про Платона, певно?

МАРК: Саме про нього, Атику!

АТИК: Ні, похвали твої ніколи не будуть ні надмірними, ні надто частими. Бо навіть мої однодумці, бажаючи, щоб вихваляли тільки їхнього [вчителя]³⁶, дозволяють мені шанувати [Платона], як захочу.

МАРК: І вони, присягаю Гераклом, чинять правильно. Бо що більш гідне твого витонченого розуму? Ти, на мою думку, і в житті, і в своїй мові досягнув поєднання гідності і прихильності, які даються так важко.

АТИК: Я дуже радий, що перервав тебе, оскільки ти так чудово висловив свою думку про мене. Але продовжуй, як почав.

2. МАРК: Отож спочатку наведемо сам закон і покажемо його справжні і властиві йому гідності.

АТИК: Звичайно. Так само, як ти вчинив, говорячи про закон стосовно релігії.

МАРК: Отож призначення магістрату, як ви бачите, в тому, щоб керувати і віддавати розпорядження правильні, корисні й закономірні. Бо подібно до того, як магістрами керують закони, так народом керують магістрати, і можна на цілком достатній підставі сказати, що магістрати — це закон, а закон — це справжній магістрат.

3. Далі, ніщо так не відповідає праву і природному порядку (хочу, аби мали на увазі, що говорю про закон), як імперій, без якого не можуть триматися ні дім, ні об'єднання громадян, ні народ, ні людство в цілому, ні вся природа, ні сам всесвіт. Бо і всесвіт слухається божества, і йому підкоряються і моря, і суша. А життя людей підкоряється велінням найвищого закону³⁷.

II. 4. Перейду, нарешті, до подій ближчих і відомих нам: усі давні племена колись слухалися царів. Цей вид імперію попервах уяв-

лявся людям найсправедливішим і наймудрішим (такий порядок був у повній силі і в нашій державі, доки нею правила царська влада), а потім передавався по порядку їхнім нащадкам. Таке становище і понині лишається у народів, якими правлять царі. А ті народи, яким царська влада була не до вподоби, відмовилися не від послуху будь-кому, але від послуху завжди одній і тій самій людині. Ми ж, оскільки передаємо закони вільним народам і свої міркування раніше виклали в шести книгах про найкращий державний устрій³⁸, нині узгоджуємо закони з тим державним ладом, який схвалюємо.

5. Отож треба, щоб існували магістрати. Адже без їхньої мудрості й завзяття об'єднання громадян існувати не може, і розподілом повноважень між ними підтримується весь державний лад. При цьому повинна бути встановлена не тільки міра влади для магістратів, але й для громадян міра їхнього послуху. Бо і той, хто розумно повеліває, рано чи пізно повинен буде підкоритися; а той, хто слухняно підкоряється, гідний того, щоб рано чи пізно почати повелівати. Тому треба, щоб підлеглий сподівався на те, що він з часом стане повелівати; а повелитель думав, що йому незабаром доведеться підкорятися. І ми (як і Харонд у своїх законах) навіть приписуємо громадянам не лише підкорятися і слухатись магістратів, але також і поважати й любити їх. Що ж стосується Платона, то він до нащадків титанів відносить тих людей, які (подібно до титанів, що повстали проти небожителів) повстають проти магістратів. Після цих зауважень перейдемо тепер до самих законів, якщо ви згодні.

АТИК: І з цим, і з запропонованим тобою порядком обговорення я згоден.

III. 6. МАРК: «Імперій хай буде законним. Громадяни хай слухаються імперію покійно і беззаперечно. Магістрати хай карають неслухняного громадянина-дурня пенею, накладанням кайданів, канчуками³⁹. Це якщо ні носій рівної або великої влади, ні народ, до якого повинна бути вчинена провокація, цьому не вчинять спротиву.

Після того, як магістрат оголосить вирок або накладе пеню, рішення стосовно пені або кари винесе народ⁴⁰. У поході хай не буде провокацій на рішення того, хто буде володіти імперієм. І все, що поведе командував на війні, хай буде законним і обов'язковим.

Молодших магістратів з меншими правами хай буде більше — для виконання різних обов'язків⁴¹. У поході хай повелівають вони тими, ким їм буде наказано повелівати, і хай будуть при них трибуни. В Місті хай охороняють вони державні гроші, стежать за цілістю кайданів, накладених на винних, і чинять смертну кару. Від імені держави карбують хай мідну, срібну і золоту монету. Хай розглядають позови, що виникають, і виконують усі постанови сенату.

7. Едили хай будуть управителями Міста, піклуються про харч та урочисті ігри; і хай буде це для них першим ступенем до більш високих почесних посад.

Цензори хай обліковують народ за віком і складають списки нащадків, челяді й майна. Хай відають вони міськими храмами, шляхами, водогонами, ерарієм, надходженням данини. Хай розподіляють народ за трибами, ділять населення за майном, віком і станами; хай призначають юнаків до кінноти й піхоти, забороняють лишатися безшлюбними, наглядають за звичаями народу, не залишають в сенаті людей, що зганьбили себе. Хай буде їх двоє і хай будуть вони магістратами протягом п'яти років⁴². Решта магістратів хай мають річні повноваження і влада їхня хай буде в силі протягом усього цього строку.

8. Посадовою особою, що розглядає питання права і чинить суд або наказує чинити суд у приватних справах, хай буде претор. Хай буде він охоронцем цивільного права. Хай буде у нього стільки колег з рівною владою, скільки постановить сенат або поведе народ.

Царським імперієм хай буде наділено двох і хай називаються вони — від слів «іти попереду» (*praeire*), «судити» (*iudicare*), «радити» (*consulere*) — преторами, судьями, консулами⁴³. У поході хай ма-

ють вони найвищі права і хай не підкоряються нікому. Найвищим законом хай буде для них благо народу. Хай ніхто не бере на себе однієї і тієї ж магістратури до сповнення десятилітнього строку.

9. Хай беруться до уваги роки у відповідності з законом про вік.

А коли буде тяжка війна або жорстокі чвари поміж громадянами, хай одна людина протягом шести місяців, не довше, має (коли постановить сенат) обох консулів і хай буде вона (призначена при леті птаха з лівого боку⁴⁴) провідником народу. І хай буде при ній начальник кінноти, рівноправний зі всяким, хто відатиме правосуддям. Інших магістратів хай не буде⁴⁵.

Але коли не виявиться ні консулів, ні провідника народу, хай будуть ауспіції у веденні «батьків» і хай виберуть вони із свого середовища одного, який зможе належним чином провести в коміціях вибори консулів⁴⁶.

Носії імперію, носії влади і легати (після постанови сенату і повеління народу) хай покидають Місто, справедливо ведуть справедливі війни⁴⁷, оберігають союзників; хай будуть стримані самі і стримують інших. Хай возвеличують славу народу і повертаються додому з честю⁴⁸.

Хай не призначають нікого легатом задля його особистої вигоди.

Ті, кого плебс обере, числом десять, для свого захисту (задля надання допомоги проти самоправства) хай будуть трибунами плебсу, і якщо вони накладуть заборону на чиєсь рішення або запропонують плебсу винести якусь постанову, то хай це має силу. Хай трибуни будуть недоторканими і хай не полишають плебсу без своєї допомоги⁴⁹.

10. Усі магістрати хай володіють правом ауспіцій і судовою владою і хай складають вони сенат. Його постанови хай мають силу. А якщо носій рівної або більшої влади накладе заборону, то хай буде постанова збережена в запису⁵⁰.

Стан цей хай буде без ґанджу і служитиме прикладом для інших.

Після того як обрання магістратів, судові присуди народу, повеління і заборони будуть схвалені голосуванням, хай буде голосування оптиматів відкритим, а для плебсу вільним⁵¹.

IV. Але якщо буде потреба в якомусь управлінні поза повноваженням магістратів, то народ хай обере особу, яка буде управляти, і хай дасть їй право управляти.

Право звертатися з промовою до народу і до «батьків» хай буде у консула, у претора, в обранця народу, у начальника кінноти і в тієї особи, яку призначають «батьки», щоб вона запропонувала консулів⁵². Трибуни, яких плебс обере для себе, хай матимуть право звертатися до «батьків». Вони ж хай виносять на розгляд плебсу те, що буде корисним.

Ті пропозиції, які будуть обговорюватися перед народом або перед «батьками», хай будуть помірними.

11. У разі неявки сенатор хай виправдається. Інакше відсутність буде поставлена йому за провину. Хай сенатор говорить у свою чергу і з помірністю. Хай буде він знайомий зі справами народу.

Насильство хай не застосовується в народі. Носій рівної або більшої влади хай має більші права. Якщо під час обговорення якогось питання виникне безладдя, хай буде це поставлене за провину тому, хто виголошував промову. Той, хто вчинив інтерцесію по згубній справі, хай вважається громадянином, що приніс порятунок.

Ті, хто буде виступати з промовою, хай рахуються з ауспіціями; хай підкоряються державному авгуру; хай зберігають оприлюднені пропозиції⁵³ в ерарії; хай обговорюють кожного разу не більше однієї справи; хай розтлумачують народові суть кожної справи; хай дозволяють магістратам і приватним особам тлумачити її народові.

Хай не пропонують привілеїв⁵⁴. Про смертну кару і цивільні права хай пропозиція вноситься лише в «найбільші коміції»⁵⁵ і за участі тих, кого цензори розподілили по розрядах.

Хай не приймають подарунків і не дають, ні домагаючись влади⁵⁶, ні виконуючи свої посадові обов'язки, ні виконавши їх. Якщо хтось порушить якесь із цих положень, то кара хай відповідає злочину.

Цензори хай дбають про достеменність законів. [Посадові особи], ставши приватними, хай звітуються перед ними про свою діяльність, не звільняючись тим самим од відповідальності по закону».

Закон прочитаний. Наказую відійти і велю вручити вам таблички⁵⁷.

V. 12. КВІНТ: Як стисло ознайомив ти нас, брате, з розподілом прав усіх магістратів. Але це стосується, певно, лише нашої держави, хоча ти й додав дещо нове.

МАРК: Заувага твоя, Квінте, цілком слухна. Це саме той державний лад, який Сціпіон вихваляє в тих книгах і особливо радить. Він можливий лише при такому розподілі прав магістратів. Бо вам слід твердо пам'ятати: на магістратах і на тих, хто відає справами, держава і тримається, причому особливість тієї чи іншої держави можна зрозуміти на основі їх складу.

А оскільки наші предки, створивши цю державу, виявили найбільшу мудрість і найбільшу помірність, то мені майже не знадобилося вносити до законів щось нове.

13. АТИК: У такому разі ти розглянеш причини, чому такий розподіл прав магістратів здається тобі найбільш доцільним, так само як ти вчинив за моєю порадою і моїм проханням, говорячи про закон стосовно релігії.

МАРК: Бажання твоє, Атику, я виконаю і розгляну це питання в цілому, — як воно було вивчене і викладене найвченішими людьми Греції. А потім, як я й замислив, перейду до розгляду нашого права.

АТИК: Саме такого обговорення я й чекаю.

МАРК: Але про це багато чого вже було сказано в книгах про державу. Мені довелося це зробити, коли я прагнув знайти найкращий вид державного ладу.

14. Стосовно магістратів дещо було достеменно й ретельно викладено передусім Теофрастом, а потім стоїком Діоном.

VI. АТИК: Як? Хіба і стоїки займалися цим питанням?

МАРК: Трохи. Той із них, зокрема, кого я вже назвав, а пізніше також і велика та найученіша людина — Панетій. Адже стоїки минулого розглядали питання про державу хоч і глибоко, але абстрактно і не для поширення в народі та серед громадян. Все це виходить переважно із Академії, за почином Платона. Потім Аристотель у своїх роздумах висвітлив питання про державний лад; як і Геракліт Понтійський, що виходить із вчення того ж Платона. Теофраст, також учень Аристотеля, як ви знаєте, захопився цими питаннями; а для Дікеарха, іншого учня Аристотеля, і взагалі не були чужими ці погляди і вчення. Пізніше послідовник Теофраста, знаменитий Деметрій Фалерський, про якого я вже згадував, на подив усім дістав це вчення із сховку, де його на дозвіллі читали освічені люди, і вивів його не лише на денне світло і на пісок арени, але й на випробування у битвах. Адже ми можемо назвати багатьох не особливо вчених людей, які стали великими державними діячами; і навпаки, найученіших людей, невмілих у справах держави. Що ж стосується людини, видатної в обох відношеннях, яка була б першою і в заняттях наукою, і в управлінні державою, то хто може зрівнятися з Деметрієм?

VII. 15. АТИК: Таку людину, мені здається, можна знайти, — ось хоча б один із нас трьох. Але продовжуй, як ти розпочав.

МАРК: Так от, ці [вчені] поставили питання: чи повинен бути в державі один магістрат — з тим, щоб решта магістратів підкорялися йому? Саме так, як мені здається, і вирішили наші предки після вигнання царів. Однак, зважаючи на те, що царський спосіб правління, який колись знаходив схвалення, пізніше був відкинутий не стільки через недоліки царської влади, скільки через вади царя, то відкинутою здається лише назва «цар», а суть справи лишається, якщо один магістрат буде наказувати всім іншим.

16. Тому Теопомп не без підстав протиставив ефорів царям у Лакедемоні, а ми консулам — трибунів. Адже консул має саме ту владу, яка ґрунтується на праві: йому повинні підкорятися решта магістратів, за винятком трибуна, чия влада була введена пізніше — для того, щоб більше не могло трапитися те, що колись трапилося. Це, передусім, обмежило права консула, оскільки з'явилася людина, на яку його влада не поширювалася, бо трибун міг допомогти іншим людям — не лише магістра-там, але й приватним особам, якби вони виявили непослух консулові.

17. КВІНТ: Ти говориш про велике зло. Бо після виникнення цієї влади значення оптиматів зменшилось, а сила натовпу зміцніла.

МАРК: Це не так, Квінте! Адже не лише права консулів здалися народові образливими і такими, що приховують в собі насильство. Після того як до них було внесено помірне і мудре обмеження⁵⁸, під дію закону мусили підпадати всі.

<...Як зможе він захищати союзників, якщо йому не буде дозволено вибирати між корисним і шкідливим?>

XIII. 18. «Хай повертаються вони додому з честю». І далєбі, доблесні та безкорисливі люди не повинні ні від ворогів, ні від союзників не мати нічого, крім честі.

Далі, цілком очевидно, що нема нічого більш ганебного, ніж легатство не у справах держави. Не буду говорити, як себе поводять і поводити ті, хто під приводом легатства одержує спадок або стягує гроші за синграфами. Це, либонь, вада, притаманна усім людям. Але я питаю: що справді може бути більш ганебним за становище сенатора, коли він є легатом, але без певних обов'язків, без якогось доручення від держави? Я, в час свого консульства, саме цей вид легатства (який сенаторам здавався вигідним, і тому був схвалений ними) скасував би, якби тоді не вчинив інтерцесії жалюгідний плебейський трибун⁵⁹. Все ж таки я скоротив строк легатства, раніше не обмежений: зробив його річним. Таким чином, ганьба залишається, але тривалість її зменшена. Але тепер, якщо ви згодні, покинемо провінції і вернімося до Рима.

АТИК: Ми цілком згодні, але ті, хто перебуває в провінціях, аж ніяк не згодні⁶⁰.

19. МАРК: Але, Тите, якщо вони будуть підкорятися законам, то найдорожчим для них буде Місто, їхній будинок, а многотрудним і найобтяжливішим — управління провінцією.

Далі йде закон, який визначає владу плебейських трибунів, що існує в нашій державі. Говорити про неї докладно необхідності нема.

КВІНТ: Навпаки, брате, особисто я, присягаю Гераклом, хочу знати твою думку про цю владу. Адже вона мені здається згубною, оскільки виникла під час заколоту і для заколоту. Вона вперше постала (якщо пригадати) в часи громадянської війни, коли частини Міста були обложені й захоплені. Згодом, після того як ця влада була знищена⁶¹ (так само, як, за законами Дванадцяти таблиць, убивають дитину-виродка)⁶², через певний час вона дивним чином ожила і відродилася ще більш огидною та мерзотною.

ІХ. І справді, чого вона тільки не породила? Адже спершу вона (цього й слід було чекати від нечестивої істоти) позбавила «бать-

ків» усієї шани, яку вони мали, а все низьке зрівняла з вищим: все привела до безладу і перемішала. Але, принизивши високе становище верховників, вона все ж не заспокоїлася.

20. Не буду говорити ні про Гая Фламінія, ні про події, що з плином часу здаються вже віддаленими⁶³. [Краще згадаємо], які права лишив чесним мужам трибунат Тіберія Гракха. Проте п'ятьма роками раніше плебейський трибун Гай Куріацій, людина найнижчого походження і найганебніша, посадив до в'язниці консулів Деціма Брута і Публія Сціпіона (вельми видатних мужів!), чого раніше ніколи не бувало⁶⁴. Що ж стосується трибунату Гая Гракха, то він, як сам сказав, підкинув на форумі ножі, аби громадяни перерізали одне одного. То хіба він не повалив увесь державний лад? А що сказати про Сатурніна⁶⁵, про Сульпіція, про інших⁶⁶? Адже держава навіть не змогла відбити їхній напад, не вдавшись до меча.

21. Втім, навіщо згадувати про давні події, що торкаються інших? Краще про ті, які трапилися з нами і свіжі в нашій пам'яті. Чи знайшовся б, кажу, колись муж, настільки зухвалий і ворожий нам, що замислив би похитнути наше становище, не наточивши проти нас меча якогось трибуна? Злочинні і нерозумні люди, не знаходячи такої людини (не кажу — в жодному домі, ні, навіть у жодному роді), у пітьмі, що опустилася на державу, вирішили, що треба потрясти роди. Але (обставина, виключно важлива і корисна для нас) ні за яку плату не вдалося знайти трибуна, який погодився б діяти проти нас, за винятком того, якому взагалі не можна було бути трибуном⁶⁷.

22. І яких тільки потрясінь не вчинив він! Це були, ясна річ, потрясіння, які могли спричинити безглуздий і даремний шал огидного звіра, розпалений шаленством натовпу.

Ось чому (принаймні у цій справі) я гаряче схвалюю дії Сули, який своїм законом відняв у плебейських трибунів змогу чинити

беззаконня, але залишив їм владу виявляти допомогу⁶⁸. А нашому Помпееві (за всі його діяння) я завжди виголошую найбільшу й найвищу похвалу. (Але коли мова заходить про владу трибунів, тоді я мовчу)⁶⁹. Адже ганити його не хочеться, а хвалити не можу.

¹ Далі згадуються учасники цього діалогу.

² Міський претор, приступаючи до виконання своїх обов'язків, видав едикти, тобто постанови, де він розтлумачував деякі закони і повідомляв основні положення, керуватися якими мав намір. Преторські едикти лягли в основу так званого «*ius honorarium*», важливого джерела римського права.

³ Мова йде про попередній розгляд громадянської справи перед міським претором. після прийняття справи претором і визначення ним формули, на основі якого вона повинна була розглядатися, справу розглядав призначений ним суддя.

⁴ Можливо, мається на увазі Сервій Сульпіцій Руф (105 – 43), консул 51 року, відомий юрист.

⁵ Про стоїків, погляди яких викладаються нижче.

⁶ Грецьке слово «*nomos*» (закон) одного кореня з дієсловом «*necto*» (вділяти).

⁷ Оратор доводить законність убивства при самозахисті, виходячи з природного права.

⁸ Діалог «Про державу». Цицерон підкреслює зв'язок між обома діалогами.

⁹ Тит Помпіній Атик був епікурейцем.

¹⁰ Положення стоїцизму, сформульоване Христом.

¹¹ Влада (*potestas*) – громадянська влада римських магістратів.

¹² Положення стоїцизму. «Верховне божество» – Юпітер.

¹³ У тексті лакуна. Подається одна з пропонованих кон'єктур.

¹⁴ Стоїки, які послідовно розглядають філософські питання. «Давні філософи» – сократи, академіки і перипатетики.

¹⁵ Натяк на строгу діалектику новітніх шкіл (перипатетики і стоїки) на противагу більш загальному методу розгляду, характерному для Платона.

¹⁶ По смерті Платона Стару Академію очолив Спевсип. Його змінив Ксенократ (338 – 314), а потім Полемон (314 – 269). Середня академія була заснована Аркесілаєм (315 – 241). Нова академія – Карнеадом (213 – 129). Школа була названа за іменем власника садиби, Академа, в саду якого Платон збирав своїх слухачів.

¹⁷ Цицерон об'єднує зі школою Платона також і Аристотеля (384 – 322), учня останнього, і Теофраста (372 – 287), який змінив Аристотеля. Теофраст був главою школи перипатетиків. Він займався етикою і природознавством, головним чином ботанікою. Школа Аристотеля відкрилася в Лікеї 335 року.

¹⁸ Про епікурійців з їхнім абсентеїзмом. Епікур вів заняття в «саду». 173 року епікурійці Алкей і Філіск були вигнані з Рима.

¹⁹ Можливо, натяк на очищувальні обряди пітагорійців. Римляни вживали обкурювання сіркою з метою очищення оскверненого предмета або людини.

²⁰ Згідно з грецькою міфологією, ерінії (у римлян фурії) Алекто, Тисифона і Мегера зображувалися у вигляді гадюковолосих жінок із запаленими смолоскипами у руках.

²¹ Йдеться про закон, проведений в кінці 82 року інтеррексом Луцієм Валерієм Флаком, який схвалив усі дії Сули як консула і проконсула. Цей закон надав Сулі необмежені повноваження, право життя і смерті стосовно римських громадян.

²² Постанови трибутських коміцій.

²³ «Великий» (Magnus) – прізвисько Гнея Помпея. Тит Ампій Бальб – трибун 63 року, претор 58-го, під час громадянської війни прихильник сенату і Помпея. Про його процес свідчень нема.

²⁴ Родом із Арпіна були Гай Марій, переможець кімрів і тевтонів (102 – 101 рр.), і Цицерон, який «врятував Рим» тим, що придушив рух Катиліни.

²⁵ При усиновленні (адопція, адробація) всиновлюваний одержував особисте і родове ім'я усиновлювача. Тут жарт.

²⁶ Атик володів у Емпірі, на річці Тіам, маєтком, де він влаштував Амальтей, храм німфи Амальтеї.

²⁷ Цитата із закону Дванадцяти таблиць: «Якщо людину кличуть до суду, вона повинна йти. Якщо не піде, треба прикликати свідків, а потім взяти «силою». Мається на увазі процедура *in iure*».

²⁸ Епізод на мосту через Тібр під час війни з етрусками (508 р.).

²⁹ Традиційно вважається, що це послужило приводом до повстання і вигнання царів (510 р.).

³⁰ Стоїки.

³¹ Про закони трибуна Луція Апулея Сатурніна – земельні, про розподіл хліба та про образ гідності римського народу (100 р.) і земельний закон трибуна Секста Тіція (99 р.). Сатурнін зустрів спротив нобілітету. Повстання Сатурніна було придушене консулом Гаєм Марієм. Сатурнін і претор Главція були вбиті.

³² Закони, запропоновані 91 року трибуном Мрком Лівієм Друсом Молодшим: згідно з судовим законом, сенат, поповнений римськими вершниками, повинен був одержати судову владу. За земельним і хлібним законами, плебс мусив одержувати дешевий хліб і був наділений землею в Італії і Сицилії. За законом про громадянство, італіки повинні були одержати права римського громадянства. Спротив нобілітету призвів до повстання італіків проти Риму (Союзнницька, або Італійська війна 91 – 98 рр.). Друс був убитий.

³³ Можливо, йдеться про *senatus-consultum*. Лівієві закони були оголошені недійсними з формальних причин. Вони охоплювали різні питання (на порушення закону Цецилія – Дідія 98 року).

³⁴ Сицилійський історик IV – III ст.

³⁵ Цицерон був патроном локрійців.

³⁶ Епікур.

³⁷ Точка зору стоїків.

³⁸ Діалог «Про державу», який вийшов у світ 54 року.

³⁹ Виданий 198 року закон Порція забороняв піддавати римських громадян тілесним покаранням. Відомі ще два закони Порція про недоторканність особи римського громадянина (193 і 185 років).

⁴⁰ Про «*imperium militiae*», тобто за межами померія, сакральної межі Рима.

⁴¹ Старші магістри (цензор, консул, претор) вибиралися центуріатськими коміціями і чинили «найбільші» ауспіції за участі авгура. Всі інші («молодші») магістрати, яких обирали трибутські коміції, чинили «малі» ауспіції, можливо, без участі авгура.

⁴² Цензура була введена 443 року. Влада цензорів була значно обмежена Сулою.

⁴³ Згідно з традицією, в перші роки республіки претори, що командували військом, виконували обов'язки, які пізніше перейшли до консулів.

⁴⁴ Тобто зі Сходу, якщо стати обличчям на південь. Це вважалося добрим знаком.

⁴⁵ Від згадуваної тут диктатури, яка призначалася на строк не більше шести місяців при наявності особливої небезпеки для держави і закінчувалася по закінченні цього строку, відрізняються диктатури Сули (встановлена 82 р. без обмеження строку) і диктатура Цезаря (48 – 44 рр.).

⁴⁶ Інтеррекс. 52 року інтеррекс Сервій Сульпіцій провів обрання Помпея в консули без колегії.

⁴⁷ Супротивники Цезаря, зокрема Катон, вважали незаконними його військові дії в Галії.

⁴⁸ Про повноваження проконсулів і преторів на війні і в провінціях. Намісники інколи чинили зловживання самі і допускали кричущі зловживання інших.

⁴⁹ Трибунат спочатку не був магістратурою. Завданням плебейських трибунів був захист прав плебсу. Права магістратів – право скликати збори громадян і звертатися до народу з промовою. Право законодавчої ініціативи трибуни одержали пізніше. Постанови плебсу називалися плебісцитом.

⁵⁰ Постанова сенату називалась сенатус-консультум. У випадку інтерцесії вона записувалася як «*senatus auctoritas*» («міркування сенату»).

⁵¹ Відкрите і таємне голосування.

⁵² Тобто інтеррекса.

⁵³ На основі закону Цецілія – Дідія 98 року і закону Юнія – Ліцінія 62 року законопроект оголошували народові на форумі за три нундіни (88-денні тижні) до його обговорення в комісіях. Цей акт називався промультгацією («обнародуванням»). Закон Цецілія – Дідія забороняв також включати кілька питань в один законопроект.

⁵⁴ Привілеєм називався закон, який видавано було на користь або на шкоду інтересам однієї особи.

⁵⁵ Центуріатські коміції («розряди народу»).

⁵⁶ Незаконні домагання посад.

⁵⁷ Цицерон наводить слова автора законопроекту, коли той оголошує в комісіях про голосування поданням табличок.

⁵⁸ Лакуна. Далі, напевно, говорилося про права консулів.

⁵⁹ Про це свідчень нема.

⁶⁰ Можливо, натяк на Цезаря, який уперто зберігав у цей час свою проконсульську владу в Галії.

⁶¹ У часи децемвірів, коли не було ні консулів, ні трибунів.

⁶² Традиційно вважається, що Ромул обмежив так звану експозицію (звичай залишати новонароджених дітей чоловічої статті напризволяще) лише випадками потворності.

⁶³ 232 року плебейський трибун Гай Фламіній Непот запропонував розподілити між плебеями землі, завойовані в Цізальпійській Галії і Піценській області.

⁶⁴ Лівій повідомляє про арешт консулів Постулія Альбіна і Луція Ліцінія Лукула (151 р.).

⁶⁵ Супротивник Сули, плебейський трибун 88 року Публій Сульпіцій Руф, запропонував закони: про повернення всіх вигнаних у зв'язку з рухом Сатурніні; про виключення з сенату осіб, обтяжених великими боргами; про приписку нових громадян із числа італіків до всіх 35 триб (а не восьми). Після прийняття цих законів Сулла вирушив на Рим і взяв його. Сульпіцій загинув.

⁶⁶ Можливо, йдеться про Марка Лівія Друза.

⁶⁷ Патрицій Публій Клавдій (Клодій) Пульхр, який із політичних міркувань домагався трибунату, повинен був для цього шляхом усиновлення перейти із патриціанського роду до плебейського. Цицерон піддає сумніву законність усиновлення Публія Клодія, яке відбулося 59 року при сприянні Цезаря і Помпея.

⁶⁸ 80 року диктатор Сулла провів закон про позбавлення плебейських трибунів права законодавчо ініціативи й інтерцесії. Колишні трибуни були позбавлені права займати магістратури. Це право було їм повернене Аврелієвим законом 75 року.

⁶⁹ 70 року, за першого консульства Помпея і краса, на основі закону Помпея – Луцінія, трибунам була повернена вся повнота їхньої минулої влади.

ПРО ПРИРОДУ БОГІВ

Книга друга

18. Проте з самої наявності в людях кмітливості ми повинні прийти до висновку, що є якийсь розум, проникливий і божественний. Бо «звідки ж людина прихопила ту кмітливість?», як говорить у Ксенофонта Сократ. Коли хтось запитає, звідки в нас волога і тепло, що розлиті в нашому тілі, і сама земна щільність плоті людини, і, на-решті, оживляюча її душа¹, то очевидно, що одне ми взяли від землі, друге — від води, третє — від вогню, ще інше — від повітря, яке ми вводимо в себе диханням.

VII. Але звідки те, що найвище за все, — я маю на увазі розум (ratio), або, якщо ласка, в багатьох словах — ум (mens), розважливість (consilium), мислення (cogitatio), розсудливість (prudencia)? Невже все інше світ матиме, а цього одного, найголовнішого, не буде?

Але ж напевно нема нічого кращого за світ, нічого чудеснішого, нічого ліпшого. І не тільки нема, але й уявити собі щось краще ніхто не може. А якщо нема нічого кращого за розум і мудрість, то необхідно, щоб ці якості були притаманні тому, що ми визнали найкращим.

19. А ця загальна погодженість, нерозривний зв'язок і гармонія², що панують серед речей, хіба не змушують будь-кого визнати правоту моїх слів? Земля раз по раз може то вкриватися квітами, то знову замерзати. За стількома змінами, які відбуваються в природі, ми знаємо, що Сонце то наближається до нас, то віддаляється у дні зимового і літнього сонцестояння. Морські припливи і відпливи пов'язані зі сходом і заходом Люни-Місяця. При одному обертанні всього неба відбуваються неоднакові переміщення зірок. Звичайно, такої узгодженості між різними частинами всесвіту не могло б бути, якби вона не утримувалася єдиним божественним неподільним духом.

20. Ці думки лише унеможливають фальшиве тлумачення з боку академіків, якщо їх викласти докладніше і розлогіше, що я і маю на-

мір зробити. Якщо ж викладати їх, як це робив Зенон, у короткій і стислій формі, тоді вони більш уразливі для критики. Бо так само, як проточна вода або мало, або зовсім не псується, а стояча псується легко, так і плін мови змиває лихослів'я хулителів. Але стислою і короткою мовою нелегко захиститися. Те, про що ми говоримо широко, Зенон у стислому вигляді висловив так:

VIII. 21. «Те, що користується розумом, краще від того, що розумом не користується. Нема нічого кращого за світ — отож світ користується розумом». У такий спосіб можна довести, що світ мудрий, блаженний, вічний. Адже все, в чому є ці якості, краще від того, в чому цих якостей замало. А оскільки нема нічого кращого за світ, то виходить, що світ є богом.

22. Той же [Зенон] міркує таким чином: «Жодна частина [цілого], позбавленого здатності відчувати, не може бути чутливою. Частини світу здатні відчувати, отже, світ не позбавлений здатності відчувати». Він же продовжує в такій само стислій формі: «Те, — говорить він, — що позбавлене душі і розуму, не може породити з себе щось живе і таке, що має розум. Отже, світ повинен бути живим і мати розум». І [Зенон] методом уподібнення (як він часто це робить) приводить до подібного висновку таким чином: «Якби на оливковому дереві виростали флейти, які виконували б різні мелодії, хіба ти мав би сумнів у тому, що й самому оливковому дереву притаманні деякі знання у грі на флейті? А якби на платані росли якісь струнні інструменти, що видавали б чарівні звуки, то ти, треба думати, вважав би, що й платанам притаманна музикальність. Чому ж не вважати світ живим, коли він породжує з себе щось живе і розумне?»

IX. 23. Хоч на початку цієї промови я сказав, що в першій її частині нема необхідності (оскільки для всіх очевидно, що боги існують), однак тепер хочу підперти це саме доказами фізичними. Річ-бо в тім, що все те, що приймає їжу і росте, містить у собі силу тепла, без якої не можна ні харчуватися, ні рости. Тому все тепле і вогняне збуджується і приводиться в дію власним же рухом. А те, що харчується і росте, використовує якийсь рух, упорядкований і рівномірний.

Доки цей рух зберігається в нас, ми маємо і здатність відчувати, і життя. А коли жар [всередині нас] холодне і гасне, ми вмираємо і гаснем. А яку велику кількість тепла має всяке тіло, Клеант доводив так. Він твердив, що нема їжі настільки тяжкої, щоб вона не переварилася [у шлунку] протягом дня і ночі. І навіть у рештках її, що природно викидаються, міститься тепло. Далі, невпинне пульсування судин і артерій ніби наслідуює коливання вогню. І часто помічали, як щойно відторгнене серце якоїсь живої істоти тріпоче і б'ється з частотою, що відповідає частоті биття полум'я. Отже, все, що живе (хай то буде тварина чи рослина), живе завдяки наявному в ньому теплу. Із чого слід зробити висновок, що ця теплова природа (*caloris naturam*) має в собі життєву силу, яка поширюється на весь світ.

25. Ми це легше зрозуміємо, якщо докладніше розберемо всі види цього всепроникного вогню. Отож всі частини світу (я торкнувся тільки найбільших) підтримуються і підкріплюються вогнем. Це особливо очевидно при розгляді природи землі, бо, як ми бачимо, і від удару каменем об камінь, і від тертя народжується вогонь, і свіжоскопана земля парує. Із невичерпних криниць дістають теплу воду, а особливо зимової пори, тому що велика кількість тепла міститься в надрах землі, а земля взимку стає щільнішою і з цієї причини щільніше стискує наявне в ній тепло.

Х. 26. Можна було б у довгій мові на багатьох доказах довести, що все насіння, яке земля приймає в себе (і те, яке вона сама з себе родить³ і, закріпивши в собі коренями, утримує), — все це і народжується, і росте завдяки помірному теплу. А що і в воді є домішок тепла, про це свідчить передусім рідкий її стан і здатність розливатися. Бо ми бачимо, що холод перетворює її на лід, сніг, іній, але від тепла вона стає рідкою і розливається. Так і від північних вітрів та інших, що приносять холод, замерзає волога, і вона ж, навпаки, пом'якшується, зігрівшись, і тане від тепла. І моря, схвильовані вітрами, так тепліють, що легко можна збагнути, що й в цих величезних масах води міститься тепло, яке не із зовні туди надійшло, але з глибини самого моря, збудженого хвилюванням. Саме це відбувається і з нашим тілом, коли воно від руху і вправ зігрівається.

27. І саме повітря, яке за своєю природою найхолодніше [зі стихій], зовсім не позбавлене тепла. Навпаки, в ньому теж є домішок тепла й до того ж великий. Адже повітря і народжується від випаровування води. У ньому слід бачити ніби якусь пару, що виходить із води; а вона сама виникає від руху того тепла, яке міститься у воді. Подібне можемо спостерігати, коли вода закипає на вогні.

А що стосується тієї, що лишилася, — четвертої частини світу⁴, то вона і сама за природою своєю вся гаряча, й іншим стихіям надає рятівне й життєдайне тепло.

28. Але з цього слід зробити висновок, що коли усі частини світу підтримуються теплотою, то й сам світ також зобов'язаний своїм тривалим існуванням тій самій причині. Ба більше, слід зрозуміти, що ця гаряча вогняна стихія так розлита у всій природі, що збуджує в ній силу виробляти і народжувати. З цієї причини і народжуються та ростуть усі живі істоти і рослини.

XI. 29. Таким чином, є природа, яка містить у собі весь світ і зберігає його; і вона не позбавлена відчуття та розуму. Бо всяка природа (яка не відокремлена і не проста, але сполучена і пов'язана з чимось іншим), має в собі щось головне: в людині, наприклад, це — розум, а в тварині — щось подібне до розуму, від чого у неї народжується поваб. У дерев же й інших [рослин], які родяться на землі, панівна першопричина (як гадають) ховається в коренях. Я називаю панівним (*principatum*) те, що греки називають гегемонікон, тобто те, що є найважливішим у своєму роді і від чого важливішим нічого бути не може й не повинно бути. Таким чином, треба, щоб і панівна засада всієї природи була найкращою та над усе гідною могутності і влади над усіма речами.

30. Але ми вже знаємо, що в частинах світу (бо у світі нема нічого, що не було б частиною єдиного) є відчуття і розум. Отож ці якості неодмінно мають бути і в тій частині світу, яка складає його панівну засаду, і при тому повинні бути у вищому ступені. Тому світ неодмінно повинен бути мудрим. А та природа, яка все охо-

плює і вміщає, повинна переважити все інше досконалістю розуму. Виходить, світ і є богом, і божественна природа містить у собі всю силу світу. Однак той світовий вогонь вельми чистий, прозорий і рухомий, і з цих причин набагато здатніший до збудження почуттів, ніж це наше тепло, яке все навколо нас утримує і живить.

31. Таким чином, якщо людей і тварин живить тепло, через що вони можуть рухатись і відчувати, тоді безглуздо твердити, що здатності відчувати позбавлений світ, який підтримується цілком вільним і чистим вогнем, і до того ж всепроникним і найрухливішим. Особливо тому, що цей вогонь, притаманний самому світові, не запалений кимось іншим, сам є причиною власної активності; його не приводить у рух ніякий зовнішній імпульс. Бо що інше може бути більш значним (*valentius*), ніж світ; що могло б збудити і привести в рух той жар, яким світ тримається?

ХІІ. 32. Та послухаємо Платона, мовби якогось бога філософів. На його думку, є два рухи: один — свій, внутрішній, другий — зовнішній (спричинений). Той із них, що приходить в рух сам собою, божественніший, аніж спричинений сторонньою силою. Перший вид руху він приписує тільки душам, і саме від них, вважає, походить початок руху. Відтак, оскільки від світового вогню народжується всякий рух, який рухається не від стороннього імпульсу, а сам собою, тоді він повинен бути душею. Отож світ живий. З цього можна зрозуміти також, що в ньому є і розумність, бо світ, звичайно ж, є кращим, ніж будь-яка природа. Але, як усяка частина нашого тіла менша, ніж усе наше тіло в цілому, так і світ в цілому неминуче є щось більш значне, ніж будь-яка його частина. А якщо так, то тоді світ неодмінно розумний. Бо коли не так, то людина, яка є частиною світу, будучи наділена розумом, повинна стояти вище, ніж увесь світ.

33. Так само, якщо ми побажаємо здійснити перехід від найпримітивніших, нерозвинених істот до вищих і досконалих, то ми неминуче перейдемо до богів. Бо ми передусім помічаємо: природа підтримує тих, що народжуються з землі, однак турбота природи про них обмежується тільки тим, що вона їх годує і вирощує.

34. А тваринам ще дана здатність відчувати і рухатись разом з певним прагненням досягнути рятівного для них і ухилитися від згубного. Але людині природа надала понад те розум, який керує її душевними прагненнями, то даючи їм волю, то стримуючи.

XIII. Четвертий і найвищий ступінь — це ті істоти, які народжуються від природи добрими й мудрими і яким одвіку притаманний вроджений розум, вірний і постійний, розум, що його треба вважати надлюдським і часткою бога, тобто світу. У світу неминуче повинен бути досконалий і абсолютний розум.

35. Адже неможливо уявити собі, щоб у світі не було нічого щонайвищого і досконалого. І виноградній лозі, й худобі (як ми знаємо) властиво від природи якимось своїм шляхом просуватися до досконалості, якщо цьому не перешкоджає якась сила. І як у живописі, або в архітектурі, або в будь-якому іншому мистецтві є свої довершені твори, так і у всій природі тим більш повинно бути щось довершене. Бо для всього іншого можуть існувати численні зовнішні перешкоди до досягнення досконалості, але всій природі в цілому ніщо не може перешкодити — адже вона сама все у собі містить. Виходить, неминуче повинен бути цей четвертий і найвищий ступінь, з яким ніщо не може зрівнятися.

36. І це той ступінь, на якому перебуває весь всесвіт у цілому. А якщо він такий, якщо він і переважає все, і йому ніщо не може бути перешкодою, то, безумовно, світ розумний і навіть мудрий. І що може бути нерозумніше, ніж твердити, ніби те, що включає в себе все, не є найкращим, не є передусім живим, а також — таким, що не має розуму і розважливості (*ratio et consilium*), нарешті, не є мудрим. А що ж іще, коли не світ, може бути найкращим? А ніщо: ні рослина, ні тварина, ні одна істота, наділена розумом, навіть сама людина. Бо людина може стати мудрою, але якщо світ у безмежно далекому минулому був нерозумним, то він, звичайно, ніколи не набув би мудрості. Таким чином, він був би гіршим за людину. А оскільки це безглуздзя, то слід вважати світ і одвічно мудрим, і богом.

37. Нема нічого іншого, крім світу, що містило б у собі все; що було б всебічно впорядкованим, довершеним, бездоганим у всіх відношеннях⁵, у всіх своїх частинах.

XIV. Хрисіп тонко підмітив, що як чохол виготовлений заради щита, піхви — заради меча, так само все решта, крім світу, зроблене лише заради чогось іншого. Наприклад, плоди і злаки земля родить заради тварин, тварини народжуються заради людей: кінь — для того, щоб на ньому їздити, віл — для оранки, собака — для полювання й охорони.

Сама ж людина народжується, щоб споглядати світ, розмірковувати і діяти у відповідності з цим. Вона жодним чином не досконала, вона — лише частина досконалого.

38. А ось світ, оскільки він усе охоплює і нема нічого, що б у ньому не містилося, у всіх відношеннях досконалий. Адже як може чогось не вистачати тому, що є найкращим? Але нема нічого кращого, ніж ум і розум. Отже, неможливо, щоб у світу їх не було.

Добре про це говорить той же Хрисіп. Застосувавши метод уподібнення, він вчить, що все краще виявляється в закінченому і дозрілому: в коні — краще, ніж у лошаті, в собаці — ніж у цуценяті, в дорослому чоловікові — ніж у хлопчиків. Так само те, що у всьому світі є найкращим, повинно міститися в чомусь закінченому і досконалому.

39. Але нема нічого досконалишого за світ, нема нічого кращого за доброчинність. Отже, світу властива доброчинність. Людська природа, звичайно, не досконала, і все ж у людині виявляється доброчинність. Наскільки легше уявити її в світі! Отож у світі є доброчинність, вона мудра, а тому вона бог!

XV. Переконавшись у божественності світу, слід наділити цією божественністю і небесні світила. Адже вони народжуються із найру-

хомішої і найчистішої частини ефіру, без найменшої домішки іншого елемента. Тому вони поспіль вогняні й прозорі, і їх також з повною підставою можна вважати живими й здатними відчувати і мислити.

40. А те, що всі вони вогняні, на думку Клеанта, підтверджують свідчення двох наших відчуттів: дотику і зору. Сонячне світло яскравіше за будь-який інший вогонь, бо воно освітлює світ на величезну відстань у довжину і в ширину. І воно ж дає нам не тільки відчуття тепла, але часто навіть обпалює, чого не могло б статися, якби воно не було вогняним. Отож, говорить Клеант, оскільки сонце вогняне і живиться випарами океану (тому що ніякий вогонь не може протриматися без деякого живлення), то виходить, що воно схоже або на той вогонь, яким ми користуємося, наприклад, для приготування їжі; або на той, який міститься в тілах живих істот.

41. Але цей наш вогонь, якого ми потребуємо для життєвих потреб, — згубник і поглинач усього. Куди б він не увірвався, він усе руйнує і нищить. Навпаки, той, що в тілах, животворний і рятівний, він усе зберігає, живить, ростить, підтримує, надає здатність відчувати⁶. Виходить, можна не сумніватися, до якого із цих вогнів подібне Сонце, коли й воно теж робить так, що все буває і кожне на свій кшталт квітне. А якщо сонячний вогонь схожий на ті вогні, що в тілах живих істот, то й Сонце повинно бути живим; а з ним і решта світил, що народжуються в небесному вогні, який ми називаємо ефіром або небом.

42. Але якщо народження одних живих істот відбувається на землі, других — у воді, третіх — у повітрі, то було б, на думку Аристотеля⁷, безглуздя думати, що в тій частині світу, яка найбільш здатна народжувати живе, ніщо живе не народжується. Зірки ж перебувають у тих місцях, де ефір. І оскільки ефір — стихія найтонша і перебуває в постійному русі та сповнена сили, то все, що народжується в ньому, повинно бути живим і неодмінно мусить вирізнятися і вельми гострою чутливістю, і найбільшою рухливістю. А позаяк в ефірі народжуються зірки, то треба думати, що їм притаманна здатність відчувати і мислити. Із чого випливає, що зірки повинні бути зараховані до богів.

XVI. Можна спостерігати, що люди, які мешкають у тих країнах, де повітря чистіше й тонше, відзначаються гострішим розумом, здатні краще метикувати, ніж мешканці країн з густою і щільною атмосферою.

43. Вважають, що навіть їжа, яку вживають, якось впливає на гостроту розуму. Отож цілком імовірно, що в зірках міститься пречудовий розум, оскільки вони і населяють ефірну частину світу, і живляться вологими випарами земель та морів, вельми розрідженими внаслідок великої віддаленості. А про наявність у зірок здатності відчувати і мислити більш за все свідчать упорядкованість і постійність їхніх рухів, в яких нема нічого довільного, нічого мінливого, нічого випадкового. Але ж нема нічого такого, що могло б розумно і розмірено рухатися без участі розважливості. Цей порядок у зірках і їхню віковичну постійність неможливо пов'язувати ні з природою (хоч вона сповнена розуму), ні зі сліпим випадком, який є другом мінливості і ворогом постійності. Із цього випливає, що вони рухаються з власної волі, керуючись своїм відчуттям, своєю божественністю.

44. Заслуговує похвали Аристотель за те, що вчив, ніби все рухається або за [своєю] природою, або [зовнішньою] силою, або з [власної] волі⁸. Рухаються Сонце, і Місяць, і всі зірки. Те, що рухається природою, або падає вниз із власної волі, або внаслідок легкості лине вгору. Ні те, ні друге не стосується зірок, тому що їхній рух відбувається по колу. Не можна також сказати, що їхній рух викликаний якоюсь великою силою і що зірки рухаються ніби всупереч [своїй] природі, бо що може бути більше [за них]? Таким чином, лишається вважати, що зірки рухаються самовільно. Той, хто бачить усе це і все ж заперечує існування богів, чинить не тільки як невіглас, але й як нечестивець. Утім, звісно, невелика різниця — заперечувати існування богів чи твердити, що вони ні про що не піклуються, нічого не роблять. Мені здається, що той, хто нічого не робить, ніби й зовсім не існує. Отож існування богів настільки очевидне, що того, хто заперечує це, навряд чи можна вважати людиною при здоровому глузді.

XVII. 45. Залишається обміркувати, яка ж природа богів. І в цьому питанні найбільші труднощі полягають у тому, щоб відвести розумовий погляд від звичного для очей. Це призводить до того, що і простий народ, і філософи, які уподібнилися темному людові⁹, не можуть уявити собі богів інакше, ніж у людській подобі. Необґрунтованість цієї думки вже достатньо показав Кота, тому мені нема чого багато говорити. Але оскільки в душі у нас закладено певне уявлення, що бог саме такий (що він, по-перше, живий, а потім, що у всій природі нема нічого кращого за нього), то я не бачу, що більше відповідало б цьому уявленню і поняттю, ніж твердження, що цей світ (за який ніщо не може бути кращим) є живим, є богом.

46. Хай скільки завгодно жартує Епікур (чоловік менше за все здатний на жарт і тому зовсім не схожий на свою батьківщину)¹⁰, хай говорить, що не може уявити собі бога круглим і таким, що обертається. Ніколи він не змусить мене відмовитися від того, що й сам стверджує. На думку Епікура, боги існують, оскільки неминуче повинна бути якась природа, настільки прекрасна, що кращої за неї нема. Але ж очевидно, що нема нічого кращого й за світ.

47. Нема сумніву, що все живе, яке має і відчуття, і розум, і ум, краще від того, яке позбавлене цього. Тому виходить, що живий світ має чуття, ум, розум. А відтак треба зробити висновок, що світ — бог. Утім, це стане ще зрозумілішим трохи згодом із тих самих справ, які здійснює світ. ...

XXX. 75. Отож кажу, що провидіння богів спочатку влаштувало весь світ, усі частини світу¹¹; і воно в усі часи править ним. Обговорення цього питання наші звично ділять на три частини. У першій виходять із доказу існування богів. Погодившись із тим, що боги існують, треба визнати, що світом править їхня воля. У другій частині доводиться, що все у світі підвладне розумній природі, яка всім щонайкращим способом управляє. Установивши це, роблять висновок, що все у світі породжено якимись живими основами (*animatibus principibus*). Третя частина розглядає дивовижність явища (в небі й на землі).

76. По-перше, треба або заперечувати існування богів (як це зробили Демокріт та Епікур, перший з яких вивів «подобизни», а інший «образи»), або (якщо згодитись, що боги існують) визнати, що вони щось роблять і роблять чудово. Але нема нічого прекраснішого, як правити світом. Отож світом править воля богів. Інакше неодмінно мусить існувати щось краще й наділене більшою силою, ніж бог, що б то не було: чи бездушна природа, чи збуджена великою силою необхідність, яка й вершить ті величезні справи, що ми їх бачимо.

77. Однак у такому разі виходить, що природа богів не всемогутня і не переважає все інше, оскільки боги підвладні або необхідності, або природі, яка і править небом, морями й землями. Але ж ніщо не може переважити бога! Отож він і мусить правити світом. Бог не підвладний і не підкоряється жодній природі: він сам править усією природою. А якщо ми погодимося з тим, що боги мають розум, тоді повинні погодитися також, що їм властиве й провидіння; і до того ж у найважливіших справах. А чи можна уявити, що боги або не знають, які справи найважливіші (і як їх треба виконувати), або не мають сили для виконання? Незнання суперечить природі богів, і не може бути, щоб їм через нестачу сил було важко виконати свої справи: це ніяк не поєднується з величчю богів. Звідси й випливає те, що ми бажаємо довести: провидіння богів править світом.

XXXI. 78. Але, оскільки боги існують, якщо тільки вони існують (а вони, звичайно, існують), то вони неодмінно мусять бути живими; і не тільки живими, але й з розумом; мусять бути пов'язаними між собою, неначе путами спільного громадянства; мусять правити єдиним світом¹², немовби спільною республікою або якимось містом.

79. Звідси випливає, що в них той самий, що в роді людському, розум; та сама істина; той самий закон, який велить робити добро й відвертати зло. А з цього стає зрозумілим, що й розважливість, і розум до людей перейшли від богів. І саме з цієї причини закони [наших} предків обожнили і вшанували храмами розум і вірність, добродійність, злагоду. То чи можна заперечувати наявність у богів цих чеснот, якщо ми схилиємося перед їхніми святими зображення-

ми?¹³. Адже якщо родові людському притаманні розум, вірність, чеснотливість, згода, то звідки вони могли потрапити на землю, як не згори? А якщо в нас є розуміння, розважливість, то боги неодмінно мусять мати це саме у значно більшій мірі і не тільки мати, а й використовувати у найбільших і найкращих справах.

80. Але ж нема нічого більшого й кращого, ніж світ. Світ неодмінно мусить управлятися розмислом і провидінням богів. Нарешті, оскільки ми достатньо показали, що боги — це ті самі Сонце і Люна-Місяць, і планети, і нерухомі зірки (блискучі образи яких і визначну силу ми бачимо), й небо, й сам світ, і ті інші речі й сили, які існують у всьому світі для великої користі і на благо роду людському. Отже, виходить, що справді всім керує божественний розум і божественне провидіння. Тепер уже про першу частину сказано достатньо.

XXXII. 81. Далі маю сказати, що все підвладне природі¹⁴, й вона всім пречудовим чином править. Та передусім треба коротко пояснити, що таке сама природа, аби можна було легше зрозуміти те, що я хочу довести. Бо дехто вважає¹⁵, що природа — це якась позбавлена розуму сила, яка збуджує в тілах необхідні рухи. Інші ж¹⁶ вважають природу силою розумною і впорядкованою, яка чинить нібито доцільно. Тому завжди можна виявити й причину її дій, і наслідок. А мистецтво її таке велике, що жодна людська майстерність, жодна людська рука не зможе їй дорівнятися. От узяти, приміром, сім'я. Сила його така велика, що воно, хоч би яким нікчемно малим було, якщо потрапить до середовища, здатного його сприйняти й утримати (і знайде для себе речовину, від якої зможе житися і рости), то відтворює кожне свій вид: таке, що може житися через коріння або здатне ще й рухатися, і відчувати, і прагне народжувати собі подібних.

82. Є і такі [філософи], які все називають природою, (наприклад, Епікур) і вводять такий поділ: вся природа — це тіла, й порожнеча, й те, що їм притаманне¹⁷. Але ми, коли говоримо, що природа творить світ і править ним, маємо на увазі, що природа не така, як шмат землі, або уламок каменя, або щось інше в цьому роді без будь-яких вну-

трішніх зв'язків. Природа — це як дерево, як тварина, в яких нема нічого довільного, але все виглядає впорядкованим і подібним до виробу мистецтва.

XXXIII. 83. Якщо ж [рослини], яких земля підтримує через їхнє коріння, живуть і квітнуть завдяки мистецтву природи, то, звичайно, і сама земля підтримується тією ж силою. Бо, запліднена насінням, вона все породжує і виробляє з себе. Обійнявши у своїх надрах корені рослин, вона їх живить і ростить, а сама, в свою чергу, одержує живлення від вище розміщених, зовнішніх природ¹⁸. А випарами землі живиться і повітря, й ефір, і все, що зверху. Отож якщо природа землю підтримує і живить, тоді те ж саме слід сказати й про решту світу. Рослини ростуть із землі; живі істоти дихають повітрям, і саме ж повітря разом з нами бачить, чує, з нами співає; без нього нічого не може постати. Воно також рухається разом з нами; куди б ми не йшли, куди б не піткнулись — воно ніби дає нам місце, поступається.

84. І все те, що тягнеться до центру світу (а це — самий низ), і що від центру до верху, і що навколо центру в кругоподібному обертанні, — все це складає зміст світу, єдину природу. Оскільки існує чотири роди тіл, то їхнє взаємоперетворення становить нерозривну природу світу. Тому що із землі народжується вода, з води — повітря, із повітря — ефір. Потім у зворотному порядку, в свою чергу, із ефіру — повітря, із нього — вода, з води — земля, яка внизу. Таким чином, цими природами, з яких усе складається (які рухаються вгору і вниз, туди й сюди), підтримується зв'язок між [усіма] частинами світу.

85. І цей [зв'язок] неодмінно мусить бути або вічним (прикрашеним усім тим, що ми бачимо), або, напевне, дуже тривалим, таким, що зберігався б дуже довгий, майже незмірний час. Погодившись із будь-яким із цих положень, слід визнати, що природа править світом. Є мистецтво водіння флотів, або шикування військ, або (порівняймо з тим, що продукує природа!) плід виноградної лози чи дерева, або (ще більшою мірою) фігура живої істоти, влаштування частин її тіла. Ще більшою мірою це стосується самого світу. Чи не є це доказом ве-

ликого мистецтва природи? Отож або у світі нема нічого, що свідчить про те, що світом править розумна природа, або треба визнати, що розумна природа править світом.

86. Але як може бути, щоб природа не правила самим [світом], який містить у собі всі інші речі природи і їхнє сім'я? Це так, коли б хто сказав, що від природи залежить поява у людини зубів і бороди, але до самої людини, у якої вони з'явилися, природа не має жодного відношення. Так міркувати — значить не розуміти, що те, яке виробляє щось із себе, [без сумніву], має більш досконалу природу, ніж те, що з нього виходить.

XXXIV. Отож для всього, чим природа править, світ є світлом і творцем, і, так би мовити, батьком, і вихователем, і годувальником; і все він, ніби частини свого тіла, живить і підтримує. Бо коли природа править частинами світу, то вона неодмінно мусить правити і самим світом. І в цьому правлінні нема нічого, що заслуговує осуду. Бо все, що вона могла найкращим чином створити з наявних [чотирьох названих] природ, вона створила.

87. Хай доведуть, що можна було створити краще. Ніхто ніколи не доведе. А якщо хто захоче щось виправити, то зробить або гірше, або бажатиме того, що зробити не зможе. Але якщо всі частини світу так влаштовані, що не можуть бути ні кращими з погляду користі, ні красивішими на вигляд, то розгляньмо, чи випадково вони такі, а чи змогли прийти в цей стан тільки завдяки керівному розумові (*sensus*) і божественному провидінню. Адже якщо те, що створила природа, краще, ніж твори мистецтв, а мистецтво нічого не створює без участі розуму, то треба вважати, що й природа також не позбавлена розуму. Коли ти дивишся на статую або намальовану картину, ти знаєш, що то справа рук митця. Коли здалеку бачиш судно, яке пливе, не маєш сумніву, що воно рухається завдяки розуму й мистецтву. Коли ж спостерігаєш сонячний або водяний годинник, розумієш, що вони показують час не випадково, а завдяки мистецтву. А світ, який включає в себе й самі ці твори мистецтва, і їхніх творців, і все взагалі, ти що ж, вважаєш позбавленим розважливості й розмислу (*rationis*)?

88. Якби хтось привіз до Скітії чи до Британії ту кулю, яку нещодавно виготовив наш друг Посідоній, — кулю, окремі оберти якої відтворюють те, що відбувається на небі з Сонцем, Люною-Місяцем і п'ятьма планетами в різні дні й ночі¹⁹, то хто в цих варварських країнах засумнівався б, що ця куля — витвір досконалого розуму (*ratione*)?

XXXV. А ці [епікурійці] щодо світу, від якого все народжується і все походить, мають сумнів: чи то він сам собою виник випадково, чи за якоїсь необхідності, чи це — творіння божественного розуму й ума! Вони Архімеда (який зробив копію небесної сфери з її обертами) ставлять вище від природи, яка створила оригінал. Не хочуть бачити, що багато що в оригіналі створено майстерніше, ніж ті самі частини в копії.

¹ Для означення душі Цицерон вживав два латинські слова — «*anima*» і «*animus*».

² Світ у вченні стоїків уявлявся як єдине органічне ціле.

³ Таке уявлення в античні часи було досить поширеним.

⁴ Тобто стихія вогню.

⁵ Згідно з ученням стоїків, світом правлять числа.

⁶ Стоїки розрізняли два види вогню: творчий вогонь (ефір) і нетворчий (руйнівний) вогонь.

⁷ Можливо, йдеться про фрагмент із втраченого трактату Аристотеля «Про філософію».

⁸ У творах Аристотеля, які дійшли до нас, таке висловлювання відсутнє.

⁹ Цицерон має на увазі епікурійців.

¹⁰ Тут натяк на те, що мешканці Атики — батьківщини Епікура — визначилися дотепністю і схильністю до жартів.

¹¹ Стоїки та епікурійці не визнавали творення «з нічого».

¹² На противагу незліченним святам Епікура.

¹³ Згідно зі вченням стоїків — від ефіру, зірок.

¹⁴ Про «мислячу природу».

¹⁵ Філософи епікурійської школи.

¹⁶ Стоїки.

¹⁷ Якісні особливості: величина, колір, вага.

¹⁸ Тобто води, повітря, ефіру.

¹⁹ Перший небесний глобус був зроблений у Сіракузах (Сицилія) знаменитим математиком Архімедом (287 — 212). Те саме пізніше зробив Посідоній.

MAGNA CARTA **(Велика хартія вольностей)**

Преамбула:

Джон, Божою милістю король Англії, лорд Ірландії, герцог Нормандії і Аквітанії, граф Анжу, вітає архієпископів, єпископів, абатів, графів, баронів, юстиціаріїв, лісничих, шерифів, управителів, слуг і всіх своїх бейліфів і васальних підданих. Хай буде вам відомо, що за Божим велінням і заради спасіння душі нашої і душ всіх предків та нащадків наших, на славу Бога і заради звеличення Його святої Церкви та для покращення королівства нашого, дарували ми те, що записано нижче за порадою високоповажних наших преподобних отців: Стефана, архієпископа кентерберійського, примата всієї Англії і кардинала святої римської церкви, Генріха, архієпископа дублінського, Вільяма лондонського, Пітера вінчестерського, Джосліна батського і гластонберійського, Х'ю лінкольнського, Волтера вустерського, Вільяма коventрійського, Бенедикта рочестерського — єпископів; магістра Пандульфа, іподиякона і придворного нашого владики Папи, брата Еймеріка (магістра Тамплієрів Англії), і славних мужів:

¹ Джерело перекладу:

Це один з трьох різних перекладів *Magna Carta*, знайдених мною. Оригінал був виконаний латиною, мабуть, архієпископом Стефаном Ленгтоном (Stephen Langton). Ця хартія діяла тільки кілька місяців, доки не була порушена королем. Трохи більше як через рік, коли війна ще не закінчилася, король помер, і спадкоємцем став його дев'ятирічний син Генріх III. Хартія проголошувалася знову з певними змінами в 1216, 1217 і 1225 роках. Наскільки мені відомо, даний варіант передував усім іншим. Майже всі положення Хартії незабаром були замінені іншими законами, але жоден з них не зберіг своєї чинності до наших днів. Дві інші віднайдені мною версії також нібито є оригіналами. Основна мета кожної з них одна й та ж.

Джеральд Мерфі (The Cleveland Free-Net – aa300)

Від укладачів

Підготовлено Ненсі Траутман (The Cleveland Free-Net – aa345). Поширюється відділом кіберкастингових послуг компанії «National Public Telecomputing Network» (NPTN). Цей файл дозволяється завантажувати, передруковувати і поширювати будь-яким іншим способом за умови відповідного посилання на тих, хто його підготував, а також на компанію «National Public Telecomputing Network».

Вільяма Маршала, графа пемброкського, Вільяма, графа солсберійського, Вільяма, графа воренського, Вільяма, графа арундельського, Алана ґалоуейського (констебля Шотландії), Ворена Фіц Джерольда, Пітера Фіц Герберта, Губерта Дебургського (сенешаля Пуату), Х'ю Деневільського, Метью Фіц Герберта, Томаса Басета, Алана Басета, Філіпа Добін'ї, Роберта Ропеслі, Джона Маршала, Джона Фіц Х'ю, та інших васальних підданих наших.

1. Перш за все, ми дали свою згоду перед Богом і цією грамотою нашою підтвердили від імені нашого і спадкоємців наших на віки вічні, що Англійська Церква є вільна і її права є недоторканні, а вольності непорушні; і ми бажаємо, щоб це дотримувалося; і це впливає з того, що свободу виборів, яка вважається найважливішою і вельми необхідною для Англійської Церкви, ми волею нашою, повною і необмеженою, дарували і грамотою нашою підтвердили і отримали згоду на неї від владики нашого Папи Інокентія III ще до суперечки, що виникла між нами й баронами нашими, і цього ми будемо дотримуватися і бажаємо, щоб цього вірно дотримувалися і спадкоємці наші на віки вічні. Ми також дарували всім вільним людям королівства нашого від імені нашого і спадкоємців наших на віки вічні всі вольності вказані нижче, щоб мали їх і володіли ними вони та їхні спадкоємці від нас і від спадкоємців наших на віки вічні.

2. Якщо хтось із графів або баронів чи інший, хто має від нас маєток за військову службу, помре, і на час смерті його спадкоємець досягне повноліття і повинен буде сплатити плату за маєток, то хай він отримає свій спадок за стару плату, себто спадкоємець чи спадкоємці графа — сто фунтів стерлінгів за цілий графський маєток; спадкоємець чи спадкоємці барона — сто фунтів за цілий баронський маєток; спадкоємець чи спадкоємці лицаря — сто шилінгів найбільше за цілий лицарський маєток; а хто має менше, хай і платить менше згідно з древнім звичаєм плати за феода.

3. Якщо ж спадкоємець будь-кого із названих вище не досяг повноліття і перебуває під опікою, то хай отримає свій спадок по досягненні повноліття без плати за маєток і без штрафу.

4. Опікун земель такого спадкоємця, який є неповнолітнім, має брати з земель спадкоємця тільки помірний дохід, помірну данину і вимагати помірної служби, так, щоб не заподіяти розорення і спустошення ані людям, ані речам. А якщо ми передамо такі землі під опіку шерифу чи кому-небудь іншому, відповідальному перед нами за доходи з них, і він заподіє розорення і спустошення того, що перебуває під його опікою, то ми візьмемо з нього відшкодування, а землі буде доручено двом законослухняним і розсудливим людям з того феоду, і вони звітуватимуть про дохід нам або тому, кого ми призначимо. А якщо ми дамо або продамо право опіки над такими землями комусь, хто заподіє їм розорення або спустошення, то він втратить таке право опіки, і вона буде передана двом законослухняним і розсудливим людям з того феоду, і вони звітуватимуть нам так, як сказано вище.

5. Крім того, опікун, допоки такі землі перебуватимуть під його опікою, підтримуватиме в порядку будинки, парки, гаї з дрібною дичиною, ставки, млини та інше, що належить до цієї землі, з доходів від цієї землі; і зобов'язаний буде передати спадкоємцеві, коли той досягне повноліття, всю його землю разом з плугами та іншим інвентарем, скільки того необхідно для введення господарства і в розумній відповідності до доходів із землі.

6. Спадкоємці мають вступати в шлюб так, щоб не було нерівності, і так, щоб перед шлюбом про це було повідомлено найближчих родичів такого спадкоємця.

7. Вдова по смерті свого чоловіка негайно і без перепон має отримати посаг і свій спадок; і вона не має нічого платити за свою вдовину частку, свій посаг чи свій спадок, який її чоловік і вона мали на день смерті чоловіка; і вона може залишатися в домі свого чоловіка протягом сорока днів по його смерті, і за той час їй має бути виділена її вдовина частка.

8. Жодна вдова не може бути примушена до шлюбу, допоки бажає жити без чоловіка, та тільки в тому разі, якщо вона надала запев-

нення, що не вийде заміж без нашої згоди, — коли вона має землю від нас, або без згоди того сеньйора, від якого вона має землю, або коли вона має землю від когось іншого.

9. Ні ми, ні наші бейліфи не забиратимемо ні землю, ні доходи з неї за борги, якщо рухомого майна боржника буде достатньо для сплати боргу; і поручники боржника не мають відповідати за борг, допоки основний боржник спроможний повернути борг; якщо ж основний боржник неспроможний повернути борг, не маючи з чого сплатити його, то поручники відповідають за борг і, якщо бажають, можуть тримати землі боржника й отримувати доходи з них, допоки не отримають відшкодування за борг, який вони за боржника сплатили, хіба що основний боржник зможе довести, що він уже розрахувався з цими поручниками.

10. Якщо той, хто позичив будь-яку суму, велику чи малу, у євреїв, помре до сплати цього боргу, на борг цей не нараховуватимуться відсотки, допоки спадкоємець не досягне повноліття, хоч би від кого він мав землю; а якщо цей борг буде передано нам, ми не візьмемо нічого, тільки основну суму, передбачену борговим зобов'язанням.

11. А якщо хто помре, zostавшись винним євреям, то дружина його має отримати свою вдовину частку і не має платити за цим боргом; а якщо в померлого залишилися неповнолітні діти, їм має бути виділене все необхідне для утримання відповідно до розміру маєтку померлого; а із залишку має бути сплачений борг, але так, щоб залишалася можливість сплатити належну повинність сеньйорам; так само слід чинити і з боргами перед іншими, не євреями.

12. Ані податок за звільнення від військової служби, ані грошова допомога не можуть стягуватися в королівстві нашому інакше, як за спільним рішенням загальної ради королівства нашого, крім випадків, коли це необхідно для викупу нашої особи

з полону, для посвяти в лицарі старшого сина нашого чи для видання в перший раз заміж старшої доньки нашої; і на те буде стягуватися лише помірна допомога. Так само належить чинити і щодо грошової допомоги від міста Лондона.

13. І місто Лондон має користатися з усіх своїх старовинних вольностей і вільних звичаїв як на суші, так і на воді. Крім того, ми бажаємо і повеліваємо, щоб усі інші міста, містечка, селища й порти мали всі свої вольності й вільні звичаї.

14. А для прийняття спільного рішення загальної ради королівства про стягнення грошової допомоги (крім трьох названих вище випадків) або податку за звільнення від військової служби ми накажемо викликати архієпископів, єпископів, абатів, графів і вищих баронів нашими листами до кожного особисто; а крім того, накажемо викликати загалом, через шерифів і бейліфів наших, усіх тих, хто отримав маєтки від нас як свого сеньйора, у визначений день, але не менш як за сорок днів, і у визначеному місці; і у всіх листах про виклик такий вкажемо його причину. І як будуть таким чином розіслані виклики, у призначений день перейдемо до розгляду справи щодо рішення тих, хто з'явиться, навіть якщо не всі викликані з'являться.

15. Ми не дозволятимемо на майбутнє нікому брати грошову допомогу із своїх вільних людей, що мають землю від нього, крім випадків, коли це необхідно буде для викупу його з полону, для посвяти в лицарі його старшого сина і для видання в перший раз заміж його старшої доньки; і на кожен такий випадок буде стягуватися лише помірна допомога.

16. Ніхто не може бути примушений за свій лицарський наділ або за інше право вільного володіння нести службу більшу, ніж яка належить з нього.

17. Загальні судові спори не повинні вирішуватись нашим при судом, а мають розглядатися в певному визначеному місці.

18. Розслідування нових порушень стосовно нерухомого майна, смерті спадкодавця, розподілу майна, що залишилося після виділення частки вдови і дітей, має відбуватися тільки у власних судах графств і в такому порядку: ми — або, якщо ми перебуватимемо за межами королівства, наш верховний юстиціарій — посилатимемо двох юстиціаріїв у кожне графство чотири рази на рік, і вони разом з чотирма лицарями графства, обраними графством, розглядатимуть справи в суді графства того дня і в тому місці, де відбуватиметься засідання цього суду.

19. А якщо ці справи не можуть бути розглянуті в день засідання суду графства, то хай залишиться стільки лицарів і вільних землевласників із тих, які були присутніми в той день на суді графства, скільки необхідно для належного винесення судових рішень, залежно від того, більше чи менше буде справ.

20. На вільну людину можна накладати стягнення за дрібне порушення тільки відповідно до ступеня порушення; а за тяжке порушення слід стягти відповідно до тяжкості порушення, але ніколи не позбавляти його основного майна, яким він володіє; так само і з купця стягати, не позбавляючи його краму, яким він володіє; і з кріпака так само стягати, не позбавляючи його інвентарю, яким він володіє, якщо вони віддадуться на нашу милість; і будь-яке з названих вище стягнень може накладатися тільки на підставі клятвених свідчень чесних людей з навколишньої місцевості.

21. Стягнення на графів і баронів мають накладатися тільки рівними їм і тільки відповідно до ступеня порушення.

22. Стягнення на священика має накладатися стосовно його мирського маєтку тільки в такому самому порядку, як і на інших названих вище; а крім того, з нього не можна стягати відповідно до розміру його церковного приходу.

23. Жодне село та жодну людину не може бути примушено будувати мости на ріках, окрім тих, хто здавна має законний обов'язок робити це.

24. Ані шериф, ані констебль, ані коронери, ані інші бейліфи наші не можуть розглядати справи, підсудні нашій Короні.

25. У всіх графствах, сотнях, округах і третинах (крім наших королівських володінь) має зберігатися колишня рента, без будь-якої додаткової плати.

26. Якщо хтось, хто має від нас маєток, помре, і шериф або бейліф наш видасть наказ про сплату боргу, який померлий був винен нам, то шериф або бейліф наш законно може вилучити і описати, у присутності порядних людей, знайдене на місці мирського маєтку рухоме майно померлого на суму того боргу, так щоб ніколи і нічого звідти не було забрано, допоки явний борг не буде нам сплачено; решта ж майна нехай залишиться виконавцям заповіту для виконання заповіту померлого; якщо ж він нічого не був нам винен, то все рухоме майно залишається за померлим, тож його дружина і діти отримають звідти відповідні частки.

27. Якщо вільна людина помре без заповіту, її рухоме майно хай буде розподілене руками близьких родичів її і друзів під наглядом Церкви, але так, щоб були повернуті борги кожному, кому померлий винен був.

28. Ані констебль, ані інший наш бейліф не може брати ні зерно, ні інші запаси інакше, як негайно сплативши за це гроші, хіба що отримає від продавця відстрочку.

29. Жоден констебль не може примушувати лицаря платити гроші за охорону замку, коли той бажає охороняти його особисто чи (якщо сам не може робити це з поважної причини) за допомогою іншої відповідальної людини. Крім того, якщо ми поведемо чи пошлемо його в похід, він має бути звільнений від обов'язку охороняти замок відповідно на час, який він провів на службі для нас.

30. Ані шериф, ані бейліф наш, ані будь-хто інший не може брати коней чи вози у вільного для перевезень проти волі такого вільного.

31. Ані ми, ані бейліфи наші не будемо брати ліс для наших замків або для інших наших робіт проти волі власника того лісу.

32. Ми не будемо утримувати довше ніж рік і один день земель тих, кого було засуджено за тяжкий злочин, і землі ці опісля будуть передані сеньйорам цих феодин.

33. Усі греблі на майбутнє мають бути повністю зняті з Темзи і з Медвея і по всій Англії, крім берега моря.

34. Наказ, що зветься «ргаесіре», на майбутнє не буде видаватися жодній особі стосовно жодного майна, якщо внаслідок такого наказу вільний може втратити свій двір.

35. Одна міра вина хай буде по всьому королівству нашому, і одна міра пива, і одна міра хліба, а саме «лондонська четвертина», і одна ширина сукна (фарбованого, чи нефарбованого, чи для панцирів), а саме два лікті між краями; і те саме, що стосується міри, хай стосується і ваги.

36. Надалі ніхто не повинен нічого давати чи брати за отримання наказу про розслідування посягань на життя; такий наказ має видаватися без плати і завжди без відмови.

37. Якщо хто має від нас землі в спадковому користуванні за плату або повинність* — чи то на селі**, чи то в місті***, або від будь-кого іншого має землю за лицарську службу, ми не матимемо опіки над спадкоємцем чи над землею його, яку він має від того іншого за плату чи повинність; і не матимемо опіки над землями, що перебувають у спадковому користуванні за плату чи повинність, якщо тільки не йдеться про землі, за спадкове користування якими передбачено нести лицарську службу. На тій підставі, що хтось має перед нами

* Fee-farm.

** Socage.

*** Burgage.

дрібну сержантську повинність****, якою його зобов'язано давати нам ножі, стріли тощо, ми не матимемо опіки над його спадкоємцем чи над землею, яку він має від іншого сеньйора за лицарську службу.

38. На майбутнє жоден бейліф не може притягати будь-кого до суду на підставі власної нічим не підтвердженої скарги і без залучення для цих цілей свідків, які заслуговують на довіру.

39. Жодну вільну людину не може бути схоплено, ув'язнено, позбавлено власності чи вольностей, оголошено злочинцем, піддано вигнанню чи в будь-який інший спосіб позбавлено юридичних прав, а також жодне рішення не буде винесено стосовно неї, ні жодне – стосовно засудження її, інакше ніж на підставі правомірного судового рішення рівних їй перів або на підставі закону, що діє в країні.

40. Ми не продаватимемо жодній людині, ми не відмовимо жодній людині чи не відстрочимо для жодної людини – ні правосуддя, ні відновлення права (справедливості).

41. Усі купці повинні мати право вільно і безпечно виїжджати з Англії і в'їжджати в Англію і право перебувати та пересуватися по ній, як по суші, так і по воді, щоб купувати і продавати за старовинними і справедливими звичаями, без будь-яких зловмисних зборів, крім купців, які в час війни прибули із землі, що воює з нами. І якщо такі виявляться на землі нашої на початку війни, їх має бути затримано, але не вчинено шкоди ні їм самим, ні майну їхньому, допоки ми або головний юстиціарій наш не отримаємо відомостей про те, як поведуться з купцями з нашої землі, які перебувають на землі, що воює з нами; і якщо наші там у безпеці, то й ці інші мають бути в безпеці на землі нашої.

42. Кожен (крім тих, кого позбавлено волі і поставлено поза законом згідно з законом королівства, а також вихідців із землі, що воює з нами, і купців, з якими належить чинити так, як ска-

**** Sergeancy.

зано вище) у майбутньому зможе, залишаючись вірними нам, як йому й належить, на законних підставах виїжджати з нашого королівства і повертатися в повній безпеці по суші чи по воді, за винятком короткого періоду заборони у зв'язку з військовими діями, встановленої в інтересах державної політики.

43. Якщо помре той, хто мав виморочні землі (такі, як Волінгфорд, Нотінгем, Булонь, Ланкастер чи інші виморочні землі, які належать нам і є бароніями), то спадкоємець його має давати нам тільки таку допомогу і нести тільки таку службу, яку б він давав і ніс для барона, коли б та баронія належала барону; і ми будемо володіти нею так само, як володів нею і сам барон.

44. Люди, які живуть без лісу, надалі не повинні з'являтися перед нашими лісовими юстиціаріями за загальним викликом, хіба що вони є стороною у справі або поручниками того чи тих, кого притягнуто до суду стосовно лісу.

45. Ми не поставимо за юстиціаріїв констеблів, шерифів і бейліфів, крім тих, хто знає закони, що діють в країні, і хто добре налаштований дотримуватися їх.

46. Усі барони, які утворили абатства, що на них вони мають грамоти королів Англії або на які вони мають давно встановлені права, матимуть над ними таку опіку на час їх пустування, яку їм належить мати.

47. Усі ліси, які стали заповідними королівськими лісами при нас, мають негайно перестати бути такими; і так само належить учинити з річками, які були оголошені нами заповідними в наш час.

48. Усі згубні митні побори, що стосуються заповідних лісів і мисливських угідь, а також лісничих і егерів, шерифів та їхніх підлеглих, річок та їхніх доглядачів, мають негайно бути розслідувані в кожному графстві дванадцятьма присяжними лицарями з кожного

такого графства, обраними порядними людьми того самого графства, і не пізніше сорока днів після проведення розслідування мають бути повністю скасовані і ніколи не відновлюватися, за умови, що в кожному такому випадку про це будемо завчасно повідомлені ми або наш юстиціарій, якщо нас не буде в Англії.

49. Ми негайно повернемо всі застави і всі грамоти, передані нам англійцями як за порука миру або вірної служби.

50. Ми повністю відсторонимо від посад бейліфів родичів Жерара Аті (щоб на майбутнє вони не посідали посад бейліфів у Англії), а саме Анжелара Сігоня, Пітера, Гая і Ендрю Шансо, Гая Сігоня, Жофрі Мартіні і його братів, Філіпа Марка і братів його та племінника його Жофрі і всіх їхніх послідовників.

51. І одразу після відновлення миру вишлемо з королівства всіх іноземних лицарів, стрільців, сержантів, найманців, які прибули з кіньми і зброєю на шкоду королівству.

52. Якщо хто-небудь без законного вироку рівних собі був позбавлений нами земель, замків, вольностей чи прав, ми негайно ж повернемо йому їх; і якщо стосовно цього виник спір, то він має вирішуватися на основі вердикту двадцяти п'яти баронів, про яких сказано далі в положенні про гарантію миру. Крім того, що стосується майна, якого хто-небудь без законного вироку рівних собі був позбавлений королем Генріхом, батьком нашим, або королем Річардом, братом нашим, і яке тепер належить нам (або належить іншим, кому ми зобов'язані були його передати), ми отримаємо відстрочку до закінчення звичайного строку хрестоносців; крім тих речей, щодо яких уже було подано позов або вже проведено розслідування за нашим наказом перед прийняттям нами хреста; але коли ми повернемося з нашого походу, ми негайно встановимо повну справедливість стосовно цього.

53. Таку ж відстрочку ми отримаємо і щодо встановлення справедливості у справі повернення або збереження лісів, перетворених на за-

повідні, які Генріх, батько наш, або Річард, брат наш, перетворили на заповідні, і стосовно опіки над землями, які належать до чужого феоду (а саме, такої опіки, як та, яку ми досі мали, коли хто-небудь отримував від нас землю за лицарську службу), і стосовно абатств, утворених на чужих, не наших феодах, і на які їхній сеньйор заявив своє право; і коли повернемося чи, якщо утримаємося ми від нашого походу, то негайно встановимо повну справедливість для всіх, хто скаржиться про таке.

54. Ніхто не може бути заарештований і позбавлений волі за скаргою жінки про смерть кого-небудь іншого, ніж її чоловік.

55. Усі штрафи, призначені нами несправедливо і проти закону країни, і всі стягнення, накладені несправедливо і проти закону країни, хай будуть повністю скасовані, а інакше - хай щодо них буде вчинено за рішенням двадцяти п'яти баронів, про яких сказано далі в положенні про гарантію миру, або за рішенням більшості з них спільно з названим вище Стефаном, архієпископом кентерберійським, якщо він зможе бути присутнім, та з іншими, яких він забажає для цього покликати з собою; а якщо він не матиме можливості бути присутнім, то справа хай буде розглянута без нього, але якщо хтось із названих вище двадцяти п'яти баронів буде причетний до такої справи, то він має бути усунутий від прийняття рішення у цій справі і замінений іншим, вибраним рештою із цих двадцяти п'яти, але тільки для цієї справи і після складення присяги.

56. Якщо ми позбавили валлійців земель, чи вольностей, чи чого-небудь іншого без законного рішення рівних їм в Англії чи в Уельсі, то нехай це буде їм негайно повернене; а якщо про це виник спір, то нехай його буде розглянуто в межах марки за рішенням рівних їм; щодо володінь в Англії — за англійським законом, щодо володінь в Уельсі — за уельським законом, а щодо володінь у межах марки за законом марки. Так само хай чинять валлійці щодо нас і наших.

57. Крім того, стосовно того майна, якого був позбавлений будь-хто з валлійців без законного вироку рівних їм королем

Генріхом, нашим батьком, і королем Річардом, братом нашим, і яким ми володіємо (або яким володіють інші за нашою запорукою), ми отримаємо відстрочку до закінчення звичайного строку хрестосців; крім тих речей, щодо яких уже було подано позов або вже проведено розслідування за нашим наказом перед прийняттям нами хреста; але коли ми повернемося з нашого походу (чи якщо утримаємося від нашого походу), то негайно встановимо повну справедливість відповідно до законів Уельсу і названих вище місцевостей.

58. Ми негайно повернемо сина Левеліна і всіх уельських заручників і грамоти, видані нам як гарантії миру.

59. Ми чинитимемо щодо Александра, короля шотландців, стосовно повернення його сестер і заручників і стосовно його привілеїв і прав так само, як і стосовно інших наших англійських баронів, хіба що інакше має бути вчинено згідно з грамотами, які ми маємо від його батька Вільгельма, колишнього короля шотландців; і це буде чинитися за рішенням рівних йому в нашому суді.

60. Крім того, всі названі вище звичаї і вольності, яких ми вирішили дотримуватися в нашому королівстві стосовно наших людей, мають дотримуватися всіма в нашому королівстві, як мирянами, так і духовенством, стосовно їхніх людей.

61. І оскільки задля Бога і покращення королівства нашого і для кращого залагодження суперечки, що виникла між нами і баронами нашими, ми пішли на всі ці поступки, бажаючи, щоб вони користувалися ними повною мірою й непорушно назавжди, ми даємо й даруємо їм підписану гарантію, а саме: щоб зібрання баронів обрало двадцять п'ять баронів з королівства, кого побажають, які будуть зобов'язані всіма силами дотримуватися і забезпечувати дотримання іншими миру і вольностей, які ми їм дарували і цією Хартією нашою підтвердили, таким чином, щоб коли ми або наш юстиціарій, або бейліфи наші, або хто-небудь з чинів наших вчинимо неправильно стосовно кого-небудь або порушимо будь-

яку зі статей цього мирного договору або цієї гарантії, і порушення це буде доведене до відома чотирьох баронів з двадцяти п'яти баронів названих вище, то ті чотири барони звернуться до нас (або до юстиціарія нашого, якщо ми будемо за межами королівства) і, вказавши нам на порушення, зажадають, щоб це порушення було виправлене без затримки. І, якщо ми не виправимо порушення (або якщо юстиціарій наш не виправить його, коли ми будемо за межами королівства) протягом сорока днів з часу, коли про нього буде повідомлено нам (або юстиціарію нашому, коли ми будемо за межами королівства), то вказані вище чотири барони повідомлять цю справу решті з двадцяти п'яти баронів, і ті двадцять п'ять баронів спільно з народом всього королівства вилучатимуть і забиратимуть майно наше всіма можливими способами, а саме шляхом захоплення замків, земель, майна і всіма іншими можливими способами, доки порушення не буде виправлене так, як вони вважатимуть за потрібне, при цьому недоторканною залишатиметься наша власна особа і особа королеви та дітей наших; коли ж порушення буде виправлене, вони поновлять свої старі відносини з нами. І хто в країні забажає, хай присягне підкорятися наказам зазначених вище двадцяти п'яти баронів для виконання сказаного вище, і разом з ними буде тиснути на нас, як тільки зможе; і ми привселюдно і вільно даємо дозвіл присягнути на те кожному, хто бажає, і ніколи нікому не заборонимо присягати. А всі ті в країні, хто сам за власною волею не бажає присягати двадцяти п'яти баронам, щоб допомагати їм чинити примус і утиски щодо нас, ми примусимо нашим наказом присягнути як сказано вище. І якщо хто-небудь з двадцяти п'яти баронів помре, або покине країну, або яким-небудь іншим чином виявиться нездатним виконувати вказані вище положення, то решта із зазначених двадцяти п'яти баронів має обрати за власним рішенням іншого на його місце, і той має скласти присягу так само, як і інші. Крім того, у всьому тому, що доручається виконувати тим двадцяти п'яти баронам, якщо станеться так, що між цими двадцятьма п'ятьма, які будуть присутні, виникне незгода щодо чогось, або якщо хтось із них буде викликаний, але не забажає чи не зможе бути присутнім, то нехай вирішеним і встановленим вважається те, що більшість із тих, хто

буде присутній, постановить чи накаже, так наче всі двадцять п'ять погодилися з цим; і вказані вище двадцять п'ять повинні присягнути, що вони будуть вірно дотримуватися всього, що сказано вище, і всіма силами своїми забезпечуватимуть дотримання цього іншими. І ми не будемо домагатися нічого і ні від кого, ні самі, ні через кого-небудь іншого, через що будь-яка частина цих поступок і вольностей могла б бути скасована або применшена; і коли що-небудь таке станеться, то нехай воно вважається недійсним, і ми ніколи не скористаємося цим ні особисто, ні через кого-небудь іншого.

62. І всю сваволю, ненависть і злість, що виникли між нами й людьми нашими, як тих, що з духовенства, так і тих, що миряни, з дня суперечки, ми всім відпускаємо і прощаємо. Крім того, всі порушення, викликані цією суперечкою, від Великодня шістнадцятого року правління нашого і до відновлення миру, ми повністю всім відпускаємо, як тим, що з духовенства, так і тим, що миряни, і повністю прощаємо, наскільки нас це стосується. І для цього ми наказали підготувати для них письмові свідоцтва від лорда Стефана, архієпископа кентерберійського, лорда Генріха, архієпископа дублінського, і названих вище єпископів і магістра Пандульфа стосовно цієї гарантії і названих вище поступок.

63. І там ми висловили волю і твердо наказали, щоб Англійська Церква була вільна і, щоб люди в королівстві нашому мали всі названі вище вольності, права і поступки добре і мирно, вільно і спокійно, повністю і в цілості, для себе і для спадкоємців своїх, від нас і від спадкоємців наших, у всьому і скрізь на віки віків, як сказано вище.

І складено було клятву як з нашого боку, так і з боку баронів, що всі зазначені вище умови сумлінно і без злого наміру будуть дотримуватися.

Підписано нами при свідках, названих вище і багатьох інших, у луговині за назвою Ранімід, між Віндзором і Стензом, п'ятнадцятого дня червня сімнадцятого року правління нашого.

ТОМАС ГОБС

Томас Гобс (1588-1679) — англійський філософ-матеріаліст. Народився в сім'ї священника.

Закінчив Оксфордський університет.

Світогляд Гобса сформувався під впливом англійської революції 17 ст.

На формування філософської системи Гобса значний вплив мало спілкування з Ф.Беконом, а також твори Галілея, Гассенді і Декарта.

Найвідоміші твори Гобса:

«Елементи законів, природничих і політичних»;

«Основи філософії»: «Про тіло», «Про людину»,

«Про громадянина»; «Левіатан».

Цього автора в західній літературі визнано як філософа, що висунув надзвичайно логічну теорію політичного абсолютизму та заклав основи супутної цьому доктрини юридичного позитивізму.

ЛЕВІАТАН

Розділ XIII.

Про ПРИРОДНИЙ СТАН людей щодо їхнього щастя та нещастя

Природа зробила людей настільки рівними щодо здатностей тіла й розуму, що хоча вряди-годи й можна зустріти когось, вочевидь сильнішого за інших тілом чи швидшого розумом, та все ж, якщо враховувати всі чинники, то різниця між двома особами не настільки значна, щоб на її підставі одна людина могла вимагати для себе будь-якої переваги, на яку інша, на відміну від неї, не могла б претендувати. Адже стосовно тілесної сили, найслабкіший має її досить, щоб убити найсильнішого — чи то за допомогою таємних підступів, чи то об'єднавшись із іншими, кому загрожує така сама небезпека.

Стосовно ж можливостей розуму (якщо не зважати на мистецтва, що ґрунтуються на словах, і особливо на вміння виходити із загальних, безпомилкових правил, яке називають наукою, бо ж ними дуже мало хто володіє, і то в дуже небагатьох речах, оскільки це ні природна здатність, з якою ми народжуємось, ні набута, як-от розважливості, а ми розглядаємо трохи інше), то тут я спостерігаю навіть більшу рівність між людьми, ніж щодо сили. Адже розважливості — то тільки досвід, яким рівні проміжки часу однаковою мірою наділяють людей і який вони у відповідних ситуаціях однаково використовують. Те, що могло б, напевне, заперечити існування такої рівності, є всього-на-всього марнославним уявленням про власну мудрість, якої майже кожен знаходить у себе більше, ніж у простолюдинів, тобто у всіх людей, окрім самого себе та кількох інших, кого він схвалює з огляду на їхню славу або ж на збіг їхніх поглядів з його власними. Сама природа людей така, що хоч би вони й визнавали багатьох інших дотепнішими, красномовнішими чи ученішими за себе, все ж вони навряд чи повірять, що багато інших такі ж мудрі, як і вони самі; адже вони спостерігають власний розум зблизька, тоді як розум інших — на відстані. Проте це доводить, що всі люди в цьому

відношенні скоріш рівні, ніж нерівні. Адже зазвичай немає більшої ознаки рівного розподілу будь-чого, ніж задоволення кожного власною часткою.

З цієї рівності можливостей постає рівність надії на досягнення наших цілей. А тому, коли двоє людей бажають чогось одного, чого вони, втім, не можуть мати разом, вони стають ворогами; тож на шляху до своєї мети (яка полягає, головним чином, у самозбереженні, а іноді лише у власній насолоді) кожен з них намагається знищити або підкорити іншого. А звідси виходить, що коли загарбник не боїться нічого, крім сили однієї-єдиної людини, тоді, якщо хтось плекає сад, засіває поле, будує чи займає вигідне місце, від інших імовірно очікувати, що вони підготуються й виступлять об'єднаними силами, щоб відібрати в нього майно й позбавити його не лише плодів його праці, а й життя чи свободи. Проте і сам загарбник перебуває під такою ж загрозою з боку інших.

З огляду на зазначену недовіру одного до одного, жоден не має розумнішого засобу убезпечити себе, крім запобіжних дій, — тобто силою чи хитрістю підкоряти собі всіх, кого може, доти, поки він більше не бачитиме іншої сили, здатної загрожувати йому. І це потрібно йому лише для збереження власного ества, проти чого загалом не заперечують. Водночас є й такі, що дістають задоволення, відчуваючи під час завойовницьких дій власну силу, яку вони застосовують більшою мірою, ніж це потрібно для їхньої безпеки; тож якщо інші — ті, котрі взагалі-то вдовольнилися б можливістю виявляти власну волю в скромних межах, — не збільшуватимуть власної сили шляхом загарбання, вони не протримаються довго, переймаючись лише власним захистом. І, отже, людині мало б бути дозволено таке надмірне домінування над іншими, якщо це необхідно для збереження її ества.

Далі, люди не відчувають задоволення (а навпаки, зазнають чимало прикрощів), тримаючись у компанії, в якій ніхто нікого не боїться. Адже кожен хоче, щоб товариш цінував його так само, як він цінує себе; тож за будь-яких ознак неповаги чи недооцінки він при-

родно намагається — в міру своєї сміливості (чого серед тих, кого не втихомирює спільна для них влада, більш ніж досить, щоб вони знищили один одного) — домогтися від тих, хто його не поважає, вищої оцінки через вияв пошани до нього, а від інших — шляхом наслідування їхнього прикладу.

Тож у природі людини ми знаходимо три головні причини для сварок. Перша — конкуренція; друга — недовіра; третя — слава.

Перша штовхає людей на загарбання задля наживи; друга — задля безпеки; третя ж — задля репутації. Перші використовують насилля, щоб стати володарями інших чоловіків, їхніх жінок, дітей та худоби; другі — щоб захиститися; треті — через такі дрібниці як слово, посмішка, протилежна думка або ж будь-який вияв недооцінки — чи то прямої, щодо них особисто, чи то такої, що відображається у ставленні до їхніх рідних, друзів, нації, професії або імені.

Звідси очевидно, що допоки люди живуть без спільної влади, котра тримала б їх у покорі, вони перебувають у стані, який називається війною; і війна ця — кожного проти кожного. Адже **війна** полягає не лише в битві чи в бойових діях; вона охоплює проміжок часу, впродовж якого бажання боротись військовими засобами є доволі поширеним; тож слід вважати, що поняття «час» характерне для війни так само, як воно характерне й для погоди. Справді, погана погода характеризується не однією-двома зливами, а схильністю до злив упродовж багатьох днів поспіль; так само і війна характеризується, власне, не бойовими діями, а відомою схильністю до їх ведення впродовж усього часу, поки не переважить протилежна схильність. Увесь інший час панує **мир**.

Тому все, що притаманне часу війни, у якій кожен є ворогом кожного, притаманне і часу, коли люди живуть, не маючи інших засобів безпеки, крім власної сили та того, що дає їм їхня винахідливість. За таких умов немає місця для промисловості — адже доля її плодів непевна; отже, немає місця ні для землеробства, ні для навігації та використання товарів, що їх можна імпортувати морем, ні для будівництва зручних жител, ні для створення інструментів для

пересування чи прибирання надто важких предметів, ні для вивчення поверхні Землі, ні для пояснення часу, ні для мистецтв, ні для літератури, ні для суспільних справ; та гірш за все постійний страх і загроза насильницької смерті; життя людини одиноке, злиденне, відразливе, грубе й коротке.

Той, хто не обдумав ці речі досить добре, може гадати, що, таким чином, природа має відмежуватись від людей, дозволивши їм загарбувати й нищити один одного; далі, не довіряючи такому висновку, оскільки він ґрунтується на пристрастях, ця особа може захотіти знайти йому підтвердження на досвіді. Тож хай вона погляне на себе: збираючись у подорож, вона озброюється й шукає надійних попутників; перш ніж лягти спати, вона зачиняє двері; навіть будучи вдома, вона замикає скрині; вона вдається до всього цього, хоча й знає, що є і закони, і уповноважені посадові особи, покликані відшкодувати будь-які заподіяні їй збитки; тож якої думки дотримується вона про співвітчизників, коли їде озброєна; про співгромадян, коли зачиняє двері; про власних дітей та слуг, коли замикає скрині? Чи ж не звинувачує вона тоді людство своїми вчинками так само, як я — своїми словами? Але жоден з нас не звинувачує при цьому людську природу. Бажання та інші пристрасті людини самі по собі не є гріхом. Не становлять його і дії, спричинені цими пристрастями, поки людям не стає відомо, що діяти так заборонено законом; вони не можуть знати цього, поки не прийнято таких законів; та жодного закону не може бути прийнято, поки люди не вирішать, яка саме особа має приймати його.

Тут, можливо, прозвучить припущення, що ні такого часу, ні стану такої війни не було ніколи, — і я вважаю, що загалом, в усьому світі, такого й справді не було; проте є чимало місць, де так живуть тепер. Адже в багатьох місцях Америки дикі народи не знають іншого врядування, окрім того, що встановлене в невеликих сім'ях, злагода в яких ґрунтується на природних бажаннях; вони й сьогодні живуть по-варварськи, як сказано вище. Втім, збагнути, яким був би життєвий уклад за відсутності влади, що тримає загаль у покорі, можна, поглянувши на той життєвий уклад, до якого

дегенерують люди, раніше керовані мирним урядом, за умов громадянської війни.

Та хоч і не було ніколи часу, коли якісь конкретні люди були у стані війни кожен проти кожного, однак за всіх часів королі та суверенні правителі, внаслідок своєї незалежності, постійно відчують взаємну підозру і перебувають у стані й позі гладіаторів, що націлили свою зброю і прикипіли поглядами один до одного — я маю на увазі їхні форти, гарнізони, гармати на кордонах їхніх королівств і безперервне шпигування за сусідами, що є позою війни. Та оскільки вони водночас підтримують підприємливість своїх підданих, то це не веде до злиденності, якою супроводжується свобода деяких людей.

Ця війна кожного проти кожного спричиняє той наслідок, що ніщо не може вважатися несправедливим. У ній поняттям добра та зла, справедливості й несправедливості немає місця. Де немає спільної влади, немає й права; де немає права, не можна вести мову і про несправедливість. Сила і обман — дві головні позитивні якості у війні. Справедливість та несправедливість не є властивостями тіла чи розуму. Якби це були властивості, вони, так само як чуття й пристрасті, були б присутніми в людині й за умови, що вона одна-єдина на цілий світ. Це — якості, пов'язані з людьми в суспільстві, а не в стані самотності. З тієї ж умови випливає, що не існує ні права власності, ні володарювання, ні чіткого визначення, що *«моє»*, а що *«твоє»*; є лише те, що належатиме будь-кому, хто зможе ним заволодіти, доти, доки він здатен утримувати це у себе. Ось і все, що стосується того недоброго стану, в якому людина фактично перебуває з волі самої природи; втім, є можливість вийти з нього; вона ґрунтується почасти на пристрастях, почасти на розумі людини.

Пристрасті, що схиляють людей до миру, — це страх смерті, бажання мати речі, потрібні для комфортного життя, і сподівання добути їх завдяки власній підприємливості. А розум підказує зручні правила миру, щодо яких люди можуть дійти згоди. Ці правила — те, що інакше називається законами природи; на них я зупинюсь детальніше у двох наступних розділах.

Розділ XIV.

Про перший і другий ЗАКОНИ ПРИРОДИ та про КОНТРАКТИ

Природне право, яке автори зазвичай називають *Jus Naturale*, є свободою, що її має кожна людина, використовувати власні можливості так, як вона бажає, задля збереження власної природи, тобто власного життя, і, отже, згідно з власним розумінням та здоровим глуздом вдаватись до будь-яких дій, які вона вважає найбільш придатними для цього.

Свобода, згідно з належним визначенням цього слова, розуміється як відсутність зовнішніх перешкод; такі перешкоди часто можуть віднімати в людини частину її можливостей робити те, що вона бажає, проте не можуть завадити їй використати ті можливості, які в неї залишаються, так, як це диктують їй її власне розуміння та здоровий глузд.

Закон природи (*Lex Naturalis*) — це відкритий розумом припис або ж загальне правило, згідно з яким людині забороняється робити те, що руйнує її життя або ж позбавляє її засобів для його збереження, і відмовлятися від того, що, як вона вважає, якнайкраще зберігає його. Автори, що пишуть на цю тему, плутають «*Jus*» та «*Lex*», «*право*» та «*закон*», проте ці поняття необхідно розрізняти, оскільки **право** полягає у свободі діяти або ж утримуватись від дій, тоді як **закон** спонукає і зобов'язує до першого чи до другого; отже, між законом та правом така ж відмінність, як між зобов'язанням та свободою, що несутимісні в рамках однієї й тієї ж справи.

Оскільки стан людини (як це зазначено в попередньому розділі) є станом війни кожного проти кожного, в якій кожен керується власним розумом, і немає нічого, що людина не могла б використати задля захисту власного життя від ворогів, то з цього випливає, що за таких умов кожен має право на що завгодно — навіть на тіло будь-кого іншого. А тому, допоки діє це природне право кожного на будь-яку річ,

жодній людині не гарантовано (хоч якою б сильною чи мудрою вона не була), що вона доживе до кінця терміну, який природа зазвичай відводить людям. І, отже, приписом, тобто загальним правилом здорового глузду, є те, що *кожен має прагнути до миру, допоки в нього є надія досягти його; коли ж мир для нього недосяжний, тоді він має шукати і використовувати всі наявні засоби й переваги у війні*. Перша частина цього правила містить перший, фундаментальний закон природи: *домогатись миру та зберігати його*. Друга ж частина відображає саму суть природного права: *захищати себе всіма наявними у нас засобами*.

Із цього фундаментального закону природи, згідно з яким людям належить прагнути до миру, впливає другий закон: *людина має бажати, якщо й інші цього бажать, — задля миру та захисту себе так, як вона вважає за необхідне, — відмовитись від власного права на всі речі і задовольнитись такою мірою свободи по відношенню до інших людей, яку вона дозволила б іншим людям мати по відношенню до себе*. Адже доки кожен має право робити все, що йому подобається, доти всі люди перебувають у стані війни. Проте якщо ні він, ні інші не відмовляються від свого права, тоді нікому немає сенсу поступатись ним — адже це означало б віддавати себе на поталу (чого ніхто не зобов'язаний робити) замість схилитись до миру. Це — євангельський закон: *роби іншим те, що ти хотів би, щоб інші робили тобі*. А також закон усіх людей: *quod tibi fieri non vis, alteri ne feceris**.

Відмовитись від права людини на будь-яку річ означає *поступитися свободою* перешкоджати іншому користатись його правом на те ж саме. Адже той, хто відмовляється від цього права чи віддає його, не передає при цьому комусь іншому право, якого той раніше не мав, — бо ж не існує нічого, на що кожен не мав би права від природи; він лише сходить зі шляху іншого, щоб той мав змогу користатися своїм первісним правом без перешкод з його боку; перешкод з боку інших осіб це не стосується. Таким чином, сприятливий вплив, що його справляє на людину відмова іншої від свого права, зводиться лише до зменшення перешкод використанню її власного первісного права.

* Не чини іншим того, чого ти не хочеш, щоб інші чинили тобі (лат.).

Правом поступаються, або просто відмовляючись від нього, або передаючи його іншому. *Проста відмова* має місце тоді, коли тому, хто її здійснює, все одно, хто матиме від цього користь. **Передача** відбувається тоді, коли той, хто вдається до неї, має намір, щоб із цього була користь певній особі (або особам). А коли людина у той чи інший спосіб передала або відмовилась від власного права, тоді кажуть, що вона **зобов'язана** або **зв'язана обов'язком** не заважати тим, кому це право передане чи дароване, мати з нього користь; і що вона *повинна* — і це її **обов'язок** — не відкликати цей свій добровільний акт; і що створення перешкод у користуванні правом у разі, коли від права відмовились чи його передали, рівнозначно вчиненню **несправедливості** і заподіяння **шкоди**, тобто *Sine Jure*. Тож у суспільних спорах *шкода* і *несправедливість* подібні до того, що у диспутах науковців дістало назву «абсурд». Там абсурдом називається те, що суперечить первісному твердженню; так само у суспільному житті несправедливістю і шкодою називається добровільне відкликання того, що добровільно зроблено спочатку. Спосіб, у який людина відмовляється від свого права або передає його, — декларація або офіційне повідомлення, підтверджені певним добровільним і достатнім знаком чи знаками, про те, що таким чином вона відмовляється (або відмовилась) від зазначеного права чи передає (передала) його тому, хто його приймає. Цими знаками можуть бути і лише слова, і лише дії, і (як це частіше за все трапляється) слова разом з діями. Такими ж є і **зобов'язання**, що примушують і зобов'язують людей, — зобов'язання, сила яких ґрунтується не на їхній природі (адже порушити дане слово простіше простого), а на страху перед певними поганими наслідками, до яких призведе їх порушення.

Коли людина відмовляється від свого права чи передає його, вона діє так, або беручи до уваги якесь інше право, що передається їй на підставах взаємності, або в сподіванні на якесь інше благо. Адже це добровільний вчинок; метою ж добровільних вчинків кожного є *власне благо*. Тож мають бути певні права, на відмову від яких чи на передачу яких не можуть вказувати будь-чийі слова та інші знаки. По-перше, людина не може відмовитись від права чинити спротив тим, хто здійснив на неї фізичний напад з метою позбавити її життя, адже в іншому разі її дії не можна тлумачити як такі, що спрямовані на

певне благо для неї. Те ж саме можна сказати і про рани, кайдани та ув'язнення — оскільки немає жодної користі від того, щоб терпіти це, на відміну від випадку, коли поранено чи ув'язнено когось іншого, а крім того, коли людина зазнає насильницького нападу з боку інших, вона не може визначити, збираються вони її вбивати чи ні. І насамкінець, мотив і мета відмови від права чи його передачі — не що інше, як безпека даної особи, тобто її життя і засобів, які дають змогу зберегти життя таким, що не набридне. Отже, якщо здається, що певна людина словами чи іншими знаками позбавляє себе можливості досягти мети, на яку вказували ці знаки, не варто думати, що вона справді мала саме це на увазі чи що такою була її воля; натомість слід вважати, що вона не зважала на те, яким чином тлумачитимуться такі слова і дії.

Взаємна передача права називається контрактом.

Між передачею права на річ і передачею чи продажем, тобто доставкою, самої речі є різниця. Адже річ можна як доставити одночасно із передачею права, що відбувається при купівлі та продажу за готівку, так і обміняти на товари чи землі; в останньому випадку доставка речі може відбутись пізніше.

Знову ж таки, одна зі сторін контракту може спочатку доставити річ, зазначену нею у контракті, а потім чекати на виконання іншою стороною її частини зобов'язань за контрактом у визначений час, довіряючи їй, — у такому разі контракт з її боку називається **угодою** чи **договором**; або ж обидві сторони можуть укласти контракт тепер, щоб виконувати його пізніше, — у таких випадках дії того, хто, заручившись довірою, має виконувати контракт у майбутньому, називаються *виконанням обіцянки* або вірністю їй; невиконання ж (якщо воно умисне) — *порушенням обіцянки*.

Коли передача права не є взаємною, тобто коли одна із сторін передає своє право в сподіванні досягнути таким чином дружби чи послуги з боку іншої сторони або її друзів, або здобути репутацію благодійника чи великодушної людини, або звільнитись від болю співчуття,

або в надії на божественну винагороду, тоді це не контракт, а **дар, безоплатний дарунок, милість** — всі ці слова означають одне і те саме.

Ознаками контракту є або *виразне твердження* або *припущення*. Виразне твердження складається зі слів, сказаних з розумінням того, що вони означають; слова ці вказують на *теперішній* або *минулий* час, як-от «я даю», «я дарую», «я дав», «я дарував», «я повеліваю, щоб це було вашим»; вони можуть стосуватись і майбутнього, як-от «я дам», «я подарую»; слова, що вказують на майбутнє, називаються **обіцянкою**.

Припущення є іноді наслідком слів, іноді — наслідком умовчання, іноді — наслідком дій, іноді — наслідком утримання від дій; загалом же для будь-якого контракту припущення — це все те, що достатньо чітко вказує на волю відповідної сторони контракту.

Самі лише слова, якщо вони стосуються майбутнього і містять просту обіцянку, не є достатньою ознакою безоплатного дарунка і, отже, не зобов'язують. Адже якщо вони стосуються майбутнього, як-от «завтра я дам», вони є ознакою того, що я ще не дав, а це значить, що моє право ще не передане і залишається у мене доти, доки я не передам його якимось іншим актом. Проте якщо слова вказують на теперішній чи минулий час, як-от «я дав/даю щось, що буде доставлене завтра», тоді моє завтрашнє право віддається сьогодні — на підставі саме цих слів, навіть за відсутності інших підтверджень моєї волі. Існує велика різниця між значеннями слів «*Volo hoc tuum esse cras*» і «*Cras dabo*», тобто між «*I will that this be thine to morrow*» («я повеліваю, щоб це було твоїм завтра») і «*I will give it thee to morrow*» («я віддам його тобі завтра»), адже слова «*I will*» у першому реченні вказують на вияв теперішньої волі, тоді як у другому вони означають обіцянку вияву волі у майбутньому; тож перші слова, вказуючи на теперішній час, передають майбутнє право, тоді як останні, вказуючи на майбутнє, не передають нічого. Однак якщо окрім слів є й інші ознаки повеління передати право, тоді, хоча дарунок і є безоплатним, все ж слова про майбутнє можна тлумачити як такі, що свідчать про передачу права; так, якщо хтось пропонує приз тому, хто першим закінчить дистанцію, то це безоплатний дарунок, і хоча

слова стосуються майбутнього, право все ж передається, адже якби ця людина не впевнилась, що її слова «хай буде так» зрозуміли правильно, вона не повинна була б дозволити бігунам стартувати.

У контрактах право передається не лише тоді, коли слова вказують на теперішній чи минулий час, а й тоді, коли вони стосуються майбутнього, оскільки будь-який контракт є взаємною передачею чи зміною права, і, отже, слід вважати, що той, хто обіцяє лише з тієї причини, що вже одержав ту користь, задля якої робиться обіцянка, насправді має намір передати своє право; адже якби він не вдовольнився таким тлумаченням власних слів, інший не виконав би спочатку свою частину контракту. Тож із зазначеної причини при купівлі, продажу та інших обумовлених контрактами актах обіцянка рівнозначна угоді, а отже, зобов'язує.

Про того, хто за умовами контракту діє першим, кажуть, що він цим *заслуговує* те, що має одержати в результаті виконання контракту іншим; він одержує це як *належне*. Отже, якщо багатьом пропонується приз, що його одержить лише той, хто переможе, або серед багатьох розкидаються монети, які дістануться тим, хто їх упіймає, то хоча це і безоплатний дарунок, однак перемогти або впіймати означає *заслужити* і дістати його як *належне*. Адже й тоді, коли пропонується приз, і коли розкидаються монети, передається право, хоча кому саме, визначається лише за результатами змагання. Однак між цими двома видами заслуг є відмінність, яка полягає в тому, що при контракті я заслуговую на обумовлене завдяки власним можливостям та потребі іншої сторони контракту, тоді як у випадку безоплатного дарунка я можу заслужити щось лише завдяки доброті дарувальника; при контракті я заслуговую на те, щоб інша сторона контракту поступилася своїм правом, у випадку ж дарунка я не заслуговую на те, щоб дарувальник відмовився від свого права, та коли він відмовиться від нього, воно перейде до мене, а не до когось іншого. І саме в цьому, як я вважаю, полягає вказана диспутантами відмінність між *Meritum congrui** та *Meritum condigni***. Адже

* Винагорода згідно з договором (лат.).

** Винагорода в силу достоїнства (лат.).

оскільки Всевишній пообіцяв рай тим людям (охопленим плотськими бажаннями), що ходитимуть по цьому світу, не порушуючи Його заповіді й не переступаючи визначені Ним межі, то кажуть, що той, хто ходитиме саме так, заслужить рай *Ex congruo*. Та оскільки жодна людина не може вимагати права на рай, посилаючись на власну праведність чи будь-яку іншу власну характеристику, а дістає це право лише безоплатною Божою милістю, то кажуть, що жодна людина не може заслужити рай *ex condigno*. Саме в цьому, як я вважаю, і полягає суть зазначеної відмінності; та оскільки диспутанти погоджуються з визначенням використовуваних ними фахових термінів лише тоді, коли це їм вигідно, я не підтверджуватиму жодної з їхніх дефініцій, а скажу лише ось що: коли дар не має конкретного адресата — як-от приз, за який змагаються, — тоді той, хто виграє, заслужить його і може вимагати приз як належне.

Якщо укладається договір, який сторони не виконують одразу ж, а який ґрунтується на взаємній довірі, тоді за звичайного природного стану (тобто стану війни кожного проти кожного) в разі виникнення будь-якого розумного сумніву цей договір вважатиметься нікчемним; однак коли обидві сторони підкоряються спільній силі, що має право і здатність примусити їх до виконання, тоді договір нікчемним не вважається. Адже перший за часом виконавець не має гарантій, що інший згодом виконає свою частину договору, оскільки узи слів надто слабкі, щоб приборкати людські амбіції, жадібність, злість та інші пристрасті за відсутності страху перед певною силою примусового характеру, тож на це не доводиться розраховувати за звичайного природного стану, коли всі люди рівні і самі визначають, наскільки виправданими є їхні страхи. Отже, перший за часом виконавець віддає себе на поталу ворогові, що суперечить праву (від якого він ніколи не може відмовитись) захищати власне життя і засоби існування.

Однак у цивільній державі, в якій є сила, покликана стримувати тих, хто в противному разі порушив би свої зобов'язання (обіцянки), цей страх вже не є розумним; з цієї причини той, хто, згідно з договором, має діяти першим, зобов'язаний зробити це.

Причиною страху, здатною зробити такий договір нікчемним, неодмінно має бути якась обставина, що виникла після укладення договору, наприклад, якийсь новий факт чи інша ознака відсутності волі до виконання; в противному разі договір не може бути нікчемним. Адже те, що не могло завадити людині обіцяти, не можна визнати і перешкодою до виконання.

Той, хто передає будь-яке право, передає й засоби користування ним, наскільки це є в його владі. Зокрема, коли хтось продає землю, то це тлумачиться як одночасна передача трав'яного покриву і взагалі всього, що там росте; той, хто продає млин, не може відвернути потік, що обертає його колеса. А ті, хто дають певній людині право управляти суверенною державою, як вважається, надають їй і право збирати податок на утримання армії та призначати магістратів для здійснення правосуддя.

Неможливо укласти договір з дикими тваринами, оскільки, не розуміючи нашої мови, вони не розуміють і не визнають будь-якої передачі права і не можуть передати будь-яке право іншому; без взаємного визнання договір неможливий.

Укладати договір з Богом неможливо інакше, ніж за посередництва того, з ким Бог розмовляє — або шляхом надприродного одкровення, або через своїх помічників, що правлять під Його керівництвом і від Його імені; інакше ми не можемо дізнатись, чи визнані Ним наші договори, чи ні. Тож той, хто клянеться в чомусь, що суперечить будь-якому закону природи, клянеться даремно, оскільки клястися в цьому несправедливо. Якщо ж він клянеться в чомусь, що кероване законом природи, тоді його зобов'язує не власна клятва, а цей закон.

Змістом, або предметом, договору завжди є щось, що підлягає обмірковуванню (адже укладення договору є виявом волі, іншими словами, результатом — причому кінцевим — обмірковування); тож він завжди тлумачиться як щось, що має здійснитись у майбутньому і виконання чого вважає можливим той, хто укладає договір.

Отже, обіцянка чогось, неможливість чого відома заздалегідь, не становить договору. Проте якщо неможливість того, що спочатку уявлялось можливим, буде виявлено пізніше, договір є дійсним і зобов'язує — щоправда, не до виконання самої дії, а до відшкодування вартості, або ж, якщо і це неможливо, до щирого намагання виконати договір в максимально можливому обсязі, — адже нікого не можна зобов'язати до більшого.

Звільнення від зобов'язань, даних у договорі, можливо двома способами: або шляхом їх виконання, або шляхом отримання згоди іншої сторони на звільнення від них. Адже виконання є природним завершенням зобов'язання, а звільнення — відновленням свободи, оскільки це — зворотна передача того права, у якому полягало зобов'язання.

Договори, укладені під впливом страху за умов простого природного стану, є зобов'язуючими. Наприклад, якщо я укладаю договір виплатити викуп ворогові чи зробити йому послугу в обмін на власне життя, то він мене зобов'язує. Адже це договір, згідно з яким вигода одного полягає у збереженні його життя, другий же натомість одержує гроші чи послугу; отже, коли жоден закон не забороняє виконання договору (як-от за умов простого природного стану), він є дійсним. Тому військовополонені, яким належить виплатити викуп, зобов'язані зробити це; якщо ж слабкіший правитель під впливом страху укладе не вигідний мирний договір із сильнішим, він зобов'язаний дотримуватись його, допоки (як це зазначено вище) не виникне якась нова виправдана причина для страху і, отже, для поновлення війни. І навіть у державі, якщо я змушений відкупитись від злодія, пообіцявши йому гроші, я повинен платити йому, поки цивільне право не звільнить мене від цього. Адже все, що я можу правомірно робити, не будучи зобов'язаним, я можу так само правомірно робити, уклавши відповідний договір під впливом страху; а те, про що я укладаю правомірний договір, я не можу правомірно порушити.

Попередній у часі договір спричиняє нікчемність всіх наступних договорів. Адже людина, що передала своє право іншій сьогодні,

вже не володіє ним і не може передати його ще комусь завтра; отже, пізніша обіцянка не передає права і не є дійсною.

Договір, згідно з яким я не вдамся до сили, щоб захистити себе від сили, завжди нікчемний. Адже (як я показав раніше) ніхто не може передати своє право чи відмовитись від права рятувати себе від смерті, поранення та ув'язнення (уникнення чого є єдиною метою відмови від будь-якого права), тож обіцянка не чинити спротив силі не передає жодного права в будь-якому договорі і, значить, не є зобов'язуючою. Адже хоча людина й може укласти договір з умовою *«Якщо я не зроблю цього чи того, убий мене»*, вона не може укласти договір з умовою *«Якщо я не зроблю цього чи того, то я не чинитиму тобі спротив, коли ти прийдеш мене вбивати»*. Адже людина природно вибирає менше лихо, тобто загрозу смерті під час опору, а не більше, тобто певну і негайну смерть за відсутності опору. Це твердження вважається справедливим щодо всіх людей, тому злочинців ведуть на страту чи до в'язниці озброєні охоронці, попри те, що ці злочинці погодились із законом, на основі якого їм винесено вирок.

Так само недійсним є й договір про самозвинувачення без гарантії прощення. Адже за природного стану, коли кожен є суддею, для звинувачення немає місця; натомість у громадянській державі за звинуваченням іде покарання, а оскільки воно полягає у застосуванні сили, то людина не зобов'язана не чинити їй спротив. Те ж саме стосується і звинувачення з боку того, хто стане нужденним в разі засудження підсудного, — скажімо, його батька, дружини чи утриманця. Справді, свідчення такого обвинувача, якщо тільки вони не надані добровільно, є напевно викривленими з природних мотивів і, отже, неприйнятними; у випадку ж, коли свідчення якоїсь людини не заслуговують на довіру, вона не зобов'язана давати їх. Далі, звинувачення під тортурами теж не слід вважати свідченнями. Адже тортури застосовуються як шлях до висновків і збору інформації під час подальшого слідства та пошуків істини; зізнання, зроблені за таких обставин, спрямовані на те, щоби полегшити стан того, хто зазнає тортур, а не на те, щоб поінформувати тих, хто вдається до них, — тож таким зізнанням не

варто довіряти як достатнім свідченням; справді, той, хто позбувається мук завдяки хоч справедливим, хоч надуманим звинуваченням, робить це в силу права зберегти власне життя.

Сила слів, як зазначено вище, надто слабка, щоб спонукати людей виконувати умови договорів; з огляду на людську природу, можна уявити лише два способи зміцнити її. Це або страх перед наслідками недотримання слова, або слава чи гордість від того, що, як видається, той, хто дав слово, не має потреби порушувати його. Останній випадок є виявом шляхетності, настільки рідкісним, що на нього не варто розраховувати, особливо коли йдеться про тих, хто бажає багатства, влади або чуттєвих утіх, тобто про більшу частину людства. Пристрасть, на яку варто зважати, — це страх; його спричиняють два загальних чинники: один — це сила невидимих духів; другий — сила тих людей, кого можна образити. Хоча перший з цих двох чинників і могутніший, та все ж страх перед другим зазвичай сильніший. Страх перед першим притаманний кожній людині, її релігії: яка має своє місце у людській природі до часів переходу до цивільного стану суспільства. Другий вид страху не такий — принаймні він не настільки сильний, щоб спонукати людей дотримуватись своїх обіцянок; адже за умов простого природного стану нерівність сил можна виявити лише на полі битви. Тим-то за часів, що передують цивільному стану суспільства, а також коли мирний плин його життя порушує війна, ніщо не може зміцнити досягнутий мирний договір, — навіть якщо приборкано спокуси, породжені жадобою, амбіціями, хиттю та іншими пристрасними бажаннями, — крім страху перед тією невидимою силою, якій усі поклоняються як Богам, — страху розплати за віроломство. Тож усе, чого можна домогтися в стосунках між двома людьми, невіддільними цивільній владі, — це примусити кожного з них поклястись Богом, якого він боїться; така *клятва*, або ж *клятва*, є словесною формулою, що додається до обіцянки; у такий спосіб той, хто робить обіцянку, заявляє, що в разі її невиконання він відмовляється від милості свого Бога або закликає Його помститись йому. Саме такою була язичницька формула: «У противному разі хай мене вб'є Юпітер, як я вбиваю цю тварину». Такою є й наша формула: «Я вчиню так-то

і так-то, тож поможи мені, Боже». Разом з ритуалами та церемоніями, які кожен використовує у своїй релігії, це має на меті посилювати страх перед клятвopopушенням.

При цьому виходить так, що клятва, яка має будь-яку іншу формулу чи супроводжується іншим ритуалом, ніж та, якою присягаються, є даремною, більше того, вона взагалі не є клятвою; і що не можна клястись нічим, крім як тим, що особа, яка клянеться, вважає за Бога. Адже хоч іноді й бувало, що люди клялися своїми королями — чи то з остраху, чи то з метою лестощів, — та при цьому вони давали зрозуміти, що вшановують їх як божества. І що непотрібна клятва Богом є по суті богохульством; клятва ж іншими речами, яка трапляється у звичайних розмовах, — не клятва, а нечестивий звичай, що зумовлений надто гарячими обговореннями.

А ще виходить, що клятва не додає нічого до зобов'язання. Адже договір, якщо він правомірний, зобов'язує перед лицем Бога за відсутності клятви так само, як і при її проголошенні; якщо ж договір неправомірний, то він ні до чого не зобов'язує, хай навіть його й підтверджено клятвою.

Розділ XV.

Про інші закони природи

З того закону природи, згідно з яким ми зобов'язані передавати іншим ті права, котрі, якщо залишаться в нас, стануть на заваді мирному існуванню людства, впливає третій, а саме, що *люди мають виконувати укладені ними договори*; без цього договори даремні, будучи всього лише пустими словами, і, оскільки право всіх людей на всі речі існує й далі, ми все ще перебуваємо в стані війни.

Цей закон природи є першоджерелом і витокom **справедливості**. Адже якщо не укладено договору, це означає, що не передано жодного права і кожен має право на кожну річ, а отже, жодна дія не може бути несправедливою. Та коли укладено договір, тоді порушення його є не-

справедливим; тож **несправедливість** визначається не інакше, як *невиконання договору*. А те, що не є несправедливим, є *справедливим*.

Та оскільки договори на основі взаємної довіри, пов'язані зі страхом можливого невиконання умов тією чи іншою стороною, є нікчемними (як це сказано в попередньому розділі), то хоча першоджерелом справедливості і є укладання договорів, проте фактично мову про несправедливість не можна вести, поки не знято причини такого страху, а це неможливо, поки люди перебувають у природному стані війни. А тому, перш ніж поняття справедливості та несправедливості матимуть сенс, необхідна поява якоїсь сили примусового характеру, яка рівною мірою примушувала б людей виконувати їхні договори, загрожуючи їм певним покаранням, більшим за ту вигоду, яку вони розраховують отримати завдяки порушенню своєї частини договору, і віддавати ту власність, яку люди здобувають відповідно до взаємного контракту в обмін на універсальне право, яким вони поступаються; такої сили не існує, поки не створено державу. Підтвердження цьому можна знайти і в даному диспутантами звичайному визначенні справедливості, згідно з яким *«справедливість — це постійна воля віддавати кожному те, що є його власним»*. Отже, там, де немає *власного*, тобто власності, немає і несправедливості; а там, де не створено сили примусового характеру, тобто де не існує держави, немає і власності, бо ж усі люди мають право на всі речі; отже, там, де немає держави, ніщо не є несправедливим. Тим-то природа справедливості полягає в дотриманні дійсних договорів; але дійсність договорів починається лише з установа цивільної влади, достатньої для того, щоб примушувати людей дотримуватись їх; і саме звідси бере початок власність.

Безумний каже собі, що такої речі, як справедливість, не існує; іноді він може сказати так і вголос, серйозно твердячи, що оскільки про своє збереження і вдоволення кожен має дбати самостійно, то не може бути причини, чому кожен не може робити те, що, на його думку, сприяє цьому; тож укладати або не укладати договори, виконувати або не виконувати їх не суперечить здоровому глузду, коли це сприяє власній вигоді. При цьому він не заперечує, що існують договори і що вони іноді порушуються, а іноді дотримуються; і що їх порушення

можна назвати несправедливістю, а дотримання — справедливістю; та він питає, чи не може несправедливість, за відсутності страху перед Богом (адже той самий безумний каже собі, що Бог не існує), іноді іти поруч із здоровим глуздом, котрий диктує кожному дбати про власне благо, — особливо ж тоді, коли несправедливість сприяє такій вигоді, завдяки якій людина дістає змогу зневажати не тільки осуд та образи, але й силу інших людей. Царство Боже здобувається насиллям; тож чи не можна здобути його несправедливим насиллям? Хіба суперечитиме здоровому глузду здобути його саме таким чином, якщо неможливо постраждати від цього? А якщо це не суперечить здоровому глузду, то не суперечить це і справедливості; в протилежному разі справедливість не заслуговує на довічне схвалення. Внаслідок подібних розмірковувань злостивість, яка веде до успіху, стала називатись доброчесністю; декотрі, засуджуючи порушення обіцянки в будь-яких інших випадках, все ж не заперечують проти цього, коли воно має на меті здобуття Царства. А язичники, котрі вірили, що Сатурна скинув його син Юпітер, водночас вірили і в те, що саме Юпітер є месником за несправедливість; це трохи нагадує уривок із коментарів Коука (Coke) до Літлтона (Littleton), де він пише: «Якщо правомочного спадкоємця корони було позбавлено прав за зраду, але корона все ж переходить до нього, тоді акт позбавлення прав стає недійсним *eo instante* *; подібні приклади рішуче схиляють до висновку, що коли безперечний спадкоємець королівського престолу вб'є того, хто на ньому сидить, хай навіть це його батько, такий вчинок можна називати несправедливістю чи будь-яким іншим словом, та він ніколи не суперечитиме здоровому глузду з огляду на добровільні дії, до яких вдаються люди задля власної користі; дії ж, що найбільше сприяють людям у досягненні їхньої мети, якнайкраще відповідають здоровому глузду». Проте це правдоподібне міркування все ж неправильне.

Адже тут ідеться не про взаємні обіцянки, коли жодній із сторін не гарантовано їх виконання іншою, оскільки над тими, хто обіцяє, не стоїть цивільна влада, — бо ж такі обіцянки не є договорами; йдеться про випадки, коли одна із сторін уже виконала свою обіцянку

* Тієї ж миті (лат.).

або коли існує влада, здатна примусити її до виконання; тоді постає питання, чи суперечитиме здоровому глузду, тобто інтересам іншої сторони, виконання нею обіцяного? Я стверджую, що це не суперечить здоровому глузду. Щоб довести правильність даного твердження, ми повинні зазначити, по-перше, що коли людина робить щось, що за будь-яких передбачень і розрахунків веде до її загибелі, але потім якийсь не очікуваний нею випадок обертає все на її користь, то така подія не перетворює те, що зроблено, на розумну чи мудру дію. По-друге, в стані війни, коли кожен кожному ворог, внаслідок відсутності загальної влади, яка тримала б їх у покорі, жоден не може сподіватись захистити себе від загибелі власною силою чи розумом, без допомоги членів конфедерації, з боку якої кожен розраховує на такий самий захист, як і інші; отже, той, хто заявляє, що обдурювати тих, хто йому допомагає, розумно, має підстави не сподіватись на інші засоби безпеки, крім тих, які забезпечує його власна сила. Тож якщо того, хто, порушивши договір, заявляє, що, на його думку, він мав розумні підстави вчинити так, і буде прийнято в якусь спільноту, що об'єднується задля миру і самозахисту, то таке може статись лише внаслідок помилки тих, хто його прийме; якщо ж його приймуть, то незабаром вони побачать загрозу, що виникла внаслідок їхньої помилки; не можна розумно розраховувати на такі помилки як на засіб власної безпеки; тож якщо його залишать поза спільнотою або викинуть із неї, то він загине; якщо ж він житиме в такій спільноті, то це стане наслідком помилки інших людей, яку він не міг передбачити і на яку не міг розраховувати; отже, це не є розумним для його самозбереження; тож усі ті люди, що не штовхають його до загибелі, терплять його лише через незнання того, що є благом для них самих.

Стосовно згаданої вище ідеї здобуття надійного й вічного щастя на небі будь-яким шляхом, то вона легковажна, адже можна уявити лише один шлях: не порушувати договору, а виконувати його.

Що ж стосується іншого випадку — здобуття верховної влади шляхом повстання, — то очевидно, що хоч таке й може статись, та оскільки не можна з певністю очікувати цього, а скоріше навпаки, і оскільки таке здобуття влади навчає інших здобувати її в такий же

спосіб, то подібна спроба суперечить здоровому глузду. Тому справедливність, себто дотримання договору, є правилом здорового глузду, згідно з яким нам забороняється робити будь-що, що є руйнівним для нашого життя; отже, справедливність — це закон природи.

Деякі йдуть далі, визнаючи законом природи правила, що сприяють не збереженню життя людини на землі, а досягненню вічного щастя після смерті, чому, як вони вважають, може посприяти порушення договору, яке, таким чином, буде справедливим і розумним (так думають ті, хто вважає достойною справою вбивати, скидати з трону чи повставати проти володаря, чия влада над ними встановлена з їхньої власної згоди). Та оскільки про місцеперебування людини після смерті, тим більше про винагороду, що її там дають за порушення обіцянки, немає природних знань — це лише віра, що ґрунтується на словах людей, котрі кажуть, що пізнали це надприродним шляхом, або що вони знають тих, хто знав інших, котрі знали тих, хто пізнав це надприродним шляхом, — то порушення обіцянки не можна назвати приписом здорового глузду чи природи.

Інші — з числа тих, хто вважає дотримання обіцянки законом природи, — все ж роблять виняток для певних осіб, як-от єретиків, і посилаються на нього, щоб не виконувати договорів з іншими; та це також суперечить здоровому глузду. Адже якщо певна вада людини достатня для звільнення нас від виконання укладеного нами договору, то те ж саме, згідно із здоровим глуздом, мало б бути достатнім, щоб не укладати його.

Поняття справедливого й несправедливого при характеристиці людей означають одне, при характеристиці дій — інше. Коли ними характеризують людей, вони означають відповідність чи невідповідність способу дій здоровому глузду. Коли ж ними характеризують дії, то вони означають відповідність чи невідповідність здоровому глузду не способу дій чи способу життя, а саме конкретних дій. Тож справедливою є та людина, котра докладає максимум зусиль, щоб усі її дії були справедливими; несправедливою ж — та, що не дбає про це. Таких людей у нашій мові частіше називають праведними та неправед-

ними, рідше — справедливими та несправедливими, хоча значення те ж саме. Отже, праведна людина не втрачає цього звання через одну чи кілька неправедних дій, спричинених раптовим виявом пристрас-ті чи помилковим поглядом на речі або на людей; так само і непра-ведна людина не позбавляється своєї сутності, діючи чи утримуючись від дій через страх, тому що її воля визначається не міркуваннями справедливості, а очевидною вигодою від того, що вона збирається зробити. Блиску справедливості людським діям надає певна шляхет-ність чи доблесть відваги (що рідко зустрічається), коли людина зне-важає обман чи порушення обіцянки задля життєвого задоволення. Таку справедливість способу дій мають на увазі, називаючи справед-ливість чеснотою, а несправедливість пороком.

Але справедливість дій характеризує людей не як справедли-вих, а як *невинних*, тоді як несправедливість дій (яку ще називають заподіянням шкоди) лише дає підставу називати їх *винними*.

Далі, несправедливість способу дій є схильністю чи тенденцією до заподіяння шкоди; ця несправедливість існує ще до початку дій і не передбачає шкоди жодній конкретній особі. Натомість несправед-ливість дій (тобто шкода) передбачає, що шкоду завдано конкретній особі, а саме: тому, з ким було укладено договір; тож у багатьох випад-ках шкоди зазнає одна людина, тоді як збитки переходять на іншу. Так, коли господар наказав своєму слугі дати гроші незнайомцю, а той цього не зробив, то шкоду завдано господарю, якого слуга рані-ше домовлявся слухатись, проте збитків зазнав незнайомиць, перед яким у слуги не було зобов'язань і, отже, якому він не міг заподіяти шкоди. Далі, в державах приватні особи можуть прощати один одно-му борги, але не грабунки чи інші насильства, від яких вони зазнають збитків, тому що затримка з виплатою боргу шкодить їм самим, тоді як шкода від грабунків і насильства спричиняється державі.

Хоч би що не заподіювалося людині згідно з її власною волею, яку вона виразила тому, хто це чинить, така дія не становить шкоди для неї. Оскільки якщо людина, яка виражає свою волю, не відмовля-ється від свого первісного права робити те, що їй до вподоби, у рамках

якогось попереднього договору, то порушення договору не має місця, а значить, шкода не заподіюється. Якщо ж така відмова мала місце, то висловлення волі, щоб це було заподіяне, означає звільнення від договору, так що, знову-таки, шкоди не завдається.

Справедливість дій автори поділяють на *комутативну* та *дистрибутивну*; перша, за їх твердженнями, становить арифметичну, а друга — геометричну пропорцію. Отже, комутативна, на їхню думку, полягає в рівній вартості речей, щодо яких укладено контракт, дистрибутивна — у рівному розподілі вигоди серед тих, хто рівною мірою на неї заслуговує. Виходить, несправедливо продавати за вищу ціну, ніж та, за якою ми купили, чи давати людині більше, ніж вона заслуговує. Вартість усіх речей, щодо яких укладено контракт, вимірюється апетитом сторін контракту; тож справедлива вартість — та, яку вони готові віддати. А те, на що заслуговують (якщо воно не обумовлене в договорі, згідно з яким одна сторона, виконавши свою частину договору, заслуговує на виконання іншою стороною її частини, — такий випадок відноситься до комутативної, а не до дистрибутивної справедливості), не належить з огляду на справедливість, а надається як милостива винагорода. Отже, подібний виклад цієї відмінності неправильний. Правильно кажучи, комутативна справедливість — це справедливість сторони контракту, тобто виконання договору щодо купівлі та продажу, здавання та взяття в оренду, надання та отримання позички, обміну, бартеру та інших дій, обумовлених у контракті.

Дистрибутивна ж справедливість — це справедливість арбітра, тобто акт визначення того, що є справедливим. При цьому про арбітра (якому довіряють ті, хто призначили його арбітром), що виконав довірену йому справу, кажуть, що він роздав кожному належне; це дійсно справедливий розподіл, і його можна назвати (хоч це і неточно) дистрибутивною справедливістю; точніша назва — рівність, що також є законом природи, як це буде показано у відповідному місці.

Подібно до того, як справедливість залежить від попередньо укладеного договору, **вдячність** залежить від попередньо зробленої милості, тобто від попереднього безоплатного дарунка; це четвертий

закон природи, який можна висловити в такій формі: *людина, що одержує благо від іншої просто як милість, повинна намагатися зробити так, щоб той, хто надав це благо, не мав розумної підстави жалкувати про цей вияв своєї доброї волі*. Адже жоден не віддає нічого, не маючи при цьому на меті благо самому собі; оскільки ж дарунок добровільний, то, як і при всіх добровільних діях, метою кожного є власне благо; при цьому, якщо люди побачать, що на них чекає розчарування, то не буде ні благодійності, ні довіри, а отже, і взаємодопомоги; не буде примирення одного з іншим, тож вони так і залишаться у стані *війни*, а це суперечить першому, фундаментальному закону природи, що вимагає від людини *прагнути до миру*. Порухення цього закону називається *невдячністю*; стосовно милості вона займає те саме становище, що й несправедливість стосовно зобов'язання за договором.

П'ятий закон природи — **сумісність**; мається на увазі, що *кожен прагне пристосуватися до інших*. Для розуміння цього закону зважимо на те, що коли люди формують спільноту, в ній виявляється природна різноманітність, в основі якої лежить різноманітність їхніх уподобань; подібну ж картину спостерігаємо в купі каміння, призначеного для зведення будівлі. Адже той камінь, що внаслідок нерівності поверхні та неправильної форми віднімає в інших більший об'єм, ніж сам заповнює, а з огляду на твердість не може бути легко зроблений пласким і тому заважатиме будівництву, будівельники викинуть, як малопридатний і клопітний; так само і ту людину, яка внаслідок вередливості своєї натури намагатиметься утримувати в себе речі, для неї зайві, а для інших необхідні, і яка через впертість вдачі не піддається виправленню, треба або залишити поза спільнотою, або викинути звідти, як зайвий клопіт. Адже кожен має — не лише по праву, але й з огляду на природну необхідність — докладати всіх зусиль, щоб дістати те, що потрібне для власного збереження, тож той, хто протидіятиме цьому заради зайвих речей, буде винним у війні, яка після цього розпочнеться; отже, він робить те, що суперечить фундаментальному закону природи, яким вимагається *прагнути до миру*. Тих, хто дотримується цього закону, можна назвати **товариськими** (латиною вони називаються *commodi*); тих, що діють всупереч йому, — *впертими, нетовариськими, норовливими, неслухняними*.

Шостий закон природи такий: *дбаючи про майбутнє, людина має прощати провини тих, хто, каючись, бажає цього*. Адже **прощення** — не що інше, як дарування миру; якщо його дарують тим, хто вперто виявляє ворожість, то це не мир, а страх, а якщо його не дарують тим, хто дбає про майбутнє, то це є ознакою відрази до миру, і, отже, суперечить закону природи.

Сьомий полягає в тому, *що при помсті* (тобто при відплаті злом за зло) *люди зважають не на величину скоєного зла, а на величину майбутнього добра*. Цим нам забороняється здійснювати покарання з іншою метою, крім виправлення правопорушника чи скеровування інших. Отже, цей закон логічно впливає з попереднього, яким вимагається прощати задля безпеки в майбутньому. Крім того, помста безвідносно до прикладу та майбутньої користі є тріумфом чи прославленням, образливим для іншого і безцільним (адже ціль — це завжди щось у майбутньому); але ж безцільне прославлення є марнославством і не відповідає здоровому глузду, а безпідставна образа веде до війни, суперечачи закону природи, і зазвичай називається *жорстокістю*.

Оскільки будь-які ознаки ненависті чи презирства провокують бійку — адже більшість людей радше поставить своє життя під загрозу, ніж не помститися, — то на восьмому місці серед законів природи ми поставимо такий припис: *жодна людина не повинна виражати ненависті чи презирства до іншої ділом, словом, виразом обличчя чи жестом*. Порушення цього закону зазвичай називається *зухвальством*.

Питанню про те, яка людина краща, немає місця в простому природному стані, за якого (як сказано вище) всі люди рівні. Ту нерівність, що існує нині, було запроваджено цивільними законами. Я знаю, що Аристотель у першій книзі «Політики» для обґрунтування своєї доктрини розділив людей на таких, що більше гідні командувати, маючи на увазі, що вони розумніші (саме так він думав про себе, з огляду на свій дар філософа), і на таких, що більше гідні служити (маючи на увазі тих, хто мав сильне тіло, та, на відміну від нього, не був філософом), немов розділення на господарів і слуг запро-

ваджувалось не за згодою людей, а через різницю в їхніх розумових здібностях, — та це суперечить не тільки здоровому глузду, а й досвіду. Адже дуже мало людей настільки нерозумні, що воліли б, аби їхнім життям керували не вони самі, а хтось інший; та й коли мудрі, через власну пиху, ідуть на битву з тими, хто сумнівається в їхній мудрості, чи ж вони завжди, або часто, або майже завжди здобувають перемогу? Тож якщо природа створила людей рівними, цю рівність слід визнати; або якщо навіть природа зробила людей нерівними, та оскільки ті, що вважають себе рівними, не погодяться на мир інакше, ніж на рівних умовах, то таку рівність слід визнати. А тому дев'ятим законом природи я визначаю таке: *кожен має визнати іншого рівним собі по природі*. Порухенням цього закону є *гординя*.

На цьому законі ґрунтується інший: *при укладенні миру жоден не повинен залишати за собою будь-яке право, яке б він не хотів залишити і за кожним із решти*. Усім людям, які прагнуть миру, необхідно поступитися певними природними правами, тобто не бути вправі дозволити собі що завгодно; однак задля збереження свого життя люди мають зберегти деякі права, зокрема, право розпоряджатися власним тілом, насолоджуватись повітрям, водою, рухом, мати змогу переїжджати з місця на місце та робити всі інші речі, без яких людина не може жити або не житиме добре. Якщо в такому разі люди потребують для себе щось, чого вони не хотіли б дозволити іншим, вони діють всупереч вищеназваному закону, яким вимагається визнання природної рівності, а значить, знову-таки усупереч закону природи. Тих, хто дотримується цього закону, називають *скромними*, а його порушників — *пихатими*. Грецькою порушення цього закону називається *πλεονεξία*, тобто бажання мати більше, ніж власну частку.

Отже, якщо комусь довірено розсудити двох людей, закон природи вимагає від нього, щоб він ставився до них *неупереджено*. Адже без цього спори між людьми не можна розв'язати інакше, ніж шляхом війни. Отже, той, хто виявляє упередженість у своєму судженні, своїми діями віднаджує людей від звернення до суддів та арбітрів, а значить (з огляду на порушення фундаментального закону природи) спричиняє війну.

Дотримання цього закону шляхом рівного розподілу між людьми того, що їм належить, називається **рівністю** і є (як сказано вище) дистрибутивною справедливістю; його порушення — *упередженість, протіпозітіс*.

З цього випливає інший закон: *речами, які не можна розділити, слід користуватися спільно, якщо це можливо, і без обмежень, якщо це дозволяє кількісна міра речі, а якщо ні, то пропорційно до кількості тих, хто має на це право*. У протилежному разі розподіл нерівний і суперечить рівності.

Та є й такі речі, які не можна ні розділити, ні використовувати спільно. У такому випадку закон природи, яким передбачена рівність, вимагає, *щоб повне право або (у разі почергового використання) право першочергового володіння визначалось жеребом*. Адже рівний розподіл є законом природи; інших же засобів рівного розподілу не можна уявити.

Щодо жеребкування, то існує два його види: *довільне та природне*. Довільне — те, про яке домовилися суперники; природне — або *первородство* (грецькою κληρονομία, тобто «дане долею»), або *першість заволодіння*.

Отже, ті речі, якими не можна ні користуватися спільно, ні розділити, слід присудити першому володареві, а в деяких випадках первонародженому, як такі, що набуті за жеребом.

Також законом природи є те, що *всі посередники на мирних переговорах повинні мати гарантії безпеки*. Адже закон, що диктує мир як *мету*, диктує й посередництво як *засіб*; засобом же посередництва є гарантія безпеки.

Та хоч би як сильно люди бажали дотримуватись цих законів, все одно постає питання щодо дій особи: по-перше, зроблено щось чи не зроблено; по-друге (якщо зроблено), суперечить це закону чи ні; перше називається питанням *про факт*, друге — питанням *про пра-*

во; тож допоки сторони спору не домовляться спільно винести його на суд сторонньої особи, вони залишаються такими ж далекими від миру, як і завжди. Стороння особа, на чий суд вони виносять своє питання, називається **арбітром**. Тому законом природи є те, що *сторони спору мають винести своє право на суд арбітра*.

Оскільки, як вважається, все, що будь-хто робить, спрямоване на його власне благо, жоден не спроможний бути арбітром у власній справі; та навіть якби хтось і годився для цього, все ж, з огляду на те, що рівність передбачає однакові можливості кожній стороні, виходить, що коли одному дозволено бути суддею, то й другому має бути дозволено те саме; тож спір, тобто причина війни, залишається і надалі, всупереч законові природи.

З тієї ж причини в жодній справі не можна призначати арбітром того, хто вочевидь матиме більший прибуток, почесні чи задоволення в разі виграшу однієї зі сторін, ніж у разі виграшу іншої, — адже цим він бере хабар (вірніше, хабара не можна уникнути), тож жодна людина не зобов'язана йому довіряти. А тому знову зберігаються спір і стан війни, що суперечить закону природи.

Оскільки в спорі щодо *факту* суддя не повинен вірити одній стороні більше, ніж другій (за відсутності інших аргументів), це означає, що він повинен повірити третій стороні, або третій і четвертій, тощо, адже в іншому разі питання залишиться невирішеним і зрештою розв'язуватиметься силою, що суперечить закону природи.

Такими є закони природи, які диктують мир як засіб збереження людських спільнот і які стосуються лише доктрини громадянського суспільства. Існують і інші речі, що штовхають конкретних людей до загибелі, як-от пияцтво та будь-яка інша нестриманість; отже, їх також можна віднести до того, що заборонено законом природи, проте згадувати їх тут не обов'язково і не зовсім доречно.

Таке виведення законів природи може видатись надто витонченим, щоб на них зважили всі люди, більшість із яких надто зайнята

пошуками їжі, а решта надто неуважна, щоб зрозуміти їх; тож щоб ніхто не міг цим виправдатись, усі закони зведено в один простий підсумок, який збагне навіть власник найскромнішого розуму; отже, *не чини іншим того, чого ти не хочеш, щоб інші чинили тобі*; це судження показує йому, що єдине, що він повинен зробити для вивчення законів природи, це порівняти дії інших людей зі своїми власними діями: вони видаються надто важкими для того, щоб було можливо покласти їх на протилежну шальку терезів, а свої власні — на їх місце, так що його власні пристрасті та себелюбство не можуть нічого додати до ваги, — тоді не буде жодного з цих законів природи, який не видався б йому дуже розумним.

Закони природи зобов'язують *in foro interno*, тобто зобов'язують бажати, щоб вони здійснились, та не завжди *in foro externo*, тобто не завжди зобов'язують їх виконувати. Адже той, хто захоче бути скромним, слухняним і виконувати всі свої обіцянки у такий час і в такому місці, де ніхто інший так не діяв би, зробить себе здобиччю інших і неодмінно прийде до загибелі, а це суперечить підвалинам усіх законів природи, що сприяють її збереженню. Далі, якщо хтось, будучи достатньо впевненим, що інші дотримуватимуться цих законів стосовно нього, сам не дотримується їх, то він прагне не до миру, а до війни і, отже, до насильницької руйнації власного ества.

Будь-що, до чого закони зобов'язують *in foro interno*, може бути порушене — не лише фактом, що суперечить закону, а й фактом, який з ним узгоджується, якщо людина вважає навпаки. Адже хоч у такому випадку її дія й відповідатиме закону, проте її мета суперечитиме йому, а це у випадку зобов'язання *in foro interno* є порушенням.

Закони природи незмінні і вічні, оскільки несправедливість, невдячність, пихатість, гординя, упередженість, небезсторонність тощо ніколи не можуть бути правомірними. Адже ніколи не може бути такого, щоб війна зберігала життя, а мир його руйнував.

Оскільки ці закони зобов'язують лише до бажання й намагання — я маю на увазі щире й постійне намагання, — дотримуватись

їх легко. Адже вони не спонукають ні до чого, крім намагання; той, хто намагається їх виконувати, вже виконує їх; той же, хто виконує закон, є справедливим.

Наука про них є істинна і єдина філософія моралі. Адже філософія моралі — не що інше, як наука про те, що є *добром*, а що *злом* у людському спілкуванні та спільноті. *Добро* і *зло* — поняття, що стосуються наших уподобань та антипатій, а вони, з огляду на різні темпераменти, звичаї та доктрини, також є різними; різні ж люди різняться своїми судженнями не лише щодо того, що приємно і що неприємно на смак, запах, слух, дотик та вид, але також і щодо того, які дії у звичайному житті відповідають здоровому глузду, а які ні. Більш того, одна й та сама людина в різні часи різна і в якийсь момент хвалить, тобто називає добром, те, що в інший момент засуджує, називаючи злом; звідси виникають диспути, спори і, зрештою, війна. Отже, доки людина залишається у простому природному стані (що є станом війни), мірилом добра і зла є особисті уподобання; однак усі згодні, що мир є добром, а значить, і засоби миру, до яких належать (як показано вище) *справедливість*, *вдячність*, *скромність*, *рівність*, *милосердя* та інші закони природи, є добром, тобто *моральними чеснотами*; їхні ж антиподи — *пороками*, злом. Врешті, наука про чесноти та пороки називається філософією моралі; тому істинна доктрина законів природи є істинною філософією моралі. Однак філософи-моралісти, визнаючи ті ж самі чесноти й пороки, проте не бачачи, в чому полягає їхнє добро, і не розуміючи, що вони мають цінуватись як засоби мирного, товариського та зручного життя, зводять їх до рівня звичайних пристрастей — ніби не причина, а міра сміливості визначає стійкість духу і не причина, а кількість подарованого визначає щедрість.

Цим приписам здорового глузду люди дали назву законів, що неправильно, адже це лише висновки, або теореми, щодо чинників, які сприяють їхньому збереженню та захисту, тоді як закон, у власному розумінні цього поняття, є словом того, хто по праву керує іншими. Та якщо ми зважимо на те, що ці теореми відображені в слові Бога, котрий по праву керує всіма речами, то маємо визнати, що називати їх законами цілком правильно.

Розділ XIX.

Про кілька типів ДЕРЖАВИ за способом установаження, а також успадкування верховної влади

Відмінності між державами впливають з відмінності суверена, тобто особи, що представляє всіх і кожного в спільноті. А оскільки верховна влада покладена або на одну людину, або на збори, що складаються з більшої кількості людей, причому право потрапити до цих зборів має або кожен, або не кожен, а лише деякі люди, що відрізняються від інших, то зрозуміло, що може бути лише три типи держави. Адже представником може бути або одна людина, або більше, і якщо більше, то це або збори всіх, або частини громадян. Коли представником є одна особа, тоді держава є **монархією**; коли збираються загальні збори, тоді це **демократична**, або народна, держава; коли до складу зборів входить лише частина громадян, тоді держава називається **аристократичною**. Не може бути ніяких інших типів держави, адже верховна влада (яка, як я показав, є неподільною) має повністю належати або комусь одному, або частині громадян, або всім.

У трактатах з історії та політичних книгах наводяться й інші назви способів правління, як-от *тиранія* та *олігархія*. Та це назви не інших форм урядування, а тих самих форм, але з негативним відтінком. Ті, кому не до вподоби *монархія*, називають її *тиранією*; ті, що невдоволені *аристократією*, називають її *олігархією*; а також ті, хто постраждали від *демократії*, називають її *анархією* (що означає відсутність правління); та все ж я думаю, що насправді ніхто не вважає відсутність правління новою формою правління; з тієї ж причини ніхто не повинен вважати, що коли уряд їм подобається, то це уряд одного типу, а коли не подобається, чи коли їх утискають правителі, то іншого.

Очевидно, що абсолютно вільні люди можуть, якщо забажають, надати повноваження одній людині, щоб та представляла їх усіх, а також надати таке повноваження зборам у будь-якому складі; отже, вони можуть підкоритись, якщо вважатимуть за потрібне, монархові так само абсолютно, як і будь-якому іншому представникові. Тому там, де

вже встановлена верховна влада, не може бути іншого представника того самого народу, окрім такого, перед яким поставлено певні цілі, обмежені сувереном. Адже в іншому разі це означало б визнання двох суверенів, і кожну особу представляли б два діячі, які у взаємному протистоянні повинні були б розділити ту владу, яка (якщо люди бажають жити в мирі) є неподільною, і таким чином привести спільноту до стану війни, що суперечить тій меті, з якою встановлюється будь-яка суверенна влада. Отже, наскільки абсурдно вважати, що верховні збори, запрошуючи жителів свого домініону послати своїх представників з повноваженням довести до відома зборів їхню пораду або бажання, розглядатимуть таких представників, а не себе самих, як абсолютно-го представника народу, настільки ж абсурдно думати те саме і щодо монархії. І я не уявляю, чому досі не набула належного визнання та очевидна істина, що в монархії той, хто володів установленою ще 600 років тому суверенною владою, кого єдиного називали сувереном, до кого всі піддані звертались «Ваша Величність» і кого вони беззаперечно визнавали своїм королем, попри все це ніколи не вважався їхнім представником, а цим титулом без заперечення починали називатись ті люди, котрих за його розпорядженням народ направляв для передачі своїх клопотань і для того, щоб дати йому (якщо він це дозволить) свою пораду. Це може служити пересторогою для тих, хто є справжнім і абсолютним представником народу, щоб вони пояснили людям суть власної посади і подумали про те, чи варто дозволяти іншим вважатися представниками спільноти з будь-якого приводу, якщо самі вони збираються виконувати довірені їм обов'язки.

Відмінність між цими трьома типами держави полягає не в тому, що в них різна влада, а в тому, що вони різною мірою пристосовані, або придатні, для забезпечення миру і безпеки народу, тобто для мети, задля якої їх установлено. Якщо порівнювати монархію з іншими двома типами, то можемо зауважити таке.

По-перше, той, хто самотійно уособлює народ чи є членом зборів, які його уособлюють, водночас представляє і себе як фізичну особу. І хоча він як політична особа може старанно дбати про загальний інтерес, ще старанніше — або принаймні не менш старанно — дбатиме

він про приватне благо для себе, своєї сім'ї, рідні та друзів; якщо суспільний інтерес перетнеться з приватним, він скоріш за все віддасть перевагу приватному, адже пристрасті людей зазвичай сильніші за здоровий глузд. Звідси випливає, що там, де найтісніше пов'язані суспільний і приватний інтереси, громада почувається найліпше. Але ж у монархії приватний інтерес збігається з суспільним. Джерелом багатства, влади й честі монарха є виключно багатства, сила й репутація його підданих. Адже жоден король не може бути багатим, славним чи убезпеченим, якщо його піддані бідні, нікчемні чи надто слабкі через злидні або відсутність злагоди між собою, щоб вести війну проти своїх ворогів; натомість у демократичній або аристократичній державі для приватних статків корумпованого чи амбітного діяча загальне процвітання в кілька разів менш вигідне, ніж підступна порада, зрадницька дія чи громадянська війна.

По-друге, монарх одержує пораду від того, тоді і там, від кого, коли і де забажає; отже, якщо він обдумує якусь справу, то сам вирішує, думку досвідчених людей якого рангу й стану вислухати, за скільки часу до події це зробити і який ступінь таємності забезпечити. Коли ж поради потребують верховні збори, до них не допускають нікого, крім тих, хто від початку має право там бути, а це здебільшого люди, досвідченіші у здобутті багатства, ніж у здобутті знання; вони дають свої поради в довгих промовах, які можуть підштовхнути і зазвичай спонукають людей до дій, але не вказують їм, як саме слід діяти. Адже від палахкотіння пристрастей *розуміння* ніколи не стає яснішим, а натомість засліплюється. Крім того, ніколи й ніде порада, яку було дано зборам, не залишиться таємною внаслідок чисельності їх складу.

По-третє, джерелом мінливості рішень монарха може бути лише непостійність людської природи, тоді як у зборах, окрім людської природи, мінливість рішень може спричинятися ще й кількістю присутніх. За умови тривалого нез'явлення кількох членів, які колись забезпечили прийняття рішення (а вони можуть бути відсутніми через потреби безпеки, внаслідок нехтування ними засідань чи з огляду на перешкоди особистого характеру), або старанного відвідування

засідань кількома іншими членами, що дотримуються протилежної думки, все, що було прийняте вчора, може бути відмінене сьогодні.

По-четверте, монарх не може розійтись у поглядах із самим собою через заздрощі чи особисту вигоду, натомість збори можуть, причому суперечності можуть сягнути такого рівня, що це спричинить громадянську війну.

По-п'яте, монархія відзначається тією незручністю, що будь-якого підданого волею однієї людини задля збагачення фаворита чи підлесника може бути позбавлено всього майна; визнаю, що це велика й неминуча незручність. Та те ж саме може трапитись і там, де верховна влада належить зборам, адже її члени мають таку ж владу, і вони можуть прислухатись до злої поради і спокуситись на слова ораторів так само, як монархи на слова підлесників; тож, взаємно підлещуючись, члени зборів по черзі вдовольняють жадібність та амбіції один одного. Але ж у монархів небагато фаворитів, і вони нікого не просувають, крім своєї рідні, тоді як у зборів фаворитів багато, рідня ж набагато численніша, ніж у будь-якого монарха. Далі, у монарха немає такого фаворита, який не міг би допомогти друзям монарха, так само як він виступає проти його ворогів, натомість оратори, іншими словами, фаворити верховних зборів, маючи велику здатність шкودити, мало кого здатні врятувати. Адже коли звинувачуєш, потрібно менше красномовство (така вже природа людини), ніж коли виправдовуєш, а визнання винним більш схоже на справедливість, ніж проголошення невинним.

По-шосте, з монархією пов'язана та незручність, що верховна влада може дістатись у спадок дитині або особі, що не здатна відрізнити добро від зла; незручність ця полягає в тому, що використовувати її владу має тоді якась інша людина або збори, що правитимуть згідно з її правом і від її імені як опікун і захисник її особи та влади. Проте сказати, що незручно довірити використання верховної влади людині чи зборам, — це все одно, що сказати, що правління загалом більш незручне, ніж сум'яття і громадянська війна. А тому вся небезпека, на яку можна посилатись, має зводи-

тись до боротьби між особами, що, ймовірно, суперничатимуть за таке почесне і прибуткове місце. Щоб показати, що причина цієї незручності не в формі правління, яку ми називаємо монархією, маємо розглянути таке: попередній монарх призначив опікуна для свого неповнолітнього спадкоємця — або безпосередньо у тексті заповіту, або непрямым чином, не заперечивши проти звичаю, який у такому випадку має діяти. Але тоді причину такої незручності (якщо вона трапилась) слід вбачати не в монархії, а в амбітності та несправедливості підданих; та це характерно для всіх типів правління тоді, коли людям недостатньо розтлумачили їхні обов'язки і права верховної влади. Може бути, що попередній монарх взагалі не дав розпоряджень з приводу такого опікунства; для цього випадку законом природи передбачене достатнє правило, згідно з яким опікуном має стати той, хто від природи найбільше зацікавлений у збереженні влади інфанта і кому його смерть чи відсторонення принесуть найменше користі. Адже кожна людина від природи прагне до власної вигоди і просування, а тому якщо інфанта буде віддано в руки тих, хто може забезпечити собі просування в разі заподіяння йому смерті або шкоди, то це не опікунство, а зрада. Отже, якщо, попри відповідні запобіжні заходи з метою уникнення будь-яких виправданих спорів з приводу правління при інфанті, все ж виникає суперництво, що призводить до порушення громадського спокою, то причину цього слід вбачати не в монархії як формі правління, а в амбіціях підданих та в тому, що вони нехтують своїми обов'язками. З іншого боку, серед великих держав, верховна влада в яких належить зборам, немає жодної, яка, радячись щодо питань миру, війни і законотворчості, не вела б себе так, ніби нею править дитина. Справді, дитина хоче, щоб її рішення не збігалося з тим, що їй порадили, і, отже, змушена діяти за підказками тих чи того, кому доручено доглядати за нею; так само збори бажають свободи не виконувати більшості порад, хоч гарних, хоч поганих. Дитині потрібен опікун чи захисник, який оберігав би її особу та владу; так само (у великих державах) верховні збори під час всіх великих небезпек і бід потребують *custodes libertatis*, тобто диктаторів, або охоронців їх влади, а це все одно, що тимчасові монархи, яким збори на певний строк можуть доручити здійснення влади в повному об-

сязі і які (наприкінці свого строку) частіше позбавляють їх влади, ніж королів-інфантів — їхні захисники, регенти або інші опікуни.

Хоча, як я щойно показав, є всього три типи верховної влади, а саме: монархія, за якої влада належить одній людині, демократія, де вона належить загальним зборам підданих, і аристократія, де вона належить зборам, що складаються з певної кількості осіб, яких призначено або які чимось відрізняються від решти, однак тому, хто розглядатиме конкретні держави, що існували й існують у світі, можливо, нелегко буде погодитися з тим, що всі вони зводяться до трьох типів, тож він, певно, схилитиметься до думки, що існують і інші форми, у яких ці основні типи поєднуються. Наприклад, виборні королівства, в яких верховна влада надається королям на певний час, або королівства, в яких влада короля обмежена (та все ж таку форму правління більшість авторів називає саме монархією). Далі, якщо народна чи аристократична держава підкорить ворожу країну і правитиме нею через президента, прокуратора або іншу посадову особу, то на перший погляд може видатись, що правління це, відповідно, демократичне чи аристократичне. Але це не так. Адже обрані королі — не суверени, а міністри суверена; і обмежені королі не є суверенами, а міністрами тих, хто має суверенну владу; натомість провінції, що підпорядковуються демократії чи аристократії іншої держави, управляються не демократично чи аристократично, а монархічно.

По-перше, що стосується виборного короля, чия влада обмежена тривалістю його життя, як це передбачено нині в багатьох християнських країнах, або певною кількістю років чи місяців, як це було з владою римських диктаторів, то в тому разі, коли він дістає право призначати спадкоємця, його влада перестає бути виборною і стає спадковою. Та якщо він не має права обрати собі спадкоємця, тоді має бути відома якась інша людина чи збори, які після його смерті зможуть обрати нового короля, інакше держава вмере і щезне разом із ним, повернувшись до стану війни. Якщо відомі ті, хто має право передавати верховну владу після його смерті, тоді також відомо, що верховна влада перед тим належала саме їм, адже ніхто

не має права віддавати те, чим не має права володіти й залишити в себе, якщо вважатиме за потрібне. Та коли немає нікого, хто зможе вручити верховну владу після смерті того, кого було обрано першим, тоді влада належить саме йому, більше того, закон природи зобов'язує його шляхом призначення спадкоємця убезпечити тих, котрі довірили йому владу, від повернення до жалюгідного стану громадянської війни. А це означає, що коли його обрали, він став абсолютним сувереном.

По-друге, король, чию владу обмежено, не стоїть вище за того чи тих, хто має право обмежувати цю владу; а той, хто не вищий, не є верховним, тобто не є сувереном. Тому тут верховна влада завжди належала тим зборам, що мали право обмежувати його; як наслідок, правління це не монархічне: воно або демократичне, або аристократичне; так, за часів старої Спарти, де царі мали привілей командувати своїм військом, верховна влада все ж належала ефорам.

По-третє, колись народ Рима правив на землі Юдеї (наприклад) через президента; та це не робило Юдею ні демократичною державою, адже її жителями не правили збори, членом яких мав право стати кожен із них, ні аристократичною державою, адже ними не правили збори, стати членом яких міг хто завгодно на їх вибір; натомість ними правила одна особа, і хоча для народу Рима це були народні збори, що рівнозначно демократії, проте для народу Юдеї, котрий не мав права на будь-яку участь в управлінні, та особа була монархом. Справді, коли людьми правлять збори, членів яких вони обрали з-поміж себе, то ця форма врядування називається демократичною або аристократичною, та коли ними правлять збори, які вони не обирали, то це монархічне правління — не *однієї* людини над іншою, а одного народу над іншим.

Оскільки плоть смертна, так що вмирають не тільки монархи, а й цілі збори, то за всіх цих форм правління задля збереження миру між людьми необхідно, щоб, окрім визнання умовної особи, визнано було й умовну нескінченність життя, — адже за її відсутності люди, котрими правлять збори, мали би повертатися до стану війни в будь-

який вік, а ті, якими править одна людина, — як тільки їхній правитель помер. Ця умовна нескінченність життя — це те, що називається правом *спадкування*.

Не існує досконалої форми правління там, де право передачі влади у спадок не належить нинішньому суверенові. Адже якщо воно належить будь-якій іншій конкретній людині чи приватним зборам, то це означає, що воно належить підпорядкованій особі, тож суверен може повернути його собі, якщо забажає; отже, насправді це право належить йому. Якщо ж воно не належить жодній конкретній людині, а полишене для нового вибору, тоді держава припиняє існування, адже право належатиме тому, хто зможе його взяти, а це суперечить намірові тих, хто установив державу, здобути цим вічну, а не тимчасову безпеку.

У демократичній державі цілі збори не можуть припинити своє існування, якщо не припинить існування та спільнота народу, якою вони мають керувати. А тому питанням про право успадкування влади за даної форми врядування взагалі немає місця.

В аристократичній державі, коли помирає хтось із членів зборів, право вибору іншого на його місце належить зборам як суверенові, котрий має вибирати всіх радників та посадовців. Адже те, що представник робить як виконавець, кожен із підданих робить як ініціатор. І хоча верховні збори можуть надати іншим повноваження обирати нових осіб для свого поповнення, та все одно саме вони як влада вирішують, чи проводити ці вибори, і вони ж можуть (якщо народ цього забажає) їх відмінити.

Найбільша проблема, пов'язана з правом спадкування, має місце в монархії; проблема ця виникає тоді, коли на перший погляд незрозуміло, хто має призначати спадкоємця, а також, як це нерідко буває, — кого саме призначено. Адже в обох випадках потрібно вда-тись до точніших логічних міркувань, ніж ті, до яких звикла будь-яка людина. Що стосується питання, хто має призначати спадко-

ємця монарха, котрий наділений верховною владою, тобто хто має приймати рішення щодо права спадкування (адже виборні королі та принци не володіють верховною владою, а лише користуються нею), то ми маємо визнати, що або той, хто володіє владою, має право розпоряджатись престолонаслідуванням, або це право повертається до роз'єднаних спільнот. Адже смерть того, хто володіє верховною владою, залишає спільноти взагалі без суверена, тобто без представника, який їх об'єднує і завдяки якому вони можуть вдаватись до будь-яких спільних дій, а тому вони не можуть вибрати будь-якого нового монарха, оскільки кожен з них має таке саме право, як і інші, підкоритись тому, хто, на його думку, найкраще здатний його захистити, або ж захищатись власним мечем, якщо вміє, а це означає повернення до сум'яття і до стану війни кожного проти кожного, що суперечить тій меті, з якою монархію було вперше встановлено. Тому очевидно, що у випадку встановлення монархії вибір спадкоємця завжди має здійснюватись за розсудом і з волі нинішнього володаря.

Що ж до питання (яке може іноді виникнути), кого саме чинний монарх бачить своїм наступником і спадкоємцем своєї влади, то відповідь на нього має бути чітко вказана в його словах і заповіті або виражена за допомогою інших, непрямих, але достатньо зрозумілих знаків.

Чіткий словесний наказ, або заповіт, він має обнародувати за життя *viva voce* * або письмово; так перші імператори Рима проголошували, хто буде їхнім спадкоємцем. Адже слово «спадкоємець» саме по собі вказує не на дітей чи на найближчих родичів людини, а на будь-кого, хто має за її бажанням прийти на її місце, про що вона проголошує яким завгодно способом. Отже, якщо монарх чітко — усно чи письмово — заявляє, що така-то людина стане його спадкоємцем, тоді ця людина вступає в права монарха одразу після смерті свого попередника.

Проте у випадку, коли відсутні заповіт та чіткий словесний наказ, слід зважити на інші природні ознаки волі, однією з яких

* Усно (лат.).

є звичай. Отже, там, де, відповідно до звичаю, безумовним наступником має бути найближчий родич, право спадкування належить саме найближчому родичеві, адже якби воля того, хто був при владі, виявилась іншою, він легко міг би проголосити її за життя. Аналогічно, там, де, відповідно до звичаю, наступником має бути найближчий родич чоловічої статі, право спадкування належить, з тієї ж причини, найближчому родичеві чоловічої статі. Те ж саме стосується і випадку, коли звичай віддає перевагу жінці-родичці. Адже про який би звичай не йшлося, якщо людина може виправити його словом, проте не робить цього, то це природна ознака того, що вона бажає зберегти цей звичай.

Коли ж не діє ні звичай, ні заповіт, то в такому разі слід вважати, по-перше, що монарша воля полягає в тому, щоб форма правління залишалась монархічною, оскільки він затвердив цю форму стосовно себе. По-друге, що його власна дитина — чоловічої або жіночої статі — має перевагу над будь-чиєю, оскільки вважається, що люди від природи мають більшу схильність сприяти власним дітям, ніж чужим, а серед своїх — синам більше, ніж дочкам, адже від природи чоловіки більше, ніж жінки, підходять для трудових та пов'язаних з небезпекою дій. По-третє, якщо в нього немає дітей, тоді краще брат, ніж незнайомец; у будь-якому разі краще той, хто ближче по крові, ніж той, хто далі, оскільки завжди вважається, що чим ближчий родич, тим його більше люблять, і очевидно, що завжди найбільше шанують людину тоді, коли на неї падає відблиск величі її найближчої рідні.

Якщо визнати правомірною передачу монархом права спадкування через слова договору або заповіту, люди, певно, заперечуватимуть проти цього як проти значної незручності, — адже тоді він може продати або віддати своє право керувати ними чужинцеві, а оскільки чужинці (тобто люди, що звикли жити під іншим керівництвом і розмовляють чужою мовою) зазвичай недолюблюють інших, то це може призвести до гноблення його підданих, що справді є великою незручністю; проте її причиною може бути не лише їх підпорядкування правлінню чужинців, а й невірність правителів, не обізнаних з істинни-

ми правилами політики. Тому, підкоривши багато народів, римляни, щоб зробити своє правління стерпним, зазвичай усували цей привід для незадоволення скрізь, де вважали це за потрібне, даруючи іноді цілим народам, а іноді правлячим верствам кожного підкореного ними народу не лише привілеї, а й римське громадянство; при цьому багато з них ставали сенаторами і діставали відповідальні посади в Римі. І саме до цього прагнув наш наймудріший король Яків, коли прагнув до союзу двох своїх королівств — Англії та Шотландії. Якби він мав успіх, це, скоріш за все, відвернуло б громадянські війни, внаслідок яких нині потерпають обидва королівства. А тому коли монарх передає право спадкування в заповіті, це не шкодить інтересам народу, хоча з вини багатьох правителів це іноді визнається незручним. Що стосується правомірності, то з цього приводу доречний такий аргумент: хоч би яка незручність виникла внаслідок передачі королівства чужинцеві, те ж саме може статись і в результаті шлюбів із чужинцями, оскільки право спадкування може перейти до них; однак усі вважають це правомірною справою.

Розділ XX.

Про ПАТЕРНАЛІСТСЬКУ та ДЕСПОТИЧНУ ВЛАДУ

Держава, утворена шляхом заволодіння, — це та, верховна влада в якій здобута силою; її здобувають силою, коли окремі люди чи багато людей разом більшістю своїх голосів вирішують — під страхом смерті чи кайданів — уповноважити всі дії тієї людини чи зборів, які мають владу над їхнім життям і свободою.

Даний вид влади, або суверенної держави, відрізняється від установленної влади тим лише, що там люди, обираючи собі суверена, роблять це через страх одного перед одним, а не перед тим, кого вони установлюють, тоді як у розглядуваному випадку вони підпорядковують себе тому, кого бояться. В обох випадках вони роблять це через страх; на цю обставину слід зважити тим, хто вважає всі договори, укладені під страхом смерті чи насильства, недійсними: якби це було так, жодну людину в будь-якій державі не можна було би примусити

до покори. Щоправда, в установленій державі або в державі, утвореній шляхом заволодіння, обіцянки, дані під страхом смерті чи насильства, не є договорами і не зобов'язують, коли обіцяне суперечить законам; та причина цього не в тому, що обіцянку було дано під страхом, а в тому, що той, хто її давав, не має права на обіцяне. Далі, якщо він може виконати свою обіцянку на законній підставі, але не робить цього, то звільнити його від зобов'язання може не недійсність договору, а рішення суверена. Зазвичай невиконання будь-якої обіцянки, даної на законній підставі, є неправомірним. Та коли суверен, що діє тут як особа, яка представляє інших (актор), звільняє його від зобов'язання, тим самим його звільняє — як особа, що ініціює (автор) абсолюцію*, — той, хто силою домігся від нього обіцянки.

Однак права і наслідки, що впливають із суверенної влади, однакові в обох випадках. Владу суверена не можна без його згоди передати іншому; він не може втратити на неї право; жоден із його підданих не має права звинуватити його в заподіянні шкоди; вони не мають права покарати його; він вирішує, що необхідне для забезпечення миру, і він оцінює доктрини; він — єдиний законодавець і верховний суддя, що вирішує спори і визначає настання часу й нагоди для війни та миру; йому належить вибирати суддів, радників, командирів та всіх інших посадовців і міністрів та визначати винагороди й покарання, почесні й ранги. Причини цього ті ж самі, що їх наведено в попередньому розділі щодо тих прав і наслідків, які впливають з установленної суверенної влади.

Влада здобувається двома способами: на основі споріднення та завоюванням. Право володарювати на основі споріднення — те, яке батьки мають стосовно своїх дітей; його ще називають **патерналістським**. І джерело його слід вбачати не стільки у факті породження, — адже тоді виходило б, що батьки здобули право володарювати над своєю дитиною тому тільки, що породили її, — скільки у згоді самої дитини — чи то відкрито висловленої, чи виказаної іншими достатньо зрозумілими способами. Адже, дарувавши людині можливість

* Звільнення від зобов'язань (прим. перекладача).

народжувати, Бог передбачив для неї помічника; завжди існують двоє, котрі є рівною мірою батьками, тож право володарювати над дитиною повинне належати рівною мірою їм обом, а вона повинна однаково підпорядковуватись їм обом, що неможливо, адже жодна людина не може слухатися двох хазяїв. Деякі автори приписують право володарювання лише чоловікові, оскільки він належить до більш довершеної статі, та вони помиляються. Адже різниця в силі чи розсудливості між чоловіком та жінкою не завжди така помітна, щоб належність зазначеного права можна було визначити без війни. У державах цю суперечку вирішує цивільний закон; частіше за все (але не завжди) суд приймає рішення на користь батька, адже більшість держав засновано батьками, а не матерями родин. Та ми ведемо мову про звичайний природний стан, за якого не передбачено ні шлюбних законів, ні законів щодо виховання дітей, а існує лише закон природи і природний потяг статей одної до одної та до своїх дітей. За цього звичайного природного стану або батьки визначають договором, хто з них має право володарювання над дитиною, або не приймають такого рішення. Якщо вони домовляться, тоді належність права визначається договором. З історії відомо, що амазонки уклали договори з чоловіками сусідніх країн, до яких вони звертались, щоб забезпечити собі потомство; згідно з умовами цих договорів, вони відсилали хлопчиків чоловікам, а дівчаток залишали із собою; отже, право володарювання над дочками належало матері.

За відсутності договору право володарювання належить матері. Адже за звичайних природних умов, коли не існує шлюбних законів, невідомо, хто є батьком, якщо на нього не вказала мати, а тому право володарювання над дитиною залежить від її волі і, отже, належить їй. Зауважимо далі, що немовля спершу опиняється під владою матері, і та може або годувати його, або залишити напризволяще; якщо годуватиме, тоді воно завдячуватиме матері життям, а тому зобов'язане коритись їй, а не комусь іншому; як наслідок, право володарювання над ним належить матері. Проте якщо мати полишить немовля напризволяще, а хтось інший знайде і вигодує його, тоді право володарювання належатиме тому, хто його вигодував. Справді, дитина повинна коритися тому, хто її береже, адже саме

збереження життя є тією метою, з якою одна людина кориться іншій, а тому вважається, що кожен обіцятиме коритись тому, хто здатний врятувати або знищити його.

Якщо мати є батьковою підданою, тоді дитина під владою батька; якщо ж батько материн підданий (так буває, коли суверенна королева виходить заміж за одного зі своїх підданих), тоді дитина є підданим матері, оскільки батько також її підданий.

Якщо чоловік і жінка, монархи двох окремих королівств, мають спільну дитину і уклали договір щодо того, хто має право володарювання над нею, тоді належність права визначається цим договором. Якщо вони не укладуть такого договору, право володарювання має бути у того, на чийй землі дитина живе. Адже суверен кожної країни має право володарювання над кожним, хто живе в ній.

Той, хто має право володарювання над дитиною, має таке ж право і над дітьми цієї дитини, і над дітьми цих дітей. Адже той, хто має право володарювання над особою людини, має це ж право над усім, що їй належить; у протилежному разі право володарювання було б пустим звуком.

Право спадкування патерналістської влади має ті ж властивості, що і право спадкування монархії, про яке достатньо сказано в попередньому розділі.

Владу, здобуту шляхом завоювання або перемоги у війні, деякі автори називають **деспотичною** — від «δεσπότης», що означає «*лорд*» або «*хазяїн*»; вона подібна до влади хазяїна над слугою. Цю владу переможець здобуває тоді, коли переможений, щоб уникнути наявної загрози смерті, дає згоду (чи то у формі чіткого словесного вираження, чи то за допомогою інших достатньо зрозумілих знаків, що вказують на його волю) на те, що доки він має дозвіл на життя й тілесну свободу, переможець може розпоряджатись і першим, і другим, як забажає. Після того як таку згоду дано, переможений стає **слугою**, та аж ніяк не раніше, адже слово «*servant*» [«*слуга*»] (незважаючи

від того, походить воно від «*servire*» — «служити» чи від «*servare*» — «рятувати»; залишаю це питання на розгляд граматистів) означає не полоненого, якого утримують у тюрмі чи в кайданах, доки його власник, котрий захопив його або купив у того, хто його захопив, вирішить, що з ним робити (адже такі люди — яких зазвичай називають рабами — не мають жодних зобов'язань, зате по справедливості можуть розірвати кайдани чи втекти з тюрми і вбити свого хазяїна чи повести його із собою як полоненого), а того, хто, потрапивши у полон, дістав дозвіл мати фізичну свободу і кому хазяїн довіряє, оскільки одержав від нього обіцянку не втікати і не чинити шкоди.

А тому не перемога дає право володарювання над переможеним, а його власна згода. Він стає зобов'язаним не з тієї причини, що його перемогли — тобто побили й захопили у полон або змусили до втечі, — а з тієї, що він йде до переможця і кориться йому; так само й переможця капітуляція ворога (без обіцянки зберегти його життя) не зобов'язує помилювати його за те, що той віддав себе на його розсуд: вона не зобов'язує переможця залишати полоненого живим довше, ніж він за власним розсудом вважатиме за потрібне.

Коли благають про (як тепер кажуть) помилювання (греки називають це «ζωῦρία» — «взяття живим»), ті, що так роблять, мають на меті, підкорившись, не стати жертвою теперішньої люті переможця і згодом домовитись про збереження життя в обмін на викуп чи службу; отже, якщо когось помилювали, то тим самим не гарантували йому життя, а відклали це питання на подальший розгляд, — адже це була не капітуляція з умовою збереження життя, а віддання себе на розсуд. Тож життя переможеного буде в безпеці, а його служба буде належною лише тоді, коли переможець надасть йому фізичну свободу. Адже раби, що працюють у в'язницях чи в кайданах, роблять це не з обов'язку, а щоб уникнути жорстокості з боку наглядачів.

Хазяїн слуги є також і хазяїном усього, що той має, тобто його добра, його праці, його слуг і його дітей, і може домагатись використання всього цього так часто, як вважатиме за потрібне. Адже слуга довірив хазяїну своє життя, давши згоду коритися, тобто вважати за

власні рішення і уповноважувати все, що робитиме хазяїн. Якщо ж у разі відмови коритись хазяїн вб'є його, або закує в кайдани, або покарає його за непокору якимсь іншим способом, він сам вважатиметься особою, що ініціювала це (автором), і не буде вправі звинувачувати хазяїна в заподіянні шкоди.

Якщо підсумувати, то права та наслідки, що випливають як із патерналістської, так і з деспотичної влади, точно такі ж, як і ті, що пов'язані з установленою суверенною владою, причому з тих же причин, що їх розглянуто в попередньому розділі. Тож якщо чоловік, який є монархом двох різних країн, в одній з яких йому належить верховна влада, установлена народними зборами, а в іншій — шляхом завоювання, тобто здобута в результаті того, що кожен підкорився йому, щоб уникнути смерті або кайданів, вимагатиме від однієї країни більше, ніж від іншої, посиляючись на права завоювання або на те, що це переможена країна, то цим він виявить незнання прав верховної влади. Адже влада суверена абсолютна над обома однаково, інакше верховна влада взагалі відсутня, тож кожна людина вправі захищати себе власним мечем, якщо здатна на таке, а це означає стан війни.

При цьому видається, що велика сім'я, якщо вона не належить до якоїсь держави, є, з огляду на права верховної влади, маленькою окремою монархією — незалежно від того, хто входить до її складу: чоловік та його діти, чоловік та його слуги, або ж чоловік разом із дітьми та слугами; суверен у ній — батько або хазяїн. Однак сім'я не є, строго кажучи, державою — хіба що вона, завдяки своїй чисельності чи іншим можливостям, досить сильна, щоб не коритись, не наражаючись на небезпеку війни. Адже там, де група людей вочевидь надто слабка, щоб разом захиститись, кожен із них у час небезпеки може по-своєму вирішити, що йому найкраще підходить, щоб врятувати життя: чи то втекти, чи то підкоритися ворогові; так само дуже невелика група солдатів, яку застало зненацька чуже військо, може кинути свою зброю і попросити помилювання або втекти, щоб не бути порубаною. І цього досить, якщо говорити про те, що я з'ясував у результаті роздумів та висновків щодо суверенних прав, беручи до ува-

ги природу, потреби та наміри людей, які створюють держави і підпорядковують себе під владу монархів або зборів, котрим вони надають повноваження, достатні, щоб їх захистити.

Тепер давайте поглянемо на те, що з цього приводу сказано в Святому письмі. Сини Ізраїлю кажуть Мойсею таке: *«Говори ти з нами, і ми будемо слухати, та хай не говорить з нами Бог, щоб ми не вмерли»*. Це абсолютна покора перед Мойсеєм. З приводу прав королів Бог сам, словами Самуїла, каже: *«Оце буде право царя, що царюватиме над вами: він візьме синів ваших і поставить собі в колесниці свої та серед їздців своїх, і вони будуть бігати перед колесницею його; і щоб поставити собі тисячників та п'ятдесятників, і щоб орати орку його, і щоб жати жниво його, і щоб робити зброю військову його та колесничні приладдя його. А дочок ваших забере за мироварниць, і за кухарок, і за пекарок. І він позабирає поля ваші, і виноградники ваші, та кращі ваші оливки, і пороздає своїм слугам. А з вашого посіву та з ваших виноградників братиме десятину, і даватиме своїм евнохам та своїм слугам. І він забере рабів ваших, і ваших невільників, і найліпших ваших юнаків, і ваших ослів, і буде вживати їх на роботу свою. Він братиме десятину з вашої отари, а ви станете йому за рабів»*.

Це абсолютна влада, сутність якої підсумовано в останніх словах: *«ви станете йому за рабів»*. Далі, коли люди чують, яку владу матиме їхній цар, вони погоджуються на це і кажуть: *«І будемо ми, як усі люди, і буде нас судити наш цар. І він ходитиме перед нами, і провадитиме наші війни»*. Тут підтверджено те право, що його мають суверени як щодо військових, так і щодо судочинства; влада ця настільки абсолютна, наскільки абсолютною може бути влада, передана однією людиною іншій. Далі, в молитві царя Соломона, сказано таке: *«Дай же Своєму рабові серце розумне, щоб судити народ Твій, щоб розрізняти добре від злого»*. Звідси випливає, що суверенові належить бути суддею і визначати правила, за допомогою яких слід розрізняти добро від зла; правила ці є законами, а тому йому належить і законодавча влада. Саул прагнув позбавити Давида життя; однак коли той дістав можливість вбити Саула, і його слуги готові були саме так вчинити, Давид заборонив їм це, сказавши: *«Борони мене,*

Господи, щоб зробити ту річ моєму панові, Господньому помазанцеві, щоб простягнути руку свою на нього, бо він помазанець Господній!». Щодо слухняності слуг Св. Павло сказав: «Раби, слухайтеся в усьому тілесних панів», та «Діти, будьте слухняні в усьому батькам!». Ті, що підлягають патерналістській або деспотичній владі, виявляють безумовну покору. Далі: «На сидінні Мойсеевім усілися книжники та фарисеї; тож усе, що вони скажуть вам, робіть і виконуйте». Тут знову безумовна покоря. У Св. Павла: «Нагадуй їм, щоб корились вони правителям та тим, хто при владі, і слухались їх». Ця покоря також безумовна. Нарешті, наш Спаситель сам визнає, що люди повинні сплачувати ті податки, які призначаються царями, коли каже: «Віддайте кесарю кесарево»; він сам платив такі податки. І також те, що слова царя досить, щоб забрати будь-що у його підданого, коли в цьому є потреба; і те, що цар сам визначає наявність такої потреби, адже він сам, як цар євреїв, наказав своїм учням взяти ослицю та ося, щоб на них в'їхати в Єрусалим, кажучи: «Ідіть у село, яке перед вами, і знайдете зараз ослицю прив'язану та з нею ося; відв'яжіть, і Мені приведіть їх. А як хто вас питатиме, нащо вам вони, відкажіть, що їх потребує Господь, і їх відпустять». Вони не питають, чи його потреба є достатнім приводом, або чи він може судити про наявність такої потреби; натомість вони мовчки погоджуються з волею Господа.

До цих уривків можна додати ще й уривок з Книги буття: «Станете ви, немов Боги, знаючи добро й зло». І вірш II: «Хто сказав тобі, що ти нагий? Чи ти не їв з того дерева, що Я звелів був тобі, щоб ти з нього не їв?». Адже пізнання добра та зла, тобто судження про них, було заборонено через вказівку на плід дерева пізнання як випробовування Адамової покірності; щоб розпалити амбітність жінки, котрій той плід вже здавався красивим, Диявол сказав їй, що коли вони спробують його, то стануть, як боги, пізнавши добро та зло. Коли вони обоє скуштували його, то й справді взяли на себе Божу функцію — судити про добро та зло; проте вони не набули нового для себе вміння правильно їх розрізняти. Сказано, що коли вони з'їли плід, то побачили, що нагі; та ніхто не тлумачить цей уривок таким чином, що вони, мовляв, раніше були сліпі і не бачили власної шкі-

ри; значення тут очевидне: саме тоді вони вперше склали судження про свою наготу (створити їх такими була Божа воля), вирішивши, що вона непристойна; коли ж вони усоромились, то цим виказали мовчазний докір самому Богові. Після цього Бог каже: «*Чи ти не їв...*» і т.д., що має означати: чи ти, котрий має мені коритись, узявся судити про мої накази? Це чітко (хоч і в формі алегорії) вказує, що накази тих, хто має право їх видавати, їхні піддані не повинні ні осуджувати, ні оспорювати.

Отже, як я розумію, і здоровий глузд, і Святе письмо чітко вказують, що верховна влада — незалежно від того, належить вона одній людині, як у монархії, або одним зборам людей, як у народних або аристократичних державах, — настільки велика, наскільки великою можна уявити владу людини. І хоча можна завбачити багато поганих наслідків такої необмеженої влади, та все ж наслідки її відсутності, тобто постійна війна кожного проти свого сусіда, набагато гірші. Життєві умови людини ніколи не будуть позбавлені незручностей; та ні в одній державі не трапляється жодних великих незручностей, які не були б спричинені непокорою підданих і порушенням ними тих договорів, якими державу було започатковано. Тож якщо хтось, вважаючи верховну владу надто великою, спробує її зменшити, то йому доведеться підкоритись силі, здатній її обмежити, тобто ще більшій силі.

Найсерйозніше заперечення пов'язане з практикою: декотрі люди питають, де і коли відбулось визнання такої влади підданими. Проте їх самих можна запитати, коли чи де королівство довго обходилося без підбурення до заколотів та громадянської війни. У тих народів, чії держави існували довго, і були зруйновані лише війною з іноземцями, піддані ніколи не ставили під сумнів верховну владу. Та в будь-якому випадку пов'язаний із практикою аргумент, висловлений людьми, котрі глибоко не проаналізували і ретельно не зважили причини та природу держав і щодня страждають від неприємностей, спричинених незнанням цього, недійсний. Адже хоча б і скрізь по світу люди закладали фундаменти своїх будинків на піску, із цього не можна було б зробити висновок, що саме так і треба робити. Мистецтво створення

й збереження держав полягає в певних правилах, як в арифметиці та геометрії, а не в одній лише практиці (як у тенісі); проте і бідним людям, що не мають вільного часу, і тим, що його мають, досі забракло чи то цікавості, чи то слухних методів, щоб ці правила для себе відкрити.

Розділ XXI.

Про свободу підданих

Свобода, або **воля**, означає (за належного визначення) відсутність протидії (під протидією я розумію зовнішні перешкоди рухові); це поняття правомірно застосовувати не лише до розумних істот, але й до нерозумних та бездушних. Адже про будь-яку річ, зв'язану чи оточену таким чином, що вона може рухатись лише в межах певного простору, визначених протидією з боку якогось зовнішнього тіла, ми кажемо, що в неї немає свободи піти далі. Так само про всіх живих істот, поки вони ув'язнені чи стримуються стінами або ланцюгами, та про воду, поки її розтіканню перешкоджають береги чи посудина, ми зазвичай кажемо, що вони не мають свободи рухатись так, як би це відбувалося за відсутності таких зовнішніх перешкод. Та коли перешкода рухові притаманна самій речі, ми кажемо, що їй бракує не свободи, а здатності рухатись; такими є камінь, що лежить на місці, та людина, прикута до ліжка хворобою.

Відповідно до цього, правильного й загальновизнаного, значення даного поняття, **вільна людина** — *це та, яка, коли йдеться про речі, що їх вона здатна робити власними силами та розумом, не має перешкод, щоб робити те, що вона бажає*. Проте у випадках, коли слова «вільний» та «свобода» застосовуються до будь-чого іншого, крім тіл, їх використання некоректне, оскільки те, що не перебуває в русі, не зустрічає й перешкод; тож коли говорять, наприклад, «шлях вільний», то під цим мають на увазі свободу не шляху, а тих, що безперешкодно йдуть по ньому. А коли ми кажемо, що подарунок добровільний*, то вказуємо на свободу не дарунка, а дарувальника,

* Англійською також «free» – «вільний» (прим. перекладача).

якого жодні закон чи договір не зобов'язували дарувати цю річ. Тож коли ми *говоримо вільно*, то йдеться про свободу не голосу чи вимоги, а людини, яку жоден закон не зобов'язав говорити інакше, ніж вона це робить. Зрештою, із використання словосполучення «*свобода волі*» можна зробити висновок про свободу не волі, бажання чи схильності, а лише людини — про свободу, яка полягає в тому, що ця людина не зустрічає перешкод, роблячи те, до чого вона має волю, бажання чи схильність.

Страх і свобода взаємопов'язані; справді, коли хтось кидає свої речі в море через *страх*, що корабель потоне, він, хоч би що, діє так цілком добровільно і може відмовитись від цього, якщо забажає, — тож це дія того, хто *вільний*; також буває, що хтось сплачує борг лише через *страх* потрапити до в'язниці, а оскільки жодне тіло не заважає йому зволікати з виплатою, то це дія *вільної* людини. Загалом, всі дії, виконувані людьми в державах через *страх* перед законом, є діями, від яких ті, що їх вчинили, мали *свободу* утриматись.

Свобода пов'язана з *необхідністю*; так, вода має не лише *свободу*, а й *необхідність* спускатися по каналу; так само і щодо дій, добровільно виконуваних людьми, — адже вони є наслідком волі цих людей і, отже, наслідком *свободи*; та все ж, оскільки кожен вияв людської волі, кожне бажання та схильність є наслідком якоїсь причини, а та — іншої причини, і ланцюжок цей безперервний (його перша ланка — першопричина всього — в руках Бога), вони є наслідком *необхідності*. Тож для того, хто здатний бачити зв'язок між цими причинами, *необхідність* добровільних дій усіх людей буде очевидною. А тому Бог, котрий бачить усе і всім розпоряджається, також бачить, що *свобода* людини робити все, чого вона бажає, супроводжується *необхідністю* робити те, чого бажає Бог, — не більше і не менше. Адже хоч люди й можуть робити багато речей, яких Бог не вимагає від них і, отже, автором яких Він не є, та до жодної речі вони не можуть відчувати пристрасті чи схильності, причиною яких не є Божя воля. І якби Його воля не забезпечувала *необхідність* людської волі і, отже, всього, що від людської волі залежить, *свобода* людини суперечила б і перешкоджала всесиллю й *свободі* Бога. А це достатньо пояснює

(в контексті розглядуваного питання) ту природну *свободу*, яку єдину тільки й слід називати *свободою*.

Та оскільки люди — задля підтримання миру та збереження самих себе — створили умовну людину, яку ми називаємо державою, вони також створили й умовні ланцюги під назвою *цивільних законів*, що їх вони, за взаємною домовленістю, прикріпили одним кінцем до губ цієї людини, чи то пак зборів, яким вони надали верховну владу, а іншим кінцем — до власних вух. Хоча ці ланцюги за своєю природою і слабкі, та все ж вони можуть стримувати — тому що розірвати їх хоч і нескладно, але небезпечно.

Лише стосовно цих ланцюгів я зараз вестиму мову про *свободу підданих*. Адже оскільки в світі не існує жодної держави, в якій було б встановлено достатню кількість правил, щоб регламентувати всі дії та слова людей (бо ж це неможливо), то з цього неодмінно випливає, що в усіх випадках, не передбачених законами, люди мають свободу робити те, що, за їхніми власними міркуваннями, найвигідніше для них. Адже якщо розглядати свободу в належному значенні — як фізичну свободу, тобто як свободу від ланцюгів та тюрми, то голосні вимоги свободи, що злітають з вуст людей, котрі її і так явно мають, виглядають абсурдними. Далі, якщо розглядати свободу як звільнення від законів, то вимагати тієї свободи, за якої всі інші будуть господарями власного життя, не менш абсурдно. Та хоч би як абсурдно це було, саме її люди і вимагають, не усвідомлюючи, що закони не здатні захистити їх за відсутності меча в руках людини чи людей, покликаних забезпечувати виконання цих законів. Тож свобода підданих лежить тільки у сферах, не передбачених сувереном при регламентуванні їхніх дій, як-от свобода купувати й продавати чи укладати інші контракти один з одним, вибирати собі місце помешкання, спосіб харчування, ремесло, мати стільки дітей, скільки вони вважають за потрібне, тощо.

Та все ж ми не повинні думати, що за такої свободи верховна влада над життям та смертю відмінюється або обмежується. Адже, як було показано вище, хоч би що представник-суверен зробив підданому

з будь-якого приводу, неправильно кваліфікувати це як несправедливість чи шкоду, оскільки кожен підданий є автором кожної дії з боку суверена, так що той ніколи не бажає права на будь-яку річ з іншої причини, крім тієї, що він є підданим Бога і, отже, зобов'язаний дотримуватись законів природи. Тож може трапитись — і часто трапляється так у державах, — що підданого страчено за наказом суверенного володаря, та при цьому жоден з них не завдав несправедливості іншому; саме так сталося, коли Їфтах пожертвував своєю донькою, — у цьому і подібних випадках той, хто гине таким чином, мав свободу вчинити таку дію, — за яку його, однак, без заподіяння шкоди страчують. Те ж справедливо і щодо суверенного правителя, що страчує невинного підданого. Адже хоча така дія і суперечить законові природи, оскільки є порушенням рівності — як-от у випадку вбивства Урії Давидом, — та цим заподіяно шкоди не Урії, а *Богу*. Не *Урії* — оскільки право робити те, що забажається, було надано Давидові самим Урією, — але *Богу*, адже Давид був підданим *Бога*, тож порушувати рівність заборонялось йому законом природи. Цю відмінність вочевидь підтвердив сам Давид, коли розкаювся у скоєному, сказавши: «*Лише перед Тобою я згрішив*». Те ж стосується і жителів Афін: коли ті виганяли найвпливовіших громадян своєї держави на десять років, вони не чинили при цьому несправедливості, хоча йшлося не про те, який злочин скоїла особа, а лише про те, яка шкода може бути нею заподіяна; більше того, вони виганяли й тих, кого не знали, — кожен громадянин приносив на ринок власну мушлю, в якій було написано ім'я того, чиє вигнання він обстоював, не звинувачуючи того в чомусь конкретному; іноді виганяли когось на кшталт Аристиди — через репутацію справедливця; іноді — схильного до грубих жартів блазня, як-от Гіпербола, щоб у такий спосіб позбиткуватись над ним. Та не можна сказати, що суверенний народ Афін хотів мати право виганяти їх чи що афінянин бажав свободи збиткуватись або виявляти справедливість.

Свобода, яка так часто і з повагою згадується в історичних та філософських творах стародавніх греків і римлян, а також у писаннях та диспутах тих, котрі від них дістали всі свої знання про політику, є свободою не конкретних людей, а держави, — і свобода ця така ж, як і та, що її мав би кожен, якби не було ні цивільних законів, ні

держави взагалі. І наслідки її ті ж самі. Адже серед людей, що не мають повелителя, іде постійна війна кожного проти свого сусіда: немає спадщини, яку можна було б передати синові чи очікувати від батька, немає власності ні на майно, ні на землі, немає і безпеки, — є лише повна й абсолютна свобода кожної людини; так само серед країн та держав, що не залежать одна від одної, кожна держава (а не кожна людина) має абсолютну свободу робити те, що, як вона вважає (тобто як вважає та людина чи збори, що її представляють), принесе їй найбільшу користь. До того ж, вони живуть у стані постійної війни, на межі воєнних дій, зі зброєю на кордонах та з націленими на сусідів гарматами. Афіняни й римляни були вільними, тобто мали вільні держави; це означало не те, що кожен окремий громадянин мав свободу чинити спротив власному представникові, а те, що їхній представник мав свободу чинити спротив іншим народам чи вторгатись у їхні землі. До цих пір на вежах міста Лука великими літерами написано слово «*LIBERTAS*»; та з цього аж ніяк не випливає, що там окрема особа мала більше свободи чи ширше звільнення від обов'язку служити державі, ніж у Константинополі. Хай у державі хоч монархія, хоч народовладдя, та свобода все одно та ж сама.

Однак привабливе ім'я свободи легко вводить людей в оману, тож, не вміючи розрізняти як слід, вони помилково приймають за свободу власну спадщину та право первородства, що є всього лиш правом громадян. Та коли така ж помилка підтверджується авторитетом людей, що здобули репутацію своїми працями з даного предмету, тоді не варто дивуватись, коли це спричиняє ініціювання заколоту і зміну правління. Тут, у західних регіонах світу, ми змушені запозичувати думки щодо установа та прав держав у Аристотеля, Цицерона та інших грецьких і римських авторів, котрі, живучи в країнах народовладдя, не формулювали ці права, виходячи з принципів природи, а переписували їх до своїх книг з практики їхніх держав, які були демократичними; так граматисти описують правила мови, ґрунтуючись на практиці свого часу, чи правила поезії, спираючись на поеми Гомера та Вергілія. А оскільки афінян навчали (щоб стримати їх від бажання змінювати правління), що вони — вільні люди, тоді як усі ті, що живуть під монархією, — раби, тож Аристотель записав

у своїй «Політиці» (кн. 6, розд. 2), що *демократія передбачає свободу, оскільки прийнято вважати, що жодна людина не є вільною за будь-якої іншої форми правління*. Міркуючи подібно до Аристотеля, Цицерон та інші автори вибудували свою доктрину на поглядах римлян, котрих ненавидіти монархію вчили спочатку ті, хто, скинувши свого суверена, розділив між собою верховну владу в Римі, а згодом їхні спадкоємці. Начитавшись цих грецьких та латинських авторів, люди з дитинства набули (внаслідок хибного розуміння свободи) схильність до заколотів та свавільного контролю за діями своїх суверенів, а також до контролю за діями тих, хто контролює, проливши дуже багато крові; думаю, що не погіршу проти істини, коли скажу, що ніколи ні за що не сплачувалась така дорога ціна, як та, що її наші західні краї сплатили за вивчення грецької та латинської мов.

Перейдемо тепер до детального розгляду справжньої свободи підданого — іншими словами, до того, які накази свого суверена підданий може відмовитись виконувати, не чинячи при цьому несправедливості; нам слід визначити, які права ми передаємо, коли створюємо державу, чи (що рівнозначно) від якої свободи відмовляємось, визнаючи власними всі (без винятку) дії людини або зборів, яких ми робимо своїм сувереном. Акт нашого *підпорядкування* містить і наше *зобов'язання*, і нашу *свободу*; їх наявність слід аргументовано довести, відштовхуючись від суті такого акту, оскільки жодна людина не може мати зобов'язання, яке не виникло б як результат якоїсь її дії, адже всі люди від природи є рівними у своїй свободі. А оскільки підґрунтям для такого доведення має бути або пряме словесне вираження «*я санкціоную всі його дії*», або намір того, хто підпорядковується владі суверена (цей намір повинен бути зрозумілим із мети того, хто підпорядковується), то зобов'язання і свобода підданого мають впливати або із зазначених вище слів (чи тотожних їм за змістом), або з мети установа верховної влади, тобто забезпечення миру між підданими та захисту їх від спільного ворога.

Отже, перш за все, оскільки установа суверенна влада ґрунтується на договорі кожного з кожним, а суверенна влада на основі заволодіння — на договорі між переможеним та переможцем чи між

дитиною та батьком, то зрозуміло, що кожен підданий має свободу щодо усіх тих речей, право на які не може бути передане договором. Вище, в розділі XIV, я показав, що договори з обіцянкою не захищати власне тіло нікчемні. Ось що це означає.

Якщо суверен накаже людині (хай і справедливо засудженій), щоб вона вбила, поранила чи покалічила саму себе, чи щоб вона не чинила спротиву тим, хто на неї нападе, чи щоб вона обходилась без їжі, повітря, ліків чи будь-чого іншого, без чого вона не може жити, то ця людина має свободу не підкорятись.

Якщо суверен або представники його влади допитуватимуть людину щодо вчиненого нею злочину, вона не зобов'язана (без гарантії прощення) зізнаватись у ньому, оскільки жодну людину (як я показав у тому ж розділі) не можна договором примусити до самозвинувачення.

Знову ж таки, згода підданого на верховну владу міститься в словах *«я санкціоную, чи беру на себе, всі його дії»*; тут зовсім немає обмеження власної природної свободи: адже якщо я дозволяю комусь убити мене, то при цьому я не зобов'язуюсь убити себе, якщо він мені це накаже. Одна річ — сказати *«вбий мене, чи мого товариша, якщо забажаєш»*, і зовсім інша — *«я в'ю себе, чи мого товариша»*. З цього випливає таке.

Самі по собі слова не можуть зобов'язати жодну людину вбити себе чи будь-кого іншого; отже, коли, як це іноді трапляється, хтось зобов'язаний виконати за наказом суверена будь-яке небезпечне чи безчесне доручення, то таке зобов'язання впливає не із словесного визнання нашого підпорядкування, а з наміру, тобто з мети, задля якої вчиняється дана дія. Тож коли наша відмова підкоритись заважатиме досягненню мети, задля якої було встановлено верховну владу, тоді ми не маємо свободи відмовитись; у противному разі ми її маємо.

З огляду на зазначене вище, той, кому як солдатові наказано битися з ворогом, хай його суверен і має досить прав, щоб покарати

його на смерть у разі відмови, все ж у багатьох випадках може відмовитись, не діючи при цьому несправедливо, — скажімо, коли він посилає замість себе іншого достатньо вмілого солдата, адже в цьому випадку він не перестає служити своїй державі. Крім того слід зважати на природну боязливість — не лише жінок (від яких не чекають виконання небезпечних обов'язків), а й тих чоловіків, чия відвага не більша за жіночу. Коли армії воюють, трапляються випадки втечі з поля бою солдат однієї або й обох сторін; проте коли солдати роблять це не через зраду, а через страх, їхні дії слід визнати не несправедливими, а безчесними. З тієї ж причини ухилення від бою є виявом не несправедливості, а малодушності. Однак той, хто сам поступає на військову службу чи бере за це гроші наперед, цим відмовляється від виправдання власною боязливістю і зобов'язується не лише йти на битву, а й не втікати з поля бою без дозволу свого командира. Коли ж захист держави вимагає одночасної допомоги всіх, хто здатний тримати в руках зброю, зобов'язаним стає кожний, адже в протилежному разі слід визнати, що установлення держави, яку вони не мають наміру чи сміливості зберегти, виявилось даремним.

Ніхто не має свободи чинити спротив мечу держави, захищаючи когось іншого, хоч винного, хоч невинного, — адже така свобода позбавляє суверена способів захисту нас, підриваючи таким чином саму сутність правління. Однак якщо багато людей разом чинили несправедливий спротив верховній владі чи скоїли якийсь тяжкий злочин, за який, як усі вони вважають, на них чекає страта, чи ж не мають вони в такому разі свободи об'єднатися з метою взаємодопомоги й захисту один одного? Звичайно, мають, — адже вони захищають своє життя, а винна людина має таке ж право робити це, як і невинна. При першому порушенні їхнього обов'язку справді відбулась несправедливість; але те, що згодом вони почали носити зброю, хай і з метою подальшого підтримання того, що вони раніше зробили, не є новим несправедливим актом. Якщо вони поведуться так лише з метою самозахисту, то це взагалі не є несправедливим. Однак пропозиція помилування позбавляє тих, кому її зроблено, можливості виправдатись потребою в самозахисті, так що подальша допомога будь-кого з них іншим та їхній захист стають неправомірними.

Що стосується інших свобод, то вони залежать від «мовчання закону». У випадках, щодо яких суверен не встановив жодного правила, підданий має свободу діяти — чи утримуватись від дій — на власний розсуд. Отже, така свобода у якихось місцях більша, в якихось менша, а також в якісь часи більша, в якісь менша, — відповідно до того, що більше до вподоби носіям верховної влади. Так, наприклад, був час, коли в Англії чоловік міг вторгнутись у власні земельні володіння (і відібрати їх у того, хто володів ними незаконно) силою. Однак у пізніші часи свободу силового вторгнення було скасовано законодавчим актом парламенту (за згодою короля). Далі, в деяких місцях світу чоловікам дано свободу мати багато дружин, тоді як у інших місцях такої свободи не дозволено.

Якщо підданий має спір зі своїм сувереном стосовно боргу, або права володіння землями чи майном, або будь-якої служби, яка від нього вимагається, або будь-якого покарання, фізичного чи грошового, що ґрунтується на попередньо прийнятому законі, то він має таку ж свободу звертатися до суду із позовом щодо свого права, як і у випадку спору з іншим підданим, щоб постати перед суддями, призначеними сувереном. Адже оскільки вимога суверена впливає із сили попередньо прийнятого закону, а не з його влади, то вважається при цьому, що від підданого не вимагається чогось іншого, крім того, що суд визнає належним згідно з даним законом. Тож такий позов не суперечить волі суверена, а значить, підданий має свободу вимагати слухання своєї справи і постановлення рішення відповідно до цього закону. Проте якщо суверен вимагатиме або візьме будь-яку річ, посиляючись на свою владу, то такий випадок непідвладний законові, оскільки все, що робить суверен своєю владою, робиться владою кожного підданого, тож той, хто подасть позов проти суверена за таких обставин, судитиметься сам із собою.

Якщо монарх (або верховні збори) подарує всім підданим (або комусь із них) таку свободу, за якої він втрачає змогу забезпечувати їхню безпеку, то такий дар є нікчемним, якщо тільки суверен прямо не відмовиться від своєї влади або не передасть її іншому. Адже якщо він мав змогу відкрито (якби такою була його воля) і чітко відмови-

тись від верховної влади чи передати її іншому, проте не зробив цього, то слід розуміти, що він не волів цього, а його дар став наслідком нерозуміння ним несумісності такої свободи з верховною владою; тож його верховна влада все ще зберігається, а разом з нею і всі ті повноваження, що необхідні для її здійснення, тобто повноваження, що стосуються війни і миру, відправлення правосуддя, призначення посадовців і радників, збирання податків та інші, перелічені в розділі XVIII.

Вважається, що зобов'язання підданих перед сувереном триває доти (і не довше), доки він досить сильний, щоб захистити їх. Адже жодний договір не може містити відмову від дарованого людям природою права захищати себе, коли ніхто інший не здатен їх захистити. Верховна влада — це душа держави; якщо її відділити від тіла, його члени втратять здатність рухатись. Метою підпорядкування є захист; де б людина не вбачала його — чи то у власному мечі, чи то в мечі когось іншого, — природа підпорядковує цьому мечеві і її покору, і її намагання залишатись захищеною. І хоча відповідно до намірів тих, хто установлює верховну владу, вона має бути безсмертною, та все ж природа її така, що вона не лише може зазнати насильницької смерті у війні з іноземцями, а й через нещастя та пристрасті людські від самого установлення несе в собі чимало зачатків природної смерті від міжусобних чвар.

Якщо підданий стане військовополоненим, або його особа чи засоби існування опиняться в руках ворога, і йому буде запропоновано життя та фізичну свободу в обмін на визнання себе підданим переможця, то він має свободу прийняти цю умову; прийнявши її, він стає підданим того, хто його захопив, — адже він не мав іншого способу зберегти себе. Те ж саме стосується й випадку, коли його затримують в іншій країні на таких же умовах. Проте коли людину утримують у в'язниці або в кайданах і їй не надано фізичної свободи, то немає підстав вважати, що вона договором зобов'язана до підпорядкування; тож вона має право, якщо зможе, втекти, використовуючи будь-які засоби.

Якщо монарх відмовиться від верховної влади і для себе, і для своїх спадкоємців, то його піддані повернуться до абсолютної природ-

ної свободи, адже хоча природа й може вказати, хто його сини і хто його найближчий родич, проте лише від його волі залежить (як сказано в попередньому розділі), хто буде його спадкоємцем. Тож якщо він не матиме спадкоємця, то більше не буде ні верховної влади, ні підпорядкування. Така ж ситуація виникне й тоді, коли він умре, не маючи відомих родичів і не проголосивши спадкоємця. Адже тоді не може бути спадкоємця, а значить, і належного підпорядкування.

Якщо суверен відправить свого підданого у вигнання, то впродовж цього вигнання той не буде його підданим. Проте той, хто відправлений із посланням чи отримав дозвіл подорожувати, залишається підданим; однак це є наслідком контракту між суверенами, а не договору про підпорядкування. Адже хоч би хто увійшов у чуже володіння, на нього поширюється дія всіх місцевих законів, якщо тільки йому не надано привілеї через дружні стосунки між суверенами або завдяки спеціальному дозволу.

Якщо монарх, програвши війну, визнає себе підданим переможця, то його піддані звільняються від колишнього підпорядкування і стають зобов'язаними переможцеві. Та якщо він став військово-полоненим чи втратив фізичну свободу, то це не можна тлумачити як відмову від його права на верховну владу, а тому його піддані зобов'язані коритись раніше призначеним посадовцям, що правлять не від свого, а від його імені. Адже оскільки його право зберігається, то під питанням лише адміністрація, тобто посадові особи та службовці; якщо він не мав змоги призначити нових, то вважається, що він підтверджує повноваження тих, кого сам раніше призначив.

Розділ XXVI.

Про цивільні закони

Під **цивільними законами** я розумію закони, що їх люди мають виконувати не тому, що вони є членами тієї чи іншої конкретної держави, а тому, що вони є членами держави взагалі. Адже знання певних конкретних законів належить тим, хто займається вивчен-

ням законів своїх декількох країн, тоді як загальне знання цивільного права дане кожній людині. Жителі Давнього Риму називали свій закон *цивільним правом*, від слова «civitas», що означає державу. А ті країни, що перебували у складі Римської імперії й керувались її законами, все ще зберігають ту частину цих законів, яка, на їхню думку, їм підходить, і називають цю частину цивільним правом, відокремлюючи його від решти їхніх цивільних законів. Та не про це я вестиму тут мову; я маю намір показати не те, що є законом тут чи там, а те, чим є закон, як це робили Платон, Аристотель, Цицерон та багато інших, не займаючись вивченням права.

Перш за все, очевидно, що загалом закон — не порада, а наказ, причому наказ не будь-кого будь-кому, а наказ людини, котра адресує його тому, хто раніше зобов'язався їй коритися. Що ж до цивільного закону, то тут додано лише вказівку на особу, яка дає наказ, тобто «*persona civitatis*» — особа держави.

З огляду на наведене вище, я визначаю цивільний закон таким чином: *цивільний закон для кожного підданого — це ті правила, виконувати які держава наказала йому усно, письмово чи в іншій формі, що достатньо вказує на її волю, щоб розрізняти, що правильно і що неправильно, тобто що суперечить правилу, а що йому не суперечить.*

У цьому визначенні геть усе зрозуміло з першого погляду. Справді, кожен бачить, що деякі закони адресовано всім підданим узагалі, деякі окремим провінціям, деякі окремим місцевостям, а деякі окремим людям; тож це закони для кожного з тих, на кого спрямовано наказ, і ні для кого іншого. І що закони є правилами про справедливе й несправдливе; ніщо не вважається несправдливим, якщо воно не суперечить якомусь закону. Далі, що закони не може творити ніхто, крім держави, адже ми підпорядковуємось лише їй; і що накази слід виражати за допомогою достатньо чітких знаків, інакше людина не зрозуміє, як їх виконувати. А тому, хоч би до яких висновків як неминучих наслідків цього визначення ми прийшли, їх слід визнати істинними. Далі я наводжу свої висновки з цього визначення.

1. В усіх державах законодавцем є лише суверенний правитель — хоч би це була одна людина, як за монархії, хоч би збори, як за демократичного чи аристократичного правління. Адже законодавець — це той, хто творить закон. Лише держава приписує і диктує виконання тих правил, що їх ми називаємо законами; тому саме держава є законодавцем. Проте держава не є особою і не здатна робити нічого інакше, ніж через свого представника (тобто суверена); тож єдиним законодавцем є суверен. З цієї ж причини ніхто не вправі скасувати прийнятий закон, крім суверена, оскільки скасувати закон можна не інакше, ніж іншим законом, яким забороняється його подальше виконання.

2. Верховний правитель держави — чи то збори, чи то одна людина — не підлягає цивільним законам. Адже, маючи право творити й скасовувати закони, він може, коли забажає, звільнити себе від такого підпорядкування, скасувавши ті закони, що йому не до вподоби, і створивши нові; отже, він був вільним із самого початку. Адже вільним є той, хто може бути вільним, коли забажає; крім того ніхто не може бути зобов'язаним перед самим собою, адже той, хто може зобов'язувати, може й звільняти від зобов'язань, а тому той, хто зобов'язаний лише перед собою, не є зобов'язаним.

3. Якщо звичай набуває сили закону внаслідок тривалого використання, то це стає результатом не тривалості періоду його використання, а волі суверена, вираженої в його мовчанні (адже іноді мовчання є підтвердженням згоди), і цей звичай залишатиметься законом лише доти, доки суверен зберігатиме мовчання з цього приводу. Тож коли перед сувереном постане питання щодо права, яке ґрунтується не на його теперішній волі, а на раніше створених законах, тоді період використання не зумовлюватиме упередженості володаря на користь цього права, — питання вирішуватиметься на основі права справедливості. Адже багато несправедливих дій і несправедливих вироків продовжують мати місце ще з незапам'ятних часів. Наші юристи не визнають жодних звичаєвих законів окрім розумних, вважаючи, що недобрі звичаї слід скасувати; однак судити про те, що є розумним, а що слід скасувати, має творець закону, тобто верховні збори чи монарх.

4. Закон природи містить у собі цивільний закон, і навпаки; обидва вони мають рівний обсяг. Адже закони природи, суть яких полягає в рівності, справедливості, вдячності та інших моральних чеснотах, пов'язаних із зазначеними, в умовах простого природного стану (як я зауважив у кінці розділу XV) є, власне, не законами, а якостями, що схиляють людину до миру та послуху. Лише після того як державу встановлено, і не раніше, вони справді стають законами, оскільки відтоді вони є наказами держави, тобто цивільними законами. Адже саме верховна влада зобов'язує людей виконувати їх. Справді, оскільки приватні особи проголошують різні погляди щодо того, що є рівністю, що — справедливістю, а що — моральною чеснотою, тож щоб ці поняття стали зобов'язуючими, потрібні приписи верховної влади та запровадження покарань за їх порушення; такі приписи стають частиною цивільного закону. Тому закон природи є частиною цивільного закону в усіх державах світу. Водночас цивільний закон є частиною приписів природи. Адже чинити справедливість, тобто виконувати договір, і віддавати кожному те, що йому належить, є приписом природи. Але ж у державі геть усі піддані уклали договір виконувати цивільні закони (чи то кожен з кожним, коли вони зібрались для призначення спільного представника, чи то кожен окремо із самим представником, тобто з тим, хто підкорив їх мечем і кому вони обіцяють підкорятися в обмін на своє життя); тож коритися цивільному законові є також частиною закону природи. Цивільний та природний закони — не різні види, а різні частини закону; перша, писана, називається цивільним законом, інша, неписана, — природним. Та природне право, тобто природну свободу людини, може бути урізано й обмежено цивільним законом; більше того, мета створення законів саме й полягає в такому обмеженні, без якого мир неможливий. А закон з'явився у світі лише для того, щоб обмежувати природну свободу певних людей таким чином, щоб вони не шкодили, а допомагали один одному і об'єднувались проти спільного ворога.

5. Якщо суверен якоїсь держави, підкоривши людей, що жили за іншими писаними законами, надалі правитиме ними на основі тих же законів, згідно з якими ними правила раніше, то закони ці

слід вважати цивільними законами переможця, а не загиблої держави. Адже законодавцем є не той, чією владою закони було створено, а той, чією владою вони й далі залишаються законами. Тож коли під владою однієї держави перебувають різні провінції, у яких діють неоднакові закони, що їх, як правило, називають звичаями кожної окремої провінції, то ми не повинні вважати, що такі звичаї набули сили закону лише внаслідок тривалого їх використання; ні, це — колишні закони, писані чи доведені до відома в якийсь інший спосіб, які містились у конституціях та статутах колишніх суверенних правителів цих земель; тепер же вони є законами не в силу свого тривалого використання, а тому, що так визначено конституціями нинішніх суверенних правителів. Та якщо неписаний закон виконується загалом в усіх провінціях держави і його використання не видається несправедливим, то такий закон не може бути чимось іншим, крім закону природи, що є однаково зобов'язуючим для всього людства.

6. Усвідомивши, що всі закони, писані й неписані, отримали свою сферу застосування й юридичну силу волею держави, тобто волею представника, яким у монархіях є монарх, а в решті держав верховні збори, людина може поцікавитися, на чому ґрунтуються думки, які містяться в творах визначних юристів певних держав і згідно з якими законодавча влада прямо чи опосередковано залежить від приватних осіб чи підлеглих суддів. Скажімо, думка про те, що звичаєве право підконтрольне виключно парламентові, — це правильно лише в тому випадку, коли парламент є носієм верховної влади і не може бути ні скликаним, ні розпущеним інакше, ніж своїм власним рішенням. Адже якщо хтось інший має право розпустити парламент, то він водночас має право й контролювати його, а значить, і контролювати його контролюючі дії. А якщо є таке право, тоді контроль над законами здійснює не *Parlamentum*, а *Rex in Parlamento**. Адже коли парламент є сувереном, тоді, якщо з будь-якої причини він скличе збори, до складу яких ввійдуть багато жителів або мудрих людей з підлеглих земель, все одно ніхто

* Король у парламенті (лат.).

не повірить, що при цьому дані збори дістали законодавчу владу. Так само неправильним є твердження, що двома руками держави є *сила і справедливість, першу з яких уособлює король, тоді як другу покладено на парламент*. Та хіба могла б існувати держава, в якій сила належала б тому, щодо кого справедливість не мала б повноважень наказувати й управляти?!

7. Наші юристи згодні, що закон ніколи не повинен суперечити здоровому глузду і що суть закону становить не його буква (тобто будь-яке його тлумачення), а те, що мав на меті законодавець. Це й справді так; проте є сумніви щодо того, чий саме здоровий глузд повинен сприйматись як закон. Тут не йдеться ні про чийсь приватні міркування, — адже в іншому разі в законах було б стільки ж суперечностей, скільки їх міститься у творах диспутантів, — ні, як твердить сер Ед. Коук (Ed. Coke), про *штучну довершену форму здорового глузду, що стала наслідком довготривалих досліджень, спостережень та досвіду* (як у його власному випадку). Адже можливо, що тривалі дослідження підтвердять хибні судження і збільшать їх кількість, оскільки там, де будівництво здійснюється на хитких підвалинах, чим більше збудують, тим більшою буде руїна; ті ж, хто досліджує і спостерігає впродовж однакового часу і з однаковою старанністю, приходять до неоднакових висновків та рішень, та інакше й бути не може; тому не *Juris prudentia*, тобто мудрість підлеглих суддів, а здоровий глузд цієї нашої штучної особи, тобто держави, і її приписи творять закон; а оскільки державу представляє єдина особа, тож між законами рідко коли виникає суперечність; якщо ж таке трапилось, той самий здоровий глузд здатний — шляхом тлумачення чи внесення змін — усунути її. В усіх державних судах саме суверен (тобто особа держави) чинить суд; підлеглий суддя має зважати на причини, що спонукали його суверена видати той закон, яким він має обґрунтувати свій вирок; тоді це буде вирок, винесений його сувереном; в іншому ж разі це буде його власний — несправедливий — вирок.

8. Оскільки закон є наказом, а наказ полягає в проголошенні або вияві волі того, хто його віддає — голосом, письмово чи в інший

достатньо зрозумілий спосіб, — то на цій підставі ми маємо зробити висновок, що наказ держави є законом лише для того, хто здатен зважати на нього. На слабких розумом від народження, дітей та божевільних закон діє не більше, ніж на диких тварин; їх не можна охарактеризувати як справедливих чи несправедливих, оскільки вони ніколи не мали здатності укладати будь-який договір чи розуміти його наслідки; відповідно, вони ніколи не уповноважували дії жодного суверена, як це мають робити ті, хто утворює для самих себе державу. Те ж стосується й тих, кого природою чи нещасним випадком позбавлено здатності зважати на будь-які закони взагалі: кожному, від кого нещасний випадок, що стався не з його вини, відібрав здатність зважати на будь-який конкретний закон, вибачається його невиконання; власне кажучи, такий закон не є для нього законом. Тому тут необхідно розглянути, які аргументи та ознаки достатні для того, щоб знати, чим є закон, тобто якою є воля суверена, — як у монархіях, так і за інших форм державного правління.

По-перше, якщо йдеться про закон, що зобов'язує всіх підданих без винятку, проте його не написано і не обнародовано у таких місцях, де вони можуть звернути на нього увагу, тоді це — закон природи. Адже яким би не був той закон, який кожен пізнає не зі слів інших людей, а власним розумом, він має узгоджуватись зі здоровим глуздом усіх людей; таким може бути лише закон природи. Тож закони природи не потребують ні публікації, ні проголошення, — як той, що міститься в одному лиш реченні, схваленому цілим світом: *не чини іншим того, чого ти не хочеш, щоб інші чинили тобі*.

По-друге, якщо цей закон зобов'язує деяких людей чи одну конкретну людину певного стану, та його текст ні написаний, ні словесно обнародований, тоді це також закон природи; його пізнають на основі тих же аргументів і за тими ж ознаками, які відрізняють тих, що належать до даного стану людей, від інших підданих. Адже закон, який не було написано чи якимось інакше обнародовано тим, хто його створив, не може бути пізнаний інакше, ніж розумом того, хто має його виконувати; тож це не тільки цивільний, а й природний закон. Наприклад, якщо суверен призначить публічного міністра, не

давши йому письмових інструкцій з приводу того, що той має робити, тоді міністр зобов'язаний сприймати як інструкції вимоги здорового глузду; якщо ж суверен призначить суддю, то цей суддя повинен мати на увазі, що його вирoki повинні відповідати розумному прагненню його суверена, а оскільки завжди вважається, що суверен прагне виконання вимог рівності, то саме до цього зобов'язує суддю закон природи; якщо призначено посла, то (в усіх справах, про які не йдеться в отриманих ним письмових інструкціях) він повинен вважати за інструкцію те, що, як диктує йому здоровий глузд, якнайкраще відповідає інтересам його суверена; те ж стосується і всіх інших призначених осіб верховної влади — як публічних, так і приватних. Усіх тих, виконання ким інструкцій у формі природних вимог здорового глузду характеризується єдиним поняттям «добросовісність», що є різновидом природної справедливості.

На відміну від законів природи, всі інші закони за своєю суттю потребують, щоб їх було доведено до відома кожного, хто буде зобов'язаний виконувати їх, усно, письмово чи в інший спосіб, як акти, що походять від верховної влади. Адже чужу волю не можна зрозуміти інакше, ніж зі слів чи дій цієї людини або на основі висновку про її наміри та цілі, які, коли йдеться про особу держави, завжди вважаються такими, що відповідають вимогам рівності та здорового глузду. А в давні часи, ще до того як поширилась писемність, закони часто писались у формі віршів, з тим щоб прості люди, із задоволенням співаючи або декламуючи їх, могли легше їх запам'ятати. З тієї ж причини Соломон радить чоловікові пов'язати десять заповідей із десятьма пальцями. А Мойсей, давши народові Ізраїлю закон при поновленні Договору, просить люд навчати цьому закону їхніх дітей і вдома, і в дорозі, коли ті лягають спати й коли встають, писати його на одвірках і дверях їхніх будинків, і збирати народ — чоловіків, жінок та дітей, щоб ті слухали, як його читають.

Не досить написати й обнародувати закон; потрібні ще й очевидні ознаки того, що його створено волею суверена. Адже коли приватні особи мають — чи думають, що мають — досить сили, щоб убезпечити свої несправедливі плани і благополучно реалізувати амбіційні цілі,

тоді вони здатні обнародувати під назвою закону що завгодно, не маючи підтримки з боку законодавчої влади чи діючи всупереч її волі. Тому необхідно не тільки проголосити закон, а й досить чітко вказати на автора та його повноваження. Слід очікувати, що в кожній державі зрозуміло, хто є автором, тобто законодавцем, адже це — суверен, затверджений за загальною згодою; тож він має бути достатньо відомим кожному. Та в більшості випадків людям притаманне таке невігластво і вони почувають себе так добре захищеними, що коли згадка про першу конституцію держави стирається з їхньої пам'яті, вони перестають зважати на те, чия сила захищала їх від ворогів, охороняла їхні господарства й відшкодовувала заподіяні їм збитки; однак жоден з тих, хто зважить на ці обставини, не зможе поставити їх під сумнів, а тому незнання про те, в чиїх руках перебуває верховна влада, не може бути підставою для самовиправдання. Тож приписом здорового глузду і, отже, законом природи є те, що жодна людина не повинна послабляти ту силу, з боку якої вона сама вимагала захисту від інших або умисно заручилась ним. А тому, хоч би що твердили підступні люди, сумніватися щодо того, хто саме є сувереном, можна тільки з власної вини. Трапляються лише труднощі, пов'язані з підтвердженням одержаних від нього повноважень; щоб уникнути їх, треба знати публічні реєстри, публічних радників, публічних міністрів та публічні печатки, що достатньо підтверджують усі закони; я кажу «підтверджують», а не «уповноважують», оскільки підтвердження — це лише свідчення та запис, а не сила закону, джерелом якої може бути лише наказ суверена.

Тож якщо хтось порушує питання про шкоду, посилаючись на закон природи, тобто на загальну рівність, тоді вирок судді, наділеного повноваженнями вирішувати справи такого роду, буде достатнім підтвердженням закону природи у даному конкретному випадку. Адже хоча порада з боку якогось професійного правознавця і може виявитись корисною для уникнення виникнення спору, та все ж це лише порада; саме суддя, розглянувши спір, має пояснити всім, що є законом.

Однак коли йдеться про шкоду чи злочин із посиланням на писаний закон, то перш ніж заподіювати таку шкоду чи скоювати злочин,

кожен, самотійно заглянувши до реєстрів чи попросивши когось зробити це, може (якщо забажає) дістати досить інформації, щоб дізнатися, чи буде його дії кваліфіковано як шкоду, чи ні; більше того, він повинен зробити саме так: адже коли людина сумнівається щодо того, справедливим чи несправедливим буде те, що вона збирається зробити, і має змогу дістати відповідну інформацію, та не звернеться по неї, вона вчинить неправомірно. Те ж саме стосується й того, хто вважає, що зазнав шкоди у випадку, передбаченому писаним законом, з яким він може ознайомитись самотійно або через когось, щоб оцінити його вимоги, але натомість починає скаржитись, так і не заглянувши в закон: він чинить несправедливо, виявляючи схильність скоріше до докучання іншим, ніж до обстоювання власних прав.

Коли йдеться про підпорядкування публічному службовцю, то для підтвердження його повноважень досить побачити його свідоцтво, завірене публічною печаткою, та вислухати, що в ньому написано, або мати можливість при бажанні дізнатися про його зміст. Адже кожен зобов'язаний докладати всіх зусиль, щоб дізнаватися про всі писані закони, що можуть стосуватись його майбутніх дій.

Коли і законодавець відомий, і закони — як писані, так і природні — достатньо знані, все одно для того, щоб вони були обов'язковими, потрібна ще одна дуже важлива обставина. Адже суть закону полягає не в його букві, а в задумі, або значенні, тобто в автентичному тлумаченні закону (що є тим смислом, що у нього заклав законодавець); отже, тлумачення всіх законів залежить від верховної влади; тлумачами можуть бути лише ті, кого призначить суверен (єдина особа, якій підданий повинен коритись). В іншому разі спритний тлумач може надати законові зміст, протилежний тому, який мав на увазі суверен; і таким чином тлумач стає законодавцем.

Усі закони — як писані, так і неписані — потребують тлумачення. Хоча неписаний закон природи і простий для тих, що без упередженості та пристрасті користаються власним природним здоровим глуздом, а тому його порушники не мають підстав для виправдання, все ж, оскільки дуже мало людей ніколи не бувають засліпленими

егоїзмом чи іншими пристрастями (можливо, що таких немає взагалі), саме він став нині найбільш невизначеним з-поміж усіх законів і, отже, найбільше потребує вправних тлумачів. Писані закони, сформульовані коротко, легко піддаються неправильному тлумаченню через багатозначність одного-двох слів; зміст довгих законів ще менш ясний через неоднозначність багатьох слів; проте жоден писаний закон не можна добре зрозуміти без ясного усвідомлення вирішальних причин, з яких закон створено, — причин, що від самого початку відомі законодавцеві. Тож для нього в законі не може існувати жодного вузла, що не може бути розв'язаним: він або знайде кінці, за які треба тягти, або створить потрібні йому кінці (як це зробив Александр, розрубивши Гордіїв вузол своїм мечем), скориставшись даною йому законодавчою владою, чого не може зробити жоден інший тлумач.

У державі тлумачення природних законів не залежить від того, що сказано в морально-філософських творах. Авторитет філософів, не підкріплений владою держави, не здатний зробити їхні думки законом, навіть якщо думки ці щонайкраще відповідають істині. Хай те, що я написав у цьому трактаті про моральні чесноти та їх необхідність для здобуття й підтримання миру, і є очевидною істиною, та все ж не з цієї причини зазначена теза є нині законом, а тому, що вона є частиною цивільного права в усіх державах світу; адже те, що відповідає природному здоровому глузду, зробити законом може лише верховна влада; в іншому разі було б великою помилкою називати закони природи неписаним законом — справді ж бо, про ці закони різними авторами написано силу-силенну томів, у яких вони дуже часто суперечать один одному і самим собі.

Тлумачення природних законів є вироком судді, призначеного верховною владою для розгляду й вирішення пов'язаних з ними спорів; вирок цей ґрунтується на застосуванні закону до даного випадку. Адже в процесі судочинства суддя лише розглядає питання, чи відповідає вимога позивача природному здоровому глузду та праву справедливості, а тому вирок, який він виносить, є тлумаченням закону природи; тлумачення це автентичне — не тому, що воно є приватним вироком судді, а тому, що суддя виносить його від імені верховної

влади, тож це рішення стає вироком верховної влади, тобто на той момент законом для сторін у процесі.

Та не буває такого судді — ні підлеглого, ні верховного, — який би ніколи не помилявся, постановляючи рішення в справі, пов'язаній з правом справедливості, а тому, якщо пізніше при розгляді іншої подібної справи суддя виявить, що праву справедливості краще відповідає вирок, протилежний за змістом попередньому, він зобов'язаний постановити саме такий вирок. Нічия помилка не стає для того, хто її припустився, власним законом і не зобов'язує його наполягати на ній. Так само (з тієї ж причини) не стає вона законом і для інших суддів, хай навіть вони і присягнули виконувати закон. Коли йдеться про змінювані закони, постановлений від імені суверена несправедливий вирок, відомий суверенові і дозволений ним, справді вважається новим законом, що має застосовуватись до справ, обставини яких збігаються аж до найдрібніших; та коли йдеться про незмінні закони, тобто про закони природи, попередній вирок для судді, що його постановив, чи для інших суддів не є довічним законом при розгляді подібних справ. Принципи змінюють один одного на престолі, суддя приходить на зміну судді, більше того, колись щезнуть небо й земля, — та не щезне жоден із природних законів, адже це Вічний Закон Бога. Тому всі вирокі всіх попередніх суддів, разом узяті, не можуть створити закон, що суперечив би природному праву справедливості; так само жодні приклади, дані попередніми суддями, не можуть виправдати вирок, що суперечить здоровому глузду, чи звільнити нинішнього суддю від потреби вивчити, що вимагає право справедливості (стосовно справи, яку він має вирішити) згідно з принципами його власного природного здорового глузду. Наприклад, законів природи суперечить *покарання невинного*; невинний — це той, хто зможе виправдатись у суді і кого суддя визнає невинним. Поглянемо тепер на таку справу: чоловіка звинувачено у злочині, за який передбачена смертна кара; знаючи, що він має сильного і злостивого ворога і що чимало суддів корумповані й небезсторонні, чоловік цей утікає через страх перед судом; згодом його затримують і передають у руки законного суду, якому він достатньо чітко доводить,

що невинний у даному злочині; його виправдовують, та все ж засуджують до конфіскації майна; це — відверте засудження невинного. Тож я й кажу, що немає в світі такого місця, де подібний вирок розглядався б як тлумачення закону природи чи був б визнаний власне законом на підставі вироків попередніх суддів, що вчинили так само. Адже присуд того, хто судив першим, був несправедливим; однак жодна несправедливість не може становити підставу для винесення вироків наступними суддями. Писаний закон може заборонити невинним людям утікати, і їх буде покарано за втечу; але те, що втечу через страх постраждати може бути розглянуто як презумпцію вини після того, як суд уже визнав чоловіка невинним у злочині, суперечить природі презумпції, якій немає місця після винесення вироку. Та саме таке положення великий юрист вводить до звичаєвого права Англії.* *«Коли невинну людину, — пише він, звинувачено у карному злочині, і у зв'язку з цим вона втікає зі страху, то хоча вона згодом і виправдається перед судом щодо цього злочину, проте якщо буде визнано, що вона втекла у зв'язку з цим злочином, то попри її невинність буде конфісковано всі її речі й анульовано борги та обов'язки інших перед нею. Оскільки, що стосується конфіскації майна, закон не прийме жоден доказ, що оспорує правову презумпцію, яка ґрунтується на факті втечі цієї людини»*. Як бачите, тут невинна людина, виправдана судом, попри власну невинність (у ситуації, коли жодним писаним законом їй не заборонено тікати), вже будучи виправданою, засуджується на основі правової презумпції до конфіскації всіх речей, які вона має. Якби закон визнав втечу підставою для презумпції факту (вчинення тяжкого злочину), то й вирок був би смертним; якщо ж це не була презумпція факту, то за що тоді людина має втратити своє майно? Тому це не право Англії; засудження ґрунтується не на правовій презумпції, а на презумпції суддів. Також не відповідає праву твердження, що не буде прийнято жодного доказу, який оспорує правову презумпцію. Адже відмовляючись розглянути доказ, усі судді — і верховні, і підлеглі — відмовляються встановлювати справедливість: хай вирок і справедливий, проте судді,

* Мається на увазі Едвард Коук.

що постановили його без розгляду поданих доказів, є несправедливими суддями, і їх презумпція — є упередженням, яке жоден не має права залишати при собі, сідаючи в суддівське крісло, на які б попередні вирoki чи приклади він не намагався орієнтуватись. Є й інші випадки такого роду, коли постановляються вирoki, перекручені через застосування прецедентів, проте й наведеного досить, щоб показати, що хоча вирок судді і є законом для сторін судового процесу, та він не буде законом для будь-якого судді, що змінить цього суддю в майбутньому.

Так само, коли йдеться про значення писаних законів, їх тлумачем не є той, хто пише коментар до них. Адже в коментарях зазвичай легше знайти вади, ніж у законах, тож вони потребують інших коментарів, і такому тлумаченню не буде кінця. А тому за відсутності уповноваженого сувереном тлумача, від висновків якого судді не повинні відходити, роль тлумача не може належати нікому, крім звичайних суддів, — так само, як і у справах, пов'язаних з неписаним законом; для сторін, що брали участь у процесі, суддівський вирок є законом для даного конкретного випадку; та він не зобов'язує інших суддів виносити подібні вирoki у подібних справах. Адже суддя може помилитись навіть у тлумаченні писаних законів; та жодна помилка підлеглого судді не може змінити закон, тобто загальний присуд суверена.

У писаних законах люди зазвичай розрізняють букву та присуд закону; коли під буквою розуміють те, що можна з'ясувати із самих просто слів, тоді ця різниця доволі відчутна. Адже майже всі слова неоднозначні — з огляду на наявність кількох прямих значень чи на метафоричне їх уживання, — тож щодо них можна сперечатись, обстоюючи різні значення; однак закон має лише одне значення. Та якщо під буквою розуміють буквальний зміст, тоді буква закону і його присуд, або мета, стають одним цілим. Адже буквальний зміст — це те, що законодавець мав на меті визначити буквою закону. Але ж завжди вважається, що метою законодавця є право справедливості; думати про суверена інакше було б великим зухвальством з боку судді. Тож коли слова закону не повністю обґрунтовують постановлення розумного вирoku, суддя повинен

доповнити його природним законом, або ж, якщо справа складна, відкласти постановлення вироку, допоки йому не буде надано достатнього обґрунтування. Наприклад, писаний закон вимагає, щоб того, кого силою викинуто з власної домівки, було повернуто назад також з використанням сили; трапляється, що людина з необачності залишила свій дім пустим, а коли повернулась, то виявилось, що її силою не впускають усередину; такий випадок не передбачено жодним спеціальним законом. Та очевидно, що цей випадок входить до сфери дії того ж згаданого закону, адже в іншому випадку постраждалий не матиме жодних засобів правового захисту, а це, як слід вважати, суперечить намірові законодавця. Далі, слово закону вимагає судити на підставі доказів; людину помилково звинувачено у вчинку, який, як суддя бачив на власні очі, скоєно не звинуваченим, а кимсь іншим. У такому випадку й буква закону не має бути використана для засудження невинного, і суддя не повинен постановити вироку всупереч показанням свідків, оскільки це суперечитиме букві закону; він звернеться до суверена з вимогою про призначення іншого судді, а сам стане свідком. Отже, оскільки слова закону самі по собі ставлять його в незручне становище, суддя має розкрити мету закону і якнайкраще витлумачити її; так чи інакше, жодною незручністю не можна виправдати протизаконний вирок. Адже жоден суддя, покликаний визначати, що є правильним, а що — неправильним, не повинен вирішувати, що для держави зручно, а що незручно.

Якості, необхідні для того, щоб бути добрим тлумачем закону, тобто добрим суддею, не ті ж самі, що потрібні адвокатам; вони не пов'язані з вивченням законів. Адже суддя, котрий повинен зважати лише на факти, які будуть повідомлені свідками, так само повинен брати до уваги лише закони, що є статутами та конституціями суверена, і які зазначені в позові чи доведені до його відома кимсь, хто уповноважений верховною владою це робити; він не повинен наперед перейматися тим, яким буде його рішення, — адже сказане ним з питань фактів ґрунтуватиметься на показаннях свідків, а сказане з питань закону — на тому, що сторони доведуть у своїх заявах і що буде витлумачено уповноваженими особами на місці. В Англії лорди-

парламентарії були суддями, і саме вони розглядали й вирішували найскладніші справи, та мало хто з них мав значний досвід у вивченні законів і ще менше було серед них професійних правознавців; хоча вони й консультувалися з юристами, які були спеціально призначені з цією метою, однак повноваженням постановляти вирок були наділені лише вони одні. Аналогічно, звичайні справи про права розглядають дванадцяттеро суддів з числа простолюдинів, котрі виносять вирок не лише щодо фактів, а й щодо права, просто проголошуючи рішення на користь або позивача, або відповідача, — тобто вони є суддями не лише щодо фактів, а й щодо права; якщо йдеться про злочин, то вони встановлюють не лише те, скоєно його чи ні, а й те, чи було це *навмисним убивством, убивством, тяжким злочином, нападом* тощо, що є правовими визначеннями; та оскільки від них самих не очікується знання закону, існує спеціальна особа, яка має повноваження інформувати їх про вимоги закону стосовно обставин тієї конкретної справи, яку вони мають вирішити. Проте якщо їхній присуд не відповідатиме тому, що він їм повідомив, вони не підлягають жодному покаранню, якщо тільки не виявиться, що вони діяли всупереч власному сумлінню чи що їх було підкуплено.

Речі, що роблять людину добрим суддею чи добрим тлумачем законів, — це, по-перше, *правильне розуміння того головного закону природи*, що називається *рівністю*; вважається, що ця добродісна якість, яка залежить не від читання чужих творів, а від природного здорового глузду людини та її вміння розмірковувати, найбільш притаманна тим, хто мав найбільше вільного часу й виявив найбільшу схильність до відповідних роздумів. По-друге, *зневага до зайвого багатства* та службової кар'єри. По-третє, *треба вміти у своєму судженні позбавитись усіх страхів, злості, ненависті, любові та співчуття*. По-четверте, і насамкінець, *уміння терпляче слухати, пильна увага при слуханні та пам'ять, здатна утримати, засвоїти й застосувати почуте*.

Розрізнення та розподіл законів здійснювались усілякими способами й різними методами, вибраними тими, хто писав про них. Адже їх класифікація не дана природою, а ґрунтується на ідеях її

автора, а для цього підходить будь-чий належний метод. В «Інституціях» Юстиніана ми знаходимо сім видів цивільних законів.

1. *Едикти, конституції та епістоли принцепса*, тобто імператора, як носія влади народу в повному обсязі. Такими ж є прокламації короля в Англії.

2. *Декрети всього римського народу* (включаючи сенат), винесені на голосування *сенатом*. Вони мали статус законів, перш за все, завдяки верховній владі, що належала народові; ті з них, які не було скасовано імператорами, залишались законами з волі імператорської влади. Адже всі закони, що зобов'язують, вважаються законами, запровадженими тим, хто вправі їх відмінити. Дещо схожими на ці закони є акти парламенту Англії.

3. *Декрети простого народу* (за винятком сенату), винесені на голосування народним *трибуном*. Ті з них, які не було скасовано імператорами, залишались законами з волі імперської влади. Подібними до цих були постанови палати громад Англії.

4. *Senatûs consulta*, тобто *постанови сенату*; коли жителів Рима стало так багато, що вже було важко збирати їх разом, імператор вирішив, що людям краще слухати сенат, ніж народ; ці постанови трохи нагадують акти королівських адвокатів.

5. *Едикти преторів* та (в деяких випадках) *едилів*; цих посадовців можна прирівняти до головуючих суддів у судах Англії.

6. *Responsa Prudentum*, тобто висновки та думки юристів, уповноважених імператором тлумачити закон і давати відповіді тим, що потребували їхньої поради стосовно питань права; конституції імператора зобов'язували суддів керуватися змістом цих відповідей при постановлянні вироку; ми мали б щось подібне у вигляді збірників рішень у розглянутих справах, якби законом Англії було визначено, що судді зобов'язані керуватися ними. Адже в Англії судді загального права, власне, не судді, а *Juris Consulti*, до яких судді — або лорди,

або дванадцяттеро простих людей — мають звертатися за порадами щодо питань права.

7. Насамкінець, *неписані звичаї* (які за своєю природою є імітацією права); за мовчазної згоди імператора та за умови, що вони не суперечать закону природи, вони є справжніми законами.

Згідно з іншою класифікацією, закони поділені на *природні* та *позитивні*. Природні — це закони, що є законами від вічності; їх називають не лише *природними*, а й *моральними* законами: вони передбачають моральні чесноти, як-от справедливість, рівність та такий склад розуму, що сприяє миру й милосердю; про ці чесноти я вів мову в чотирнадцятому та п'ятнадцятому розділах.

Позитивні — це ті, що існували не від вічності, а стали законами волею осіб, які мали верховну владу над іншими; вони або писані, або доведені до відома людей якимось іншим способом, вираження волі їхнього законодавця.

Далі, з-поміж позитивних законів одні *людські*, а інші — *божественні*; з-поміж людських позитивних законів одні — *дистрибутивні*, інші — *каральні*. *Дистрибутивні* — це ті, що визначають права суб'єктів, оголошуючи кожному, завдяки чому він набуває і зберігає право власності на землю чи на майно та право або свободу дій; ці закони звернені до всіх підданих. *Каральні* — це ті, що проголошують, до якого покарання мають бути притягнуті порушники закону; ці закони звернені до міністрів та службовців, яким належить їх виконувати. Адже хоча кожен має бути поінформованим про покарання, передбачене за правопорушення, та все ж наказ адресовано не правопорушнику (від якого не можна очікувати, що він чесно покарає сам себе), а публічним міністрам, призначеним забезпечувати виконання покарань. Каральні закони частіше за все пишуть разом із дистрибутивними; інколи їх називають присудами. Адже всі закони є загальними присудами, або вироками, законодавця; так само кожен конкретний вирок є законом для того, чия справа розглядалась у суді.

Божественні позитивні закони (оскільки природні закони вічні й універсальні, то всі вони божественні) — це накази Бога (не такі, що існували від вічності, і звернені не загалом до всього людства, а лише до деяких людей чи до певних осіб), проголошені як Його закони тими, кого Бог уповноважив зробити це. Але це повноваження, надане особам, які мають проголошувати позитивні закони Бога, як ми можемо його розпізнати? Бог може в надприродний спосіб наказати людині довести закони до відома інших людей. Та оскільки сутність закону така, що той, кого зобов'язують, має переконатись у справжності повноважень того, хто проголошує закон, а ми, природно, не можемо впевнитись, що вони саме від Бога, то *як може людина без божественного одкровення впевнитись, що той, хто проголошує закони, мав таке одкровення? І як можна зобов'язати її виконувати їх?* Щодо першого питання — яким чином людина може впевнитись у одкровенні іншого, не маючи власного одкровення, — то це вочевидь неможлива річ: адже хоча людей і можна схилити до віри в таке одкровення — якщо вони побачать чудеса, здійснювані цим чоловіком, чи надзвичайну святість його життя, чи надзвичайну мудрість, чи надзвичайну успішність його дій, тобто ознаки надзвичайної прихильності Бога, — та все ж ці ознаки не будуть переконливими доказами особливого одкровення. Чудеса — це чудесні діла; однак те, що хтось сприймає як чудесне, комусь іншому не видається таким. Святість може бути удаваною; очевидні успіхи в цьому світі частіше за все творяться Богом за допомогою природних, звичайних причин. А тому жодна людина не може безпомилково визначити своїм природним розумом, що інша в божественному одкровенні справді дізналась про волю Бога; це справа віри — у когось сильнішої, у когось слабшої (залежно від того, більш чи менш переконливими видаються йому ознаки одкровення).

Однак друге питання — як можна зобов'язати людину виконувати такі закони — не настільки складне. Адже якщо проголошений закон не суперечить закону природи (який є, безперечно, законом Бога), і людина візьметься його виконувати, то вона буде зобов'язана власною дією — зобов'язана, я уточнюю, виконувати його, але не зобов'язана вірити в нього: адже віра людини та її

помисли не підлягають наказові, а є лише діяльністю Бога — звичайною чи надзвичайною. Віра в надприродний закон є не виконанням його, а лише згодою на це; і не обов'язком, який ми виконуємо перед Богом, а даром, який Бог безоплатно дає, кому забажає; так само невіра не є порушенням жодного з Його законів, а неприйняттям їх усіх, крім природних законів. Те, що я кажу, стане ще зрозумілішим із прикладів та свідчень щодо цього, вміщених у Святому Письмі. В Угоді, що її Бог уклав (у надприродний спосіб) з Авраамом, проголошувалось: *«Це є Заповіт мій, який ти повинен виконувати, між мною і тобою і нащадками твоїми після тебе»*. Нащадки Авраама не мали цього одкровення, та й взагалі їх ще не існувало; однак вони є однією зі сторін в Угоді і зобов'язані виконувати те, що Авраам оголосив їм як Закон Божий; таке могло статись лише в силу їхнього обов'язку слухатись своїх батьків, котрі (якщо вони не підкоряються жодній земній владі, як-от у випадку Авраама) мають верховну владу над своїми дітьми та слугами. Далі, коли Бог каже Аврааму: *«У тобі благословляться всі народи землі, бо знаю я, що ти накажеш своїм дітям і своїй сім'ї після тебе жити так, як велів Господь, додержуватись праведності та розважливості»*, — то зрозуміло, що покірність його сім'ї, яка не мала одкровення, ґрунтувалась на їхньому раніше даному зобов'язанні коритись своєму суверенові. На Синайській горі лише Мойсей підійшов до Бога, решті людей було заборонено наближатись під страхом смерті; та все ж вони були зобов'язані виконувати все, що Мойсей оголосив їм як Закон Божий. Що могло зобов'язати їх, крім власної покори: *«Говори ти з нами, і ми будемо слухати, та хай не говорить з нами Бог, щоб ми не вмерли»*? З цих двох прикладів достатньо чітко видно, що в державі підданий, котрий сам не мав надійного й переконливого одкровення щодо Божої волі, повинен виконувати як Божу волю накази держави; адже якби люди мали свободу сприймати як накази Бога власні сні та фантазії, або сні та фантазії приватних осіб, то важко було б відшукати двох людей, які дійшли б згоди щодо того, якими є накази Бога, і кожен з них зневажав би накази держави. Тож я роблю висновок, що в усіх речах, які не суперечать моральному закону (тобто закону природи), всі піддані зобов'язані виконувати як божественний закон те, що названо таким чином у законах

держави. Це також очевидно для будь-якої людини; адже будь-що з того, що не суперечить закону природи, може бути зроблене законом від імені носіїв верховної влади, і немає жодної причини, чому люди мають бути меншою мірою зобов'язані таким законом, якщо він пропонується від імені Бога. Більше того, в світі немає такого місця, де б людям дозволялось вважати наказами Бога якісь інші накази, крім тих, які держава визнала такими. Християнські держави карають тих, хто повстає проти християнської релігії, а всі інші — тих, хто запроваджує будь-яку заборонену державою релігію. Адже все, що не регулюється державою, є рівністю (що є законом природи і, отже, вічним законом Бога), тобто всі рівною мірою користуються своїми свободами.

Існує ще поділ законів на фундаментальні та нефундаментальні, проте в жодного автора я не зміг знайти пояснення, що означає «фундаментальний закон». Та все ж закони можна достатньо розумно розрізнити і в такий спосіб.

Адже в кожній державі фундаментальний закон — це те, в разі скасування чого держава зазнає краху й повністю розпадеться, як будівля, фундамент якої зруйновано. А значить, фундаментальним законом є той, що зобов'язує підданих підтримувати будь-які повноваження, надані суверенові — хоч монархові, хоч верховним зборам, — без яких держава не встоїть, як-от ведення війни та укладання миру, відправлення правосуддя, призначення службовців та право робити все, що суверен вважатиме за необхідне для суспільного добра. Нефундаментальним законом є той, скасування якого не призводить до розпаду держави; такими є закони, пов'язані зі спорами між двома підданими. Ось і все, що стосується класифікації законів.

Як я бачу, слова *Lex Civilis* та *Jus Civile*, тобто *цивільні закон та право*, вживаються без розбору для позначення одного й того ж поняття навіть найбільш ученими авторами; проте так робити не слід. Адже *право* — це *свобода*, а точніше, свобода, залишена нам цивільним законом, тоді як *цивільний закон* — це *зобов'язання*, що віднімає в нас свободу, надану нам законом природи. Природа дала кожному

право захищати себе власною силою і вторгатися на територію підозрілого сусіда із запобіжною метою; однак цивільний закон віднімає цю свободу в усіх випадках, коли можна з упевненістю розраховувати на захист з боку закону. Отже, між *Lex* та *Jus* така ж відмінність, як між зобов'язанням та свободою.

Так само *закони* та *хартії* без розбору сприймають як одне й те саме поняття. Однак хартії є дарами суверена; це не закони, а звільнення від закону. Формулою закону є «*jubeo, injungo*» — «наказую і забороняю»; формулою хартії — «*dedi, concessi*» — «я дав, я дарував»; однак те, що дається чи дарується людині, не нав'язується їй силою закону. Закон може зобов'язати всіх підданих держави; свобода, або хартія, стосується лише однієї людини чи певної однієї частини суспільства. Отже, сказати, що всі піддані держави мають свободу в тому або іншому випадку, все одно що сказати, що у даному випадку або не створено закону, або, якщо такий закон існував, то нині його скасовано.

Розділ XXIX.

Про те, що послаблює державу або веде до її розпаду

Хоча ніщо, створене смертними, не є безсмертним, та все ж якби люди справді користалися здоровим глуздом так, як вони на це претендують, їхні держави були б убезпечені, принаймні, від загибелі через внутрішні хвороби. Адже за замислом свого установаження держави мають існувати, доки існують людство, закони природи чи сама справедливість, яка дає їм життя. Тож коли вони розпадаються внаслідок не зовнішнього насилля, а внутрішнього безладу, вина людей не в тому, що вони є *матеріалом*, з якого складається держава, а в тому, що вони — *творці* і наказодавці держави. Адже коли люди вже втомились від взаємних сутичок та різанини і всім серцем бажають організуватися в одну міцну й довготривалу структуру, тоді, не вміючи створювати закони, придатні для регулювання їхніх дій, а також будучи нездатними покійно й терпляче сприймати неприємні й обтяжливі моменти, пов'язані з втратою своєї нинішньої величі, вони самі, без допомоги дуже вправного архітектора, зможуть звести хіба

що хитку будівлю, котра якщо й переживе їх, то неодмінно впаде на голови їхніх нащадків.

Тож найсуттєвішими з-поміж *слабкостей* держави я вважатиму ті, які є наслідком недосконалого установаження; вони схожі на хвороби живої істоти, що стали результатом невдалих пологів.

Одна з цих слабкостей полягає в тому, що людина, яка стає на чолі королівства, задовольняється меншою владою, ніж це їй необхідно для забезпечення миру й захисту держави. Звідси виходить, що коли з міркувань публічної безпеки поновлюється якесь повноваження, від якого раніше відмовились, це видається несправедливим, спонукаючи чимало людей підняти бунт (якщо їм трапиться слухна нагода); так само і з дітьми, що народились від хворих батьків: або вони зазнають ранньої смерті, або скверна, що стала наслідком дефективного зачаття, виринається назовні, призводячи до розлиття жовчі та вкриваючи їхні тіла струпами. Коли ж королі відмовляються від якогось повноваження такого роду, це не завжди стає наслідком нерозуміння ними того, що саме необхідно для виконання обов'язку, який вони взяли на себе (та все ж інколи буває і так); часто вони сподіваються, що повернуть собі це повноваження, коли забажають, та при цьому вони мислять нерозважливо, адже виконання їхніх обіцянок зажадають від них іноземні держави, які задля добра власних підданих не оминуть рідкісної нагоди *послабити* становище сусідів. Так було, коли Папа підтримав Томаса Бекета, архієпископа Кентерберійського, в його боротьбі проти Генріха Другого, на підставі того, що церковники не мали підкорятись державі відтоді, коли Вільгельм Завойовник, вступаючи на трон, поклявся не порушувати свободу церкви. Так було й тоді, коли французи підтримали у повстанні проти короля Іоанна баронів, чия влада Вільгельм Руфус (задля того, щоб вони допомогли йому відняти право на престол у його старшого брата) збільшив до рівня, неприйнятної для верховної влади.

Так трапляється не лише в монархіях. Оскільки устрій давньоримської держави відповідав формулі «*сенат та народ Риму*», то ні сенат, ні народ не претендували на всю повноту влади; спочатку

це призвело до бунтів Тиберія Гракха, Гая Гракха, Луція Сатурніна та інших, згодом до війни між сенатом і народом за Марія та Сулли, а насамкінець, за Помпея й Цезаря, до знищення демократії та запровадження монархії.

Народ Афін взяв на себе одне-єдине зобов'язання: жоден житель не мав права під страхом смертної кари обстоювати поновлення війни за острів Саламін; тож якби Солон не дав підстави для чуток, що збожеволів, а потім, жестикулюючи та поводячись, як божевільний, а також декламуючи власні вірші, не проголошував забороненого серед людей, що збирались довкола нього, то афіняни й надалі мали б ворога, який постійно був би готовий напасти і навіть чатував би біля воріт їхнього міста; до перебування у такій небезпеці або до застосування подібних хитрощів змушені всі держави, влада яких хоч трішечки обмежена.

На другому місці я вбачаю *хвороби* держави, спричинені отрутою підричних доктрин; однією з них є твердження, *що кожна приватна особа сама судить, які вчинки добрі, а які злі*. Це правильно за простих природних умов, коли не існує цивільних законів, а також за цивільного правління у випадках, не передбачених законом. В інших випадках очевидно, що мірилом добрих та злих вчинків є цивільне право, а також суддя — законодавець, що завжди представляє державу. Однак згідно із зазначеною хибною доктриною, люди схильні сперечатись між собою та ставити під сумнів накази держави, а надалі мають право виконувати чи не виконувати їх, в залежності від того, що вони на власний розсуд вважатимуть за краще. Це розладжує і *послаблює* державу.

Ще в одній доктрині, несумісній з громадянським суспільством, стверджується, що *все, що зроблено всупереч власному сумлінню, є гріхом*; вона ґрунтується на ідеї, що кожен є суддею про добро та зло. Адже сумління і судження людини — це одне й те ж саме; якщо можна помилятися в судженні, то неправим може виявитись і сумління. Той, хто не підкоряється жодному цивільному закону, справді грішить у всьому, що робить усупереч своєму сумлінню, тому що

він не має іншого правила для своїх дій, крім власного глузду; однак дане твердження не може застосовуватись до того, хто живе в державі, оскільки закон — це суспільне сумління, керуватись яким він уже зобов'язався. В іншому випадку, за наявної різноманітності особистих сумлінь, які не що інше, як приватні думки, держава не може не розладжуватись, і жоден не захоче коритися верховній владі більше, ніж вважатиме за потрібне.

Людей також повсюдно вчать, що віри та святості неможливо досягти навчанням та здоровим глуздом — зробити це можна лише завдяки надприродному натхненню або навіюванню. Якщо погодитися з цим, то я не бачу, чому будь-хто має називати причину власної віри, або чому кожен християнин не має бути водночас пророком, або чому будь-хто має вважати закон своєї країни, а не своє натхнення, правилом для власних дій. Так ми знову припускаємось тієї ж помилки, беручи на себе роль судді про добро та зло, або роблячи такими суддями тих приватних осіб, що твердять, ніби їх надихають у надприродний спосіб; це веде до розпаду всього цивільного правління. До віри веде почуте, а щоб ми почули, випадковості ведуть нас туди, де присутні ті, що до нас говорять; усі такі випадковості задумані Всемогутнім Богом, та все ж вони не надприродні, а непомітні — через велику кількість чинників, збіг яких зумовлює потрібний ефект. Віра і святість справді зустрічаються не дуже часто, та вони не чудеса, а результат освіти, дисципліни, виправлення поведінки та інших природних засобів, якими Бог впливає на своїх обранців тоді, коли вважає за потрібне. І наведені вище три думки, руйнівні для миру та правління, в нашій частині світу головним чином злітають з вуст чи виходять з-під пера не обізнаних з науками священиків, котрі, складаючи разом уривки зі Святого Письма у спосіб, що суперечить здоровому глузду, роблять усе, що можуть, аби примусити людей думати, що святість та природний розум несумісні.

Четверта думка, що суперечить природі держави, така: *той, хто має верховну владу, підлягає цивільним законам*. Усі суверени справді підлягають законам природи, адже ці закони божественні, тож жодна людина чи держава не може їх відмінити. Та тим законам,

які творить сам суверен, тобто держава, він не підлягає. Адже підлягати законам означає підлягати державі, отже, верховному представникові, тобто самому собі, а це не підлягання, а свобода від законів. Помилка, що ставить закони над сувереном, водночас ставить над ним і суддю, наділяючи того повноваженням призначити йому покарання, тобто віддати владу іншому суверенові, а далі з тієї ж причини й третьому, щоб покарати другого, і так без кінця, що призведе до сум'яття і розпаду держави.

П'ята доктрина, що веде до розпаду держави, така: *кожна приватна особа має на своє майно абсолютне право власності, яке виключає право суверена*. Справді, кожна людина має право власності, яке виключає право будь-якого іншого підданого; її наділяє цим правом лише верховна влада, за відсутності захисту з боку якої кожна інша людина мала б рівне право на те ж саме. Та якщо право суверена також буде виключено, він не зможе виконувати обов'язки, покладені на нього всіма підданими, тобто захищати їх від іноземних ворогів, а також убезпечувати від заподіяння шкоди один одному; отже, держави більше не існуватиме.

Якщо ж право підданих на власність не виключає право сувереного представника на їхнє майно, то тим більше не виключається його право на посади, які вони обіймають у галузі відправлення правосуддя та виконання судових рішень, де вони представляють самого суверена.

Є ще й шоста доктрина, що прямо й відверто суперечить сутності держави; згідно з нею, *верховну владу може бути поділено*. Проте поділ влади у державі означає не що інше, як її розпад, адже поділені повноваження взаємно руйнують одне одного. Зазначені доктрини переважно виходять з-під пера певної частини професійних юристів, які хочуть, щоб закони залежали від їхнього власного вчення, а не від волі законодавчої влади.

Як хибна доктрина, так і, часто-густо, приклад іншої системи правління в сусідній державі схиляє людей до зміни вже існуючої в них форми правління. Так єврейський народ було підбурено від-

мовитись від Бога і закликати пророка Самуїла стати царем, як було заведено в інших націй. Так само менші з-поміж міст Греції постійно збурювались агітацією аристократичних та демократичних фракцій: майже в кожній із цих держав одна частина бажала наслідувати спартанців, інша — афінян. І я не сумніваюся, що чимало людей з радістю зустріли недавні біди Англії, коли її жителі, наслідуючи Нідерланди, вирішили, що для того, щоб розбагатіти, їм не треба нічого іншого, крім зміни форми правління, і зробили саме це. Адже людям від природи притаманно прагнути до нового; тож коли їх до цього ще й підштовхує сусідство тих, кого оновлення збагатило, то їм майже неможливо не погодитися з тими, хто спонукає їх до змін, і не сприйняти з радістю зачатки безпорядку (хоча його продовження, можливо, їх і засмутить); при цьому вони нагадують нетерплячих, які, підхопивши сверблячку, роздирають шкіру нігтями, аж поки їм вже несила терпіти біль.

Що стосується повстання саме проти монархії, то однією з найчастіших його причин є читання книг про політику та історій стародавніх греків і римлян; молодих людей, а також усіх інших, на кого не діє як протиотрута міцний здоровий глузд, ці книги приваблюють і захоплюють великими військовими подвигами полководців; при цьому в читачів складається приємне враження і про решту справ цих діячів — їм здається, що велике процвітання древніх було спричинене не суперництвом конкретних людей, а перевагами народо-владдя; при цьому вони не беруть до уваги часті бунти та громадянські війни, що були наслідком недосконалої політики. Стверджую, що саме через читання таких книг люди і здійснюють спроби вбивати своїх королів, оскільки грецькі та латинські автори в своїх книгах та політичних дискурсах заявляють, що для будь-кого такий вчинок є правомірним і похвальним, якщо тільки перед тим убивця назве короля тираном. Вони кажуть, що, на відміну від *регіциду*, тобто вбивства короля, *тираноцид*, тобто вбивство тирана, є правомірним. З тих же книг у людей, що живуть у монархічній державі, складається враження, що піддані народної держави мають свободу, тоді як піддані монархії — раби. Стверджую, що таке враження складається лише в жителів монархічної держави, але не в тих, що живуть

за умов демократії, адже вони цим не переймаються. Взагалі кажучи, я не можу уявити, як щось може бути шкідливішим для монархії, ніж дозвіл на публічне читання таких книг, перш ніж розсудливі спеціалісти відкоригують їх таким чином, щоб позбавити їх отрути; цю отруту я без вагань порівняв би з укусом скаженого собаки, що призводить до хвороби, яку лікарі називають *гідрофобією*, тобто *водобоязню*. Той, хто зазнав такого укусу, постійно страждає від спраги, та все ж відчуває відразу до води й перебуває в такому стані, ніби отрута намагається перетворити його на собаку; отже, коли монархію глибоко вкусили ті демократичні автори, що постійно гарчать на цей устрій, то їй не потрібно нічого, крім сильного монарха, попри те що вони, відчуваючи певну *тиранофобію*, тобто боязнь сильного правління, і ставитимуться до нього з відразою.

Деякі лікарі стверджують, що в людини три душі; так само дехто вважає, що і в державі може бути кілька душ (тобто кілька суверенів); ці автори протиставляють *верховенство* і *верховну владу*, *канони* і *закони*, *духовну* і *цивільну владу*, тиснучи на людські уми словами й відмінностями, що самі по собі нічого не значать, проте створюють враження (внаслідок своєї нечіткості), що десь поруч є інше королівство (на думку деяких, невидиме) — щось на кшталт нічного королівства фей. Але, оскільки очевидно, що цивільна влада та влада держави — це одне й те ж саме, і що верховенство та повноваження встановлювати канони й дарувати права передбачає наявність держави, то виходить, що там, де є суверенний правитель та верховний правитель, де один може створювати закони, а інший — канони, мають бути дві держави, що складаються з одних і тих самих підданих; але ж це царство, що розділене в собі, а отже, нежиттєздатне. Адже попри несуттєву відмінність між *світським* та *духовним*, усе ж це два різні царства, і кожен підданий підпорядковується двом господарям. Справді, оскільки *духовна* влада вимагає собі права проголошувати, що є гріхом, отже, вона водночас вимагає права проголошувати, що є законом (адже гріх — не що інше, як порушення закону); далі, оскільки й цивільна влада вимагає права проголошувати, що є законом, то виходить, що кожен підданий повинен слухатись двох господарів, кожен із яких бажає, щоб саме

його накази виконувались як закон, — але ж це неможливо. Якщо ж це одне царство, то тоді або *цивільна* влада, тобто влада держави, мусить підпорядковуватись *церковній*, — але в такому разі немає іншого суверена, крім *церкви*, — або *церковна* влада мусить підпорядковуватись *світській*, — але тоді немає іншого верховного правителя, крім *світського*. Тож коли ці дві влади протистоять одна одній, над державою не може не нависати велика небезпека громадянської війни та розпаду. *Цивільна* влада більш очевидна і перебуває в ясному світлі природного розуму, тож вона не може не привертати до себе за всіх часів дуже значну частину народу; *духовна* ж, хоч і затьмарена відмінностями між теологічними школами, а також різкими висловлюваннями, проте — оскільки страх перед темрявою й духами сильніший за інші страхи — не може не породити силу, здатну збудити, а іноді й зруйнувати державу. А це хвороба, яку небезпідставно можна порівняти з епілепсією, або падучою (яку євреї вважали однією з форм одержимості духами), у природному організмі. При ній ми маємо справу чи то з неприродним духом, чи то з вітром у голові, що охоплює корені нервів і, шалено рухаючи ними, руйнує той природний рух, до якого їх спонукає сила душі в мозку, а це призводить до шалених і безладних рухів (що їх називають конвульсіями) різних частин тіла; той, хто зазнав нападу цієї хвороби, іноді падає в воду, іноді у вогонь, як людина, що позбавлена відчуттів; подібне відбувається і з політичним організмом, коли духовна влада, за допомогою страху покарання та надії на винагороди (тобто речей, що відіграють роль нервів у державі), рухає громадянами держави інакше, ніж ними має рухати цивільна влада (яка є душею держави); та пригнічує їхнє розуміння незвичними й різкими словами, вона неминуче збиває їх з пантелику і зрештою або приголомшує державу гнобленням, або кидає її в полум'я громадянської війни.

Іноді і за виключно цивільного правління буває більше ніж одна душа: скажімо, право на збирання податків (тобто живильну функцію) надано загальним зборам, право керувати та наказувати (тобто рушійну функцію) — певній людині, а право законотворчості (тобто розумову функцію) — випадковій згоді, досягнутій не лише між цими

двома, а й між якоюсь третьою стороною; це ставить державу під загрозу — іноді внаслідок відсутності згоди на добрі закони, та частіше за все через брак того живлення, яке потрібне їй для життя й руху. Адже мало хто розуміє, що таке правління — не правління, а розділ держави на три фракції, і називає цю систему змішаною монархією; однак правда в тому, що це не одна незалежна держава, а три незалежних фракції, не одна особа-представник, а три. У Царстві Божому можуть існувати три незалежні особи без порушення єдності Бога, котрий править; але там, де правлять люди, схильні мати різні погляди, такого не може бути. Тож якщо король уособлює народ, і загальні збори також уособлюють народ, а ще інші збори уособлюють частину народу, то це не одна особа, не один суверен, а три особи і три суверени.

Не знаю, якій хворобі природного тіла людини можна поставити в точну відповідність такий розлад у державі. Та я бачив чоловіка, з одного боку в якого розвивався інший — з власними головою, руками, груддю та шлунком; якби в нього з іншого боку ріс ще один чоловік, порівняння було б точним.

Досі я називав такі хвороби держави, які становлять найбільшу і найреальнішу загрозу. Є й інші, не такі великі, та все ж і не настільки незначні, щоб їх не помітити. Перша з них — складність добування грошей на невідкладні потреби держави, особливо коли назріває війна. Причиною виникнення цієї проблеми є думка, згідно з якою право кожного підданого на свої землі та майно виключає право суверена використовувати їх. Звідси виходить, що коли верховній владі, яка передбачає потреби держави й навислі над нею загрози (виявивши, що надходження грошей до державної скарбниці стримується людською впертістю), потрібно розширитися, щоб дати відсіч цим загрозам і запобігти їм на самому початку, то вона стримує себе, поки може, а коли стримуватись уже несила, починає боротися з підлеглими, вдаючись до правових вивертів, щоб дістати невеликі суми, та оскільки їх усе одно аж ніяк не досить, влада зрештою змушена силою відкрити шлях для грошових надходжень, аби не загинути; часто опиняючись у таких надзвичайних ситуаці-

ях, кінець кінцем вона ставить людей на місце, бо інакше держава загине. Такий розлад дуже нагадує малярію: при ній окремі органи тіла ціпеніють чи перестають функціонувати під дією отруйної речовини; артерії перестають постачати (як це їм належить) венам кров, яку ті в кінці свого природного шляху мають скидати в серце; спочатку це призводить до холодної контрактури та тремтіння кінцівок, а потім до гарячого й сильного бажання серця відкрити шлюзи для крові; та перш ніж зробити це, воно вдовольняється тимчасовою освіжаючою дією чогось холодного ззовні, аж поки (якщо організм виявиться досить сильним) воно нарешті не подолає впертість заціпенілих органів і не виведе отруту потом; в іншому разі (якщо організм надто слабкий) пацієнт помре.

Далі, іноді в державі існує хвороба, що нагадує плеврит; вона має місце тоді, коли потік багатства в державі тече не туди, куди йому належить, і збирається в надто великій кількості в однієї чи кількох приватних осіб внаслідок володіння ними монопольним правом або правом на збирання надходжень до державної скарбниці; так само кров під час плевриту потрапляє в грудну діафрагму і викликає там запалення, що супроводжується гарячкою та гострими болями.

Також небезпечною хворобою є популярність сильного підданого (якщо тільки держава не переконається в його вірності); адже люди (рушійною силою для яких має бути влада суверена), відволікаючись від дотримання законів через лестощі та репутацію амбітної людини, ідуть за тим, про чиї чесноти й наміри їм невідомо. Зазвичай це небезпечніше за народного правління, ніж за монархічного, адже армія має таку велику силу і чисельність, що її легко переконати, нібито вона і є народ. Саме так було, коли Юлій Цезар, підтриманий народом у боротьбі проти сенату, здобувши прихильність армії, поставив себе і над сенатом, і над народом. Подібна поведінка популярних і амбітних людей є відвертим бунтарством; її можна порівняти із наслідками впливу чорної магії.

Ще однією недугою держави є непомірна могутність міста, у якого вистачає власних жителів і коштів, щоб створити велику армію; те ж стосується і наявності великої кількості корпорацій, які все одно що багато малих держав у нутрощах більшої — як глисти в кишечнику реальної людини. До цього можна додати свободу диспутів, спрямованих проти абсолютної влади з боку тих, хто претендує на політичну розсудливість; хоча це переважно вихідці з низів, та, натхнені хибними доктринами, вони постійно перечать фундаментальним законам, надокучаючи державі, як маленькі черви, що їх лікарі називають *аскаридами*.

Можемо ще додати невситиму жадобу (інакше *булімію*) розширення меж володінь, що веде до невивогоних *ран*, які часто завдає ворог; *жировики* роз'єднаних завойованих земель, які є значним тягарем і які безпечніше втратити, ніж утримувати; а також *летаргію* гультяйства та *сухоти* бунтів і даремних витрат.

Насамкінець, коли у війні (зовнішній чи внутрішній) вороги здобули остаточну перемогу і, отже (оскільки війська держави залишили свої позиції), надалі піддані не матимуть захисту в обмін на свою лояльність, тоді держава **розпалась**, і кожен має право захищати себе способами, які підкаже йому власний розум. Адже суверен — це душа суспільства, що забезпечує життя і рух держави; згаснувши, душа ця керує членами цього суспільства не більше, ніж душа людини, що відлетіла (хоч вона і безсмертна), керує його мертвим тілом. Адже хоча право суверенного монарха і не може бути анульоване актом іншого, проте із зобов'язаннями його підданих так може статись. Адже той, хто прагне до захисту, може шукати його де завгодно; коли ж він його вже має, то зобов'язаний (без шахрайського удавання, що він покорився зі страху) захищати свій захист, допоки зможе. Та як тільки владу зборів скасовано, право на неї втрачено назавжди, адже загинули самі збори, і, отже, відновити верховну владу неможливо.

ДЖОН ЛОК

*Джон Лок (1632-1704) — англійський
філософ-просвітник і відомий політичний діяч.*

*Розробив емпіричну теорію пізнання
і ідейно-політичну доктрину лібералізму.*

*Навчався, а пізніше і викладав, у Оксфорді.
Соціально-політична концепція Лока висвітлена
у творі «Два трактати про врядування».*

*Перший трактат присвячено запереченню
феодално-патріархальних поглядів Р.Філмера
на божественне право абсолютної королівської влади,
другий — містить теорію конституційної
парламенської монархії.*

*Лок обстоював, що законодавча влада в державі
повинна бути відділена від виконавчої
і «федеративної» (зовнішні відносини),
що влада повинна підпорядковуватися праву.*

*Народ є безумовним сувереном і має право
не підтримувати і навіть усувати
безвідповідальну владу.*

*Ідеї Лока відіграли значну роль в історії
філософської і суспільно-політичної думки
європейського Просвітництва.*

*Теоретична спадщина Лока — це висхідна
ліберальної інтелектуальної традиції.*

ДВА ТРАКТАТИ ПРО ВРЯДУВАННЯ

Другий трактат. Державна влада

Розділ I

1. У попередньому дискурсі показано,

1) що Адам, ні за природним правом батьківства, ні за позитивним даром, отриманим від Бога, не мав ані такої влади над своїми дітьми, ані панування над світом, що йому приписують;

2) що якби він і мав таку владу, то його нащадки не мають права на успадкування цієї влади;

3) що якби його нащадки й мали таке право, все ж, оскільки не існує ані закону природи, ані позитивного Божого закону, який визначає, хто є законним наступником у всіх випадках, що можуть виникати, право на наступництво, а отже і право на здійснення влади, не могло бути з певністю визначеним;

4) що якби навіть це й було визначено, все ж відомості щодо найстаршої лінії Адамового потомства, які давно вже повністю втрачені, стосовно того, що серед усіх народів та родин цього світу немає жодного, який міг би більше інших претендувати на те, щоб бути найстарішим і мати право на наступництво.

Оскільки всі ці засновки чітко викладено, я гадаю, що неможливо, щоб теперішні земні правителі отримали будь-яку вигоду або принаймні хоч якусь мізерну частку влади з того, що вважається джерелом усієї влади, — з Адамової особистої влади та батьківських повноважень, отже, той, хто не просто вважає, що будь-яка влада у світі є продуктом сили й насильства і що люди живуть між собою за такими самими правилами, що й звірі, — коли править найсильніший і закладає, таким чином, основу для вічного безладдя й сум'яття,

бунту, підбурення та заколоту (речей, проти яких послідовники цієї гіпотези так гучно протестують), обов'язково має віднайти іншу причину виникнення врядування, інше походження політичної влади та інший засіб визначення й виявлення осіб, які мають її, саме цьому й навчав нас сер Роберт Ф.

З цією метою, я гадаю, не буде зайвим викласти своє бачення політичної влади. Влада посадовця над підданим може відрізнитися від влади батька над дітьми, хазяїна над слугою, чоловіка над дружиною та пана над рабом. Коли ж трапляється так, що всі ці різновиди влади іноді поєднуються в тій самій людині, якщо розглядати цю особу в усіх цих різних відносинах, це може допомогти нам розрізнити ці види влади між собою й продемонструвати відмінність між владою правителя держави, батька родини та капітана галери.

3. Тоді я розглядаю політичну владу як право творити закони, що передбачають смертну кару, а також усі менш суворі покарання, з метою регулювання і збереження власності, та право співтовариства застосовувати силу держави на виконання цих законів і на захист держави від вторгнення іноземної шкоди, і все це лише загального заради суспільного блага.

Розділ II

Про стан природи

4. Щоб правильно зрозуміти, що таке політична влада, і простежити її витоки, ми маємо розглянути стан, притаманний усім людям від природи, — а це є стан абсолютної свободи при скеровуванні своїх дій, розпорядженні своєю власністю та особою так, як вони вважають за потрібне, в межах закону природи, не питаючи дозволу й незалежно від волі будь-якої іншої людини.

Це також стан рівності, за якого вся влада та суди існують на засадах обопільності; кожен має не більше, ніж інший: бо ніщо не

є більш очевидним, ніж те, що створіння одного виду та класу, які доволіно народжуються для того, щоб користуватися тими самими перевагами природи й тими самими здібностями, мають також бути рівними між собою, без будь-якого підпорядкування чи підлеглості, хіба що тільки Господь і Повелитель над усіма ними якимось чином відкрито виголосить свою волю, щоб поставити одного над іншим, і надасть йому ясним та очевидним призначенням безсумнівне право на панування та верховну владу.

5. Цю рівність людей від природи розсудливий Гукер (Hooker) вважає саму по собі настільки очевидною й безсумівною, що бере її за основу того зобов'язання взаємної любові між людьми, на якому буде взаємні обов'язки людей і з якого виводить величні принципи справедливості та милосердя.

Ось що він каже:

«Та сама природна спонука привела людей до усвідомлення того, що любов до інших є не меншим їхнім обов'язком, аніж любов до себе, бо для бачення речей, що є рівними, потрібно, аби всі мали одну й ту саму міру; бо якщо я не можу не бажати отримати блага, хоча б стільки від кожного, скільки кожен може побажати своїй душі, то як же мені слід прагнути задовольнити хоч якусь частину свого бажання, якщо сам я не потурбуюсь, аби задовольнити таке саме бажання, безсумівно, притаманне й іншим людям, природа яких є однаковою? Коли те, що їм запропоновано, несумісне з їхнім бажанням, це неодмінно їх засмутить, так само як і мене, а тому, якщо я чиню кривду, то мушу очікувати на страждання, бо немає жодних підстав, чому іншим слід любити мене більшою мірою, ніж я люблю їх; таким чином, моє бажання, щоб мене, наскільки це можливо, любили рівні мені від природи, накладає на мене природний обов'язок виявляти до них абсолютно таку саму прихильність; із таких стосунків рівності між нами й тими, хто є такими, як ми самі, для регулювання життя природний розум вивів декілька правил і канонів, відомих кожному» (Закони церковної політики, кн. I).

6. Але, хоча це має бути станом свободи, це все-таки не стан вседозволеності, бо, хоча людина в цьому стані має неконтрольовану свободу розпоряджатися сама собою чи своїм майном, вона все ж не має свободи знищити себе чи будь-яке інше створіння, що перебуває у неї у володінні, крім тих випадків, коли цього вимагають більш гідні її цілі, ніж просто самозбереження. У стані природи існує закон природи, який управляє цим станом, зобов'язуючи кожного; цим законом є Розум, який навчає все людство, всіх, хто звертається до нього, що оскільки всі є рівними й незалежними, ніхто не має права зашкодити життю, здоров'ю, свободі чи власності іншого. Бо всі люди є виводом єдиного всемогутнього й безмежно мудрого Творця, слугами єдиного Всесильного Господаря, посланими у світ за його наказом і в його справі; вони є власністю того, хто їх створив, і послані на той строк, на який йому, а не комусь іншому, буде потрібно. І оскільки ми наділені схожими здібностями й спільно користуємося всім у єдиній природній спільноті, то не можна уявити, щоб поміж нами існувала якась така субординація, яка б могла уповноважити нас знищувати один одного, так, неначе нас було створено для використання один одним, на кшталт того, як створено менш досконалі істоти для того, щоб ми використовували їх. Кожен, оскільки він зобов'язаний зберігати себе, а не залишати самовільно своє місце, виходячи саме з міркувань самозбереження, коли його власне життя не є під загрозою, мусить, наскільки це можливо, зберігати решту людства й не може, якщо тільки це не означає чинити по справедливості з кривдником, відбирати життя чи шкодити йому або тому, що сприяє збереженню життя, свободи, здоров'я, частин тіла чи майна іншого.

7. І, щоб усіх людей можна було утримувати від посягань на права інших та завдання шкоди одне одному, щоб дотримувався закон природи, який вимагає миру і збереження всього людства, дотримання закону природи в цьому стані залежить від волі кожного, тому кожен має право карати порушників цього закону такою мірою, аби це могло не допустити порушення закону. Бо закон природи був би, як і всі інші закони, що стосуються людей у цьому світі, марним, якби не було нікого, хто мав би у природному стані владу виконувати цей

закон і таким чином оберігати невинних та стримувати порушників, і якщо будь-хто може покарати іншого за будь-яке зло, що його той учинив, то так і слід йому робити. Бо в стані абсолютної рівності, де від природи не існує підпорядкованості один одному чи влади одного над одним, те, що може робити задля виконання цього закону хтось один, так само обов'язково має право робити кожен.

8. Отже, у природному стані одна людина набуває влади над іншою; але це не є абсолютною чи свавільною владою карати злочинця, коли той опиняється в її руках, згідно із своїми бурхливими пристрастями чи нестримною фантазією власної волі, а лише владою карати його тією мірою, як це наказують спокійний розум та совість, аби покарання було пропорційним проступку і було саме таким, щоб могло слугувати для спокутування та стримування. Бо тільки з огляду на ці дві причини одна людина може законно заподіяти шкоду іншій, тобто вчинити те, що ми називаємо покаранням. Переступаючи закон природи, порушник тим самим заявляє, що живе за іншим правилом, ніж за тим, чим є влада розуму і загальної справедливості, котре є мірилом, що застосовується Богом до вчинків людей для їхньої взаємної безпеки; і, таким чином, він стає небезпечним для людей, бо послабляє і рве ті узи, які мають захищати їх від ушкодження та насильства. І в силу того, що це є замах на весь рід людський, на його мир й безпеку, гарантованих законом природи, кожна людина, завдяки праву, яке вона має задля збереження людства в цілому, може стримувати або, там, де це необхідно, — знищувати речі, шкідливі для людей, а відтак може завдавати таке зло будь-якому порушникові цього закону, що змусить його розкаятись у своїх діяннях, і таким чином утримуватиме його, а на його прикладі й інших, від подібних діянь. І в цьому випадку і на такій підставі кожна людина має право покарати порушника й бути виконавцем закону природи.

9. Я не сумніваюся, що декому ця доктрина видасться дуже дивною; але, перш ніж вони її засудять, я б хотів, щоб мені роз'яснили, за яким правом той чи інший правитель або та чи інша держава можуть засудити на смерть чи покарати чужинця за злочин, який він вчинить

у їхній країні. Ясна річ, їхні закони, що набрали чинності завдяки офіційному схваленню, отриманому ними від законодавчого органу, волю якого було проголошено, не поширюються на чужоземця. Вони йому нічого не говорять, а якби й говорили, то він не зобов'язаний прислухатися до них. Законодавчий орган, який зробив цей закон чинним для суб'єктів цієї держави, не має повноважень щодо нього. Особи, наділені найвищою законодавчою владою в Англії, Франції чи Голландії, для індіанця, так само як і для решти світу, є людьми без повноважень: отже, якщо за законом природи кожна людина не має повноважень карати за вчинені проти неї проступки, як того вимагає, на його тверезий розсуд, справа, я не бачу, яким чином судді будь-якої громади можуть покарати чужоземця, оскільки по відношенню до нього вони можуть мати не більше повноважень, ніж кожна людина може природно мати по відношенню до іншої.

10. Окрім злочину, який полягає в порушенні закону й відступництві від справедливого правила влади Розуму, коли людина настільки вироджується, що заявляє про відхід від принципів людської природи й стає шкідливою істотою, нерідко трапляються випадки, коли завдається шкода тій чи іншій особі, і це порушення призводить до того, що завдається шкода ще якійсь людині. У такому разі той, хто зазнав будь-якої шкоди, має, крім права покарання, спільного з іншими людьми, ще й особливе право вимагати відшкодування від того, хто завдав йому шкоди. І будь-яка інша особа, яка вважає це справедливим, також може приєднатися до того, кому було завдано шкоди, і надати йому допомогу в отриманні від правопорушника компенсації за завдану шкоду.

11. Отже, існують два окремих права: перше — право покарання за злочин з метою обмеження свободи і запобігання подібним порушенням — воно належить кожному; друге — право на стягнення відшкодування — воно належить лише тому, хто зазнав шкоди; а тому суддя, який в силу своєї суддівської посади має повноваження щодо загального права на покарання, часто може там, де суспільне благо не вимагає виконання закону, на свій розсуд звільнити від криміналь-

ного покарання за порушення закону, проте він не може звільнити від того обов'язкового відшкодування, яке має отримати фізична особа за шкоду, якої їй було завдано. Той, хто зазнав шкоди, має право від власного імені вимагати компенсації, і лише він сам може від неї звільнити. Потерпілий має право заволодіти речами чи послугами порушника з огляду на самозбереження, оскільки кожен має право карати за злочин, запобігати його повторенню — завдяки притаманному йому праву зберігати все людство, — і заради досягнення цієї мети робити все в межах розумного. І так воно є, що кожен у природному стані має право знищити вбивцю, як для того, щоб показати, яке має бути покарання за такий злочин і стримувати інших від подібних дій, яких не зможе виправити жодне відшкодування, так і для того, щоб убезпечити людей від замахів злочинця, котрий, всупереч здоровому глузду, загальним законам та нормам, встановленим Богом для людства, оголосив через несправедливе насильство та вбивство однієї людини війну всьому людству, а відтак може бути знищений, як лев чи тигр — один із тих диких звірів, з якими люди не можуть утворити ні суспільства, ні укласти угоду про безпеку. І на цьому ґрунтується великий закон природи: «Хто проллє кров людини, кров того має бути пролита людиною». А Каїн був повністю переконаний у тому, що кожен має право знищити такого злочинця, тому після вбивства свого брата він вигукнув: «Кожен, хто зустріне мене, той має убити мене», — настільки ясно було це записано в серцях усього людства.

12. Через ту саму причину людина у стані природи може карати і за менш тяжкі порушення цього закону. Можуть запитати: чи буде це покарання смертю? Я відповім, що кожне порушення може бути покарано тією мірою і з такою суворістю, щоб порушник відчув усю нищість свого вчинку й отримав нагоду розкаятися, а інші щоб боялися вчиняти так, як учинив він. Кожне порушення, яке може чинитися у стані природи, у тому ж стані природи може бути покаране тією самою мірою і в такому самому розмірі, що й у державі; бо, хоча зараз я не маю наміру заглиблюватись у подробиці закону природи чи в пов'язані з ним міри покарання, все ж мушу ствердити, що такий закон існує і що він так само зрозумілий і простий для розумної істо-

ти і для дослідника цього закону, як позитивні закони держав, і навіть простіший, — настільки, наскільки розум легше осмислити, ніж дивацтва й мудровані вигадки людей, котрі прагнуть досягти протилежних та прихованих інтересів, викладених у словах; бо справді, такими здебільшого є місцеві закони країн, які лише тоді є справедливими, коли вони ґрунтуються на законі природи, яким вони мають регулюватися та тлумачитися.

13. До цієї дивної доктрини, а саме, що у стані природи кожен наділений владою застосовувати закон природи, без сумніву, будуть висунуті заперечення стосовно нерозумності того, щоб люди були суддями у своїх власних справах, бо себелюбство зробить людей упередженими щодо самих себе та своїх друзів, а з іншого боку — лиха вдача, пристрасть та мстивість заведуть їх надто далеко в покаранні інших, і звідси нічого, крім плутанини та безладу, не вийде, і, безумовно, через це Бог призначив владу, щоб стримувати людську упередженість та насильство. Я з певністю гарантую, що державна влада є належним засобом захисту від незручностей стану природи, які, неодмінно будуть величезними, коли люди є суддями у власних справах, бо неважко уявити, що той, хто був настільки несправедливим, що завдав шкоди своєму братові, навряд чи буде настільки справедливим, щоб осудити за це самого себе. Але я б хотів, щоб ті, хто висуватиме це заперечення, пам'ятали, що абсолютні монархи — це всього-на-всього люди, і якщо влада має бути засобом захисту від зла, яке неминуче виникає тоді, коли люди є суддями у власних справах, і стан природи через це не зможе тривати, то я хочу знати, що це за влада і наскільки вона краща за стан природи, коли одна людина, повеліваючи багатьма, має можливість бути суддею у власній справі і робити із своїми підданими все, що забажає, і ніхто в жодному разі не може поставити під сумнів чи проконтролювати дії тих, хто здійснює примхи цієї людини? І в усьому, що ця людина робить, керована здоровим глуздом, помилкою чи пристрастю, необхідно їй підкорятися? У стані природи набагато краще тоді, коли люди не зобов'язані підкорятися несправедливій волі іншого; і якщо той, хто судить, судить хибно у своїй чи в якійсь іншій справі, то він відповідає за це перед рештою людства.

14. Часто як найвагомніше заперечення висувають таке запитання: «Де саме люди перебувають чи будь-коли перебували у такому стані природи?» На це зараз достатньо буде відповісти, що, оскільки всі монархи та правителі незалежних держав у цілому світі перебувають у стані природи, то, зрозуміло, на землі завжди було і завжди буде так, що в цьому стані перебуває величезна кількість людей. Я назвав усіх правителів незалежних держав, незважаючи на те, чи перебувають вони у спілці з іншими, чи ні, бо не кожна угода кладе край стану природи між людьми, а лише та, за якої люди взаємно погоджуються увійти до однієї держави й заснувати одне політичне утворення; адже люди можуть давати одне одному інші обіцянки, укладати одне з одним інші угоди і все одно залишатися в стані природи. Обіцянки та угоди, пов'язані з обміном речами тощо між двома людьми на безлюдному острові, про що згадує Гарсіласо де ла Вега у своїй «Історії Перу», чи між швейцарцем та індіанцем у лісах Америки, є для них зобов'язальними, хоча ці люди всуціль перебувають у стані природи стосовно один одного, — бо правдивість і довіра властиві людям як людям, а не як членам суспільства.

15. Тим же, хто твердить, що ніколи жодна людина не перебувала у стані природи, я протиставлю не лише авторитет поміркованого Гукера (Закони церковної політики, кн. I, розд. 10), який каже: «Закони, про які досі згадувалось, — тобто закони природи — справді повністю зобов'язують людей, навіть якщо між ними ніколи й не було ані тривалих стосунків, ані урочистої домовленості стосовно того, що можна робити, а що ні; але через те, що ми самі не в змозі достатньо забезпечити себе речами, потрібними для життя, якого вимагає наша природа, життя, яке відповідає гідності людини, аби усунути ті вади та недосконалості, які ми маємо, коли живемо окремо й самі по собі, ми, природно, схильні прагнути спілкування й товаришування з іншими. Це було причиною об'єднання людей, спочатку в політичні організації». Але більш того, я стверджую, що всі люди за своєю природою перебувають у цьому стані і залишаються в ньому доти, доки за власною згодою не стануть членами певної політичної організації; і я не маю сумніву, що згодом під час наступного дискурсу я зможу переконливо це довести.

Розділ IV

Про рабство

22. Природна свобода людини полягає в тім, щоб бути вільною від будь-якої вищої влади на землі, не перебувати під волею чи законодавчою владою людини, а мати за свою владу лише закон природи. Свобода людини в суспільстві не має перебувати під жодною іншою законодавчою владою, окрім тієї, що її установлено на основі згоди в державі, не перебувати під будь-якою волею чи обмеженням будь-якого закону, окрім того, який ухвалить законодавчий орган відповідно до виявленої йому довіри. Отже, свобода — це не те, про що розповідає нам сер Р. Ф. (О. А. 55 [224]): «Свобода для кожного — робити те, що він забажає, жити так, як йому до вподоби, й не бути зв'язаним жодними законами». Але свобода людей, що перебувають під владою — це наявність постійного правила, за яким вони живуть, спільного для кожного у тому суспільстві й установленого законодавчою владою, у ньому створеною; це — свобода чинити на підставі власної волі стосовно всього, що це правило не забороняє; і — не бути підпорядкованим змінюваній, невизначеній, таємній, свавільній волі іншої людини. А свобода природи не має бути обмежена нічим, окрім закону природи.

23. Ця свобода від абсолютної, свавільної влади є настільки необхідною для збереження людини і настільки тісно з нею пов'язана, що людина не може відокремити себе від неї, не заплативши своєю безпекою та життям одночасно. Бо людина, не маючи влади над власним життям, не може, за договором чи за власною згодою, ані віддати себе в рабство до будь-кого, ані підкоритись абсолютній, свавільній владі іншого позбавити її життя, коли йому заманеться. Ніхто не може дати більше влади, ніж має сам; і той, хто не може відібрати своє власне життя, не може дати влади над ним іншому. Справді, якщо через свою помилку чи якусь дію, що заслуговує на смерть, людина розплатилася власним життям, той, кому вона заплатила таким чином, може (якщо ця людина в його

владі) не відбирати в неї життя відразу, а використовувати її в себе на службі; і цим він не завдасть їй ніякої шкоди, бо в будь-який час, коли людина вирішить, що тягар її рабства перевищує цінність її життя, вона може — через непокору волі господаря — накликати на себе бажану смерть.

24. Це — абсолютне становище рабства, яке є нічим іншим, як продовженням стану війни між законним завойовником і полоненим. Адже досить їм одного разу укласти між собою договір і домовитися про обмежену владу, з одного боку, і покору — з іншого, як стан війни та рабства припиняється — на весь той час, поки діє цей договір. Бо, як було сказано, ніхто не може за договором передати іншому те, чого сам не має, — влади над власним життям.

Я визнаю, що ми знаходимо в євреїв, так само як і в інших народів, випадки, коли люди продавали себе; але ж, зрозуміло, це був продаж лише на тяжку працю, а не в рабство. Певно, що продана особа не підпадала під абсолютну, безмежну деспотичну владу, бо господар не мав права вбити її будь-коли, вбити людину, яку він через певний час був зобов'язаний відпустити зі своєї служби; і господар такого слуги був настільки далекий від свавільної влади над його життям, що він не міг за своїм бажанням навіть покалічити його, бо втрата слугою ока або зуба робила його вільним (Вих., 21).

Розділ X

Про форми держав

132. Як було показано, з моменту об'єднання людей у суспільство вся влада у спільноті, яка складалася з природної влади кожного члена цієї спільноти, належала більшості, і тому більшість могла час від часу використовувати свою владу, щоб творити закони для цієї спільноти, а для їх виконання призначала чиновників: така форма правління являє собою абсолютну демократію; або ж громада може передати повноваження щодо творення законів декільком

дібраним особам та їхнім спадкоємцям чи наступникам — і тоді це олігархія; або ж — одній особі, і тоді це монархія; якщо ж влада дістається одній особі та її спадкоємцям, тоді це спадкова монархія; якщо ж одній особі упродовж її життя, а після її смерті право призначати наступника повертається до більшості, — тоді це виборна монархія. Таким чином, громада може утворювати складні та змішані форми правління, відповідно до того, що члени цієї спільноти вважають за краще. І якщо більшість спочатку передала законодавчу владу одній або декільком особам лише на період їхнього життя чи на будь-який обмежений час, а потім верховна влада має знову повернутися до більшості, то, коли вона таким чином повертається, спільнота може знову вирішити передати її в ті руки, в які вона забажає, і відтак утворити нову форму правління. Бо, оскільки форма правління залежить від того, у кого перебуває верховна влада, яка є законодавчою, і неможливо уявити, щоб нижча влада встановлювала приписи для вищої чи щоб будь-яка влада, окрім верховної, створювала закони, то форма держави визначається залежно від того, хто має повноваження приймати закони.

133. Під державою я завжди маю на увазі не демократію чи будь-яку іншу форму правління, а будь-яку незалежну спільноту, яку латиняни позначали словом *civitas*; цьому слову в нашій мові найкраще відповідає слово «державка», воно є найточнішим виразом для такого суспільства людей, а слова «спільнота» чи «місто» в англійській мові такого значення не мають, бо системі влади можуть бути підпорядковані спільноти, а «місто» у нас має зовсім інше значення, ніж «державка». Ось чому, щоб уникнути невизначеності, я буду й надалі використовувати слово «державка» в тому значенні, в якому, як я виявив, його використовував король Яків I, і я вважаю, що це є справжнє значення цього слова; якщо ж воно когось не до вподоби, я погоджуся з ним замінити його на краще.

Розділ XI

Про обсяг законодавчої влади

134. Істинною метою входження людей у суспільство є використання своєї власності в умовах миру та безпеки, а істинним знаряддям та засобами для цього слугують закони, встановлені в цьому суспільстві; першим і основним позитивним законом усіх держав є установа законодавчої влади; так само як першим і основним природним законом, якому належить здійснювати владу навіть над самою законодавчою владою, є збереження суспільства і (наскільки це є сумісним із суспільним благом) кожної особи в ньому. Ця законодавча влада є не лише верховною владою держави, а й священною та незмінною владою в руках тих, кому спільнота одного разу її надала; і указ жодної іншої особи, хоч би в якій формі він був задуманий, хоч би яка влада його підтримувала, не має сили й обов'язковості закону, якщо він не отримав своєї санкції від тієї законодавчої влади, яку обрав і призначив народ. Адже інакше закон не мав би того, що є абсолютно необхідним, аби він був законом, — згоди суспільства, без якої ніхто не може мати влади творити закони інакше, як тільки за згодою членів цього суспільства та на основі отриманого від них уповноваження. Тому вся покора, яку кожен мусить виявляти завдяки найурочистішим зобов'язанням, зрештою зосереджується в цій верховній владі і скеровується тими законами, які вона видає. І жодна обітниця, дана будь-якій іноземній державі, жодна внутрішня підпорядкована влада не можуть ні звільнити будь-якого члена суспільства від необхідності підкорятися законодавчому {органові}, котрий діє за довірою суспільства, ні зобов'язати його коритися всупереч прийнятим таким чином законам, або ж зобов'язати коритися їм більшою мірою, ніж вони це допускають; оскільки було б безглуздо уявляти, що когось можна змусити цілковито покоритися будь-якій владі в суспільстві, яка не є верховною.

135. Хоча законодавча влада, незалежно від того, зосереджена вона в руках однієї людини чи кількох, здійснюється вона постійно чи тільки через певні інтервали, хоч вона і є верховною владою в кожній державі, але все ж:

По-перше, вона не є і, при можливості не повинна бути свавільною стосовно життя і долі людей. Адже це лише спільна влада усіх членів суспільства, яку вони делегували тій особі чи зібранню, що є законодавцем; вона не може бути більшою від тієї, що люди мали у стані природи ще перед тим, як вони увійшли до суспільства і віддали її спільноті. Бо ніхто не може передати більше влади, ніж має її сам, і ніхто не має абсолютної свавільної влади над самим собою чи над іншими — влади, якою знищувалося б його власне життя чи забиралося б життя або власність іншого. Людина не може підпорядковувати себе свавільній владі іншого; й оскільки вона не має у стані природи свавільної влади над життям, свободою чи власністю іншого, а має лише стільки влади, скільки закон природи дав їй задля збереження себе та решти людства, то ця влада й становить все те, що вона віддає чи може віддати державі, а на основі цього — законодавчій владі, тож законодавча влада не може мати більше від цього. Її влада гранично пов'язана цим і є зведеною до народного блага в суспільстві. Вона не має іншої мети, окрім збереження [людини і суспільства], і тому ніколи не може мати права на знищення, на поневолення чи на зумисне доведення до стану зубожіння підданих. Обов'язки, що випливають із закону природи, не припиняють {своє існування} в суспільстві, їх дотримання в багатьох випадках стає жорсткішим, а закони, створені людиною, додають до цих обов'язків покарання, що призначаються для того, щоб забезпечити їх дотримання. Таким чином, закон природи виступає вічним правилом для всіх людей – як для законодавців, так і для інших. Правила, які створюють законодавці стосовно дій інших людей, повинні рівною мірою, що і їхні власні дії та дії інших людей, підкорятися законові природи, тобто волі Божій, виявленням якої він є; і оскільки основним законом природи є збереження людства, то жодна людська санкція не може бути доброю чи юридично ваговою, якщо вона проти цього закону.

136. По-друге, законодавча, чи верховна, влада не може при-власнювати собі владу панувати на основі імпровізованих свавільних указів; навпаки, її обов'язком є забезпечувати справедливість та ухвалювати рішення стосовно прав підданих на основі оприлюднених постійних законів та відомих уповноважених суддів. Оскільки закон природи є неписаним і його ніде неможливо знайти, окрім як у головах людей, то буде нелегко довести помилку тих, хто через свої пристрасті чи власні інтереси його спотворюватиме або неправильно застосовуватиме, якщо немає уповноваженого на це судді. Тобто в цьому випадку закон не діє, як йому належить, аби визначати права й охороняти власність тих, хто живе під владою цього закону, надто коли кожен є водночас суддею, тлумачем та виконавцем його, до того ж у своїй власній справі; і той, на чиєму боці право, маючи у своєму розпорядженні лише свою власну силу, не має достатньої можливості, щоб захистити себе від кривди або ж, щоб покарати правопорушників. Аби уникнути цих прикрощів, що в стані природи створюють безлад у користуванні власністю, люди саме і об'єднуються в суспільства, щоб спільними зусиллями всієї держави зберігати та захищати свою власність і мати стабільні закони, завдяки яким кожен може знати, що йому належить. Заради цієї мети люди віддають усю свою природну владу суспільству, в яке вони вступають, і громада передає законодавчу владу в руки тих, кого вона вважає для цього придатними; при цьому люди сподіваються, що ними правитимуть за допомогою проголошених законів, бо інакше їхній мир, спокій і власність залишатимуться у такому ж невизначеному становищі, як це було в стані природи.

137. Абсолютна свавільна влада, якою є правління без налагджених постійних законів не відповідає цілям суспільства та державної влади, задля чого люди не полишили б свободу стану природи і не пов'язали б себе тим, що зберігає їхні життя, свободи і долі і, що на основі сформульованих правил стосовно права та власності – забезпечує їм мир і спокій. Неможливо припустити, щоб люди мали на меті віддати одній людині чи кільком абсолютну свавільну

владу над самим собою та своїми статками і вручити державним чиновникам силу реалізовувати свою необмежену волю у свавільний спосіб стосовно людей. Адже це означало би поставити себе у становище, гірше за те, де люди були вільні захищати свої права від зазіхань інших і на рівних умовах могли для цього застосовувати силу, зазнавши нападу однієї людини або відразу багатьох. Якщо припустити, що люди віддалися абсолютній свавільній владі та волі одного законодавця, то це означає, що вони обеззброїли себе і озброїли одну людину, аби стати здобиччю, коли їй цього заманеться. Безумовно, у набагато гіршому становищі перебуває той, хто залежить від свавільної влади однієї людини, яка має під своїм началом 100 000 чоловік, ніж той, хто залежить від свавільної влади 100 000 окремих осіб; бо ж ніхто не може гарантувати, що воля того, хто має таку владу, є кращою за волю інших, хоча його сила і є у 100 000 разів більшою. Ось чому, хоч би якою була форма держави, правляча влада зобов'язана здійснювати правління на основі проголошених та визнаних правильними законів, а не на основі імпровізованих повелінь і нечітко викладених постанов. Людство перебуватиме в набагато гіршому становищі порівняно із станом природи, якщо воно наділятиме одну або кількох осіб об'єднаною владою великої кількості людей для того, щоб примусити цю велику кількість коритися сваволі дивних і необмежених указів, які раптово спадатимуть на думку тим, хто наділений владою, чи нестримних і до останнього моменту невідомих волевиявлень за відсутності будь-яких заходів, що могли б скеровувати й виправдовувати їхні дії. Оскільки призначенням усієї влади, яку має державне правління, є лише благо суспільства, то державне правління не повинне бути свавільним і здійснюватися, як кому заманеться, воно має здійснюватися на основі установлених і оприлюднених законів, щоб люди могли знати свої обов'язки, могли бути під захистом і в безпеці в рамках закону, щоб у належних межах можна було тримати правителів, котрі не спокушалися б застосовувати владу, яку мають у своїх руках, на такі цілі та за допомогою таких засобів, про які вони не хотіли б відверто зізнатися і повідомити решту.

138. По-третє, верховна влада не може відібрати від жодної людини будь-яку частку її власності без її згоди. Бо збереження власності є метою влади, саме заради цієї мети люди вступають у суспільство; воно неодмінно передбачає й вимагає, щоб люди мали власність, інакше, вступаючи у суспільство, люди втрачають те, що було метою, заради якої вони в нього вступили; а це було б занадто великим безглуздом для людини. Отже, люди у суспільстві мають право на речі, які, відповідно до закону спільноти, є їхніми, і ніхто не має права відібрати їхнє майно або частину його без їхньої згоди; інакше у них зовсім немає власності. Бо насправді я не маю права на власність, яку інший може відібрати в мене, коли йому заманеться, без моєї на те згоди. Отже, було б помилкою вважати, що верховна, чи законодавча, влада будь-якої держави може робити все, чого вона забажає, і може розпоряджатися статками підданих у свавільний спосіб чи забрати частину їх, якщо це комусь заманеться. Цього можна не дуже боятися за таких систем влади, де законодавчий орган є, частково чи повністю, таким зібранням, склад якого змінюється і, члени якого після розпуску законодавчого органу стають підданими і знову підлягають загальним законам своєї країни, нарівні з іншими. Але в тих системах влади, де законодавчий орган є одним постійно діючим зібранням чи однією особою, як в абсолютних монархіях, — там все ще є небезпека, що ця особа чи особи вважатимуть, що їхні інтереси відмінні від інтересів решти спільноти, а відтак будуть схильні збільшувати власні багатства та владу, відбираючи в народі все, що їм заманеться. Бо статки людини зовсім незахищені, — навіть за умови наявності гарних та справедливих законів, що відмежовують її статки від статків інших підданих, — якщо той, хто повеліває цими підданими, має право відібрати в будь-якої приватної особи будь-яку частину її статків за своїм бажанням і використовувати та розпоряджатися ними, як йому заманеться.

139. Але влада, хоч би кому вона була доручена, як я вже показав, має здійснюватися з тією умовою і заради тієї мети, щоб люди могли мати свою власність і гарантії користування нею; правитель чи сенат, хоч би яку вони мали владу для створення законів, що регулюють пра-

во на власність між підданими, все ж ніколи не можуть мати повноваження брати собі всю чи якусь частину власності підданих без їхньої на те згоди. Бо це фактично означало б узагалі не залишити їм жодної власності. І, щоб побачити, що навіть абсолютна влада, там, де вона необхідна, не є свавільною, будучи абсолютною, а все одно залишається обмеженою тими цілями, які вимагають, щоб у деяких випадках вона була абсолютною, нам достатньо поглянути на звичайну практику військової дисципліни. Адже збереження армії, а тим самим і всієї держави, вимагає абсолютного підкорення наказу кожного старшого за званням, і цілком справедливо, що за невиконання чи оспорювання найнебезпечніших чи нерозумних наказів карають на смерть; однак ми бачимо, що сержант, який може наказати солдатові йти прямо на гарматне жерло чи стояти у проломі стіни фортеці, де він майже напевно загине, не має права наказати цьому солдатові віддати йому жодного пенні зі своїх грошей; так само й генерал, який може засудити солдата на смерть за дезертирство чи за невиконання найнебезпечніших наказів, не може все-таки з усією своєю владою над життям і смертю розпорядитися хоча б одним фартингом із власності цього солдата чи привласнити хоча б крихітку майна того, кому він, однак, може наказати все, що завгодно, і кого він може повісити за найменший вияв непокорі. Річ у тім, що така сліпа покора є необхідною для тієї мети, задля якої командирові дано владу, тобто задля збереження інших; але розпоряджання майном солдата не має до цього жодного відношення.

140. Зрозуміло, що державна влада не може утримуватись без великих витрат, і тому кожному, хто користується своєю часткою захисту, належало б сплачувати зі своїх статків свою частку на утримання влади. Але це все таки має робитися за наявності його власної згоди, себто - згоди більшості, що надається нею самою або ж через вибраних нею своїх представників. Бо, якщо хто-небудь заявлятиме свої права на владу обкладати податками людей і стягувати податки з них на підставі своїх повноважень та без наявності згоди народу на це, він тим самим зазіхає на основний закон власності і руйнує цілі державної влади. Хіба ж то моя власність, якщо інший може по праву взяти її, коли йому заманеться?

141. По-четверте, законодавчий {орган} не може передавати владу творення законів до будь-яких інших рук. Адже це є влада, делегована не ким іншим, а народом, то ті, хто її має, не можуть передати її іншим. Народ сам може визначати форму правління, яка може бути утворена шляхом установлення законодавчого {органу} та призначення тих, у чіїх руках вона буде зосереджена. І коли народ сказав: «Ми будемо підпорядковуватися правилам і перебувати під правлінням законів, створених такими-то людьми і в таких-то формах», — тоді уже ніхто інший не може вести мову про те, що інші люди творитимуть закони для народу; так само народ не може бути пов'язаний якимись іншими законами, ніж ті, що ухвалені тими, кого він вибрав і уповноважив творити закони для нього. Оскільки влада законодавчого {органу} походить від конкретного добровільного дарування та установлення, вона не може бути чимось іншим, ніж тим, що це конкретне дарування виражає, а ним передавалося лише творення законів — а не творення законодавців; законодавчий {орган} не має влади передавати свої повноваження стосовно творення законів і віддавати їх до інших рук.

142. Такими є межі, покладені на законодавців суспільством та законом Бога і природи, і ці межі встановлено стосовно законодавчої влади кожної держави, за будь-якої форми правління.

По-перше, законодавці мають керувати за допомогою прийнятих і проголошених законів, які не повинні змінюватись у кожному окремому випадку, а навпаки, має бути той самий закон для багатого й бідного, для фаворита при дворі й для селянина за плугом.

По-друге, ці закони мають бути розраховані лише на благо народу, а не для будь-якої іншої кінцевої мети.

По-третє, вони не повинні підвищувати податки на власність людей без згоди народу, даної ним самим або через його представників. Це, власне, стосується лише тих систем влади, де законодав-

чий {орган} діє постійно або принаймні, де народ не зарезервував якоїсь частини законодавчої влади за депутатами, котрих він час від часу обирає.

По-четверте, законодавчий {орган} ніколи не повинен і не може делегувати владу творення законів комусь іншому чи передовіряти її кому-небудь, окрім тих, кому її делегував народ.

Розділ XIV

Про прерогативу

159. Там, де законодавча та виконавча влада не зосереджені в тих самих руках (як це має місце в усіх поміркованих монархіях та вдало сформованих системах влади), благо суспільства вимагає, щоб деякі речі було залишено на розсуд того, хто має виконавчу владу. Оскільки законодавці не в змозі передбачити заздалегідь за допомогою законів усе, що може бути корисним для громади, то, якщо чинний закон не дає жодних вказівок, виконавець законів на підставі загального закону природи має право використовувати свою владу на благо суспільства в багатьох випадках, поки законодавчий {орган} не матиме змоги зібратися і видати відповідний закон. Існує безліч речей, які закон не може передбачити; і їх необхідно залишити на розсуд того, хто має у своїх руках виконавчу владу, аби він вирішив ці питання так, як того вимагають суспільне благо та вигода; більше того, потрібно, щоб у деяких випадках закони самі поступалися перед виконавчою владою, або, радше, перед основним законом природи та правління, тобто, щоб, наскільки це можливо, були захищені всі члени суспільства. Оскільки може виникнути багато небезпечних випадків, коли суворе й неухильне дотримання законів може завдати шкоди (якщо, наприклад, не знести будинок невинної людини, щоб зупинити пожежу, коли горить сусідній будинок), а іноді людина може потрапити під дію закону, що не передбачає різниці між людьми, за вчинок, який може заслуговувати на винагороду та прощення, тож треба, щоб у таких випадках правитель мав повноваження

пом'якшувати суворість закону та помилувати деяких порушників: бо метою влади є захист всіх людей, наскільки це можливо, навіть винних треба жаліти, коли це не зашкоджує невинним.

160. Ця влада діяти на власний розсуд заради суспільного блага, попри норми закону, а іноді навіть всупереч йому, є тим, що називається прерогативою. Оскільки в деяких системах правління законотворча влада не завжди є постійно діючою і зазвичай здійснюється занадто великою кількістю осіб, і через це вона діє надто повільно у справах, де вимагаються швидкі рішення, до того ж іще й неможливо заздалегідь спрогнозувати і передбачити в законах усі несподівані випадки та потреби, що можуть стосуватися суспільства, або прийняти такі закони, які б не завдавали шкоди при їх виконанні з неухильною суворістю в усіх випадках і стосовно всіх осіб, котрі можуть підпадати під дію цього закону, виконавчій владі надається певна свобода робити за власним вибором багато такого, що не передбачено законом.

161. Ця влада, якщо вона застосовується для блага спільноти й відповідно до повноважень та цілей врядування, є беззаперечною прерогативою й ніколи не ставиться під сумнів. Бо люди дуже рідко або взагалі ніколи не виявляють прискіпливості чи допитливості в цьому питанні; вони далекі від того, щоб цікавитися прерогативою, доки вона певною припустимою мірою використовується для того, для чого призначена, тобто для блага народу, а не відверто проти нього. Та якщо у стосунках між виконавчою владою й народом виникає сумнів відносно чогось, що вважається прерогативою, тоді прагнення використовувати таку прерогативу на користь або на шкоду народові легко розвіює або підтверджує цей сумнів.

162. Неважко збагнути, що в період становлення систем правління, коли за кількістю людей держави мало відрізнялися від родин, вони так само мало відрізнялися від них і за кількістю законів. І оскільки правителі були для народу отцями, що наглядали за ними задля їхнього блага, то правління майже повністю було прерогативою. Вистачало декількох установлених законів, а все інше доповню-

валось розсудливістю та піклуванням правителя. Однак, коли помилка чи лестощі зваблювали слабкого правителя на використання своєї влади для приватних цілей, а не для суспільного блага, народ став схилятися до того, щоб за допомогою чітко виражених законів визначити межі прерогативи в тих випадках, коли він зазнавав від неї шкоди. Отже, народ відчув необхідність у чітко проголошених обмеженнях прерогативи там, де він сам та його предки при ухваленні рішень надавали безмежної свободи мудрості тих правителів, які завжди користувалися правом на прерогативу справедливо, тобто лише для блага свого народу.

163. Ось чому той, хто каже, що народ зазіхає на прерогативу, коли обмежує конкретними законами будь-яку її частину, має дуже хибне поняття про систему влади. Адже, діючи так, народ не відбирає у правителя нічого такого, що належало б останньому по праву; він тільки проголошує, що влада, яку він на невизначених умовах передав до рук правителя чи до рук його предків, призначалася для того, щоб вони використовували її на благо народу, а не для інших цілей.

Бо метою влади є благо спільноти, і хоч би яких змін заради цієї мети воно зазнавало, ці зміни не можуть бути зазіханням на будь-що, оскільки ніхто в системі влади не має права спрямовувати свої зусилля на досягнення іншої мети. А зазіханням є лише те, що шкодить або стає на заваді суспільному благу. Ті, хто міркує інакше, подають це так, нібито правитель має свої, відмінні від блага спільноти інтереси, а не був призначений заради них; а це є корінь та джерело, з яких випливають майже всі ті біди та безладдя, що трапляються при монархічному правлінні. І справді, якщо це так, то люди, котрі живуть під королівською владою, не є суспільством розумних істот, які ввійшли в державу заради взаємного блага, і не вони обрали собі правителів, аби ті охороняли це благо та сприяли йому, а відтак ці люди заслуговують, щоб їх розглядали як зграю нижчих істот, що перебувають під владою господаря, який утримує їх та використовує їхню працю за для власних потреб та вигоди. Якби люди були настільки позбавлені розуму, що входили б у суспільство на таких умовах, тоді прерогати-

ва й справді могла б бути тим, чим дехто хоче її бачити, — свавільною владою, яка чинить на шкоду народові.

164. Та оскільки неможливо припустити, щоб розумна істота, будучи вільною, поставила себе у підданство до іншого собі ж на шкоду (хоча, коли вона знаходить достойного та мудрого правителя, то, можливо, не вважає ані за потрібне, ані за корисне в усьому встановлювати чіткі обмеження його влади), то прерогатива не може бути нічим іншим, як дозволом, яким народ дає змогу своїм правителям робити деякі речі на власний розсуд, коли закон мовчить, а іноді й чинити всупереч букві закону заради громадського блага; і коли це зроблено, народ з цим погоджується. Так само, як добрий правитель, котрий пам'ятає про виявлену до нього довіру й піклується про благо свого народу, не може мати занадто великої прерогативи, себто права робити благо, так і слабкий та поганий суверен, що претендує на владу, яку, не керуючись законом, здійснювали його попередники, як на прерогативу, що належить йому за посадою і яку він може використовувати як йому заманеться, дбаючи про інтереси, відмінні від суспільних, дає народові привід вимагати своє право й обмежувати цю владу, яку народ мовчазно дозволяв, поки вона використовувалася для його блага.

165. Ось чому той, хто звернеться до історії Англії, побачить, що найбільша прерогатива завжди була в руках наших наймудріших та найкращих правителів, бо народ, спостерігаючи, що всі їхні дії спрямовані на суспільне благо, не піддавав сумніву те, що робилося за для цієї мети поза межами закону, або якщо якась людська слабкість чи помилка (бо ж правителі — то лише люди, створені так само, як і інші) проявлялась у деяких незначних відхиленнях від цієї мети, адже було видно, що в головному їхня діяльність була спрямована не на що інше, як на піклування про спільноту. Тому народ мав підстави бути задоволеним цими правителями, незважаючи на те, що вони діяли не за законом або навіть усупереч букві закону, і погоджувався з тим, що вони робили, та без жодного нарікання дозволяв їм розширювати свою прерогативу настільки, наскільки ті вважали за потрібне,

— роблячи правильний висновок, що вони не чинили нічого такого, що ставало б на заваді законам [народу], оскільки діяли в повній відповідності з засадами та метою всіх законів — суспільним благом.

166. Таким богоподібним правителям дійсно належало певне право на свавільну владу — у відповідності з тим аргументом, який доводить, що абсолютна монархія є найкращою формою правління, оскільки Бог сам править Всесвітом у той самий спосіб; бо королі наділені часткою його мудрості та благодаті. На цьому ґрунтується вислів: «Влада добрих правителів завжди була найнебезпечнішою для свобод їхнього народу». Бо коли їхні наступники, здійснюючи владу з іншими думками, зводили дії цих добрих правителів у ранг прецеденту й робили їх мірилом своєї прерогативи — так, ніби те, що робилося виключно для блага народу, давало їм право діяти на шкоду народові, коли їм того заманеться, — це часто викликало спротив, а іноді й суспільні безпорядки, аж поки народу вдалося відновити своє первісне право й домогтися, щоб прерогативою не оголошувалося те, що насправді нею ніколи не було, бо ніхто в суспільстві не має права діяти на шкоду народові; хоча було б можливо і розумно, щоб народ не встановлював межі прерогативи для тих королів чи правителів, які самі не порушували обов'язок діяти заради суспільного блага. Бо прерогатива — це не що інше, як влада творити суспільне благо без правил.

167. Право скликати парламент у Англії в певний час, у конкретному місці та на певний строк є, безсумнівно, прерогативою короля, але за тієї умови, що вона буде використовуватися задля блага нації, як того вимагатимуть невідкладні обставини. Бо неможливо передбачити наперед, у якому місці буде найкраще зібратися парламентові та в який час; вибір цього залишено виконавчій владі, яка обирає те, що найбільше слугує суспільному благу і найкраще відповідає цілям парламенту.

168. З приводу прерогативи ставитиметься старе запитання:

«Але хто буде суддею, який визначатиме, коли владу застосовано правильно?» Я відповідаю: між діючою виконавчою владою, яка має таку прерогативу, і законодавчим {органом}, який залежить від її волі щодо його скликання, не може бути на землі жодного судді взагалі, як не може бути жодного судді між законодавчим {органом} і народом, якщо виконавчий чи законодавчий {органи}, отримавши владу в свої руки, мають намір поневолити або знищити народ. Народ проти цього не має іншого засобу захисту, окрім того, який у нього є в усіх випадках, коли немає судді на землі, себто — звернутися до Небес. Адже правителі, здійснюючи владу, яку народ їм ніколи не вручав, роблять те, на що у них немає прав (бо неможливо запідозрити, що народ згодиться на те, щоб хтось правив ним йому на шкоду), і, відтак, роблять те, чого вони не мають права робити. Тому, коли будь-яку людину чи групу людей позбавляють їхнього права або, коли вони перебувають під владою, яка здійснюється не на основі права, а в них немає можливості звернутись на землі по захист, тоді вони мають свободу звернутися до Небес у будь-який час, коли вважатимуть, що на це існує вагома причина. Ось чому народ, який за конституцією свого суспільства не може бути суддею, має на основі закону, що передував позитивним законам людей і є верховним щодо них усіх - право судити про те, чи є у нього справедлива причина звернутися до Небес. І такого судження він не може позбутися, бо це поза владою людини – підпорядкувати себе іншому і тим самим дати йому свободу знищити себе; Бог і природа ніколи не дозволяють людині настільки покидати себе, щоб знехтувати власним збереженням; а оскільки людина не може сама позбавити себе життя, то вона не може й іншому дати владу на це. Нехай ніхто не думає, що цим закладається основа для постійного безладдя, бо до такого не звертаються доти, доки негаразди не зростуть настільки, що їх починає відчувати більшість, — і тоді всі обтяжуються ними і вбачають необхідність виправити становище. Але такій виконавчій владі чи мудрим монархам, ніколи не слід доводити до такого небезпечного становища, і саме цього з-поміж усього їм слід найбільше уникати, бо з-поміж усього це становить найбільший ризик для них {самих}.

САМУЕЛЬ ПУФЕНДОРФ

*Самуель Пуфендорф (1632-1694) — представник
німецького Просвітництва XVII ст.
Викладав у багатьох університетах Західної Європи,
в Гейдельбурзі очолював першу в Європі
кафедру природного права.
Багато років прожив у Швеції,
де викладав в Лундському університеті.
Виступав проти богословської схоластики
і втручання церкви в державні справи, критикував
«священну римську імперію германської нації».*

ПРО ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Про закон природи

1. Яким є характер закону природи? Що робить його необхідним? І в яких приписах відбиває він дійсний стан людства? Найчіткішу відповідь на ці питання можна дати, ретельно дослідивши природу та характер людини. Щоб домогтися значного поступу в напрямку до точного знання цивільних законів, треба спочатку добре вивчити стан держави і звичаї та заняття її громадян; так само, якщо спочатку розглянути спільний характер та стан людства, тоді закони, на яких ґрунтується безпека людини, буде неважко зрозуміти.

2. Як і всі живі істоти, здатні до самоусвідомлення, людина цінує понад усе саму себе; вона шукає будь-які способи, щоб зберегти себе, намагається здобути те, що видається їй добрим, і відкинути те, що видається їй злим. Ця пристрасть зазвичай настільки сильна, що вона переважає всі інші. Тож коли будь-який нападник спробує позбавити людину безпеки, вона неодмінно опиратиметься йому — опиратиметься настільки рішуче, що, відбивши напад, зазвичай ще довго відчуватиме ненависть і прагнення до помсти.

3. З іншого боку, як нині видається, людина перебуває у гіршому стані, ніж звірі, адже мало яка інша тварина наділена від природи такою слабкістю (*imbecillitas*). Було би просто дивом, якби хтось дожив до зрілого віку без допомоги інших людей, адже навіть тепер, коли відкрито дуже багато речей, покликаних полегшити людське життя, людині треба старанно навчатися впродовж кількох років, щоб бути в змозі самостійно здобувати собі їжу та одіж. Уявімо собі людину, що вступає в пору дорослості без турботи й виховання з боку інших людей. Вона не матиме інших знань, окрім тих, що їх спонтанно породив її власний розум. Вона перебуватиме в самотності, позбавлена будь-якої допомоги й людського товариства. Вочевидь, важко буде знайти нещаснішу істоту — певно, безмовну й

голу, яка може здобувати їжу, лише рвучи траву й збираючи корені та ягоди диких рослин, угамовувати спрагу лише водою з джерела чи річки або й з калюжі, що трапиться їй на шляху, шукати захисту від буревіїв у печерах і захищати своє тіло хіба що мохом чи травою. Час спливатиме якнайнудніше, адже вона не матиме жодної роботи; від будь-якого звуку чи при наближенні іншої тварини вона здригатиметься від страху; зрештою, вона вмере від голоду, холоду чи в щелепах дикого звіра.

Водночас, усі нинішні засоби полегшення життя людей з'явилися внаслідок людської взаємодопомоги. Ніхто в цьому світі, крім Самого Бога, могутнього й милостивого, не може принести людині більшої користі, ніж сама людина.

4. Однак тварина ця, що здатна до такої взаємодопомоги, страждає й від низки пороків і наділена здатністю чинити значну шкоду. З огляду на її пороки, з нею ризиковано мати справу і потрібно бути дуже обережним, щоб не дістати від неї зло замість добра.

Перш за все, помітно, що вона більше за будь-якого звіра схильна чинити шкоду. Адже звірі керуються лише бажаннями їжі й сексу; обидва їх вони здатні вдовольнити самостійно й без великих зусиль. Коли ж ці бажання втихомирено, звірів не так уже й легко розізнати чи спонукати шкодити іншим. Проте людина — це тварина, що готова до статевої активності за будь-якої нагоди і відчуває свербіння плоті набагато частіше, ніж це було б потрібно для збереження виду. Її черево також прагне не лише простого задоволення, а й приємного збудження, тож часто виявляє апетит до більшого, ніж від природи воно здатне перетравити. Природа подала про те, щоб звірам не потрібен був одяг; людина ж від одягу дістає насолоду, тож носить його не лише через потребу в ньому, а й напоказ. Людському родові притаманно й багато інших пристрастей і бажань, невідомих звірам, як-от жадання непотрібного майна, скупість, прагнення до слави й вивищення над іншими, заздрощі, суперництво й інтелектуальна боротьба. Характерно, що

багато війн, які розшматовують і нівечать людський рід, ведуться з причин, звірам невідомих. І всі ці речі здатні спонукати, та й реально спонукають людей до того, щоб завдавати шкоди одне одному. Більше того, багато людей відзначаються надто великою дратівливістю, люблять ображати інших, на що ті не можуть не образитись, не відреагувати (хоч би яким стриманим був їхній природний темперамент), щоб зберегти й захистити свою особистість і свою свободу. Іноді буває ще, що на заподіяння шкоди одне одному людей штовхають нестатки чи невідповідність наявних ресурсів їхнім бажанням або потребам.

5. Дуже великою є і здатність людей до взаємної шкоди. Адже хоча вони, на відміну від звірів, і не мають міцних зубів, копит чи рогів, однак спритність їхніх рук можна перетворити в найдієвіший інструмент, що завдає шкоди, а винахідливість їхнього розуму дає можливість проводити атаки, вдаючись до підступів та хитрощів тоді, коли про відкритий напад не може бути й мови. Отже, вбивати стає дуже просто, але ж смерть — найгірше з природних лих людства.

6. Нарешті, слід визнати, що людство, на відміну від будь-якого виду тварин, характеризується наявністю надзвичайної різноманітності умів. Тварини, що належать до одного виду, мають практично однакові схильності, керуються одними й тими ж пристрастями й апетитами. Проте серед людей стільки голів, стільки й особистих вдач, і кожному до вподоби щось своє. Люди керуються не якимось одним простим загальним бажанням, а великою кількістю бажань, що поєднуються по-різному. Власне, часто можна спостерігати, як та чи інша людина змінюється настільки, що починає відчувати відразу до того, чого раніше домагалась. Не меншу різноманітність демонструють люди і в своїх заняттях, звичках та схильностях, в яких знаходять вияв їхні розумові здібності; це видно з тієї майже безконечної кількості обраних людьми стилів життя, що спостерігається нині. Із зазначених причин потрібні ретельне регулювання і контроль, щоб утримувати їх від конфліктів один з одним.

7. Отже, людина — це тварина з величезною зацікавленістю у власному збереженні, яка бідує на самоті, нездатна захистити себе без допомоги товаришів і дуже добре споряджена для взаємного забезпечення благами. Однак у той же час вона рівною мірою злостива, агресивна, з легкістю провокується і бажає заподіяти іншим якомога більшої шкоди. Тож висновок такий: щоб перебувати у безпеці, їй необхідно бути товариською, тобто об'єднуватися з подібними до неї людьми і так вести себе стосовно них, щоб не давати їм щонайменшого приводу завдавати їй шкоди і щоб, навпаки, мотивувати їх зберігати її вигоди і сприяти їм (*commoda*).

8. Закони цієї товариськості (*socialitas*) — закони, що навчають людей, як поводитись, щоб стати корисним (*commodum*) членом людського суспільства, — називаються законами природи.

9. Із сказаного вище стає очевидним фундаментальний закон природи: кожна людина повинна докладати максимум зусиль, щоб культивувати й зберігати товариськість. Оскільки той, хто бажає певної цілі, бажає також і засобів, необхідних для її досягнення, то з цього випливає, що все, що неодмінно і природно сприяє товариськості, слід тлумачити як припис закону природи. А все, що заважає товариськості чи порушує її, слід вважати забороненим.

Про решту приписів можна сказати, що вони — не більш ніж окремі випадки цього загального закону. Те, що вони самоочевидні, доносить до нас природне осяяння, притаманне людині.

10. Хоча ці приписи і мають вочевидь утилітарний характер, однак силу закону їм надає лише передумова, що Бог існує і керує всіма речами завдяки Своему провидінню і що Він наказав людському роду додержувати як законів тих велінь розуму, які Він Сам проголосив через природне осяяння. В протилежному разі, хоч би їх і додержували з огляду на їхню утилітарність, як виконують приписи лікаря, що мають на меті поліпшення здоров'я, все ж вони не були б законами. Закони обов'язково передбачають на-

явність верховної влади, причому такої влади, що реально керує іншими.

11. Доказ того, що саме Бог є автором законів природи, ґрунтується на природному здоровому глузді, за умови, що ми обмежуємось нинішнім станом людини і нехтуємо питанням, чи був її первісний стан іншим і яким чином він міг змінитись.

У цьому випадку, природу людини створено таким чином, щоб людський рід не міг бути у безпеці за відсутності суспільного життя, а людський розум вочевидь здатний висувати ідеї, що слугують цій меті. Далі, ясно не лише те, що люди, як і інші істоти, завдячують своїм походженням Богові, але також і те, що яким би не був їхній нинішній стан, вони перебувають під владою Божого провидіння. З цього випливає, що Бог бажає, щоб людина використовувала для збереження свого ества ті здатності, в яких, як вона усвідомлює, вона переважає звірів, і що він також бажає, щоб людське життя відрізнялось від позбавленого законів звіриного життя. Оскільки людина не може досягти цього інакше, ніж додержуючи закону природи, зрозуміло також, що Бог зобов'язує її додержувати його як засобу, який Сам Бог однозначно встановив для досягнення зазначеної мети і який не є продуктом волі людини і не зміниться за її бажанням. Адже вважається, що той, хто зобов'язує іншого йти до певної мети, водночас зобов'язує його застосовувати ті засоби, що необхідні для її досягнення.

Ще одним підтвердженням того, що суспільне життя приписане людям владою Бога, є той факт, що релігійне відчуття, страх перед Божеством не притаманні жодній іншій живій істоті; як уявляється, це відчуття недоступне беззаконній тварині. Саме тут джерело того доволі делікатного відчуття в людях, не повністю зіпсованих, яке переконує їх, що коли вони грішать проти закону природи, то вони ображають Того, хто має владу над умами людей і кого слід боятись, навіть коли їм немає чого боятись з боку інших людей.

12. Широковживане твердження, згідно з яким закон пізнається від природи, певно, не слід тлумачити як таке, що означає, що людському розумові притаманні — від самого моменту народження — реальні, чіткі уявлення про те, що слід робити, а чого уникати. Воно означає почасти, що закон можна досліджувати в світлі розуму, а почасти, що принаймні загальні й важливі приписи закону природи настільки ясні й очевидні, що ми з ними негайно погоджуємось і що вони настільки укорінюються в нашій свідомості, що їх вже ніколи не можна витерти звідти, як би нечестива людина не намагалась повністю знищити своє відчуття їх, заспокоїти докори власного сумління. Через це у Святому Письмі сказано, що закон цей «записано в серцях людей». [Послання Св. Павла до римлян, 2:15] Оскільки дисципліна цивільного життя наділяє нас відчуттям його приписів ще в дитинстві і оскільки ми не можемо згадати час, коли вперше їх усвідомили, ми вважаємо, що народилися, вже знаючи їх. Те ж саме всі ми відчуваємо щодо рідної мови.

13. Певно, обов'язки, що їх закон природи накладає на людину, найзручніше розділити у відповідності до об'єктів, щодо яких ці обов'язки мають виконуватись. За такого підходу вони утворюють три головні групи. Перша, ґрунтуючись на самому лише велінні здорового глузду, навчає, як слід поводитись стосовно Бога; друга — стосовно самого себе; третя — стосовно інших людей. Приписи закону природи стосовно ставлення до інших людей виводяться головним чином і безпосередньо з товариськості, яку ми визначили як першооснову. Обов'язки щодо Бога як Творця також можна опосередковано вивести з того ж джерела, оскільки обов'язки щодо інших людей остаточно затверджуються релігією та страхом перед Божеством, — адже людина взагалі не була б товариською, якби не релігійне виховання, — і тому що в релігії розум, як такий, не виходить за межі здатності релігії сприяти спокою і товариськості в людському житті, — адже там, де релігія дбає про спасіння душ, вона виходить із конкретного божественного одкровення. Однак джерелом обов'язків людини щодо себе самої є водночас і релігія,

і товариськість. Адже причина того, чому в деяких питаннях людина не може розпоряджатися собою винятково на власний розсуд, полягає почасти в тому, що вона здатна поклонятись божеству, а почасти в тому, що вона — дружелюбний і корисний член людського суспільства.

ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

Жан-Жак Руссо «Суспільний договір»

Шарль Монтеск'є «Дух законів»

Декларація незалежності США 1776 р.

**Французька декларація прав людини
і громадянина 1789 р.**

Медисон «Федераліст №48»

Медисон (або Гемілтон) «Федераліст №51»

Гемілтон «Федераліст №78»

Томас Пейн «Права людини»

ЖАН-ЖАК РУССО

*Жан-Жак Руссо (1712-1778) — французький мислитель
і письменник, один із представників
французького Просвітництва XVIII ст.
У своїх творах «Чи сприяло відродження
наук і мистецтва покращенню моралі»,
«Роздуми про походження і причини нерівності
між людьми», «Суспільний договір» досліджував причини
виникнення нерівності між людьми,
щоб знайти шляхи її ліквідації.
Важливе місце у вченні Руссо
посідало питання державної влади.
Ключовою ланкою його вчення постає
теорія «суспільного договору», в рамках якої
обстоюється думка про те, що державна влада
має бути поставлена в жорсткі рамки обмеження.
Йдеться про такий конституційний правопорядок,
що унеможлиблює узурпацію тієї влади,
носієм якої є народ.*

СУСПІЛЬНИЙ ДОГОВІР

Розділ VI

Про закон

Суспільним договором ми надали політичному організму існування й життя, і тепер завдання полягає в тому, щоб за допомогою законодавства надати йому рух і волю. Бо первинний акт, через який цей організм набуває форми і єдності, зовсім не визнає, що він має робити, аби зберегти себе.

Те, що для порядку є добре й відповідне, є таким за природою речей і незалежно від домовленостей між людьми. Уся справедливість — від Бога, Він один є її джерелом; але якби ми мали здатність сприймати її з таких висот, то нам не потрібна була б ні влада, ні закони. Безумовно, існує всезагальна справедливість, яка йде лише від розуму; але ця справедливість, аби ми прийняли її, має бути взаємною. Якщо глянути на речі з людської точки зору, то закони справедливості не дадуть людям жодної користі, якщо не існуватиме природних санкцій: вони приносятимуть добро лише негідникові, а праведному — біду, коли праведний дотримуватиметься їх стосовно кожного, тоді як ніхто не дотримуватиметься їх стосовно нього самого. Тому необхідні домовленості й закони, щоб поєднати права з обов'язками і звернути справедливість на її об'єкт. У природному стані, де все загальне, я нічого не винен тим, кому нічого не обіцяв; я визнаю чужим лише те, що непотрібне мені. Але все не так у громадянському стані, де всі права визначені законом.

То що ж таке, зрештою, закон? Якщо не припинити пов'язувати з цим словом тільки метафізичні уявлення, то ми й далі будемо розмірковувати, не розуміючи один одного; і навіть якщо буде визначено, що таке закон природи, це не наблизить нас до розуміння того, що таке закон держави.

Я вже сказав, що неможливо спрямувати загальну волю на конкретний об'єкт. Дійсно, цей конкретний об'єкт перебуває або в державі, або поза нею. Якщо він знаходиться поза державою, то воля, яка є чужою для неї, не є загальною стосовно неї; а якщо цей об'єкт перебуває в державі, то він є частиною держави. Тоді між цілим і частиною встановлюється таке відношення, яке робить з них дві окремі сутності, з яких одна — це частина, а інша — ціле без цієї частини. Але ціле без частини не є цілим, і поки існує таке відношення, то цілого не буде, а будуть дві нерівні частини, з чого випливає, що і воля однієї з цих частин не є загальною стосовно іншої.

Але коли весь народ ухвалює рішення для всього народу, він має на увазі тільки себе, і якщо далі встановити відношення, то воно буде між цілим предметом, з однієї точки зору, і цілим предметом, з іншої точки зору, без будь-якого поділу цього цілого. Тоді питання, щодо якого ухвалюється рішення, є загальним, так само як і воля, якою ухвалюється рішення. Саме такий акт я й називаю законом.

Коли я кажу, що предмет законів є завжди загальним, я маю на увазі, що закон розглядає всіх суб'єктів у сукупності, а їхні дії — в абстрактному вигляді, і ніколи не бере людину як індивідуума або окрему дію. Тому закон, звичайно, може передбачати привілеї, але не може встановлювати їх для кого-небудь конкретно за іменем. Закон може утворити кілька класів громадян і навіть визначити характеристики тих, хто може належати до цих класів, але він не може вказати, що та чи та особа має належати до того чи того класу. Він може встановити королівську владу і спадкову її передачу, але не може обрати короля чи визначити королівську сім'ю. Одним словом, жодна функція, яка стосується конкретної особи, не належить до законодавчої влади.

Коли це з'ясовано, одразу ж стає зрозуміло, що немає необхідності ставити запитання про те, кому належить творити закони, бо вони є актами загальної волі; і про те, чи стоїть володар над законами, бо він є членом держави; і про те, чи може закон бути несправед-

ливим, бо ніхто не може бути несправедливим стосовно самого себе; і про те, як можна бути вільним і водночас коритися законам, бо вони є лише виразом нашої волі.

З цього також видно, що оскільки закон поєднує в собі всезагальність волі і її предмета, то все, що самовладно повеліває окрема людина, хоч би ким вона була, не є законом; навіть те, що суверен повеліває щодо конкретного предмета, також не є законом, а указом; і це не є акт суверенний, а акт магістратський (чиновницький).

Тому я називаю республікою будь-яку державу, яка керується законами, хоч би якою була її форма управління; бо тільки тоді править суспільний інтерес і має значення те, що суспільне. Будь-який легітимний уряд є республіканським¹, а що таке уряд, я поясню далі.

Закони, власне кажучи, є лише умовами суспільного об'єднання. Народ, який кориться законам, має бути їх творцем: лише ті, хто об'єднуються, можуть визначати умови співіснування. Але як вони їх визначатимуть? За загальною згодою чи в пориві натхнення? Чи є в політичного організму орган для вираження його волі? Хто дасть йому прозорливість, необхідну для того, щоб формулювати і проголошувати свої акти наперед? І як він проголошуватиме їх у потрібний момент? Як може сліпа маса, яка часто не знає, чого вона хоче, — бо вона рідко коли знає, що є благом для неї самої, — звершити таку велику й важку справу, як створення системи законодавства? Сам по собі народ завжди прагне блага, але він не завжди бачить, де воно. Загальна воля завжди спрямована в один бік, але судження, що веде її, не завжди просвітлене. Їй потрібно показати речі такими, якими вони є, іноді — такими, якими вона їх має бачити; показати той правильний шлях, який вона шукає; захистити від спокуси слідувати за волею окремих осіб; навчити бачити час і простір у їх зв'язку; врівноважити привабливість

¹ Під цим словом я розумію не просто аристократію або демократію, а взагалі будь-який уряд, який керується загальною волею, що є законом. Щоб бути легітимним, уряд не має підмінити суверена; він має бути його служителем (міністром): тоді навіть монархія буде республікою. Це стане зрозуміліше з наступної книги.

близьких і відчутних вигод і небезпеку віддалених і прихованих нещасть. Окремі люди бачать благо, яке відкидають, а народ прагне блага, якого не бачить. Усім однаково потрібні дороговкази. Перших слід зобов'язати підкорити свою волю їхньому розуму; а останній — навчити пізнати те, чого він прагне. Тоді суспільне просвітлення приведе до союзу розуміння й волі в суспільному організмі; а з цього союзу виникне чітка взаємодія окремих частин і, зрештою, могутня сила єдиного цілого. Звідси випливає необхідність у законодавці.

Розділ VII

Про законодавця

Щоб віднайти ті правила суспільного буття, які найкраще підходять для кожної Нації, потрібен вищий інтелект, який бачив би всі людські пристрасті і не піддався жодній з них; який не мав би нічого спільного з нашою природою, але знав її досконало; щастя якого не залежало б від нас, але який прагнув би дати щастя і нам; і нарешті, який, готуючись до своєї далекої слави, що прийде з часом, міг би працювати в одному столітті, а на вдячність розраховувати в іншому². Були б потрібні Боги, щоб дати закони людям.

Те, що Калігула зауважував щодо фактів, Платон стверджував у своєму діалозі «Політика» стосовно визначення людини-громадянина і людини-правителя на основі права. Та коли правда, що рідко яка людина може стати великим володарем, то що ж говорити про великого законодавця? Першому слід лише дотримуватися того зразка, який буде запропонований останнім. Законодавець є механіком, який винаходить машину; а володар — лише робітником, який збирає її і запускає в роботу. Коли народжується суспільство, каже Монтеск'є, то спочатку правителі республіки створюють його устрій, а далі вже сам устрій формує правителів.

² Народ стає знаменитим, лише коли його законодавство починає занепадати. Ніхто не знає, скільки віків устрій Лікурга забезпечував щасливе життя спартанців, аж поки це не помітили в решті Греції.

Той, хто бере на себе сміливість створити устрій для народу, му- сить відчувати себе здатним змінити, так би мовити, людську приро- ду, перетворити кожну окрему людину, яка сама по собі є довершеним і відособленим цілим, що є частиною більшого цілого, від якого ця людина в певному сенсі отримує своє життя і своє буття; перетворити те, як влаштована людина, щоб зробити її сильнішою; замінити від- окремлене й духовне існування незалежним і фізичним існуванням, яке дане нам від природи. Одним словом, він мусить забрати в люди- ни її власні сили й дати їй сили, які є чужими для неї і якими вона не зможе користуватися без допомоги інших. Чим більше ці природні сили вичерпуються і знищуються, тим потужнішими й міцнішими стають сили набуті, і тим стійкішим і міцнішим стає сам устрій. Так що, коли кожний окремий громадянин є нічим і нічого не може без усіх інших, а сила, набута цілим, дорівнює сумі природних сил усіх окремих людей або перевищує її, то можна сказати, що в законодав- стві досягається найвищий пік досконалості.

Законодавець є надзвичайною людиною в державі в усіх відношен- нях. Він повинен бути таким унаслідок свого генія, але не меншою мірою і внаслідок свого офіційного становища. Це не магістрат і не суверен. Це той, хто дає республіці її устрій, але сам не стає частиною цього устрою, бо це особлива і верховна функція, яка не має нічого спільного з людською владою. Адже так як той, хто керує людьми, не може керувати законами, так і той, хто керує законами, не має керувати людьми. Інак- ше його закони, як слуги його пристрастей, будуть часто лише увічнюва- ти допущену ним несправедливість, і він ніколи не зможе не допустити того, щоб окремі інтереси не спотворювали святості його трудів.

Коли Лікурґ дав закони своїй вітчизні, він почав з того, що відрікся від царської влади. У більшості грецьких міст існував зви- чай доручати складання законів чужоземцям. Таку практику час- то наслідували італійські республіки нового часу; так зробила й Женевська Республіка, і це пішло їй на користь³. Рим у часи свого

³ Ті, хто вважає Кальвіна лише за богослова, недооцінюють масштабність його генія. Підготовка наших мудрих указів, у якій він брав значну участь, робить йому стільки ж честі, як і його «Повчання». Хоч би які зміни принесли революційні часи в нашу релігію,

найбільшого розквіту пережив відродження всіх злочинів тиранії і опинився на краю краху, бо об'єднав у одних руках законодавчу владу і владу суверена.

Навіть дещемвіри ніколи не привласнювали собі право приймати закон тільки власною владою. «Нічого з того, що ми вам пропонуємо, — казали вони народу, — не може стати законом без вашої згоди. Римляни, будьте самі творцями законів, які принесуть вам щастя».

Тому той, хто готує закони, не має і не повинен мати законодавчих прав; і сам народ не може позбавити себе цього непередаваного права, навіть якби він того бажав, бо згідно з основоположною угодою, тільки загальна воля накладає зобов'язання на волю окремої особи, і ніколи не можна стверджувати, що воля окремої особи відповідає волі загальній, аж поки вона не пройде через вільне голосування народу. Я вже це казав, але повторити це буде не зайвим.

Отже, у справі законотворення поєднуються одночасно дві, схоже, несумісні речі: завдання, яке перевершує людські сили, і влада для його виконання, якої не існує.

А ось ще одна трудність, що заслуговує на увагу. Мудреців, які захочуть говорити з простим людом своєю, а не його мовою, цей люд не зрозуміє. Існує безліч різного роду понять, які неможливо перекласти на мову народу. Дуже загальні погляди і дуже віддалені цілі йому однаково недоступні. Конкретна людина, якій до вподоби лише така система влади, яка прямо відповідає її конкретним інтересам, погано уявляє собі ті переваги, які вона може отримати від постійних обмежень, що встановлюються добрими законами. Щоб народ, який перебуває в процесі становлення, міг сприйняти здорові принципи політики й дотримуватися основоположних правил

допоки не згасне серед нас любов до вітчизни і свободи, ми будемо берегти пам'ять про цю велику людину.

державницького мислення, необхідно, щоб наслідок став причиною, щоб суспільний дух, який має утворитися в результаті устрою, сам став керувати цим устроєм, і щоб люди ще до створення законів були тим, чим вони мають стати завдяки законам. Отже, оскільки законодавець не може використовувати ні силу, ні розсудливість, він мусить вдатися до влади іншого роду, яка може згуртовувати без насильства і вселяти переконливість без переконування.

Ось що у всі часи змушувало батьків націй закликати собі на допомогу небеса й наділяти богів своєю власною мудрістю, щоб народи, підкоряючись законам держави, як законам природи, і визнаючи, що людину й місто* створила одна сила, добровільно брали на себе ярмо суспільного благоденства.

Рішення цього вищого розуму, недоступного простим людям, законодавець вкладає в уста безсмертних, щоб божественною владою зібрати разом тих, кого не змогла б зворушити людська розсудливість⁴. Але не кожному під силу змусити говорити богів чи переконати вірити йому, коли він проголошує себе провідником їхньої волі. Велика душа законодавця — це справжнє чудо, яке має виправдати його місію. Будь-яка людина може висікти кам'яні плити, підкупити оракула, вигадати, що вона має таємний зв'язок з якимось божеством, навчити птаха віщувати їй що-небудь на вухо чи винайти інші грубі способи обманювати народ. Хто вміє робити лише це, може спромогтися навіть зібрати юрбу дурнів, але йому ніколи не створити царства, і його безглузді трюки незабаром згинуть разом з ним. Пусті фокуси забезпечують зв'язок, що швидко минає, і лише мудрість може зробити його довготривалим. Юдейський закон, який ще досі існує, і закон нащадка Ісмаїла, який уже десять віків панує над половиною світу, донині нагадують про тих великих людей, які їх сповістили. Тоді як гордовита філософія або сліпий сектантський дух

* Мається на увазі місто-держава (прим. перекладача).

⁴ «Насправді, — казав Мак'явеллі, — ніде й ніколи не було законодавця, який би не звертався до божественного, бо інакше його закони не було б прийнято. Мудрець знає багато корисних істин, які не можна пояснити так, щоб переконати в них інших людей». — «Роздуми про першу декаду Тіта Лівія», кн. I, розд. XI.

бачать у них лише везучих пройдисвітів, істинний політик захоплюється у створених ними інститутах тим величним і могутнім генієм, який дає життя довговічним творінням.

Не треба, однак, з усього цього робити висновок разом з Ворбертоном (Warburton), що політика й релігія для нас мають спільний предмет; швидше при зародженні нації одне служить знаряддям для іншого.

Розділ VIII

Про народ

Немов той архітектор, який, перш ніж спорудити велику будівлю, обстежує і вивчає ґрунт, щоб знати, чи зможе він витримати такий тягар, мудрий законодавець не починає з творення законів, добрих самих по собі, а спочатку вивчає, чи здатний народ, для якого вони призначені, дотримуватися їх. Ось чому Платон відмовився дати закони жителям Аркадії й Кіренаїки, бо знав, що обидва ці народи багаті, а тому не потерплять рівності. Ось чому на Криті були добрі закони й погані люди, бо Мінос насаджував дисципліну серед тих, хто піддався пороку.

На землі були тисячі блискучих народів, які ніколи не терпіли добрих законів. І навіть тим, які змогли терпіти їх, вдавалося робити це лише впродовж дуже короткого строку всієї їхньої історії. Народи, як і люди, здатні до покори лише в молодості, а старіючи, стають невинуватими. Коли звичаї вже встановляються і пересуди вкореняються, то намагатися їх змінити буде небезпечною і марною справою. Народ не любить, коли торкаються його вад, навіть для того, щоб знищити їх, як той нерозумний і боязливий хворий, що тремтить при появі лікаря.

Але це не означає, що так само, як хвороби, які, опановуючи розумом, стирають у ньому пам'ять про минуле, в історії держав не

буває часів насильства, коли революції роблять з народами те саме, що певні кризи роблять з окремими людьми; коли замість утрати пам'яті усвідомлюються жахи минулого, і коли держава, охоплена полум'ям громадянських воєн, так би мовити, відроджується з попелу й відновлює сили своєї молодості, уникаючи обіймів смерті. Так було із Спартою в часи Лікурга, з Римом після Тарквініїв, так було і в наш час у Голландії і Швейцарії після вигнання тиранів.

Але таке трапляється рідко: це — винятки, причина яких завжди полягає в особливому устрої такої держави. Таке навіть не може трапитися двічі з одним і тим самим народом; бо він може звільнитися, коли перебуває в стані варварства, і не здатний на це, коли громадянська пускова пружина зносилася. Тоді смута може знищити такий народ, і революції вже більше не зможуть відродити його; і як тільки його ланцюги будуть розірвані, він і сам розпадеться й перестане існувати. З цього моменту йому буде потрібний повелитель, а не визволитель. Вільні народи, пам'ятайте цю максиму: «Свободу можна здобути, але її не можна відновити».

У народів, як у людей, є пора зрілості, якої слід дочекатися, перш ніж підпорядковувати їх законам. Але зрілість народу не завжди легко розпізнати, і якщо діяти поспіхом, то вся праця піде марне. Один народ буде сприйнятливим до дисципліни вже від народження, інший не стане таким і через десять століть. Росіяни ніколи не стануть справді політично організованими, бо їх було політично організовано занадто рано. Геній Петра був імітований, він не мав справжнього генія, який творить і робить усе з нічого. Дещо з того, що він зробив, було добре, але більшість було недоречним. Петро бачив, що його народ у варварському стані, але не розумів, що цей народ ще не дозрів до політичного порядку. Він хотів цивілізувати його, а необхідно було лише загартувати його. Петро одразу хотів створити німців, англійців, а треба було створювати росіян. Він не дав своїм підданим стати тими, ким вони мали стати, переконуючи їх, що вони є тими, ким вони не були. Так вихователь-француз виховує свого учня, щоб той був чудом у дитинстві, і нічим у майбутньому.

Російська імперія спробує підкорити Європу, але сама буде підкорена. Татари, її піддані чи сусіди, стануть її та й нашими повелителями. Ця революція здається мені неминучою. Усі королі Європи спільно пришвидшують цей момент.

Розділ IX

Продовження

Як природа встановила межі для форм тіла добре складеної людини, поза якими вона створює лише велетнів або карликів, так і для найкращого устрою держави існують свої межі для розмірів, які вона може мати, так щоб вона не була ні дуже велика — і нею можна було добре управляти, ні надто мала — і могла підтримувати своє існування. У кожного політичного організму є свій максимум сил, який він не може перевищити, і які він лише втрачає, збільшуючись у розмірах. Чим більше натягується суспільний зв'язок, тим слабшим він стає; і взагалі невелика держава відносно сильніша, ніж велика.

Цю максиму підтверджують тисячі доказів. По-перше, управляти важче на великих відстанях, так само як сила зростає на кінці більшого важеля. Крім того, управління стає складнішим із збільшенням його рівнів, бо, перш за все, кожне місто має своє управління, за яке платить народ, кожний район — своє, за яке також платить народ, а далі — кожна провінція, а потім великі губернії, намісництва і віце-королівства, за які доводиться платити тим більше, чим вище ми підійматимемося, і все це завжди за рахунок нещасного народу, і нарешті йде верховне правління, яке охоплює собою все. Усі ці податки на податках постійно виснажують підданих, управління якими не тільки не є кращим з боку всіх цих різних органів правління, а є гіршим, ніж коли б над ними був тільки один орган. І вже майже не залишається ресурсів для боротьби з надзвичайними випадками, і коли необхідно використати їх, то держава завжди опиняється на краю загибелі.

І це ще не все. Не тільки влада є менш активною й менш швидкою в забезпеченні дотримання законів, запобіганні провокацій, виправленні зловживань, припиненні заколотницьких спроб, які можуть назрівати у віддалених регіонах, а й народ виявляє меншу прихильність до своїх правителів, яких він ніколи не бачить, до вітчизни, яка в його очах велика як цілий світ, і до своїх співгромадян, більшість із яких є чужаками для нього. Одні й ті ж закони не можуть бути придатними для стількох різних провінцій з різними звичаями, у яких різноманітні кліматичні умови і які не можуть погоджуватися на одну й ту ж форму правління. А різні закони породжують лише смуту й непорозуміння серед народів, які, живучи під владою одних правителів і постійно контактуючи між собою, переміщуються з місця на місце, одружуються одні з одними, і оскільки тоді вони починають жити за іншими звичаями, то вже не знають, чи їхня рідна земля є справді їхньою. Таланти залишаються нерозкритими, чесноти непізнаними, пороки непокараними в цій масі людей, незнайомих між собою, яких об'єднало лише місцезнаходження верховного правління. Правителі, зайняті державними справами, нічого не помічають, а державою правлять чиновники. Кінець кінцем заходи, необхідні для підтримки центральної влади, ухилитися від контролю якої чи використати яку прагне багато чиновників у віддалених регіонах, забирають усі сили держави, і вже не залишається нічого для піклування про щастя народу і майже нічого — для захисту його в разі надзвичайного випадку. Ось так організм, який є надто великим за будовою, розпадається і гине, розчавлений власною вагою.

Знову ж, держава повинна створити для себе певну основу, щоб бути міцною і щоб витримати потрясіння, які їй доведеться пережити, і зусилля, які вона муситиме докласти для підтримки свого існування, бо всі народи мають певну відцентрову силу, якою вони постійно впливають один на одного і прагнуть розширитися за рахунок сусідів, як вихори Декарта. Тому слабкі ризикують незабаром бути поглинуті, і ніхто не може вберегтися, якщо не буде встановлено певну рівновагу з усіма іншими, яка більш-менш вирівняє напругу повсюди.

З цього видно, що є причини для розширення і для скорочення, і талант політика не в останню чергу полягає в тому, щоб віднайти рівновагу між цими двома категоріями причин, яка б найбільше відповідала завданню збереження держави. Взагалі можна сказати, що перші з цих причин, які є лише зовнішніми й відносними, повинні бути підпорядковані другим, які є внутрішніми й абсолютними. Здоровий і сильний устрій — це перше, до чого слід прагнути; і розраховувати слід більше на потужність, народжену внаслідок доброго правління, ніж на ресурси, отримані за рахунок великої території.

Проте відомі держави, устрій яких склався таким чином, що вже в ньому самому закладена необхідність завоювань, і які змушені постійно розширюватися, щоб підтримати своє існування. Можливо, вони дуже раді цій щасливій необхідності, але, з огляду на обмеженість їхніх розмірів, вона свідчить про неминучість їхнього падіння.

Розділ X

Продовження

Політичний організм можна вимірювати двома способами: протяжністю території і чисельністю населення. Між цими двома вимірами слід встановити співвідношення, щоб визначити справжні розміри держави. Держава складається з людей, а людей годує земля. Тому співвідношення це повинне бути таким, щоб землі було достатньо для проживання населення держави, а населення має бути стільки, скільки земля може прогодувати. Саме завдяки такому співвідношенню досягається максимальна сила даної кількості людей. Бо якщо землі дуже багато, то її важко обороняти, вона недостатньо обробляється і дає надлишок плодів. У цьому безпосередня причина оборонних воєн. Якщо ж землі недостатньо, то держава потрапляє в залежність від своїх сусідів, коли необхідні додаткові запаси. У цьому безпосередня причина наступальних воєн. Народ, який унаслідок свого місця розташування не має інших варіантів, крім ведення торгівлі або війни, є слабким за своєю природою. Він залежить від сусідів, залежить від обставин. Його існування сповнене небезпек

і є короткочасним. Він або підкоряє інших і змінює своє становище, або його підкоряють інші і він стає нічим. Він може зберегти свою свободу, якщо буде або дуже малим, або дуже великим.

Тому неможливо вирахувати постійне співвідношення між кількістю землі й числом людей, необхідним для неї, унаслідок різниці у властивостях ґрунту, рівні його родючості, характері продукції, що вирощується на ньому, впливі кліматичних умов, а також унаслідок відмінностей темпераментів, які спостерігаються серед людей, що живуть у різних кліматичних умовах, з яких одні споживають мало в родючому краю, а інші — багато на бідних землях. Слід також врахувати більшу або меншу народжуваність; те, чи може країна запропонувати більш-менш сприятливі умови для зростання населення; кількість людей, на яку, за розрахунками законодавця, може збільшитися населення завдяки створеним ним інститутам; потрібно, щоб законодавець спирався у своїх висновках не на те, що він бачить, а на те, що він передбачає, і зосереджувався не стільки на тому стані населення, який існує на даний час, скільки на стані, якого населення має природним чином досягти. І нарешті, існують тисячі випадків, коли особливі умови місцевості викликають необхідність або дозволяють займати більше землі, ніж це може здаватися необхідним. Так, люди значно розпорошені в гористому краю, де природні ресурси, такі як ліси, пасовища, вимагають менше праці; де, як свідчить досвід, жінки мають більшу здатність до народження дітей, ніж на рівнинах, і де великі площі спадних поверхонь землі залишають тільки невеликі горизонтальні ділянки, на яких можна що-небудь вирощувати. І навпаки, люди можуть селитися густіше на краю моря, навіть серед майже безплідних скель і пісків, тому що рибальство може значною мірою замінити те, що родить земля, тому що люди мусять жити згуртованіше, щоб давати відсіч піратам, і тому що, крім усього іншого, такій країні легше звільнитися від надмірного населення завдяки колоніям.

Для створення народу до цих умов слід додати ще одну, яка не може замінити інші, але без якої всі інші умови будуть марними: наявність достатку й миру. Бо коли держава формується — як

батальйон, який формує бойовий порядок, — цей організм найменше здатний до опору і його найлегше знищити. Опір можна чинити успішніше в часи повного безладу, ніж у момент зародження, коли кожного більше цікавить його місце серед інших, а не небезпека. Якщо війна, голод або заколот виникнуть у цей критичний момент, держава неминуче загине.

І хоч багато правлінь утворювалися саме в час таких збурень, далі ці правління самі руйнували державу. Узурпатори незмінно приносять із собою або вибирають такі часи смуту, щоб, користуючись панікою в суспільстві, провести руйнівні закони, які народ ніколи не прийняв би в спокійному стані. Вибір моменту для інститування є однією з найбільш надійних ознак, за якою можна відрізнити роботу законодавця від роботи тирана.

Який же тоді народ здатний сприйняти законодавство? А той, який уже об'єднаний зв'язками певного спільного походження, інтересів чи домовленістю, але ще не знав справжнього ярма законів; який не має ні глибоко вкорінених звичаїв, ні глибоко вкорінених забобонів; який не боїться зазнати раптового нашествия; який, не втручаючись у сварки його сусідів, сам може протистояти кожному з них або скористатися допомогою одного з них, щоб дати відсіч іншому; той, кожний член якого може бути відомий усім, і в якому на людину не покладається більший тягар, ніж вона спроможна нести; той, який може обійтися без інших народів і без якого можуть обійтися всі інші народи⁵; той, який не багатий і не бідний і може бути самодостатнім; нарешті, той, у якому поєднується стабільність древнього народу з кмітливістю нового народу. Закони творити важко не стільки тому, що треба дещо установити, скільки тому, що необхідно дещо зруйну-

⁵ Якщо два сусідні народи не можуть обійтися один без одного, то ця ситуація є дуже складною для одного з них і дуже небезпечною для іншого. У такому випадку мудрий народ намагатиметься якнайшвидше позбавити інший народ цієї залежності. Тласкаланська республіка, яка знаходилася всередині Мексиканської імперії, вважала за краще обходитися без солі, ніж купувати її у мексиканців чи навіть приймати її безкоштовно. Мудрі тласкаланці бачили пастку в цій щедрості. Вони зберегли свою свободу, і зрештою ця невелика держава, оточена величезною імперією, стала знаряддям її загибелі.

вати. І успіх тут трапляється рідко через неможливість визначити, як поєднати простоту природи з потребами суспільства. Справді, всі ці умови важко з'єднати разом. Це одна з причин, чому ми бачимо так мало добре організованих держав.

Залишилася в Європі одна країна, здатна сприйняти законодавство: це острів Корсика. Відвага і стійкість, з якими цей мужній народ здобув і відстояв свою свободу, безумовно заслуговують на те, щоб яка-небудь мудра людина навчила його, як її зберегти. У мене є відчуття, що коли-небудь цей острівець ще здивує Європу.

КНИГА 3

Перш ніж говорити про різні форми уряду, спробуємо встановити точне значення цього слова, яке поки що не було належним чином пояснене.

Розділ I

Про правління узагалі

Я попереджаю читача, що цей розділ слід читати уважно, і що я не володію мистецтвом бути зрозумілим тим, хто не хоче бути уважним.

Кожна вільна дія має дві причини, які, узгоджуючись, викликають її: одна з них — моральна, а саме воля, яка визначає дію, інша — фізична, а саме сила, яка виконує її. Коли я йду до якого-небудь об'єкта, то необхідно, по-перше, щоб я бажав іти до нього, а по-друге, щоб мої ноги мене туди привели. Хай паралітик забажає побігти чи спритна тілом людина не забажає цього зробити — і обидва залишаться на місці. Політичний організм має ті самі рушійні причини. Тут також розрізняють силу і волю. Останню називають

законодавчою владою, а першу називають виконавчою владою. Нічого в політичному організмі не відбувається і не повинно відбуватися без їх узгодження.

Як ми побачили, законодавча влада належить народу і може належати тільки йому. З визначених вище принципів добре видно, що виконавча влада, навпаки, не може належати всьому народу в цілому як законодавцю чи суверену, оскільки ця влада виражається лише в окремих актах, які не належать ні до сфери закону, ні суверена відповідно, бо всі акти суверена є виключно законами.

Тому сила народу має мати власний засіб вираження, який об'єднує цю силу і приводить її в дію відповідно до наказів загальної волі і який забезпечує взаємозв'язок між державою і сувереном, і в певному сенсі є для колективного суб'єкта тим самим, чим єдність душі й тіла є для людини. Ось чому в державі існує правління, яке неправильно ототожнюють із сувереном, якому воно лише служить.

Що ж таке правління? Це — посередницький орган, створений між підданими і сувереном для того, щоб забезпечити узгодженість між ними, виконання законів і підтримку свободи як громадянської, так і політичної.

Члени цього організму іменуються магістратами або королями, тобто управителями, а весь організм дістав назву володаря⁶. Тому мають цілковиту рацію ті, хто твердить, що акт, яким народ підпорядковує себе правителям, це не договір. Це ніщо інше як доручення, посада, на якій правителі, як просто чиновники суверена, здійснюють його іменем влади, яку він надав їм і яку він може обмежувати, змінювати й відбирати за власним бажанням, бо відчуження такого права несумісне з природою суспільного організму й суперечить меті об'єднання.

⁶ Зокрема, у Венеції колегію сенаторів іменують «найясніший володар», навіть коли дож у ній не присутній.

Отже, я називаю урядом або верховним правлінням легітимне здійснення виконавчої влади, а володарем або магістратом — людину або орган, на які покладена функція правління.

Саме в правлінні зосереджені ті опосередковуючі сили, відношення яких становлять відношення цілого до цілого, або суверена до держави. Це останнє відношення можна представити у вигляді відношення протилежних членів безперервної пропорції, середнє пропорційне якої і є правлінням. Правління отримує від суверена накази і дає їх народу, і для забезпечення в державі належної рівноваги, необхідно, щоб, після врахування всього, результат діяльності правління, як такого, дорівнював результату діяльності або владі громадян, які з одного боку є суверенними, а з іншого — підданими.

Більш того, жоден з цих трьох членів відношення неможливо змінити, не порушивши одразу ж пропорцію. Якщо суверен захоче управляти або магістрат приймати закони, або якщо піддані відмовляться підкорятися, то на зміну порядку прийде безпорядок, сила і воля перестануть діяти узгоджено, і держава, розпадаючись, впаде в деспотизм або анархію. І нарешті, оскільки є тільки одне середнє пропорційне в кожному відношенні, в державі можливе лише одне добре правління. Але оскільки безліч подій можуть змінювати відношення з боку народу, то різні правління можуть бути добрими не тільки для різних народів, а й для одного народу в різні часи.

Щоб спробувати дати уявлення про різні відношення, які можуть виникнути між цими двома протилежностями, візьму як приклад чисельність народу, бо це відношення легше виразити.

Припустимо, що держава складається з десяти тисяч громадян. Суверен може розглядатися лише як поняття збірне і як дещо ціле. Але кожна окрема людина як підданий розглядається індивідуально. Таким чином, суверен відноситься до підданого, як десять тисяч до одного, тобто кожний член держави володіє лише однією десятитисячною частиною верховної влади суверена, хоча підля-

гає їй повністю. Якщо народ складатиметься із ста тисяч чоловік, становище підданих не зміниться, і кожний з них однаковою мірою підкорюється законам, хоча його голос, який зводиться до однієї стотисячної, має в десять раз менше впливу на процес підготовки законів. Отже, хоча підданий завжди являє собою одиницю, відношення суверена до громадянина збільшується пропорційно збільшенню кількості громадян. Звідси випливає, що чим більше розширюється держава, тим меншою стає свобода.

Коли я кажу, що відношення збільшується, я маю на увазі, що воно віддаляється від рівності. Так, чим більше відношення в геометричному розумінні, тим менше відношення в звичайному розумінні цього слова. У першому випадку відношення, яке розглядається з кількісної точки зору, вимірюється його знаменником; а в іншому значенні воно розглядається з точки зору тотожності і вираховується подібністю.

Отже, чим меншим є відношення волі окремих осіб до загальної волі, тобто звичаїв до законів, тим більше має зростати репресивна сила. Отже, щоб бути добрим, уряд повинен бути пропорційно тим сильнішим, чим чисельнішим є народ.

З іншого боку, оскільки розширення держави дає тим, кому довірено публічну владу, більші спокуси і більше засобів для зловживання їхньою владою, то чим більшу силу повинен мати уряд для стримування народу, тим більшу силу повинен мати, в свою чергу, й суверен, щоб стримувати уряд. Я маю на увазі тут не абсолютну силу, а відносну силу різних частин держави.

З цього подвійного відношення випливає, що стала пропорція між сувереном, володарем і народом є не довільним уявленням, а необхідним наслідком, що випливає із самої природи політичного організму. З цього далі випливає, що оскільки одна з протилежностей, а саме народ, як підданий, є незмінна і представлена у вигляді одиниці, то щоразу, коли подвійне відношення збільшується або зменшується, так само збільшується чи зменшується й одиничне відношен-

ня, і відповідно змінюється середній член відношення. Це свідчить, що немає єдиного й абсолютного устрою уряду і може існувати стільки видів уряду, різних за своєю природою, скільки є держав, різних за величиною.

Якщо, зводячи цю систему до смішного, хтось скаже, що згідно з моїм підходом, щоб знайти це середнє пропорційне й утворити урядовий організм, мабуть, слід просто добути квадратний корінь від кількості народу, я відповім, що беру це число тут тільки для прикладу та що відношення, про які я говорю, вимірюються не тільки кількістю людей, а взагалі сумою дій, яка складається з багатьох причин, і що принаймні, аби висловитися лаконічніше, я на хвилю вдаюся до мови геометрії, хоча я чудово розумію, що до моральних величин не можна застосовувати геометричну точність.

Правління у зменшеному масштабі є тим, чим політичний організм є у великому масштабі. Це моральна особа, наділена певними властивостями, активна як суверен і пасивна як держава. У ній можна далі виділити подібні відношення, з яких відповідно утворюється нова пропорція, а в ній — ще одна пропорція, що відповідає організації чиновництва, і так доти, доки не буде досягнуто середнього неподільного члена, тобто єдиного керівника чи верховного магістрата, якого можна собі уявити в середині цієї прогресії, як одиницю між рядом дробів і рядом цілих чисел.

Щоб не займатися таким розмноженням членів відношень, задовольнімося тим, що розглядатимемо правління як новий організм державі, який є відмінним від народу і від суверена і є посередником між ними.

Істотна відмінність між цими двома організаціями полягає в тому, що держава існує сама по собі, а правління — тільки завдяки суверену. Таким чином, домінуюча воля володаря є і повинна бути нічим іншим, як загальною волею або законом. Сила володаря є нічим іншим, як сконцентрованою в ньому силою народу. Як тільки він забажає здійснити абсолютний і незалежний акт, то зв'язаність усього

цілого почне слабшати. Якщо зрештою трапиться так, що володар здобуде свою особисту волю, активнішу, ніж воля суверена, і йдучи за цією особистою волею, він використає державну силу, яку тримає в своїх руках, і таким чином виявиться, що існує, так би мовити, два суверени — один за правом, а другий — фактично, то суспільна єдність одразу зникне і політичний організм розпадеться.

Разом з тим, щоб владний організм отримав існування, справжнє життя, окреме від державного організму, щоб усі його члени могли діяти узгоджено й відповідно до мети, з якою він був створений, він повинен мати власну суб'єктність, чуттєву здатність, спільну для його членів силу, власну волю, спрямовану на його збереження. Таке відокремлене існування передбачає проведення зборів, нарад, право обговорювати, ухвалювати рішення, наявність прав, звань, привілеїв, що належать виключно володареві і роблять становище магістрату тим почеснішим, чим воно відповідальніше. Труднощі полягають у такому впорядкуванні цього підпорядкованого цілого в цілому, щоб воно не послабило загального устрою, зміцнюючи власний; щоб воно завжди відрізняло свою власну силу, призначену для власного збереження, від сили державної, призначеної для збереження держави; щоб, одним словом, воно завжди було готове пожертвувати владою заради народу, а не народом заради влади.

Проте, хоча штучний організм правління є витвором іншого штучного організму і живе життям, по суті, лише запозиченим і підпорядкованим, це не заважає йому діяти більш-менш активно і швидко, перебувати, так би мовити, в більш-менш здоровій формі. І нарешті, не відходячи безпосередньо від мети цього інституту, він може відхилятися від неї більшою чи меншою мірою залежно від того, яким є його устрій.

З усіх цих відмінностей і виникають ті різні відношення, які мають бути між правлінням і державним організмом, з огляду на випадкові й особливі відношення, завдяки яким видозмінюється сама держава. Бо часто навіть найкращі правління стають найгіршими, якщо ці відношення не будуть пристосовані з урахуванням вад політичного організму, якому вони належать.

Розділ XVI

Про те, що формування правління не є договором

Коли відповідним чином створено законодавчу владу, залишається створити таким же чином виконавчу владу, бо остання, діючи через окремі акти і за своєю суттю будучи відмінною від першої, природно відокремлена від неї. Якщо б суверен, як такий, міг володіти виконавчою владою, то право і дії змішалися б настільки, що неможливо було б відрізнити, що є законом, а що — ні, і політичний організм, перевернутий таким чином, швидко став би жертвою свавілля, для протистояння якому він був утворений.

Усі громадяни, які є рівними за суспільним договором, можуть вказувати, що всі повинні робити, але ніхто не має права вимагати, щоб інший робив те, чого він сам не робить. Саме це право, яке є необхідним для того, щоб дати життя політичному організму і привести його в рух, суверен дає володареві, формуючи правління.

Дехто стверджував, що цей акт формування правління є договором між народом і тими правителями, яких він ставить над собою: договором, у якому викладено умови між двома сторонами, відповідно до яких одна із сторін зобов'язується давати накази, а інша — коритися. Перекоаний, зі мною погодяться, що це дивний спосіб укладати договори. Але подивімося, чи можна обстоювати таку думку.

По-перше, верховна влада вже не може видозмінюватися і не може відчужуватися: обмежити її означає знищити її. Було б безглуздо й суперечливо з боку суверена ставити над собою когось вищого, зобов'язуватися підкорятися пану означало б повернутися до стану повної свободи.

Крім того, очевидно, що такий договір народу з конкретними особами був би конкретним актом. Звідси випливає, що цей договір не міг би бути ні законом, ні суверенним актом, а отже, він був би нелегітимним.

Також очевидно, що у своїх взаємовідносинах сторони такого договору підлягали б лише природному закону, і не було б гарантії їхніх взаємних зобов'язань, а це зовсім не відповідає поняттю громадянського стану. Бо той, у кого в руках сила, завжди матиме під своїм контролем виконання договору, і з таким самим успіхом «договором» можна назвати дію однієї людини, яка скаже іншій: «Я віддаю тобі всі свої речі за умови, що ти повернеш мені те з них, що сам забажаєш».

Існує тільки один договір у державі — договір об'єднання, і він сам по собі виключає будь-які інші договори. Неможливо уявити собі суспільний договір, який не був би порушенням першого.

Розділ XVII

Про формування правління

Яке ж поняття може охопити собою той акт, яким формується правління? Почну з того, що цей акт складний, і складається він з двох інших актів: творення закону і виконання закону.

Першим з них суверен ухвалює створення органу влади у тій чи іншій формі, і зрозуміло, що цим актом є закон.

Другим актом народ призначає правителів, яким буде довірено формування правління. Але оскільки це призначення є окремим актом, він не є другим законом, а лише наслідком першого і функцією правління.

Складність полягає в тому, щоб зрозуміти, як правління може вчинити дію ще до моменту свого існування, і як народ, який є лише сувереном або підданим, може за певних обставин стати володарем чи магістратом.

І тут знову розкривається одна з тих дивних властивостей політичного організму, за допомогою якої він примирює явно суперечливі дії. Це примирення досягається шляхом раптового перетворення суверенної влади в демократію, таким чином, що без будь-якої помітної зміни, а тільки завдяки новому відношенню всіх до всіх, громадяни, ставши магістратами, переходять від загальних актів до актів окремих і від закону до його виконання.

Ця зміна відношення не є чисто умоглядною премудрістю, яка не має прикладів на практиці. Вона відбувається щодня в англійському Парламенті, коли Нижня палата в певних випадках перетворюється на Великий комітет для кращого обговорення справ, і таким чином стає звичайною комісією, а не суверенними зборами, якими вона була ще хвилю назад, і надалі доповідає сама собі як Палаті громад про те, що вона щойно встановила як Великий комітет, і знову обговорює в одній якості те, що вона вже вирішила в іншій.

Це особлива перевага демократичного правління, що воно може бути створене простим актом загальної волі. Далі це тимчасове правління залишається при владі, якщо прийнята така форма, або утворює іменем суверена правління, передбачене законом, і таким чином все здійснюється упорядковано. Неможливо сформувати правління яким-небудь іншим легітимним способом, не відмовляючись при цьому від установлених вище принципів.

ШАРЛЬ МОНТЕСК'Є

*Шарль-Луї Монтеск'є (1689-1755) — французький
філософ, письменник, історик, представник
філософії Просвітництва XVIII ст.*

*Філософська позиція Монтеск'є викладена
в його творі «Дух законів».*

*Вчення Монтеск'є — це пошук інтересів
вільної людини і справедливого суспільства.*

*Він висунув концепцію «стримуваного правління»,
(що за суттю збігається з концепцією
«обмеженої влади») спрямування якої полягає
в забезпеченні свободи людини
та захисту людини від свавільної влади
звичаями і релігією.*

ДУХ ЗАКОНІВ

КНИГА 1. ПРО ЗАКОНИ ВЗАГАЛІ

Розділ 1

Про закони в їх відношенні до різних істот

Закони, в найширшому значенні цього слова, — це необхідні відношення, що випливають із природи речей; у цьому розумінні свої закони має все суще: свої закони в божества¹, свої в матеріального світу, свої в істот, чий розум вищий за людський, свої у звірів, свої закони і в людини.

Ті, хто каже, начебто всі явища, що їх ми бачимо у світі, створено сліпою долею, стверджують велику нісенітницю; адже чи може бути більша нісенітниця, ніж сліпа доля, якій вдалося створити розумні істоти?

Отже, існує первинний розум, закони ж — це і відношення, що існують між ним та різними істотами, і взаємні відношення цих різних істот.

Бог по відношенню до всесвіту — творець і зберігач; закони, згідно з якими він творив, ті ж самі, згідно з якими він береже; він діє згідно з цими правилами, тому що знає їх; він знає їх, тому що створив їх; він створив їх, тому що вони співвідносяться з його мудрістю й могутністю.

Оскільки ми бачимо, що світ, утворений рухом матерії, існує й за відсутності розуму, то це має означати, що рухи в ньому відбуваються за незмінними законами; тож якщо уявити світ, відмінний від нашого, то він також мав би існувати за незмінними правилами, інакше загинув би.

¹ «Закон» — каже Плутарх у «Moralia ad principem inerudicum» (780с), — є королем усього смертного і безсмертного». (Плутарх цитує Піндара, фрагмент 169 (151).)

Отже, акт творення, який видається довільним, передбачає наявність правил, незмінних, як фатум, на який посилаються атеїсти. Було б абсурдно стверджувати, що творець міг би правити світом без цих правил, оскільки за їх відсутності світ перестав би існувати.

Ці правила є назавжди встановленим відношенням. Так, у випадку взаємодії двох тіл, що рухаються, всі рухи сприймаються, прискорюються, сповільнюються і припиняються відповідно до відношень їхніх мас та швидкостей; будь-яка різноманітність є виявом однорідності, а будь-яка зміна — виявом сталості.

Окремі категорії розумних істот можуть мати створені ними самими закони, проте у них також мають бути й такі закони, яких вони не створювали. Перш ніж з'явилися розумні істоти, вони були можливими; значить, можливі були відношення між ними і, отже, можливі були й закони. Перш ніж було створено закони, можливими були відношення справедливості. Казати, що немає нічого справедливого чи несправедливого за межами того, що продиктовано чи заборонено позитивними законами, все одно що стверджувати, що перед тим, як було накреслено коло, його радіуси не були рівними.

Отже, слід визнати, що відношення справедливості існують ще до того, як з'являється позитивний закон, котрий фіксує їх; згідно з такими відношеннями, наприклад, якщо існуватимуть людські суспільства, то буде справедливо підкорятись їхнім законам, або якщо якимсь розумним істотам зробить добро інша розумна істота, то вони мають бути їй вдячними, або якщо одна розумна істота створена іншою розумною істотою, то надалі має зберігатись первісна залежність створеної, або якщо одна розумна істота заподіяла шкоду іншій розумній істоті, то вона заслуговує на таку саму шкоду у відповідь, і так далі.

Проте керівництво світом розуму далеко не таке досконале, як світом фізичним. Справді, хоча світ розуму також має закони, незмінні за своєю природою, проте, на відміну від фізичного світу, він

не виявляє сталості в дотриманні своїх законів. Причина цього полягає в тому, що кожна розумна істота обмежена від природи і, отже, здатна помилятися; при цьому від природи всім їм притаманно діяти на власний розсуд. А тому вони не виявляють сталості в дотриманні своїх первісних законів; більше того, вони навіть не завжди додержують законів, що їх самі для себе створюють.

Невідомо, яким законам руху підлягають звірі — загальним чи специфічно притаманним саме їм. Та хай там як, вони не пов'язані з богом*ближчими відносинами, ніж решта матеріального світу, і почуття служать їм лише у їхніх стосунках або з іншими істотами, або між собою.

Завдяки задоволенню, спричиненому взаємним потягом, вони зберігають своє особисте ество; завдяки тому ж задоволенню вони зберігають і свій вид. Вони мають природні закони, тому що їх поєднують почуття; у них немає позитивних законів, тому що їх не поєднує знання. Та все ж вони не додержують своїх природних законів постійно; рослини, у яких ми не спостерігаємо ні знань, ні почуттів, краще додержують своїх природних законів.

Звірі позбавлені тих вагомих переваг, які маємо ми, проте є у них і такі, яких ми не маємо. У них немає наших сподівань, та немає і наших страхів; вони, подібно до нас, смертні, та не усвідомлюють цього; більшість із них навіть береже себе краще, ніж це вдається нам, і менше за нас зловживає своїми пристрастями.

Людина як фізична істота підлягає незмінним законам так само, як і інші фізичні тіла. Як розумна істота вона постійно порушує встановлені богом закони і змінює ті, що встановлені нею самою; вона має керувати собою, однак це обмежена істота; вона виявляє невігластво і робить помилки, що притаманне будь-якому обмеженому розумові; іноді вона втрачає навіть ті недосконалі знання, які набула раніше. Як створіння, наділене почуттями, вона

* Монтеск'є ніколи не вживає слово «бог» з великої літери (прим. перекладача).

підвладна тисячі пристрастей. Така істота здатна будь-якої миті забути свого творця, тож бог кличе її до себе за допомогою законів релігії. Така істота здатна будь-якої миті забути про саму себе, тож філософи нагадують їй про неї за допомогою законів моралі. Створена для життя в суспільстві, вона здатна забути своїх ближніх, тож законодавці повертають її до виконання її обов'язків за допомогою політичних та цивільних законів.

Розділ 2

Про закони природи

Всім іншим законам передують закони природи, названі так тому, що вони є наслідком будови нашого ества. Щоб добре пізнати їх, слід поглянути на те, якою була людина до того, як виникло суспільство. Закони, за якими вона мала жити в такому стані, і є законами природи.

Той закон, що дає нам уявлення про творця і таким чином веде нас до нього, є першим серед природних законів за значущістю, хоч це і не є перша ланка в їх послідовності. За природного стану людина скоріше володіла здатністю до пізнання, ніж знаннями. Ясно, що її перші ідеї не були умоглядними; вона мала думати про збереження свого ества, перш ніж починати з'ясовувати його походження. Така людина спочатку відчувала тільки власну слабкість; вона мала бути надзвичайно боязкою; якщо це потребує доказів, то погляньмо на дикунів, знайдених у лісах²: вони від усього здригаються, вони від усього тікають.

У такому стані кожен почувається нижчим за інших; навряд чи хтось почуватиметься рівнею. Намагання нападати один на одного не могло бути притаманним таким людям; тож першим природним законом слід визнати мир.

² Згадаймо дикуна, якого знайшли в лісах поблизу Ганновера і який жив в Англії за часів правління Георга I.

Гобс вважає, що першим бажанням людей було підкоряти один одного, та це твердження нерезонне. Ідея імперії та панування надто складна і ґрунтується на такій кількості інших ідей, що вона не могла першою спасти їм на думку.

Гобс запитує: «Якщо стан війни не є природним для людей, то чому ж вони завжди ходять озброєними і чому закривають на ключ свої двері?»* Проте не варто те, що могло статися з людьми лише після виникнення суспільства — коли у них з'явилися мотиви нападати на інших і причини захищати себе, — приписувати людям ще тих часів, коли суспільства не існувало.

Разом із власною слабкістю людина мала відчувати і свої потреби. Тож наступним природним законом слід визнати той, що спонукає її шукати собі їжу.

Я сказав, що страх примушував би людей тікати одне від одного; проте ознаки взаємного страху швидко переконали б їх на томість підійти ближче. До цього їх схиляло б і те задоволення, що його відчуває кожна тварина при наближенні іншої тварини того ж виду. Це задоволення ще посилюється під впливом того захоплення, яке обидві статі викликають одна в одній через відмінність між ними; тож третім законом слід вважати природні прохання, з якими вони завжди звертаються одне до одного.

Почуття, якими люди наділені від початку, доповнюються знаннями, що їх вони надалі здобувають; так між людьми виникає зв'язок другого роду — такий, якого не існує між іншими тваринами. Тож люди мають ще один привід до об'єднання; бажання жити в суспільстві — четвертий природний закон.

* Див.: Thomas Hobbes, «Leviathan», кн. 1, розділ 13.

Розділ 3

Про позитивні закони

Як тільки люди об'єднуються в суспільство, вони втрачають відчуття своєї слабкості; рівність, що існувала між ними, припиняється, і починається стан війни.

Кожне окреме суспільство починає відчувати власну силу, що призводить до стану війни між народами. Всередині кожного суспільства індивіди починають відчувати свою силу і намагаються обернути на свою користь головні переваги суспільства, що спричиняє стан війни між ними.

Виникнення цих двох видів стану війни спонукає встановити закони між людьми. Як жителі планети, розміри якої роблять необхідним існування на ній багатьох народів, люди мають закони, що визначають відносини цих народів одного з одним; це міжнародне право. Як члени суспільства, яке слід зберігати, вони мають закони, що визначають відносини між тими, що правлять, і тими, ким правлять; це політичне право. Далі, вони ще мають закони, що стосуються відносин усіх громадян між собою; це цивільне право.

Міжнародне право ґрунтується, природно, на принципі, згідно з яким у мирний час різні народи мають робити один одному якомога більше добра, а під час війни заподіювати найменше зло, не зашкоджуючи при цьому своїм дійсним інтересам.

Метою війни є перемога; метою перемоги — завоювання; метою завоювання — збереження. Цей та попередній принципи мають бути покладені в основу всіх законів, що належать до сфери міжнародного права.

* Giovanni Vincenzo Gravina, «Origine Romani juris» (1739), кн. 2, розд. 18, стор. 160.

Всі народи мають власне міжнародне право, навіть ірокези, котрі з'їдають своїх полонених. Вони посилають і приймають послів, вони визнають певні закони війни та миру, але проблема в тому, що їхнє міжнародне право не ґрунтується на справжніх принципах.

Крім міжнародного права, що стосується всіх суспільств, є ще політичне право для кожного з них. Суспільство не могло б існувати без уряду. За влучним висловом Гравіні (Gravina), «поєднання сил усіх окремих осіб створює те, що називається політичною державою»^{*}.

Силу цілого суспільства може бути віддано в руки лише однієї особи або кількох осіб. Оскільки природа встановила батьківську владу, дехто вважає, що найприроднішим є правління однієї особи. Проте приклад батьківської влади не доводить нічого. Адже якщо проводити паралель між владою батька та правлінням однієї особи, тоді владу братів після смерті батька або владу двоюрідних братів після смерті братів слід порівняти з владою кількох осіб. Політична влада неодмінно передбачає союз багатьох сімейств.

Краще сказати, що найприроднішою є та форма правління, конкретний устрій якої найкраще відповідає характерові народу, для якого її запроваджено.

Об'єднання сил окремих осіб неможливе, поки не відбулось єднання їхньої волі. За ще одним влучним висловом Гравіні, «поєднання волі кожного з них — саме це називається цивільним станом»^{*}.

Закон взагалі — це людський розум, політичні і цивільні закони у кожного народу мають бути конкретними випадками застосування цього людського розуму.

^{*} Giovanni Vincenzo Gravina, «Origine Romani juris» (1739), кн. 3, розд. 7, примітка, стор. 311.

Закони мають настільки добре узгоджуватися з особливостями народу, для якого їх створено, що дуже мало ймовірно, щоб закони одного народу підходили іншому.

Закони повинні відповідати природі та принципів державної влади — існуючої або тієї, яка має бути встановлена, — чи то у випадку з політичними законами, що формують цей принцип, чи то можна сказати про цивільні інститути, що забезпечують його.

Вони мають узгоджуватися з фізичним аспектом країни: її кліматом — холодним, жарким чи помірним, властивостями ґрунтів, географічним положенням, розмірами, способом життя її народів — землеробів, мисливців чи скотарів; вони повинні відповідати тій мірі свободи, яку здатна підтримати конституція, а також релігії жителів, їхнім схильностям, статкам, чисельності, торгівлі, вдачі та звичаям; нарешті, вони пов'язані один з одним, із своїм походженням, з метою законодавця, а також із порядком речей, на основі яких вони запроваджуються. Їх слід розглянути з усіх цих поглядів.

У цій праці я маю намір зробити ось що. Я збираюсь дослідити всі ці відношення; разом вони утворюють те, що називається духом законів.

Я не намагався відокремити політичні закони від цивільних, адже оскільки я розглядаю не закон, а дух законів, і оскільки цей дух виявляється в різних можливих відношеннях законів до різних речей, то мені довелося зважати не стільки на природний порядок законів, скільки на природний порядок цих відношень та речей.

Почну з розгляду тих відношень, у яких закони перебувають стосовно природи та принципу кожного правління; оскільки ж цей принцип справляє вирішальний вплив на закони, то я спробую добре його зрозуміти; якщо ж мені вдасться розкрити його сутність, то я покажу, що саме він є джерелом законів. Далі я перейду до розгляду інших відношень, які, як видається, є специфічнішими.

КНИГА 2. ПРО ЗАКОНИ, ЩО БЕЗПОСЕРЕДНЬО ВИПЛИВАЮТЬ ІЗ ПРИРОДИ ВРЯДУВАННЯ

Розділ 1

Про природу трьох форм правління

Є три форми правління: республіканська, монархічна та деспотична. Щоб виявити природу кожної, досить і того уявлення про них, яке мають найменш освічені люди. Я передбачаю три визначення, точніше, три факти: республіканська форма правління — та, за якої верховна влада належить усьому народові або певній його частині; монархічна — та, за якої правління здійснює лише одна-єдина особа, котра, втім, діє на підставі незмінних встановлених законів; натомість за деспотичної форми одна особа, що стоїть поза законами та правилами, заправляє всіма справами згідно з власною волею та забаганками.

Ось що я називаю природою кожної форми правління. Тепер слід визначити, які закони безпосередньо випливають із цієї природи і, отже, є першими з-поміж фундаментальних законів.

Розділ 2

Про республіканську форму правління та про закони, що стосуються демократії

Якщо в республіці верховна влада належить усьому народові, то це демократія. Якщо верховна влада перебуває в руках частини народу, то така форма правління називається аристократією.

За демократії люди в певних аспектах самі є монархом, водночас у інших аспектах вони — підданці.

Роль монарха вони відіграють лише тоді, коли голосують, тобто виявляють свою волю. Воля суверена є самим сувереном. А тому за-

кони, що визначають право на голосування, фундаментальні для цієї форми врядування. Справді, в цьому разі так само важливо визначити, як, ким, з приводу кого і з яких питань відбуватиметься голосування, як у монархії знати, хто є монархом і як він має правити.

Згідно з Лібанієм³, в Афінах на іноземця, що посмів узяти участь у волевиявленні народної асамблеї, чекала страта. Вина такої людини полягала в узурпації права на верховну владу.

Важливо визначити кількість громадян, що мають входити до складу асамблей, адже без цього не можна дізнатися, чи висловився весь народ загалом, чи лише його частина. У Спарті мало бути 10 000 громадян. У Римі, що пройшов шлях від незначущості до величчя, Римі, що витримав усі викрутаси долі, Римі, поза стінами якого в одні часи перебували майже всі його громадяни і межі якого в інші часи охоплювали всю Італію та ще частину світу, ця кількість залишалась невизначеною⁴, що стало однією з головних причин його падіння.

Народ, що має верховну владу, має сам робити для себе все те, що він здатен робити добре, а те, що йому не вдається як слід, він має робити руками своїх міністрів.

Міністри можуть вважатися представниками народу лише тоді, коли народ їх призначив; отже, засадничий принцип такої форми врядування полягає в тому, що народ має обирати своїх міністрів, тобто посадовців.

Народ, як і монархи, і навіть більшою мірою, ніж вони, потребує, щоб його дії скеровувались радою чи сенатом. Та щоб довіряти такому органу, народ сам має обрати його членів — чи то шляхом прямого голосування, як в Афінах, чи то створивши певний орган, що має обирати їх, як це інколи траплялось у Римі.

³ Libanius, «Declamations» 17 (Hyperides oratio 18.5—6) і 18 (Strategi apologia 44.15).

⁴ Див.: Montesquieu, «Considerations on the Causes of the Greatness of the Romans and their Decline», розд. 9, Париж, 1755 (розд. 9, стор. 92, англ. вид. 1965 р.).

Народ напрочуд вдало вибирає тих, кому має довірити певну частину своєї влади. Рішення приймаються на основі лише тих речей, про які люди не можуть не знати, і фактів, для них очевидних. Скажімо, вони дуже добре знають, що такий-то чоловік часто брав участь у війнах, і знають усі ті успіхи, яких він при цьому домогся; тож вони здатні обрати воєначальника. Або їм відомо, що такий-то суддя старанно працює, що багато людей задоволені ним, коли залишають засідання трибуналу, і що його ніколи не визнавали винним у корупції; цього для них досить, щоб обрати його на посаду претора. Або вони вражені розкішшю чи багатством певного громадянина; цього для них досить, щоб обрати собі едила. Усе це — факти, що відомі їм із розмов на площах краще, ніж монархові в його палаці. Та чи відомо їм, як саме треба вести суспільні справи, чи відомі їм місця, нагоди, сприятливі моменти для того, щоб мати користь від знання цих фактів? Ні, вони цього не знають.

Якщо хтось поставить під сумнів природну здатність народу розпізнавати тих, хто вартий обрання, то хай погляне на безперервний ряд разуче вдалих виборчих рішень афінян та римлян; безперечно, цього аж ніяк не пояснити випадковістю.

Відомо, що в Римі народ, прибравши собі право обирати на державні посади плебеїв, так і не відважився обрати когось із них; і в Афінах, де, згідно із законом Арістида, на посади можна було обирати представників будь-яких класів, ніколи, за словами Ксенофонта⁵, не бувало так, щоб загал віддавав перевагу тим класам, які могли загрожувати благополуччю чи славі народу.

Більшість громадян, достатньо компетентних, щоб обирати, не досить компетентні, щоб бути обраними; так само і народ, котрий цілком здатний визначити тих, хто має вести його справи, не здатний господарювати власноруч.

⁵ Ксенофонт, «The Old Oligarch», «The Constitution of Athens», стор. 691, 692, вид. Wecheliuss, 1596 (1.3.).

Суспільні справи треба вести, причому вести не надто повільно і не надто швидко. Та народ завжди або надто діяльний, або надміру бездіяльний. Іноді, взявшись за працю сотнею тисяч рук, він усе псує; іноді, ідучи сотнею тисяч ніг, він повільний, як комаха.

У народній державі громадян розділено на певні класи. Великі законодавці виявили свій дар завдяки тому, як вони здійснили такий поділ; від того, наскільки він правильний, завжди залежали тривалість існування демократичних держав та їх процвітання.

Сервій Тулій, формуючи класи, керувався духом аристократії. Від Тита Лівія⁶ та Діонісія Галікарнаського⁷ ми дізнаємось, як він віддав право голосу в розпорядження найвпливовіших громадян. Він розділив народ Рима на сто дев'яносто три центурії, які становили шість класів. Багатих людей він включив до перших центурій, кожна з яких була нечисленною; менш багаті увійшли до наступних, численніших, центурій; усю масу бідних він помістив до останньої центурії; оскільки при цьому кожна центурія мала лише один голос⁸, то виходило, що право голосу належало не стільки особам, скільки майну та грошам.

Солон розділив народ Афін на чотири класи. Керуючись духом демократії, він утворив ці класи для того, щоб позначити не тих, котрі мають обирати, а тих, котрі можуть бути обраними; залишивши право вибору громадянам, він дозволив⁹ обирати суддів з усіх чотирьох класів, проте вищих державних посадовців — лише з-поміж представників перших трьох класів, тобто тих, що складались із заможних громадян.

⁶ Лівій, кн. 1 (1.43).

⁷ Діонісій Галікарнаський, «Давній Рим», кн. 4, ст. 15 і далі (4.15—21).

⁸ Див.: Montesquieu, «Considerations on the Causes of the Greatness of the Romans and their Decline», розд. 9, де показано, як дух Сервія Тулія зберігся в республіці (розд. 8, стор. 86-87, англ. вид. 1965 р.).

⁹ Діонісій Галікарнаський, «De antiquis oratoribus», «Isocrates», т. 2, стор. 97, вид. Wecheliuss (Isocrates-8). Юлій Полукс, «Onomasticon», кн. 8, розд. 10, ст. 130 (8.10.130). Полукс не згадує вибори, а лише поділ на класи відповідно до оцінки статків та податків, які належало сплатити. Див. нижче, кн. 13, п. 4).

Розділення на класи громадян, які мають право голосу, належить до числа фундаментальних законів республіки; ще одним таким законом є спосіб голосування.

Голосування за жеребом відповідає природі демократії; голосування за вибором відповідає природі аристократії.

Кидання жереба — спосіб обрання, не образливий ні для кого, адже кожен громадянин може сподіватися, що послужить своїй країні.

Та оскільки метод жеребкування сам по собі недосконалий, великі законодавці намагались перевершити своїх попередників, виправляючи й поліпшуючи його.

В Афінах Солон вирішив, що всі призначення на військові посади відбуватимуться на основі вибору, проте всі сенатори та судді обиратимуться жеребом.

Він забажав, щоб цивільні посади, пов'язані з великими затратами, обіймали ті, кого обрано свідомо, інші ж посади — ті, на кого вказав жереб.

Проте щоб поліпшити голосування за жеребом, він постановив, що вибирати можна лише з-поміж тих, хто виставить свою кандидатуру, і що якості кожної обраної особи мають розглянути судді¹⁰, причому кожен суддя може звинуватити її в невідповідності посаді¹¹; таким чином поєднувались жереб і свідомий вибір. Після закінчення строку служби посадовець знову мав постати перед суддями, яким належало розглянути його діяльність. Певно, мало хто з людей, позбавлених здібностей, бажав при цьому виставити свою кандидатуру при голосуванні за жеребом.

¹⁰ Див.: Демосфен, «*Orationes, De falsa legatione*» (19.1—8) і «*Against Timocrates*» (24.21—22).

¹¹ Для кожної посади витягували два папірці: в одному вказувалась посада, а в іншому — особа, що мала обійняти її у разі відхилення кандидатури того, кого обрано першим.

Ще одним фундаментальним законом демократії є той, що визначає форму подачі голосів. Яким слід бути голосуванню, відкритим чи таємним, — то велике питання. Цицерон¹² пише, що закони¹³, якими запроваджувалось таємне голосування в пізній період існування Римської республіки, стали однією з головних причин її падіння. Оскільки між підходами різних республік до цього питання існують відмінності, то ось моя думка щодо його правильного вирішення.

Коли голосує весь народ, його голосування, безсумнівно, має бути відкритим¹⁴; це слід вважати фундаментальним законом демократії. Треба, щоб найвпливовіші особи просвіщали простий люд і щоб він дослухався до авторитетних висловлювань окремих визначних діячів. Адже в Римській республіці таємне голосування призвело до загальної руйнації, оскільки більше не було можливості напоумити народ, що йшов до загибелі. Проте жодна міра таємності не буде зайвою при голосуванні загалом знаті в аристократичній державі¹⁵ чи сенату в демократичній¹⁶, адже в такому випадку головне — це запобігти інтригам.

Інтриги небезпечні в сенаті, небезпечні вони й серед загалом знаті, проте вони не є небезпечними серед народу, оскільки йому прищеплено діяти за покликом пристрасті. У країнах, де народ не бере участі у врядуванні, він здатен захопитись актором так само палко, як за інших обставин міг би захопитися суспільними справами. Повна відсутність інтриг — то біда для республіки. Таке трапляється, коли люди розбещені сріблом; вони байдужіють до всього, крім грошей, і перестають зважати на суспільні справи; тож, не цікавля-

¹² Цицерон, «De legibus», кн. 1 і 3 (наприклад, 3.15.33—3.17.40).

¹³ Вони називались законами про бюлетені. Кожному громадянину вручалось два бюлетені, на першому з яких була позначка «A» — від «Antiquo» (відкинути або залишити, як є), на іншому — «U» і «R» — від «uti rogas» (попросити висловити думку чи проголосувати). (Див.: Цицерон, «De legibus» 3.34.37).

¹⁴ В Афінах голосували підняттям рук.

¹⁵ Наприклад, у Венеції.

¹⁶ Тридцять афінських тиранів хотіли, щоб голосування ареопагу було відкритим, оскільки це давало їм змогу забезпечувати потрібний їм результат. Ліцій, «Orationes, Against Agoratus», розд. 8 (13.37).

чись ні владою, ні її пропозиціями, вони тихесенько чекають на свою платню.

Наступний фундаментальний закон демократії передбачає, що лише народ повинен мати владу ухвалювати закони. Проте трапляються тисячі ситуацій, коли необхідно, щоб закони прийняв сенат; часто навіть буває доречним випробувати закон, перш ніж затверджувати його. Конституції Рима та Афін були дуже мудrimi. Декрети сенату¹⁷ мали силу закону впродовж року; статус постійно діючих вони набували лише з волі народу.

Розділ 3

Про закони, що стосуються природи аристократії

В аристократичній державі суверенна влада перебуває в руках певної групи осіб. Вони видають закони і стежать за їх виконанням; решта людей для цих осіб значить, у кращому випадку, не більше, ніж підданці в монархії значать для монарха.

Голосування не повинне відбуватися за жеребом; цей спосіб мав би тут самі лише вади. Справді, за системи врядування, яка вже запровадила найкричущіші відмінності між людьми, якщо чоловіка і буде обрано жеребкуванням, це не зменшить загальної відрази до нього, адже заздять знатності, а не посаді.

Якщо знать численна, то необхідний сенат, що вирішуватиме справи, які не здатний вирішити загальна знаті, і провадитиме попередній розгляд справ, що їй належить вирішити. У такому разі можна сказати, що аристократію, в певному сенсі, уособлює сенат, демократію — загальна знаті, народ же є нічим.

Дуже добре, коли в аристократичній державі народ якимсь непрямым чином виводять із стану повної нікчемності; так, у керуван-

¹⁷ Див.: Діонісій Галікарнаський, «Ancient Rome», кн. 4 (4.80.2 і 4.74.2) і кн. 9 (9.37.2).

ні банком Св. Георгія в Генуї беруть суттєву участь найвпливовіші представники народу¹⁸, що дає простим людям змогу певною мірою впливати на уряд, і від цього залежить весь їхній добробут.

Сенатори не повинні мати права заповнювати вакантні місця в сенаті, — адже ніщо не могло б більше посприяти увіковіченню зловживань. У Римі, котрий на ранньому етапі свого існування був різновидом аристократичної держави, сенат не заповнював вакансії; нові сенатори призначались цензорами¹⁹.

Коли в республіці громадянину раптово надається надмірна влада, цим витворюється монархія чи навіть більше, ніж монархія. У монархії закони охороняють державний устрій або узгоджуються з ним, тож принцип урядування стримує монарха; натомість у республіці громадянин, діставши надмірну владу²⁰, має набагато більше можливостей для зловживання нею, оскільки його дії не обмежено законами, бо їх положення не передбачають такої ситуації.

Виняток із цього правила має місце лише тоді, коли сам устрій держави вимагає наявності посади, пов'язаної з володінням надмірною владою. Таким був Рим з його диктаторами, такою є Венеція з її державними інквізиторами; це жахливі посади, що шляхом насилля ведуть державу назад до свободи. Та чим пояснити настільки велику відмінність між зазначеними посадами в цих двох республіках? Тим, що Венеція використовує державних інквізиторів для підтримки аристократії в боротьбі проти знаті, тоді як Рим захищав рештки своєї аристократії від народу. Як наслідок, у Римі диктатор призначався лише на короткий термін, тому що народові притаманно діяти імпульсивно, а не обдуманно. Диктатор виконував свої обов'язки з блиском, оскільки мав залякувати народ, але

¹⁸ Joseph Addison, «Remarks on Several Parts of Italy in the Years 1701, 1702, 1703», стор. 16 (2, 24—25; вид. 1914 р.).

¹⁹ Спочатку їх призначали консули.

²⁰ Саме це спричинило повалення Римської республіки. Див.: Montesquieu, «Considerations on the Causes of the Greatness of the Romans and their Decline», Париж, 1755 (розд. 11, стор. 107—108; англ. вид. 1965 р.).

не карати його; перед ним ставилось лише одне конкретне завдання, і тільки в її рамках він мав необмежені повноваження, оскільки його призначення завжди відбувалось у зв'язку з непередбаченими випадками. Натомість Венеція потребує постійної посади; тут заміри зароджуються, розвиваються, відкладаються на певний час і поновлюються; тут амбіції однієї особи передаються всій сім'ї, а від неї — кільком сім'ям. Тут потрібне негласне виконання посадових обов'язків, оскільки злочини, за які настає покарання, завжди мають глибокі корені і плануються таємно й тихо. Юрисдикція інквізиторства має бути необмеженою, оскільки його мета не в тому, щоб стримувати відоме зло, а в тому, щоб запобігати невідомому. Зрештою, венеціанську інквізицію запроваджено з метою відплати за злочини, щодо яких лише існує підозра, тоді як римська диктатура вдавалась більше до погроз, ніж до покарань, навіть у разі злочинів, призвідці яких визнали свою вину.

Сила влади кожного такого посадовця має компенсуватись її короткочасністю. Здебільшого законодавці встановлюють однорічний термін; довший строк був би небезпечним, коротший суперечив би суті справи. Хто погодився б керувати на таких умовах навіть сімейними справами? В Рагузі²¹ глава республіки змінюється щомісяця, інші посадові особи — щотижня, комендант фортеці — щодня. Проте так може бути лише в невеличкій республіці²², оточеній могутніми державами, котрі легко могли б підкупити дрібних посадовців.

Найкраща аристократична держава — та, в якій частина народу, що не бере жодної участі в управлінні, настільки незначна і бідна, що панівна частина не зацікавлена угнобленні її. Так, в Афінах Антипатр²³, постановивши, що тих, хто не має двох тисяч драхм, буде позбавлено права голосу, утворив найкращу з можливих аристократій, оскільки цей ценз був таким низьким, що виключав лише дуже не-

²¹ Joseph Pitton Tournefort, «Relations d'un voyage du Levant». (Турнефорт тут ні про чому — він не писав про Рагузу. Можливе джерело: Louis Des Hayes Courmenin, «Voiage de Levant», стор. 480, 484, 485, вид. 1632 р.)

²² У Луці посади запроваджуються лише на два місяці.

²³ Діодор Сікул («Bibliotheca historica»), кн. 18, стор. 601; вид. Rhodoman (18.18.4).

значну кількість людей, з-поміж яких ніхто не мав будь-якого впливу в місті.

Отже, аристократичні сім'ї мають бути якомога ближчими до народу. Чим ближча аристократична система до демократичної, тим досконаліша вона, і навпаки, чим ближча вона до монархії, тим більше в неї вад.

Найгірша з усіх аристократичних систем та, за якої підпорядкована частина народу перебуває в цивільному рабстві у панівної частини; прикладом є аристократичний устрій Польщі, де селяни є рабами дворянства.

Розділ 4

Про закони в їх відношенні до монархічного правління

Проміжні, підпорядковані та залежні повноваження становлять природу монархічного правління, тобто правління, за якого одна-єдина особа здійснює владу за допомогою фундаментальних законів. Я сказав «проміжні, підпорядковані та залежні повноваження»; справді, в монархії джерелом всієї політичної та цивільної влади є король. Ці фундаментальні закони неодмінно передбачають існування проміжних каналів, якими рухається влада; адже якби існувало лише моментальне і примхливе бажання однієї особи праити державою, то не могло б бути нічого сталого і, отже, не існувало б жодного фундаментального закону.

Найбільш природна з-поміж посередницьких, підпорядкованих влад — влада дворянства. У певному розумінні дворянство є сутністю монархії, наріжне правило якої гласить: «Немає монарха, немає і дворянства; немає дворянства, немає і монарха»; тобто за відсутності дворянства правитиме деспот.

У кількох європейських державах деякі люди задумали відмінити правосуддя сеньйорів. Вони не усвідомлювали, що домагаються

того, що зробив парламент Англії. Відмініть у монархії прерогативи сеньйорів, духовенства, дворянства та міст, і незабаром матимете державу або народну, або деспотичну.

Трибунали однієї великої європейської держави впродовж кількох століть постійно завдають ударів родовій юрисдикції сеньйорів та юрисдикції духовенства. Ми не бажаємо дорікати цим мудрим суддям, та пропонуємо вирішити, до якої міри можна змінювати в такий спосіб державний устрій.

Я не наполягаю на привілеях духовенства, та мені хотілось би, щоб його юрисдикцію було чітко визначено раз і назавжди. Питання не в тому, чи мав рацію той, хто її запроваджував, а в тому, чи її й справді запроваджено, чи становить вона частину законів країни і чи вона в усьому співвідноситься з ними; чи не повинні стосунки між двома владами, що їх визнано незалежними, обумовлюватися взаємними зобов'язаннями; і чи це одне й те саме для доброго підданця — захищати правосуддя правителя або ж ті межі, які це правосуддя завжди собі приписувало.

Наскільки влада духовенства небезпечна в республіках, настільки ж вона доречна в монархіях, особливо в тих із них, що схиляються до деспотизму. Що сталося б з Іспанією та Португалією після втрати їхніх законів, якби не ця влада, що єдина стримує силу сваволі? Вона — добрий бар'єр за відсутності інших, адже з огляду на жахливі біди, що їх деспотизм завдав людській природі, те зло, що його обмежує, є благом.

Море, яке, здається, прагне затопити всю землю, стримують трави та найдрібніші камінці на березі; так само і монархів, чия влада здається необмеженою, стримують найменші перешкоди, приборкуючи притаманну їм гординю потребою благодати бога і молитись.

Щоб посприяти свободі, англійці скасували всі посередницькі форми влади, які існували в складі їхньої монархії. Вони цілком ма-

ють слухність, зберігаючи цю свободу; якби вони її втратили, вони стали б одним із найбільш поневолених народів на землі.

Пан Ло, котрий однаково погано розумів як республіканський, так і монархічний устрої, був одним із найбільших прихильників деспотизму, яких на той час бачила Європа²⁴. Крім запроваджених ним змін, що були настільки різкими, незвичними й нечуваними, він хотів відмінити всі проміжні чини і скасувати всі політичні інституції; він розріджував²⁵ монархію своїми химерними викупамі і, здавалось, хотів викупити сам державний устрій.

Не досить, щоб у монархії існували посередницькі форми влади; потрібен ще й депозитарій законів. Роль такого депозитарію можуть відігравати лише політичні інституції, які проголошують закони після їх прийняття і нагадують про них, коли їх призабуто. З огляду на притаманні знаті невігластво, інертність і презирство до цивільного уряду, необхідна інституція, що постійно змітатиме з законів пил, щоб вони в ньому не потонули. Рада при правителі не годиться для цієї мети. За своєю природою вона є депозитарієм минущої волі правителя-виконавця, а не фундаментальних законів. Більше того, рада при правителі постійно змінює свій склад; вона не є постійно діючою; вона не буває численною; вона не має достатньої довіри серед народу; тому вона не здатна ні напоумити людей у складні часи, ні привести їх до покори.

У деспотичних державах, де немає фундаментальних законів, не існує й депозитарію законів. Цим пояснюється та сила, якої релігія набуває в цих країнах, адже вона стає чимось на кшталт постійного депозитарію; буває, втім, що місце релігії займають звичаї, які вшановуються як закони.

²⁴ John Law (1671—1729). Монтеск'є дає виклад системи Ло у 22.10 та примітці ^с.

²⁵ Фердинанд, король Арагону, присвоїв собі звання Гросмейстера Орденів, і цього було досить, щоб порушити державний устрій.

Розділ 5

Про закони, що стосуються природи деспотичної держави

Одним із наслідків природи деспотичної влади є те, що та особа, котра володіє нею, довіряє її так само лише одній людині. Той, кому його п'ять органів чуттів постійно твердять, що він є всім, тоді як інші люди — ніщо, звичайно ж, лінивий, неосвічений і ласолубний. А тому він незабаром перестає займатися громадськими справами. Та якщо він доручить їх кільком особам, то між ними почнуться чвари, плестимуться інтриги з метою стати першим серед рабів, і правителю доведеться повернутися до справ управління. Тому для нього набагато простіше доручити їх візиріві²⁶, котрий одразу матиме ту ж владу, що й сам правитель. У такій державі запровадження посади візира є фундаментальним законом.

Розповідають, що один папа, пройнявшись після свого обрання відчуттям власної невідповідності посаді, спочатку створював суцільні проблеми. Зрештою він погодився доручити всі справи своєму племінникові. Сповнений благоговійного трепету, він промовив: «Ніколи не подумав би, що це так просто». Те ж саме і з правителями Сходу. Коли із в'язниці, де євнухи пригнічували їхню мужність і волю, часто навіть залишаючи їх необізнаними щодо високості їхнього походження, їх звільняють для того, щоб посадити на трон, то вони спочатку ошелешені, та коли призначають собі візира, коли в своєму гаремі поринуть у найбрутальніші пристрасті, коли робітний двір виконає їхні найбезглуздіші забаганки, тоді вони також скажуть, що ніколи б не повірили, що це може бути так просто.

Чим більша територія імперії, тим більший гарем і, відповідно, тим сильніше правитель упивається насолодами. Отже, чим більшою кількістю народів керує правитель у таких державах, тим менше думає він про врядування; чим вагоміші справи, тим менш ретельно їх обдумують.

²⁶ У східних правителів завжди є візирі, пише Jean Chardin («Voyages», «Description du gouvernement», розд. 5, «Des charges»; 5, 339—340; вид. 1811 р.).

КНИГА 3. ПРО ПРИНЦИПИ ТРЬОХ ВИДІВ ПРАВЛІНЬ

Розділ 1

Різниця між природою правління та його принципом

Після розгляду законів, що стосуються природи кожного з видів правління, слід розглянути ті, що стосуються його принципу.

Різниця²⁷ між природою правління та його принципом така: природа правління — це те, що робить його таким, яким воно є, а його принцип — це те, що примушує його діяти. Перша — то його конкретна структура; другий — людські пристрасті, що приводять його в рух.

Ясно, що закони мають стосуватися принципу кожного виду правління не меншою мірою, ніж його природи. Тож слід спробувати знайти цей принцип. І саме це є метою даної книги.

Розділ 2

Про принцип різних видів правлінь

Я сказав, що природа республіканського правління полягає в тому, що верховна влада там належить усьому народові або кільком сім'ям; природа монархічного правління — в тому, що верховна влада належить правителю, який, втім, застосовує її відповідно до встановлених законів; природа деспотичного правління — в тому, що править одна-єдина особа згідно із своєю волею та забаганками. Мені не потрібно нічого іншого, щоб виявити три відповідні принципи; вони природним чином випливають із наведених визначень. Я почну з республіканського виду правління і спершу розгляну демократичне врядування.

²⁷ Ця різниця дуже важлива, і я вкажу на багато її наслідків; вона є ключем до безкінечної кількості законів.

Розділ 3

Про принцип демократії

Ні монархічному, ні деспотичному правлінню не потрібно бути надто чесним, щоб зберігати і підтримувати себе. Сила законів у першому випадку і завжди погрозливо піднесена рука правителя в другому здатні визначати і обмежувати що завгодно. Проте в народній державі має бути додаткова рушійна сила; це — чеснота.

Сказане мною підтверджується всією сукупністю історичних даних і цілком відповідає природі речей. Адже ясно, що монархії, в якій особа, котра стежить за виконанням законів, вважає, що стоїть над законами, потрібно менше доброчесності, ніж народному урядові, в якому особа, котра забезпечує виконання законів, відчуває, що сама підлегла їм і що вони на неї тиснуть.

Також ясно, що монарх, котрий, прислухавшись до поганих порад чи виявивши недбалість, припинив нагляд за виконанням законів, може легко виправити становище: йому варто лише змінити радника чи відкинути власну недбалість. Проте якщо закони перестануть виконуватись за народного врядування, то, оскільки таке може трапитись тільки внаслідок зіпсутості республіки, це означає, що держава вже загинула.

Минулого століття було цікаво спостерігати за безсилими спробами англійців запровадити в себе демократію. Оскільки ті особи, що брали участь у суспільних справах, були повністю позбавлені чесноти, їхнє честолюбство розпалювалось успіхами найхоробрішого з-поміж них²⁸, а приборкати рішучість одного угруповання могла лише рішучість іншого, то уряд постійно змінювався; народ ошелешено шукав демократію і не знаходив її ніде. Зрештою, після багатьох пертурбацій, поштовхів і потрясінь вони повернулись до тієї форми правління, яку раніше скасували.

²⁸ Кромвель.

Коли Сулла захотів повернути свободу Риму, жителі вже не могли її прийняти. Рим зберіг лише маленьку крихту колишньої доброчесності, а оскільки надалі вона тільки зменшувалась, то замість того, щоб пробудитись після Цезаря, Тиберія, Гая*, Клавдія, Нерона, Доміціана, він ставав дедалі більше поневоленим; усі удари спрямовувались проти тиранів, проте жоден — проти тиранії.

Політичні діячі Греції, які жили за народного правління, не бачили для нього іншої опори, крім чесноти. Сьогоднішні ж політики ведуть мову лише про мануфактуру, комерцію, фінансові справи держави, багатство і навіть розкіш.

Коли щезає чеснота, честолюбство оволодіває серцями тих, хто здатен його туди впустити, і їх усіх охоплює жадібність. Змінюються цілі прагнень: те, що раніше любили, більше не люблять. Раніше була свобода згідно з законами, тепер бажають свободи поза ними. Кожен громадянин поводить ся, як раб, що втік із будинку свого хазяїна. Те, що раніше було нормою поведінки, тепер називають суворістю; те, що раніше було правилом, тепер називають примусом; те, що було пильністю, тепер називають страхом. І жадібністю називають бережливість, а не бажання мати якомога більше. Раніше державна скарбниця складалась із внесків громадян; тепер же вона стала особистою вотчиною. Республіка — мов викинуте лушпиння, а її сила — не більше ніж влада кількох громадян і загальне порушення норм.

Ті ж сили діяли і в Афінах як за часів славного панування держави, так і за часів її ганебного поневолення. Вона мала 20 000 жителів²⁹, коли захищала греків від персів, коли боролася за панування із Спартою і коли виступила проти Сицилії. Вона мала 20 000 жителів, коли Деметрій Фалернський перерахував їх поголовно³⁰, як рахують рабів на ринку. Коли Філіп відважився за-

* Калігула.

²⁹ Плутарх («Vitae»), Перикл (37.4), Платон, «Critias» (112d)

³⁰ Всього налічувалось 21 000 жителів, 10 000 прибульців із-за кордону і 400 000 рабів.

панувати в Греції, з'явившись біля воріт Афін³¹, тоді для Афін ще не було втрачено нічого, крім часу. З промов Демосфена видно, як багато зусиль було потрібно, щоб пробудити їх; Філіпа боялись не як ворога свободи, а як ворога розваг³². Це місто, що вистояло попри численні поразки, що неодноразово відроджувалось із руїн, було переможене в битві біля Херонеї, і переможене назавжди. Що з того, що Філіп повертає всіх полонених? Ті, кого він повертає, вже не такі, як раніше. Взяти гору над військом афінян завжди було настільки легко, наскільки важко було взяти гору над їхньою чеснотою.

Яким чином міг би вижити Карфаген? Коли Ганнібал, ставши претором, зажадав, щоб посадовці перестали грабувати республіку, чи ж вони не звернулись до римлян із звинуваченнями проти нього? Нещасні люди, що збирались бути громадянами без держави завдячувати своїм багатством руйнівникам! Незабаром Рим висунув вимогу, щоб вони прислали триста найвпливовіших громадян Карфагена як заручників; Рим примусив їх скласти зброю і здати кораблі, а потім оголосив їм війну. Судячи з того, на що виявився здатним обеззброєний Карфаген завдяки відчаю³³, можна уявити собі, чого він міг би досягти завдяки чесноті, зберігаючи всю свою міць.

Розділ 4

Про принцип аристократії

Як потрібна доброчесність народному правлінню, так само потрібна вона й аристократичному. Щоправда, в останньому випадку потреба в ній не настільки беззастережна.

Див.: «Athenaeus» («Naucratis») («Deipnosophistae»), кн. 6 (272c).

³¹ Місто мало 20 000 жителів. Див.: Демосфен, «Orationes, Against Aristogeiton» (25.51).

³² Було прийнято закон, що передбачав покарання стратою для кожного, хто запропонує використати гроші, призначені для театрів, на потреби війни.

³³ Ця війна тривала три роки.

Народу, який по відношенню до знаті є тим самим, чим підданці є по відношенню до монарха, не дозволено виходити за межі, зазначені в законах знаті. Тому доброчесність потрібна йому меншою мірою, ніж народів за демократії. Але ж хто обмежуватиме саму знать? Ті її представники, котрим доведеться забезпечувати виконання законів проти осіб із свого кола, одразу відчують, що діють проти самих себе. А тому наявність доброчесності у знаті має забезпечуватись природою державного устрою.

Аристократичному правлінню притаманна певна сила, яка відсутня в демократії. За цієї форми правління загал знаті, володіючи прерогативами і дбаючи про власні інтереси, приборкує народ; достатньо мати закони, щоб гарантувати, що вони виконуватимуться.

Проте наскільки легко знаті приборкувати інших, настільки ж важко їй приборкувати себе³⁴. Природа цього державного устрою така, що здається, наче він ставить під владу законів осіб, яких водночас звільняє від необхідності виконувати їх.

Тож знать може приборкати себе лише двома способами: або виявивши велику чесноту, що поставить дворян у певному сенсі на одному рівні з простими людьми, і при цьому може утворитись велика республіка; або виявивши меншу чесноту, наслідком чого стане певна поміркована система, за якої дворяни будуть принаймні рівними між собою, чим забезпечуватиметься їхнє збереження.

Тому поміркованість є душею цих видів правління. Я маю на увазі ту поміркованість, що ґрунтується на чесноті, а не ту, яку спричинено боягузством та душевними лінощами.

³⁴ Тут можливе покарання за громадські злочини, оскільки вони стосуються всіх; проте не буде покарання за приватні злочини, тому що карати за них — то не загальна справа.

Розділ 5

Про те, що чеснота не є принципом монархічного правління

У монархіях політика вершить великі справи за мінімально можливої чесноти, подібно до того як у роботі найкращих машин використовується мінімум рухів, сил і коліщаток.

Така держава існує незалежно від любові до вітчизни, від прагнення справжньої слави, від самозречення, від здатності жертвувати найдорожчим і від усіх героїчних чеснот, які знаходимо у стародавніх людей і які відомі нам лише з розповідей.

Закони заміняють усі ці чесноти, адже в них немає потреби; держава вибачає вам їх відсутність: тут будь-яка дія, вчинена тишком-нишком, залишається, в певному сенсі, без наслідків.

Хоча всі злочини за своєю суттю є суспільними явищами, та все ж злочини справді суспільні відрізняються від злочинів приватних, які мають таку назву, тому що їх наслідком є більша шкода окремій особі, ніж цілому суспільству.

Проте в республіках приватні злочини ближчі до суто суспільних, оскільки вони порушують державний устрій більшою мірою, ніж права осіб; натомість у монархіях суспільні злочини ближчі до суто приватних, оскільки вони суперечать особистим майновим інтересам більше, ніж самому державному устрою.

Дуже прошу не ображатися за те, що я сказав; я проаналізував усі історичні свідчення. Мені чудово відомо, що доброчесні правителі — не така вже й рідкість, проте я стверджую, що в умовах монархії дуже важко бути доброчесним³⁵.

³⁵ Тут я веду мову передусім про політичну доброчесність — яка є моральною чесною в тому розумінні, що вона орієнтована на загальне благо; зовсім мало про особисті моральні чесноти; і взагалі не маю на увазі ту доброчесність, що пов'язана з релігійними

Прочитайте, що писали історики всіх часів про монарші двори; згадайте, що кажуть люди з усіх країн про мерзенну природу придворних; ці висновки не змогли, а підказані сумним досвідом.

Честолюбство вкупі з лінощами, підлість укупі з пихою, бажання збагачуватись, не працюючи, відраза до правди, лестоці, зрадництво, підступність, нехтування всіма зобов'язаннями, презирство до обов'язків громадянина, страх перед доброчесністю правителя, розрахунок на його слабкості і, що найважливіше, незмінне осміювання чесноті — саме ці риси, як я вважаю, визначають характер більшості придворних, що помітно повсюди і в усі часи. Та дуже важко уявити, щоб за умов, коли більшість найвпливовіших державних мужів виявляє безчесність, низи були добропорядними, щоб коли перші обманюють, другі задовольнялися роллю бевзів.

Якщо в народі і знайдеться якийсь чесний бідолаха³⁶, то, як натякає кардинал Рішельє в своєму «Політичному заповіті», монарх має пильнувати, щоб, бува, не найняти його на службу³⁷. Ось наскільки беззаперечна істина, що чеснота не є рушієм цього виду правління! Ясна річ, її існування не можна виключити, та вона не є рушієм.

Розділ 6

Що замінює чесноту за монархічного правління

Мої кроки пришвидшуються і ширшають, щоб ніхто не подумав, ніби я пишу сатиру на монархічне правління. Ні, аж ніяк; за відсутності одного рушія монархія має інший. Честь, тобто упередженість щодо кожної особи і кожної умови, замінює в ній політичну доброчесність, про яку я говорив вище, і скрізь її представляє. Честь

одкровеннями. Про це йтиметься в книзі 5, розд. 2 (див. далі).

³⁶ Цю якість слід тлумачити в сенсі попередньої примітки.

³⁷ Там сказано: «Не слід наймати на службу людей низького походження; вони надто строгі, і з ними надто важко мати справу» (Cardinal Richelieu, «Testament politique», ч. 1, розд. 4, пар. 1; стор. 237-238; вид. 1947 р.).

може надихати людей на найпрекрасніші вчинки; в поєднанні з силою законів вона здатна вести до мети правління так, як це робила б добродетель.

Отже, в монархіях, у яких державний устрій добре відрегульовано, кожного можна вважати більш-менш гарним громадянином, проте рідко коли знайдеш гарну людину; адже щоб бути гарною людиною ³⁸, потрібно мати бажання бути нею ³⁹ і спрямовувати свою любов до держави не стільки на власне, скільки на її благо.

Розділ 7

Про принцип монархії

Монархічне правління, як ми зазначили, передбачає існування вищості одних над іншими, чинів і навіть родового дворянства. Природа честі робить необхідними преференції та відзнаки; тому честь, завдяки своїй сутності, посідає окреме місце в цьому виді правління.

Честолюбство згубне для республіки. Натомість у монархії його вплив благотворний; воно вдихає енергію в цей вид правління; до того ж позитивним моментом є те, що воно не становить небезпеки, адже його можна постійно стримувати.

Певно, ви скажете, що це нагадує систему світобудови, де існує сила, яка постійно відштовхує всі тіла від центра, і сила гравітації, що притягує їх до нього. Честь приводить у рух усі частини політичної системи; саме її дія зв'язує їх, і кожна особа працює на загальне благо, вважаючи, що працює задля власних інтересів.

Щоправда, з філософського погляду та честь, яка керує всіма частинами державного механізму, є несправжньою; проте користь від неї для громади така ж сама, як і та, що її давала б справжня честь тим особам, які її мали б.

³⁸ Ці слова — «гарна людина» — слід сприймати тут лише в політичному сенсі.

³⁹ Див. примітку 38 на цій сторінці.

І хіба не вражає уяву те, що можна зобов'язати виконувати всі важкі й трудомісткі справи людей, котрі не можуть розраховувати на іншу винагороду, крім тієї, що зроблене ними набуде розголосу?

Розділ 8

Про те, що пошана не є принципом деспотичних держав

Пошана не є принципом деспотичних держав: оскільки в них усі люди рівні, ніхто не може вважати себе кращим за будь-кого; оскільки в них усі люди — раби, ніхто не може вважати себе кращим за будь-що.

Більше того, оскільки пошана має свої закони і правила і не здатна на поступки — адже залежить від власної, а не чужої, примхи, — то знайти її можна лише в державах із сталим устроєм і чіткими законами.

Як може деспот стерпіти пошану? Вона гордиться презирством до життя; сила ж деспота лише в тому, що він може позбавляти життя. Як може пошана стерпіти деспота? Вона має незмінні правила й недоторканні примхи; деспот не має жодних правил і не визнає жодних примх, окрім власних.

Пошана, незнана в деспотичних державах, де навіть часто відсутнє слово для її позначення⁴⁰, панує в монархіях; там вона вдихає енергію в усю політичну систему, в закони і навіть у чесноти.

Розділ 9

Про принцип деспотичного правління

Як для республіки потрібна чеснота, а для монархії пошана, так для деспотичного правління потрібен страх. Воно не потребує чесноти, а пошана була б для нього небезпечною.

⁴⁰ Див.: John Perry, «The State of Russia under the Present Czar», стор. 447 (262) (стор. 217, вид. 1967 р.).

Безмірна влада правителя переходить у повному обсязі до того, кому він її доручає. Людина з великою самоповагою могла б затіяти революцію. Тому страх повинен придушити будь-чию мужність і загасити навіть найменшу іскру честолюбства.

Стримувана влада може відпустити віжки настільки, наскільки захоче, не створюючи собі загрози. Вона підтримує себе силою законів і навіть своєю впливовістю. Та коли в деспотичній державі правитель хоча б на хвилю опустить руку і не матиме змоги моментально знищувати тих, хто займає найвищі посади⁴¹, тоді все пропало, адже коли рушій держави, тобто страх, перестає існувати, тоді в народі більше немає захисника.

Вочевидь, саме це мали на увазі кадії, коли стверджували, що великий повелитель не зобов'язаний дотримуватись даної ним обіцянки або клятви, якщо цим він обмежує свою владу⁴².

Простий люд тут прийнято судити згідно із законами, а вельмож — згідно з примхами правителя; голова найнижчого з-поміж підданців має бути у безпеці, натомість голова паші — перебувати під постійною загрозою. Не можна не здригнутись, говорячи про ці страхітливі уряди. Правителеві Персії з династії Сефевідів, котрого в наші дні скинув Мір-Вейс, довелось стати свідком загибелі свого уряду ще до того, як країну було завойовано, тому що він пролив надто мало крові⁴³.

Як відомо з історії, жажливі жорстокості Доміціана так налякали губернаторів, що під час його правління народ відчув певне полегшення⁴⁴. Так повинь, руйнуючи все на одному березі, залишає на іншому ділянки землі, вкриті здалеку помітними луками.

⁴¹ Таке часто трапляється за правління військової аристократії.

⁴² Paul Ricaut, «The History of the Present State of the Ottoman Empire» (кн. 1, розд. 2, стор. 4—5, вид. 1703 р.).

⁴³ Див.: Father Jean Antoine de Cerceau (пер. Judasz Tadeusz Krusinski), «Histoire de la dernière revolution de Perse» (1, 135—136, англ. вид. 1740 р.).

⁴⁴ Його уряд був військовим, що є одним з різновидів деспотичного правління. (Наприклад, Светоній, «Vitae duodecim Caesarum, Domitian», 10—14, 23.1, і Тацит, «Agricola».)

Розділ 10

Різниця в характері покірності за стримуваного та деспотичного правління

В деспотичних державах природа правління вимагає цілковитої покірності, тож коли воля правителя відома, її наслідки такі ж неминучі, як і ті, що настають після удару однією кулею в іншу.

Тут немає місця пом'якшенню, поправкам, компромісам, умовам, альтернативам, переговорам, запереченням, пропозиціям чогось рівносильного чи кращого. Людина — це істота, що кориться істоті, котра цього бажає.

Тут не варто ні висловлювати побоювання щодо майбутніх подій, ні звинувачувати примхливу фортуна у власних невдачах. Тут у людини така ж доля, як і у тварин: інстинкт, покірність і покарання.

Тут марно посилались на природні почуття — повагу до батька, любов до дітей та дружин, закони честі чи стан здоров'я; наказ отримано — і цього досить.

У Персії, коли правитель засудив когось, ніхто вже не має права намагатись поновити з ним розмову на цю тему чи благодіяти про помилування. Якщо правитель був п'яний чи не сповна розуму, коли виносив вирок, все одно той неодмінно має бути виконаний⁴⁵; якби було інакше, це означало б, що правитель виявляє непослідовність, але ж закон не може бути непослідовним. Такий напрям думок завжди був притаманний персам: оскільки наказ Агасфера про винищення євреїв не можна було відмінити, було вирішено дозволити їм захищатись*.

⁴⁵ Див.: John Chardin, «Voyages», «Description du gouvernement», розд. 2, «De la nature du gouvernement»; 5, 229; вид. 1811 р.

* Агасфер — давньоєврейська форма імені Ксеркс (у даному разі Ксеркс I).

Проте і там є одна річ, за допомогою якої іноді можна опиратись волі правителя⁴⁶: це релігія. Людина відмовиться від батька, навіть уб'є його, коли правитель накаже це зробити, однак ніхто не питиме вина, якщо правитель цього забажає і віддасть відповідний наказ. Закони релігії є частиною вищої настанови, адже для правителя вони так само обов'язкові, як і для його підданців. Природне право — то інша річ: правитель стоїть вище за простих смертних.

У монархічних та стримуваних правліннях владу обмежує те, що є її рушієм; я маю на увазі честь, яка, наче монарх, панує там і над правителем, і над народом. Ніхто не цитуватиме закони релігії, звертаючись до придворного: той вважатиме це смішним; натомість йому безперервно цитуватимуть закони честі. Це спричиняє відповідні зміни в характері покірності: честь від природи пов'язана з певними дивацтвами, і їм усім треба коритись.

Хоча характер покірності за цих двох видів правління і неоднаковий, проте верховна влада та ж сама. Куди б монарх не повернувся, він схилиє шальку терезів на свій бік, і йому коряться. Вся різниця в тому, що в монархії правитель освічений, а міністри незрівнянно більш умілі й обізнані з державними справами, ніж у деспотичній державі.

Розділ 11

Роздуми про все це

Такими є принципи трьох видів правління; їх слід тлумачити не в тому сенсі, що громадянин такої-то республіки неодмінно добродішній, а в тому сенсі, що він має бути таким; написане також не означає, що в такій-то монархічній державі напевно панує честь, а в такій-то деспотичній державі — страх; означає воно тільки те, що за відсутності цих рушіїв ні та, ні інша держава не будуть досконалими.

⁴⁶ Там само (John Chardin, «Voyages», «Description du gouvernement des Persans»; 5, 233—235; вид. 1811 р.).

КНИГА 8. ПРО ЗАНЕПАД ПРИНЦИПІВ ТРЬОХ ВИДІВ ПРАВЛІННЯ

Розділ 1

Загальна ідея цієї книги

Занепад кожного з видів правління майже завжди починається із занепаду самих принципів правління.

Розділ 2

Про занепад принципу демократії

Занепад принципу демократії має місце не лише тоді, коли ще зає дух рівності, а й тоді, коли дух рівності доводять до крайності і кожен прагне бути рівним тим особам, котрих обрали правити. Тож народ, вирішивши, що не має сили терпіти навіть ту владу, яку сам доручив іншим, бажає все робити сам: розглядати питання замість сенату, виконувати закони замість посадовців і судити замість суддів.

Тоді в республіці чесноти більше не існує. Люди бажають виконувати функції посадовців, тому останніх більше не поважають. Постанови сенату більше нічого не важать, тож ніхто більше не зважає на думку сенаторів і, отже, на думку старійшин. А коли немає поваги до старійшин, не буде поваги і до батьків; чоловіки не діждуться шанобливого ставлення з боку дружин, а хазяїни — послуху від слуг. Кожен буде пройнятий духом сваволі; виконання наказів сприйматиметься як такий же тягар, яким раніше була покірність. Жінки, діти й раби не коритимуться нікому. Більше не буде моральності, любові до порядку, і зрештою, більше не буде чесноти.

У «Бенкеті» Ксенофонт по-простецькому описує республіку, народ якої зловживає рівністю. Кожен гість по черзі розповідає, чому він задоволений собою. «Я задоволений собою, — каже Хармід, — через свою бідність. Коли я був багатим, я мав запобігати переднаклепника-

ми, знаючи, що скоріше вони заподіють мені шкоду, ніж я їм; республіка постійно вимагала від мене нових виплат; я нікуди не міг виїхати. А відтоді як я став бідним, я маю авторитет; ніхто не загрожує мені, я сам загрожую іншим; можу піти з дому, можу залишитись. Багаті тепер, уздрівши мене, піднімаються із своїх місць, щоб дати мені пройти. Тепер я цар, а був рабом; я сплачував республіці податок, тепер же республіка мене годує; я більше не боюся втратити, я сподіваюсь придбавати»^{*}.

Народ опиняється в такій скруті, коли ті, кому він довірився, намагаються розбестити його, щоб приховати власну розбещеність. Щоб народ не помітив їхнього честолобства, вони говорять лише про велич народу, а щоб він не усвідомив, наскільки вони жадібні, вони постійно плачуть жадібність у ньому.

Розбещеність посилюватиметься серед тих, хто розбещує інших, і серед тих, кого вже розбещено. Народ розкраде всю державну скарбницю; сумістивши керування суспільними справами з лінощами, він забажає сумістити і насолоди розкоші з власною бідністю. Та з огляду на його лінощі й прагнення до розкоші, метою його устремління може бути лише державна скарбниця.

Тож не варто дивуватись, коли голоси продаються за гроші. Ніхто не захоче дати народові багато, не розраховуючи ще більше від нього відібрати; та щоб це відібрати, потрібен державний переворот. Чим більшою видаватиметься користь, що її народ має від свободи, тим ближче від підходить до моменту, коли доведеться її втратити. З'являються дрібні тирані, яким притаманні ті ж самі пороки, що й великому. Те, що ще залишилось від свободи, незабаром перестануть терпіти. Постає єдиний тиран, і народ втратить усе, навіть вигоди від своєї розбещеності.

Отже, демократія повинна уникати двох крайнощів: духу нерівності, що веде її в напрямку до правління аристократії чи однієї

^{*} Ксенофонт, «Symposium», 4.30—31.

людини, і духу крайньої рівності, що веде її до одноосібного деспотизму так само неминуче, як одноосібний деспотизм закінчується завоюванням країни.

Щоправда, ті особи, що розбещували грецькі республіки, не завжди ставали тиранами. Вони більше переймалися красномовством, ніж військовим мистецтвом; крім того, у серцях усіх греків жила непримиренна ненависть до тих, хто повалив республіканську владу, і тому анархія вела до розпаду, а не оберталась на тиранію.

Проте Сіракузи, що розташовувались посеред численних дрібних олігархій, котрі перетворились на тиранії⁴⁷, Сіракузи, чий сенат⁴⁸ майже не згадують історики, зазнали бід, не спричинених звичайною розбещеністю. У місті цьому — то вільному⁴⁹, то пригнобленому, рівною мірою битому і своєю свободою, і поневоленням, що завжди налітали на нього зненацька, як буря, і незмінно готовому, попри міцні позиції за кордоном, на революцію за щонайменшого поштовху ззовні, — було величезне населення, перед яким стояв єдиний, жорстокий вибір: або підкоритись тиранові, або самому бути ним.

Розділ 3

Про дух крайньої рівності

Як небо далеке від землі, так і справжній дух рівності далекий від духу крайньої рівності. Перший полягає не в тому, щоб керували

⁴⁷ Див.: Плутарх, життєписи Тімолеона та Діона («Vitae»).

⁴⁸ Йдеться про ті Шість Сотень, про які розповідає Діодор Сікул («Bibliotheca historica», 19.5.6).

⁴⁹ Вигнавши тиранів, вони зробили громадянами іноземців та солдатів-найманців, що призвело до громадянських воєн. Аристотель, «Politics», кн. 5, розд. 3 (1303a38—1303b2). Оскільки перемогою над афінянами місто завдячувало народові, республіку було змінено. Там само, розд. 4 (1304a27—29). Внаслідок бурхливого з'ясування стосунків між двома молодими посадовцями, перший з яких відняв дитину у другого, а той спокусив дружину першого, форму і цієї республіки було змінено. Там само, кн. 7, розд. 4 (1303b17—26).

всі або не керував жоден, а в тому, щоб люди підкорялися рівним собі й керували рівними собі. Він прагне не того, щоб не було керівників, а того, щоб керівники були рівнею підлеглих.

За природного стану люди народжуються рівними, та вони не можуть залишатись такими. Суспільство віднімає у них рівність, і вони знову стають рівними тільки завдяки законам.

Різниця між демократією регламентованою і нерегламентованою полягає в тому, що в першій люди рівні лише як громадяни, тоді як у другій вони рівні ще й як посадовці, сенатори, судді, батьки, чоловіки та керівники.

Природне місце чесноти — поряд із свободою; та поряд із крайньою свободою чесноту не знайти так само, як і поряд із поневоленням.

Розділ 4

Особливий випадок розбещеності народу

Великі успіхи, особливо ті, яких досягнуто значною мірою завдяки участі народу, роблять його таким самовпевненим, що керувати ним стає неможливо. Заздрячи посадовцям, він сповнюється відрази до посад; ворогуючи з правителями, він незабаром стає ворогом державного устрою. Так перемога над персами в битві біля Саламіна розбестила Афінську республіку⁵⁰; так перемога над афінянами згубила Сіракузьку республіку⁵¹.

Марсельська республіка ніколи не зазнавала таких різких переходів від скромності до величі, тому вона завжди керувала собою розумно і тому зберегла свої принципи.

⁵⁰ Аристотель, «Politics», кн. 5, розд. 4 (1304a22—24).

⁵¹ Там само. (Аристотель, «Politics», 1304a27—29).

Розділ 11

Природні наслідки доброякісності та занепаду принципів

Коли принципи правління зіпсуті, найкращі закони стають поганими і обертаються проти держави; коли ж принципи здорові, то й погані закони справляють такий самий вплив, як і гарні; все рухається в правильному напрямку завдяки силі принципу.

Щоб примусити своїх найвищих посадовців підкорятись законам, критяни придумали дуже своєрідний засіб: повстання. Частина громадян повставала⁵², примушувала правителів утікати і зобов'язувала їх повернутись до приватного життя. Вважалося, що це законні дії. Така інституція, що передбачала бунт як протидію зловживанню владою, здавалось, мала виявитися згубною для будь-якої республіки. Проте критську вона не зруйнувала, і ось чому⁵³.

Коли люди античності хотіли назвати народ, що відзначався найбільшою любов'ю до вітчизни, вони вказували на критян. «Вітчизна — слово, любе для критян», — писав Платон⁵⁴. Вони позначали це поняття словом, яким виражалася материнська любов до дітей⁵⁵. А любов до вітчизни виправляє все*.

Закони Польщі також допускали повстання. Проте спричинювані цим незручності ясно показують, що лише народ Криту був здатний користуватись таким засобом успішно.

⁵² Аристотель, «Politics», кн. 2, розд. 10 (1272b1—15).

⁵³ Громадяни завжди об'єднувались перш за все проти зовнішніх ворогів; це називалось синкретизмом. Плутарх, «Moralia», стор. 88 («De fraterno amore», 490b).

⁵⁴ Платон, «Republic», кн. 9 (575d).

⁵⁵ Плутарх, «Moralia», у трактаті «An seni respublica gerenda sit» (792e).

* Ці спостереження підкріплюються тим, що слово «patria», тобто «вітчизна», жіночого роду, тож його легко пов'язати з образом матері.

Гімнастичні вправи, що їх практикували греки, також за-
лежали від доброякісності принципу правління. «Спартанці та
критяни, — писав Платон ⁵⁶, — повідкривали ті знамениті шко-
ли, що принесли їм таке визнання у світі. Спочатку цьому проти-
діяли міркування благопристойності, та вони змушені були по-
ступитись міркуванням суспільної користі». За часів Платона то
були чудові заклади⁵⁷, пов'язані з важливою справою — військо-
вим мистецтвом. Проте коли греки втратили чесноту, ці заклади
зруйнували саме військове мистецтво; на борецьку арену стали
виходити не для розвитку вправності, а для того, щоб поринути
в розпусту⁵⁸.

Плутарх розповідає⁵⁹, що сучасні йому римляни вважали, ні-
бито саме ці ігри стали головною причиною поневолення греків. На-
справді ж трапилось навпаки: якраз поневолення греків призвело
до спотворення змісту цих ігор. За часів Плутарха⁶⁰ майданчики, на
яких змагались голими, і борецькі змагання робили молодих людей
лякливими, підштовхували їх до ганебної любові і створювали з них
лише танцюристів; проте за часів Епамінонда якраз борецьке вмін-
ня принесло перемогу фіванцям у битві під Левктрами⁶¹.

Мало які закони можуть бути поганими, якщо держава не втра-
тила своїх принципів; як сказав Епікур, маючи на увазі багатство,
«псується не напій, а глечик».

⁵⁶ Платон, «Republic», кн. 5 (452c-d).

⁵⁷ Гімнастика поділялась на два види: танці та боротьбу. На Криті практикували танці
зі зброєю на честь куретів; у Спарті — на честь Кастора та Поллукса; в Афінах — танці
зі зброєю на честь Палласа, які цілком підходили для молоді, котра ще не досягла віку,
коли можна йти на війну. «Боротьба — це образ війни», — каже Платон у «Laws», кн. 7
(814d; див. також 795e—796d). Він схвально ставиться до запровадження в античності
лише двох танців — мирного та бойового. Останній застосовувався у військовому
мистецтві — див.: Платон, там само («Laws», 814d—816d).

⁵⁸ «... Або ж похитливі борецькі майданчики спартанців, улюбленців Леди». Марціал,
«Epigrammaton», кн. 4, epigr. 55 (4.55.6—7).

⁵⁹ Плутарх, «Moralia», в трактаті «Quaestiones Romanae» (кн. 2, пит. 40, 274d—e).

⁶⁰ Плутарх, там само («Moralia», «Quaestiones Romanae» (кн. 2, пит. 40, 274d—e).

⁶¹ Плутарх, «Moralia», «Quaestionum convivialium», кн. 2 (кн. 2, пит. 5; 639f—640a).

Розділ 12

Продовження тієї ж теми

У Римі на суддів призначали представників стану сенаторів. Гракхи перенесли цю прерогативу на стан вершників. Друз надав її і сенаторам, і вершникам; Сулла — одним лише сенаторам; Котта — сенаторам, вершникам і трибунам громадської скарбниці. Цезар виключив останніх. Антоній утворив декуріони із сенаторів, вершників та центуріонів.

Як тільки республіка загнила, не має жодної іншої можливості убезпечитися від будь-якого із згубних наслідків, що виникають при цьому, ніж усунути псуття і відновити втрачені принципи; будь-яке інше виправлення є або ж марним, або ж — новим згубним наслідком. Поки Рим зберігав свої принципи, правосуддя можна було довіряти сенаторам без побоювання зловживань з їх боку; однак коли він розбестився, то кому б не доручали правосуддя — чи то сенаторам, чи вершникам, чи трибунам суспільної скарбниці, чи двом із цих категорій, чи всім трьом разом, чи взагалі якійсь іншій групі громадян, — результат незмінно виявлявся поганим. Вершники мали не більше чесноти, ніж сенатори, трибуни — не більше, ніж вершники, і всі вони окремо — стільки ж, скільки й центуріони.

Коли прості римляни вибороли право займати керівні посади, що їх раніше обіймали лише патриції, було природним очікувати, що уряд судитимуть простолюдини, котрі підлестились до народу. Проте так не сталося: народ, що формально відкрив плебеям доступ до високих посад, завжди обирав на них патриціїв. Оскільки цей народ мав чесноту, то виявляв великодушність; оскільки він був вільним, то з презирством ставився до влади. Та відтоді як він втратив свої принципи, чим більшою ставала його влада, тим менш розважливо використовував він її, тож зрештою, ставши собі самому водночас тираном, і рабом, він втратив силу свободи й поринув у безсилля вседозволеності.

Розділ 13

Вплив присяги на чеснотливий народ

Римляни, на думку Тита Лівія⁶², довше від усіх народів опирались моральному розкладанню і шанували поміркованість та бідність.

Клятва мала в очах цих людей таку силу, що не існувало кращого засобу прив'язати їх до законів. Щоб не порушити клятви, вони часто робили таке, чого нізащо не зробили б ні заради слави, ні заради батьківщини.

Коли консул Квінтій Цінцінат захотів зібрати армію проти еків та вольсків, трибуни запротестували. «Ну що ж, гаразд, — сказав він тоді, — нехай же всі, хто поклявся минулорічному консулові, стануть під мій прапор»⁶³. Даремно трибуни кричали, що ця клятва більше нікого не зобов'язує, що коли її давали, Квінтій ще був приватною особою; народ виявився релігійнішим за тих, хто намагався керувати ним, і знехтував зауваженнями та тлумаченнями трибунів.

Коли той же народ хотів відійти на Священну гору, його утримала від цього клятва, у якій люди обіцяли піти за консулами на війну⁶⁴. Тоді вони замислили вбити цих консулів; однак їм дали зрозуміти, що й після цього клятвена обіцянка залишатиметься в силі. Що означало для них порушення клятви, зрозуміло із тяжкості задуманого ними злочину.

Після битви під Каннами зляканий народ хотів відступити на Сицилію; однак Сципіон примусив їх поклястися, що вони не залишать Рим, і страх порушити свою клятву переважив усі інші страхи. Рим був наче корабель, що під час шторму тримався на двох якорях: релігії та моральності.

⁶² Тит Лівій, кн. 1 (передмова; 11).

⁶³ Тит Лівій, кн. 3 (3.20.4).

⁶⁴ Тит Лівій, кн. 2 (2.32.1—2).

Розділ 14

Яким чином найменша зміна правління призводить до занепаду принципів

Із розповіді Аристотеля Карфаген постає добре регламентованою республікою. Полібій повідомляє, що під час Другої Пунічної війни⁶⁵ бідую Карфагена було те, що його сенат утратив майже всю свою владу. Тит Лівій стверджує, що, повернувшись до Карфагену, Ганнібал побачив, що посадовці та найвпливовіші громадяни привласнюють державні доходи і зловживають своїми повноваженнями. Отже, чеснота посадовців впала разом із владою сенату; все трималось на підвалинах одного й того ж принципу.

Відомі вражаючі результати впливу цензури на римлян. Був час, коли вона стала жорсткою, та все ж її залишили, тому що вона була пов'язана більшою мірою з розкішшю, ніж із зловживаннями. Клодій послабив її, та при цьому зловживання переважили розкіш, тож цензура⁶⁶, так би мовити, скасувала сама себе. Її змінювали, вимагали, послаблювали, відновлювали, і зрештою повністю призупинили до того часу, коли вона стала непотрібною — я маю на увазі періоди правління Августа і Клавдія.

Розділ 15

Дуже ефективний спосіб збереження трьох принципів

Читачі зможуть зрозуміти мене, лише прочитавши наступні чотири розділи.

⁶⁵ Проійшло приблизно сто років (Полібій, «Historia», 6.51).

⁶⁶ Див.: Касій Діо, «Historia Romana», кн. 38 (38.13.2); Плутарх, «Vitae», «Cicero», 29—30.2; 34.1—2; Цицерон, «Epistolae ad Atticum», кн. 4, листи 10 і 15 (4.9 і 16); Псевдо-Асковій Педіан, «Scholia Sangallensis Ciceronis, In Divinationem» (3.8; 2.189; див. також: Freinsheim, «Supplementorum Livianorum», 103.109).

КНИГА 26. ПРО ЗАКОНИ СТОСОВНО ПОРЯДКУ РЕЧЕЙ, ЯКИЙ ВОНИ ВИЗНАЧАЮТЬ

Розділ 1

Ідея цієї книги

Людьми керують кілька видів законів: закон природи; божественний закон, яким є релігійний закон; церковний закон або інакше — канонічний, яким є закон релігійного ладу; закон народів, який можна вважати цивільним законом всесвіту, де кожна нація, по суті, є громадянином; загальний політичний закон, об'єктом якого є людська мудрість, що є основою всіх суспільств; закон завоювання, в основі якого лежить те, що одна нація хоче і може або має право застосувати насильство до іншої; цивільний закон кожного суспільства, на основі якого громадянин може захищати своє майно та своє життя від посягань з боку всякого іншого громадянина; і нарешті — внутрішньодержавний закон, який впливає з того, що суспільство поділене на кілька сімейств, кожне з яких потребує особливого правління.

Отже, існує різноманітність законів, тому і велич людського розуму полягає в тім, щоб досконало розуміти, якому саме порядку речей, що має бути визначений, належить принциповий обов'язок, аби не переплутати принципи, які повинні керувати людством.

Розділ 2

Про закони божественні і людські

Не слід ні посилатись на божественні закони, регламентуючи те, що має бути визначено людськими законами, ні регламентувати людськими законами те, що визначене божественними законами.

Ці два види законів відрізняються один від одного своїм походженням, своєю метою і своєю природою.

Всі охоче погоджуються, що природа людських законів відрізняється від природи релігійних законів; це великий принцип, проте й він своєю чергою підлягає іншим принципам, які слід визначити.

1. Природі людських законів притаманне те, що вони перебувають під впливом усіх випадкових властивостей, які можуть мати місце і зазнають змін сумірно зміні бажання людини; натомість природа релігійних законів така, що вони ніколи не змінюються. У людських законах ідеться про те, що добре; у релігійних — про те, що найкраще. Добро може мати іншу мету, оскільки існують різні добрі речі, та найкраще — одне-єдине і, отже, воно ніколи не може змінюватися. Звичайно, закони можна змінювати, адже їх сприймають лише як добрі; натомість інституції релігії завжди вважаються найкращими.

2. Є держави, де закони — або просто ніщо, або ніщо, крім вияву примхливої й минущої волі правителя. Якби в таких державах релігійні закони були однієї природи з людськими законами, то й закони релігії також були б нічим; однак суспільство потребує чогось постійного, і релігія — саме така постійна річ.

3. Головне джерело сили релігії — в тому, що в неї вірять; джерело сили людських законів — у тому, що їх бояться. Релігії пасує тло давнини, тому що часто-густо ми тим більше віримо у певні речі, чим далі вони від нас, — адже в наших умах немає жодних почерпнутих із тих часів вторинних ідей, які могли б цим речам суперечити. З іншого боку, людські закони постають у виграшному світлі завдяки своїй новизні, що підкреслює конкретність і сьогочасність уваги законодавця до їх виконання.

Розділ 3

Про цивільні закони, що суперечать законові природи

«Якщо раб, — каже Платон, — захищаючись, уб'є вільну лю-

дину, його слід судити як батьковбивцю»⁶⁷. Ось вам приклад цивільного закону, що карає за природний самозахист.

Закон, що існував за Генріха VIII і передбачав засудження людини без очної ставки із свідками, суперечить природному праву на самозахист. Справді, щоб засудити людину, необхідно, щоб свідки переконалися, що той, проти кого вони свідчать під присягою, і той, кого вони звинувачують, — одна й та сама людина, і щоб звинувачений мав право сказати: «Той, про кого ви говорите, — то не я».

Законом, прийнятим за того ж короля, передбачалося засудження будь-якої дівчини, яка, перебуваючи з кимсь у недозволеному зв'язку, не заявляла про це своєму королю перед тим, як вийти заміж за цього чоловіка; цим порушувалось природне право на захист сором'язливості. Вимагати від дівчини такого зізнання так само нерезонно, як і вимагати від чоловіка, щоб він не намагався захистити своє життя.

Закон Генріха II, який передбачав засудження на страту для дівчини в разі смерті її дитини, якщо вона не заявила владі про свою вагітність, не меншою мірою суперечить природному праву на самозахист. Було б достатньо зобов'язати її проінформувати когось із її найближчих родичів, щоб той подбав про збереження життя дитини.

Яку іншу заяву могла б вона проголосити, потерпаючи від природної сором'язливості? Виховання лише зміцнило її уявлення про необхідність зберігати сором'язливість, і в такі моменти вона навряд чи згадає про можливість втратити життя.

Багато слів сказано про закон Англії, яким семирічній дівчинці дозволялось обирати собі чоловіка⁶⁸. Цей закон був обурливим удвох відношеннях: він незважає на час, передбачений природою для розумової зрілості, ні на час, передбачений нею для зрілості фізичної.

⁶⁷ Платон, «Laws», кн. 9 (869d).

⁶⁸ П'єр Бейль (Pierre Bayle) веде мову про цей закон у своїй «Critique de l'histoire du calvinisme» на стор. 293. (Насправді про це сказано в «Nouvelles lettres de l'auteur de la Critique», лист 8; 2.214—215; вид. 1964 р.)

У римлян батько міг зобов'язати свою дочку зректися чоловіка, навіть якщо сам дав згоду на цей шлюб⁶⁹. Проте пов'язувати розлучення із волею третьої особи означає йти проти природи.

Розлучення може відбутись у злагоді з природою лише за умови згоди на нього обох сторін або хоча б однієї; коли ж ні та, ні інша сторона розлучатись не згодні, розлучення є чимось жахливим. Нарешті, право на розлучення можна надавати лише тим, хто зазнає у шлюбі прикромців і відчуває настання моменту, коли краще за все звільнитися від цих прикромців.

Розділ 4

Продовження тієї ж теми

Король Бургундії Гундобад постановив, що жінку або сина того, хто щось украв, буде віддано в рабство, якщо вони не донесуть про вчинений злочин⁷⁰. Цей закон суперечив природі. Як може жінка звинуватити чоловіка? Як може син звинуватити батька? Щоб покарати за одну злочинну дію, король віддав наказ про вчинення дії, ще більш злочинної.

Закон Ресессуїнта дозволяв дітям жінки, що вчинила перелюб, або дітям її чоловіка висунути проти неї звинувачення, а також допитати домашніх рабів із застосуванням тортур⁷¹. Цей закон також був несправедливим, оскільки задля підтримання моральності він ішов проти природи, яка є джерелом моральності.

У наших театрах ми із задоволенням спостерігаємо, як молодий герой, переконавшись, що злочин вчинено його мачухою, вражений цим не менше, ніж самим злочином; його, приголомшеного, звинувачують, судять, засуджують, виганяють, таврують ганьбою, а

⁶⁹ Див. закон 5 Кодексу («Corpus Juris Civilis, Code», 5.17.5); «de repudiis et judicio de moribus sublato».

⁷⁰ «Leges Burgundionum», док. 41 (47.1—2).

⁷¹ У «Lex Wisigothorum», кн. 3, док. 4, пар. 13 (3.4.13).

він ледве відважується висловити кілька думок щодо жахливого походження Федри; він залишає те, що для нього найдорожче, предмет своєї найбільшої прихильності, все, що промовляє до його серця, все, що може його обурити, щоб віддати себе на помсту богам — помсту, якої він аж ніяк не заслужив. Наше задоволення викликає те, що до нас немов промовляє сама природа, а її голос найсолодший у світі.

КНИГА 29. ПРО СПОСІБ ТВОРЕННЯ ЗАКОНІВ

Розділ 11

Яким чином можна порівняти два закони

У Франції за лжесвідчення передбачено вищу міру покарання, тоді як в Англії — ні. Щоб вирішити, котрий із цих двох законів кращий, слід додати, що у Франції злочинців можуть допитувати із застосуванням тортур, в Англії ж тортур немає; і ще слід сказати, що у Франції звинувачений не має права викликати своїх свідків, до того ж дуже рідко визнаються так звані пом'якшуючі обставини; натомість в Англії свідчення приймаються з обох сторін. Три зазначені французькі закони становлять внутрішню зв'язану й узгоджену систему; три відповідні англійські закони утворюють свою систему з не гіршими характеристиками. Англійський закон, забороняючи тортури на допитах злочинців, дає мало підстав сподіватися, що звинувачений зізнається; тому цей закон зусібіч скликає свідків і не осмілюється відлякувати їх загрозою смертної кари. Французький закон, що містить додатковий засіб тиску, менше боїться залякувати свідків; навпаки, здоровий глузд вимагає, щоб він якраз завдавав їм страху; закон передбачає заслуховування свідків лише однієї із сторін⁷², тобто тих, яких викликало звинувачення, тож доля звинуваченого залежить лише від їхніх свідчень. Натомість в Англії заслуховують свідків з обох сторін, тож

⁷² Стара французька система правосуддя передбачала заслуховування свідків з обох сторін. Тож, як можна прочитати у «Les Etablissements de Saint Louis», кн. 1, розд. 7 (1.9), правосуддя карало свідків штрафами.

справа вирішується, так би мовити, у спорі між ними. Тому лжесвідки тут, певно, менш небезпечні; звинуваченому надається засіб захисту від лжесвідка, тоді як французьким законом цього не передбачено. Отже, щоб вирішити, які з цих законів більше відповідають здоровому глуздові, не слід порівнювати їх між собою окремо; необхідно розглядати закони кожної країни у сукупності і порівнювати ці сукупності.

Розділ 12

Про те, що закони, які здаються однаковими, іноді насправді різні

Грецькі та римські закони карали того, хто приховував крадені речі, нарівні із зlodієм⁷³; французький закон робить те ж саме. Перші мали свій резон; останній — ні. У римлян та греків зlodія засуджували до грошового штрафу, а тому і приховувач мав зазнати такого ж покарання, адже кожен, хто так чи інакше причетний до заподіяння цієї шкоди, мусить компенсувати її. Та оскільки в нас за крадіжку передбачено смертну кару, покарання приховувача нарівні з крадієм неможливо не сприймати як крайнощі. Той, хто приховує крадені речі, може за сили-силенної різних ситуацій одержати їх безвинно, натомість той, хто краде, завжди винний; перший заважає розкриттю вже вчиненого злочину, другий вчиняє цей самий злочин; перший поводить себе цілком пасивно, другий же сповнений активності; зlodій має здолати більше перешкод, і він, певно, раніше почав протидіяти законам.

Втім, юристи звертали і в інший бік: вони вважали приховувача мерзеннішим, ніж грабіжник⁷⁴; адже без нього, казали вони, крадіжки не вдавалося б так довго приховувати. Ця думка могла бути слушною, поки покарання зводилось до грошового штрафу; питання тлумачилось як заподіяння шкоди, тож зазвичай переховувач був у змозі компенсувати її; однак відтоді як штраф було замінено смертною карою, керуватися слід іншими принципами.

⁷³ Закон 1 («Corpus Juris Civilis, Digest», 47.16); «de receptatoribus».

⁷⁴ Закон 1 («Corpus Juris Civilis, Digest», 47.16); «de receptatoribus».

Розділ 13

Про те, що закони не слід розглядати окремо від мети їх творення. Про римські закони щодо крадіжок

Коли злодія ловили із краденими речами, перш ніж він устигав сховати їх там, де намітив, римляни називали це очевидною крадіжкою; якщо ж злодія ловили пізніше, крадіжка називалась неочевидною.

Закони Дванадцяти Таблиць за очевидну крадіжку передбачали побиття батоном і віддання в рабство для повнолітнього злодія і просто побиття батоном для неповнолітнього; за неочевидну крадіжку злодій мав лише сплатити подвійну вартість украденої речі.

Після того як закон Порція скасував побиття громадян батоном і віддання їх у рабство, винного в очевидній крадіжці засуджували до сплати штрафу, що вчетверо перевищував вартість украденого⁷⁵, тоді як за неочевидну крадіжку злодії продовжували сплачувати подвійну вартість.

Здається дивним, що зазначені закони встановлювали таку значну різницю в статусі цих двох злочинів і в мірі покарання за них; справді, від того, коли спіймали злодія — до чи після віднесення ним украдених речей до запланованого місця, — не змінювалась сутність злочину. Для мене немає сумніву, що всю теорію римських законів щодо крадіжок було запозичено у спартанських інституцій. Лікурґ, бажаючи розвинути у своїх співгромадян спритність, хитрість і кмітливість, вимагав, щоб дітей примушували вправлятися у дрібних крадіжках і жорстоко сікли тих із них, кого впіймали; саме тому у греків, а згодом і в римлян установилась така велика різниця між очевидною та неочевидною крадіжками⁷⁶.

⁷⁵ Див., що про це сказав Фавориній, у переказі Авла Геллія — «Noctes Atticae», кн. 20, розд. 1 (20.1.9—19).

⁷⁶ Пор. те, що говорить Плутарх у «Vita Lycurgus» (17-18.3), із законами у «Corpus Juris Civilis, Digest», 47, 2 (2, 3); «de furtis», і «Institutes», кн. 4, док. 1, пар. 1-3 («Corpus

У римлян раба за крадіжку скидали з Тарпейської скелі. Це не було пов'язане із спартанськими інституціями, адже закони Лікурга щодо крадіжок не стосувались рабів; проте таке відхилення від них відповідало їм за духом.

У Римі, якщо неповнолітнього ловили на крадіжці, претор міг на свій розсуд віддати наказ покарати злодія батоном, як це робилось у Спарті. Ці звичаї походять із більш віддаленого минулого. Спартанці запозичили їх у критян; Платон⁷⁷, бажаючи довести, що інституції критян створювались для війни, посилається на їхню «здатність терпіти біль під час військових сутичок та при скоєнні дрібних крадіжок, які мають залишитись непомітними».

Цивільні закони залежать від власне політичної системи, оскільки вони створені для того самого суспільства; тож було б добре, якби той, хто планує запровадити цивільний закон іншої нації, то слід з'ясувати заздалегіть, чи він має і таку саму систему, і той самий політичний закон.

Отже, коли закони щодо крадіжок перейшли від критян до спартанців, то оскільки останні запозичили їх разом із способом правління і навіть державним устроєм, закони ці виявились однаково розумними для обох народів. Та коли із Спарти їх було перенесено до Риму, де вони потрапили в умови іншого державного устрою, вони залишились там назажди чужими, не пов'язаними з іншими цивільними законами римлян.

Розділ 14

Про те, що закони не слід розглядати окремо від обставин їх створення

В Афінах існував закон, що передбачав страту всіх некорисних жителів міста в разі його облоги⁷⁸. Це був мерзенний політичний за-

Juris Civilis, Institutes», 4.1.1-3; «de obligationibus quae ex delicto nascuntur»).

⁷⁷ Платон, «Laws», кн. 1 (633b).

⁷⁸ «Тих, хто некорисний з огляду на вік, має бути вбито». Сиріан, «Scholia ad Hermogenis»

кон, спричинений мерзенним міжнародним правом. У греків жителі захопленого ворогом міста позбавлялись громадянської свободи і продавались у рабство; взяття міста призводило до його повної руйнації. Ось де витoki не лише неприступних укріплень і неприродних дій, а й непоодиноких жорстоких законів.

Римські закони передбачали покарання лікарів за недбалство і некомпетентність⁷⁹. Згідно з цими законами, за такі гріхи лікаря порівняно високого чину засуджували до вислання, а лікаря низького чину — до страти. Наші закони зовсім не такі. Римські закони створювалися за інших умов, ніж наші; у Римі лікуванням міг займатися кожен, хто хотів; натомість у нас лікарі зобов'язані пройти курс навчання і здобути певні ступені, так що вони не можуть не знати свого мистецтва.

Розділ 15

Про те, що іноді буває корисно, щоб закон сам себе виправляв

Закони Дванадцяти Таблиць дозволяли вбити того, хто краде уночі⁸⁰, а також і того, хто робить це вдень, якщо він захищатиметься під час переслідування, проте вони водночас вимагали, щоб той, хто вбиває злодія, голосно кричав і кликав громадян⁸¹; що ж, вимога такого роду завжди має міститись у законі, котрий дозволяє самосуд. Це крик невинності, котра на момент вчинення дії скликає свідків та суддів. Народ слід повідомити про цю дію, причому повідомити тоді, коли вона ще відбувається, тоді, коли все свідчить про обставини — зовнішній вигляд, обличчя, емоції, мовчання, коли

(«Commentarium in librum «Peri staseon», стр. 167; #16—25»).

⁷⁹ «Corpus Juris Civilis, Digest», 48.8 (3.5), «ad legem Corneliam de sicariis et venefis»; «Institutes», кн. 4, док. 3, пар. 7 («Corpus Juris Civilis, Institutes», 4.3.7); «de lege Aquilia».

⁸⁰ Див. закон 4 («Corpus Juris Civilis, Digest», 9.2.4(1); «ad legem Aquiliam».

⁸¹ Там само («Corpus Juris Civilis, Digest», 9.2.4(1)); «ad legem Aquiliam». Див. декрет Тасілона (Tassillon), що є додатком до «Lex Baiuvariorum», ст. 4 («Additiones legis Baiuvariorum, Additio quinta», 4.3); «de popularibus legibus».

кожне слово засуджує чи виправдовує. Закон, що може увійти в різке протиріччя з вимогами безпеки і свободи громадян, повинен виконуватися за їхньої присутності.

Розділ 16

Що слід мати на увазі, творячи закони

Ті, хто наділений генієм, достатнім аби бути спроможним творити закони для своєї чи чужої нації, мають бути особливо уважними стосовно способу їхнього моделювання.

Їхній стиль має бути чітким. Закони Дванадцяти Таблиць є взірцем чіткості; діти вивчали їх напам'ять⁸². «Новели» Юстиніана, навпаки, настільки багатослівні, що їх довелося скорочувати⁸³.

Стиль законів має бути зрозумілим і простим; пряме значення завжди зрозуміліше, ніж непряме. Закони Східної Римської імперії позбавлені величі; її правителі промовляють у них, наче ритори. Коли закони відзначаються пишномовністю, їх сприймають всього лише як плід марнославства.

Дуже важливо, щоб слова закону викликали у кожного ті самі думки. Кардинал Рішельє погоджувався, що можна звинуватити міністра перед королем⁸⁴; проте він вимагав, щоб обвинувача було покарано, якщо речі, ним доведені, не виявляться вартими уваги; це утримувало всіх від висловлювання будь-якої правди щодо міністра, тому що поняття «вартий уваги» цілком відносне: те, що, на думку одного, заслуговує на увагу, іншому нецікаве.

Закон Гонорія передбачав страту для будь-кого, хто купив вільновідпущеника як раба або намагався завдати йому прикрощів⁸⁵.

⁸² «Як обов'язкові пісні». Цицерон, «De legibus», кн. 2 (2.34.59).

⁸³ Це здійснив Ірнерій.

⁸⁴ Кардинал Рішельє, «Testament politique», ч. 1, розд. 8, пар. 7; стор. 316; вид. 1947 р.).

⁸⁵ «Кожного, хто захоче дошкулити тому, кому даровано звільнення». «Codex

Вживати такий неясний вираз не слід; прикрощі, яких завдають людині, повністю залежать від того, наскільки вона вразлива.

Якщо закон має на меті встановити шкалу оцінки речей, він повинен уникати, наскільки це можливо, оцінки їх у грошовому вираженні. Сила-силенна чинників змінюють вартість грошей, тож, зберігаючи найменування, вони перестають бути тим, чим були раніше. Відома історія про зухвалого жителя Рима⁸⁶, котрий давав ляпасів усім, кого зустрічав, і одразу віддавав їм двадцять п'ять су, як це вимагали закони Дванадцяти Таблиць.

Якщо в законі чітко зафіксовано певні поняття, не слід далі в тексті повертатись до неясних виразів. У карному законі Людовіка XIV⁸⁷ після точного переліку всіх видів справ, що підлягають юрисдикції королівського суду, додано такі слова: «а також ті, що їх королівські судді розглядали в усі часи»; це визначення повертає ту довільність, якої щойно позбулися.

Якось Карл VII заявив, що йому стало відомо, що сторони подають апеляцію через три, чотири і навіть шість місяців після винесення вироку, що суперечить звичаям країн, де практикується звичаєве право⁸⁸; тож він зажадав, щоб апеляцію подавали негайно, за винятком випадків, коли прокурор вдався до підробки чи обману⁸⁹ або коли існує вагома й очевидна причина розглянути апеляцію. Кінцівка цього закону зруйнувала його початок, причому так докорінно, що згодом, бувало, апеляцію подавали і через тридцять років⁹⁰.

Theodosianus». «Constitutiones Sirmondianae», т. 1, стор. 737 (док. 19, вважається фальшивим, відсутній у стандартному виданні, Момсен (Mommsen), 1905).

⁸⁶ Авл Гелій, «Noctes Atticae», кн. 20, розд. 1 (20.1.13).

⁸⁷ В обґрунтуванні цього закону наведено його мотивацію (1670, серпень. «Recueil général des anciennes lois françaises, Bourbons», #623, док. 1, «De la compétence des juges», #11; 18, 374). (Слід зауважити, що наведений Монтеск'є уривок є не цитатою із зазначеного закону, а його власною інтерпретацією; див. відповідну примітку, 18, 374.)

⁸⁸ У законі, прийнятому в Монт-ле-Турі 1453 року (Laurière, 14, 284, Charles VII, «Recueil général des anciennes lois françaises», #213, ст. 18; 9, 212).

⁸⁹ Щоб покарати прокурора, не було потреби порушувати громадський спокій.

⁹⁰ Закон від 1667 р. містив вказівки щодо цього. (1667, квітень. «Recueil général des

Закон лангобардів не дозволяє жінці, що надягла черничу одіж, надалі виходити заміж, навіть якщо вона не прийняла постриг⁹¹, «оскільки, — сказано в ньому, — якщо чоловік, заручений із жінкою тільки завдяки кільцю, не може, не вчинивши злочину, одружитися з іншою, то ще менше підстав для того, щоб жінка, що вирішила присвятити себе богові чи пресвятій діві...» Я стверджую, що в законах слід вибудовувати аргументи від реального до реального, а не від реального до алегоричного чи від алегоричного до реального.

Законом Костянтина постановлялось вважати достатнім свідчення одного єпископа, так що при цьому інших свідків не заслуховували⁹². Цей правитель вибрав якомога коротший шлях: він робив висновки про справи, зважаючи на особи, а про осіб — зважаючи на їхні звання.

Закони не повинні бути ледве вловимими; вони призначені для людей простого мислення; тож їхній рівень — не вершини мистецтва логіки, а звичайнісінький розум сімейства.

Якщо немає потреби передбачати в законі винятки і застереження, то набагато ліпше буде їх уникати. Такі подробиці занурюють людей у нові подробиці.

Не слід вносити зміни до закону без достатніх на те підстав. Юстиніан постановив, що дружина може розлучитися з чоловіком, не втрачаючи при цьому свого посагу, якщо він упродовж двох років не зміг розпочати виконання подружніх обов'язків⁹³. Далі він змінив цей закон, надавши бідоласі трирічний строк⁹⁴. Та в цьому випадку два роки варті трьох, а три роки — не краще, ніж два.

anciennes lois françaises, Bourbons», #503, 18, 103—180).

⁹¹ «Leges Langobardum», кн. 2, док. 37 (2.37.1, Liut. 30).

⁹² У «Codex Theodosianus». «Constitutiones Sirmondianae», т. 1 (док. 1, стор. 477; вид. 1952р.).

⁹³ Закон 1, «Corpus Juris Civilis, Code», 5.17.10); «de repudiis et iudicio et moribus sublato».

⁹⁴ Див.: «Authentica, sed hodie» («Corpus Juris Civilis, Novellae», 22.6; «Code», 5.17.10; в «Code de repudiis et iudicio et moribus sublato».)

Коли законодавець вирішує обґрунтувати його, це обґрунтування має бути гідним величі самого закону. Одним із римських законів визначено, що сліпа людина не може виступати в суді, тому що не бачить символів судової влади⁹⁵. Можна подумати, що такий невдалий резон наведено навмисно, адже напрошувалось так багато добрих.

Павло Юрист каже, що дитина народжується досконалою на сьомому місяці і що це, як йому видається, впливає з відношення піфагорових чисел⁹⁶. Дивно, що про такі речі судять на підставі піфагорових чисел!

Деякі французькі юристи стверджували, що після того як король завоював країну, місцеві церкви надалі підпадають під королівське правління — на тій підставі, що королівська корона має круглу форму. Я аж ніяк не збираюсь розглядати тут ні права короля, ні те, вимоги якого закону — цивільного чи церковного — мають поступитись тут вимогам закону політичного; скажу лише, що такі поважні права слід обстоювати за допомогою серйозних аргументів. Де це ви бачили, щоб реальні права рангу ґрунтувались на формі символу цього рангу?

Давіла⁹⁷ стверджує, що руанський парламент проголосив Карла ІХ повнолітнім, щойно йому виповнилось чотирнадцять років, оскільки, хоч закони й вимагають відліку часу від моменту до моменту в справах, пов'язаних із поверненням майна опікуваногота управлінням цим майном, зате коли йдеться про набуття привілеїв, тоді рік, який тільки-но почався, вважається за повний. Я зовсім не збираюсь ганити постанову, яка, здається, досі ще не мала негативних наслідків; скажу лише, що підстава, наведена канцлером де Лопіталем, некоректна: управління народами — це набагато більше, ніж просто привілеїв.

⁹⁵ Закон 1, «Corpus Juris Civilis, Digest», 3.1.1); «de postulando».

⁹⁶ Paul the Jurist, «Sententiarum», кн. 4, док. 9 (4.9.5).

⁹⁷ Enrico Caterina Davila, «Dell'istoria delle guere civili di Francia», стор. 96 (кн. 3; 1, 281—282; вид. 1825 р.).

Що стосується презумпцій, то презумпція закону краща за презумпцію людини. Французький закон вважає підробленими всі документи, підписані купцем за десятиденний період, що передує його банкрутству⁹⁸; такою є презумпція закону. Римський закон передбачав покарання для чоловіка, котрий залишав у себе жінку після вчиненого нею перелюбу, якщо тільки його рішення не було спричинене побоюванням за результат судового процесу чи нехтуванням власної ганьби; тут уже йдеться про презумпцію людини. Суддя мав сформулювати презумпцію щодо мотивів поведінки чоловіка і прийняти рішення на підставі нечітких висновків. Коли презумпцію формулює суддя, вирoki стають довільними; коли ж її формулює закон, він дає судді фіксоване правило.

Закон Платона, як я вже казав, вимагав покарання людини, що позбавила себе життя не з метою уникнути ганьби, а через слабкодухість⁹⁹. Це був поганий закон, тому що в єдиному випадку, коли не можна добитись від підсудного зізнання, з якого мотиву він вчинив злочин, закон вимагав від судді винесення вироку на підставі цих мотивів.

Як нездалі закони послаблюють дію тих, що є необхідними, так само й закони, які можна легко обійти, ослаблюють законодавство. Кожен закон повинен мати свої наслідки, і нікому і ніколи не слід надавати можливість відступити від нього, замінивши його якимось окремим звичаєм.

У римлян закон Фальцидія вимагав, щоб спадкоємець завжди одержував четверту частину спадку; згодом інший закон¹⁰⁰ надав заповідачеві можливість відмовити спадкоємцеві у праві одержати цю четверту частину; це називається несерйозним ставленням до законів. Закон Фальцидія при цьому просто втрачав сенс, адже якщо заповідач хотів посприяти своєму спадкоємцеві,

⁹⁸ Його датовано листопадом 1702 р. (18 листопада 1702 р., «Recueil général des anciennes lois françaises, Bourbons», #1833; 20, 419—421).

⁹⁹ Платон, «Laws», кн. 9 (873c—d).

¹⁰⁰ «Authentica, sed sum testator» («Corpus Juris Civilis, Novellae», 1.2; 3); «Code», 6.50.7).

то останньому закон Фальцидія не був потрібний, якщо ж він був налаштований проти спадкоємця, то забороняв останньому скористатися цим законом.

Слід дбати про те, щоб закони в своїй основі не суперечили природі речей. У проскрипції принца Оранського Філіп II обіцяє тому, хто вб'є його, або спадкоємцеві вбивці двадцять п'ять тисяч екю і дворянство — обіцяє словом короля й слуги господнього. За таку річ обіцяно дворянство! І таку річ замовлено від імені слуги господнього! Все це рівною мірою суперечить уявленням про честь, моральність і релігію.

Рідко коли зустрічається потреба забороняти щось, у чому немає нічого поганого, на підставі того, що можна уявити щось більш довершене.

Має бути певна чесність і неупередженість у законах. Створені для того, щоб карати несправедливість у людях, вони повинні бути бездоганно чистими. Закон вестготів містив кумедну вимогу, що зобов'язувала євреїв їсти будь-яку їжу, яка подається разом із свининою, крім самої свинини¹⁰¹. Це було великою жорстокістю: євреїв робили підлеглими законові, що суперечив їхньому власному; від власного закону їм дозволялося залишити лише те, що вирізняло їх з-поміж інших.

¹⁰¹ «Lex Wisigothorum», кн. 12, док. 2, пар. 16 (12.2.16).

ДЕКЛАРАЦІЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ США

4 липня 1776 року

Декларація представників Сполучених Штатів Америки, які зібралися на Загальному конгресі

Коли в перебігу людської історії стає необхідним для одного народу розірвати політичні пута, що поєднували його з іншим народом, і посісти серед держав світу осібне і рівне становище, надане йому Законом Природи і Божою Природою, гідне ставлення до думки людства вимагає, щоб він оголосив причини, що спонукають його відокремитися.

Ми виходимо з очевидності таких істин, що всіх людей створено рівними і, що їхній Творець наділив їх певними невід'ємними правами, серед яких — життя, свобода і прагнення щастя; що для того, щоб забезпечити ці права, люди поміж собою встановлюють державну владу, повноваження якої походять лише від згоди тих, щодо кого влада здійснюється; що в будь-який час, коли будь-яка форма державної влади стає руйнівною стосовно цих цілей, у народу є право змінити або скасувати її і встановити нову форму правління, засновуючи її на таких принципах та організовуючи її повноваження у такий спосіб, які видаються йому найпридатнішими для його безпеки і щастя.

Розважливість, звичайно, підказує не змінювати здавна встановлені правління з дрібних і минулих причин; згідно з цим досвід свідчить, що людство воліє радше страждати, поки лихо стерпне, ніж виправляти лихо скасуванням звичних форм.

Проте, коли довга низка зловживань і узурпацій, які незмінно мають ту саму мету, свідчить про те, що народ потрапляє під владу абсолютного деспотизму, тоді у народу є право, і тоді це є його обов'язком — позбутися такої влади і забезпечити себе новими охо-

ронцями своєї майбутньої безпеки.

Таке було довготривале страждання наших колоній, і є тепер така потреба, що примушує їх змінити колишні форми правління. Уся історія правління теперішнього короля Великої Британії — це історія постійної шкоди й узурпацій влади, прямою метою яких було встановити абсолютну Тиранію над нашими Штатами. На доказ цього наводимо факти, щоб про них знав цілий світ.

Король відмовився затверджувати закони, які були найкориснішими та найнеобхіднішими для загального блага.

Він заборонив своїм губернаторам ухвалювати важливі закони, які би вступали в силу безпосередньо; лише ті, які би вступали в силу після їхнього затвердження королем. Сам король не керувався законами до моменту їх затвердження ним самим.

Він відмовився приймати інші закони, необхідні для забезпечення життя великої кількості людей, якщо вони не зречуться свого права на представництво у законодавчих органах, права неоціненного для людей і грізного тільки для тиранів.

Він скликав законодавчі органи в місцях незвичайних, незручних і віддалених від депозитарію держаних архівів тільки через те, щоб змусити цим законодавців дати згоду на свої заходи.

Він систематично розпускав Палату Представників за те, що вона з мужньою непохитністю ставала на захист прав народу від його зазіхань на них.

Він відмовлявся впродовж тривалого часу після таких розпусків забезпечити нові вибори; внаслідок цього непереборна законодавча влада поверталася до народу в цілому, але штат, втім, залишався беззахисним як від нападу ззовні, так і від внутрішніх заворушень.

Він протидіяв заселенню цих штатів, перешкоджаючи з цією метою дії законів про натуралізацію іноземців, не даючи змоги прийняти інші закони, які б заохотили переселення сюди, та ускладнюючи умови нових наділень землею.

Він протидіяв здійсненню правосуддя, відмовляючись затверджувати закони, якими було запроваджено суддівські повноваження.

Він цілковито підпорядкував суддів своїй волі, самостійно визначаючи термін їх перебування на посаді судді, а також розмір виплат суддівської винагороди.

Він понастворював надмірну кількість нових державних установ і наповнив їх штатом чиновників, які знущаються з народу — а їх утримують на народні гроші.

Він утримував серед нас у мирні часи постійне військо без згоди на це наших законодавчих органів.

Він намагався поставити військових у стан незалежності і вищості щодо цивільної влади.

Він об'єднувався з іншими з метою підпорядкувати нас режимові, чужому нашій конституції і не визнаному нашими законами, схвалюючи їхні акти уявного законодавчого характеру:

на розташування серед нас великої кількості озброєного війська;

на звільнення шляхом штучних судових засідань цих вояків від покарання за вбивства, які вони вчиняють щодо мешканців цих штатів;

на припинення наших торговельних зв'язків з рештою світу;

на оподаткування нас без нашої на те згоди;

на позбавлення нас у багатьох випадках права на суд присяжних;

на перевезення нас за океан для суду за вигадані злочини;

на скасування вільної системи англійського права у судовій царині, встановлюючи у ній свавільне правління і розширюючи її межі та перетворюючи її на приклад і водночас зручне знаряддя для запровадження такого самого абсолютного правління в наших колоніях;

на відібрання наших хартій, на скасування наших найцінніших законів і на істотну зміну форми нашого правління;

на зупинення діяльності наших законодавчих органів і проголошення себе правомочним видавати для нас закони в усіх випадках.

Король зрікся своєї влади тут, проголосивши нас поза своєю охороною і започаткувавши проти нас війну.

Він сплюндрував наші моря, пограбував наші узбережжя, спалив наші міста, знищив життя наших людей.

Він переправляє зараз великі армії чужоземних найманців, щоб довершити справу смерті, спустошення і тиранії, вже розпочату за умов такої жорстокості і такого віроломства, подібні до яких навряд чи були навіть у найбільш варварські часи і які цілковито не гідні глави цивілізованої нації.

Він примусив наших співвітчизників, бранців у відкритому морі, здіймати зброю проти своєї країни і ставати вбивцями своїх братів і друзів або самим гинути від їхньої руки.

Він підбурив внутрішні чвари поміж нами і намагався нацькувати на мешканців нашого пограниччя немилосердних індіанських дикунів, чиє відоме правило війни полягає у нищенні людей будь-якого віку, статі чи стану.

На всіх стадіях цих утисків ми мирно зверталися з проханнями про відновлення справедливості. Відповіддю на наші постійні прохання були тільки подальші кривди. Владодержець, якого кожний з цих учинків викриває як тирана, не може бути правителем вільних людей.

Не бракувало нам і уваги до наших британських братів. Ми час від часу попереджали їх про спроби їхніх законодавчих органів безпідставно поширити на нас свою юрисдикцію. Ми нагадували їм про обставини нашої еміграції і нашого тут оселення. Ми зверталися до їхньої природної справедливості й великодушності і закликали їх, посиляючись на нашу спорідненість, припинити ці зловживання владою, що неминуче мали призвести до розриву наших зв'язків і листування. Але вони також були глухими до голосу справедливості й спорідненості. Через те ми з необхідності мусимо скористатися можливістю проголосити наше відокремлення і ставитися до них так, як ми ставимося до решти людства — як до ворогів у війні, як до приятелів у мирі.

Тому ми, представники Сполучених Штатів Америки, які зібралися на Загальний Конгрес, звертаючись до Всевишнього Судді світу із запевненням у справедливості наших змагань, ім'ям і за дорученням усіх добрих людей наших колоній, урочисто заявляємо і проголошуємо, що наші Сполучені Колонії є і згідно з правом повинні бути вільними і незалежними штатами; що вони звільнилися від будь-якої вірності британській короні; що будь-який політичний зв'язок між ними і Великою Британією є і повинен бути цілковито розірваний; і що як вільні і незалежні Сполучені Штати, вони мають повне право оголошувати війну, укладати мир, вступати у союз, вступати у торговельні відносини і вчиняти будь-які інші дії, право на які належить незалежним державам. У міцній вірі в ласку Божого Провидіння ми присягаємося один перед одним на підтримку цієї Декларації віддати своє життя, долю і святу честь.

Підписав від імені і за дорученням Конгресу

Джон Генкок, головуючий

ФРАНЦУЗЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

28 серпня 1789 року

Представники французького народу, в особі законно створених Національних Зборів, виходячи з того, що єдиними причинами нещастя людей і загинання державної влади є невігластво, нехтування або зневажання стосовно прав людини, вирішили викласти в офіційній декларації природні, невідчужні та священні права людини, з тим, щоб постійна наявність цієї декларації могла повсякчас нагадувати всім членам суспільної організації про їхні права та обов'язки; щоб усі дії законодавчої влади та всі дії виконавчої влади могли мати більшу повагу, оскільки тепер у будь-який момент буде можливим порівняти їх на відповідність меті кожного політичного установа; щоб вимоги громадян, в основі яких віднині лежатимуть прості та незаперечні принципи, можна було завжди спрямувати на утвердження конституції та на благополуччя всіх. Таким чином, Національні Збори визнали і проголосили у присутності та під покровительством Верховного Єства такі права людини та громадянина:

1. Люди народжуються і залишаються вільними та рівними у правах; суспільні відмінності можуть ґрунтуватися лише на основі загальної користі.

2. Метою кожного політичного об'єднання є збереження природних і невід'ємних прав людини. Такими правами є - свобода, власність, безпека та опір гнітові.

3. Джерелом усього суверенітету по суті є нація. Ніхто, жодна особа не може здійснювати владу, яка безпосередньо не впливає з нього.

4. Свобода полягає в тому, щоб можна було робити все, що не шкодить іншому; таким чином, єдиними межами стосовно здійснення людиною своїх природних прав є ті, що забезпечують здійснення

таких самих прав іншими членами суспільства. Ці межі можуть бути визначені лише законом.

5. Закон має право заборонити лише дії, що є шкідливими для суспільства. Не можна перешкоджати жодній дії, яку не забороняє закон, і нікого не можна примусити робити те, чого закон не наказує (робити).

6. Закон є вираженням загальної волі. Усі громадяни мають право брати участь - особисто або через своїх представників - у її формуванні. Він має бути однаковим для всіх, чи коли захищає, чи коли карає. Усі громадяни, як рівні перед ним, однаковою мірою допускаються до всіх державних посад, місць і служб, відповідно до їх здібностей і без розрізнення іншого, ніж на основі чеснот і обдарованості.

7. Жодна людина не може бути обвинувачена, заарештована чи затримана, окрім випадків, визначених законом, та відповідно до форм, ним установлених. Той, хто домагається видання свавільних наказів, сприяє їх виданню, виконує їх, або той, на чию вимогу вони виконуються, повинен бути покараний; але кожний громадянин, викликаний чи затриманий на виконання закону, мусить негайно коритися; він є винним, якщо чинить опір.

8. Закон повинен запроваджувати лише ті покарання, які точно і вочевидь є необхідними, і ніхто не може зазнати покарання, окрім як на підставі закону, який встановлено та промудрено до (вчинення) правопорушення і який застосовано у законний спосіб.

9. Кожна людина вважається невинуватою, доки її вину не буде встановлено. У разі необхідності застосування арешту будь-яка надмірна суворість для забезпечення охорони особи обвинуваченого повинна суворо каратися законом.

10. Ніхто не може бути обмежений у правах за свої переконання, навіть у релігійних питаннях, за умови, що вираження переконань не порушує суспільного порядку, встановленого законом.

11. Вільне вираження думки і переконань є одним з найдорогоцінніших прав людини: тому кожна людина може вільно говорити, писати і друкувати, несучи відповідальність за зловживання цією свободою у випадках, визначених законом.

12. Для того, щоб забезпечити права людини і громадянина, потрібна суспільна сила; тому ця сила установлюється задля користі всіх, а не задля особистої вигоди тих, кому її ввірено.

13. Спільний податок є обов'язковим для утримання суспільної сили і для забезпечення витрат, пов'язаних з управлінням. Він має бути однаковим для всіх громадян пропорційно їхньому станові.

14. Усі громадяни мають право пересвідчитись – безпосередньо або через своїх представників – у потребі суспільного податку, висловити вільно свою згоду стосовно нього, знати, як його витрачено, та визначати його обсяг, підставу, спосіб збору і тривалість.

15. Суспільство має право вимагати, щоб кожний суспільний діяч надавав звіт про свою управлінську діяльність.

16. Суспільство, в якому гарантію прав не забезпечено чи поділу влади чітко не встановлено, не має конституції.

17. Власність є невідчужним і священним правом, ніхто не може бути позбавлений її, якщо цього не вимагає законно встановлена суспільна потреба, та за умови справедливого і попереднього відшкодування.

АЛЕКСАНДР ГЕМІЛТОН,

ДЖЕЙМС МЕДИСОН,

ДЖОН ДЖЕЙ

*Після ухвалення у 1787 році філадельфійським
Конституційним Конвентом Конституції США
серед американців необхідно було провести
роз'яснювальну роботу щодо доцільності
прийняття Конституції.*

*Ідея Александра Гемілтона полягала
в опублікуванні у популярних періодичних виданнях
низки статей з аргументами
на користь прийняття Конституції.*

*Проект мав стати порівнянням запропонованої
Конституції з Конституцією Нью-Йорка.*

*Авторами статей стали
Александр Гемілтон — делегат Конституційного Конвенту
від Нью-Йорка, пізніше — секретар державної скарбниці
і лідер Федералістської партії;*

*Джеймс Медисон — член Континентального Конвенту,
учений-політик, неофіційний секретар засідань Конвенту
і Джон Джей — секретар з іноземних справ Конфедерації,
а пізніше — головний суддя Верховного суду.*

*Під заголовком «Федераліст» вийшло
вісімдесят чотири газетні нариси,
підписані псевдонімом Публій,
які у 1788 році були опубліковані
у двох томах.*

Федераліст №48

МЕДИСОН

1 лютого 1788 року

До народу штату Нью-Йорк:

У попередній статті було доведено, що розглянута нами політична апофегма не вимагає цілковитої роз'єднаності законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Тепер я спробую показати, що на практиці належна міра роз'єднання влад — обов'язкової умови вільного врядування, згідно з цим принципом, — зберігається лише за такого зв'язку та змішування цих гілок влади, коли кожна з них отримує право конституційного контролю за іншими.

Усі погоджуються з тим, що повноваження, які мають належати одному відомству, не можуть прямим і повним чином здійснюватися двома іншими. Не менш очевидно, що жодне з цих відомств не може мати прямий чи непрямий переважний вплив на інші відомства в здійсненні ними своїх повноважень. Ніхто не заперечуватиме, що влада за самою своєю природою є вторгненням і для її стримування потрібні ефективні заходи. Тож, розрізнивши в теорії окремі категорії влади за їх характером — законодавчу, виконавчу, судову, — ми маємо перед собою наступне, найважче завдання: надати кожній із них певний практичний захист від зазіхань із боку інших. Яким має бути цей захист — це величезна проблема, що її нам треба розв'язати.

Чи досить буде точно зазначити межі цих відомств у конституції і покласти на ці бар'єри проти загарбницького духу влади, накреслені на папері? Схоже, що на цей запобіжний захід насамперед і сподівалися укладачі більшості американських конституцій. Але досвід переконує нас у тому, що його дієвість було дуже пере-

оцінено й існує нагальна потреба в якомусь більш задовільному захисті слабкіших гілок влади від сильніших. Адже законодавчі органи зараз скрізь розширюють сферу своєї діяльності, затагуючи в свій бурхливий вир усю владу.

Засновники наших республік заслуговують на таку шану за виявлену ними мудрість, що важко уявити собі менш приємне за вдання, ніж викриття припущених ними помилок. Повага до істини зобов'язує нас зауважити, що вони, схоже, ні на мить не випускали з уваги загрози свободі з боку дедалі більшої, чіпкої прерогативи спадкового державного чиновництва, підтримуваної та зміцнюваної знов-таки спадковою законодавчою владою. Проте вони, здається, ніколи не згадували про небезпеку узурпації влади з боку законодавчих органів, яка внаслідок зосередження влади в одних руках неминуче призводить до такої самої тиранії, що й узурпація виконавчої влади.

За такого державного устрою, коли численні та обширні прерогативи знаходяться в руках спадкового монарха, виконавча гілка влади цілком справедливо вважається джерелом небезпеки, і за нею спостерігають із усією пильністю, що її вимагає палке прагнення свободи. У демократичній державі, де велика кількість людей особисто виконують законодавчі функції і внаслідок своєї нездатності до регулярних обговорень і узгоджених дій ніколи не захищені від амбіційних інтриг представників виконавчої влади, за певних сприятливих надзвичайних обставин цілком можна очікувати раптового виникнення тиранії саме в цих колах. Однак у представницькій республіці, де посадовці виконавчих органів ретельно обмежуються як за обсягом повноважень, так і за терміном їх здійснення, де законодавчі функції виконують законодавчі збори, які завдяки впевненості в своєму авторитеті серед народу надихаються непохитною вірою у свою силу й є досить численними, аби відчувати всі прагнення народних мас, але не настільки численними, аби втратити здатність досягати цілей цих прагнень за допомогою розумних засобів, — у такій республіці надмірна пильність

і обережність із боку народу лише перешкоджатимуть заповзятливості й честолюбним замірам представників виконавчої влади.

Своїм верховенством законодавча влада в наших штатах завдячує іншим обставинам. Через те, що її конституційні повноваження є ширшими й менш піддаються чітким обмеженням, вона має більше можливостей приховувати за складними й опосередкованими заходами свої зазіхання на повноваження рівних із нею гілок влади. Перед законодавчими органами нерідко виникає справді делікатне питання: чи виходить дія того чи іншого заходу за межі законодавчої сфери? Тим часом виконавча влада обмежена вужчими рамками і є простішою за своїм характером, а сфера судової влади окреслена ще більш неточно, тож узурпаторські заміри з боку будь-якого з цих відомств негайно викривають самі себе й приречені на поразку. І це ще не все: оскільки лише законодавча влада має доступ до народної кишені, у деяких конституціях користується повною свободою дій і у всіх має вирішальний вплив щодо фінансового винагородження посадовців інших відомств, то їх залежність створює для неї ще більше можливостей для зазіхань на їх владу.

Для підтвердження своїх аргументів стосовно цього предмету я звернувся до нашого власного досвіду. Якщо потрібні якісь конкретні докази, то їх можна знайти безліч. Документальних підтверджень я можу зібрати скільки завгодно в архівах будь-якого штату нашого Союзу. Але задля стислості наведу лише два приклади, до того ж найбільш переконливих і підтверджених двома незаперечними авторитетами.

Перший приклад — це Вірджинія, штат, у конституції якого, як ми бачили, чітко проголошено недоцільність змішування трьох головних гілок влади. Авторитетом на підтримку цього положення є пан Джефферсон, який, окрім того, що писав про роботу уряду, сам його очолював. Аби повною мірою передати його ідеї, підказані власним досвідом у цій сфері, мені доведеться зачитувати досить довгий уривок із його дуже цікавих «Нотаток про штат Вірджинія» (стор. 195): «Усі по-

вноваження уряду — законодавчі, виконавчі та судові — є наслідком діяльності законодавчого органу. Їх зосередження в одних руках є рівнозначним деспотичному правлінню. І від того, що це будуть руки багатьох людей, а не однієї-єдиної, нам не стане легше. Сто сімдесят три деспоти будуть безсумнівно такими самими гнобителями, як і один. Нехай ті, хто в цьому сумнівається, подивляться на Венеціанську республіку. Не допоможе нам і те, що вони обираються нами самими. Ми боролися не за виборний деспотизм, а за такий устрій, що не тільки спирається на принципи свободи, а й гарантує такий розподіл і рівновагу владних повноважень між окремими органами державної влади, аби жоден із них не зміг перетнути свої законні межі завдяки ефективному контролю та стримуванню з боку інших. Тому конвент [Вірґінії], який ухвалив цю постанову уряду, виходив із таких основоположних міркувань: законодавче, виконавче та судове відомства мають бути окремими й відмінними, й ніхто не може виконувати свої обов'язки більш ніж в одному з них одночасно. Однак між цими окремими гілками влади не було зведено жодного бар'єра. Представники судової та виконавчої влади залишилися залежними від законодавців у питаннях засобів свого існування, а в деяких випадках — і терміну перебування на посаді. Тож якщо законодавчий орган зазіхне на виконавчі та судові повноваження, йому навряд чи хтось буде опиратися, і в усякому разі цей опір ні до чого не призведе, бо в цьому випадку законодавці можуть надати своїм заходам форми актів законодавчих зборів, що зробить їх обов'язковими для інших гілок влади. Отож у багатьох випадках законодавці вирішували питання про права, які мали розглядатися в суді, а керівництво виконавчими органами протягом усього періоду сесії законодавчих зборів стало цілком звичною справою».

Інший приклад стосується штату Пенсільванія, а авторитетом тут є Рада цензорів, яка збиралася в 1783 та 1784 роках. Згідно з конституцією штату, до обов'язків цього органу входило «стежити за збереженням непорушності конституції у кожному її розділі, а також за тим, щоб законодавча та виконавча гілки державної влади виконували свої обов'язки як охоронці інтересів народу, а не пе-

ребирали на себе й не здійснювали інших або більших повноважень, аніж доручені їм конституцією». Виконуючи довірене їй завдання, рада не могла уникнути порівняння діяльності законодавчих і виконавчих органів із їх конституційними повноваженнями. Із наведених фактів, правдивість більшості яких підтвердили обидві сторони ради, виявляється наявність цілої низки вагомих прикладів грубого порушення конституції легіслатурою.

Було ухвалено безліч законів із порушенням (без будь-якої очевидної потреби) правила, яке вимагає попереднього опублікування всіх законопроектів громадського характеру задля їх обговорення народом, хоча саме це правило передбачене конституцією як один із головних запобіжних засобів проти неправомірних дій легіслатури.

Легіслатурою було порушено положення конституції про суд присяжних і привласнено повноваження, не делеговані їй конституцією. Було узурповано також виконавчі повноваження.

Розмір платні суддів, який, за конституцією штату, має бути усталеним, у різних випадках змінювався, а справи, що належали до юрисдикції судового департаменту, нерідко передавалися на розгляд і вирішення законодавців.

Той, хто захоче ознайомитися з деталями перелічених фактів, може звернутися до протоколів Ради цензорів — вони надруковані. Деякі з цих порушень можна, мабуть, пояснити особливими обставинами, пов'язаними з війною, але більшість можна вважати за мимовільні наслідки погано організованої державної влади.

Виявляється також, що і виконавчі органи нерідко припускалися порушень конституції. Однак із цього приводу треба зробити три зауваження: по-перше, чимало таких порушень спричинялося чи то нагальними потребами війни, чи то розпорядженнями Конгресу або головного командувача; по-друге, в більшості решти ви-

падків порушення відповідали чи то оголошеній, чи то прихованій, але відомій думці представників законодавчої влади; по-третє, виконавча влада Пенсильванії відрізняється від інших штатів за кількістю посадовців і з цього погляду наближається до законодавчих зборів. А там, де діяльність органу не стримується відчуттям особистої відповідальності і його впевненість у собі ґрунтується на взаємному прикладі та сукупній впливовості, представники влади, безперечно, частіше насмілюватимуться вдаватися до несанкціонованих дій, аніж там, де виконавчий орган керується однією або кількома особами.

Отож правомірний висновок із усіх цих спостережень, на мою думку, буде таким: самого лише зазначення на папері конституційних меж окремих гілок влади не досить для того, щоб запобігти зазіханням, які мають наслідком тиранічне зосередження всіх владних повноважень у тих самих руках.

Публій

Федераліст №51

МЕДИСОН (АБО ГЕМІЛТОН)

6 лютого 1788 року

До народу штату Нью-Йорк:

Тож до якого засобу ми зрештою вдамося для запровадження на практиці необхідного розподілу влади між окремими гілками, передбаченого Конституцією? Єдино можливою відповіддю тут буде така: позаяк усі зовнішні заходи виявилися неефективними, цю ваду треба виправити винайденням такої внутрішньої структури державної влади, щоб її окремі складові могли шляхом своїх взаємних стосунків утримувати одна одну в належних межах. Не збираючись вдаватися до повного викладення цієї важливої ідеї, я наважуся лише на кілька загальних зауважень, які, можливо, допоможуть зробити її більш зрозумілою й дозволять нам скласти більш правильне уявлення про засади та структуру державної влади, запропоновані Конвентом.

Цілком очевидно, що для забезпечення належної основи того окремого й відмінного здійснення різних функцій влади, що його важливість для збереження свободи так чи інакше визнається всіма, кожна гілка влади повинна мати власну свободу дій, і відповідно до цього влада має бути так побудована, щоб представники кожної гілки якомога менше впливали на призначення представників інших гілок. Якщо цього принципу суворо дотримуватися, то всі призначення найвищих посадовців виконавчих, законодавчих і судових органів походитимуть із одного джерела влади — народу, й каналами, які жодним чином не сполучатимуться між собою. Можливо, такий план організації окремих департаментів влади на практиці виявиться менш важким, ніж це може здаватися умоглядно. Проте його здійснення супроводжуватиметься певними труднощами й додатковими витратами, тому треба припускати можливість

деяких відхилень від цього принципу. Зокрема, в запровадженні судового департаменту наполягати на суворому дотриманні цієї за-сади може бути недоцільно: по-перше, представники судової влади мають відзначатися особливими якостями, тому головним міркуванням має бути вибір такого способу їхнього призначення на посаду, який найкраще гарантуватиме наявність цих якостей; по-друге, довічний термін перебування на посаді в цьому департаменті швидко позбавить будь-якого сенсу залежність суддів від того джерела влади, яке розпоряджається цими посадами.

Не менш очевидно, що члени кожного департаменту мають якомога менше залежати від членів інших департаментів у питаннях платні, яку вони отримують на своїх посадах. Якщо в цьому питанні урядовці чи судді залежні від законодавчого органу, то їхня незалежність в будь-якому іншому питанні є суто номінальною.

Але найкраще убезпечення від поступового зосередження всієї влади в одному департаменті полягає в наданні керівникам кожного департаменту необхідних конституційних засобів і особистих спонук для опору зазіханням із боку інших гілок влади. Тут, як і скрізь, засоби оборони треба зробити відповідними загрозі нападу. Честолюбство має протистояти честолюбству. Інтереси людини мають бути пов'язані з конституційними правами посадовця. Можливо, потреба в таких механізмах для приборкання зловживань владою є певним віддзеркаленням природи людини. Проте чим є сама державна влада, як не найвеличезнішим віддзеркаленням людської природи? Адже якби люди були янголами, не було би потреби в жодному уряді. А якби янголами були члени уряду, то не потрібен був би ні зовнішній, ні внутрішній контроль за урядом. Коли ж створюється форма правління, за якої одні люди керують іншими, то найбільша складність пов'язана з тим, що спочатку треба дати урядові можливість контролювати тих, ким він керує, а потім зобов'язати його контролювати самого себе. Залежність від народу є, поза сумнівом, головним засобом контролю уряду, але досвід навчив людство необхідності додаткових пересторог.

Цю політику — за допомогою протилежних і суперницьких інтересів надолужувати відсутність кращих спонук — можна простежити в усій системі громадського життя, як приватного, так і публічного. Ми бачимо її вияви, зокрема, в усіх розподілах влади нижчого рівня, де постійною метою є відокремлення й упорядкування різних служб у такий спосіб, аби кожна з них могла контролювати іншу, а приватні інтереси кожної людини стояли на варті її публічних прав. Ці винаходи, продиктовані розумною обережністю, не менш корисні і в розподілі найвищих державних повноважень.

Однак неможливо забезпечити всі гілки влади однаковими можливостями самозахисту. За республіканської форми правління перевага неминуче належить законодавчій владі. виправити цю недоречність можна, розділивши легіслатуру на окремі законодавчі органи та зробивши їх — за допомогою різних способів обрання та різних принципів діяльності — настільки мало пов'язаними між собою, наскільки це дозволяє характер їх спільних функцій і спільна залежність від суспільства. Для захисту від небезпечних зазіхань можуть знадобитися й додаткові перестороги. Оскільки вага законодавчої влади вимагає такого її розподілу, то слабкість виконавчої влади, з іншого боку, може вимагати її зміцнення. На перший погляд абсолютне право вето на рішення легіслатури здається природним засобом оборони, що ним треба озброїти органи виконавчої влади. Але цей засіб не буде, мабуть, ані цілком безпечним, ані достатнім. За звичайних обставин ним можуть користуватися без належної твердості, а за надзвичайних — підступно зловживати ним. Чи не можна виправити цього недоліку абсолютного права вето за допомогою певного спеціально зумовленого зв'язку між цією слабкішою гілкою влади та слабкішим органом сильнішої гілки, завдяки якому ця остання буде змушена захищати конституційні права першої, не надто поступаючись власними правами?

Якщо принципи, на які спираються ці спостереження, є правильними (а я в цьому переконаний) і якщо застосувати їх до конституцій окремих штатів і до федеральної Конституції як критерій, то виявить-

ся, що навіть федеральна Конституція не відповідає їм цілком, а конституції штатів і поготів не витримують такого випробування.

Крім того, є два міркування, які особливо стосуються американської федеральної системи та показують її під дуже цікавим кутом зору.

Перше. У поокремій республіці вся влада, що нею поступається народ, передається одному-єдиному урядові, і засобом проти узурпації влади там є поділ її на окремі гілки. В об'єднаній республіці, якою є Сполучені Штати, віддана народом влада спочатку поділяється між двома різними урядами (федеральним і штатовими), а потім частка влади, виділена кожному з них, розподіляється між різними й поокремленими гілками влади. Звідси виникає подвійне убезпечення прав народу. Різні уряди контролюватимуть один одного й водночас кожний із них контролюватиме самого себе.

Друге. За республіканського ладу дуже важливо не лише захищати все суспільство від пригнічення з боку правителів, а й захищати одну його частину від несправедливості іншої. Серед різних класів громадян неминуче існують відмінні інтереси. Якщо більшість буде об'єднана якимось спільним інтересом, то це може створити загрозу правам меншості. Є тільки два способи запобігти цьому лиху: перший — утворити в громаді якийсь осередок волі, незалежний від більшості, тобто від самого суспільства; другий — забезпечити існування в суспільстві такого розмаїття категорій громадян, що будь-яке несправедливе об'єднання більшості стане малоймовірним, якщо не взагалі неможливим. Перший спосіб переважає в усіх державах із спадковою або самопризначеною владою. Це, в кращому разі, ненадійне убезпечення, бо влада, незалежна від суспільства, може так само підтримувати несправедливі погляди більшості, як і справедливі інтереси меншості, а може й піти проти обох сторін. Приклад другого способу становитиме федеративна республіка Сполучених Штатів. Якщо влада в ній походитиме від суспільства й буде залежати від нього, то саме суспільство

розіб'ється на таку кількість груп, класів і категорій громадян, що правам окремих осіб або меншості майже не зможе загрожувати об'єднана спільними інтересами більшість. У вільній державі громадянські права мають гарантуватися так само, як і релігійні. Перші передбачають розмаїття інтересів, другі — розмаїття сект. Міра гарантії в обох випадках залежатиме від кількості груп із спільними інтересами та кількості сект, а ця кількість має залежати від розмірів території та населення держави. З цього погляду належна федеральна система має здатися особливо привабливою всім щирим і турботливим прихильникам республіканської форми правління, бо вона доводить, що за перетворення території Союзу на кілька менших конфедерацій або штатів відповідно полегшиться утворення деспотичних об'єднань більшої, зменшиться найефективніша за республіканських форм гарантія прав кожного класу громадян, натомість пропорційно збільшаться стабільність і незалежність певних представників державної влади — єдиної іншої гарантії. Справедливість — мета державної влади. Це також мета громадянського суспільства. Люди завжди прагнули й завжди прагнутимуть справедливості, аж поки не отримають її або не втратять свободи в гонитві за нею. Суспільство, де сильніша група може легко згуртуватися й пригнічувати слабкіших, буде так само слушно назвати царством анархії, як і той природний стан, коли слабкіший індивід не захищений від насильства з боку сильнішого. І як у природі навіть сильніші індивіди змушені, через непевність свого стану, підкорятися керівництву того, хто може захистити і слабкіших, і їх самих, так і в суспільстві могутніші групи з тих самих причин поступово починають прагнути уряду, який захистить усіх — і слабкіших, і сильніших. Можна майже не сумніватися, що якби штат Род-Айленд відокремився від Конфедерації і залишився на самоті, незахищеність прав за народної форми правління на такий малій території виявилася б у такому частому пригніченні з боку партійної більшості, що незабаром якоїсь взагалі не залежної від народу влади зажадали б навіть ті самі партії, чие погане керівництво спричинило таке становище. У такій же обширній республіці, як Сполучені Штати, в тому величезному розмаїтті інтересів, партій і сект,

яке вона охоплює, навряд чи можлива коаліція якоїсь більшості суспільства, утворена на інших засадах, аніж справедливість і загальне благо. А якщо воля більшості становитиме меншу небезпеку для меншості, то буде й менше приводів піклуватися про захист останньої шляхом введення до уряду волі, яка не залежить від більшості, інакше кажучи — волі, не залежної від самого суспільства. Попри існування протилежних думок, усе ж таки є одне правило — так само певне, як і важливе: що більше суспільство (звичайно, в межах розумного), то більше воно здатне до належного самоврядування. І, на щастя для республіканської ідеї, ці межі розумного можна розсунути дуже широко, якщо застосувати мудрі зміни та додатки до принципу федералізму.

Публій

Федераліст №78

ГЕМІЛТОН

14 червня 1788 року

До народу штату Нью-Йорк:

Тепер ми переходимо до розгляду судового департаменту запропонованого устрою державної влади.

Під час огляду недоліків існуючої Конфедерації ми чітко окреслили корисність і необхідність запровадження федерального судочинства. Повторювати висунуті тоді міркування немає потреби, оскільки в принципі доцільність цього інституту ніким не оспорується. Порушувалися лише питання щодо способу його запровадження та меж його компетенції. На цих пунктах ми й зосередимо свою увагу.

До способу запровадження судової системи слід, мабуть, віднести такі речі: 1) спосіб призначення суддів; 2) термін їхнього перебування на посаді; 3) розподіл судових повноважень між різними судами та їх стосунки між собою.

Перше. Що стосується способу призначення суддів, то він не відрізняється від загальної процедури призначення державних посадовців Союзу, яку в останніх двох числах було так детально обговорено, що додавати щось до цього немає потреби.

Друге. Перебування суддів на посаді. Цей пункт стосується насамперед терміну їхнього перебування на службі, засобів їхнього утримання та забезпечення їхньої відповідальності.

Згідно з планом Конвенту, всі судді, призначені Сполученими Штатами, можуть обіймати свої посади доти, доки виявлятимуть бездоганну поведінку. Це узгоджується з конституціями штатів,

які дістали найбільше схвалення, в тому числі з конституцією штату Нью-Йорк. Сумніви опонентів запропонованої Конституції в правильності цієї умови — серйозний симптом несамовитої пристрасності до висунення заперечень, яка затьмарює їхні уявлення та судження. Критерій бездоганної поведінки як умови перебування на посаді представників судової влади є, безперечно, одним із найцінніших сучасних удосконалень практики врядування. У монархії він становить неабияку перешкоду для деспотизму можновладця, в республіці — не менш ефективну перешкоду для зазіхань та утисків із боку представницького органу. За будь-якого державного устрою це найкращий із усіх можливих засобів забезпечення сталого, чесного й безстороннього застосування законів.

За уважного розгляду різних гілок влади не можна не помітити, що в державі, де вони відокремлені одна від одної, судова влада за самою природою своїх функцій завжди становить найменшу небезпеку для конституційних політичних прав, бо має найменше можливостей порушити ці права чи якось зашкодити їм. Виконавча влада не тільки розподіляє блага й відзнаки в суспільстві, а й тримає над ним меч. Законодавчий орган не тільки розпоряджається скарбницею, а й встановлює правила, які регулюють права та обов'язки кожного громадянина. Судова ж влада не розпоряджається ні мечем, ні скарбницею. Вона не впливає ні на силу, ні на багатство суспільства й не може ухвалювати жодних дієвих рішень. Правильно буде сказати, що вона не має ані СИЛИ, ані ВОЛІ, а має лише розсудливість. Ефективне ж застосування цієї її властивості зрештою залежить від допомоги виконавчої гілки.

Цей простий виклад питання дозволяє нам зробити деякі важливі висновки. Він неспростовно доводить, що ця гілка є безперечно найслабкішим із трьох департаментів влади¹, що її зазіхання на повноваження будь-якої з двох інших гілок ніколи не матимуть успіху, тимчасом як для захисту від їхніх зазіхань їй потрібна вся

¹ Монтеск'є каже про них: «Із трьох вищезазначених влад судова не має майже жодної влади». — «Про дух законів», т. 1, с. 186. — Публій.

можлива обережність. Не менш очевидно й те, що попри можливість окремих випадків утиску з боку судів вони ніколи не становитимуть загрози для загальної свободи народу. Я маю на увазі — доти, доки судова влада залишатиметься справді відокремленою від законодавчої та виконавчої, бо я згоден із тим, що «немає свободи там, де повноваження судити не відокремлено від законодавчих і виконавчих повноважень»². Нарешті, очевидно також, що сама лише судова влада не являє собою жодної небезпеки для свободи, але може стати дуже небезпечною в союзі з будь-якою з двох інших гілок влади; що всі наслідки такого союзу впливатимуть із її залежності від цих гілок влади попри їх формальне, позірне відокремлення; що внаслідок своєї природної слабкості судова влада повсякчасно ризикує зазнати утиску, залякування та впливу з боку рівних із нею гілок влади, і ніщо так не сприятиме її твердості й незалежності, як сталість перебування суддів на своїх посадах. Тому саме цю якість можна по праву вважати необхідною складовою устрою судової системи, яка дуже значною мірою сприятиме захисту справедливості та безпеки в суспільстві.

Цілковита незалежність судів є особливо важливою за обмежувальної конституції. Під обмежувальною конституцією я маю на увазі таку, що накладає певні конкретні обмеження на законодавчу владу: наприклад, забороняє ухвалювати законопроекти про позбавлення громадянських і майнових прав, закони зі зворотною силою тощо. На практиці дотримання обмежень такого роду можливе тільки за посередництва судів, зобов'язаних оголошувати нечинними всі акти, що суперечать очевидному змісту конституції. Без цього будь-які застереження щодо конкретних прав і привілеїв залишаться порожнім звуком.

Певне збентеження стосовно права судів оголошувати законодавчі акти нечинними через їх невідповідність конституції виникло внаслідок уявлення, нібито ця доктрина передбачає зверхність судової влади над законодавчою. Стверджується, нібито влада, яка може

² Там же, с. 181. — Публій.

оголошувати акти іншої влади нечинними, неодмінно має бути вищою за неї. Позаяк ця доктрина має велике значення для всіх американських конституцій, не зайво буде коротко обговорити підвалини, на яких вона ґрунтується.

Жодна позиція не спирається на більш ясні принципи, ніж той, за яким будь-яка дія делегованої влади, що суперечить змісту відповідного повноваження, втрачає свою чинність. Відтак жодний законодавчий акт, що суперечить Конституції, не може бути чинним. Заперечувати це — все одно що стверджувати, нібито заступник є вищим за начальника, слуга — за хазяїна, представники народу — за сам народ, що люди, які діють завдяки наданим ним повноваженням, можуть робити не тільки не дозволене, а й заборонене їхніми повноваженнями.

Якщо ж хтось стверджуватиме, що законодавчий орган є сам конституційним суддею власних повноважень, а його тлумачення цих повноважень є остаточним для інших департаментів влади, то на це можна відповісти, що таке припущення не може бути природним, позаяк його неможливо висувати з жодного положення Конституції. Це все одно, що вважати, нібито Конституція дозволяє народним представникам підміняти своєю волею волю тих, хто їх обрав. Набагато розумніше припустити, що суди покликані бути проміжним органом між народом і легіслатурою — для того, зокрема, щоб утримувати останню в межах, установлених для її повноважень. Справжня сфера компетенції судів, притаманна лише їм, — тлумачення законів. Конституція має розглядатися й фактично розглядається суддями як основний закон. Відтак саме їм належить визначати її зміст, так само як і зміст будь-якого акта законодавчого органу. Якщо між Конституцією та законодавчим актом виникне непримиренна суперечність, перевагу, звичайно, слід віддавати тому документу, який має вищу обов'язкову силу та юридичну чинність, тобто Конституції має бути віддана перевага перед законом, замірові народу — перед заміром його представників.

Проте такий висновок аж ніяк не означає верховенства судової влади над законодавчою. Він означає лише, що влада народу є вищою за обидві, і там, де воля законодавчого органу, висловлена в його законах, суперечить волі народу, висловленій у Конституції, судді мають керуватися не законами, а Конституцією. Вони мають спиратися в своїх рішеннях на основний закон, а не на ті, що є лише його похідними.

Застосування суддями дискреційного права в тих випадках, коли їм доводиться обирати між двома суперечливими законами, можна проілюструвати відомим прикладом. Часто-густо трапляється, що два закони цілком або частково суперечать один одному й жодний із них не містить якогось скасовуючого пункту чи формулювання. У таких випадках саме суду належить усунути суперечність і визначити зміст і дію цих законів. Якщо за допомогою чесного тлумачення їх можна узгодити між собою, то закон і розум воднораз диктують саме такий спосіб дій; якщо ж це неможливо, то доводиться надавати чинність одному закону за рахунок іншого. Для визначення порівняної підставності законів у судах застосовують правило, згідно з яким останньому за часом закону віддається перевага перед ухваленим раніше. Але це лише правило тлумачення, виведене не з якогось діючого права, а з самої природи речей і здорового глузду. Це правило, не встановлене для судів якимось законоположенням, а засвоєне ними самими як таке, що не суперечить істині та доцільності й може слугувати порадиником у тлумаченні законів. Судді вважали за розумне віддавати перевагу при зіткненні актів одного органу влади тому, який є останнім зазначенням його волі.

Однак коли йдеться про суперечливі акти вищого й нижчого органів влади, органів із первинними та похідними повноваженнями, природа й логіка речей підказують, що тут доцільно дотримуватися протилежного правила: ухваленому раніше акту вищого органу слід віддавати перевагу перед пізнішим актом нижчого, тобто підлеглого органу. Відповідно до цього в кожному випадку суперечності між

окремим законом і Конституцією суди зобов'язані дотримуватися Конституції і нехтувати цим законом.

Не можна вважати підставним закид, нібито суди під приводом існування суперечності підмінятимуть власним розсудом конституційні наміри законодавчого органу. Це може траплятися й у випадку двох суперечливих законів, так само як і в разі будь-якого рішення щодо одного-єдиного закону. Суд мусить виявляти сенс закону, а якщо він матиме схильність до виявлення своєї ВОЛІ замість СУДЖЕННЯ, то наслідком все одно стане підміна його волею волі законодавчого органу. Згідно з цим спостереженням, якщо воно щось доводить, довелося б визнати, що не повинно існувати суддів окремо від цього органу.

Отож якщо розглядати суди як bastiони обмежувальної Конституції проти зазіхань законодавчої влади, то цей погляд може стати переконливим аргументом на користь довічного перебування суддів на посаді, бо ніщо інше так не сприятиме тому духу незалежності, без якого неможливе сумлінне виконання ними свого важкого обов'язку.

Так само потрібна незалежність суддів і для захисту Конституції та прав людини від наслідків тих згубних настроїв, що подекуди виникають у гущавині самого народу завдяки хитрощам заповзятливих людей або через вплив певного збігу обставин. Адже попри те, що правдива інформація та розважливе обмірковування допомагають швидко подолати ці настрої, вони тим часом встигають спричинити небезпечні нововведення у врядуванні й чималі утиски меншої частки спільноти. Я вірю, що прихильники запропонованої Конвентом Конституції ніколи не погодяться з сумнівами її опонентів³ щодо того засадничого принципу республіканського устрою, який визнає право народу змінювати чи скасовувати запроваджену конституцію, якщо вона виявляється несумісною з його благополуччям. Однак із цього принципу не можна зробити

³ Див.: «Протест меншості конвенту Пенсільванії», промова Мартіна тощо. — Публій.

висновку, що кожного разу, як більшість виборців опиниться під впливом якогось тимчасового поруху, несумісного з положеннями існуючої Конституції, обраних ними представників через це можна буде виправдати за порушення цих положень або що суди будуть зобов'язані потурати цим порушенням більше, ніж спричиненим інтригами представницького органу. Доки народ не скасує чи не змінить встановленої форми, вона є обов'язковою для нього — як назагал, так і для кожного окремого громадянина. І жодні посилення на громадську думку, навіть якщо ця думка точно відома, не можуть виправдати відступу народних представників від цієї форми до здійснення такого акту. Проте неважко зрозуміти, що суддям знадобиться неабияка сила духу для виконання свого обов'язку вірних охоронців Конституції у тих випадках, коли зазіхання на неї з боку законодавців підбурюватимуться голосами переважної більшості громади.

Однак незалежність суддів може бути важливою гарантією від наслідків принагідних згубних настроїв у суспільстві не тільки з погляду порушень Конституції. Інколи такі порушення не виходять за межі зашкодження приватним правам окремих категорій громадян, заподіяного несправедливими та упередженими законами. У пом'якшенні суворості та обмеженні дії таких законів непохитність суддів теж відіграє дуже важливу роль. Їхня твердість не тільки допомагає применшити безпосередню шкоду, заподіяну вже прийнятими законами, а й діє як чинник стриму, впливаючи на ухвалення таких законів легіслатурою: законодавці усвідомлюють, що сумнівність суду може стати перешкодою для їхніх несправедливих намірів, тож самі мотиви замисленої ними несправедливості певним чином змушують їх вгамовувати свій запал. Ця обставина може вплинути на характер наших урядів більше, ніж це може собі уявити більшість із нас. Не один штат уже відчув на собі корисні наслідки чесності та поміркованості судової влади. Ці якості, можливо, не до вподоби тим, кому вони завадили здійснити якісь шкідливі наміри, але вони мають здобути повагу та схвалення всіх добродішних і безкорисливих громадян. Розважливі люди будь-якого звання

мають вітати все, що може спричинити та зміцнити такі настрої в нашій системі судочинства. Адже ніхто не може бути впевнений, що завтра він не стане жертвою того духу несправедливості, від якого сьогодні, можливо, має вигоду. І кожен мусить тепер усвідомити, що цей дух неминуче підриває основи громадської та особистої довіри, поширюючи замість неї загальну недовіру та скруту.

Такої непохитної та одностайної відданості Конституції та готовності захищати права громадян — якостей, як ми визнали, конче потрібних представникам судової влади, — годі й сподіватися від суддів, які мають лише тимчасові повноваження обіймати свою посаду. Періодичні призначення — байдуже, як регулярно й ким вони здійснюватимуться, — так чи інакше виявляться фатальними для необхідної незалежності суддів. Якщо надати право робити такі призначення виконавчій чи законодавчій владі, виникне небезпека зайвої поступливості суддів тій гілці влади, якій належатиме це право; якщо надати його обом, судді не захочуть ризикувати стягненням на себе незадоволення тієї чи тієї з них; якщо призначеннями розпоряджатиметься народ або спеціально обрані ним представники, то судді надто перейматимуться популярністю своїх рішень, аби можна було покластися на те, що вони дбатимуть тільки про вірність Конституції та законам.

Однак існує ще одна, вагоміша підстава для запровадження необмеженого перебування суддів на посаді, й цю підставу дає нам характер кваліфікації, яка вимагається від претендентів на ці посади. Нерідко й цілком справедливо зауважувалося, що місткий кодекс законів є однією з тих незручностей, якими неминуче супроводжуються переваги вільного державного устрою. Для того щоб уникнути ухвалення судами свавільних рішень, їх неодмінно треба примусити дотримуватися суворих правил і прецедентів, які допоможуть визначити й окреслити обов'язки суддів у кожній конкретній судовій справі, що її вони розглядатимуть. А зважаючи на розмаїття правових суперечок, що виникають внаслідок гріховності людської, неважко уявити собі, що зібрання протоколів усіх цих

судових прецедентів неминуче мало роздутися до величезного обсягу, тож для здобуття належних знань усе це треба довго й ретельно вивчати. Таким чином, у суспільстві може знайтися не так уже багато людей з достатнім хистом у царині законознавства, щоб можна було доручити їм суддівські обов'язки. А якщо належно врахувати звичайну гріховність людської природи, то ще менше виявиться тих, хто поєднує в собі необхідну для судді чесність із необхідними знаннями. Ці міркування підказують нам, що уряд не матиме великого вибору придатних для суддівських посад кандидатур, а обмежена тривалість перебування на цих посадах, звісно, не викликати-ме в таких кандидатів великого бажання кинути свою прибуткову практику заради місця судді, внаслідок чого здійснення правосуддя може опинитися в руках людей менш здібних і гірше підготовлених до ефективного й достойного виконання цього обов'язку. Зважаючи на теперішні обставини нашої країни, які триватимуть, мабуть, ще довго, шкідливі наслідки такої системи призначення суддів виявилися б гіршими, ніж це може здаватися на перший погляд, але треба визнати, що вони значно поступаються тим, які виявляють себе за інших точок зору на цей предмет.

Отож назагал можна стверджувати, що Конвент, безсумнівно, вчинив дуже слушно, обравши за взірць ті конституції, які умовою перебування на суддівській посаді — з погляду тривалості — зробили бездоганну поведінку. За це його проект можна тільки похвалити, тимчасом як без цієї важливої властивості доброго врядування він був би непростачно недосконалим. Досвід Великої Британії дає нам яскравий приклад переваги цього інституту.

Публій

ТОМАС ПЕЙН

*Томас Пейн (1737-1809) — відомий журналіст,
письменник і мислитель.*

Народився у 1737 році в Англії.

*У 1776 році опублікував твір «Здоровий глузд»,
у якому відстоював незалежність Америки від Англії,
а у 1792 — «Права людини», який став відповіддю
на критику Французької революції.*

*У своїх працях Пейн викладає своє бачення
сутності природніх прав людини
та розкриває їхню відмінність від тих прав,
що набуває особа,
перебуваючи в суспільному стані.*

ПРАВА ЛЮДИНИ

Частина перша, як відповідь на напади п. Берка на Французьку революцію

Тепер нам потрібно розглянути природні права людини і показати як одні походять від інших. Людина входить до суспільства ані для того, щоб зробитись там гіршою, ніж вона була перед тим, ані для того, щоб мати менше прав, ніж вона мала перед тим, а для того, щоб ці права було краще збережено. Її природні права є основою усіх її цивільних прав. Однак для того, щоб більш чітко прослідкувати цю відмінність, необхідно означити різні властивості природних та цивільних прав.

Кілька слів зможуть це пояснити. Природні права – це такі, що належать людині на основі її права на існування. До цього виду належать усі духовні права, або – права на думку, а також усі ті права, на основі яких особа діє задля досягнення власного спокою і щастя, і які не шкодять природнім правам інших людей. Цивільні права – це такі, що належать людині на основі її права на членство у суспільстві. Кожне цивільне право має за свою основу певне природне право, яке існувало в людині ще до того [як вона увійшла до суспільства], але особиста спроможність реалізації якого у людини в усіх випадках є недостатньо значимою. До цього виду прав належать усі ті права, котрі відносяться до безпеки та захисту.

Із цього короткого огляду легко вирізнити той клас природніх прав, який людина зберігає за собою після того, як вона увіходить до суспільства, і той – який вона вкладає у спільне надбання як член суспільства.

Природніми правами, які вона зберігає за собою, є усі ті права, стосовно яких спроможність для їхнього здійснення є такою ж абсолютною в самій людині, як і саме право. До цього класу, як уже згадувалося, належать усі духовні права або право на думку. Зрештою, право сповідувати релігію, що є одним із таких прав. Природніми пра-

вами, які не зберігаються за людиною, є усі ті, стосовно яких, попри абсолютність самого права в людині, спроможність, що потребується для їхнього здійснення, є недостатньою. Вони не відповідають цілям людини. Людина – на основі природного права – має право бути суддею у своїй власній справі; і в тій частині, що стосується права на думку, вона ніколи ним не поступається: але яка користь їй від свого суддівства, якщо у неї недостатньо спроможності для відшкодування [відновлення свого права]? Тому вона депонує це право у спільне надбання суспільства і стає під захист сили суспільства, частиною якого вона є, віддаючи їй перевагу та доповнюючи нею свою власну силу. Суспільство нічого не надає від себе людині. Кожна людина є власником у суспільстві і залучає капітал, який належить їй по праву.

Із цих тверджень випливає два або три чітких висновки.

По-перше: що кожне цивільне право проростає із природного права; або іншими словами – кожне цивільне право є видозміненим природнім правом.

По-друге: що цивільна влада, коли правильно її розуміти, це – зібраний до купи той клас природніх прав людини, який стає недостатнім у людині з точки зору спроможності, і який не відповідає її цілям; але, зібраний у сфокусованому стані – стає достатнім для задоволення цілей кожного.

По-третє: що владу, утворену від зібраних до купи природніх прав, що є недостатніми за своєю спроможністю в людині, не може бути застосовано для наступу на природні права, що їх людина залишала за собою, і стосовно яких спроможність для їхнього забезпечення є такоюж достатньою, як і саме право.

Так ми у кількох словах прослідкували шлях людини від природної істоти до члена суспільства, та показали, чи спробували показати властивості тих природних прав, що людина зберігає за собою і тих, які вона обмінює на цивільні права. Давайте тепер застосуємо ці принципи до правління.

Поглянувши на світ, надзвичайно легко відрізнити правління, що походять від суспільства чи від соціальної спільноти, від таких що мають інше походження. Однак, для того, щоб продемонструвати це більш чітко, ніж як це може видаватися на перший погляд, розглянути декілька джерел із яких можуть походити правління, і на основі яких вони можуть формуватися.

Їх усіх можна охопити трьома началами. Перше – це Забобони. Друге – це Сила. Третє – це Спільний інтерес суспільства та спільні права людини.

Першим буде правління духівництва, другим – завойовників, третім – розуму.

Коли кілька спритних хлопців вдавали що, через медіумів чи пророків, підтримують зв'язок з Божеством, з такою ж обізнаністю, з якою вони тепер піднімаються таємними сходами європейських судів, світ був повністю під владою забобонів. З пророками консультовалися, і, що б вони не висловлювали, ставало законом. І такий тип правління існував допоки існували такі забобони.

Після цього з'явилися набіги завойовників, чиї правління, як, наприклад, Вільгельма Завойовника, спиралися на силу і де меч вважався скіпетром. Сформовані таким чином правління тривали так довго, як тривала сила, що їх підтримувала, і саме тому, що вони могли застосувати на свою користь будь-які засоби примусу, вони об'єднали обман та насильство і витворили ідола, якого вони назвали Божественне Право, і який, як наслідування Папи, котрий вважається духовним та світським, та всупереч Засновнику Християнської релігії, перетворився потім на ідола іншого зразка, названого Церква та Держава. Ключі Святого Петра та ключі Скарбниці розмістилися один на одному і блукаючі обмануті маси поклонялися цьому винаходу.

Може вважатися суттєвим поступом в напрямку утвердження принципу Свободи, що правління є угодою між тими хто править і

тими, ким правлять. Однак, це не так, оскільки це означає поставити наслідок попереду причини. Так як людина існувала до того як існувало правління, обов'язково мав бути час, коли правління не існували, і, тому не могло існувати правителів, з якими можна було б укладати такі угоди. Таким чином, мав місце той факт, що особи самотійно, кожна на підставі свого власного і незалежного права, уклали угоду одна з одною з метою створення правління. І це є єдиним способом формування правління, і єдиним принципом, на підставі якого вони мають право існувати.

Для того, щоб ми мали чітке уявлення про те, що таке правління чи яким воно повинно бути, ми повинні прослідкувати його шлях з моменту його виникнення. У процесі цього ми легко з'ясуємо, що правління повинні або походити від людей, або виникати над людьми. Пан Берк цього не розрізняв. Він не дослідив жодних першопричин і тому все наплутав. Однак він висловлював наміри взятися при можливості у майбутньому за порівняння між конституціями Англії та Франції. Оскільки він розглядає це як предмет дискусії, кидаючи виклик, я приймаю цей виклик на його умовах. Великим викликом є право з'явитись великим істинам. І я приймаю це із ще більшою готовністю, оскільки це, одночасно, дасть мені можливість розвивати питання щодо виникнення правлінь із суспільства.

Однак, необхідно перш за все визначити що мається на увазі під поняттям «конституція». Нам недостатньо прийняти це слово, ми повинні також закріпити його стандартне визначення

Конституція не є річчю лише за назвою, але і за фактом. Вона має не уявне, а реальне існування; і скрізь там, де їй неможливо надати видимої форми, її немає. Конституція є річчю, яка передує владі, а влада є лише створінням конституції. Конституція країни не є актом її влади, а є актом людей, які утворюють владу. Вона є корпусом елементів, на які ви можете посилається та цитувати – статтю за статтею; і які містять принципи, на яких владу засновано, спосіб, у який її організовано, повноваження, які їй надано, спосіб виборів, тривалість повноважень парламентів, чи таких же органів із інакшою назвою;

повноваження, які надано виконавчій частині державної влади; і, насамкінець, все, що стосується завершеної організації цивільної влади, та принципів, на яких вона має діяти, та якими її пов'язано. Тому конституція для державної влади є тим же самим, що й закони, створені поспіль владою, є для судів, які справляють правосуддя. Суд, що справляє правосуддя, ані творить законів, ані змінює їх; він лише діє у відповідності до створених законів; так само і на державну владу поширюється влада конституції.

**Частина друга,
що поєднує принципи та практику**

**Розділ II
Про походження сучасних правлінь старого зразка**

Ті правління, що дотепер існують у світі, не могли утворитись інакше, ніж шляхом цілковитого порушення всіх принципів святості й моралі. Темрява, якою огорнуті витоки всіх нинішніх урядів старого зразка, натякає на беззаконня і безчестя, в яких вони народились. Про започаткування нинішніх правлінь Америки і Франції пам'ятатимуть завжди, адже засвідчити це — то почесна справа; проте коли йдеться про інших, навіть підлесники визнають, що місце їм на кладовищі історії, у могилі без напису.

На окремих ранніх історичних етапах, коли основним заняттям людей був догляд за домашньою птицею та стадами, банді чи збіговиську головорізів було не так уже й важко захопити цілу країну і накласти на неї контрибуції. Коли ж їхню владу в такий спосіб було встановлено, ватажок банди вирішував, що йому краще змінити наймення розбійника на титул монарха; ось звідки походять монархії та королі.

Оскільки влада Англії — одна з наймолодших, то її походження — у тій частині, що стосується так званої династичної лінії, — чи не найкраще задокументовано. Ненависть, породжена норманським вторгненням і тиранією, вочевидь, настільки глибоко вкоренилась у нації, що зберігається й досі, попри всі спроби подолати її. Хоча

жоден придворний не згадуватиме про комендантські дзвони, проте жодне село в Англії не забуло про них.

Розшматувавши світ і розділивши його на домініони, банди розбійників, природно, почали сваритися між собою. Відібрати те, що попервах було здобуто насиллям, інші вважали законною справою, тож на зміну першому грабіжнику приходив другий. Вони поперемінно вторгались у домініони, що їх кожен приписував саме собі, і брутальність, з якою вони ставились один до одного, пояснює первинний характер монархії. Один бандит гамселив іншого. Переможець вважав переможеного не полоненим, а власним майном. Тріумфуючи, він проводив того в ланцюгах перед народом і довільно прирікав на рабство або смерть. Коли історія про початок правління губилась у часі, спадкоємці надавали собі нового вигляду, відрікаючись від колишнього безчестя, однак їхні принципи та цілі залишалися тими самими. Те, що спочатку було грабежем, діставало м'якшу назву «дохід», а первісно узурповану владу починали успадковувати.

З огляду на такі витoki правлінь, чого ще можна було б від них очікувати, крім системи безперервних воєн та здирства? Це переросло в ремесло. Одному правлінню цей порок притаманний не більше, ніж іншому, проте це загальний принцип для всіх. У таких правліннях немає волі до реформування; найшвидший і найефективніший засіб тут — почати все спочатку.

Які жахливі сцени, яке витончене беззаконня зринають у пам'яті, коли розмірковуєш про характер таких правлінь та розглядаєш їхню історію! Якщо ми змалюємо людську природу як підлість серця й лицемірство зовнішності, від яких здригнеться розум і відвернеться людство, то писати такий портрет слід із королів, їхніх дворів та кабінетів міністрів. За своєю природою людина, попри всі її вади, не відповідає такому образу.

Чи ж можемо ми припустити, що якби правління започатковувались на основі праведного принципу і не були зацікавлені в обстоюванні несправедного, то світ і тоді перебував би в тому жалюгідному

й розбурханому стані, який ми нині спостерігаємо? Який стимул може бути у фермера, що йде за плугом, щоби припинити своє мирне заняття і піти воювати проти фермера з іншої країни? Чи який стимул може бути у виробника? Чим є домініон для них чи для будь-якого класу людей у межах нації? Чи збільшує він хоча б на акр площу будь-чийого землеволодіння або чи підвищує його вартість? Чи для нього перемога не коштує стільки ж, як і поразка, і чи не є податки неодмінним наслідком? (Такі міркування можуть бути добрими для нації, але не для влади. Війна для влади — як гра «фаро», в якій нації виявляються поштитими в дурні.)

Якщо за такої жалюгідності правління і залишається щось, варте подиву, то це той поступ, яким, у супереч тривалому й сумарно дедалі зростаючому тягареві знеохочення й утисків, позначений розвиток мирних галузей — сільського господарства, мануфактури й торгівлі. Він показує, що інстинкти впливають на тварин не сильніше, ніж принципи суспільства й цивілізації на людину. Попри всі завади, вона йде до своєї мети, не відмовляючись ні від чого, крім неможливого.

Розділ IV

Про конституції

Те, що люди мають на увазі конкретні й різні речі, коли ведуть мову про конституції й владу, є очевидним; отже, чому ці терміни вживаються конкретно і роздільно? Конституція є актом не влади, а народу, що конститує владу; влада без конституції — це сила без права.

Будь-яка влада над нацією повинна з чогось починатися. Вона має бути або делегованою, або привласненою. Інших джерел не існує. Будь-яка делегована влада означає довіру; будь-яка привласнена влада — узурпацію. Час не змінює природу та якість ні тієї, ні тієї.

При розгляді цього питання ситуація та обставини, що мали місце в Америці, уявляються такими самими, як і ті, що існували на початку світу; наше дослідження витоків урядування можна скоротити,

якщо послатись на факти, відзначені вже за наших часів. Нам не треба ні блукати у пошуках інформації темними шляхами античності, ні вдаватись до ризикованих припущень. Ми одразу опиняємось у точці, з якої бачимо, як постає уряд, ніби ми жили на самому початку історії. Справжній обсяг — не історії, а фактів — безпосередньо перед нами, неспотворений домислами або помилками відтворення у традиції.

Тут я наведу короткий виклад того, як започатковувались американські конституції; при цьому чітко виявиться різниця між конституціями та владою.

Певно, не буде зайвим нагадати читачеві, що Сполучені Штати Америки складаються з тринадцяти окремих штатів, кожен з яких заснував власне правління після прийняття декларації незалежності, що відбулось четвертого липня 1776 року. Формуючи власне правління, кожен штат діяв незалежно від інших, та вони керувались одним і тим же загальним принципом. Коли було утворено ці кілька правлінь штатів, вони перейшли до формування федерального правління, наділеного владою над спільнотою з усіх питань, які стосуються інтересів спільноти чи пов'язані із взаєминами між кількома штатами або з іноземними державами. Почну з того, що наведу приклад правління одного зі штатів (Пенсільванії), а потім перейду до федерального правління.

Штат Пенсільванія, хоча він майже дорівнює за територією Англії, було на той час поділено лише на дванадцять округів. Кожен з цих округів на початку спору з англійською владою вибрав власний комітет, а оскільки місто Філадельфія, яке також мало власний комітет, відігравало ключову роль у справах розвідки, то воно стало центром зв'язку з комітетами всіх округів. Коли виникла необхідність переходити до формування правління, комітет Філадельфії запропонував провести в цьому місті конференцію всіх окружних комітетів, яка й відбулась там наприкінці липня 1776 року.

Хоча ці комітети й були обрані народом, їх не обирали конкретно для даної мети, не було їх наділено й повноваженням створити

конституцію; оскільки вони, відповідно до американського уявлення про права, не могли взяти на себе таке повноваження, то вони мали право лише обговорити це питання і дати йому хід. Отже, учасники конференції не обмежилися констатацією проблеми, а порекомендували всім округам вибрати від кожного по шість представників, щоб вони зібрались у Філадельфії, маючи повноваження підготувати конституцію й винести її на загальний розгляд.

Після того як конвенція під головуванням Бенджаміна Франкліна зібралась, обговорила й узгодила текст конституції, її делегати прийняли рішення опублікувати його — не як остаточний варіант, а як такий, що його має обговорити народ і схвалити або відкинути; потім було оголошено перерву й визначено дату поновлення роботи. Коли термін перерви закінчився, конвенція зібралась знову; оскільки на той час уже була відома загальна думка народу, який схвалив конституцію, її було підписано, скріплено печаткою і проголошено владою народу, а первісний документ здано до публічного архіву. Потім конвенція визначила дату загальних виборів представників, які мали утворити правління, і час початку його роботи; зробивши це, її учасники розійшлися, щоб повернутись до своїх домівок і звичайних занять.

У цій конституції, по-перше, було задекларовано права. Далі було вказано форму, яку належало мати правлінню, і повноваження, які воно повинно було мати; повноваження судів та журі; спосіб проведення виборів і частку представників від кількості виборців; термін роботи кожної чергової асамблеї, що становив один рік; способи збирання податків та звітності про витрачання громадських коштів; спосіб призначення державних службовців; і т.д., і т.п.

Жодну статтю цієї конституції не дозволялося змінити чи порушити рішенням влади, що мала бути сформована. Для цієї влади вона була законом. Однак з огляду на те, що було б нерозумно виключити можливість використання переваг досвіду, а також щоб уникнути накопичення помилок, якщо такі будуть виявлені, і зберегти відповідність влади умовам існування держави за будь-яких

часів, конституція передбачала, що після закінчення кожного чергового семирічного терміну обиратиметься конвенція спеціально для того, щоб переглянути конституцію і змінити, доповнити чи скасувати певні її положення, якщо це буде визнано за необхідне.

Тут ми спостерігаємо послідовний процес — правління, що формується на основі конституції, створеної самими людьми без стороннього впливу; конституція ж ця не лише уособлює владу, а й є законом, покликаним контролювати правління. Вона стала політичною біблією держави. Мало яка сім'я не тримала її вдома. Кожен член правління мав примірник; тож коли виникала суперечка щодо принципу законопроекту чи щодо обсягу будь-якого виду влади, найзвичніше для членів правління було витягти з кишені віддруковану конституцію і прочитати главу, пов'язану з обговорюваним питанням.

Навівши таким чином приклад одного із штатів, я покажу, яким чином було започатковано і створено федеральну конституцію Сполучених Штатів.

Під час своїх перших двох сесій, у вересні 1774 та травні 1775 року, конгрес складався з депутацій законодавчих органів кількох провінцій (пізніше — штатів) і не мав інших повноважень, окрім тих, що випливали із загальної згоди і необхідності діяти як суспільний орган. У всьому, що стосувалось внутрішніх справ Америки, конгрес лише направляв рекомендації всім провінційним асамблеям, а ті на власний розсуд або приймали, або відкидали їх. Жоден із документів, що їх видавав конгрес, не був обов'язковим до виконання; однак за тодішньої ситуації йому корились більш віддано й охоче, ніж будь-якому правлінню в Європі. Цей приклад, як і приклад національної асамблеї у Франції, доволі чітко показує, що сила правління полягає не в чомусь усередині його, а в прихильності нації, в тому, наскільки значною є підтримка народу. Коли її втрачено, правління — все одно що дитя при владі; і хоч воно здатне, як це було за старого правління Франції, певний час докучати громадянам, проте таким чином воно сприяє власному падінню.

Після прийняття декларації незалежності виникла необхідність, відповідно до принципу формування представницької влади, визначення і затвердження повноважень конгресу. Питання полягало не в тому, більшими чи меншими мають стати повноваження конгресу порівняно з тими, якими він користувався тоді на власний розсуд. Ішлося лише про справедливість мірила.

З такою метою було запропоновано акт, названий актом конфедерації (це було щось на кшталт недосконалої федеральної конституції); після тривалого обговорення його було остаточно сформульовано 1781 року. Він не мав статусу конгресового акта, оскільки надання органом повноважень самому собі несумісне з принципами представницької влади. Конгрес спочатку проінформував усі штати про повноваження, які, як він вважав, необхідно було передати союзіві, щоб той був здатний виконувати обов'язки й послуги, які від нього вимагались; надалі штати поступово домовились один з одним і зосередили ці повноваження в конгресі.

Певно, не буде зайвим зауважити, що в обох цих випадках (перший — той, що стосується Пенсільванії, а другий — Сполучених Штатів) не має місця ідея договору між народом з одного боку й правлінням з іншого. Тут ідеться про договір людей одного з одним з метою створення й конституювання правління. Припустити, що якесь правління може бути стороною договору з усім народом, — це все одно що припустити існування правління ще до того, як йому може бути надано право на існування. Єдина можливість існування договору між народом і тими, хто здійснює урядування, полягає в тому, що люди платитимуть їм, допоки найматимуть їх.

Урядування — не ремесло, яке будь-хто чи будь-яка група людей має право започаткувати, займаючись ним задля власного заробітку, а доручення діяти від імені тих, хто надає це доручення і ким воно завжди поновлюється. Саме по собі воно не має жодних прав і пов'язане лише з обов'язками.

Навівши, таким чином, два приклади первісного створення конституції, я покажу спосіб, у який обидві було змінено після першого затвердження.

Повноваження, якими були наділені правління кількох штатів згідно з конституціями цих штатів, на основі досвіду було визнано за великими, натомість ті, якими був наділений федеральний уряд згідно з актом конфедерації, — замалими. Причина цієї вади полягала не в самому принципі, а в схемі розподілу повноважень.

У брошурах та газетах з'явилися численні публікації, автори яких обстоювали доречність і необхідність нової моделі федерального правління. Через деякий час, упродовж якого в пресі та розмовах відбувалось суспільне обговорення, штат Вірджинія, що потерпав від певних незручностей у сфері торгівлі, запропонував провести континентальну конференцію, наслідком якої стало зібрання депутацій п'яти чи шести асамблей штатів, що відбулась 1786 року в Аннаполісі, штат Меріленд. Ці збори, не вважаючи себе достатньо уповноваженими для того, щоб займатися реформуванням, обмежилися тим, що задекларували загальну думку про його доцільність і висловили рекомендацію провести наступного року конвенцію всіх штатів.

Ця конвенція зібралась у травні 1787 року у Філадельфії; головувати на ній було обрано генерала Вашингтона. На той час він не був пов'язаний ні з жодним з правлінь штатів, ні з конгресом. Із закінченням війни його повноваження припинились, і після того він вів життя приватного громадянина.

Конвенція глибоко проаналізувала всі теми; коли ж після численних дебатів та досліджень її учасники узгодили федеральну конституцію, що складалася з кількох частин, наступним питанням став спосіб надання їй сили закону та введення її в дію.

Маючи таку мету, вони не уподібнились раді придворних і не покликали голландського градоначальника чи німецького принца-вибірника, а переадресували це питання свідомості та інтересам країни.

Вони постановили, по-перше, що запропонована конституція має бути опублікована. По-друге, що кожен штат повинен обрати конвенцію спеціально для того, щоб розглянути конституцію і ратифікувати або відкинути її; що як тільки будь-які дев'ять штатів схвалять і ратифікують її, ці штати перейдуть до виборів своєї частки членів нового федерального правління; і що потому він розпочне свою роботу, а повноваження колишнього федерального правління буде припинено.

Як і було передбачено, кожен із штатів провів вибори делегатів своїх конвенцій. Деякі з цих конвенцій ратифікували конституцію дуже великими більшостями, а дві чи три — одногосно. На інших відбувались жваві дебати, позначені розбіжностями в думках. На масачусетській конвенції, що зібралась у Бостоні і мала близько трьохсот учасників, більшість становила дев'ятнадцять чи двадцять голосів; однак така вже представницька демократія за своєю природою, що вона спокійно вирішує всі питання більшістю голосів. Після завершення дебатів і проведення голосування делегати масачусетської конвенції, що були проти, встали й заявили, «що хоча вони й висловлювались і голосували проти неї, оскільки сприймали окремі частини в іншому світлі, ніж решта учасників, проте, оскільки голосуванням було прийнято рішення на користь конституції в запропонованому вигляді, вони мають надати їй таку ж практичну підтримку, як це було б, якби вони проголосували за неї».

Як тільки дев'ять штатів прийняли однакове рішення (інші ж приєднались до них у тому порядку, в якому відбувались вибори делегатів їхніх конвенцій), стару структуру федерального правління було демонтовано, а на її місці зведено нову, президентом якої став генерал Вашингтон. (У цьому місці я не можу утриматись від зауваження, що характер та заслуги цього джентльмена достатні для того, щоб присоромити всіх тих, котрі іменуються королями. Поки піт і труди людства забезпечують їм розкоші, право на які не дають їм ні їхні здібності, ні заслуги, він успішно порядкує з будь-якими службовими справами в межах своєї компетенції й відмовляється від будь-якої грошової винагороди. Він не брав платні як головнокомандувач; не бере він її і як президент Сполучених Штатів).

Після затвердження нової федеральної конституції штат Пенсильванія, усвідомлюючи, що певні частини його власної конституції потребували змін, обрав конвенцію, покликану вирішити це питання. Запропоновані зміни опублікували, і після того як народ погодився з ними, їх було затверджено.

Створення та зміна цих конституцій супроводжувались незначними незручностями або й взагалі обходились без них. Звичайний хід справ не переривався, переваги ж були численними. виправляти ті чи ті помилки, а не залишати їх надалі, завжди відповідає інтересам переважної більшості нації; коли ж суспільні справи відкриті для публічного обговорення, а народ вільно висловлює своє судження, він не прийме неправильного рішення, якщо тільки воно не буде надто поспішним.

Тодішні правління не відігравали ніякої ролі у двох згаданих випадках зміни конституції. Влада не має права ставати однією із сторін при будь-якому обговоренні принципів або методів створення чи зміни конституцій. Адже не для користі тих, хто наділений повноваженнями урядування, затверджуються конституції та породжені ними правління. Право приймати рішення і діяти в усіх таких справах належить тим, хто платить, а не тим, хто одержує платню.

Конституція є власністю нації, а не тих, хто здійснює урядування. У всіх конституціях Америки проголошується, що їх затверджено волею народу. У Франції замість слова «народ» вживається «нація»; проте в обох випадках конституція передуює урядуванню і завжди відмінна від нього.

В Англії, як неважко побачити, все має свою конституцію, крім самої нації. Кожне існуюче товариство та об'єднання спочатку узгодило і відповідним чином сформулювало певну кількість вихідних статей, що становлять його конституцію. Потім товариство призначило посадових осіб, чиї керівні повноваження описано в зазначеній конституції, започаткувавши, таким чином, власне правління. Ці посадові особи, хоч би як вони іменувалися, не мають права до-

повнювати, змінювати чи скорочувати вихідні статті. Це право належить лише конститууючій силі.

Через недостатнє розуміння різниці між конституцією та владою д-р Джонсон (Johnson) та всі подібні до нього автори завжди заганяють себе в глухий кут. Вони не могли не розуміти, що десь неодмінно повинна існувати контролююча сила, тож пов'язали цю силу з власним розсудом осіб, що здійснюють урядування, замість пов'язати її зі створеною нацією конституцією. Коли ця сила міститься в конституції, то вона спирається на націю, так що при цьому поєднується природна й політична контролюючі сили. Закони, що їх приймає влада, контролюють людей лише як індивідів, тоді як нація за допомогою своєї конституції контролює всю владу, маючи водночас і природну здатність робити це. Тож кінцева контролююча і вихідна конститууюча сили — це одна й та сама сила.

Д-р Джонсон не міг би обстоювати свою позицію в будь-якій країні, що має конституцію; він сам є підтвердженням того, що в Англії не існує такої речі, як конституція. Утім, на цій основі можна сформулювати питання, яке не завадило б дослідити: якщо конституції не існує, то яким чином уявлення про її існування набуло такого поширення?

Щоб відповісти на це питання, треба розглянути конституцію в двох аспектах: по-перше, як таку, що створює правління і надає йому повноваження, і по-друге, як таку, що регулює і обмежує ці ж надані нею повноваження.

Якщо починати від Вільгельма Завойовника, то з'ясовуємо, що первісною формою правління Англії була тиранія, заснована в результаті вторгнення й завоювання країни. Коли ж цей факт визнано, то стає очевидним, що спроби нації в різні періоди послабити цю тиранію і зробити її менш нестерпною було сприйнято як конституцію.

Документ, що дістав назву «Великої хартії вольностей» (тепер він сприймається як тогочасний альманах), усього лише вимагав від

влади відмовитися від частини привласнених нею повноважень. Він не створював правління і не надавав йому повноважень, як це робить конституція; натомість він мав реваншистське, а не конституційне спрямування; от якби нація повністю позбавилась узурпації, як Франція — деспотизму, тоді їй належало би створити конституцію.

Історія Едуардів та Генріхів, аж до початку Стюартів, дає стільки прикладів тиранії, скільки могло вміститися в межах, відведених їй нацією. Стюарти спробували вийти за ці межі, і їхня доля добре відома. У всіх таких випадках ми не бачимо ніякої конституції, а лише обмеження привласнених повноважень.

Після цього ще один Вільгельм, що походив з того ж роду, посилюючись на своє походження, захопив трон; з двох лих, Якова та Вільгельма, нація вибрала те, яке вважала меншим, адже, з огляду на обставини, вона мала когось прийняти. Тут варто звернути увагу на акт, названий «Біллем про права». Що це, як не компроміс, про який гілки влади домовилися між собою з метою розподілу повноважень, доходів та привілеїв? Ти матимеш стільки-то, а я матиму решту; щодо нації в ньому говорилось: ваша частка — це право на петиції. Через таку свою суть «Білль про права» правильніше було б назвати біллем про несправедливості та образи. Що ж до так званого конвенційного парламенту, то він спочатку створив сам себе, а потім і владу, від імені якої діяв. Кілька чоловік зібралися разом і назвали себе таким іменем. Декого з них ніколи не обирали, і нікого з них не обирали для саме такої діяльності.

За час, що минув після Вільгельма, виник різновид правління, що став наслідком згаданого коаліційного «Білля про права», а ще більшою мірою — порушень, до яких призвело посередництво Ворпола у справі престолонаслідування в Ганновері; діяльність такого правління не можна охарактеризувати інакше, як деспотичне законотворення. Його частини, можливо, й обмежують одна одну, та ціле не має меж; єдине право, яке він визнає поза собою, — це право подавати петиції. То де ж і тут конституція, що надає чи обмежує владу?

Коли частина правління обирається, то він не стане менш деспотичним, якщо обрані до нього особи надалі матимуть — як парламент — необмежені повноваження. Виборність у такому разі відділена від представництва, а кандидати є кандидатами до деспотичної влади.

Не можу повірити, що будь-яка нація, розмірковуючи про свої права, додумалась би до того, щоб назвати такі речі конституцією, якби про конституцію не почала кричати влада. Це поняття ввійшло у вжиток, як слова «boge» та «quoz»: його вставляють у парламентські промови, як ті слова, котрі писали на віконницях та одвірках; однак хоч би якою була конституція в інших відношеннях, вона, безперечно, стала найпродуктивнішим з будь-коли винайдених інструментів оподаткування. Податки у Франції, згідно з новою конституцією, не доходять і до тринадцяти шилінгів на душу населення¹, тоді як податки в Англії, згідно з тим, що називається нинішньою конституцією, становлять сорок вісім шилінгів і шість пенсів на душу населення — чоловіків, жінок та дітей, дорівнюючи в сумі майже сімнадцятьом мільйонам фунтів стерлінгів — без урахування вартості їх збирання, що становить ще один мільйон.

У такій країні, як Англія, де суспільне врядування повністю здійснюється жителями кожного міста й села за допомогою окружних посадовців, членів магістрату, щоквартальних сесій, журі та виїзних сесій судів і при цьому не завдається ніякої шкоди ні тому, що зветься правлінням, ні доходу державної скарбниці, окрім витрат на зарплату суддів, дивно, яке застосування можна знайти такій масі податкових надходжень. Навіть внутрішній захист країни не оплачується з державного доходу. З будь-яких приводів — як реальних,

¹ Цього року загальна сума прямих податків у Франції становить триста мільйонів ліврів, що дорівнює дванадцятьом з половиною мільйонам фунтів стерлінгів; сума побічних податків оцінюється в три мільйони, що дає загалом п'ятнадцять з половиною мільйонів; якщо це число розділити на двадцять чотири мільйони жителів, то вийде менш ніж тринадцять шилінгів на душу населення. Після революції Франція зменшила обсяг оподаткування майже на дев'ять мільйонів фунтів стерлінгів щорічно. До революції місто Париж сплачувало мито на всі товари, що їх ввозили до міста, у розмірі більше тридцяти відсотків від їх вартості. Це мито збирали біля воріт міста. Його відмінили першого травня минулого року, а ворота знесли.

так і надуманих — безперервно вдаються до нових запозичень та нових податків. Тож не дивно, що урядову машину, таку вигідну для придворних адвокатів, треба палко вихваляти! Не дивно, що стіни палацу Сент-Джеймс та каплиці Сент-Стефан відлунюють постійними криками про конституцію! Не дивно, що треба ганити французьку революцію й неславити республіку. «Червона книга» Англії, подібна до «Червоної книги» Франції, покаже, в чому тут причина².

А тепер, щоб трохи перепочити, я вставляю одну-дві думки стосовно пана Берка. Прошу в нього вибачення за те, що нехтував ним так довго.

«Америка, — каже він (у своєму виступі з приводу проекту конституції Канади), — ніколи не мріяла про таку абсурдну доктрину, як права людини».

Пан Берк робить такі сміливі припущення і висуває свої твердження й засновки з таким браком здорового глузду, що нам не треба звертатися до принципів філософії чи політики, адже прості логічні висновки, до яких вони ведуть, просто смішні. Ось приклад.

Якщо влада, як це стверджує пан Берк, не спирається на права людини, та все ж спирається на якісь права, значить, вона має спиратися на права чогось, що не є людиною. Тоді що ж це таке?

Загалом кажучи, ми не знаємо інших істот на землі, крім людей та звірів; але ж завжди, коли йдеться лише про дві речі й одну з них мусить бути визнано, заперечення будь-якої з них означає ствердження іншої; це значить, що пан Берк, заперечуючи права людини, обстоює права звіра і, отже, доводить, що влада є звіром; оскільки ж складні речі інколи пояснюють одна одну, то тепер ми розуміємо, чому в Тауері почали тримати диких звірів, адже їх не можна використовувати для чогось іншого, крім демонстрації витоків влади. Вони замінюють собою конституцію. О Джон Буль, якої шани ти не

² Те, що у Франції дістало назву «livre rouge», себто «червона книга», не повністю відповідає дворовому календареві в Англії, та все ж вона доволі чітко показує, як розтринькувалась значна частина податків.

удостоївся, тому що ти не дикий звір! Згідно із системою пана Берка, ти міг би провести в Тауері все своє життя.

Якщо аргументи пана Берка не досить вагомі, щоб поставитись до них серйозно, то в цьому не так моя вина, як його; оскільки ж я хочу вибачитися перед читачем за те, що дозволив собі надмірну вільність, то сподіваюсь, що й пан Берк вибачиться за те, що дав для неї привід.

А тепер, вшанувавши пана Берка згадкою про нього, я повертаюсь до своєї теми.

Через відсутність в Англії конституції, яка б обмежувала й регулювала дикий імпульс сили, чимало законів нераціональні й тираничні, а спосіб їх реалізації неясний і проблематичний.

Влада Англії (вважаю за краще називати його саме так, а не англійською владою) з часу налагодження політичних зв'язків з Німеччиною цілковито зосередилася на міжнародних справах та способах підвищення податків і так глибоко поринула у це, що здається, ніби лише для таких цілей вона і існує. Внутрішні проблеми знехтувано; що ж стосується офіційного закону, то про його наявність важко й говорити.

Майже кожну справу тепер належить вирішувати на основі якогось прецеденту — хоч доброго, хоч поганого, хоч цілком доречного, хоч не зовсім підхожого; така практика стала настільки загальною, що виникає підозра, що вона є наслідком глибшої політики, ніж це може видатись на перший погляд.

Після революції в Америці, і ще більшою мірою після революції у Франції, вихваляння доктрини прецедентів, запозичених із часів та обставин, що передували розглядуваним подіям, стало свідомою практикою англійської влади. Переважна більшість цих прецедентів ґрунтується на принципах та думках, протилежних правильним; і з чим глибшої давнини їх дістають, з тим більшою підозрою слід до них ставитись. Та через асоціювання цих прецедентів з марновірним благоговінням перед старовинними речами — як це буває, коли мо-

нахи показують реліквії й називають їх святими, — більшість людей заманюється в пастку. Нині влада діє так, ніби вона боїться пробудити хоча б одну-єдину думку в людині. Вона [влада] дбайливо веде її [людину] до склепу прецедентів, щоб умертвити її [людини] розумові здібності і відвернути її [людини] увагу від революційної сцени. Вона [влада] відчуває, що вона [людина] прямує до знань швидше, ніж їй [владі] би хотілось, і її [влади] політика прецедентів є барометром її [влади] страхів. Цей політичний папізм, як і стародавній церковний папізм, уже відслужив своє, і його кінець швидко наближається. Подерта реліквія й застарілий прецедент, монах і монарх, спорохнявіють разом.

Врядування згідно з прецедентом, за умови нехтування принципу прецеденту, є однією з найпорочніших систем, які можна створити. У багатьох випадках прецедент мав би діяти як попередження, а не як приклад, і його варто було б уникати, а не наслідувати; однак замість цього прецеденти збирають до купи і видають водночас і за конституцію, і за закон.

Доктрина прецедентів є або політикою, покликаною утримувати людину в стані невігластва, або практичним визнанням того, що мудрість влади дегенерує в процесі її старіння і може лише шкутильгати на дибах і милицях прецедентів. Як же це так виходить, що ті люди, яких із гордістю можна було би вважати мудрішими за їхніх попередників, водночас уявляються лише привидами спочилої мудрості? Яке дивне ставлення до старовини! Для деяких цілей про неї говорять як про часи темряви й невігластва, для інших її видають за світло всесвіту.

Якщо додержуватися доктрини прецедентів, то витрати на владу не повинні залишатися на тому самому рівні. Навіщо надмірно платити людям, у яких зовсім мало роботи? Якщо все, що може трапитись, уже представлено у формі прецеденту, то законотворчості настав кінець, і прецедент, як словник, визначає результат кожної справи. Тоді або влада дійшла до старечого слабоумства і потребує оновлення, або всі нагоди для вияву його мудрості вже відбулись.

Нині по всій Європі, і особливо в Англії, ми спостерігаємо цікавий феномен, коли нація дивиться в один бік, а влада в інший: погляд нації спрямовано вперед, а влади назад. Якщо влада й надалі спиратиметься на прецедент, тоді як нації спираються на поступ, то зрештою між ними має відбутись остаточне розділення; чим раніше й цивілізованіше вони розійдуться, тим краще³.

Отже, описавши конституції загалом, як речі, відмінні від фактичних правлінь, перейдімо до розгляду частин, з яких має складатися конституція.

З цього приводу думки розходяться більше, ніж щодо цілого. Чи слід нації мати конституцію як правило поведінки своєї влади — то просте питання, і ствердну відповідь на нього дасть кожен, хто безпосередньо не належить до числа придворних. Питання та думки множаться, лише коли йдеться про складові частини.

Проте ця складність, як і будь-яка інша, зникає, якщо її правильно зрозуміти.

Перш за все, нація має право створити конституцію.

Чи вона одразу якнайрозважливіше скористається цим правом — то зовсім інша річ. Вона використовує його відповідно до власного судження; діючи й далі так само, вона зрештою виправить усі помилки.

Коли це право належить нації, не доводиться боятись, що вона застосує його собі на шкоду. Нація не може бути зацікавленою у власній помилці.

³ В Англії прогресивні зміни в сільському господарстві, ремісництві, мануфактурі та торгівлі відбувалися всупереч геніальній стратегії уряду, яка полягає в наслідуванні прецедентів. Ці зміни відбулися виключно завдяки підприємливості і старанності одноосібників та численних об'єднань громадян, для яких, кажучи по-простому, уряд потрібен, як собаці п'ята нога. Плануючи та виконуючи такі речі, ніхто не думав ні про уряд, ні про тих, хто в ньому чи поза ним; у зв'язку з урядом усі сподівались лише на те, що він не втручатиметься в їхні справи. Три чи чотири дуже нерозумні міністерські

Хоча в основу всіх конституцій Америки покладено один і той же загальний принцип, та все ж у жодних двох із них не спостерігається повного збігу складових частин чи схеми розподілу повноважень, які вони надають діючим урядам. Деякі складніші, деякі простіші.

Коли створюється конституція, перш за все слід з'ясувати, для яких цілей потрібне правління? По-друге, які засоби досягнення цих цілей найкращі й найдешевші?

Правління — не що інше, як національна асоціація; метою цієї асоціації є благо для всіх — як індивідуальне, так і колективне. Кожна людина бажає займатися своєю професійною діяльністю й розпоряджатися плодами своєї праці та майновими доходами в мирі й безпеці, причому за якнайменших витрат. Коли всього цього досягнуто, це означає, що реалізовано всі цілі, заради яких варто створювати правління.

Стало звичним розглядати правління як три окремі загальні гілки влади: законодавчу, виконавчу та судову.

Проте якщо ми звільнимо наш розум від обтяжливої звички множити терміни, то побачимо, що насправді суспільна влада складається лише з двох гілок, а саме: законодавчої, тобто тієї, що приймає закони, та виконавчої, тобто тієї, що виконує їх. А тому все, що відноситься до суспільної влади, належить або до одної, або до другої з цих двох гілок.

Що стосується виконання законів, то те, що називається судовою владою, є, точно й конкретно кажучи, виконавчою владою кожної країни. Саме до цієї влади може апелювати кожен громадянин, і саме вона забезпечує виконання законів; принаймні у нас немає іншого чіткого уявлення про офіційне виконання законів. В Англії, а також в Америці та Франції ця влада починається з мирового судді і простягається вгору через суди всіх інстанцій.

газети постійно ображають дух національного поступу, приписуючи його тому чи тому міністрові. З таким же успіхом вони могли б приписати міністрові й авторство цієї книги.

Пропоную придворним пояснити, що саме мається на увазі, коли монархію називають виконавчою владою. Це всього лиш ім'я, від якого проголошуються владні акти; будь-яке інше також відповідало б цій меті, так само як і відсутність імені. Сила законів від цього не збільшується і не зменшується. Вони повинні спиратися на справедливість закладених у них принципів, а також на те, наскільки зацікавлена в них нація; якщо законам бракує ще чогось, то це є ознакою певної вади в системі врядування. Закони, які важко виконувати, зазвичай не бувають добрими.

Що стосується законодавчої влади, то в різних країнах прийняті різні схеми її організації. В Америці вона зазвичай складається з двох палат; у Франції одна палата, проте в обох країнах влада ця виключно представницька.

Річ у тім, що людство (через тривалу тиранію привласненої влади) мало так небагато можливостей провести випробовування схем та принципів урядування, необхідних для виявлення найкращих з-поміж них, що пізнання врядування тепер тільки починається і все ще бракує досвіду для визначення численних деталей.

Заперечення проти двох палат такі: по-перше, коли в будь-якій частині цілого законодавчого органу відбувається остаточне голосування з будь-якого питання, то при цьому виникає певна нелогічність, адже це питання стосовно цілого органу все ще перебуває на стадії розгляду і, значить, відкрите для подальших аргументів.

По-друге, коли кожна частина голосує як окремий орган, завжди існує ймовірність — яка часто-густо реалізується й на практиці, — що меншість диктуватиме свою волю більшості, а це в деяких випадках є кричущим порушенням логіки.

По-третє, нелогічно, щоб дві палати довільно обмежували чи контролювали одна одну, оскільки, з огляду на принципи справедливого представництва, неможливо довести, що одна з них мудріша чи краща за іншу. Вони можуть обмежувати як неправильні дії, так

і правильні, — а тому давати владу, коли ми не можемо дати мудрості, щоб користуватися нею, і не можемо бути певними, що вона буде використана правильно, означає робити небезпеку принаймні рівною запобіжним заходам⁴.

Заперечення проти однієї палати полягає в тому, що вона завжди приймає рішення надто швидко. Втім, водночас слід пам'ятати, що коли існує конституція, котра визначає повноваження і встановлює принципи, згідно з якими діятиме законодавчий орган, то цим уже забезпечено обмеження, дієвіше і сильніше за будь-яке можливе інше. Ось приклад.

Якби до будь-якого американського законодавчого органу надійшов законопроект, подібний до того, який було затверджено як акт англійським парламентом на початку правління Георга Першого, тобто такий, що передбачав би збільшення тривалості сесій асамблей порівняно з нинішніми термінами, то щодо цього в конституції є обмеження, яке фактично говорить: «Ось точка, далі якої йти не можна».

⁴ Щодо двох палат англійського Парламенту складається враження, що їх ефективно спрямовують в одному напрямку і що, як законодавчий орган, вони не виявляють власного характеру. Міністр, хоч би хто це був у будь-який момент, немов торкається Парламенту чарівною паличкою, і той покійно засинає.

Та коли подивимось на індивідуальні можливості двох палат, то різниця видається настільки великою, що стане очевидною нелогічність надання влади за умов, коли не може бути впевненості в її розумному використанні. Хоч стан представництва в Англії і дуже жалюгідний, воно має ще цілком пристойний вигляд на тлі того, що зветься палатою лордів; на цю так звану палату звертають настільки незначну увагу, що в будь-який час мало хто цікавиться, чим вона займається. Більше того, вона, вочевидь, найбільше піддається впливові і найбільш віддалена від загальних інтересів нації. Під час дебатів щодо втручання в російсько-турецьку війну більшість, що проголосувала за це, у палаті перів становила понад дев'яносто відсотків, тоді як в іншій палаті, що більш ніж удвічі перевищує її за кількістю членів, більшість становила шістдесят три відсотки.

Також варто згадати розгляд законопроекту пана Фокса (Фох) щодо прав журі. Ті, кого називають перами, не були об'єктом цього законопроекту. Вони вже мають більше привілеїв, ніж законопроект передбачав для інших. Вони — журі для самих себе, і якби будь-якого з членів цієї палати було звинувачено в наклепі, він не зазнав би покарання навіть у разі визнання його винним, якщо це його перший злочин. Такої передбаченої законами нерівності не повинно існувати в жодній країні. У французькій конституції сказано, що «закон однаковий для кожної особи, і коли захищає, і коли карає. Усі рівні перед ним».

Щоб зняти заперечення проти однієї палати (те, в якому стверджується, що вона діятиме надто імпульсивно) і водночас уникнути логічних неузгодженостей, а в деяких випадках і абсурдів, пов'язаних із двома палатами, було запропоновано такий варіант удосконалення обох систем.

По-перше, мати лише один представницький орган.

По-друге, розділити цей орган, за жеребом, на дві чи три частини.

По-третє, кожен із законопроектів спочатку послідовно обговорювати в цих частинах, так щоб вони могли почути одна одну, проте не ставити на голосування. Після цього представницький орган збирається в повному складі, щоби провести загальні дебати та визначитися шляхом голосування.

До цієї пропозиції щодо вдосконалення додалася ще одна, яка має на меті тримати представницький орган у стані постійного оновлення; згідно з нею, повноваження третини представників від кожного округу припинятимуться через рік після виборів, а їм на зміну приходитиме така сама кількість новообраних. Наприкінці другого року замінюватиметься ще одна третина, а кожного третього року відбуватимуться загальні вибори⁵.

Та хоч би в якій послідовності розставлялись окремі частини конституції, існує один загальний принцип розрізнення свободи й рабства; згідно з ним, будь-яке успадковане врядування над людьми є для них різновидом рабства, тоді як представницьке врядування є свободою.

Якщо розглядати правління під єдиним кутом зору, під яким це слід робити, тобто тлумачити його як національну асоціацію, тоді треба сконструювати його таким чином, щоб ніякий інцидент у ко-

¹ Щодо стану представництва в Англії, то він надто абсурдний, щоб його аналізувати. Майже в усіх представлених частинах країни кількість населення зменшується, тоді як населення непередставлених частин зростає. Необхідно скликати загальну конвенцію нації, яка розгляне стан урядування в цілому.

трійсь із частин не міг вивести його з ладу; тому жодній особі не повинні надаватись надзвичайні повноваження, здатні спричинити такий результат. Для нації наслідки смерті, хвороби, відсутності чи втечі будь-якого члена правління мають бути не більшими, ніж якби те ж саме трапилось із членом англійського Парламенту або Національної Асамблеї Франції.

Навряд чи щось може більше свідчити про занепад національної величі, ніж сум'яття нації, викликане випадком, що стався з однією-єдиною особою, чи якимсь її вчинком; така ситуація часто видається ще смішнішою через нікчемність особи, що її спричинила. Якби правління було сконструйовано таким чином, щоб він не зміг функціонувати, якщо якась гуска чи гусак не присутні в сенаті, то в разі втечі чи хвороби гуски труднощі були б такими великими й реальними, ніби вона має титул короля. Ми сміємося з людей, що створюють самим собі безглузді труднощі, не усвідомлюючи, що найсмішніші речі відбуваються у владі⁶.

Усі конституції Америки вибудовано згідно з планом, що включає можливість виникнення дитячих труднощів, які трапляються в монархічних країнах. В Америці функціонування влади не може припинитись ні на мить, хоч би якими були обставини. Система представництва передбачає всі випадки, і це єдина система, за якої завжди виявляється справжній характер націй та влади.

⁶ Розповідають, що в швейцарському кантоні Берн з давніх-давен існувала традиція утримувати на громадський кошт ведмеда, і людей привчили вірити, що коли у них не буде ведмеда, то їм кінець. Кілька років тому трапилось так, що тодішній ведмідь захворів і вмер надто швидко, щоб одразу взяти на його місце іншого. У період виниклого міжцарів'я люди побачили, що зерно й далі росте, виноград буяє, а сонце й місяць сходять й заходять, і взагалі все залишається таким же, як і раніше; отже, набравшись сміливості за таких обставин, вони вирішили більше не тримати ведмедів, оскільки, як вони сказали, «ведмідь — надто ненажерлива, дорога тварина, і до того ж ми мусили видаляти його кігті, щоб він не поранив громадян».

Історію ведмеда з Берна розповіли деякі французькі газети, коли втік Людовік XVI, і у Франції не можна було не побачити паралелі з монархією; однак схоже, що аристократія Берна побачила в ній паралель із собою, тож надалі там було заборонено читати французькі газети.

Як не повинні надаватись надзвичайні повноваження жодній особі, так само не повинні відбуватись виплати суспільних грошей будь-якій особі понад те, чого варта її служба в державі. Не має значення, зветься людина президентом, королем, імператором, сенатором чи будь-яким іншим іменем, породженим етикетом чи дурістю або присвоєним пихою, — важить лише певна служба, яку вона може виконувати в країні; вартість служби будь-якої такої особи в межах посадових обов'язків — хай ця посада зветься монархічною, президентською, сенаторською чи має будь-яку іншу назву або титул, — ніколи не може перевищувати десяти тисяч фунтів на рік. Усі величні служіння у світі здійснюються добровольцями, які не беруть за це нічого; натомість посадові обов'язки завжди орієнтовані на такий загальний рівень здібностей, щоб їх могла виконувати чимала кількість людей у кожній країні, тому така служба не може бути вартою надто незвичної за розмірами винагороди. «Врядкування, — каже Свіфт, — то проста річ і відповідає ємності багатьох голів».

Не по-людськи говорити про мільйон фунтів стерлінгів на рік, що виплачується з податкових надходжень від громадян будь-якої країни на підтримку якої завгодно особи, тоді як тисячі тих, що змушені робити свій внесок, страждають від нестатків і борються із злиднями. Сутність уряду не в контрасті між тюрмами та палацами, між бідністю та розкішшю; його засновують не для того, щоб украсти в нужденного його гріш і посилити злиденність бідняків. Втім, про цей аспект теми я поговорю далі, а поки що обмежусь політичними спостереженнями.

Коли надзвичайні повноваження і надзвичайної величини оплата передбачені для будь-якої особи при владі, вона стає центром, навколо якого зароджуються і формуються всілякі форми корупції. Дайте будь-кому мільйон на рік і додайте до цього повноваження створювати посади й розпоряджатися ними за рахунок держави, і свободи в цій країні більше не гарантовані. Те, що називається блиском трону, не що інше, як корумпованість держави. Вона складається із зграї паразитів, що живуть у марнотратному гультяйстві за рахунок податкових надходжень.

Як тільки таку порочну систему сформовано, вона стає сторожем і прикриттям для всіх зловживань на нижчих щаблях влади. Людина, що отримує мільйон на рік, менше за всіх інших бажати-ме підтримати дух реформ, якщо ці зміни мають її зачепити. Захист зловживань на нижчих щаблях завжди відповідає її інтересам, адже це — численні укріплення, що охороняють цитадель; цей різновид політичної фортифікації відзначається настільки сильною взаємозалежністю всіх складових частин, що аж ніяк не доводиться очікувати, що вони почнуть атакувати одна одну⁷.

Монархія не протрималася би стільки віків на землі, якби не зловживання, які вона захищає. Це ватажок шахраїв, що захищає всіх їх. Дозволяючи брати участь у поділі здобичі, він здобуває собі друзів; коли ж він перестане це робити, то перестане бути ідолом придворних.

Оскільки принцип, на основі якого нині створюються конституції, заперечує всі спадкові претензії на врядування, він також заперечує й увесь той каталог присвоєного, що відомий під назвою прерогатив.

⁷ Навряд чи можливо зачепити будь-яку тему, яка не нагадала би про ту чи ту форму корупції у владі. На жаль, порівняння з «фортифікаціями» пов'язане з обставиною, що безпосередньо торкається зазначеної проблеми.

Серед численних прикладів зловживань, запроваджених або виправданих владою, — як давньою, так і сучасною, — немає більш кричущого, ніж публічне четвертування чоловіка та його спадкоємців за суспільний кошт.

Гуманізм вимагає, щоб підтримували бідних; проте на якій підставі — моральній чи політичній — будь-яка влада береться стверджувати, що особа, котра зветься герцогом Річмондським, має утримуватись на кошти громади? Однак якщо люди кажуть правду, то жоден жебрак у Лондоні не може купити собі нещасний шматочок вугілля, якщо не заплатить за цивільним листом герцога Річмондського. Хай би ці надходження сумарно давали й усього шилінг на рік, все одно діяв би той самий кричуще несправедливий принцип; та коли сума, як кажуть, становить принаймні двадцять тисяч фунтів на рік, то це паскудство надто вже серйозне, щоб дозволяти йому тривати й далі. Ось один із наслідків існування монархії та аристократії.

Наводячи обставини цієї справи, я не керуюсь особистою неприязню. Хоч я і вважаю, що для будь-кого нечесно жити за рахунок громади, та цей порок породжено урядом, і він став настільки поширеним, що немає жодної різниці, де перебувають зацікавлені сторони — в міністерстві чи в опозиції: все одно вони впевнені в гарантіях одна одній.

Якщо й існує якесь правління, у якому, вочевидь, безпечно наділити прерогативами будь-яку особу, то це федеральне правління Америки. Президента Сполучених Штатів Америки обирають тільки на чотири роки. Він не лише є відповідальним у загальному значенні цього слова; у конституції передбачено ще й особливий режим його перевірки. Президентом не може бути обрано чоловіка віком до тридцяти п'яти років; крім того, він має бути уродженцем країни.

При порівнянні цих прикладів з урядом Англії відмінності останнього виглядають абсурдними. В Англії чоловік, наділений прерогативами, є часто іноземцем; завжди принаймні наполовину іноземцем; і завжди одружений на іноземці. Він ніколи не перебуває в повному природному чи політичному зв'язку з цією країною, не відповідає ні за що і досягає повноліття у віці вісімнадцяти років; однак такій особі дозволяється утворювати альянси з іншими країнами, навіть якщо вона не знає своєї, і вести війну чи укласти мир без згоди нації.

Та це ще не все. Хоча цей чоловік і не може розпоряджатись владою як заповідач, він диктує шлюбні зв'язки, що фактично значною мірою забезпечує досягнення тієї ж мети. Він не може безпосередньо в заповіті передбачити, щоб половину влади було передано Пруссії, проте може утворити шлюбний союз, що матиме майже такі ж наслідки. За таких обставин щастя для Англії, що вона не розташована на континенті, інакше вона могла б, як Голландія, потрапити під диктат Пруссії. Завдяки шлюбові Пруссія так дієво управляє Голландією, ніби це стало наслідком заповідання влади останньої старим тиранічним шляхом.

Пост президента в Америці (або, як його іноді називають, пост глави виконавчої влади) — єдина посада, на яку не допускається іноземець; в Англії ж найвища посада — єдина, яку іноземець може обійняти. Іноземець не може бути членом парламенту, однак він може бути тим, кого звуть королем. Якщо існує причина не допускати іноземців, то це має стосуватись посад, на яких можна завдати найбільшої шкоди і, поєднавши всі можливі упередженості інтересів та прихильностей, найпевніше забезпечити лояльність оточення.

Та в міру того як нації здійснюватимуть велику справу творення конституцій, вони глибше досліджуватимуть природу й справи того відомства, що його називають виконавчим. Чим є законодавче та судові відомства, бачить кожен; однак коли йдеться про те, що в Європі називають, на відміну від цих двох, виконавчою владою, то це або політична надмірність, або хаос невідомих речей.

Все, що необхідно, — це певне офіційне відомство, куди надходитимуть повідомлення з регіонів країни, а також з-за кордону для подальшого розгляду їх представниками нації; проте нелогічно називати це відомство виконавчою владою: його статус не можна тлумачити інакше, ніж у світлі підлеглості законодавчій владі. Верховна влада в будь-якій країні — та, що має повноваження творити закони; все інше — то офіційне відомство.

Наступною після визначення послідовності розміщення принципів та організації окремих частин конституції йде проблема матеріального забезпечення осіб, котрим нація довірить реалізацію конституційних повноважень.

Нація не може мати права на те, щоб будь-яка особа, якій вона надає посаду або доручення в якому завгодно відомстві, витрачала свій час і виконувала службові обов'язки за власний рахунок; також не можна навести жодної причини для того, щоб матеріально підтримувати якусь одну частину влади, а не іншу.

Хоча слід визнати, що честь, виявлена тому, кому доручена будь-яка ділянка влади, може вважатись достатньою винагородою, та потрібно, щоб усі перебували в однаковому становищі. Якщо члени законодавчого органу будь-якої країни мають служити за власний рахунок, то ті, кого називають виконавчою, монархічною чи будь-якою іншою владою, повинні служити на таких самих умовах. Нелогічно платити одній гілці влади і при цьому користатись безоплатною службою іншої.

В Америці кожен владний департамент забезпечений цілком пристойно, і водночас нікому не платять надто багато. Кожному

членові Конгресу та асамблей достатньо компенсуються його витрати. Натомість в Англії одній частині влади виплачуються величезні суми, інша ж не одержує нічого, наслідком чого є те, що одну корумпують згори, іншу ж підштовхують до корупційних дій. Якби менш ніж четверту частину цих коштів використовували так, як це робиться в Америці, це значно послабило б проблему корупції.

Ще одна новація в американських конституціях — повна відмова від усіх присяг окремим особам. В Америці присяга на вірність дається лише нації. Хоч би хто уособлював націю, це неправильно. Вищою метою є щастя нації, а тому зміст присяги на вірність не слід затушовувати переносним значенням тексту або його спрямованістю на будь-яку особу. Присяга, що її у Франції називають суспільною, а саме, «нація, закон і король», не годиться. Якщо потрібна присяга, то вона повинна, як в Америці, даватись лише нації. Закон може бути як добрим, так і поганим; та в контексті згаданої присяги його не можна тлумачити інакше, ніж сприяння щастю нації, і саме тому він згадується там. Решта ж присяги не годиться — на тій підставі, що всі присяги окремим особам слід відмінити. З одного боку, це рудименти тиранії, з іншого — рабства; ім'я творця не слід вводити, щоб не підкреслювати деградацію його творіння; якщо ж воно вживатиметься у згадуваному вище переносному значенні — замість нації, то в такому випадку воно зайве. Та хоч би як виправдовувати проголошення присяг при формуванні правління вперше, надалі їх не слід допускати. Якщо правління потребує підтримки у формі присяг, то це ознака того, що воно не варте підтримки і, отже, підтримувати його не слід. Зробіть правління таким, яким воно має бути, і воно підтримає саме себе.

На завершення розгляду цього аспекту теми зазначу, що одним із найзначніших вдосконалень, спрямованих на постійне гарантування та поступ конституційних свобод, стало зафіксоване в нових конституціях положення про можливість час від часу переглядати їх і вносити до них зміни та поправки.

Принцип, на основі якого пан Берк вибудував своє політичне кредо, а саме: «довіку зобов'язувати і контролювати нащадків і на-

завжди відмінити й ліквідувати права всіх нащадків», нині виглядає надто відразливим, щоб стати предметом обговорення, тож, виставивши його на загальний огляд, я залишу його без коментарів.

Тепер ми тільки починаємо пізнавати врядування. Раніше воно полягало у простому здійсненні влади, яка забороняла будь-які діюві дослідження прав і спиралась виключно на власність. Поки ворог свободи був її суддею, поступ її принципів справді не міг не бути повільним.

Американські конституції, а також конституція Франції або фіксують термін їх перегляду, або містять положення щодо способу їх удосконалення. Певно, неможливо створити документ, у якому принципи поєднуються з думками та практикою, таким, щоб його дієвість чи логічність не постраждали певною мірою під впливом зміни зовнішніх умов упродовж багатьох років; а тому, щоб не допустити нагромадження недоречностей у кількості, що здатна завадити реформуванню чи спровокувати революції, найкраще забезпечити засоби регулювання проблем у міру їх виникнення. Права людини — це права всіх поколінь людей, і ніхто не може їх монополізувати. Річ, варту наслідування, наслідуватимуть через її вартість; саме в цьому й полягає її безпека, а не в будь-яких умовах, які можуть бути для неї передбачені. Коли людина залишає майно своїм спадкоємцям, вона не вимагає від них зобов'язання, що вони приймуть його. То чому ж із конституціями має бути інакше?

Найкраща конституція, яку можна запропонувати нині з урахуванням сьогочасних умов, може виявитись далеко не такою досконалою, якою вона здаватиметься впродовж перших кількох років. Людство спостерігає, як починається ранок розуміння науки врядування, незнаний раніше. Коли закінчиться час варварства нинішніх правлінь старого зразка, зміняться моральні передумови ставлення націй однієї до одної. Людину не виховуватимуть з дикою ідеєю сприйняття інших представників свого виду як ворогів тому лише, що волею випадку люди народились і живуть у країнах, які відрізняються сво-

їми назвами; а оскільки конституції завжди мають якийсь стосунок не тільки до внутрішніх, а й до зовнішніх умов, то засоби здобуття вигоди від будь-якої зміни — хоч за кордоном, хоч усередині країни — повинні бути передбачені в кожній конституції.

Ми вже спостерігаємо зміну ставлення народів Англії та Франції одного до одного, а це саме по собі є революцією, якщо поглянути на ситуацію всього лише кількарічної давнини. Хто б міг передбачити, чи хто повірив би, що тост за Національні Збори Франції колись стане популярним в Англії, чи що кожен з цих народів прагнутиме до дружнього союзу їх обох? Це показує, що людина, якщо вона не зіпсута урядами, є природним другом людини, і що людська природа не є порочною у своїй суті. Той дух ревності та лютої, який прищеплювали уряди цих двох країн, підпорядковуючи його меті зростання оподаткування, тепер поступається диктатові здорового глузду, вигідності та гуманізму. Починається розуміння суті двірцевої політики, а вдавана таємничість, з усіма тими штучними чарами, завдяки яким двори нав'язували себе людству, розвіюється. Їй завдано смертельного удару, і хоча вона ще може протриматись деякий час, та все ж приречена зійти нанівець.

Влада має бути такою же відкритою для вдосконалення, як і будь-що інше, пов'язане з людиною; натомість її монополізували на віки найменш тямущі і найбільш порочні представники людського роду. Чи потрібен нам ще якийсь доказ нікчемності їхнього правління, крім надмірності боргів та податків, від яких стогне кожна нація, і чвар, у прірву яких вони ввергли світ?

Оскільки нині ми лише виходимо з такого варварського стану, ще надто рано для того, щоб визначити, до якого рівня досконалості можна піднести врядування. Згідно з нашими передбаченнями, вся Європа може сформувати одну велику республіку, а людина стане незалежною від загалу.

ДОКТРИНА А. ДАЙСІ ТА СУЧАСНІСТЬ

**Алберт Дайсі «Вступ до вчення
про право конституції»**

Джон Ролз «Теорія справедливості»

**Конвенція про захист прав людини
і основоположних свобод**

**Практика Європейського суду
з прав людини:**

Справа «Горнсбі проти Греції»

Справа «Брумареску проти Румунії»

Справа «Кайсин та інші проти України»

**Справа «Совтрансавто-Холдинг»
проти України»**

АЛБЕРТ ДАЙСІ

*Алберт Вен Дайсі (1835-1922) — найвідоміший
англійський юрист-науковець,
праці якого стали класичними.*

*Дайсі навчався, а потім і викладав в Оксфорді.
Протягом 27 років Дайсі займав посаду професора
(Vinerian Professorship) Оксфорду.*

*За цей час кафедра стала однією з найвідоміших
у світі юридичних шкіл.*

*Дайсі багато подорожував по Європі —
він побував у Бельгії, Франції, Швейцарії, Німеччині,
а в 1870 році відвідав Америку.*

*Порівняння конституційного права цих країн
і аналіз його розбіжності з англійськими актами права
лягли в основу «Конституційного права»,
опублікованого в 1885 році.*

*Восьме видання цієї праці, яке вийшло у світ в 1915 році,
Дайсі доповнив вступом обсягом майже 100 сторінок,
де проаналізував зміни
у конституційному законодавстві Англії.*

*Праця «Вступ до вчення про право конституції»
вперше була опублікована в 1885 році.*

*В її основу лягли лекційні матеріали
і багаторічні дослідження
в галузі конституційного права,
які і на сьогодні не втратили актуальності.*

ВСТУП ДО ВЧЕННЯ ПРО ПРАВО КОНСТИТУЦІЇ

Розділ IV

Панування права: його природа та загальне застосування

В усі часи після норманського завоювання дві риси характеризували політичні інститути в Англії.

Перша з цих рис — всевладдя чи беззастережне верховенство по всій країні центральної влади. Ця влада держави чи нації в більш ранні періоди нашої історії була представлена владою корони. Король був джерелом права й гарантом порядку. Судовий афоризм «tout fuit in luy et vient de lui al commencement»¹ спочатку виражав дійсний і безсумнівний факт. Нині це королівське верховенство змінилось суверенітетом парламенту, що було головною темою попередніх розділів².

Друга з цих рис, тісно пов'язана з першою, — це влада (*rule*) чи верховенство (*supremacy*) права. Ця особливість нашого політичного устрою вдало виражена в давній судовій приповідці: «La ley est le plus haut inheritance, que le roy ad; car par la ley it même et toutes ses sujets sont rulés, et si la ley ne fuit, nul roi, et nul inheritance sera»³.

Це верховенство права (*supremacy of law*), тобто гарантії, надані англійською конституцією правам особи, розглянуте з різних точок зору, становить тему цієї частини нашого трактату.

Зарубіжні спостерігачі англійського способу життя, як-от, наприклад, Вольтер, Де Лольм (*De Lolme*), Токвіль (*Tocqueville*), Гнайст

¹ «Year Books», XXIV. Edward III; цитується за: Gneist, «Englische Verwaltungsrecht», стор. 454.

² Див. розділ I.

³ «Year Books», XXIV. Edward III; цитується за: Gneist, «Englische Verwaltungsrecht», стор. 455.

(*Gneist*), були більше за самих англійців вражені тим фактом, що Англія — це країна, де влада здійснюється під орудою верховенства права (*under the rule of law*), що рідко зустрічається в інших частинах Європи; ніде захоплення чи здивування законністю англійських звичок та почуттів не висловлено краще, ніж у цікавому уривку з твору Токвіля, який порівнює Швейцарію та Англію 1836 року, описуючи дух, яким пройняті їхні закони та звичаї. Він пише:

«Я збираюсь порівнювати Швейцарію⁴ не із Сполученими Штатами, а з Англією. Коли вивчаєш ці дві країни, чи навіть коли просто проїжджаєш ними, то усвідомлюєш — як на мене — разючі відмінності між ними. Загалом Англія видається країною набагато більш республіканською, ніж Швейцарська республіка. Принципові відмінності виявляються в інституціях цих двох країн, а особливо в їхніх звичаях (*moeurs*).

Майже в усіх швейцарських кантонах така річ, як свобода преси, з'явилась зовсім недавно.

Майже в усіх них свободу особи аж ніяк не можна вважати повністю гарантованою, адже людину може бути піддано адміністративному арешту та відправлено в тюрму без особливих формальностей.

Суди не займають, загалом кажучи, цілковито незалежної позиції.

В усіх кантонах невідомо, що таке суд присяжних.

У кількох кантонах тридцять вісім років тому люди взагалі не мали політичних прав. У такому стані перебували Ааргау, Тургау, Тичино, Во та частина кантонів Цюрих і Берн.

Наведені вище спостереження стосуються звичаїв навіть більшою мірою, ніж інституцій.

⁴ Чимало зауважень Токвіля не застосовні до Швейцарії зразка 1902 року; йдеться про період до створення 1848 року Федеральної конституції Швейцарії.

У багатьох швейцарських кантонах більшість громадян цілком позбавлені схильності чи прагнення до самоврядування і не набули відповідної звички. За будь-якої кризи вони переймаються власними справами, проте в них ніколи не побачиш жадання політичних прав та прагнення брати участь у громадських справах, чим англійці, здається, переймаються впродовж усього життя.

Швейцарці порушують свободу преси, тому що для них це нещодавня форма свободи, а швейцарські газети набагато більш революційні і менш практичні, ніж англійські.

Здається, що швейцарці все ще дивляться на об'єднання майже під тим же кутом зору, що і французи, тобто вважають їх засобами здійснення революції, а не повільним і надійним методом виправлення вад. Мистецтво об'єднуватись і використовувати переваги права на створення асоціацій мало кому зрозуміле в Швейцарії.

Швейцарці не виказують любові до правосуддя, яка виразно характерна для англійців. Їхні суди не відіграють жодної ролі в політичному житті країни й не впливають на громадську думку. Любов до правосуддя, мирне та законне введення судді в галузь політики є, певно, найбільш сталими ознаками вільного народу.

Насамкінець — і це фактично включає все інше — швейцарці, по суті, не виказують тієї поваги до правосуддя, тієї любові до права, тієї відрази до використання сили, без яких не може існувати жодна вільна нація і які так сильно вражають іноземців у Англії.

Підсумую ці враження в кількох словах.

Той, хто подорожує Сполученими Штатами, мимохіть та інстинктивно стає настільки враженим тим, що духом свободи і схильності до неї пройняті всі звички американських громадян, що не може уявити, щоб у них існувало інше правління, а не республіканське. Так само неможливо уявити англійців, що живуть за будь-якого іншого правління, крім вільного. Проте якби республіканські інститути

більшості кантонів Швейцарії було насильницьки зліквідовано, аж ніяк не можна з впевненістю стверджувати, що після доволі короткого перехідного періоду жителі не призвичаїлись би до втрати свободи. Таке враження, що в Сполучених Штатах та Англії більше свободи у звичаях, ніж у законах народу. У Швейцарії ж, як видається, більше свободи в законах, ніж у звичаях країни»⁵.

Розповідь Токвіля стосується нашої нинішньої теми у двох відношеннях. Його слова якнайчіткіше вказують на владу, переважання чи верховенство права (*rule, predominance, or supremacy of law*) як визначальну рису англійських інститутів. Водночас вони привертають увагу до надзвичайної невизначеності певної риси національного характеру, яка дуже помітна, проте дуже важко піддається описові. Токвіль, як ми бачимо, вочевидь розгублений і не знає, як визначити особливість англійських звичаїв, існування яких він одразу визнає; він змішує чи сплутує звичку до самоврядування, любов до порядку, повагу до правосуддя та схильність до законності. Усі ці установки тісно пов'язані між собою, проте якщо їх ототожнити, це призведе до плутанини. Втім, якщо вже такому проникливому критику як Токвіль виявилось важко описати одну з найпомітніших особливостей англійського життя, то можемо з певністю стверджувати, що самі ми, коли говоримо, що англійці люблять владу права (*government of law*), чи що верховенство права є характерною рисою англійської конституції, використовуємо при цьому слова, які, хоч і мають реальне значення, все ж для більшості людей, котрі використовують їх, сповнені невизначеності та неоднозначності. Тож якщо ми хочемо зрештою досягнути всю сутність ідеї, позначеної терміном «влада, верховенство, чи переважання права (*rule, supremacy or predominance of law*)», ми повинні спершу чітко визначити, що розуміємо під цими виразами, коли застосовуємо їх по відношенню до Британської конституції.

Коли ми кажемо, що верховенство чи влада права (*supremacy or rule of law*) є характерною рисою Англійської конституції, ми за-

5 Див.: Tocqueville, „Œuvres Complètes”, VIII, стор. 455—457.

звичай зводимо до купи в одному виразі принаймні три різні, хоча й споріднені концепції.

Перш за все, ми маємо на увазі, що жодна людина не може зазнавати покарання, тобто в законний спосіб зазнавати фізичних страждань чи матеріальних збитків, окрім як у випадку явного порушення закону, доведеного у звичайний юридичний спосіб, у звичайних судах країни. У цьому значенні верховенство права (*rule of law*) є протиставленням кожній системі державної влади, що ґрунтується на застосуванні особами, що перебувають при владі при владі широких, свавільних чи дискреційних повноважень примусового характеру.

Сучасні англійці, можливо, спочатку відчують певний подив від того, що «верховенство права (*rule of law*)» (в тому розумінні, в якому ми нині вживаємо цей термін) є підстави вважати якоюсь особливістю англійських інститутів, оскільки на сьогодні вона видається не стільки якістю, притаманною якійсь одній нації, скільки рисою, спільною для всіх цивілізованих і впорядкованих держав. Проте навіть якщо ми обмежимося розглядом нинішнього стану Європи, то швидко переконаємося, що «верховенство права» (*rule of law*) навіть у цьому вузькому значенні є властивим лише для Англії та ще тих країн, котрі, подібно до Сполучених Штатів Америки, успадкували англійські традиції. Майже в кожній континентальній спільноті виконавча гілка влади здійснює набагато ширші дискреційні повноваження щодо арешту, тимчасового затримання, вислання за межі її території тощо, ніж це юридично встановлено чи фактично намагається робити влада в Англії; дослідження ж європейської політики постійно нагадує англійським читачам, що там, де є дискреція, є і простір для свавільності, і що в республіці не меншою мірою, ніж за монархії, дискреційні повноваження з боку влади неодмінно означають відсутність юридичної свободи для її підданих.

Втім, якщо ми обмежимося розглядом Європи двадцятого століття, ми маємо повне право сказати, що в більшості європейських країн верховенство права (*rule of law*) нині майже так само ґрунтов-

но встановлено, як і в Англії, і що в будь-якому випадку приватним особам, які не втручаються в політику, майже немає чого боятися як з боку влади, так і з боку будь-кого іншого, доки вони додержують закону; тож нам може бути важкувато зрозуміти, як це так могло статися, що іноземці завжди сприймали відсутність свавільної влади в корони, у виконавчої гілки та в будь-якої іншого владного інституту в Англії як вражаючу рису, можна було б навіть сказати, визначальну характеристику англійської конституції⁶.

Проте наше здивування швидко мине, якщо ми подумки поринемо в той час, коли англійська конституція стала об'єктом критики одних іноземних мислителів і захоплення інших. Упродовж вісімнадцятого століття багато яких влад на континенті були далекими від деспотичних, але не було жодної континентальної країни, де громадяни були б захищені від свавільної влади. Унікальність Англії полягала не стільки у великодушності чи терпимості, скільки в правомірності англійської системи влади. Коли Вольтер приїхав до Англії — а Вольтер був представником переконань свого часу, — він одразу ж чітко відчув, що вирвався з царства деспотизму до країни, де закони могли бути суворими, та все ж люди перебували під владою права (*men were ruled by law*), а не під владою примхи⁷. Він добре розумів різницю, і цьому були вагомі причини. 1717 року Вольтера відправили до Бастилії за поему, якої він не писав, автора якої не знав і з настроєм якої не був згідний. Ще дивніше, з погляду англійців, те, що регент поставився до цієї справи як до жарту і, так би мовити, «покепкував» із гаданого автора сатири «Я бачив», зауваживши,

⁶ «Свобода є право робити все, що дозволено законами; якби громадянин міг робити те, що ними заборонено, то у нього не було б свободи, адже те ж саме могли б робити й інші громадяни». — Montesquieu, «De l'Esprit des Lois», книга XI, розд. III.

«Є також на світі народ, безпосереднім предметом державного устрою якого є політична свобода». — Там само, розд. V. Цим народом є англійці.

⁷ «Обставини, що змусили Вольтера шукати притулок у наших сусідів, мали сповнити його великою симпатією до інституцій, у яких не було місця сваволі. „Розум тут вільний і не зазнає примусу“. Дихаючи набагато вільніше, він відчував, що перебуває серед громадян, які не гнутимуть кирпу, не маршируватимуть гордовито, та які впевнені, що з їхньої голови не злетить жодна волосинка, яким не треба боятись ні королівського указу про вигнання, ні невмотивованого затримання». — Desnoiresterres, «Voltaire», стор. 365.

що той може відвідати в'язницю, якої він «ще не бачив»⁸. 1725 року Вольтер, якого на той час у країні сприймали як героя вітчизняної літератури, піддавшись обману, покинув застілля у одного герцога, чиї лакеї потім відлупцювали його в присутності свого благородного хазяїна; він не зміг добитись ні юридичної, ні моральної компенсації, а оскільки й далі скаржився на це самоуправство, то змушений був удруге відвідати Бастилію. Власне, тоді він востаннє опинився в стінах французької в'язниці, проте все його життя було низкою виступів проти свавілля влади, і лише його слава, його спритність, його надзвичайна винахідливість і, зрештою, його статки рятували його від набагато серйозніших покарань, ніж тимчасове ув'язнення. Більше того, ціною, яку Вольтерові довелося заплатити за врятування свого майна й життя, стало, як-не-як, вислання за межі Франції. Тому, хто хоче переконатися, наскільки винятковим явищем було верховенство права (*supremacy of law*), що існувало в Англії у вісімнадцятому столітті, слід прочитати книгу Морлі (*Morley*) «Життя Дідро». Спрямовані на публікацію «Енциклопедії» зусилля, що тривали двадцять два роки, були боротьбою всіх визначних письменників Франції за право на озвучення своїх думок. Важко сказати, що краще свідчить про непередбачуваність свавільних рішень французького уряду: чи труднощі цієї боротьби, чи її кінцевий успіх.

Королівське беззаконня не було притаманне лише особливо відразливим монархам, таким як Людовік П'ятнадцятий; воно було наслідком французької системи влади. Згідно з поширеною думкою, Людовік Шістнадцятий не був свавільним правителем, і, безсумнівно, він не був жорстоким. Та помилково було б вважати, що до 1789 року у французькій монархії існувало щось на кшталт верховенства права (*supremacy of law*). Пригоди, кривди та загадка шевальє д'Еона викликали такий же шум трохи більше ста років тому, як шахрайство Претендента в наші дні. Пам'ять про ці речі сама по собі не варта того, щоб її воскрешати. Проте варто пам'ятати, що 1778 року, в дні Джонсона (*Johnson*), Адама Сміта (*Adam Smith*), Гібона (*Gibbon*), Каупера (*Cowper*), Берка (*Burk*) та Менсфілда (*Mansfield*), коли ще тривала

⁸ Desnoiresterres, там само, стор. 344—364.

війна в Америці й за одинадцять років до скликання Генеральних Штатів, хороброго офіцера й визначного дипломата могли за якусь досі невідому провину без суду й вироку приректи на покарання і безчестя, яке навряд чи зрівняється з тими химерними тортурами, до яких додомується примхливий східний деспотизм⁹.

Однак не варто думати, що наприкінці вісімнадцятого століття влада Франції була більш свавільною, ніж влади в інших країнах. Робити таке припущення значить зовсім неправильно розуміти стан справ на континенті. У Франції право і суспільна думка важили набагато більше, ніж у Іспанії, малих італійських державах чи німецьких князівствах. Усі пороки деспотизму, що привертали до себе увагу світу у великому королівстві, такому як Франція, існували в ще гірших формах у країнах, де порок такого роду, будучи набагато більшим, привертав меншу увагу. Владу французького монарха критикували набагато сильніше, ніж беззаконня сили-силенної дрібних тиранів, — не тому, що французький король правив деспотичніше, ніж інші короновані особи, а тому, що, як видавалось, французький народ, з огляду на велич його країни, особливо заслуговував на свободу, а також тому, що древнє королівство Франція сприймалось як уособлення деспотизму. Саме цим пояснюється те палке захоплення, з яким уся Європа вітала падіння Бастилії. Коли фортецю захопили, в її стінах не було й десятка в'язнів; на той момент у англійських в'язницях мучились сотні боржників. Та вся Англія раділа тріумфові французького народу із завзяттям, з першого погляду незрозумілим для англійців двадцятого століття. Проте якщо трохи поміркувати, то причина настроїв, що панували тоді по всіх усядах у цивілізованому світі, стає доволі ясною. Бастилія сприймалась як зримий символ неправомірної влади. Її падіння відчутно — й по-справжньому відчутно — провістило решті Європи про верховенство права (*rule of law*), яке вже існувало в Англії¹⁰.

⁹ Слід зауважити, що навіть після засідання Генеральних Штатів король вочевидь не бажав повністю відмовлятися від повноважень, які він мав завдяки можливості видавати *lettres de cachet*. Див.: «Déclaration des intentions du Roi», ст. 15; Plouard, «Les Constitutions Françaises», стор. 10.

¹⁰ Щодо думок англійців з приводу рабського стану французів див.: Goldsmith, «Citizen of the World», III, лист IV; там само, у листі XXXVII, стор. 143, вказано на контраст між стратою лорда Феррерса (Ferrers) та безкарністю французького дворянина, якому зійшло

Коли ми говоримо про «верховенство права» (*rule of law*) як характерну рису нашої країни, то другий момент, який при цьому маємо на увазі¹¹, полягає не лише в тому, що в нас жодна людина не перебуває понад законом, але і в тому (це інша річ), що тут кожна людина, незалежно від свого рангу чи суспільного стану, підпорядкована звичайному праву (*the ordinary law*) королівства, і на неї поширюється юрисдикція звичайних судів.

В Англії ідея юридичної рівності, тобто загального підпорядкування всіх суспільних класів єдиному праву, що застосовується звичайними судами, доведена до стану найвищих можливостей. У нас кожна посадова особа, від прем'єр-міністра до констебля чи збирача податків, несе таку ж відповідальність за кожну вчинену без юридично підстави дію, як і будь-який інший громадянин. «Повідомлення» рясніють випадками притягнення посадових осіб до судової відповідальності і засудження їх як приватних осіб до покарання або сплати відшкодування за дії, вчинені ними як посадовцями, проте з перевищенням їхніх законних повноважень. Губернатор колонії¹², державний секретар¹³, військовий офіцер¹⁴ та будь-які підлеглі, навіть якщо виконують накази своїх службових начальників, все одно відповідають за будь-яку дію, не дозволену законом, як і будь-яка приватна, не посадова особа. Щоправда, деякі службові особи, як-от, наприклад, солдати¹⁵ чи священники державної церкви, в Англії, так само як і деінде, підпорядковані праву, дія якого не поширюється на громадян, і в певних випадках підсудні трибуналам, чия юрисдикція не поширюється на інших співвітчизників,

з рук вчинене ним убивство, тому що він був родичем королівської сім'ї; щодо загальних настроїв у Європі див.: Tocqueville, «Œuvres Complètes», VIII, стор. 57—72. Ідея влади закону в цьому розумінні нерозривно або принаймні тісно пов'язана з відсутністю будь-яких розподільчих функцій як у коронованої особи, так і в її слуг. Див.: «Біль про права», преамбула 1, Stubbs, «Select Charters» (2-е вид.), стор. 523. Пор.: «Miller v. Knox», 6 Scott, 1, «Attorney-General v. Kissane», 32 L. R. Ir. 220.

¹¹ Щодо цього значення див. стор. 110, *ante*.

¹² «Mostyn v. Fabregas», Cowp. 161; «Musgrave v. Pulido», 5 App. Cas. 102; «Governor Wall's Case», 28 St. Tr. 51.

¹³ «Entick v. Carrington», 19 St. Tr. 1030.

¹⁴ «Phillips v. Eyre», L. R., 4 Q. B. 225.

¹⁵ Щодо юридичного становища солдатів див. розділи VIII і IX, *post*.

тобто вчинки посадовців регулюються певною мірою ще й, так би мовити, службовим законом. Та ця обставина ніяким чином не суперечить принципів, згідно з яким усі люди в Англії підпорядковані праву королівства; адже хоча для солдата чи священика його служба і пов'язана з юридичними обов'язками, які не поширюються на інших людей, все ж він (загалом кажучи) при цьому не звільнений від обов'язків звичайного громадянина.

Англієць, звичайно ж, гадає, що верховенство права (*rule of law*) (в тому розумінні, в якому ми зараз використовуємо цей термін) є властивістю, притаманною всім цивілізованим суспільствам. Та це припущення помилкове. Більшість європейських народів справді до кінця вісімнадцятого століття завершили ту стадію розвитку (з якої Англія вийшла ще до кінця шістнадцятого століття), коли дворяни, священики та деякі інші особи могли нехтувати правом. Та навіть зараз далеко не в усіх континентальних країнах всі особи підпорядковані одному й тому ж самому праву чи суди займають верховне становище в системі держави. Якщо поглянути на Францію як на типову континентальну державу, то можна доволі справедливо стверджувати, що посадовці — це поняття тут стосується всіх осіб, що перебувають на службі в державі, — є (або були) в зв'язку із посадами які вони обіймали, вилучені з-під юрисдикції звичайних судів і підпадають у певному відношенні під дію офіційного закону, який застосовується державними органами¹⁶.

Проте залишається ще третє, відмінне від попередніх розуміння «верховенства права» (*rule of law*) чи переважання правного духу (*predominance of the legal spirit*) як особливого атрибуту англійських інститутів. Ми можемо стверджувати, що конституція просякнута верховенством права (*pervaded by the rule of law*), на тій підставі, що загальні принципи конституції (наприклад, що стосується права на особисту свободу чи права на публічні зібрання) у нас є наслідком судових рішень, які визначають права приватних

¹⁶ Див. розділ XI, де показано контраст між владою закону та іноземним адміністративним законом.

осіб у конкретних справах, що постали перед судом¹⁷, водночас, як випливає з багатьох зарубіжних конституцій, надана правам особи гарантія (як така) є наслідком, або видається наслідком, загальних принципів конституції.

Це принаймні часткове підтвердження того факту, на який туманно натякається в нині популярному, проте оманливому твердженні, згідно з яким «конституція не створювалась, а виросла». Якщо сприймати цей афоризм буквально, то він безглуздий.

«Політичні інститути (хоча цим твердженням інколи й нехтують) створені людьми, зобов'язані своїм виникненням і всім своїм існуванням людській волі. Не могло бути так, щоб люди прокинулись одного літнього ранку і виявили їх паростки. Не нагадують вони й дерева, котрі, якщо вже їх посадили, «постійно ростуть», поки люди «сплять». На кожній стадії свого існування вони стають такими, якими є, завдяки добровільній діяльності людини»¹⁸.

Хай це й так, проте догма, згідно з якою форма правління є чимось на кшталт самовільного утворення, настільки тісно пов'язаного з життям народу, що його навряд чи можна вважати продуктом людської волі та енергії, все ж, попри свою загальність і неточність, привертає увагу до того факту, що певні державні облаштування, і серед них англійська конституція, не були створені одним помахом: їх аж ніяк не є наслідком законодавчої діяльності в звичайному розумінні цього терміна, адже вони стали плодами суперечок, що велися в судах стосовно окремих осіб. Коротше кажучи, нашу конституцію витворено суддями, і вона має всі риси — хорошого і поганого права витвореного суддями.

¹⁷ Поп.: «Calvin's Case», 7 Coke, Rep. 1; «Campbell v. Hall», Cowp. 204; «Wilkes v. Wood», 19 St. Tr. 1153; «Mostyn v. Fabregas», Cowp. 161. Парламентські декларації про закон, такі як «Петиція про право» та «Білль про права», мають певну спорідненість із судовими рішеннями.

18 Mill, «Representative Government», стор. 4.

Звідси випливають варті уваги розбіжності між конституцією Англії та конституціями більшості країн.

В англійській конституції відсутні ті проголошення чи визначення прав, які так любі зарубіжним конституціоналістам. Більше того, принципи, які можна виявити в англійській конституції (подібно до всіх максим), встановлені судовим законодавством; вони є простими узагальненнями, які випливають із рішень чи суддівської позиції, що не є нормоустановчою за своїм характером, а також випливають із актів законодавства парламенту, які будучи виданими для задоволення скарг особливого характеру, мають велику подібність до судових рішень та, по-суті, є рішеннями, виголошеними Високим Судом Парламенту (*High Court of Parliament*). Якщо сформулювати ту ж думку трохи інакше, то відношення прав особи до принципів конституції на практиці в таких країн, як Бельгія, де конституція є результатом законодавчого акту, не зовсім таке, як у Англії, де сама конституція заснована на судових рішеннях. У Бельгії, яку можна вважати типовим прикладом тих країн, що мають конституцію, створену шляхом продуманої законодавчої дії, правильним є твердження, що права людей на особисту свободу випливають із конституції чи гарантуються нею. Натомість у Англії правонаособистусвободуєскладовою частиною конституції, тому що воно забезпечується рішеннями суддів, ухвалених на основі розширеного тлумачення або на основі підтвердження того, що міститься в актах «*Habeas Corpus*». Якби можна було застосувати закони логіки до питання права, то відмінність між конституцією Бельгії та англійською конституцією можна було б описати так: у Бельгії права особи є дедукціями, виведеними з принципів конституції, тоді як у Англії - так звані принципи конституції є індукціями, або узагальненнями, побудованими на конкретних рішеннях, стосовно прав даних осіб, оголошених судами.

Безперечно, це суто формальна відмінність. Свобода добре захищена як у Бельгії, так і в Англії, і допоки це так, не має принципового значення, але убезпечення особи від усіх ризиків свавільного

арешту, — чи що свобода особи гарантована конституцією, чи що право на особисту свободу або, іншими словами - захист від свавільного арешту, становить частину конституції, через те що воно гарантоване звичайним правом країни. Та хоча ця суто формальна відмінність сама по собі не є важливою, за неодмінної умови, що права особи справді забезпечено, — однак питання того, чи право на особисту свободу совісті є захищеним насправді, великою мірою залежить від відповіді на те, чи люди, які свідомо або несвідомо збудували конституцію своєї країни, почали з дефініцій або проголошення прав, чи - з творення юридичних засобів захисту, за допомогою яких ці права можна було б застосувати або забезпечити? Що ж, більшість зарубіжних творців конституцій починали з декларування прав. За це їм часто незаслужено докоряли. Вони йшли таким шляхом найчастіше під тиском обставин і з тих міркувань, що закладати загальні принципи права є правильною і природною функцією законодавців. Однак достатньо хоч би трохи заглибитися в історію, щоб показати, що зарубіжні конституціоналісти, займаючись визначенням прав, не надавали достатньої уваги безумовній необхідності завбачати необхідні засоби юридичного захисту, за допомогою яких проголошені ними права можна було б реалізувати. Конституція 1791 року проголосила свободу совісті, свободу преси, свободу публічних зібрань і встановила відповідальність владних посадовців¹⁹. Та в історії людства не було такого періоду, коли б кожне з цих прав окремо і всі разом були б настільки мало захищеними, можна було б навіть сказати — не існували зовсім, як за часів піднесення Французької революції. Тож спостерігач цілком вправі засумніватись, чи ж велика частина тих свобод та прав навіть зараз настільки міцно захищена у Французькій республіці, як за умов англійської монархії. З іншого боку, через англійську конституцію пролягає нерозривний зв'язок між засобами реалізації права і самим правом, яке має бути реалізоване, що становить міцну сторону судового законодавства. Афоризм «*ubi jus ibi remedium*» (де право там і засіб його захисту) під цим кутом зору є дещо більшим від

¹⁹ Див.: Plouard, «Les Constitutions Français», стор. 14—16; Duguit et Monnier, «Les Constitutions de la France» (2-е вид.), стор. 4, 5.

простої тавтологічної формули. Стосовно конституційного права — воно означає, що англійці, зусиллями яких поступово було вибудовувано коло законів та інститутів, які ми називаємо конституцією, набагато сильніше зосередились на забезпеченні засобів правового захисту для застосування конкретних прав або (що є практично тим самим, якщо подивитися з іншого боку) для унеможливлення відвертих несправедливих вчинків, ніж на будь-якій формі проголошення прав людини чи прав англійців. Акти «*Habeas Corpus*» не проголошують жодного принципу і не дають визначення жодного з прав, проте для практичних цілей вони є вартими сотень конституційних статей, що гарантують свободу особи. Не слід також вважати, що цей зв'язок між правами та засобами правового захисту, який залежить від духу права, котрим пронизані англійські інститути, несумісний з існуванням писаної конституції чи навіть з існуванням конституційних декларацій прав. Конституцію Сполучених Штатів та конституції окремих штатів втілено в формі писаних чи друкованих документів і вони містять декларації прав²⁰. Проте державні діячі Америки продемонстрували здібності яким не має рівних у впровадженні засобів для забезпечення юридичної гарантії прав, проголошених американськими конституціями. Верховенство права (*the rule of law*) — така ж яскрава ознака Сполучених Штатів, як і Англії.

²⁰ «Петиція про право» та «Біль про права», як і американські декларації прав, містять, можна сказати, прокламації загальних принципів, що нагадують декларації прав, відомі іноземним конституціоналістам, і особливо знамениту «Декларацію прав людини» («*Declaration des Droits de l'Homme et du Citoyen*») 1789 р. Проте англійські та американські декларації, з одного боку, та іноземні декларації про права, з іншого, хоча й вочевидь схожі між собою, по суті варті уваги завдяки контрасту, а не схожості між ними. «Петиція про право» та «Біль про права» — не стільки «декларації прав» в іноземному значенні цього терміна, скільки акти судового осуду претензій або практик королівського двору, котрі при цьому проголошуються незаконними. Неважко побачити, що кожен або майже кожен пункт у цих двох знаменитих документах заперечує ту чи іншу конкретну претензію, висловлену і втілену в життя з посиланням на прерогативу. Безсумнівно, декларації, що містяться в американських конституціях, справді схожі на континентальні декларації прав. Вони є продуктом ідей вісімнадцятого століття; проте вони, як доведено, мають конкретну мету — здійснення законного контролю за діяльністю законодавців за допомогою статей конституції.

Далі, такий важливий наслідок має той факт, що в багатьох іноземних країнах права громадян (наприклад, право на особисту свободу) залежать від конституції, тоді як в Англії конституційне право трохи інше, ніж узагальнення прав, що їх суди забезпечують особам. Загальні права гарантовані конституцією, можуть бути зупиненими, і таке постійно трапляється в зарубіжних країнах. Права ці є чимось стороннім для звичайної юридичної процедури і незалежними від неї. Проголошення бельгійською конституцією того, що особисту свободу «гарантовано», свідчить, що там бачення прав особи дуже відмінне від того, як ці права розглядаються англійськими юристами. Адже ми навряд чи скажемо, що одне право гарантоване більше від іншого. Свобода від свавільного арешту, право на вираження власної думки з усіх питань (пов'язане з відповідальністю, яка передбачає відшкодування шкоди за наклеп та покарання за висловлювання підривного чи богохульного характеру), а також право розпоряджатися власним майном — англійцям видаються такими, що мають одну і ту ж основу, а саме, право країни. Фраза про те, що конституція «гарантує» для одного класу прав більший захист ніж для іншого, для англійця є чимось неприродним і позбавленим сенсу. Натомість у бельгійській конституції такі слова мають певне значення. Вони означають, що жоден закон, який втручається в особисту свободу, не може бути прийнятим без відповідної зміни до конституції, здійсненої в особливий спосіб, як єдиним законним способом внесення змін чи доповнень до конституції. Та не на це нам треба звернути безпосередню увагу. Нам слід відзначити, що там, де право на особисту свободу є наслідком, виведеним із принципів конституції, справді може статися, що це право може бути зупинене чи взагалі відібране нами. З іншого боку, право на особисту свободу є складовою частиною конституції, тому що воно є властивістю звичайного права країни, це право є таким, що його важко знищити без цілковитої революції в інститутах та способі життя нації. Щоправда, так зване «зупинення Акта *Habeas Corpus*» певною мірою схоже на те, що в зарубіжних країнах називається «зупиненням конституційних гарантій». Та все ж акт парламенту, що зупиняє акт *Habeas Corpus* є зовсім не тим, на що вочевидь вказує його

відома назва; і хоча це доволі серйозний захід, та все ж фактично його суть зводиться до зупинення дії одного окремого засобу захисту особистої свободи. Хай дія акта «*Habeas Corpus*» і зупинена, та все ж англійці можуть користуватися майже всіма правами громадян. Оскільки конституція ґрунтується на верховенстві права (*rule of law*), зупинення конституції, якщо таке можна собі уявити, означало б у нас не що інше, як революцію.

Отже, те «верховенство права (*rule of law*)», яке є фундаментальним принципом конституції, має три значення; іншими словами, його можна розглядати з трьох різних точок зору.

Воно означає, перш за все, абсолютне верховенство, або панування, звичайного права як протилежність впливу свавільної влади і виключає існування свавільності, виключних чи навіть широких дискреційних повноважень державної влади. Англійці перебувають під владою права, і лише права; у нас людина може бути покарана за порушення права, і ні за що інше.

Далі, це означає рівність перед законом, тобто рівне підпорядкування усіх класів звичайному законові країни, який застосовується звичайними судами; «верховенство права (*rule of law*)» в цьому сенсі виключає ідею будь-якого звільнення посадовців чи інших осіб від обов'язку підкорятись законові, який поширюється на інших громадян, чи від відповідальності перед звичайними судами; у нас не може бути нічого, що можна було б фактично прирівняти до «адміністративного права» (*droit administratif*) чи «адміністративних судів» (*tribunaux administratifs*) у Франції²¹. Ідея, що лежить в основі «адміністративного права», відомого іноземним країнам, полягає в тому, що справи та спори, що стосуються влади чи її службовців, не перебувають в юрисдикції цивільних судів і повинні розглядатись особливими та більш-менш офіційними органами. Ця ідея цілковито невідома праву Англії і насправді, в своїй основі не сумісна з нашими традиціями та звичаями.

²¹ Див. розділ XII.

І нарешті, поняття «верховенства права (*rule of law*)» може вживатись як формула для вираження того факту, що в нас конституційне право, тобто правила, які в зарубіжних країнах природно складають частину конституційного кодексу, є не джерелом, а наслідком прав осіб, як їх визначили і застосовують суди; того, що, коротко кажучи, у нас принципи приватного права були настільки розвинуті в результаті діяльності судів та парламенту, що вони визначають навіть статус Корони та її слуг; отже, конституція є наслідком звичайного права країни.

Втім, загальні міркування про природу верховенства права (*rule of law*) дають нам дуже мало. Якщо ми бажаємо зрозуміти, що насправді означає цей принцип в усіх його окремих аспектах та проявах, ми повинні спробувати простежити його вплив через деякі з головних положень конституції. Найкраще зробити це, уважно дослідивши яким чином право Англії дає собі раду в таких питаннях, як право на особисту свободу²², право на свободу вираження думки²³, право на публічні зібрання²⁴, застосування військового стану²⁵, права та обов'язки армії²⁶, збір та витрати суспільних доходів²⁷, а також відповідальність міністрів²⁸. Далі, справжню природу верховенства права в тій формі, в якій вона існує в Англії, буде продемонстровано у порівнянні з ідеєю *droit administratif*, тобто адміністративного права, що поширена в багатьох континентальних країнах²⁹. Кожну з цих тем буде послідовно розглянуто. Однак мета цього трактату, як має пам'ятати читач, полягає не в тому, щоб надати детальну й повну інформацію, наприклад, щодо актів «*Habeas Corpus*» чи інших законодавчих документів, які захищають свободу підданців, а лише в тому, щоб показати,

²² Розділ V.

²³ Розділ VI.

²⁴ Розділ VII.

²⁵ Розділ VIII.

²⁶ Розділ IX.

²⁷ Розділ X.

²⁸ Розділ XI.

²⁹ Розділ XII.

що перелічені вище головні підзаголовки конституційного права — ці, так би мовити, «статті» конституції — водночас і керуються ідеєю верховенства права країни, і свідчать про її реалізацію в усіх англійських інститутах³⁰. Якщо колись у майбутньому конституційне право буде кодифіковано, кожне із згаданих мною питань розглядатиметься у відповідних розділах цього кодексу. Багато з цих питань фактично розглянуті в писаних конституціях інших країн, зокрема в статях бельгійської конституції, у якій, як зазначено вище, по суті, вдало резюмовано головні правила англійського конституціоналізму. Тож надалі для ілюстрації тієї чи тієї теми нам буде зручно взяти статтю бельгійської або якоїсь іншої конституції, у якій ідеться про розглядуване питання, наприклад, про право на особисту свободу, і подивитись, наскільки принцип, закладений там, визнається законом Англії, а якщо визнається повною мірою, то за допомогою яких засобів наші суди його додержують чи втілюють у життя. Одна з причин неповного розуміння конституційного права полягає в тому, що ми надто рідко порівнюємо його з конституційними положеннями інших країн. Тут, як і деінде, порівняння необхідне для визнання.

³⁰ Нині правило про однаковий закон для всіх опинилося в Англії перед лицем нової загрози. «Законодавча влада визнала за потрібне», — пише сер Ф. Полок, «прийнявши Акт по торгові спори від 1906 р., надати надзвичайний імунітет групам як роботодавців, так і робітників, а також, до певної міри, і особам, що представляють їхні інтереси. Юридична наука вочевидь не має жодного стосунку до цієї силової емпіричної операції політичної влади, і нам залишається лише сподіватися, що в заморських юрисдикціях продовжиться юридичний розгляд тих проблем, які наші суди намагались (і, як відомо, доволі-таки успішно) вирішити згідно з принципами правосуддя». — Pollock, «Law of Torts» (8-е вид.), стор. V.

ДЖОН РОЛЗ

Джон Ролз (1921-2002) — відомий американський філософ XX ст., професор політичної філософії.

Навчався і захистив дисертацію в Принстонському університеті, потім отримав стипендію Фулбрайта на навчання в Оксфорді.

Повернувшись до США працював в Корнельському університеті, потім отримав штатну посаду в Массачусетському технологічному інституті.

У 1964 році почав викладати в Гарвардському університеті, де працював майже 40 років.

Вважається, що публікація «Теорії справедливості» в 1971 році спричинила відродження академічних досліджень у політичній філософії.

Ця праця викликала значний інтерес науковців з різних галузей знань:

економістів, юристів, політологів, соціологів, теологів.

Унікальність дослідження Ролза полягає в тому, що воно цитується як у рішеннях американських судів, так і в промовах англійських політиків.

ТЕОРІЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ

38. Верховенство права

Тепер я хочу розглянути права особи з точки зору їх захищеності принципом верховенства права¹. Як і раніше, я маю намір не лише пов'язати ці поняття з принципами справедливості, а й прояснити зміст первинності свободи. Я вже відзначав (§10), що концепція формальної справедливості, неухильного і безстороннього застосування суспільних правил, стає верховенством права, коли застосовується у правовій системі. Одним із різновидів несправедливої дії є неспроможність суддів та інших осіб, наділених владними повноваженнями, застосувати належне правило чи правильно його витлумачити. Суть проблеми краще зрозуміти, якщо звернутись не до кричущих порушень, прикладами яких є хабарництво та корупція, не до зловживання правовою системою з метою переслідування політичних ворогів, а до тонких проявів передсуду та упередженості, оскільки вони призводять до суттєвої дискримінації певних груп у судовому процесі. Неухильне й безсторонне — і в цьому розумінні чесне — застосування права можна назвати «справедливістю як закономірністю». Це словосполучення багатше за змістом, ніж «формальна справедливість».

Отже, верховенство права вочевидь тісно пов'язане із свободою. Ми можемо переконатися в цьому, якщо розглянемо поняття правової системи та її тонкі зв'язки з приписами, визначальними для справедливості як закономірності. Правова система — це зобов'язуюча сукупність суспільних правил, спрямованих на

¹ У загальному вигляді це питання розглянуто у: Lon Fuller, «The Morality of Law», Нью-Хейвен, «Yale University Press», 1964, ч. II. Концепція принципів рішень в царині конституційного закону розглядається у: Herbert Wechsler, «Principles, Politics, and Fundamental Law», Кембридж, «Harvard University Press», 1961. Щодо використання юридичних форм і зловживання ними в політиці див.: Otto Kirchheimer, «Political Justice», Принстон, «Princeton University Press», 1961 і J. N. Shklar, «Legalism», Кембридж, «Harvard University Press», 1964, ч. II. Філософський виклад питання дано у: J. R. Lucas, «The Principles of Politics», Оксфорд, «The Clarendon Press», 1966, стор. 106—143.

раціонально мислячих індивідів з метою регулювання їхньої поведінки і створення основ для суспільної взаємодії. Коли ці правила справедливі, вони формують підґрунтя для розумних очікувань. Вони створюють передумови, на підставі яких люди можуть покладатись одне на одного, а також протестувати, коли їхні очікування не було виправдано. Якщо підстави таких вимог є сумнівними, такими ж будуть і межі людських свобод. Звичайно, іншим правилам також притаманно чимало з цих рис. Правила ігор та правила приватних об'єднань так само спрямовані на раціонально мислячих індивідів з тим, щоб упорядкувати їхню діяльність. Якщо ці правила чесні та справедливі, то зобов'язання, які виникнуть, після того як люди погодяться на такі домовленості й приймуть вигоди, що виникнуть унаслідок таких домовленостей, становитимуть підґрунтя для розумних очікувань. Що відрізняє правову систему — це її всеосяжність та її регулятивні повноваження стосовно інших утворень. Визначені нею конституційні органи зазвичай мають виключне право щонайменше на застосування крайніх форм примусу. Ті види примусу, що їх мають право застосовувати приватні об'єднання, суворо обмежені. Більше того, правопорядок має вирішальний вплив на певних чітко визначених територіях. Він також відзначається широким діапазоном регламентованих ним видів діяльності і фундаментальним характером тих інтересів, що їх він покликаний захищати. Зазначені риси просто відображають той факт, що закон визначає базову структуру, у рамках якої здійснюються всі інші види діяльності.

Виходячи з того, що правопорядок є системою суспільних правил, спрямованих на раціонально мислячих індивідів, ми можемо пояснити приписи справедливості, що асоціюються з верховенством права. Це ті приписи, яких би дотримувалася будь-яка система правил, котра повною мірою втілювала би поняття правової системи. Звичайно, це не означає, що існуючі закони в усіх випадках неодмінно відповідають цим приписам. Ці максими впливають з уявлення про певний ідеал, до якого, як очікується, мають наближатися закони — принаймні більша їх частина. Якщо відхилення від спра-

ведливості як закономірності надто великі, може постати серйозне питання про те, чи не існує система права як протилежність до набору конкретних наказів, що мають на меті сприяння інтересам диктатора чи ідеального великодушного деспота. Часто на це питання немає чіткої відповіді. Сенс представлення правопорядку як системи суспільних правил полягає в тому, що такий підхід дає нам змогу вивести приписи, пов'язані з принципом законності. Більше того, ми можемо сказати, що, за рівності інших умов, один правопорядок забезпечується більш справедливо, ніж інший, якщо перший точніше відповідає приписам верховенства права. Він забезпечить надійніше підґрунтя для свободи і стане ефективнішим засобом організації схем взаємодії. Та оскільки ці приписи гарантують лише безсторонне і неухильне виконання правил, то якими б ті не були, вони сумісні з несправедливістю. Обмеження, які вони накладають на основну структуру, хоч і доволі слабкі, та аж ніяк не такі, якими можна нехтувати.

Почнімо з припису, згідно з яким «слід» (*ought*) означає «можна» (*can*). Цей припис відображає кілька очевидних рис правових систем. Перш за все, дії, що їх вимагають чи забороняють норми закону, мають бути такими, щоб можна було обґрунтовано очікувати, що люди спроможні виконувати їх або утримуватись від них. Система норм, спрямована на раціонально мислячих індивідів з метою упорядкування їхньої поведінки, стосується того, що вони спроможні зробити чи не зробити. Вона не повинна зобов'язувати робити те, що не може бути зроблено. По-друге, ідея про те, що «слід» означає «можна», відображає й ту думку, що особи, які приймають закони й віддають накази, роблять це з добрими намірами. Законодавці, судді та інші задіяні в системі посадовці повинні вірити в те, що законів можна дотримуватись; вони також повинні допускати, що будь-які накази, видані ними, можна виконати. Більше того, недостатньо, щоб представники влади діяли з добрими намірами; потрібно, щоб наявність добрих намірів визнавалася тими, на кого поширюється дія нормативних актів ними виданих. Закони та розпорядження сприймаються саме як закони та розпорядження лише за умови, коли існує загальне пере-

конання, що їх можна дотримуватись та виконувати. Якщо ж це під питанням, то дії влади, ймовірно, мають на меті не упорядкування поведінки, а щось інше. Насамкінець, цей припис передбачає вимогу, щоби правова система визнавала неможливість дії як виправдання або щонайменше як пом'якшуючої обставини. У зобов'язуючих нормах правова система не може вважати нездатність до виконання несуттєвою обставиною. На свободу ліг би нестерпний тягар, якби сфера юридичної відповідальності не обмежувалася зазвичай лише тими діями, виконувати чи не виконувати які в наших силах.

Верховенство права також передбачає припис, згідно з яким подібні справи потребують подібних тлумачень. Люди не могли б регулювати свої дії за допомогою правил, якби цей припис не виконувався. Безперечно, це розуміння не веде нас досить далеко. Справді, ми повинні припустити, що критерії подібності дані самими юридичними нормами і принципами, які використовуються для їх тлумачення. Та все ж припис, що у схожих випадках рішення повинні бути схожими, значно обмежує дискреційне право суддів та інших представників влади. Цей припис примушує їх обґрунтовувати відмінності, що їх вони проводять між людьми, за допомогою посилань на відповідні правові норми та принципи. У будь-якому окремому випадку, коли правила є зовсім складні й потребують тлумачення, може виявитися, що виправдати свавільне рішення доволі-таки легко. Та зі збільшенням кількості справ стає дедалі важче конструювати правдоподібні обґрунтування упереджених рішень. Звичайно, вимога послідовності поширюється на тлумачення всіх правил і на обґрунтування на всіх рівнях. Зрештою, стає дедалі важче формулювати розважливі аргументи для дискримінаційних рішень, а спроби зробити це виглядають усе менш і менш переконливими. Цей припис також застосовується при вирішенні справ, що стосуються рівності, тобто у випадках, коли застосування усталеного правила призводить до несподіваних проблем і виникає потреба зробити виняток з такого правила. Та тут є одне застереження: оскільки між цими винятковими справами немає чіткої лінії розмежування, бувають моменти — скажімо, пов'язані з тлумаченням, — коли

будь-яка відмінність може стати вирішальною. У таких випадках спрацьовує принцип авторитарного рішення, і достатнім виявляється вплив прецеденту або проголошеного вироку².

Припис, відповідно до якого на кожний проступок є закон (дослівно «немає злочину без закону» — «Nullum crimen sine lege»), і вимоги, які з нього випливають, — це також наслідки уявлення про правову систему. Відповідно до цього припису, необхідно, щоб закони були відомими й обов'язково оприлюдненими, щоб їхній зміст був чітко визначеним, щоб законодавчі акти мали загальний характер як у формулюванні, так і в змісті і не використовувались спеціально для заподіяння шкоди конкретним особам, яких при цьому може бути відкрито названо (закони про позбавлення громадянських та майнових прав за державну зраду), щоб давалось чітке визначення принаймні найважчим проступкам, і щоб карні закони не мали зворотної дії на шкоду тим, що підпадають під їх дію. Цих вимог належить дотримувати, коли йдеться про регулювання поведінки за допомогою суспільних правил. Адже якщо, скажімо, законодавчі акти нечітко визначають, що саме вони вимагають і що забороняють, то громадянин не знає, як йому поводитись. Крім того, якщо інколи все ж приймаються закони, що стосуються позбавлення прав і мають зворотну дію у часі, вони не повинні бути визначальними чи характерними рисами системи, якщо тільки така система не переслідує якусь іншу мету. Тиран може змінювати закони без попередження і карати (якщо це слово тут доречне) своїх підданих відповідним чином, тому що дістає задоволення, спостерігаючи за тим, скільки часу потрібно підданам для того, щоб, спостерігаючи за запровадженими ним покараннями, вирахувати сутність нових правил. Проте ці правила не становили би правової системи, оскільки вони не сприяли б упорядкуванню соціальної суспільної поведінки шляхом формування підґрунтя для законних очікувань.

² Див.: Lon Fuller, «Anatomy of the Law», Нью-Йорк, «The American Library», 1969, стор. 182.

Нарешті, є ще такі приписи, що визначають поняття природної справедливості. Це вказівки, покликані зберегти чесність судового процесу³. Якщо закони — це директиви, адресовані раціонально мислячим індивідам з метою скеровувати їх поведінку, то суди повинні дбати про те, щоб ці правила застосовувалися і втілювалися у життя належним чином. Необхідно, щоб зусилля, докладені для того, щоб з'ясувати, чи мало місце порушення і щоб накласти відповідне покарання, були свідомими та добросовісними. Тож правова система повинна створити умови для забезпечення належного судового процесу та слухання справ; вона повинна містити систему доказування, що гарантує розумність судових процедур. Хоч ці процедури можуть бути різними, верховенство права вимагає певної форми належної судової процедури, тобто розумно розробленої процедури, що має на меті встановлення істини, у спосіб, що є сумісним з іншими аспектами правової системи тобто з'ясування того, чи мало місце порушення і за яких обставин. Наприклад, судді повинні бути незалежними і безсторонніми, і жоден не може бути суддею у справі, в якій він сам є стороною. Судові процеси мають бути справедливими й відкритими, але при тому не стати упередженими під впливом обуреної публіки. Приписи природної справедливості мають гарантувати, що правопорядок підтримуватиметься безсторонньо і постійно.

Тепер зв'язок між верховенством права та свободою видно досить чітко. Свобода, як я сказав, є комплексом прав і обов'язків, визначених інститутами. Різні свободи визначають дії, які ми можемо обрати, якщо забажаємо, і яким інші зобов'язані не перешкоджати, якщо таке зобов'язання випливає з природи даного виду свободи⁴.

³ Це розуміння природної справедливості традиційне. Див.: Н. Л. А. Hart, «The Concept of Law», Оксфорд, «The Clarendon Press», 1961, стор. 156, 202.

⁴ Можна сперечатися щодо того, чи ця точка зору правильна щодо всіх прав, наприклад, права підбирати предмет, про втрату якого не заявлено. Див.: Н. Л. А. Hart у «Philosophical Review», т. 64, стор. 179. Проте, напевно, вона досить правильна в межах поставлених тут цілей. Деякі з основних прав є водночас правами, які можна назвати конкурентними, — наприклад, право брати участь у громадських справах і впливати на прийняття політичних рішень, — та водночас кожна людина має обов'язок поводитись певним чином. Цей обов'язок передбачає, так би мовити, чесну політичну поведінку, тож його порушення є свого роду перешкоджанням. Як ми бачили, конституція націлюється на встановлення

Та якщо порушується припис, що немає злочину без закону, — скажімо, з тієї причини, що закони не є чітко і точно сформульованими, — тоді, відповідно, не можна чітко й точно зрозуміти, що саме ми вільні робити. Межі нашої свободи невизначені. І в межах цієї невизначеності свободу обмежує розумний страх скористатися нею. Такого ж роду наслідки супроводжують випадки, коли подібні справи не тлумачаться подібно, коли судовому процесові бракує необхідної чесності та справедливості, коли закон не вважає неможливість вчинення певних дій підставою звільнення від відповідальності і т.д. Тож принцип законності має надійне підґрунтя — згоду раціонально мислячих індивідів установити для себе максимально можливий однаковий рівень свободи. Задля впевненості у тому, що вони володіють свободами і можуть їх реалізовувати, громадяни впорядкованого суспільства напевно хотітимуть утвердження верховенства права.

Ми можемо дійти цього ж висновку і трохи іншим шляхом. Резонно припустити, що навіть в упорядкованому суспільстві повноваження уряду, пов'язані з примусом, до певної міри необхідні для забезпечення стабільності взаємодії у суспільстві. Справді, хоч людям і відомо, що вони поділяють загальноприйняте значення справедливості і що кожен бажає дотримуватися існуючих домовленостей, все ж вони можуть не повністю довіряти один одному. Вони можуть підозрювати, що хтось із них не виконує своїх зобов'язань, а тому здатні піддатися спокусі перестати виконувати свої. Загальне усвідомлення таких спокус може врешті-решт призвести до краху всього устрою. Підозра, що інші не поважають своїх обов'язків і зобов'язань, посилюється від того, що, за відсутності офіційного тлумачення та механізмів примусу до виконання правил, особливо

системи, в рамках якої рівні політичні права, які чесно реалізуються і відповідно ціняться, скоріш за все, приведуть до справедливого і ефективного законодавства. Коли це доречно, ми можемо тлумачити те, що заявлено в тексті, саме в цьому руслі. Щодо цього моменту див.: Richard Wollheim, «Equality», «Proceedings of the Aristotelian Society», т. 56 (1955—1956), стор. 291 і далі. Якщо сформулювати інакше, то це право можна визначити як право намагатися зробити щось за певних обставин, які допускають чесну конкуренцію з боку інших. Нечесність стає типовою формою втручання.

легко знайти виправдання їх порушенню. Тож навіть за умов, відносно наближених до ідеальних, важко уявити собі, наприклад, ефективно діючу схему сплати прибуткового податку на добровільних засадах. Така домовленість не буде стабільною. Завдання санкціонованого офіційного тлумачення правил за сприяння сукупності санкцій саме й полягає в подоланні цієї нестабільності. Застосовуючи державну систему покарань, уряд усуває підстави вважати, що інші не виконують правил. Лише з цієї причини можна вважати, що завжди необхідний повелитель, який володіє засобами примусу, навіть попри те, що в упорядкованих суспільствах не передбачено суворих санкцій, а до того ж, можливо, ніколи й не виникне потреби в їх застосуванні. Радше існування ефективного карального механізму служить людям взаємною страховкою. Цю ідею та її обґрунтування можемо вважати тезою Гобса⁵ (§42).

Водночас, запроваджуючи таку систему санкцій, сторони, що беруть участь у конституційному договорі, мають зважати на її вади. Таких вад може бути принаймні два види: перший — це витрати на утримання відповідного органу, які покриватимуться, скажімо, із податкових надходжень; другий — загроза свободі пересічного громадянина, яка залежить від ймовірності того, що зазначені санкції будуть невинувато втручатися у свободу цього громадянина. Утворювати орган примусу доцільно лише тоді, коли вплив від вад загалом менший, ніж шкода від втрати свободи внаслідок нестабільності. За умови, що це саме так, найкращий варіант — той, за якого ці ризики будуть мінімальними. Ясно, що, за рівності інших умов, загрози свободі менші тоді, коли закон застосовується безсторонньо і неухильно, відповідно до принципу законності. Коли механізм примусу необхідний, вочевидь важливо точно визначити цілі його впливу. Знаючи, за які дії він карає, а також усвідомлюючи власну спроможність виконувати їх або утримуватись від них, громадяни можуть відповідним чином обирати спосіб дій. Той, хто дотримується проголошених правил, ніколи не повинен боятися, що його свободу буде обмежено.

⁵ Див. Thomas Hobbes, «Leviathan», розд. 13—18. А також: Howard Warrender, «The Political Philosophy of Hobbes», Оксфорд, «The Clarendon Press», 1957, розд. III, і D. P. Gauthier, «The Logic of Leviathan», Оксфорд, «The Clarendon Press», 1969, стор. 76—89.

З попередніх міркувань зрозуміло, що навіть для ідеальної теорії нам потрібна сукупність каральних санкцій, хай і дуже обмежена. Подібні засоби є необхідними з огляду на звичайні умови людського життя. Я стверджую, що принципи, якими обґрунтовуються ці санкції, є похідними від принципу свободи. Так чи інакше, ідеальна концепція демонструє в цьому випадку, як має бути організована неідеальна система; це також підтверджує припущення, що саме ідеальна теорія є фундаментальною. Ми також бачимо, що принцип відповідальності не ґрунтується на розумінні покарання як задоволення суспільного почуття обурення та потреби розплати, або як факту обвинувачення. Натомість цей принцип визнають на тій підставі, що він необхідний для самої свободи. Якщо громадяни не можуть знати, чого вимагає закон, і не мають реальної можливості брати його директиви до уваги, каральні санкції не повинні до них застосовуватись. Цей принцип є всього лише наслідком того, що правова система розглядається як сукупність суспільних правил, адресованих раціонально мислячим індивідам з метою регулювання їх взаємодії, а також наслідком надання свободі належного значення. Я переконаний, що такий погляд на відповідальність дає нам змогу пояснити більшість виправдальних та захисних тверджень, загальновідомих у кримінальному праві як *mens rea*⁶, і що цей погляд може слугувати дороговказом для правової реформи. Втім, тут недоречно розвивати ці тези⁷. Досить зауважити, що ідеальна теорія потребує сукупності каральних санкцій як засобу забезпечення стабільності і вказує, у який спосіб може спрацювати ця частина теорії часткової відповідності⁸. Зокрема, принцип свободи веде до принципу відповідальності.

⁶ Почуття вини.

⁷ З приводу цих моментів див. Н. Л. А. Hart, «Punishment and Responsibility», Оксфорд, «The Clarendon Press», 1968, стор. 173—183; тут я виходжу з поглядів цього автора.

⁸ Теорія часткової відповідності за Ролзом є протиположною теорії повної відповідності справедливості. Вона вивчає принципи, які визначають як ми повинні реагувати на несправедливість. Теорія часткової відповідності розглядає, зокрема, такі теми як теорія покарання, доктрина справедливої війни та обґрунтування шляхів протистояння несправедливим режимам починаючи від суспільної непокори та свідомого протесту і закінчуючи озброєним спротивом та революцією.

Моральні дилеми, що виникають у теорії часткової відповідності, також слід розглядати через призму пріоритету свободи. Зокрема, можна уявити несприятливі обставини, за яких допустимо менш рішуче вимагати дотримання приписів верховенства права. Наприклад, за деяких виняткових обставин людей можна буде притягати до відповідальності всупереч приписові про те, що «слід» означає «можна». Припустімо, що, розбурхані гострими релігійними антагонізмами, члени конкуруючих сект беруться за зброю і формують воєнізовані загони, готуючись до громадянського конфлікту. Побачивши, в якому напрямку розвиваються події, уряд може видати закон, що забороняє володіння вогнепальною зброєю (вважатимемо, що володіння нею проступком ще не є). І цей закон може передбачити, що достатнім доказом для обвинувачення буде виявлення зброї в помешканні підзахисного чи серед його майна, якщо він не зможе довести, що цю зброю підклав туди хтось інший. За винятком цього застереження, все інше — відсутність наміру, незнання про наявність зброї, відповідність догляду належним стандартам — проголошується несуттєвим. Стверджується, що визнання цих стандартних підстав для виправдання зробило б закон неефективним і непридатним для впровадження.

Тож хоча цей закон і порушує припис про те, що «слід» означає «можна», він може бути сприйнятий пересічним громадянином як менший ступінь утрати свободи — принаймні якщо передбачені ним покарання не будуть надто суворими. (Тут я припускаю, що, скажімо, ув'язнення є радикальним обмеженням свободи, тож до уваги слід брати суворість передбачених покарань.) Якщо дивитись на ситуацію очима законодавців, то можна вирішити, що створення воєнізованих загонів, якому може запобігти прийняття закону, є набагато більшою загрозою для пересічного громадянина, ніж суворота відповідальності за володіння зброєю. Громадяни можуть підтримати цей закон як менше з двох лих, примирившись із тим, що хоч їх і можуть визнати винними за речі, яких вони не робили, та за будь-якого іншого розвитку подій ризику для їхньої свободи будуть ще більшими. Оскільки існують непримиренні роз-

біжності в поглядах, немає способів уникнути певних виявів того, що ми зазвичай сприймаємо як несправедливість. Усе, що можна зробити, — це обмежити ці несправедливості найменш несправедливим способом.

Висновок тут, знову-таки, той, що аргументи на користь обмеження свободи впливають із самого принципу свободи. Пріоритет свободи переносить нас — принаймні певною мірою — до теорії часткової відповідності. Справді, в розглянутій ситуації не йшлося про більше благо для декотрих за рахунок меншого блага для інших. Або ж про меншу свободу заради більших економічних та соціальних переваг. Натомість було зроблено посилання на загальне благо у формі рівності основних свобод пересічного громадянина. Несприятливі обставини та несправедливі замисли деяких осіб невідворотно тягне за собою визнання набагато меншого рівня свободи порівняно з тим, яким упорядковане суспільство. Будь-яка несправедливість у суспільному устрої неодмінно призведе до негативних наслідків; повністю нейтралізувати ці наслідки буде неможливо. Застосовуючи принцип законності, ми повинні мати на увазі всю сукупність прав та обов'язків, якими визначаються свободи, і відповідним чином коригувати її вимоги. Іноді нам, можливо, доведеться піти на певні порушення її приписів, щоб зменшити величину втрати свободи внаслідок неусувних соціальних пороків і звести несправедливість до того мінімуму, який можливий за наявних обставин.

**КОНВЕНЦІЯ
ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ
І ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД**

ДАТА ПІДПИСАННЯ: 04.11.50 р.

ДАТА РАТИФІКАЦІЇ: 17.07.97 р.
(текст ратифіковано із заявами та застереженнями)

ДАТА НАБУТТЯ ЧИННОСТІ: 11.09.97 р.

Із змінами і доповненнями, внесеними
Протоколом №11 від 11 травня 1994 року

Додатково див.
Перший Протокол від 20 березня 1952 року,
Протокол №2 від 6 травня 1963 року,
Протокол №4 від 16 вересня 1963 року,
Протокол №6 від 28 квітня 1983 року,
Протокол №7 від 22 листопада 1984 року,
Протокол №9 від 6 листопада 1990 року,
Протокол №12 від 4 листопада 2000 року,
Статус Конвенції станом на 25 березня 2002 року,
Протокол №14 від 13 травня 2004 року,
лист Міністерства закордонних справ України
від 27 квітня 2006 року №72/14-612/1-1291,
інформаційний лист Вищого господарського суду України
від 25 травня 2006 року №01-8/1173

Офіційний переклад¹

¹ Офіційний переклад затверджено Міністерством закордонних справ України 27 січня 2006 року.

Уряди держав — членів Ради Європи, які підписали цю Конвенцію,

беручи до уваги Загальну декларацію прав людини, проголошену Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 10 грудня 1948 року, беручи до уваги те, що ця Декларація має на меті забезпечити загальне та ефективне визнання і додержання проголошених у ній прав,

беручи до уваги те, що метою Ради Європи є досягнення тіснішого єднання між її членами і що одним із засобів досягнення цієї мети є забезпечення і розвиток прав людини та основоположних свобод,

знову підтверджуючи свою глибоку віру в ті основоположні свободи, які становлять підвалини справедливості та миру в усьому світі і які найкращим чином забезпечуються, з одного боку, завдяки дієвій політичній демократії, а з іншого боку, завдяки спільному розумінню і додержанню прав людини, від яких вони залежать,

сповнені рішучості, як уряди європейських держав, що є одностайними і мають спільну спадщину політичних традицій, ідеалів, свободи і верховенства права, зробити перші кроки для забезпечення колективного гарантування певних прав, проголошених у Загальній декларації, домовилися про таке:

Стаття 1

Зобов'язання поважати права людини

Високі Договірні Сторони гарантують кожному хто, перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в розділі I цієї Конвенції.

РОЗДІЛ І ПРАВА І СВОБОДИ

Стаття 2 Право на життя

1. Право кожного на життя охороняється законом. Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання.

2. Позбавлення життя не розглядається як таке, що вчинене на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили:

а) для захисту будь-якої особи від незаконного насильства;

б) для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою;

в) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання.

Стаття 3 Заборона катування

Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню.

Стаття 4 Заборона рабства і примусової праці

1. Нікого не можна тримати в рабстві або в підневільному стані.

2. Ніхто не може бути присилуваний виконувати примусову чи обов'язкову працю.

3. Для цілей цієї статті значення терміна «примусова чи обов'язкова праця» не поширюється:

а) на будь-яку роботу, виконання якої зазвичай вимагається під час призначеного згідно з положеннями статті 5 цієї Конвенції тримання в умовах позбавлення свободи або під час умовного звільнення;

б) на будь-яку службу військового характеру або — у випадку, коли особа відмовляється від неї з мотивів особистих переконань у країнах, де така відмова визнається, — службу, яка вимагається замість обов'язкової військової служби;

с) на будь-яку службу, що вимагається у випадку надзвичайної ситуації або стихійного лиха, яке загрожує життю чи благополуччю суспільства;

д) на будь-яку роботу чи службу, яка є частиною звичайних громадянських обов'язків.

Стаття 5

Право на свободу та особисту недоторканність

1. Кожен має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом:

а) законне ув'язнення особи після засудження її компетентним судом;

б) законний арешт або затримання особи за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом;

с) законний арешт або затримання особи, здійснене з метою допровадження її до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо

обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення;

d) затримання неповнолітнього на підставі законного рішення з метою застосування наглядових заходів виховного характеру або законне затримання неповнолітнього з метою допровадження його до компетентного органу;

e) законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне затримання психічнохворих, алкоголіків або наркоманів чи бродяг;

f) законний арешт або затримання особи з метою запобігання її недозволеному в'їзду в країну чи особи, щодо якої провадиться процедура депортації або екстрадиції.

2. Кожен, кого заарештовано, має бути негайно поінформований зрозумілою для нього мовою про підстави його арешту і про будь-яке обвинувачення, висунуте проти нього.

3. Кожен, кого заарештовано або затримано згідно з положеннями підпункту «с» пункту 1 цієї статті, має негайно постати перед суддею чи іншою посадовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і йому має бути забезпечено розгляд справи судом упродовж розумного строку або звільнення під час провадження. Таке звільнення може бути обумовлене гарантіями з'явитися на судові засідання.

4. Кожен, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або затримання під вартою, має право ініціювати провадження, в ході якого суд без зволікання встановлює законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним.

5. Кожен, хто є потерпілим від арешту або затримання, здійсненого всупереч положенням цієї статті, має забезпечене правовою санкцією право на відшкодування.

Стаття 6

Право на справедливий суд

1. Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або — тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, — коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя.

2. Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку.

3. Кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права:

а) бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього;

б) мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту;

в) захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або — за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника — одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя;

д) допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення;

е) якщо він не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею, — одержувати безоплатну допомогу перекладача.

Стаття 7

Нікого покарання без закону

1. Нікого не може бути визнано винним у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії чи бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення згідно з національним законом або міжнародним правом. Також не може бути призначене суворіше покарання ніж те, що підлягало застосуванню на час вчинення кримінального правопорушення.

2. Ця стаття не є перешкодою для судового розгляду, а також для покарання будь-якої особи за будь-яку дію чи бездіяльність, яка на час її вчинення становила кримінальне правопорушення відповідно до загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями.

Стаття 8

Право на повагу до приватного і сімейного життя

1. Кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції.

2. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Стаття 9

Свобода думки, совісті і релігії

1. Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно.

2. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Стаття 10

Свобода вираження поглядів

1. Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств.

2. Здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду.

Стаття 11

Свобода зібрань та об'єднання

1. Кожен має право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами, включаючи право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів.

2. Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції чи адміністративних органів держави.

Стаття 12

Право на шлюб

Чоловік і жінка, що досягли шлюбного віку, мають право на шлюб і створення сім'ї згідно з національними законами, які регулюють здійснення цього права.

Стаття 13

Право на ефективний засіб юридичного захисту

Кожен, чиї права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження.

Стаття 14

Заборона дискримінації

Користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою — статі,

раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою.

Стаття 15

Відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації

1. Під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом.

2. Наведене вище положення не може бути підставою для відступу від статті 2, крім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій, і від статей 3, 4 (пункт 1) і 7.

3. Будь-яка Висока Договірна Сторона, використовуючи це право на відступ від своїх зобов'язань, у повному обов'язі інформувати Генерального секретаря Ради Європи про вжиті нею заходи і причини їх вжиття. Вона також повинна повідомити Генерального секретаря Ради Європи про час, коли такі заходи перестали застосовуватися, а положення Конвенції знову застосовуються повною мірою.

Стаття 16

Обмеження політичної діяльності іноземців

Жодне з положень статей 10, 11 і 14 не може розглядатись як таке, що забороняє Високим Договірним Сторонам встановлювати обмеження на політичну діяльність іноземців.

Стаття 17

Заборона зловживання правами

Жодне з положень цієї Конвенції не може тлумачитись як таке, що надає будь-якій державі, групі чи особі право займатися будь-

якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, визнаних цією Конвенцією, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції.

Стаття 18

Межі застосування обмежень прав

Обмеження, дозволені згідно з цією Конвенцією щодо зазначених прав і свобод, не застосовуються для інших цілей ніж ті, для яких вони встановлені.

РОЗДІЛ II ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ

Стаття 19

Створення Суду

Для забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї створюється Європейський суд з прав людини, який далі називається «Суд». Він функціонує на постійній основі.

Стаття 20

Кількість суддів

Суд складається з такої кількості суддів, яка відповідає кількості Високих Договірних Сторін.

Стаття 21

Посадові критерії

1. Судді повинні мати високі моральні якості, а також мати кваліфікацію, необхідну для призначення на високу суддівську посаду, чи бути юристами з визнаним рівнем компетентності.

2. Судді беруть участь у роботі Суду в особистій якості.

3. Упродовж строку своїх повноважень судді не можуть займатися жодною діяльністю, що є не сумісною з їхньою незалежністю, безсторонністю або з вимогами щодо виконання посадових обов'язків на постійній основі; усі питання, що виникають внаслідок застосування цього пункту, вирішуються Судом.

Стаття 22

Вибори суддів

1. Судді обираються Парламентською Асамблеєю від кожної Високої Договірної Сторони більшістю поданих голосів за списком з трьох кандидатів, запропонованих відповідною Високою Договірною Стороною.

2. Така сама процедура застосовується під час довиборів до Суду у випадку приєднання нових Високих Договірних Сторін, а також у разі заповнення вакансій, що виникають.

Стаття 23

Строк повноважень

1. Судді обираються строком на шість років. Вони можуть бути переобрані. Проте строк повноважень половини суддів, обраних на перших виборах, спливає через три роки.

2. Судді, строк повноважень яких спливає через перші три роки, визначаються Генеральним секретарем Ради Європи за жеребом одразу після їхнього обрання.

3. З метою забезпечення, наскільки це можливо, оновлення повноважень половини складу суддів кожні три роки Парламентська Асамблея може до початку будь-яких наступних виборів вирішити, що тривалість строку або строків повноважень одного чи більше суддів, які мають бути обрані, буде іншою ніж шість років, але не більшою за дев'ять і не меншою за три роки.

4. У випадках, коли йдеться про більш ніж один строк повноважень і коли Парламентська Асамблея застосовує попередній пункт, розподіл строків повноважень здійснюється Генеральним секретарем Ради Європи за жеребом одразу після виборів.

5. Суддя, обраний на заміну судді, строк повноважень якого не закінчився, обіймає посаду протягом решти строку повноважень свого попередника.

6. Строк повноважень суддів спливає, коли вони досягають 70-річного віку.

7. Судді обіймають посаду доти, доки їх не замінять. Проте вони продовжують розгляд тих справ, які вже є в їхньому провадженні.

Стаття 24

Звільнення з посади

Жодний суддя не може бути звільнений з посади, якщо тільки інші судді більшістю у дві третини голосів не ухвалять рішення про його невідповідність установленим вимогам.

Стаття 25

Канцелярія та юридичні секретарі

Суд має канцелярію, функції та організація якої визначені Регламентом Суду. Суду надають допомогу юридичні секретарі.

Стаття 26

Пленарні засідання Суду

Суд на пленарних засіданнях:

а) обирає Голову Суду та одного чи двох заступників Голови Суду строком на три роки; вони можуть бути переобрані;

- b) створює палати на встановлений строк;
- c) обирає голів палат; вони можуть бути переобрані;
- d) приймає Регламент Суду, та
- e) обирає Секретаря Суду та одного чи більше заступників Секретаря.

Стаття 27 **Комітети, палати і Велика палата**

1. Для розгляду переданих йому справ Суд засідає комітетами у складі трьох суддів, палатами у складі семи суддів і Великою палатою у складі сімнадцяти суддів. Палати Суду створюють комітети на встановлений строк.

2. Суддя, обраний від держави — сторони у справі, є *ex officio* членом палати або Великої палати; у разі відсутності такого судді або якщо він не може брати участь у засіданнях, ця держава на свій вибір визначає особу, яка засідає як суддя.

3. До складу Великої палати входять також Голова Суду, заступники Голови, голови палат та інші судді, яких визначено відповідно до Регламенту Суду. Якщо справа передається до Великої палати згідно зі статтею 43, у Великій палаті не може засідати жодний суддя з палати, яка постановила рішення у справі, за винятком голови палати і судді, який засідав від держави — сторони у справі.

Стаття 28 **Декларації комітетів про неприйнятність**

Комітет може одноставним голосуванням оголосити неприйнятною або вилучити з реєстру справ індивідуальну заяву, подану згідно зі статтею 34, якщо таке рішення може бути прийняте без додаткового вивчення. Таке рішення є остаточним.

Стаття 29

Рішення палат щодо прийнятності та суті заяв

1. Якщо згідно зі статтею 28 жодного рішення не прийнято, палата приймає рішення щодо прийнятності та суті індивідуальних заяв, поданих згідно зі статтею 34.

2. Палата приймає рішення щодо прийнятності та суті міждержавних заяв, поданих згідно зі статтею 33.

3. Ухвала щодо прийнятності виноситься окремо, якщо Суд у виняткових випадках не вирішить інакше.

Стаття 30

Відмова від розгляду справи на користь Великої палати

Якщо справа, яку розглядає палата, порушує істотні питання щодо тлумачення Конвенції чи протоколів до неї або якщо вирішення питання, яке вона розглядає, може мати наслідком несумісність із рішенням, постановленим Судом раніше, палата може в будь-який час до постановлення свого рішення відмовитися від розгляду справи на користь Великої палати, якщо жодна зі сторін у справі не заперечує проти цього.

Стаття 31

Повноваження Великої палати

Велика палата:

а) приймає рішення щодо заяв, поданих згідно зі статтею 33 чи статтею 34, якщо палата відмовляється від розгляду справи згідно зі статтею 30 або якщо справу було передано їй на розгляд згідно зі статтею 43; та

б) розглядає запити про надання консультативних висновків, подані згідно зі статтею 47.

Стаття 32

Юрисдикція Суду

1. Юрисдикція Суду поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї, подані йому на розгляд відповідно до статей 33, 34 і 47.

2. У випадку виникнення спору щодо юрисдикції Суду спір вирішує сам Суд.

Стаття 33

Міждержавні справи

Будь-яка Висока Договірна Сторона може передати на розгляд Суду питання про будь-яке порушення положень Конвенції та протоколів до неї, яке допущене, на її думку, іншою Високою Договірною Стороною.

Стаття 34

Індивідуальні заяви

Суд може приймати заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, яка вважає себе потерпілими від допущеного однією з Високих Договірних Сторін порушення прав, викладених у Конвенції або протоколах до неї. Високі Договірні Сторони зобов'язуються не перешкоджати жодним чином ефективному здійсненню цього права.

Стаття 35

Умови прийнятності

1. Суд може брати справу до розгляду лише після того, як було вичерпано всі національні засоби юридичного захисту, згідно із загальновизнаними принципами міжнародного права, і впродовж шести місяців від дати постановлення остаточного рішення на національному рівні.

2. Суд не розглядає жодної індивідуальної заяви, поданої згідно зі статтею 34, якщо вона:

а) є анонімною; або

б) за своєю суттю є ідентичною до заяви, що вже була розглянута Судом чи була подана на розгляд до іншого міжнародного органу розслідування чи врегулювання, і якщо вона не містить нових фактів у справі.

3. Суд оголошує неприйнятною будь-яку індивідуальну заяву, подану згідно зі статтею 34, якщо він вважає, що ця заява несумісна з положеннями Конвенції або протоколів до неї, явно необґрунтована або є зловживанням правом на подання заяви.

4. Суд відхиляє будь-яку заяву, яку він вважає неприйнятною згідно з цією статтею. Він може зробити це на будь-якій стадії провадження у справі.

Стаття 36

Участь третьої сторони

1. У всіх справах, які розглядає палата або Велика палата, Висока Договірна Сторона, громадянин якої є заявником, має право подавати свої письмові зауваження і брати участь у слуханнях.

2. В інтересах належного здійснення правосуддя Голова Суду може запропонувати будь-якій Високій Договірній Стороні, яка не є стороною в судовому розгляді, чи будь-якій заінтересованій особі, яка не є заявником, подати свої письмові зауваження або взяти участь у слуханнях.

Стаття 37

Вилучення заяв з реєстру справ

1. Суд може на будь-якій стадії провадження у справі прийняти рішення про вилучення заяви з реєстру, якщо обставини дають підстави дійти висновку:

- а) що заявник не має наміру далі підтримувати свою заяву; або
- б) що спір уже вирішено; або
- с) що на будь-якій іншій підставі, встановленій Судом, подальший розгляд заяви не є виправданим.

Проте Суд продовжує розгляд заяви, якщо цього вимагає повага до прав людини, гарантованих Конвенцією та протоколами до неї.

2. Суд може прийняти рішення про поновлення заяви в реєстрі справ, якщо він вважає, що це виправдано обставинами.

Стаття 38

Розгляд справи і процедура дружнього врегулювання

1. Якщо Суд визнає заяву прийнятною, він:

а) розглядає справу разом з представниками сторін і, в разі необхідності, проводить розслідування, для ефективного здійснення якого заінтересовані держави створюють усі необхідні умови;

б) надає себе в розпорядження заінтересованих сторін для забезпечення дружнього врегулювання спору на основі поваги до прав людини, як їх визначає Конвенція та протоколи до неї.

2. Процедура, що здійснюється відповідно до підпункту «б» пункту 1, є конфіденційною.

Стаття 39

Досягнення дружнього врегулювання

У разі досягнення дружнього врегулювання Суд вилучає справу з реєстру, ухваливши рішення, яке містить лише стислий виклад фактів і досягнутого вирішення.

Стаття 40

Слухання у відкритому засіданні та доступ до документів

1. Слухання проводяться у відкритому засіданні, якщо Суд за виняткових обставин не вирішить інакше.
2. Доступ до документів, переданих до канцелярії, є відкритим, якщо Голова Суду не вирішить інакше.

Стаття 41

Справедлива сатисфакція

Якщо Суд визнає факт порушення Конвенції або протоколів до неї і якщо внутрішнє право відповідної Високої Договірної Сторони передбачає лише часткове відшкодування, Суд, у разі необхідності, надає потерпілій стороні справедливу сатисфакцію.

Стаття 42

Рішення палат

Рішення палат стають остаточними відповідно до пункту 2 статті 44.

Стаття 43

Передача справи на розгляд Великої палати

1. Упродовж трьох місяців від дати ухвалення рішення палатою будь-яка сторона у справі може, у виняткових випадках, звернутися з клопотанням про передачу справи на розгляд Великої палати.
2. Колегія у складі п'яти суддів Великої палати приймає таке клопотання, якщо справа порушує серйозне питання щодо тлумачення або застосування Конвенції чи протоколів до неї або важливе питання загального значення.

3. Якщо колегія приймає клопотання, Велика палата вирішує справу шляхом постановлення рішення.

Стаття 44

Остаточні рішення у справі

1. Рішення Великої палати є остаточним.

2. Рішення палати стає остаточним:

а) якщо сторони заявляють, що вони не звертатимуться з клопотанням про передання справи на розгляд Великої палати; або

б) через три місяці від дати постановлення рішення, якщо клопотання про передання справи на розгляд Великої палати не було заявлено; або

с) якщо колегія Великої палати відхиляє клопотання про передання справи на розгляд Великої палати згідно зі статтею 43.

3. Остаточне рішення опубліковується.

Стаття 45

Умотивованість рішень у справі та ухвал

1. Рішення у справі, а також ухвали про прийнятність або неприйнятність заяв мають бути вмотивовані.

2. Якщо рішення у справі повністю або частково не виражає одностайної думки суддів, кожний суддя має право викласти окрему думку.

Стаття 46

Обов'язкова сила рішень і їх виконання

1. Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами.

2. Остаточне рішення Суду передається Комітетові Міністрів, який здійснює нагляд за його виконанням.

Стаття 47

Консультативні висновки

1. Суд може, на запит Комітету Міністрів, надавати консультативні висновки з правових питань, які стосуються тлумачення Конвенції та протоколів до неї.

2. Такі висновки не поширюються на питання, що стосуються змісту чи обсягу прав і свобод, визначених у розділі I Конвенції та протоколах до неї, чи на будь-які інші питання, які Суд або Комітет Міністрів може розглядати внаслідок будь-якого провадження, що може бути порушене відповідно до Конвенції.

3. Рішення Комітету Міністрів про подання запиту щодо консультативного висновку Суду ухвалюються більшістю голосів представників, які мають право засідати в Комітеті.

Стаття 48

Консультативна компетенція Суду

Суд вирішує, чи належить запит Комітету Міністрів щодо надання консультативного висновку до його компетенції, визначеної в статті 47.

Стаття 49

Умотивованість консультативних висновків

1. Консультативні висновки Суду мають бути вмотивовані.

2. Якщо консультативний висновок повністю або частково не виражає одностайної думки суддів, кожний суддя має право викласти окрему думку.

3. Консультативні висновки Суду передаються Комітетові Міністрів.

Стаття 50

Витрати на забезпечення діяльності Суду

Витрати на забезпечення діяльності Суду покладено на Раду Європи.

Стаття 51

Привілеї та імунітети суддів

Судді під час виконання своїх обов'язків користуються привілеями та імунітетами, передбаченими у статті 40 Статуту Ради Європи та угодах, укладених згідно з цією статтею Статуту.

**РОЗДІЛ III
ІНШІ ПОЛОЖЕННЯ**

Стаття 52

Запити Генерального секретаря

На запит Генерального секретаря Ради Європи будь-яка Висока Договірна Сторона надає роз'яснення стосовно того, яким чином її національне право забезпечує ефективне виконання будь-якого з положень цієї Конвенції.

Стаття 53

Гарантія визнаних прав людини

Ніщо в цій Конвенції не може тлумачитись як таке, що обмежує чи уневажнює будь-які права людини та основоположні свободи, які можуть бути визнані на підставі законів будь-якої Високої Договірної Сторони чи будь-якою іншою угодою, стороною якої вона є.

Стаття 54
Повноваження Комітету Міністрів

Ніщо в цій Конвенції не стоїть на перешкоді повноваженням Комітету Міністрів, наданим йому Статутом Ради Європи.

Стаття 55
Відмова від інших засобів урегулювання спорів

Високі Договірні Сторони погоджуються, що без спеціальної домовленості вони не користуватимуться існуючими між ними чинними договорами, конвенціями або деклараціями для вирішення — шляхом звернення — спору, який виникає внаслідок тлумачення або застосування цієї Конвенції, засобами врегулювання спорів, не передбаченими цією Конвенцією.

Стаття 56
Територіальне застосування

1. Будь-яка держава може при ратифікації чи будь-коли після цього заявити шляхом повідомлення Генеральному секретареві Ради Європи про те, що дія цієї Конвенції поширюється, з урахуванням пункту 4 цієї статті, на всі чи деякі з територій, за міжнародні відносини яких вона є відповідальною.

2. Дія Конвенції поширюється на територію або території, визначені в повідомленні, з тридцятого дня після отримання цього повідомлення Генеральним секретарем Ради Європи.

3. Однак положення цієї Конвенції застосовуються до таких територій з належним урахуванням місцевих вимог.

4. Будь-яка держава, яка зробила заяву відповідно до пункту 1 цієї статті, може будь-коли після цього оголосити від імені однієї

або кількох територій, яких стосується заява, що вона визнає компетенцію Суду приймати скарги від окремих осіб, неурядових організацій або груп осіб згідно зі статтею 34 Конвенції.

Стаття 57 ***Застереження***

1. Будь-яка держава може при підписанні цієї Конвенції або депонуванні своєї ратифікаційної грамоти зробити застереження стосовно будь-якого окремого положення Конвенції з огляду на те, що будь-який чинний на той час на її території закон не відповідає цьому положенню. Застереження загального характеру згідно із цією статтею не дозволяються.

2. Будь-яке застереження, зроблене згідно із цією статтею, має містити стислий виклад відповідного закону.

Стаття 58 ***Денонсація***

1. Висока Договірна Сторона може денонсувати цю Конвенцію тільки зі спливом п'ятирічного строку від дати, коли вона стала її стороною, і через шість місяців після подання відповідного повідомлення Генеральному секретареві Ради Європи, який інформує про це інші Високі Договірні Сторони.

2. Така денонсація не звільняє заінтересовану Високу Договірну Сторону від її зобов'язань за цією Конвенцією стосовно будь-якого діяння, яке могло бути порушенням таких зобов'язань і могло бути здійснене нею до дати, від якої денонсація набирає чинності.

3. Будь-яка Висока Договірна Сторона, яка перестає бути членом Ради Європи, перестає бути і стороною цієї Конвенції на тих самих умовах.

4. Відповідно до положень попередніх пунктів, Конвенція може бути денонсована стосовно будь-якої території, на яку поширювалася її дія згідно із заявою, зробленою на підставі статті 56.

Стаття 59

Підписання і ратифікація

1. Ця Конвенція відкрита для підписання членами Ради Європи. Вона підлягає ратифікації. Ратифікаційні грамоти передаються на зберігання Генеральному секретареві Ради Європи.

2. Ця Конвенція набирає чинності після депонування десяти ратифікаційних грамот.

3. Стосовно будь-якого підписанта цієї Конвенції, що ратифікуватиме її після набрання нею чинності, Конвенція набирає чинності з дня депонування його ратифікаційної грамоти.

4. Генеральний секретар Ради Європи повідомляє всіх членів Ради Європи про набрання Конвенцією чинності, про Високі Договірні Сторони, які ратифікували її, та про подальше депонування ратифікаційних грамот.

Учинено в Римі 4 листопада 1950 року англійською і французькою мовами, обидва тексти є однаково автентичними, в одному примірнику, який зберігається в архіві Ради Європи. Генеральний секретар надсилає засвідчені копії цієї Конвенції кожному підписантові.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ

СПРАВА «ГОРНСБІ ПРОТИ ГРЕЦІЇ» (CASE OF HORNSBY V. GREECE)

РІШЕННЯ

Страсбург
19 березня 1997 року

СТИСЛИЙ ВИКЛАД

Рішення винесене палатою.

Греція — зволікання адміністративних органів із вжиттям необхідних заходів для виконання двох рішень Верховного адміністративного суду.

І. ПОПЕРЕДНІ ЗАПЕРЕЧЕННЯ УРЯДУ

А. Недотримання шестимісячного строку

Ситуація, на яку скаржилися заявники, почалася з відмови відповідних органів надати їм дозвіл відкрити школу з викладанням англійською мовою і тривала навіть після того, як вони подали заяву до Комісії.

В. Невичерпання внутрішніх засобів правового захисту

Позови про компенсацію шкоди, передбачені статтями 57 і 59 Цивільного кодексу: недостатні для забезпечення правового захисту за скаргами заявників.

Заява до Верховного адміністративного суду про перегляд рішення в порядку здійснення судового контролю: у заявників не було достатніх підстав сподіватися, що такий засіб захисту дасть результат, до якого вони прагнули.

Розгляд справи ще триває в Родоському адміністративному суді (Rhodes Administrative Court): рішення цього суду матиме значення лише для вирішення питання про надання справедливої сатисфакції, відповідно до статті 50 Конвенції.

Висновок: заперечення відхилити (вісім голосів проти одного).

II. ПУНКТ 1 СТАТТІ 6 КОНВЕНЦІЇ

Посилання на прецедентне право.

Виконання рішення, ухваленого судом, має розглядатися як складова частина «судового розгляду», передбаченого статтею 6, — важливість цього принципу в контексті адміністративного провадження — обов’язок адміністративних органів виконати рішення найвищого адміністративного суду держави.

Два рішення, якими директор середньої школи відмовив заявникам у дозволі на відкриття мовної школи виключно на підставі їхнього громадянства, скасовані Верховним адміністративним судом — у своїх повторних зверненнях заявники нагадали адміністративним органам про їхній обов’язок приймати рішення відповідно до правових норм, порушення яких призвело до скасування оспорених рішень, — чинне на той час законодавство Греції не передбачало будь-яких особливих вимог для громадян ЄЕС, які мали бажання відкрити таку школу в Греції, крім вимоги, що стосувалася і громадян Греції (наявність диплома про вищу освіту). Цю вимогу заявники виконали.

Органи державної влади Греції, понад п'ять років ухиляючись від вжиття необхідних заходів щодо виконання остаточного і чинного судового рішення у даній справі, позбавили положення пункту¹ статті 6 їхньої доцільності.

Висновок: порушення (сім голосів проти двох).

III. СТАТТЯ 50 КОНВЕНЦІЇ

Питання не готове для вирішення.

Висновок: відкласти для подальшого вирішення (одноголосно).

Посилання на практику Суду

21.02.1975, «Голдер проти Сполученого Королівства» (*Golder v. the United Kingdom*); 27.08.1991, «Філіс проти Греції» (*Philis v. Greece*); 19.04.1994, «Ван де Гурк проти Нідерландів» (*Van de Hurk v. the Netherlands*); 26.09.1996, «Ді Педі проти Італії» (*Di Pede v. Italy*); 26.09.1996, «Заппія проти Італії» (*Zappia v. Italy*).

У справі «Горнсбі проти Греції»

Європейський суд з прав людини, проводячи засідання, згідно зі статтею 43 Конвенції про захист прав людини та основних свобод (Конвенція) та відповідними положеннями, передбаченими Регламентом суду «А», у палаті, до складу якої увійшли такі судді:

пан Р. Бернхардт (R. Bernhardt), голова

пан Ф. Гьольчюклю (F. Gölcüklü)

пан Л.-Е. Петтіті (L.-E. Pettiti)

пан А. Шпільман (A. Spielmann)

пан Н. Валтікос (N. Valticos)

пан Дж. М. Моренілла (J. M. Morenilla)

сер Джон Фріленд (Sir John Freeland)
пан Л. Вільдхабер (L. Wildhaber)
пан Д. Готчев (D. Gotchev),
а також пан Г. Пецольд (H. Petzold), секретар,
і пан П. Дж. Махоуні (P. J. Mahoney), заступник секретаря,

після наради за зачиненими дверима 27 вересня 1996 року
і 27 січня та 25 лютого 1997 року,

постановляє таке рішення, ухвалене в останній із зазначених
вище днів:

ПРОЦЕДУРА

1. Справа була передана в Суд Європейською комісією з прав людини (далі Комісія) 11 грудня 1995 року, в межах трьох місяців, передбачених пунктом 1 статті 32 і статтею 47 Конвенції. Справу було розпочато на підставі заяви (№ 18357/91) проти Грецької Республіки, поданої до Комісії 7 січня 1990 року, відповідно до статті 25, двома британськими громадянами, паном Дейвідом Горнсбі (David Hornsby) і пані Адою Енн Горнсбі (Ada Ann Hornsby). Заявники, позначені під час провадження в Комісії лише ініціалами, згодом погодилися на те, щоб розкрити свої справжні імена.

У своєму запиті Комісія посилалася на статті 44, 48 і на заяву, якою Греція визнала обов'язковість юрисдикції Суду (стаття 46). Метою запиту було отримання рішення про те, чи вказували факти у справі на порушення державою-відповідачем своїх зобов'язань, передбачених пунктом 1 статті 6 Конвенції.

2. У відповідь на запит, зроблений згідно з пунктом 3 (d) правила 33 Регламенту Суду «А», заявники попередили, що вони не бажають брати участі в провадженні. Британський уряд, що його Секретар Суду повідомив про право вступити в провадження (пункт

(b) статті 48 Конвенції і пункт 3 (b) правила 33), не виявив наміру цього робити.

3. До складу створеної палати увійшли за посадою пан Н. Валтікос — суддя, обраний від Греції (стаття 43 Конвенції), та пан Р. Бернхардт, заступник Голови Суду (пункт 4 (b) правила 21). 29 вересня 1995 року у присутності Секретаря Голова Суду пан Р. Рюссдаль (R. Ryssdal) шляхом жеребкування визначив імена інших семи членів, а саме: пана Ф. Гьольчюкю, пана Л.-Е. Петтіті, пана А. Шпільмана, пана Дж. М. Моренілла, сера Джона Фріленда, пана Л. Вільдхабера і пана Д. Готчева (стаття 43 (в кінці) Конвенції та пункт 5 статті 21).

4. Як голова палати (пункт 6 правила 21), пан Бернхардт через Секретаря проконсультувався з уповноваженою особою Уряду Греції (далі — Уряд) і представником Комісії щодо організації провадження (пункт 1 правила 37 і правило 38). Відповідно до виданого після цього наказу, Секретар отримав 13 червня 1996 року меморандум від Уряду, а 12 серпня — вимоги заявників, відповідно до статті 50.

5. За рішенням Голови, публічне слухання відбулося 24 вересня 1996 року в Палаці прав людини у Страсбурзі. Перед цим Суд провів підготовче засідання.

Перед Судом виступили:

а) від Уряду:

пан В. Кондолаймос (V. Kondolaimos), консультант, юрисконсульт від держави — представник уповноваженої особи;

пан В. Киріазопулос (V. Kyriazopoulos), помічник з правових питань, юрисконсульт від держави — консультант;

б) від Комісії:

пан Л. Лукайдес (L. Loucaides) — представник.

Суд заслухав виступи Л. Лукайдеса і В. Кондолаймоса.

ЩОДО ФАКТІВ

I. ОБСТАВИНИ СПРАВИ

А. Заяви про надання дозволу відкрити приватну мовну школу

6. Пан Дейвід Горнсбі та його дружина пані Ада Енн Горнсбі народилися в Сполученому Королівстві у 1937 і 1939 роках відповідно. Вони дипломовані викладачі англійської мови і живуть на острові Родос (Rhodes).

7. 17 січня 1984 року заявниця звернулася до міністерства освіти в Афінах по дозвіл на створення в Родосі приватної школи (frontistirion) для викладання англійської мови (див. пункт 29 нижче). 25 січня міністерство відмовило на тій підставі, що тільки грецькі громадяни можуть отримати такий дозвіл від регіональних органів, які відають питаннями середньої освіти.

8. 12 березня 1984 року пані Горнсбі намагалася особисто подати другу заяву до Додеканеського (Dodecanese) відділу середньої освіти, але відповідальний державний службовець відмовився засвідчити факт прийняття заяви. Після подання адвокатом пані Горнсбі скарги, 5 червня 1984 року відділ повідомив її, що, згідно з чинним законодавством Греції, іноземні громадяни не можуть отримати дозвіл на відкриття школи «frontistirion».

9. Пані Горнсбі, вважаючи, що робити з громадянства умову надання дозволу на створення школи «frontistirion» — означає суперечити Римському договору від 25 березня 1957 року, звернулася до Комісії Європейських співтовариств, яка передала справу в Суд Європейських співтовариств. У своєму рішенні від 15 березня 1988 року (№ 147/86 «Комісія Європейських співтовариств проти Грецької Республіки») Суд Європейських співтовариств постановив, що «забороняючи громадянам інших держав-членів створювати школи «frontistirion», Грецька Республіка не дотримала своїх обов'язків за статтями 52 і 59 Договору ЄЕС».

10. 1 квітня 1988 року пані та пан Горнсбі окремо подали заяви до Додеканеського відділу середньої освіти. 12 квітня 1988 року відділ відмовився задовольнити обидві заяви на тих самих підставах, що й у своїй відповіді від 5 червня 1984 року (див. пункт 8 вище).

11. 15 вересня 1988 року голова відділу середньої освіти Додеканеського округу повідомив заявників, що питання про надання дозволу на відкриття школи «frontistirion» негрекам розглядається відповідними органами.

12. У своєму листі від 23 листопада 1988 року заявники звернулися до прем'єр-міністра з проханням вжити заходів для забезпечення виконання рішення, винесеного Судом ЄС 15 березня 1988 року (див пункт 9 вище).

В. Розгляд у Верховному адміністративному суді

13. 8 червня 1988 року кожен із заявників подав до Верховного адміністративного суду заяву з проханням визнати недійсними рішення, прийняті головою Додеканеського відділу середньої освіти (див пункт 10 вище).

Двома рішеннями, від 9 і 10 травня 1989 року (№№ 1337/1989 і 1361/1989), Верховний адміністративний суд визнав зазначені рішення недійсними, використавши тотожні формулювання:

«... Ця заява містить прохання визнати недійсним рішення Додеканеського відділу середньої освіти... від 12 квітня 1988 року про відмову задовольнити прохання заявника, громадянина Великої Британії, про дозвіл створити школу «frontistirion» для викладання іноземної мови в Родосі.

Стаття 68 (1) Закону № 2545/1940 року передбачає таке: «Дозвіл на створення школи «frontistirion» надається фізичним особам, які мають кваліфікацію, необхідну для роботи вчите-

лем у початковій або середній школі в державній системі, або відповідну академічну кваліфікацію». Крім того, пункт 1 статті 18 Кодексу державного службовця (пункт 3 статті 2 якого також стосується вчителів середніх і початкових шкіл) передбачає таке: «Ніхто не може призначатися на посаду державного службовця, не маючи грецького громадянства». Із цих положень випливає, що надання особі негрецького громадянства дозволу на створення школи «frontistirion» для викладання іноземних мов суперечить законові.

Стаття 52 Договору від 25 березня 1957 року про створення ЄЕС... проголошує свободу створення установ громадянами будь-якої держави-члена на території іншої держави-члена, забороняючи всі види дискримінації за ознакою громадянства щодо права займатися самостійним працевлаштуванням, створювати власні підприємства і керувати ними. Це положення... стало нормою «прямого застосування» у законодавстві Греції з 1 січня 1981 року, коли набрав чинності Договір, без необхідності заздалегідь вносити зміни до законодавства Греції для узгодження із законодавством Співтовариства.

Зазначене положення, що перешкоджає особам з негрецьким громадянством одержати дозвіл на створення frontistirion з метою навчання іноземних мов, у тій частині, в якій воно стосується громадян інших держав — членів Європейських співтовариств, суперечить статті 52 Договору (рішення № 147/86 Суду ЄС від 15 березня 1988 року «Комісія проти Грецької Республіки»), оскільки, враховуючи викладені вище міркування, з 1 січня 1981 року воно не має законної сили. Отже, оскаржене рішення (про відмову задовольнити прохання заявника), що ґрунтується на помилковій підставі, відповідно до якої оскаржена перешкода і далі застосовується до осіб з негрецьким громадянством, без урахування того, чи це громадяни інших держав — членів Європейських співтовариств, а чи громадяни держав-нечленів, є незаконним і тому має бути скасоване.

Таким чином, розглянуту заяву слід задовольнити.

На цих підставах

...

Верховний адміністративний суд визнає недійсним рішення голови Родоського відділу середньої освіти від 12 квітня 1988 року. ...»

14. 3 липня 1989 року два об'єднання власників шкіл типу «frontistirion» і троє власників таких закладів у Родосі подали до Верховного адміністративного суду апеляцію як треті особи (tirtanakori) проти рішень № 1337/1989 і 1361/1989. 25 квітня 1991 року Верховний адміністративний суд відхилив цю апеляцію.

15. 8 серпня 1989 року заявники подали ще дві заяви до Додеканеського відділу середньої освіти з проханням надати відповідний дозвіл, долучивши до заяви рішення Верховного адміністративного суду. Вони наголосили на тому, що подальші зволікання з наданням дозволу не можуть бути виправдані. Однак вони не отримали жодної відповіді.

27 лютого 1990 року адвокат заявників знову звернувся до відділу освіти.

С. Розгляд у Родоському кримінальному суді

16. 28 травня 1990 року Родоський кримінальний суд розпочав справу в порядку приватного обвинувачення заявниками голови Додеканеського відділу середньої освіти та інших відповідальних державних службовців на підставі статті 259 Кримінального кодексу (див. пункт 24 нижче).

22 жовтня 1993 року кримінальний суд виніс рішення не на користь заявників, постановивши, що навіть якщо голова відді-

лу діяв незаконно, не надаючи дозволу, то умислу — необхідного, згідно зі статтею 259, елементу для наявності складу злочину — встановлено не було.

Д. Розгляд у Родоському цивільному суді першої інстанції

17. 14 листопада 1990 року заявники подали позов до Родоського цивільного суду першої інстанції про компенсацію (статті 914 і 932 Цивільного кодексу і статті 104 і 105 Вступного закону (Isagogikos Nomos) до Цивільного кодексу (див. пункт 26 нижче) шкоди, якої, на їхню думку, вони зазнали у зв'язку з відмовою адміністративних органів виконати рішення Верховного адміністративного суду (див. пункт 13 вище). Пан і пані Горнсбі вимагали відшкодування в розмірі 30 025 200 і 41 109 200 грецьких драхм відповідно за матеріальні збитки і втрату прибутку, а також 100 000 000 за моральну шкоду.

18. 30 січня 1992 року Родоський цивільний суд першої інстанції оголосив заяву неприйнятною (рішення № 32/1992) на тій підставі, що питання, подане на розгляд цього суду, належить до юрисдикції адміністративних судів.

Е. Розгляд у Родоському адміністративному суді

19. 3 липня 1992 року заявники подали до Родоського адміністративного суду позов проти держави про компенсацію шкоди. Вони, зокрема, керувалися статтею 914 Цивільного кодексу і статтею 105 Вступного закону до Цивільного кодексу. Крім того, вони стверджували, що компенсація має покривати не тільки матеріальні збитки та моральну шкоду, якої вони вже зазнали, а й шкоду, якої вони зазнаватимуть далі, доки адміністративні органи не нададуть їм необхідний дозвіл.

15 грудня 1995 року в рішенні № 346/1995 адміністративний суд погодився з тим, що адміністративні органи незаконно відмовилися розглянути заяву пані Горнсбі від 12 березня 1984 року з про-

ханням надати дозвіл (див. пункт 8 вище) і що після опублікування рішень Суду ЄС і Верховного адміністративного суду (див. пункти 9 і 13 вище) вони не виконали їх. Однак, враховуючи те, що заявники належним чином не обґрунтували розміру шкоди, якої вони, за їхніми твердженнями, зазнали, суд постановив провести додаткове розслідування.

Ф. Заяви до міністра освіти

20. 20 квітня 1990 року заявники звернулися до міністра освіти з проханням втрутитися у цю справу. Вони звернулися до нього знову 14 січня і 29 січня 1991 року, а 25 жовтня 1991 року — також до міністра, відповідального за управління справами Кабінету.

21. 14 січня 1993 року голова Додеканеського відділу середньої освіти повідомив заявників про свого листа до міністра освіти із запитом про те, чи може він видати необхідний дозвіл з огляду на рішення Верховного адміністративного суду від 25 квітня 1991 року (див. пункт 14 вище). 3 травня 1993 року він повідомив, що знову надіслав листа до міністра, в якому нагадував, що з часу винесення зазначених рішень Верховного адміністративного суду минуло вже два роки, а розгляд їхньої заяви досі не закінчено. Були ще три попередні листи до міністра, які залишилися без відповіді.

22. Президентським указом (№ 211/1994), опублікованим 10 серпня 1994 року, було визнано право громадян держав — членів Європейських співтовариств створювати школи типу «frontistirion» у Греції (див. пункт 28 нижче). Однак ті, хто не має грецького свідоцтва про середню освіту, повинні скласти іспит з грецької мови та історії.

20 жовтня 1994 року міністр освіти звернувся до голови Додеканеського відділу середньої освіти з пропозицією поновити розгляд прохання заявників з огляду на указ президента № 211/1994 і тримати міністерство в курсі справ.

11 листопада 1994 голова відділу надіслав заявникам фотокопію указу і запропонував їм скласти іспит. У листі 7 лютого 1996 року він висловив здивування, що цього й досі не зроблено, оскільки іспит є необхідною умовою для отримання дозволу на відкриття школи «frontistirion» і викладання в ній. Він повідомив, що їхня робота в школі «frontistirion» (яка належала грецькому громадянину) є незаконною, згідно з відповідним новим законодавством, і запропонував їм врегулювати своє становище, якщо вони хочуть уникнути застосування законних санкцій.

II. ВІДПОВІДНЕ ВНУТРІШНЄ ЗАКОНОДАВСТВО

А. Конституція

23. Пунктом 5 статті 95 Конституції 1975 року передбачено таке:

«Адміністративні органи зобов'язані виконувати рішення Верховного адміністративного суду, якими їхні рішення визнаються недійсними. Порушення цього зобов'язання передбачає відповідальність органу, який допустив це порушення, згідно з положеннями законодавства».

В. Кримінальний кодекс

24. Статтею 259 Кримінального кодексу передбачено таке:

«Порушення службового обов'язку

Державний службовець, який свідомо порушує службовий обов'язок з наміром незаконно отримати матеріальну вигоду для себе або інших осіб чи завдає шкоди державі або третій стороні, підлягає покаранню у вигляді позбавлення волі стро-

ком до двох років, за винятком випадків, коли таке порушення підлягає покаранню відповідно до іншого положення, передбаченого кримінальним законодавством».

С. Цивільний кодекс

25. Відповідними статтями Цивільного кодексу передбачено таке:

Стаття 57

«Особисті права

Будь-яка особа, особисті права якої було незаконно порушено, має право звернутися в суд з метою припинити порушення і не допустити будь-якого порушення надалі. Якщо порушені особисті права є правами померлої особи, право на звернення в суд належить іншому з подружжя, нащадкам, родичам по висхідній лінії, братам, сестрам і особам, на користь яких складено заповіт померлої особи. Крім того, не виключається можливість подання позову про відшкодування збитків, відповідно до положень про незаконні дії».

Стаття 59

«Компенсація моральної шкоди

У випадках, передбачених двома попередніми статтями, суд може у своєму рішенні щодо заяви особи, права якої було порушено, з урахуванням характеру порушення, також зобов'язати порушника компенсувати позивачеві моральну шкоду. Таке відшкодування складається з виплати грошової суми, опублікування рішення суду і будь-якого іншого заходу, що відповідає обставинам справи».

D. Вступний закон до Цивільного кодексу

26. Відповідні положення Вступного закону (Isagogikos Nomos) до Цивільного кодексу (Закон № 2783/41) є такими:

Стаття 104

«Згідно з положеннями Цивільного кодексу, держава несе відповідальність перед юридичними особами за дії чи бездіяльність органів щодо приватно-правових відносин або державного майна».

Стаття 105

«Держава має обов'язок компенсувати будь-яку шкоду, завдану незаконними діями або бездіяльністю органів при здійсненні ними своїх повноважень, за винятком випадків, коли незаконні дії або бездіяльність є порушенням чинного положення, але були вчинені заради суспільних інтересів. Відповідна особа несе спільну та особисту відповідальність, що не перешкоджає застосуванню особливих положень про відомчу відповідальність».

***Е. Заява про перевірку
Верховним адміністративним судом
у порядку судового контролю***

27. Статті 45 і 50 указу президента № 18/1989 від 30 грудня 1988 року / 9 січня 1989 року, яким кодифіковано законодавчі положення про Верховний адміністративний суд, регулює порядок подання заяв про перевірку дій чи бездіяльності адміністративних органів у порядку судового контролю:

Стаття 45

«Дії, які можна оскаржити

1. Заява може подаватися в порядку судового контролю з приводу перевищення повноважень або незаконної дії лише стосовно забезпечених правовою санкцією рішень адміністративних органів і державних юридичних осіб, проти яких не подано скаргу в інший суд.

...

4. Якщо закон передбачає, що певний орган влади повинен вирішити конкретне питання шляхом винесення забезпеченого правовою санкцією рішення, передбаченого пунктом 1, то заява, подана в порядку судового контролю, є прийнятною навіть стосовно неприйняття зазначеним органом влади такого рішення.

Вважається, що такий орган влади відмовив у вжитті заходів, якщо конкретні строки, встановлені законом, минули або якщо минуло три місяці після подання заяви до цього органу влади, який зобов'язаний видати підтвердження отримання заяви... із зазначенням дати отримання. Заяви про перевірку в порядку судового контролю, які подаються до спливу зазначених строків, не приймаються.

Вважається, що заява про перевірку в порядку судового контролю, належно подана на оскаржувану відмову [з боку органів влади], також оскаржує і будь-яке негативне рішення, яке надалі може бути прийняте цими органами. Однак таке рішення може оскаржуватися і окремо. ...»

Стаття 46

«Строки

1. Якщо іншого не передбачено, то заява про перевірку в порядку судового контролю має подаватися не пізніше шістдесяти днів з дня, на який припадає дата повідомлення про рішення, яке оскаржується, або дата його опублікування..., або, в іншому разі, — з дня, коли заявник дізнався про рішення. У випадках, передбачених пунктами 2, 3 і 4 статті 45, відлік часу починається разом зі спливом строків, передбачених цими положеннями. ...»

Стаття 50

«Наслідки рішення

1. У рішенні, яким задовольняється заява про перевірку в порядку судового контролю, оскаржений захід оголошується недійсним, що має наслідком його повне скасування, незалежно від того, чи цей захід має загальний, чи індивідуальний характер.

...

3. Якщо Верховний адміністративний суд задовольняє заяву у разі невжиття заходу, він повертає справу відповідному органу влади для вжиття необхідного заходу.

4. При виконанні зобов'язання, передбаченого пунктом 5 статті 95 Конституції, адміністративні органи влади повинні виконувати рішення Верховного адміністративного суду відповідно до обставин конкретної справи, вживаючи з цією метою відповідних заходів або відмовляючись від будь-яких дій, які не відповідають рішенню Верховного адміністративного суду. Невиконання цієї

вимоги може передбачати особисту відповідальність за шкоду, крім кримінальних санкцій, передбачених статтею 259 Кримінального кодексу.

5. Рішення пленуму суду або колегій, які задовольняють або відхиляють заяви, є обов'язковими для сторін у відповідній справі, а також для врахування у кожній справі або спорі, які розглядаються в судовому чи іншому органі, де адміністративне питання, вирішене Верховним адміністративним судом, має визначальний вплив на результат такого розгляду».

Ф. Указ президента № 211/1994

28. Президентський указ від 10 серпня 1994 року про «приведення законодавства Греції про створення шкіл типу «frontistirion» та управління ними... у відповідність зі статтями 7, 48, 52, 58 і 59 Договору про створення Європейського Економічного Співтовариства» передбачає таке:

Стаття 1

«Метою цього указу є приведення законодавства Греції про створення шкіл типу «frontistirion» та управління ними... у відповідність зі статтями 7, 48, 52, 58 і 59 Договору про створення Європейського Економічного Співтовариства через скасування всіх форм дискримінації за ознакою громадянства».

Стаття 2

«Крім того, що передбачено пунктом 1 статті 68 Закону № 2545/1940 про приватні школи, школи типу «frontistirion» і школи-інтернати, дозвіл на створення школи типу «frontistirion» також надається громадянам держав — членів Європейського Союзу за умови, що вони мають кваліфікацію, яка, згідно із зако-

ном, є необхідною для надання такого дозволу громадянам Греції. Громадяни Європейського Союзу мають подати аналогічні документальні докази і свідоцтво, передбачене пунктом 10 статті 14 Закону № 1566/1985, який застосовується за аналогією».

Пунктом 10 статті 14 Закону № 1566/1985 передбачено таке:

«Якщо заявники... не мають грецького свідоцтва про середню освіту, вони повинні подати свідоцтво про те, що розуміють грецьку мову і вільно розмовляють нею, а також мають знання з історії Греції. Для отримання такого свідоцтва заявники повинні скласти іспит відповідно до положень, затверджених міністром у справах освіти і релігії».

***Г. Закон № 2545/1940 про приватні школи,
школи типу «frontistirion» і школи-інтернати***

29. Стаття 63 Закону № 2545/1940 дає визначення школи «frontistirion» як «організації в одному місці курсів для груп у складі більше п'яти осіб або, незалежно від складу груп, для більш як десяти осіб, — строком на тиждень, мета яких полягає в доповненні або об'єднанні процесу викладання, що є складовою частиною навчальної програми початкової, середньої і вищої освіти (остання — як підготовча для вступу до університету або як непередготовча), або для викладання іноземних мов чи музики, або для забезпечення загальної підготовки на позаурочних заходах, не більше трьох годин на день для групи одного складу».

Стаття 68 цього закону передбачає, що для створення школи «frontistirion» необхідно мати дозвіл, який надається тільки фізичним особам, що відповідають вимогам, необхідним для роботи на державній службі вчителем у системі державної освіти. Такі вимоги включають, згідно зі статтею 18 Кодексу державного службовця, грецьке громадянство.

Згідно із Законом № 284/1968 керівництво школами «frontistirion» для викладання іноземних мов може здійснюватися особами, які відповідають вимогам, передбаченим законом. З метою визначення цих вимог робиться посилання на Закон № 2545/1940, який, зокрема, передбачає наявність грецького громадянства.

Грецьке громадянство є також необхідною вимогою щодо всіх осіб, які викладають у школі «frontistirion» будь-якого класу. Єдиний виняток з цього правила передбачено наказом міністра у справах освіти і релігії № 46508/1976. Цей наказ, який, власне, застосовується тільки до шкіл типу «frontistirion», де викладаються іноземні мови, передбачає таке:

«Кожна школа «frontistirion» може взяти на роботу лише одного іноземного громадянина, якщо в ній працює не більше чотирьох вчителів іноземної мови, які мають грецьке громадянство. Якщо в ній працює більше чотирьох громадян Греції, дозволяється приймати на роботу більше іноземних громадян при збереженні співвідношення: один іноземний громадянин до п'яти громадян Греції».

ПРОВАДЖЕННЯ В КОМІСІЇ

30. Пан та пані Горнсбі звернулися до Комісії 7 січня 1990 року. Вони стверджували, що відбулося порушення пункту 1 статті 6 Конвенції через відмову державних органів виконати два рішення Верховного адміністративного суду.

31. 31 серпня 1994 року Комісія визнала заяву (№ 18357/91) прийнятною. 11 квітня 1995 року вона відхилила нове прохання Уряду визнати заяву неприйнятною відповідно до статті 29 Конвенції. У своїй доповіді від 23 жовтня 1995 року (стаття 31) Комісія зро-

була висновок (двадцять сім голосів проти одного) про те, що було допущено порушення пункту 1 статті 6 Конвенції. Повні тексти висновку Комісії та двох окремих думок, включених у доповідь, наводяться в додатку до цього рішення.

ОСТАТОЧНІ ПОДАННЯ УРЯДУ ДО СУДУ

32. У своєму меморандумі Уряд звернувся до Суду з проханням «повністю відхилити заяву, подану Адою Енн і Дейвідом Горнсбі».

ЩОДО ПРАВА

І. ПОПЕРЕДНІ ЗАПЕРЕЧЕННЯ УРЯДУ

33. Головне твердження, яке Уряд обстоював у Комісії, полягало в тому, що заява є неприйнятною, оскільки її не було подано в шестимісячний строк, передбачений статтею 26 Конвенції, а також не було використано всіх внутрішніх засобів правового захисту.

А. Недотримання шестимісячного строку

34. Уряд звернувся до Суду з проханням відхилити заяву, оскільки, згідно зі статтею 26 Конвенції, її не було подано до Комісії в межах шести місяців з дня винесення Верховним адміністративним судом рішень № 1337/1989 та 1361/1989.

35. Як і Комісія, Суд зауважує, що ситуація, яка є предметом оскарження, виникла внаслідок відмови відповідних органів (усупереч зазначеним вище рішенням Верховного адміністративного суду) надати заявникам дозвіл, якого вони домагалися, і не змінилася навіть після 7 січня 1990 року, коли заявники звернулися до

Комісії. У квітні 1990 року та в січні і липні 1991 року заявники письмово зверталися до міністра освіти з цього приводу (див. пункт 20 вище). Крім того, 25 квітня 1991 року Верховний адміністративний суд відхилив апеляцію третьої сторони.

Отже, це заперечення має бути відхилене.

В. Невикористання всіх внутрішніх засобів

36. Уряд стверджував, що заявники не вичерпали всіх внутрішніх засобів правового захисту, наявних у грецькому законодавстві, як це передбачено статтею 26 Конвенції. По-перше, вони не подали позову про компенсацію шкоди до цивільних судів, як це передбачено статтею 57 (особисті права) і статтею 59 (компенсація моральної шкоди) Цивільного кодексу (див. пункт 25 вище). По-друге, вони не домагалися, щоб стверджувана ними відмова адміністративних органів вжити заходів відповідно до поновлених заяв від 8 серпня 1989 року про надання дозволу (див. пункт 15 вище) була перевірена в порядку судового контролю. Нарешті, розгляд їхнього позову в Родоському адміністративному суді ще не закінчено (див. пункт 19 вище).

37. Що стосується позовів про компенсацію шкоди, як це передбачено статтями 57 і 59 Цивільного кодексу, то Суд вважає, що в даному разі їх не можна вважати достатніми засобами задоволення скарг заявників. Навіть якщо припустити, що результати будуть сприятливими для заявників, компенсація моральної шкоди та шкоди, завданої порушенням особистих прав, не була б рівноцінною альтернативою засобам, які грецька правова система мала б забезпечити їм для того, щоб вони могли виправити ситуацію, в якій їх було позбавлено можливості відкрити мовну школу, всупереч судовим рішенням, що усунули всі перешкоди на цьому шляху.

Що ж до перевірки в порядку судового контролю Верховним адміністративним судом, то немає жодних підстав вважати, що

заявники отримали б дозвіл, якого домагалися, оскільки, відповідно до пункту 3 статті 50 указу президента № 18/1989, Верховний адміністративний суд повертає такі справи до відповідного органу (див. пункт 27 вище). Зіткнувшись із постійним небажанням цього органу відповідати на їхні неодноразові заяви (принаймні до травня 1993 року — див. пункт 21 вище), заявники не могли на розумних підставах очікувати від нього вжиття тих заходів, які б призвели до бажаного для них результату.

Крім того, Суд вважає, що розгляд у Родоському адміністративному суді має вирішальне значення лише у зв'язку з питанням про надання справедливої сатисфакції, згідно зі статтею 50 Конвенції.

Таким чином, це заперечення має бути відхилене.

II. ЗАЯВЛЕНЕ ПОРУШЕННЯ ПУНКТУ 1 СТАТТІ 6 КОНВЕНЦІЇ

38. Заявники стверджували, що своїм небажанням виконати рішення Верховного адміністративного суду від 9 і 10 травня 1989 року адміністративні органи порушили їхнє право на ефективний судовий захист цивільних прав. Вони посилалися на пункт 1 статті 6 Конвенції, де проголошено:

«1. Кожен при вирішенні питання щодо його цивільних прав та обов'язків... має право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом».

39. Уряд не заперечував, що провадження у Верховному адміністративному суді стосувалося цивільних прав заявників у значенні статті 6. Уряд стверджував, що Верховний адміністративний суд розглянув питання щодо цих прав у цілковитій відповідності з усіма вимогами цієї статті і виніс на користь заявників два рішення, зміст яких не оспарювався адміністративними органами.

Проте Уряд додержувався думки, що скарга заявників не підпадає під дію статті 6, яка гарантує тільки справедливий «судовий розгляд» у буквальному значенні цього слова, тобто виключно розгляд у судовому органі. Подання 8 серпня 1989 року двох заяв і той факт, що адміністративний орган залишив заявників без відповіді (див. пункт 15 вище), не призвів до виникнення нового спору щодо цивільних прав заявників. Зволікання адміністративного органу з виконанням зазначених вище рішень Верховного адміністративного суду — це зовсім інше питання, яке не пов'язане із з'ясуванням наявності цих прав у судовому порядку. Питання виконання рішень Верховного адміністративного суду належить до сфери публічного права і, зокрема, відносин між судовими та адміністративними органами, але ні за яких умов не може підпадати під дію статті 6. Подібний висновок не впливає ні зі змісту цієї статті, ні з намірів тих, хто розробляв Конвенцію.

Нарешті, Уряд не погодився з аналогією, яку Комісія провела у своїй доповіді між справою «Ван де Гурк проти Нідерландів» (*Van de Hurk v. the Netherlands*, рішення від 19 квітня 1994 року, серія А, № 288) та справою Горнсбі. У першій справі передбачене законом повноваження королівської влади визнавати судові рішення частково або повністю недійсним перетворювало процес належного здійснення правосуддя на марну справу. Проте в даному випадку адміністративні органи не виконали остаточне судові рішення всупереч закону і могли бути примушені це зробити за допомогою будь-якого з численних засобів, передбачених правовою системою Греції.

40. Суд наголошує, що, відповідно до усталеного прецедентного права, пункт 1 статті 6 гарантує кожному право на звернення до суду або арбітражу з позовом стосовно будь-яких його цивільних прав та обов'язків. Таким чином, ця стаття проголошує «право на суд», одним з аспектів якого є право на доступ, тобто право подати позов з приводу цивільно-правових питань до суду (див. рішення у справі «Філіс проти Греції» (*Philis v. Greece*) (№1) від 27 серпня 1991 року, серія А, № 209,

с. 20, п. 59). Однак це право було б ілюзорним, якби правова система Договірної держави допускала, щоб остаточне судове рішення, яке має обов'язкову силу, не виконувалося на шкоду одній із сторін. Важко собі навіть уявити, щоб стаття 6 детально описувала процесуальні гарантії, які надаються сторонам у спорі, — а саме: справедливий, публічний і швидкий розгляд, — і водночас не передбачала виконання судових рішень. Якщо вбачати у статті 6 тільки проголошення доступу до судового органу та права на судове провадження, то це могло б породжувати ситуації, що суперечать принципу верховенства права, який Договірні держави зобов'язалися поважати, ратифікуючи Конвенцію (див., *mutatis mutandis*, рішення у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» (*Golder v. the United Kingdom*) від 21 лютого 1975 року, серія А, № 18, с. 16–18, п. 34–36). Отже, для цілей статті 6 виконання рішення, ухваленного будь-яким судом, має розцінюватися як складова частина «судового розгляду». До того ж Суд уже прийняв цей принцип у справах щодо тривалості судового провадження (див. останні рішення у справах «Ді Педе проти Італії» (*Di Pede v. Italy*) та «Заппія проти Італії» (*Zappia v. Italy*) від 26 вересня 1996 року, *Reports of Judgments and Decisions* 1996-IV, с. 1383–1384, п. 20–24 та с. 1410–1411, п. 16–20 відповідно).

41. Зазначені принципи набувають навіть більшої ваги в контексті адміністративного провадження при розгляді спору, результат якого має вирішальне значення для цивільних прав сторони. Подаючи заяву про проведення перевірки в порядку судового контролю до найвищого адміністративного суду держави, сторона у спорі домагається не тільки визнання оспорюваного рішення недійсним, а насамперед усунення його наслідків. Ефективний захист сторони у такому судовому процесі та відновлення законності передбачають, що адміністративні органи зобов'язані виконати рішення цього суду. У зв'язку з цим Суд зазначає, що адміністративні органи є складовою держави, яка керується принципом верховенства права, а відтак інтереси цих органів збігаються з необхідністю належного здійснення правосуддя. Якщо адміністративні органи відмовляються або неспроможні виконати рішення суду, чи навіть зволікають з його виконанням, то гарантії, надані статтею 6 стороні на судовому етапі, втрачають свою мету.

42. Суд зазначає, що після прийняття рішення Судом Європейських співтовариств (див. пункт 9 вище) Верховний адміністративний суд визнав недійсними два рішення голови відділу середньої освіти, в яких заявникам було відмовлено у наданні дозволу, за яким вони звернулися, тільки на підставі їхнього громадянства (див. пункти 7–8 та 13 вище). В результаті винесення цих судових рішень заявники отримали змогу далі обстоювати право на задоволення свого прохання. Звертаючись із ним повторно 8 серпня 1989 року (див. пункт 15 вище), вони лише нагадали адміністративним органам про їхній обов'язок прийняти рішення, яке відповідало б правовим нормам, порушення яких призвело до визнання оспорених рішень недійсними. Незважаючи на це, адміністративні органи надіслали відповідь тільки 20 жовтня 1994 року (див. пункт 22 вище). Звичайно, заявники могли знову звернутися з проханням про судову перевірку цієї відмови, відповідно до статей 45 та 46 указу президента № 18/1989 (див. пункт 27 вище), але, враховуючи обставини справи, Суд вважає, що вони не могли реально розраховувати на те, що цей засіб правового захисту призведе до бажаного результату (див. пункт 37 вище).

43. Суд розуміє увагу національних державних органів (після прийняття Верховним адміністративним судом зазначених рішень) до питання врегулювання процесу створення і діяльності шкіл типу «frontistirion» таким способом, який би відповідав міжнародним зобов'язанням країни і водночас був розрахований на забезпечення якості навчання. Більше того, це справедливо і правильно, що державні органи повинні мати в своєму розпорядженні розумний строк для вибору найдоречніших засобів виконання відповідних судових рішень.

44. Проте з 15 березня 1988 року, коли Суд Європейських співтовариств виніс своє рішення (див. пункт 9 вище), а тим більше з 9 та 10 травня 1989 року, коли Верховний адміністративний суд виніс своє рішення у справі заявників (див. пункт 13 вище), і до прийняття 10 серпня 1994 року указу президента № 211/1994, чинне

законодавство Греції не передбачало ніяких особливих вимог щодо громадян країн — членів Європейського співтовариства, які бажають відкрити школу «frontistirion» у Греції, крім вимоги (передбаченої також щодо громадян Греції, а саме — наявності університетської освіти), якій заявники відповідали (див. пункти 6 та 29 вище).

До того ж не схоже, щоб заявники відмовилися від своїх намірів відкрити школу «frontistirion». Коли вони звернулися до Родоського адміністративного суду 3 липня 1992 року, вони домагалися відшкодування не тільки тих збитків, яких, за їхніми словами, вони вже зазнали, а й тих, яких вони зазнавали б далі, доки адміністративні органи не надали б їм дозволу, по який вони звернулися (див. пункт 19 вище).

45. У даному випадку, ухиляючись понад п'ять років від вжиття необхідних заходів для виконання остаточного і обов'язкового судового рішення, грецькі державні органи позбавили положення пункту 1 статті 6 Конвенції його корисної дії.

Отже, допущено порушення цієї статті.

III. ЗАСТОСУВАННЯ СТАТТІ 50 КОНВЕНЦІЇ

46. Заявники висунули різні вимоги відповідно до статті 50 Конвенції, яка передбачає:

«Якщо Суд встановлює, що рішення або захід судового чи будь-якого іншого органу влади Високої Договірної Сторони повністю або частково суперечить зобов'язанням, які випливають з цієї Конвенції, і якщо внутрішнє право цієї сторони передбачає лише часткову компенсацію за наслідки такого рішення чи заходу, то Суд, у разі необхідності, надає потерпілій стороні справедливую сатисфакцію».

47. Під час розгляду справи Уряд повідомив Суд, що в разі виявлення ним порушення заявники зможуть отримати в рамках грецької правової системи повне відшкодування завданих їм збитків. Справді, у заяві до Родоського адміністративного суду (див. пункт 19 вище), розгляд якої в день проведення даного слухання все ще тривав, суми, що їх визначили заявники, значною мірою відповідають сумам, визначеним згідно зі статтею 50 Конвенції.

48. Представник Комісії утримався від коментарів.

49. Суд вважає, що питання застосування статті 50 ще не готове для вирішення і його розгляд має бути відкладено, враховуючи можливість досягнення домовленості між державою-відповідачем та заявниками (пункти 1 та 4 правила 54).

На цих підставах Суд

1. Відхиляє попередні заперечення Уряду (вісім голосів проти одного);

2. Постановляє, що пункт 1 статті 6 Конвенції підлягає застосуванню у даній справі і що його було порушено (сім голосів проти двох);

3. Постановляє, що питання застосування статті 50 не готове для вирішення (одностайно),

і, відповідно:

а) відкладає вирішення цього питання;

б) запрошує Уряд і заявників подати свої міркування з цього питання протягом наступних трьох місяців, і зокрема повідомити Суд про будь-яку можливу домовленість між ними;

с) відкладає подальший розгляд справи та делегує голові палати повноваження у разі необхідності призначити розгляд.

Вчинено англійською та французькою мовами і винесено на відкритому слуханні 17 березня 1997 року в Палаці прав людини у Страсбурзі.

Підпис:

Герберт Пецольд, секретар

Підпис:

Рудольф Бернхардт, голова

Відповідно до пункту 2 статті 51 Конвенції та пункту 2 правила 53 Регламенту Суду «А», до цього рішення додаються такі окремі думки суддів:

а) думка судді Моренілли, яка збігається з позицією більшості суддів;

б) думка судді Петтіті, яка не збігається з позицією більшості суддів;

с) думка судді Валтікоса, яка не збігається з позицією більшості суддів.

Завізовано: *Р. Б.*

Завізовано: *Г. П.*

ДУМКА СУДДІ МОРЕНІЛЛИ

1. Як і більшість суддів, я голосував за висновок Суду про те, що в даному випадку було порушено пункт 1 статті 6 Конвенції. У наступних пунктах я окремо викладаю свою позицію.

2. На мій погляд, ця справа відкриває нову динамічну фазу в розвитку через прецедентне право поняття «право на суд» у сфері адміністративного судочинства, яке має дуже глибоке історичне коріння у правових системах багатьох європейських держав, що зазнали впливу французького адміністративного права. Особливості адміністративного судочинства, які відрізняють його від цивільного, загалом полягають у наявності рішення державного органу-відповідача, що ним завдано безпосередньої шкоди чиїмсь особистим правам або законним інтересам.

3. Заявники стверджували, що внаслідок відмови адміністративних органів виконати рішення Верховного адміністративного суду про визнання недійсними рішень, якими заявникам було відмовлено у наданні дозволу на відкриття школи англійської мови на Родосі тільки через те, що вони були не грецькими громадянами, а громадянами іншої держави — члена Європейських співтовариств, було порушено їхнє право на ефективний судовий захист цивільних прав. Суд дійшов висновку, що (див. пункт 45): «У даному випадку, ухиляючись понад п'ять років від вжиття необхідних заходів для виконання остаточного і обов'язкового судового рішення, грецькі державні органи позбавили положення пункту 1 статті 6 Конвенції його корисної дії».

4. Отже, у цій справі порушується питання про силу рішень Верховного адміністративного суду, винесених щодо звернень заявників з проханням визнати недійсними зазначені вище рішення компетентних адміністративних органів відмовити заявникам у дозволі, по який вони зверталися. Таке саме питання може виникнути, *mutatis mutandis*, і в інших системах, які побудовані на основі французької моделі адміністративного судочинства.

5. Державній Раді (*Conseil d'Etat*) Франції вдалося шляхом уподібнення адміністративного судочинства до цивільного перетворити його на засіб захисту особи від зловживань з боку державних органів. При цьому між ними залишилася тільки одна відмінність: перевірка законності адміністративного рішення здійснюється адміністративними судами. Ця відмінність мала вирішальне значення для створення незалежної судової процедури в межах юрисдикції адміністративних судів разом з Державною Радою на вершині цієї ієрархії як верховного органу, відповідального за нагляд за адміністративними органами.

6. З розвитком цієї системи її головним завданням стала перевірка законності оспорюваного рішення (зокрема шляхом подання заяви про визнання його недійсним). При такому провадженні, визнаючи недійсним незаконне рішення, адміністративний суд вичерпує свої повноваження. «Отже, суддя може тільки визнати недійсним незаконне адміністративне рішення, а інакше він порушив би принцип поділу, що існує між адміністративними органами і адміністративними судами. Він не може своїми судовими рішеннями заповнити вакуум, що виникає внаслідок визнання недійсним рішення адміністративного органу» (див. *Debbasch-Ricci, Contentieux administratif, Paris, 1990, p. 833*).

7. Саме в такому історично-правовому контексті 9 та 10 травня 1980 року Верховний адміністративний суд Греції виніс рішення, які не були виконані адміністративними органами, що було розцінено більшістю як порушення права заявників на суд.

8. У даній справі пані Ада Горнсбі звернулася у 1984 році (після вступу Греції до Європейських співтовариств) із заявою про надання дозволу на відкриття приватної школи для викладання англійської мови. Адміністративні органи відхилили цю заяву лише на тій підставі, що такий дозвіл може надаватися тільки громадянам Греції. Суд Європейських співтовариств постановив, що Греція не виконала вимог статей 52 і 59 Договору про Європейські Економічні

Співтовариства, який надає громадянам однієї держави-члена право поселятися на території будь-якої іншої держави-члена і водночас забороняє будь-яку дискримінацію за ознакою громадянства щодо права займатися діяльністю через самостійне працевлаштування, а також створювати підприємства і управляти ними.

9. В (ідентичних) рішеннях Верховного адміністративного суду згадуються кваліфікаційні вимоги, необхідні, згідно з пунктом 1 статті 68 Закону № 2545/1940, для одержання дозволу на відкриття школи «frontistirion»; такий дозвіл «надається фізичним особам, які мають кваліфікацію, необхідну для роботи вчителем у початковій або середній школі в державній системі, або відповідну академічну кваліфікацію». У цих рішеннях також робиться посилення на пункт 1 статті 18 Кодексу державного службовця (пункт 3 статті 2 якого також стосується вчителів початкової та середньої школи), у якому сказано: «Ніхто не може призначатися на посаду державного службовця, не маючи грецького громадянства», і висновок: «З цих положень випливає, що надання дозволу особі негрецької національності на створення школи «frontistirion» для викладання іноземних мов суперечитиме законові».

Звертаючи увагу на статтю 52 Договору про Європейські співтовариства та цитуючи рішення № 147/86 Суду Європейських співтовариств від 15 березня 1988 року («Комісія проти Грецької Республіки»), Верховний адміністративний суд далі зазначив: «Отже, оскаржене рішення (про відмову задовольнити прохання заявника), що ґрунтується на помилковій підставі, відповідно до якої оскаржена перешкода і далі застосовується до осіб з негрецьким громадянством, без урахування того, чи це громадяни інших держав — членів Європейських співтовариств, а чи громадяни держав-нечленів, є незаконним і тому має бути скасоване. Таким чином, розглянуту заяву слід задовольнити. На цих підставах... Верховний адміністративний суд визнає недійсним рішення голови Родоського відділу середньої освіти...» (див. пункт 13 рішення).

10. Відповідно до пункту 1 статті 50 указу президента № 18/1989, яким кодифікуються законодавчі положення про Верховний адміністративний суд, «У рішенні, яким задовольняється заява про перевірку в порядку судового контролю, оскаржений захід оголошується недійсним, що має наслідком його повне скасування, незалежно від того, чи цей захід має загальний, чи індивідуальний характер». Пункт 4 статті 50 передбачає таке: «При виконанні зобов'язання, передбаченого пунктом 5 статті 95 Конституції, адміністративні органи влади повинні виконувати рішення Верховного адміністративного суду відповідно до обставин конкретної справи, вживаючи з цією метою відповідних заходів або відмовляючись від будь-яких дій, що не відповідають рішенню Верховного адміністративного суду. Невиконання цієї вимоги може передбачати особисту відповідальність за шкоду, крім кримінальних санкцій...»

11. Згідно з цими законодавчими положеннями, рішення Верховного адміністративного суду були остаточними рішеннями, які задовольняли заяви пана і пані Горнсбі про визнання недійсними оспорюваних рішень і в яких конкретна проблема була вирішена. Відмова надати дозвіл на відкриття школи «frontistirion» була визнана недійсною, оскільки вона суперечила статті 52 Договору про створення Європейського Економічного Співтовариства, який мав пряме застосування у Греції на час подання заяв з проханням надати дозвіл. Щоправда, судові рішення не визнавали недійсною відмову адміністративних органів стосовно інших неправомірних дій, які могли б перетворити її на недійсну. Наприклад, це могло стосуватися питання про наявність у заявників кваліфікації, передбаченої для громадян Греції чинним на той час законодавством. У резолютивній частині судових рішень визнавалася недійсною лише відмова надати дозвіл і не ставилася вимога про надання такого дозволу. В результаті, незважаючи на подальші вимоги виконати рішення Верховного адміністративного суду, грецькі адміністративні органи і вісім років по тому не дали дозволу, хоча заявники мали право на нього, згідно з чинним на той час законодавством Греції.

12. За таких умов негнучкість і навіть формалізм адміністративного провадження, пов'язаний з визнанням рішення недійсним, не може виправдати такої відмови у правосудді, і не можна не вимагати вжиття подальших процедурних заходів з метою винесення нового судового рішення у справі, в якій права заявників були визнані найвищим адміністративним судом. Незважаючи на це, думка більшості узгоджується з нашим прецедентним правом, яке тлумачить пункт 1 статті 6 Конвенції відповідно до принципів, закріплених у Преамбулі і статті 3 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, тобто у телеологічний, автономний та еволюційний спосіб, пристосований до соціальних потреб. У справі Голдера (*Golder*) від 21 лютого 1975 року (серія А, № 18, с. 17, п. 35) Суд постановив: «Принцип, за яким повинна існувати можливість подати цивільний позов на розгляд судді, розцінюється як один із «визнаних» в усьому світі фундаментальних принципів права; те саме справджується і для принципу міжнародного права, який забороняє відмову у правосудді. Саме у світлі цих принципів належить розглядати пункт 1 статті 6».

13. Такий унітарний погляд на судочинство, у процесі якого спірні особисті права підлягають детальному обґрунтуванню кожною зі сторін перед суддею, який згодом повинен винести остаточне рішення щодо цих прав, здається, протистойть досить абстрактному уявленню про правосуддя, згідно з яким особа зобов'язана звертатися до суду (немовби вона відповідає за забезпечення додержання закону) для того, щоб оспорити законність адміністративного рішення, хоча це рішення завдає шкоди її особистим правам. Навіть у разі задоволення заяви про визнання рішення недійсним така процедура не може забезпечити компенсацію завданої шкоди, оскільки суд передає справу до адміністративних органів для повторного розгляду.

14. Суд уже висловився з приводу ефективності такого «поетапного» розгляду, а саме: «Навіть якщо припустити, що Верховний адміністративний суд задовольнить заяву [заявників], ніщо

не вказує на те, що вони одержать бажаний дозвіл, оскільки на практиці державні органи не завжди виконували рішення Верховного адміністративного суду» (див. рішення у справі «Маноуссакіс та інші проти Греції» (*Manoussakis and Others v. Greece*) від 26 вересня 1996 року, Збірник судових рішень та ухвал, 1996-IV, с. 1359, п. 33). Так само в рішенні «Сколло проти Італії» (*Scollo v. Italy*) від 28 вересня 1995 року (серія А, № 315-С, с. 55, п. 44) Суд постановив, що «інертність компетентних адміністративних органів має наслідком відповідальність Італії згідно з пунктом 1 статті 6».

15. Отже, незважаючи на труднощі пристосування його до вже застарілого поняття історичного адміністративного права (див. *Garcia de Enterria-Fernandez Rodriguez, Curso de Derecho Administrativo, Madrid, 1986, vol. II, pp. 36–54*), стосовно ефективності фундаментального права на доступ до суду я погоджуюся з думкою більшості суддів, що мало місце порушення. Цей елемент набуває істотного значення для здійснення правосуддя в демократичному суспільстві, і мені здається, що рішуче проголошення цього принципу є своєчасним і необхідним. Коротко кажучи, я розглядаю це як крок до гармонізації гарантій в адміністративному і цивільному судочинстві з метою забезпечення ефективнішого захисту прав особи в її стосунках з адміністративними органами. Адміністративні рішення перестають відігравати домінуючу роль в адміністративному провадженні і стають лише підставою для його існування. Предмет адміністративного провадження формується виключно поданою заявою, з якої виводяться правові обставини, що в них опинилися заінтересовані особи.

ДУМКА СУДДІ ПЕТТІТІ

Я голосував разом з меншістю суддів за те, що порушення не було, з огляду на мотивацію і правову позицію більшості, яка, на мій погляд, висуваючи свої аргументи, недостатньо врахувала конкретні особливості даної справи.

Тут ідеться не про загальне застосування статті 6 судами країн — членів Ради Європи, незалежно від того, чи є вони також членами Європейського Союзу, і не про відмову виконати судові рішення, яке стало «остаточним і обов'язковим для виконання» щодо конкретної сторони в судовому процесі.

Насамперед тут ішлося про спір щодо законодавства ЄС між позивачем, який є громадянином країни — члена ЄС, і державою, яка є членом ЄС.

15 березня 1988 року Суд Європейських співтовариств постановив, що, забороняючи громадянам ЄЕС відкрити школу «frontistirion» (мовну школу), Грецька Республіка не дотримала своїх зобов'язань згідно зі статтями 52 та 59 Договору про ЄЕС.

З огляду на це Європейський суд повинен встановити різницю між перевіркою законності оспореного рішення та прийняттям судових рішень, які покликані заповнити вакуум, створений визнанням відповідного рішення недійсним.

З цього погляду я згоден з думкою судді Моренілли, яка збігається з позицією більшості суддів, де говориться:

«Згідно з цими законодавчими положеннями, рішення Верховного адміністративного суду були остаточними рішеннями, які задовольняли заяви пана і пані Горнсбі про визнання недійсними оспорюваних рішень і в яких конкретна проблема була вирішена. Відмова надати дозвіл на відкриття школи «frontistirion» була

визнана недійсною, оскільки вона суперечила статті 52 Договору про створення Європейського Економічного Співтовариства, який мав пряме застосування у Греції на час подання заяв з проханням надати дозвіл. Щоправда, судові рішення не визнавали недійсною відмову адміністративних органів стосовно інших неправомірних дій, які могли б перетворити її на недійсну. Наприклад, це могло стосуватися питання про наявність у заявників кваліфікації, передбаченої для громадян Греції чинним на той час законодавством. У резолютивній частині судових рішень визнавалася недійсною лише відмова надати дозвіл і не ставилася вимога про надання такого дозволу. В результаті, незважаючи на подальші вимоги виконати рішення Верховного адміністративного суду, грецькі адміністративні органи і вісім років по тому не надали дозволу, хоча заявники мали право на нього, згідно з чинним на той час законодавством Греції».

Незважаючи на конкретні засоби правового захисту та заходи, вжиті проти держави за порушення законодавства Співтовариства, а розглядаючи цю справу суто з точки зору статті 6 Конвенції, слід врахувати, що рішення Верховного адміністративного суду не більш ніж визнавали недійсним рішення від 12 квітня 1988 року, яким було відмовлено у задоволенні заяви про надання дозволу на відкриття школи і яке суперечило рішенням Суду Європейських співтовариств.

У цих судових рішеннях немає положень резолютивної частини, які б зобов'язували державу надати заявникам дозвіл на відкриття школи. Отже, відмова у наданні дозволу, яка і стала причиною винесення судових рішень, на мій погляд (і на противагу тому, що сказано в пункті 45), не може, відповідно до статті 6, трактуватися як відмова у правосудді через те, що ці судові рішення не були виконані.

Проте, оскільки заявники вже звернулися до адміністративних і судових органів, додержуючи встановленої процедури, то обов'язком держави було одразу після прийняття Верховним

адміністративним судом рішень терміново забезпечити вжиття необхідних заходів для контролю за доступом до правосуддя, включаючи нормативні положення та форми документів для перевірки кваліфікаційного рівня, а також проведення кваліфікаційного іспиту. Те, що адміністративні органи не зробили цього, незважаючи на рішення Суду Європейських співтовариств, загнало ситуацію в глухий кут. Можна було б застосувати процедуру контролю, яка використовується країнами Європейського Союзу щодо директив про доступ до юридичної практики. Якби це було зроблено, то тільки в разі з'ясування того факту, що заявники більше не бажали наполягати на задоволенні їхньої заяви або що держава відмовилася застосувати закон, можна було б робити висновок про відсутність чи наявності порушення статті 6. До певної міри зволікання державних органів з виконанням своїх адміністративних обов'язків відповідно до законодавства Співтовариства могло б розцінюватися як відмова у доступі до правосуддя і як небажання підкоритися судовому рішення, що за таких умов становило б порушення статті 6. У цьому розумінні висновок, зроблений у рішенні Суду, не обов'язково відповідав обставинам справи.

ДУМКА СУДДІ ВАЛТІКОСА

Безсумнівно, що в даній справі можна зробити чимало критичних зауважень на адресу грецького законодавства, грецьких адміністративних та урядових органів і грецьких судів. Проте слід також враховувати часовий аспект, уже недавно вжиті заходи і поведінку заявників.

Безперечно, даний випадок є свідченням неузгодженості законодавства з правопорядком Європейських співтовариств або принаймні тривалого зволікання у цьому питанні. До того ж, і це трапляється вже не вперше, минуло багато часу, перш ніж заявники одержали відповідь міністра освіти. І коли більш як через десять років після подання першої заяви вийшов указ президента № 211/1994, опублікований 10 серпня 1994 року, який нарешті дав громадянам країн — членів Європейських співтовариств право створювати школи типу «frontistirion» (приватні школи в Греції), то це було зроблено за умови, що ті, хто не мав атестата про закінчення середньої школи, повинні були скласти іспит з грецької мови та історії. Навіть якщо спинитися на цьому моменті, то хоча досить зрозумілою є необхідність забезпечення того, щоб відповідні особи мали достатній рівень володіння грецькою мовою, досить дивно, чому вимагається знання історії Греції від тих, хто бажає викладати іноземні мови, і, звичайно, ця вимога відкрита для критики.

Втім, суть проблеми полягає не в цьому. Проблема простіша за даних умов. Заявники подали скаргу, яка спочатку, безперечно, була добре обґрунтована. Після надмірно довгої затримки Уряд узгодив принаймні більшу частину грецького законодавства з європейським, і порушення було усунено, хоча, повторюю, це було зроблено із запізненням. Відтоді заявників двічі запрошували скласти іспит (див. третій підпункт пункту 22 рішення), який загалом можна вважати як розумну умову. Вони цього не зробили і, очевидно, відмовилися від своєї заяви про надання дозволу відкрити школу, віддавши перевагу перспективі отримати значну

компенсацію перед ризиком складати такий іспит. Основна функція Суду полягає в тому, щоб забезпечити застосування положень Конвенції і примусити Договірні держави виконувати їх. Він не повинен у зворотному порядку засуджувати ті порушення, які вже були виправлені. На час винесення цього рішення, по-перше, очевидно, що оспорене законодавство в цілому було вже узгоджене з Конвенцією, по-друге, заявники вже не підтримували своєї заяви про надання дозволу на відкриття школи. Шкода, що ця важлива інформація не була наведена у пункті 45 цього рішення.

У будь-якому разі, після того як Уряд вжив відповідних заходів, хоч і з явним запізненням, уже не можна говорити, що на даний момент є порушення Конвенції, як постановив Суд.

ДОДАТОК ВИСНОВОК ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОМІСІЇ З ПРАВ ЛЮДИНИ

(включений у доповідь Комісії від 23 жовтня 1995 року)

[До складу Комісії увійшли:

- п. С. Трешель (S. Trechsel), Голова Комісії
- п. Х. Данеліус (H. Danelius)
- п. К. Л. Розакіс (C. L. Rozakis)
- п. Е. Бузуттіл (E. Busuttil)
- п. Гаукур Йорундссон (Gaukur Jörundsson)
- п. А. С. Гюзюб'юк (A. S. Gözübüyük)
- п. Дж.-К. Соєр (J.-C. Soyer)
- п. Х. Г. Схермерз (H. G. Schermers)
- пані Г. Х. Тюн (G. H. Thune)
- п. Ф. Мартінез (F. Martínez)
- пані Дж. Лідді (J. Liddy)
- п. Л. Лукайдес (L. Loucaides)
- п. М. П. Пеллонпя (M. P. Pellonpää)
- п. Б. Марксер (B. Marxer)
- п. Г. Б. Реффі (G. B. Reffi)
- п. М. А. Новіцкі (M. A. Nowicki)
- п. І. Кабраль Баррето (I. Cabral Barreto)
- п. Б. Конфорті (B. Conforti)
- п. Н. Братца (N. Bratza)
- п. І. Бекес (I. Békés)
- п. Дж. Муча (J. Mucha)
- п. Е. Константинов (E. Konstantinov)
- п. Д. Шваби (D. Šváby)
- п. Г. Ресс (G. Ress)
- п. А. Переніч (A. Perenic)
- п. С. Бірзан (C. Bîrsan)
- п. П. Лоренцен (P. Lorenzen)
- п. К. Херндл (K. Herndl)
- та п. Х. К. Крюгер (H. C. Krüger), Секретар Комісії].

А. Проголошення скарги прийнятною

45. Комісія визнала прийнятною скаргу заявників про те, що державні органи не виконали в розумний строк рішення Верховного адміністративного суду, який визнав недійсним адміністративний акт про відмову в наданні їм ліцензії на створення школи іноземних мов.

В. Предмет спору

46. Предмет спору полягає в тому, чи є невиконання державними органами в розумні строки рішень Верховного адміністративного суду порушенням пункту 1 статті 6 Конвенції.

С. Стосовно пункту 1 статті 6 Конвенції

47. Пункт 1 статті 6 Конвенції в частині, яка стосується даного питання, передбачає таке:

«Кожен при вирішенні питання щодо його цивільних прав та обов'язків... має право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом...»

48. Заявники стверджують, що розгляд у Верховному адміністративному суді відповідає пункту 1 статті 6 Конвенції. Однак, за їхніми словами, державні органи тривалою відмовою виконувати рішення Верховного адміністративного суду порушують їхнє право на ефективний судовий захист при вирішенні питання щодо їхніх цивільних прав відповідно до пункту 1 статті 6 Конвенції.

49. Уряд Греції не заперечує, що розгляд у Верховному адміністративному суді стосувався вирішення питання щодо цивільних прав заявників у значенні пункту 1 статті 6 Конвенції. Проте він стверджує, що вимоги цього положення було виконано, оскільки

заявникам було забезпечено справедливий і публічний розгляд і Верховний адміністративний суд виніс своє рішення в розумний строк. Раз Верховний адміністративний суд виніс рішення, яким було вирішено спір між заявниками та адміністративними органами, то пункт 1 статті 6 уже не може застосовуватися. Уряд стверджує, що етап виконання судового рішення не передбачає нового вирішення спору щодо прав. Стверджувати протилежне означає йти проти букви пункту 1 статті 6 і задуму розробників Конвенції. У кожному разі виконання чи невиконання державними органами рішень Верховного адміністративного суду, в яких визнаються недійсними адміністративні акти, є чітко публічно-правовим питанням. З огляду на усе це, Уряд дійшов висновку, що порушення пункту 1 статті 6 Конвенції не було.

50. Комісія зауважує перш за все, що заявники оскаржують не тривалість розгляду у Верховному адміністративному суді, а «тривалість часу, протягом якого Міністерство освіти Греції займалося розглядом їхніх заяв», в результаті чого рішення Верховного адміністративного суду не були виконані.

51. Далі Комісія зауважує те, що питання застосування пункту 1 статті 6 Конвенції до розгляду скарги, поданої заявниками до Верховного адміністративного суду, не є предметом спору між сторонами. У зв'язку з цим Комісія звертає увагу на те, що, як уже було встановлено, відмова компетентних органів надати дозвіл на відкриття приватної школи для забезпечення обов'язкової освіти у старших класах стала причиною вирішення питання щодо цивільних прав у значенні пункту 1 статті 6 Конвенції (див. справу «Фонд християнських шкіл ім. Інгрід Йордебо проти Швеції» (the Ingrid Jordebo Foundation of Christian Schools v. Sweden, доповідь Комісії від 8 грудня 1987 року, «Рішення і доповіді 61», с. 103, п. 86).

52. Комісія вважає, що відмова компетентних органів видати ліцензію, необхідну, згідно з внутрішнім законодавством, для створення приватної школи іноземних мов, яка б забезпечувала позаурочне на-

вчання, відповідно до чинних внутрішньодержавних норм, так само стосується питання вирішення спору щодо цивільних прав. Заявникам відмовили у такій ліцензії на тій підставі, що вони є іноземцями. Вони оспорили законність відповідного адміністративного акта згідно з нормами законодавства ЄС, які передбачають захист громадян держав — членів Європейського Союзу від дискримінації. Комісія вважає, що це викликає справжній і серйозний спір, результат якого прямо стосується цивільних прав заявників у значенні пункту 1 статті 6 Конвенції.

53. Далі Комісія зауважує, що сторони в принципі погоджуються, що спір міг бути переданий на розгляд судового органу, Верховного адміністративного суду, який мав повну юрисдикцію, оскільки був компетентним розглядати законність відповідного адміністративного акта згідно із законодавством ЄС, і який забезпечив усі гарантії, передбачені пунктом 1 статті 6 Конвенції. Крім того, заявники не оспорюють твердження Уряду про те, що розгляд у Верховному адміністративному суді був справедливим і швидким. Таким чином, може видатися, що заявники мали доступ до суду згідно з вимогами, встановленими пунктом 1 статті 6 Конвенції.

54. Однак Комісія звертає увагу на те, що право на доступ до суду, тобто право подати позов з цивільно-правових питань до суду, є лише одним аспектом права на суд, закріпленого пунктом 1 статті 6 Конвенції (див. рішення Європейського суду з прав людини у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» від 21 лютого 1975 року, серія А, № 18, с. 18, п. 36). Хоча Суд не вважав за необхідне давати вичерпне визначення точного змісту цього права, він постановив, що широко проголошувана тверда віра Договірної держави у верховенство права має братися до уваги при тлумаченні різних гарантій, передбачених пунктом 1 статті 6, відповідно до їхнього контексту та у світлі завдання і мети Конвенції (див. рішення у справі Голдера, про яке йдеться вище, с. 17–18, п. 34–36). Пам'ятаючи про принцип верховенства права, Комісія повинна визначити, чи передбачає пункт 1 статті 6 Конвенції гарантії проти дій державних органів, які можуть перешкодити захисту, що забезпечується судами.

55. У зв'язку з цим Комісія звертає увагу на те, що Конвенція покликана гарантувати не права, які є теоретичними або ілюзорними, а права, які є практичними й ефективними. Це особливо стосується різних прав, гарантованих статтею 6, враховуючи їхнє важливе місце в демократичному суспільстві (див. рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ейрі проти Ірландії» (*Airey v. Ireland*) від 9 жовтня 1979 року, серія А, № 32, с. 12 і 13, п. 24, та у справі «Артико проти Італії» (*Artico v. Italy*) від 13 травня 1980 року, серія А, № 37, с. 16, п. 33). Але право на суд було б цілком ілюзорним і теоретичним, якби державні органи могли відмовлятися виконувати рішення суду, видані не на їхню користь у спорах щодо цивільних прав і обов'язків, а їхні дії при цьому не вважалися б порушенням статті 6 Конвенції. Суд уже визнав порушення статті 6, коли державний орган мав надані законом повноваження вирішувати, що рішення суду, винесене не на його користь у спорі щодо цивільних прав, можна не виконувати (див. рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ван де Гурк проти Нідерландів» (*Van de Hurk v. the Netherlands*) від 19 квітня 1994 року, серія А, № 288, с. 17, п. 52). Ситуацію, коли державний орган відмовляється виконувати рішення суду не на його користь, багато в чому можна порівняти з цим, якщо брати наслідки, що їх мав розгляд позову для опонентів державного органу.

56. Звертаючись до конкретних обставин, Комісія нагадує, що Верховний адміністративний суд у своїх рішеннях від 9 і 10 травня 1989 року підтримав позицію заявників, постановивши, що їм не можна було відмовляти у наданні ліцензії на створення школи іноземних мов на тій підставі, що вони є іноземцями, і визнав відповідні адміністративні акти недійсними. Згідно із внутрішнім законодавством, компетентні державні органи повинні були вжити всіх належних заходів для виконання рішень Верховного адміністративного суду.

57. Заявники стверджують, що компетентні органи і далі відмовляються вжити таких заходів. Однак Уряд-відповідач наполягає на тому, що державні органи виконували свій обов'язок, додержую-

чи указу президента № 221/1994 (див. пункт 39 доповіді). Комісія не вважає за необхідне вирішувати питання про те, чи державні органи діяли на виконання рішень Верховного адміністративного суду, додержуючи зазначеного указу.

58. Комісія зауважує, що указ було оприлюднено більш як через п'ять років після винесення Верховним адміністративним судом рішень, у яких було підтримано позицію заявників. Протягом цього періоду, всупереч різним і численним протестам заявників, державні органи не вжили заходів для виконання рішень Верховного адміністративного суду. Більше того, незважаючи на оприлюднення указу президента № 221/1994, заявники ніколи не отримували офіційної відповіді на ті свої заяви про видачу ліцензій на створення школи іноземних мов, що були подані ними 8 серпня 1989 року.

59. За цих обставин Комісія вважає, що заявники не мали можливості скористатися ефективним судовим захистом. Наслідком було порушення права на ефективне вирішення судом спору щодо їхніх прав.

Висновок

60. Комісія робить висновок (двадцять сім голосів проти одного), що в даному випадку допущено порушення пункту 1 статті 6 Конвенції.

Підпис:

Г. К. Крюгер, Секретар Комісії

Підпис:

С. Трешель, Голова Комісії

ДУМКА ПАНА РОЗАКІСА, ЯКА ЗБІГАЄТЬСЯ З ПОЗИЦІЄЮ БІЛЬШОСТІ

Хоч я погоджуюся з тим, що в даному випадку було порушено пункт 1 статті 6 Конвенції в тій частині, що заявникам не забезпечили ефективного розгляду в суді спору щодо їхніх прав, я вважаю, що мотивація, запропонована Комісією, не спрямована на основну проблему цієї справи, якою є відповідальність адміністративних органів за виконання судових рішень, а відтак за повагу до принципу поділу влади і до верховенства права.

Справді, невід'ємною частиною концепції поділу влади і принципу верховенства права в демократичній державі є те, що кожна з гілок влади — законодавча, виконавча і судова — має свою сферу компетенції, в межах якої тільки вона може приймати рішення. Жодна інша гілка влади не може втручатися у цю сферу своїми рішеннями щодо процедури чи по суті. Але вимоги, передбачені концепцією поділу влади, не закінчуються визначенням того, що кожна гілка державної влади має свою сферу виключних повноважень. Безпосереднім наслідком принципу поділу влади є те, що в разі перехрещення сфер компетенції кількох гілок влади для ефективного виконання рішення однієї з них влада, яка «втручається» у рішення, повинна співпрацювати з метою його виконання. Інакше повноваження приймати рішення може бути позбавлене його значення. Таким, наприклад, є обов'язок судової влади застосовувати рішення законодавчої влади (законодавство) при вирішенні справ, так само як і обов'язок виконавчої влади сприяти виконанню судових рішень без створення перешкод.

В обставинах цієї справи державні органи (виконавча влада) не дотрималися принципу поділу влади і перешкоджали судовій владі у процесі прийняття рішень у сфері її компетенції; тому заявники не побачили здійснення своїх сподівань на ефективне вирішення спору щодо їхніх прав.

ДУМКА ПАНА МАРТІНЕЗА, ЯКА НЕ ЗБІГАЄТЬСЯ З ПОЗИЦІЄЮ БІЛЬШОСТІ

На жаль, я не поділяю думки моїх колег. Ось мої міркування.

Стаття 6 Конвенції порушується, якщо суд не виносить рішення в розумний строк. За фактами цієї справи, суд, тобто Верховний адміністративний суд, не підлягає критиці.

Критикуються державні органи за те, що протягом п'яти років вони не приймали рішення щодо заяви, поданої заявниками.

Виникає питання, чи зволікання державних органів може становити порушення статті 6.

Комісія у своїй доповіді висловила думку про те, що державні органи мали обов'язок виконати рішення Верховного адміністративного суду, чого вони не зробили. Таким чином, Комісія встановила, що тривалість розгляду була надто довгою.

Я не можу погодитися з таким підходом.

Рішення Верховного адміністративного суду від 9 і 10 травня 1989 року, на які посилається Комісія у пункті 24 своєї доповіді, не встановлюють суб'єктивного права на користь заявників, оскільки останні просто подали заяву про перевірку в порядку судового контролю (чи, як сказано французькою мовою, «перевірку факту перевищення повноважень»). Саме в цьому контексті Верховний адміністративний суд визнав недійсним рішення державного органу про відмову задовольнити прохання заявників видати ліцензію на відкриття школи іноземних мов на тій підставі, що вони не були громадянами Греції.

Із цих рішень не можна зробити висновку — і це моє тверде переконання, — що заявники мали право відкрити школу. Рішення, винесені після подання заяви про перевірку в порядку судового контролю, обмежуються визнанням недійсною відмови видати ліцензію на підставі громадянства заявників. Тому вони є просто декларативними рішеннями і не підлягають виконанню державними органами.

Єдиним обов'язком для державних органів було те, що вони не могли відмовлятися видати ліцензію на підставі громадянства заявників. Однак вони були вільні задовольнити чи відмовити у задоволенні наступної заяви, поданої на інших підставах, ніж громадянство.

Таким чином, коли було подано нову заяву 8 серпня 1989 року (див. пункт 26 доповіді), обов'язок державних органів полягав не в тому, щоб виконувати рішення Верховного адміністративного суду, а щоб дати відповідь на цю заяву.

Чи той факт, що державні органи п'ять років не давали відповіді на заяву, становить порушення статті 6 Конвенції? У цьому вся суть справи!

На мій погляд, якби зволікання державних органів перешкоджало заявникам звернутися до адміністративних судів, вони могли б непрямо порушити статтю 6 Конвенції. Проте цього не сталося. У даному випадку заявники, не отримавши відповіді від державних органів протягом трьох місяців, могли звернутися до Верховного адміністративного суду зі скаргою на непряму відмову задовольнити їхню заяву.

За таких обставин, коли заявники, очевидно, мали час (і терпіння) на те, щоб чекати п'ять років, а не звертатися до адміністративних судів, вони можуть скаржитися лише на інертність державних органів Греції, але не на порушення статті 6 Конвенції.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ

СПРАВА «БРУМАРЕСКУ ПРОТИ РУМУНІЇ» (CASE OF BRUMĂRESCU v. ROMANIA)

РІШЕННЯ

Страсбург
28 листопада 1999 року

У справі «Брумареску проти Румунії»

Європейський суд з прав людини, засідаючи Великою палатою — згідно зі статтею 27 Конвенції про захист прав людини та основних свобод (Конвенція) із поправками, внесеними відповідно до положень Протоколу №11¹, та відповідними положеннями Регламенту Суду², — до складу якої увійшли такі судді:

п. Л. Вільдхабер (L. Wildhaber), Голова Суду
пані Е. Палм (E. Palm)
п. К. Розакіс (C. Rozakis)
сер Н. Братца (Nicolas Bratza)
п. Л. Феррарі Браво (L. Ferrari Bravo)
п. Л. Кафліш (L. Caflisch)
п. Л. Лукайдес (L. Loucaides)
п. Ж.-П. Коста (J.-P. Costa)
п. В. Фурманн (W. Fuhrmann)
п. К. Юнгвірт (K. Jungwiert)
п. Б. Жупанчич (B. Župančič)
пані Н. Важич (N. Vajić)
п. Дж. Хедіган (J. Hedigan)
пані М. Цаца-Ніколовська (M. Tsatsa-Nikolovska)
п. Т. Пантіру (T. Pantîru)
п. Е. Левіц (E. Levits)
п. Л. Міхай (L. Mihai), суддя ad hoc,

а також пані М. де Бур-Буквіккіо (M. de Boer-Buquicchio), заступник Секретаря Суду,

після наради за зачиненими дверима 17 червня та 30 вересня 1999 року

постановляє таке рішення, винесене в останній із зазначених днів:

ПРОЦЕДУРА

1. Справа була передана до Суду, відповідно до колишньої статті 19 Конвенції³, п. Даном Брумареску (Dan Brumărescu) (заявник), громадянином Румунії, та Європейською комісією з прав людини (Комісія), відповідно, 3 та 6 листопада 1998 року, в межах тримісячного строку, встановленого пунктом 1 колишньої статті 32 та колишньою статтею 47 Конвенції. Справу було розпочато на підставі заяви (№28342/95) проти Румунії, поданої п. Брумареску до Комісії 9 травня 1995 року, відповідно до колишньої статті 25 Конвенції.

У своєму запиті Комісія посилалася на колишні статті 44 і 48 та на заяву, якою Румунія визнала обов'язковість юрисдикції Суду (колишня стаття 46). У своїй заяві до Суду п. Брумареску посилався на колишні статті 44 і 48 зі змінами, внесеними Протоколом №9, який Румунія ратифікувала. Метою запиту і заяви було отримання рішення стосовно того, чи свідчать факти справи про порушення державою-відповідачем своїх зобов'язань за пунктом 1 статті 6 Конвенції чи статті 1 Протоколу №1 до Конвенції.

2. Згідно з пунктом 4 статті 5 Протоколу №11 до Європейської конвенції з прав людини, пунктом 1 правила 100 та пунктом 6 правила 24 Регламенту Суду, було встановлено, що справу має розглядати Велика палата Суду.

До складу Великої палати увійшли за посадою п. К. Бірсан (С. Bîrsan), суддя, обраний від Румунії (пункт 2 статті 27 Конвенції та пункт 4 правила 24 Регламенту Суду), п. Л. Вільдхабер, Голова Суду, пані Е. Палм та п. К. Розакіс, заступники Голови Суду, сер Ніколас Братца, голова секції, та п. Г. Ресс (G. Ress, заступник голови секції (пункт 3 статті 27 Конвенції та пункти 3 і 5 (а) правила 24 Регламенту Суду). Іншими суддями, призначеними до складу Великої палати, були п. Л. Феррарі Браво, п. Л. Кафліш, п. Л. Лукайдес, п. В. Фурманн, п. К. Юнгвірт, п. Б. Жупанчич, пані Н. Важич, п. Дж. Хедіган, пані М. Цаца-Ніколовська, п. Т. Пантіру та п. Е. Левіц (пункт 3 правила 24 та пункт 4 правила 100).

Пізніше п. Бірсан, суддя від Румунії, який брав участь у розгляді справи Комісією, відмовився від участі в розгляді справи палатою (правило 28). Уряд відповідно призначив п. Л. Міхая як суддю *ad hoc* (пункт 2 статті 27 Конвенції та пункт 1 правила 29 Регламенту).

3. Голова Суду на підставі пункту 3 правила 59 запропонував сторонам подати письмові зауваження стосовно питань, порушених у справі.

4. Заявник доручив п. К. Діну (С. Dinu) з Бухарестської колегії адвокатів представляти його інтереси у справі (пункти 3 та 4 правила 36).

5. Секретар Суду одержав меморандум заявника 3 травня 1999 року, а від Уряду, після подовження строку, 10 травня 1999 року.

6. 1 червня 1999 року заявник подав свої зауваження, що доповнювали його меморандум від 3 травня 1999 року. Уряд дав відповідь на них 14 червня 1999 року. Хоча обидва документи було подано після терміну, встановленого для подання меморандумів, 17 червня 1999 року Голова Суду вирішив долучити їх до матеріалів справи.

7. Згідно з рішенням Голови Суду, який також дав дозвіл представникові заявника на використання румунської мови в Суді (пункт 3 правила 34), 17 червня 1999 року відбулося відкрите слухання справи у Палаці прав людини у Страсбурзі.

Перед Судом виступили:

а) від Уряду:

п. К.-Л. Попеску (С.-Л. Popescu), консультант, Міністерство юстиції, – уповноважена особа,
пані Р. Різою (R. Rizoiu), Міністерство юстиції, – консультант,
п. Т. Корлатеан (T. Corlăţean), Міністерство закордонних справ,
– консультант;

б) від заявника:

п. К. Діну, Бухарестська колегія адвокатів, – адвокат.

Суд заслухав виступи п. Попеску, пані Різою та п. Діну, а також їхні відповіді на запитання одного з членів Суду.

8. 30 червня 1999 року, згідно з пунктом 3 правила 61, Голова дав дозвіл п. Мірчі Дану Міреску (Mircea Dan Mirescu) викласти свої міркування у письмовій формі з приводу деяких аспектів справи. Їх було отримано 29 червня 1999 року.

9. Відповідно до пункту 5 правила 61, письмові зауваження у відповідь на ці міркування заявник подав 29 липня 1999 року, а Уряд — 30 липня 1999 року.

10. 30 вересня 1999 року п. Ресса, який не зміг брати участі у подальшому розгляді справи, було замінено п. Ж.-П. Костою, що стояв першим у списку підмінних суддів стосовно цієї справи.

ЩОДО ФАКТІВ

І. КОНКРЕТНІ ОБСТАВИНИ СПРАВИ

11. У 1930 році батьки заявника збудували будинок у Бухаресті. З 1939 року вони здавали перший поверх в оренду братам Міреску, дядькам третьої сторони, що вступила у справу, п. Мірчі Дана Міреску.

12. У 1950 році будинок батьків заявника у Бухаресті перейшов у власність держави, нібито на підставі акта №92/1950 про націоналізацію. Батьків заявника так і не поінформували про причини чи правові підстави позбавлення майна. Однак їм дозволили жити в одній із квартир будинку, винаймаючи квартиру в держави.

13. У 1974 році, згідно із Законом №4/1973, держава продала братам Міреску квартиру, в якій вони до цього часу жили як наймачі. Пан Мірча Дан Міреску, третя сторона, що вступила у справу, та його сестра, А. М. М., успадкували цю квартиру 1988 року. Після смерті сестри в 1997 році п. Міреску залишився єдиним спадкоємцем права на квартиру.

А. Позов з вимогою повернення власності

14. У 1993 році заявник як бенефіціарій майна своїх батьків звернувся з позовом до Бухарестського суду першої інстанції (суд першої інстанції) з вимогою визнати націоналізацію нікчемною і такою, що не має юридичної сили, на тій підставі, що, згідно з актом №92/1950, майно осіб, що працюють, не може бути націоналізоване, а його батьки на час націоналізації їхнього будинку були працезабезпечені. Із документів, поданих до Суду, не зрозуміло, чи поінформував заявник суд першої інстанції про те, що в 1973 році держава продала квартиру братам Міреску.

15. У рішенні від 9 грудня 1993 року суд першої інстанції постановив, що націоналізація будинку батьків заявника за актом

№92/1950 була помилкою, бо його батьки належали до категорії осіб, майно яких, згідно з цим актом, не підлягало націоналізації. Більше того, суд постановив, що націоналізація була незаконною і примусовою з боку держави, отже, держава не може посилатися на існуючий припис щодо набуття права власності. Суд також ухвалив, що держава не могла набути право власності на будинок на підставі акта №218/1960 чи акта №712/1966, оскільки ці документи суперечили конституціям 1952 та 1965 років, відповідно. Тому суд видав наказ адміністративним органам, а саме — мерові Бухареста і державній компанії С., в управлінні якої перебувало державне житло, повернути будинок заявникові.

16. Оскарження подано не було, і судове рішення стало остаточним і таким, що не підлягає скасуванню, оскільки його вже не можна було оспорювати шляхом звичайного оскарження.

17. 31 березня 1994 року мер Бухареста видав розпорядження повернути будинок заявникові, а 27 травня 1994 року компанія С. виконала це розпорядження.

18. Від цього дня заявник припинив сплачувати за квартиру, яку він займав у будинку.

19. Заявник почав сплачувати земельний податок на будинок з 14 квітня 1994 року і робив це до певної дати в 1996 році (див. пункт 24 нижче).

20. Діючи на прохання п. Мірчі Дана Міреску, Генеральний прокурор Румунії подав клопотання (*recurs on anulare*) (дата невідома) до Верховного суду про скасування рішення від 9 грудня 1993 року на тій підставі, що суд першої інстанції перевищив свою юрисдикцію при розгляді питання про законність застосування акта №92/1950.

21. Слухання у Верховному суді було призначене на 22 лютого 1995 року. Пана Мірчу Дана Міреску не запросили взяти участь

у провадженні. У день судового засідання заявник попросив відкласати розгляд справи у зв'язку з хворобою адвоката.

22. Верховний суд відхилив це прохання і провів судові дебати, після чого судді пішли до нарадчої кімнати, але відклали винесення рішення до 1 березня 1995 року, причому заявникові було наказано зробити письмове подання до цієї дати.

23. У своєму поданні заявник звертався до Верховного суду з проханням відхилити клопотання Генерального прокурора. По-перше, доводив він, акт №92/1950 суперечив Конституції 1948 року — і в тому, що був опублікований лише частково, і в тому, що порушував принцип здійснення відчуження лише в інтересах суспільства і після виплати справедливої компенсації. По-друге, стверджував він, оскільки на час націоналізації його батьки були працезабезпеченими, рішення про націоналізацію їхнього будинку суперечило умовам акта, який передбачав, що житлові приміщення, які належать працезабезпеченим, не можуть бути націоналізовані. Нарешті, заявник посилався на статтю 21 Конституції Румунії 1991 року, яка гарантує необмежений доступ до судів.

24. 1 березня 1995 року Верховний суд скасував рішення від 9 грудня 1993 року і відхилив вимоги заявника. Він постановив, що майно може набуватися на підставі законодавства, зазначив, що будинок перейшов у власність держави того самого дня, коли набрав чинності акт №92/1950 про націоналізацію, ще раз наголосив, що спосіб, у який було застосовано цей акт, не може переглядатися судами. Відповідно, Бухарестський суд першої інстанції не міг визнати заявника законним власником будинку, не викрививши положень акта, і тим самим, перевищивши свої повноваження, він посягнув на повноваження законодавчої влади. Верховний суд підтвердив, що колишні власники мають право вчиняти позови з вимогою про повернення майна, але постановив, що у даній справі заявник не довів своє право власності, тимчасом як держава продемонструвала право власності згідно з актом про націоналізацію. У будь-якому разі,

положення щодо відшкодування при незаконному позбавленні майна державою має бути передбачене в новому законодавстві.

25. Після цього органи податкової служби поінформували заявника, що будинок буде перекласифіковано в державне майно і відповідне рішення набирає чинності з 2 квітня 1996 року.

***В. Події після затвердження доповіді Комісією:
провадження щодо відновлення права власності***

26. Заявник подав заяву (дата невідома) про відновлення права власності до адміністративної комісії, створеної для розгляду заяв, що подавалися в Бухаресті відповідно до закону №112/1995 (адміністративна комісія). Він стверджував, що у 1950 році його було позбавлено права на будинок, на порушення акта №92/1950 про націоналізацію, що в судовому рішенні від 9 грудня 1993 року Бухарестський суд першої інстанції визнав позбавлення його майна незаконним, і тому він має право бути поновленим у правах як власник усього будинку.

27. У доповіді, складеній у листопаді 1997 року, оцінювальна комісія, створена на підставі Закону №112/1995, оцінила будинок заявника в 274 621 286 лейв, у тому числі квартиру, яку займав заявник, у 98 221 701 лей.

28. 24 березня 1998 року адміністративна комісія визнала право власності заявника на квартиру, яку він наймав, і присудила йому грошову компенсацію за решту будинку. З урахуванням статті 12 Закону №112/1995, який встановив обмеження щодо відшкодування, максимальний рівень якого у листопаді 1997 року становив 225 718 800 лейв, комісія присудила заявникові 147 497 099 лейв.

29. 14 травня 1998 року заявник оскаржив це рішення до Бухарестського суду першої інстанції, оспоряючи відмову комісії повернути йому весь будинок і зазначаючи, що не були вказані під-

стави для такої відмови. Він доводив, що Закон №112/1995 про законне відчуження до його справи про незаконне позбавлення майна не застосовується. Отже, єдиним засобом захисту права власності заявника було вчинення позову про повернення майна. Проте, оскільки він уже вчинив такий позов і суд першої інстанції в остаточному рішенні від 9 грудня 1993 року вже визнав його власником будинку, він вважав, що не має права вчиняти новий позов про повернення майна. Тому він домагався визнати його власником усього будинку і заявив, що не вимагає компенсації згідно із Законом №112/1995.

30. Цю заяву було відхилено 21 квітня 1999 року. Заявник подав апеляцію, і зараз справа перебуває на розгляді в Бухарестському обласному суді.

II. ВІДПОВІДНЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРАКТИКА

А. Конституція

31. Стаття 21 Конституції Румунії передбачає:

«Кожен має право звертатися до судів по захист своїх прав, свобод чи законних інтересів. Здійснення цього права не може обмежуватися жодним законом. ...»

В. Закон №59/1993, що змінює Цивільно-процесуальний кодекс

32. Відповідні положення цього акта передбачають:

Стаття 330

«Генеральний прокурор може з власної ініціативи або за поданням міністра юстиції звернутися до Верховного суду, вимагаючи

скасування будь-якого остаточного судового рішення на будь-якій із таких підстав:

- 1) якщо відповідний суд перевищив свою юрисдикцію;
- 2) ...»

Стаття 3301

«Заява про скасування судового рішення може бути зроблена у будь-який час».

***С. Закон №17 від 17 лютого 1997 року,
що змінює статтю 330¹ Цивільно-процесуального кодексу***

33. Статтю 330¹ було змінено таким чином:

«Стаття 330²: Заява згідно зі статтею 330¹ про скасування судового рішення може бути зроблена в межах шести місяців від дати, коли відповідне судове рішення стає остаточним...»

***Д. Акт №92/1950 про націоналізацію
певного нерухомого майна***

34. Відповідні положення цього акта передбачають:

Стаття I

«... З метою забезпечення належного управління житловими приміщеннями, що їх у порядку саботажу занедбали багаті капіталісти та експлуататори, які володіють великою кількістю майна; та

з метою позбавлення експлуататорів важливого засобу експлуатації,

нерухоме майно, наведене в переліку ... що додається і є складовою частиною цього акта, має бути націоналізоване. Перелічене майно включає:

1) нерухоме майно, яке належить колишнім промисловцям, власникам великих маєтків, банкірам, власникам великих торговельних підприємств та іншим представникам заможного капіталістичного класу;

2) нерухоме майно, що належить експлуататорам нерухомого майна...»

Стаття II

«Нерухоме майно робітників, державних службовців, дрібних ремісників, осіб, що займаються розумовою працею, та пенсіонерів включається зі сфери дії цього акта і не може бути націоналізоване».

***Е. Акт №524 від 24 листопада 1955 року,
що змінює акт №92/1950***

35. Відповідні положення цього акта передбачають:

Стаття XI

«Додержуючи свого обов'язку застосовувати критерії, закріплені ... у статті II [акта №92/1950], Кабінет може вносити поправки до додатків [які містять перелік нерухомого майна, що має бути націоналізоване] до [цього] акта.

Кабінет може також ухвалити рішення не застосовувати положення щодо націоналізації до будь-якої квартири чи [іншого] нерухомого майна».

Г. Позиція Верховного суду

Судова практика до 2 лютого 1995 року

36. У низці справ колегія у цивільних справах Верховного суду залишила без зміни рішення нижчих судів, підтвердивши їхню юрисдикцію щодо розгляду позовів про націоналізоване нерухоме майно, в тому числі про майно, націоналізоване згідно з актом №92/1950. У судовому рішенні від 9 березня 1993 року (№518), наприклад, стосовно питання, чи мають суди повноваження розглядати справи щодо застосування акта №92/1950, він постановив:

«...ухвалюючи рішення задовольнити вимогу заявника про повернення майна, суди, які, згідно із законом, мають загальну юрисдикцію щодо вирішення цивільних спорів, просто застосовували умови акта. Точніше, вони застосовували ті з його положень, які забороняють націоналізацію певного нерухомого майна, і ті, що вимагають повернення такого майна в разі помилкового чи незаконного застосування цього акта».

Відступ від прецеденту від 2 лютого 1995 року

37. 2 лютого 1995 року Верховний суд у повному складі більшістю у двадцять п'ять голосів проти двадцяти ухвалив рішення відступити від попередніх рішень судової колегії у цивільних справах і постановив:

«Суди не мають юрисдикції спростовувати акт №92/1950 чи видавати розпорядження, щоб майно, націоналізоване згідно з його положеннями, було повернуто...; лише законодавство може привести порядок здійснення націоналізації, передбачений актом №92/1950, у відповідність із положеннями нинішньої Конституції стосовно права власності...»

Відступ від прецеденту від 28 вересня 1998 року

38. 28 вересня 1998 року Верховний суд у повному складі одногосно вирішив відступити від ухвали від 2 лютого 1995 року про те, що суди не мають юрисдикції розглядати питання щодо порушень права власності, допущених між 1944 та 1989 роками. Він постановив:

«Суди мають юрисдикцію приймати до розгляду будь-який позов щодо стверджуваного порушення права власності чи інших речових прав, якщо таке порушення відбувалося між 1944 та 1989 роками».

Г. Позиція Конституційного суду

39. 19 липня 1995 року Конституційний суд прийняв ухвалу щодо конституційності законопроекту, який регулює правовий статус житла, переданого у власність держави. Стосовно того, чи можуть власники нерухомого майна, яким держава заволоділа незаконно чи без правових повноважень, вчиняти позови, вимагаючи повернення свого майна або отримання компенсації, він постановив:

«... Інша ситуація стосовно житлових приміщень, які стали державною власністю на підставі адміністративного акта або просто де-факто, тобто без будь-яких юридичних підстав, коли право володіння держави не підтверджується жодними правовими документами. У таких випадках законне право особи на майно не припиняється, внаслідок чого — оскільки держава не є власником — на таке майно не може поширюватися закон, метою якого є регулювання правового статусу житлових приміщень, переданих у власність державі. Іншими словами, ... заходи, які поданий нам законопроект намагається запровадити, не можуть застосовуватися до житлових приміщень, не переданих державі на законних підставах.

Якби цей законопроект розглядав державу як таку, що володіє нерухомим майном, яке вона захопила без юридичних підстав, він би передав державі право власності ретроспективно або запровадив для обернення приватної власності у власність державну механізм, не передбачений Конституцією 1991 року, а з цим неможливо погодитися.

З цього випливає, що Суд має підтримати заперечення, що ця частина законопроекту, оскільки в ній ідеться про нерухоме майно, захоплене державою або іншими юридичними особами без правових підстав, є несумісною з Конституцією...

Змінюючи законопроект, парламент повинен вирішити, чи передбачити для осіб, яких держава без правових підстав позбавила житла, або для спадкоємців цих осіб можливість отримати пільги згідно з цим актом, якщо вони вирішать не ставати на повільний, непевний і дорогий шлях звернення до суду з позовом про повернення майна...»

***Н. Закон №112 від 23 листопада 1995 року,
що регулює правовий статус житлового майна
(введений в дію 29 січня 1996 року)***

40. Відповідні положення цього акта передбачають:

Стаття 1

«Особи, що раніше володіли житлом, яке на законних підставах перейшло у власність держави або іншої юридичної особи після 6 березня 1945 року і яке все ще перебувало у власності держави за станом на 22 грудня 1989 року, мають право на отримання пільг від заходів, запропонованих цим актом, у формі компенсації.

Положення цього акта застосовуються так само і до спадкоємців колишніх власників, які підпадають під дію існуючих положень, передбачених законом».

Стаття 2

«Особи, зазначені в статті 1, мають право на поновлення в праві на майно у вигляді поновлення їхнього володіння квартирами, в яких вони зараз живуть як квартиронаймачі або які є вільними. Щодо інших квартир, то ці особи отримають компенсацію, як передбачено статтею 12...»

Стаття 13

«Сума компенсації, що має присуджуватися власникам або їхнім спадкоємцям, за квартири, які їм не було повернуто, чи продажна вартість таких квартир, залежно від обставин, визначатимуться згідно з актом №93/1977, законодавчим актом №61/1990 і Законом №85/1992. Вартість прилеглої землі визначається за критеріями (Документ №2665 від 28 лютого 1992 року) визначення та оцінювання землі, що перебуває у власності державних комерційних компаній... Визначена у такий спосіб вартість конвертується до сучасного рівня через застосування коефіцієнтів, які не можуть бути нижчими, ніж коефіцієнт підвищення середньої заробітної плати по країні за відповідний період.

Ні загальна сума вартості квартири, що повертається, ні загальна сума компенсації, що має бути сплачена за квартиру, яка не повертається, та сума за прилеглу землю не можуть перевищувати сукупного розміру щорічної середньої заробітної плати по країні за період у 20 років, що спливає в день визначення суми компенсації.

Якщо колишньому власникові, його спадкоємцям чи його живим родичам до другого ступеня спорідненості повертається кварти-

ра, вартість якої, обрахована згідно з правилами, закріпленими в частині першій цієї статті, перевищує загальну суму, зазначену в частині другій, на цих осіб не може покладатися обов'язок сплачувати різницю.

Сума компенсації, що має бути виплачена з урахуванням індексації на сучасному рівні, відповідно до зазначених вище положень, обраховується на день сплати на підставі середньої заробітної плати по країні за останній місяць попереднього кварталу.

З метою імплементації цього акта створюється позабюджетний фонд, яким має користуватися Міністерство фінансів і до якого мають сплачуватися:

- а) виторг від продажу неповернутих квартир, у тому числі повні платежі, авансові внески, місячні внески та відсотки (за вирахуванням 1 % комісійних від вартості кожної квартири); та
- б) виторг від продажу державних облігацій, випущених з метою фінансування цього фонду, як передбачено Законом №91/1993 про державні позики.

Зазначений фонд може використовуватися для таких цілей, у порядку черговості:

- а) для виплати компенсації, що здійснюється, відповідно до положень цього акта, власникам або їхнім спадкоємцям;
- б) для викупу випущених облігацій та покриття видатків, пов'язаних з їхнім випуском; та
- с) для будівництва житла, яке має першочергово надаватися наймачам, що опинилися в становищі, зазначеному у пункті 3 статті 5».

***І. Позиція виконавчої влади
стосовно Закону №112/1995***

41. 23 січня 1996 року Уряд прийняв ухвалу №20/1996 про імплементацію Закону №112/1995. В ухвалі передбачалося, що нерухоме майно, яке перейшло у власність держави згідно із законодавчим положенням, має вважатися майном, право власності на яке законним чином передано державі. У ньому також зазначалося, що Закон №112/1995 не застосовується до нерухомого майна, що перебуває у власності держави, якщо право власності на нього не ґрунтується на законодавчому положенні.

42. 18 лютого 1997 року Уряд прийняв ухвалу №11/1997 на доповнення ухвали №20/1996. Пункт 3 статті 1 ухвали №11/1997 передбачав, що для того, щоб майно було визначене як набуте державою згідно з актом №92/1950, його набуття мало відповідати умовам пунктів 1–5 статті I та статті II акта, а особа, зазначена в списках, складених згідно з актом, як власник майна, мала бути фактичним власником на день націоналізації.

***ІІ. Позиція нижчих судів
щодо застосування принципу res judicata***

43. Слідом за ухвалою Уряду №11 від 18 лютого 1997 року колишні власники, яким вдалося отримати остаточні судові рішення з приписом про повернення їхнього майна, але Верховний суд скасував рішення на підставі надзвичайного звернення Генерального прокурора, вчинили нові позови про повернення власності. Аргумент *res judicata*, що з'явився у відповідь на нові позовні вимоги, не розглядався однаково всіма судами, як видно з наведеного нижче.

*СУДОВЕ РІШЕННЯ №5626 ВІД 16 ТРАВНЯ 1997 РОКУ
БУХАРЕСТСЬКОГО (2-ГО РАЙОНУ) СУДУ ПЕРШОЇ ІН-
СТАНЦІЇ (ОСТАТОЧНЕ І ПІДЛЯГАЄ ВИКОНАННЮ)*

«...майно, що його вимагають повернути, вже було предметом судового розгляду між тими самими сторонами; в результаті суд постановив рішення №212 від 12 січня 1994 року (тепер остаточне і обов'язкове для виконання) на користь І. Р. і проголосив його власником майна...

Генеральний прокурор звернувся до Верховного суду з вимогою скасувати це рішення, і 28 вересня 1995 року Верховний суд таки скасував його і постановив відхилити позовну вимогу І. Р. ...

...відповідно до статті 1201 Цивільного кодексу, яка передбачає, «що у разі вчинення нового позову, який стосується того самого предмета, ґрунтується на тій самій підставі, стосується тих самих сторін, що діють у тому самому статусі, застосовується принцип *res judicata*, суд визнав, що спір між цими сторонами стосовно того самого майна вже був у провадженні і що Верховний суд також розглядає його...

...враховуючи це, суд погоджується з дією принципу *res judicata* і постановляє, що він не може взяти до розгляду вимоги позивача».

*СУДОВЕ РІШЕННЯ №3276 ВІД 10 ГРУДНЯ 1998 РОКУ
ФАҒАРАСЬКОГО СУДУ ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ (ОСКАРЖЕН-
НЯ ЩЕ МОЖЛИВЕ)*

«...суд визнає, що акт №92/1950 було протиправно застосовано у відношенні до будинку, яким володіла позивачка, ... наказує, що він має бути повернутий їй, і відхиляє аргумент *res judicata*...»

***К. Закон №213 від 24 листопада 1998 року
про державне майно та про норми, що його регулюють***

44. Відповідні положення цього акта передбачають:

Стаття 6

«1. Майно, набуте державою між 6 березня 1945 року та 22 грудня 1989 року, за умови, що воно перейшло у володіння держави законним чином, тобто у такий спосіб, що не суперечить Конституції, міжнародним договорам, учасницею яких є Румунія, чи законодавству, чинному на той час, коли воно перейшло у володіння держави, становить частину публічного чи приватного майна держави або інших органів державної влади.

2. Крім випадків, коли воно управляється спеціальними законами щодо відшкодування, майно, що перебуває у володінні держави без обґрунтованої правової підстави, в тому числі майно, набуте за угодою, яка є нечинною через відсутність дійсної згоди, може бути витребуване колишніми власниками чи їхніми спадкоємцями.

3. Суди мають юрисдикцію визначати, чи є обґрунтованою ця правова підстава».

ПРОВАДЖЕННЯ В КОМІСІЇ

45. Пан Брумареску звернувся до Комісії 9 травня 1995 року. Він стверджував, що, всупереч пункту 1 статті 6 Конвенції та статті 1 Протоколу №1, Верховний суд позбавив його доступу до суду і можливості повернути у власність свій будинок.

46. Комісія визнала заяву (№28342/95) прийнятною 22 травня 1997 року. У своїй доповіді від 15 квітня 1998 року (колишня стаття 31) вона висловила одностайну думку, що допущено порушення пункту 1 статті 6 Конвенції та статті 1 Протоколу №1 до Конвенції⁴. Повний текст думки Комісії відтворюється як додаток до цього рішення.

ОСТАТОЧНІ ПОДАННЯ ДО СУДУ

47. Заявник звернувся до Суду з проханням відхилити попередні заперечення Уряду, постановити, що було порушення пункту 1 статті 6 Конвенції та статті 1 Протоколу №1 до Конвенції, і присудити йому справедливую сатисфакцію згідно зі статтею 41 Конвенції.

Уряд запропонував Суду постановити, що у зв'язку з подіями, які відбулися відтоді, як Комісія затвердила свою доповідь, заявник перестав бути «потерпілим» від порушення Конвенції та що в будь-якому разі він не вичерпав національних засобів правового захисту. Що стосується справи по суті, то Уряд просив Суд відхилити скаргу заявника.

ЩОДО ПРАВА

І. ПОПЕРЕДНІ ЗАПЕРЕЧЕННЯ УРЯДУ

А. Чи є заявник «потерпілим»

48. Згідно з твердженнями Уряду, нові події, що відбулися після прийняття ухвали про прийнятність заяви від 22 травня 1997 року, означали, що заявник більше не є «потерпілим» у розумінні статті 34 Конвенції.

Уряд вказував, що за позовом, учиненим заявником згідно із Законом №112/1995, було ухвалено рішення від 24 березня 1998 року про повернення заявникові частини оспорюваного будинку і присудження йому компенсації за ту частину, що не була повернута. Цієї компенсації було достатньо, щоб не допустити подальшого твердження з боку заявника, що він є потерпілим від порушення (якщо воно було) його права на мирне володіння своїм майном. Хоча провадження у справі все ще тривало, оскільки заявник оскаржив до суду відмову повністю поновити його право на майно, Уряд стверджував, що суди не можуть вирішити цю справу менш сприятливо для заявника, ніж це було зроблено рішенням від 24 березня 1998 року.

49. Заявник просив Суд продовжити розгляд його справи. Він наполягав, що його було позбавлено майна і воно все ще не повернуто йому. Він також наголошував на тому, що ніколи не висловлював бажання віддати майно, про яке йдеться, в обмін на компенсацію і що в будь-якому разі сума запропонованої компенсації жалюгідна, якщо брати до уваги справжню вартість будинку. Отже, той факт, що йому було присуджено таку компенсацію, не міг позбавити його статусу «потерпілого» — статусу, в якому він перебуває дотепер.

50. Своєю практикою Суд встановив, що слово «потерпілий» у контексті статті 34 Конвенції означає особу, якої безпосередньо торкається дана дія або бездіяльність, наявність порушення Конвенції можна помітити навіть за відсутності завданої шкоди, а про шкоду доречно говорити лише в контексті статті 41. Отже, рішення або захід, сприятливий для заявника, у принципі недостатній для позбавлення статусу «потерпілого», якщо національні органи влади не визнали повністю або в основному порушення Конвенції і не надали відшкодування за нього (див., серед інших авторитетних джерел, рішення у справі «Люді проти Швейцарії» (*Lüdi v. Switzerland*) від 15 червня 1992 року, серія А, №238, с. 18, п. 34).

Щодо цієї справи Суд зазначає, що нині заявник перебуває в такому самому становищі, що й 1 березня 1995 року, оскільки не було винесено остаточного рішення про визнання, принаймні

по суті, та відшкодування порушення Конвенції, спричиненого рішенням Верховного суду.

Що стосується скарги про право заявника на майно, то заяву про поновлення його в правах, яку він подав після рішення Верховного суду, ще не вирішено остаточно. Хоча рішення, вже постановлені у процесі провадження у справі, які самі по собі не є предметом оскарження в Суді, мають тенденцію до деякого поліпшення становища заявника в тому, що йому повернуто частину будинку та надано компенсацію за неповернуту частину, і хоча не виключається можливість, що вимогу заявника про повернення йому усього будинку, може, зрештою буде повністю задоволено, факт залишається фактом, що основою того провадження є ситуація, створена рішенням Верховного суду, а саме — визнання того, що будинок знову став власністю держави. У підсумку ці провадження аж ніяк не можуть повністю загладити наслідки рішення Верховного суду і створити можливість для заявника користуватися своїм правом на майно, оскільки, якщо будинок йому й повернуть, це буде зроблено на підставі зовсім інших правових положень, ніж ті, що лежать в основі скарги, яку розглядає Суд.

Більше того, Суд зауважує, що скарги заявника стосуються не лише втручання Верховного суду в здійснення ним права на майно, а й стверджуваного порушення пункту 1 статті 6 Конвенції, спричиненого тим самим рішенням. Заявник, безперечно, може стверджувати, що він є потерпілим через скасування судового рішення, винесеного на його користь — рішення, яке було остаточною, — і через ухвалу про те, що суди не мають юрисдикції приймати до розгляду позови про повернення майна — такі, з яким він звернувся. Упродовж кількох років було неможливо вчиняти позови до судів про повернення майна. Навіть якщо внаслідок запровадження нових правил і зміни позиції Верховного суду такий правовий засіб і став можливим за таких обставин, Суд вважає, що було б обтяжливо вимагати від заявника вчиняти позов удруге, особливо з огляду на суперечливі рішення, постановлені румунськими судами, бо результат вирішення нового позову з вимогою повернення майна залишається непевним, враховуючи принцип *res judicata*.

За таких обставин безперечним є те, як стверджує заявник, що сумнівне рішення Верховного суду залишається чинним, а він сам, тобто заявник, і далі є потерпілим від порушень Конвенції, які, за його словами, випливають з цього рішення.

Тому заперечення має бути відхилене.

В. Чи було вичерпано національні засоби правового захисту

51. Уряд також стверджував, що заява є неприйнятною з причини невичерпання національних засобів правового захисту. Визнаючи, що в румунському праві немає ефективного засобу опротестування рішення Верховного суду від 1 березня 1995 року, Уряд доводив, що перед заявником відкрита можливість вчинити новий позов про повернення майна. Хоча такий засіб існував до того, як Комісія визнала заяву прийнятною, він став ефективним лише після набрання чинності Законом №112/1995 (розтлумаченого рішенням Уряду №11/1997) і Законом №213/1998 про державне майно, а також після того, як 28 вересня 1998 року Верховний суд відійшов від своїх попередніх рішень.

52. Суд зазначає, що спершу Уряд-відповідач виклав свої заперечення перед Комісією 7 квітня 1998 року, після ухвали про прийнятність заяви від 22 травня 1997 року та після подання до Комісії своїх зауважень по суті справи 11 липня 1997 року.

53. Суд повторює, що в принципі заперечення такого типу слід подавати до розгляду заяви щодо прийнятності (див., серед інших авторитетних джерел, рішення у справі «Кемпбелл і Фелл проти Сполученого Королівства (*Campbell and Fell v. the United Kingdom*) від 28 червня 1984 року, серія А, №80, с. 31, п. 57, та рішення у справі «Артіко проти Італії» (*Artico v. Italy*) від 13 травня 1980 року, серія А, №37, с. 13, п. 27). Однак Суд не вважає за необхідне розглядати, чи є в цій справі конкретні обставини, що дають Урядові підставу подавати заперечення після стадії визначення прийнятності заяви, оскільки, на думку Суду, в будь-якому разі це заперечення є необґрунтованим.

54. Суд зазначає, що перед поданням заяви до Комісії заявник використав засіб, на який посилається Уряд, а саме — вчинив позов про повернення майна. І тоді, й нині цей засіб існував і був ефективним, і Уряд цього не заперечував.

55. Суд вважає, що Уряд, на який покладається відповідальність за скасування остаточного рішення у справі за позовом про повернення майна, не може спиратися на аргумент, нібито заявник не вичерпав національних засобів правового захисту тому, що не вчинив нового позову (див. також кінець пункту 50).

Відповідно, це попереднє заперечення має бути відхилене.

II. СТВЕРДЖУВАНЕ ПОРУШЕННЯ ПУНКТУ 1 СТАТТІ 6 КОНВЕНЦІЇ

56. За словами заявника, рішення Верховного суду від 1 березня 1995 року становило порушення пункту 1 статті 6 Конвенції, яка передбачає:

«Привирішенні питання щодо його цивільних прав та обов’язків... кожен має право на справедливий... розгляд... судом...»

57. У своєму меморандумі заявник стверджував, що висновок Верховного суду про те, що суди не мають юрисдикції вирішувати позови про повернення майна, суперечить праву на доступ до суду, закріпленому в статті 21 Конституції Румунії, та статті 3 Цивільного кодексу Румунії, в якій ідеться про відмову в правосудді. Заявник також доводив, що думка Верховного суду про те, що він не є власником спірного майна, суперечить тій підставі, на якій цей суд прийняв заяву про скасування попередніх рішень, а саме — що розгляд справи по суті виходить за межі юрисдикції судів.

58. Уряд визнав, що заявникові було відмовлено в доступі до суду, але наполягав, що ця відмова була тимчасовою і в будь-якому

разі виправдовувалася необхідністю дотримання процесуальних норм і збереження принципу розподілу повноважень.

59. На думку Комісії, право доступу до суду означає наявність судового засобу для вирішення позовів у цивільних справах. Тому скасування рішення від 9 грудня 1993 року на підставі того, що суди не можуть приймати до розгляду такий позов, завдало шкоди самій суті права на доступ до суду згідно з пунктом 1 статті 6.

60. Отже, Суд має розглянути, чи порушило пункт 1 статті 6 Конвенції рішення від 1 березня 1995 року.

61. Право на справедливий розгляд в суді, ґарантоване пунктом 1 статті 6 Конвенції, має тлумачитися у світлі Преамбули до Конвенції, яка проголошує, між іншим, верховенство права як частину спільної спадщини Договірних Сторін. Одним з основних аспектів верховенства права є принцип правової певності, який вимагає, крім іншого, щоб у випадках, коли суди винесли остаточне рішення з якогось питання, їхнє рішення не підлягало сумніву.

62. У цій справі Суд зазначає, що на час її розгляду Генеральний прокурор Румунії — який не був стороною у справі — був уповноважений, згідно зі статтею 330 Цивільно-процесуального кодексу, звернутися до суду з вимогою скасувати остаточне судове рішення. Суд зазначає, що здійснення цього повноваження Генеральним прокурором не підлягало жодному часовому обмеженню і тому судові рішення могли оскаржуватися нескінченно.

Суд зауважує, що, дозволивши прийняття такої вимоги в межах зазначених повноважень, Верховний суд звів нанівець увесь судовий процес, який закінчився — використовуючи слова Верховного суду — ухваленням судового рішення, «що не підлягає скасуванню», а отже, *res judicata* і, більше того, що воно вже було виконане.

Застосовувавши положення статті 330 таким чином, Верховний суд порушив принцип правової певності. Судячи з фактів цієї справи,

така дія порушила право заявника на справедливий судовий розгляд згідно з пунктом 1 статті 6 Конвенції.

Отже, було порушення цієї статті.

63. Крім того, стосовно твердження заявника, що його було позбавлено права на судовий розгляд, Суд зазначає, що Верховний суд у своєму рішенні від 1 березня 1995 року постановив, що вимога заявника прирівнюється до посягання на законодавчий документ, тобто акт №92/1950 про націоналізацію. У результаті він ухвалив, що на цю справу не поширюється юрисдикція судів і що лише парламент може вирішувати, чи законною була націоналізація.

64. Проте Верховний суд своїм рішенням постановив, що заявник не є власником майна, про яке йдеться.

У завдання Суду не входить перегляд рішення від 1 березня 1995 року в контексті румунського права або розгляд питання, чи міг сам Верховний суд вирішувати справу по суті з огляду на повноваження, надані йому згідно зі статтею 330 Цивільно-процесуального кодексу.

65. Суд зазначає, що суттю рішення від 1 березня 1995 року було те, що суди взагалі не мають юрисдикції вирішувати такі цивільні спори, як позов про повернення майна у цій справі. Він вважає, що виключення таких справ із юрисдикції судів само по собі суперечить праву на доступ до суду, ґарантованому пунктом 1 статті 6 Конвенції (див., *mutatis mutandis*, рішення у справі «Василеску проти Румунії» (*Vasilescu v. Romania*) від 22 травня 1998 року, Reports 1998-III, №73, с. 1075–1076, п. 39–41).

Таким чином, у цьому також було порушення пункту 1 статті 6.

ІІІ. СТВЕРДЖУВАНЕ ПОРУШЕННЯ СТАТТІ 1 ПРОТОКОЛУ №1 ДО КОНВЕНЦІЇ

66. Заявник скаржився, що рішення Верховного суду від 1 березня 1995 року мало наслідком порушення його права на мирне володіння своїм майном, що ґарантується статтею 1 Протоколу №1, яка передбачає:

«Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений свого майна інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом або загальними принципами міжнародного права.

Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які, на її думку, є необхідними для здійснення контролю за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів».

А. Чи було володіння майном

67. Уряд погодився, що визнання судом права заявника на володіння майном у рішенні від 9 грудня 1993 року означає «володіння» у значенні статті 1 Протоколу №1 Конвенції. Однак на судовому розгляді 17 червня 1999 року Уряд уперше навів аргумент, що рішення від 9 грудня 1993 року не стосувалося першого поверху, який держава продала у 1973 році.

68. За твердженням заявника, держава не могла законним чином продати майно, яке їй не належало. Крім того, наймачі квартири на першому поверсі не могли купити її як добросовісні набувачі, оскільки вони усвідомлювали, що батьки заявника були незаконно позбавлені майна.

Третя сторона стверджувала, що об'єкти володіння заявника не можуть включати квартиру на першому поверсі, оскільки вона була

куплена його дядьками у 1973 році, а він її успадкував. Він заявляє, що купівля відбулася на підставі закону за станом на 1973 рік.

69. Суд звертає увагу на той факт, що право заявника на володіння квартирою на першому поверсі оспорує третя сторона, що вступила у справу. Однак він зазначає, що провадження у цій справі, порушене у Суді заявником проти Румунської держави, може стосуватися лише прав і обов'язків цих сторін. Суд також зазначає, що третя сторона, яка вступила у справу, не була стороною жодного провадження у цій справі в національних судах, сторонами були тільки заявник і держава-відповідач.

70. Суд вважає, що заявник мав «власність» у контексті статті 1 Протоколу №1. Суд першої інстанції у своєму рішенні від 9 грудня 1993 року встановив, що будинок, про який ідеться, було націоналізовано на порушення акта №92/1950 про націоналізацію, і постановив — причому ця постанова має зворотну дію, — що заявник як спадкоємець своїх батьків щодо права власності є законним власником цього будинку. Суд також зазначає, що цей висновок стосовно права заявника був таким, що не підлягає скасуванню. Більше того, заявник мирно володів майном як законний власник з 9 грудня 1993 року до 1 березня 1995 року. Він також сплачував податок на нерухоме майно.

В. Чи було втручання

71. Згідно з твердженням заявника, скасування рішення від 9 грудня 1993 року створило для нього абсолютну неможливість підтвердити право власності, що дорівнювало втручанням у його право на мирне володіння майном.

72. Уряд заявляв, що невирішення Верховним судом питання щодо права заявника на майно викликало короткотривалу непевність у цьому відношенні і, отже, становило тимчасове втручання у право заявника на мирне володіння майном.

73. Комісія зауважила, що право заявника на майно було визнане в остаточному судовому рішенні, завдяки чому він міг законно сподіватися на безперешкодне користування цим правом. Скасування рішення від 9 грудня 1993 року рівнозначне втручанню в право заявника на володіння майном.

74. Суд визнає, що Верховний суд не мав наміру виносити рішення про вимогу заявника на право володіння майном. Однак, вважає Суд, відбулося втручання в право заявника на власність, гарантоване статтею 1 Протоколу №1, у тому, що Верховний суд скасував остаточне судове рішення від 9 грудня 1993 року, згідно з яким будинок було передано заявникові, хоча це рішення вже було виконане.

С. Чи було втручання виправданим

75. Залишається з'ясувати, чи це втручання, визнане Судом, було порушенням статті 1. Необхідно визначити, чи, як стверджує Уряд, підпадало дане втручання під положення першого речення частини першої статті 1 на тих підставах, що рішення Верховного суду не дорівнювало ні офіційному позбавленню заявника права на майно, ні контролю за його використанням, чи, як визнала Комісія, справа стосується позбавлення майна, на яке поширюється положення другого речення частини першої цієї статті.

76. Суд нагадує, що, визначаючи, чи було позбавлення майна в межах другого «правила», необхідно не лише розглянути, чи відбулося офіційне позбавлення або відчуження майна, а й поглянути вглиб і розслідувати реальність оскаржуваної ситуації. Оскільки Конвенція має на меті гарантувати права, які є «практичними та дієвими», потрібно з'ясувати, чи відбулося фактичне відчуження (див. рішення у справі «Спорронг і Льоннрот проти Швеції» (*Sporrong and Lönnroth v. Sweden*) від 23 вересня 1982 року, серія А, №52, с. 24, п. 63, та рішення у справі «Василеску проти Румунії», цитоване вище, с. 1078, п. 51).

77. Суд зазначає, що у цій справі рішення суду першої інстанції, яким було наказано адміністративним органам влади поверну-

ти будинок заявникові, стало остаточним і таким, що не підлягає скасуванню, і що відповідно до цього рішення мер Бухареста наказав повернути будинок заявникові і цей наказ компанія С. виконала у травні 1994 року. Далі Суд зазначає, що з тієї дати заявник припинив сплачувати оренду за квартиру, яку він займав у будинку, і що з квітня 1994 року до квітня 1996 року він сплачував земельний податок за будинок. Суд зауважує, що результатом рішення Верховного суду було позбавлення заявника всіх наслідків остаточного судового рішення, постановленого на його користь, бо Верховний суд ухвалив, що держава має право власності на цей будинок згідно з актом про націоналізацію. Слідом за цим рішенням заявника було поінформовано, що будинок буде знову перекласифіковано у державне майно і що відповідне рішення набирає чинності з квітня 1996 року. Отже, рішення Верховного суду позбавило заявника права власності на будинок, наданого йому остаточним судовим рішенням, постановленим на його користь. Зокрема, він більше не мав права продавати, заповідати, дарувати чи в якийсь інший спосіб розпоряджатися цим майном. За цих обставин Суд визнає, що внаслідок рішення Верховного суду заявника було позбавлено його майна в значенні другого речення частини першої статті 1 Протоколу №1.

78. Позбавлення майна в значенні цього другого правила може бути виправданим лише тоді, якщо, зокрема, буде доведено, що воно здійснене «в інтересах суспільства» або «на умовах, передбачених законом». Більше того, будь-яке втручання у право власності має також відповідати вимозі пропорційності. Як Суд неодноразово наголошував, вимоги загального інтересу суспільства мають справедливо врівноважуватися з вимогами захисту основних прав особи, і пошук такої справедливої рівноваги є невід’ємною умовою всієї Конвенції. Далі Суд нагадує, що необхідної рівноваги не буде досягнуто, якщо на заінтересовану особу покладатиметься особистий і надмірний тягар (див. рішення у справі «Спорронг і Льоннрот проти Швеції», цит. вище, с. 26–28).

79. Як і Комісія, Суд зауважує, що рішення Верховного суду не пропонувало жодного виправдання ситуації, що склалася. Зокрема,

ні сам Верховний суд, ні Уряд не намагалися виправдати позбавлення власності наявністю суттєвих підстав «в інтересах суспільства». Далі Суд зазначає, що на день винесення рішення заявника було позбавлено володіння майном уже понад чотири роки, без виплати компенсації, яка б відповідала реальній вартості, і що його зусилля для відновлення права власності були безуспішними.

80. За цих обставин, навіть припускаючи, що позбавлення майна слугувало певному суспільному інтересу, Суд визнає, що було порушено справедливу рівновагу і що на заявника покладено і далі покладається особистий і надмірний тягар. Відповідно, було і є порушення статті 1 Протоколу №1 до Конвенції.

IV. ЗАСТОСУВАННЯ СТАТТІ 41 КОНВЕНЦІЇ

81. Стаття 41 Конвенції передбачає:

«Якщо Суд визнає факт порушення Конвенції або протоколів до неї і якщо внутрішнє право відповідної Високої Договірної Сторони передбачає лише часткову компенсацію, Суд, у разі необхідності, надає потерпілій стороні справедливую сатисфакцію».

82. Заявник вимагав поновлення права на володіння спірним майном. Якщо майна не буде повернуто, він вимагав суму, еквівалентну нинішній вартості його майна, згідно з експертною оцінкою, яку він подав до Суду, а саме — 3 681 000 000 леїв. Щодо немайнової шкоди він вимагав 75 000 доларів США. Він також вимагав 26 000 150 леїв за судові витрати під час провадження в страсбурзьких інституціях та 1 543 650 леїв, 500 доларів США і 300 французьких франків за різні витрати під час провадження в Суді, у тому числі витрати у зв'язку з приїздом на судовий розгляд 17 червня 1999 року.

83. Уряд стверджував, що присудження компенсації за матеріальну шкоду буде несправедливим, оскільки позов заявника стосовно його будинку все ще може вирішитися на його користь в національних судах. У будь-якому разі, максимальна сума, яку можна присудити, це 69 480 доларів США, що, згідно з експертною оцінкою, яку Уряд подав до Суду, становила ринкову вартість будинку з вирахуванням вартості займаної заявником квартири.

Щодо немайнової шкоди Уряд доводив, що немає підстав для її компенсації.

Уряд висловив готовність відшкодувати заявникові будь-які витрати, які він може виправдати, з вирахуванням сум, отриманих ним як правова допомога.

84. Враховуючи обставини цієї справи, Суд вважає, що питання застосування статті 41 не готове до вирішення. Тому його необхідно відкласти, виходячи з можливості досягнення угоди між державою-відповідачем і заявником (пункти 1 і 4 Правила 75 Регламенту Суду).

На цих підставах Суд одностайно

1. Постановляє, що було порушення пункту 1 статті 6 Конвенції через відсутність справедливого судового розгляду.

2. Постановляє, що було порушення пункту 1 статті 6 Конвенції через відмову у праві на доступ до суду.

3. Постановляє, що було порушення статті 1 Протоколу №1 до Конвенції.

4. Постановляє, що питання застосування статті 41 не готове до вирішення.

Відповідно,

а) відкладає вирішення зазначеного питання в цілому;

б) пропонує Урядові і заявникові подати впродовж наступних трьох місяців свої письмові зауваження з цього приводу і, зокрема, повідомити Суд про будь-яку домовленість, якої вони зможуть досягти;

с) відкладає подальшу процедуру і делегує голові Великої палати повноваження вирішувати так само, якщо в цьому буде потреба.

Учинено англійською та французькою мовами і оголошено на відкритому засіданні у Палаці прав людини, Страсбург, 28 жовтня 1999 року.

Люціус Вільдхабер, Голова Суду

Мод де Бур-Буквіккіо, заступник Секретаря Суду

Відповідно до пункту 2 статті 45 Конвенції та пункту 2 Правила 74 Регламенту Суду, до цього рішення додаються:

а) окрема думка п. Розакіса, що збігається з позицією більшості;

б) окрема думка сера Ніколаса Братца, що збігається з позицією більшості і до якої приєднався п. Жупанчич.

Парафовано: *Л. В.*

Парафовано: *М. де Б.-Б.*

ОКРЕМА ДУМКА П. РОЗАКІСА,

ЩО ЗБІГАЄТЬСЯ З ПОЗИЦІЄЮ БІЛЬШОСТІ

Хоча я голосував за подвійне порушення пункту 1 статті 6 Конвенції у цій справі, вважаю, що насправді ці два аспекти порушення є за своєю суттю пов'язаними і що вони разом становлять втручання у право на суд або право на доступ до суду.

Більшість складу Суду визнала, що Верховний суд Румунії «звів нанівець увесь судовий процес, який закінчився ухваленням остаточного судового рішення, «що не підлягає скасуванню», а отже, *res judicata*, і, більше того, що воно вже було виконане». Це рішення було «втручанням у принцип правової певності» і, таким чином, «порушило право заявника на справедливий судовий розгляд згідно з пунктом 1 статті 6 Конвенції».

Я дивлюсь на речі під іншим кутом: поняття права на судовий розгляд, або право на доступ до суду, розвивалося у практиці Європейського суду з прав людини і стало поширюватися на різні обставини, за яких особі відмовляється — через дії або бездіяльність органів державної влади — у можливості остаточного вирішення судом цивільного спору або кримінального обвинувачення. Існуюча практика показує, що поняття права на судовий розгляд чи на доступ до суду ніякою мірою не обмежується стадією порушення справи чи визначення обвинувачення в судовому провадженні, а також включає право на суд, який може дієво винести вирок чи рішення і здійснювати правосуддя без перешкод та зовнішнього втручання. Отже, право на судовий розгляд є не лише теоретичним правом на розгляд справи національним суддею, а й включає законне сподівання, що остаточне судове рішення має поважатися національними органами влади і, отже, виконуватиметься.

За обставин цієї справи заявник мав право на судовий розгляд спору між ним і державою, який було вирішено. Він також

належно скористався тим, що рішення зі статусом *res judicata* було виконано, і пізніше його право на власність було поновлено. Але його право на судовий розгляд стало ілюзорним, коли втрутилися Генеральний прокурор і Верховний суд, застосувавши статтю 330 Цивільно-процесуального кодексу, і скасували рішення суду першої інстанції та його сприятливі для заявника результати. Коли правова система надає суду повноваження постановляти остаточні рішення, а потім дозволяє, щоб ці рішення скасовувалися подальшими процедурами, не лише страждає правова певність, а саме існування такого суду виявляється проблематичним, оскільки, по суті, він зовсім не має повноважень остаточного вирішення правових питань.

Таким чином, підлягає сумніву питання стосовно того, чи справді особа, що звертається до такого суду для вирішення свого спору, користується правом на судовий розгляд і доступ до суду.

ОКРЕМА ДУМКА СУДДІ СЕРА НІКОЛАСА БРАТЦА,

**ЩО ЗБІГАЄТЬСЯ З ПОЗИЦІЄЮ БІЛЬШОСТІ
І ДО ЯКОЇ ПРИЄДНАВСЯ СУДДЯ ЖУПАНЧИЧ**

Я поділяю думку інших членів Суду, що в цій справі було допущено порушення статті 6 Конвенції на двох окремих підставах, а також порушення статті 1 Протоколу №1. Я також в основному згоден з міркуваннями у рішенні Суду стосовно цих двох статей, і тому обмежусь лише деякими додатковими зауваженнями щодо першого аспекту скарги з приводу порушення статті 6.

Суд визнав, що, застосовуючи положення статті 330 Цивільно-процесуального кодексу, Верховний суд «порушив принцип правової певності» і що, за фактами цієї справи, «така дія порушила право заявника на справедливий судовий розгляд згідно з пунктом 1 статті 6 Конвенції» (пункт 62).

Я не вважаю це міркування загалом задовільним, бо, висловлюючи цю думку, Суд не послався на існуючу практику Суду і не надав повного роз'яснення зв'язку між цими двома поняттями — правової певності та справедливим судовим розглядом.

Я вважаю, що можливо розглядати цей зв'язок як такий, що містить принцип рівності сторін у провадженні, який є основною вимогою справедливого судового розгляду. Оскільки принцип рівності сторін може порушуватися у провадженнях, де держава є стороною, бо законодавча влада втручається у здійснення правосуддя таким чином, щоб впливати на судові вирішення спору (див. рішення у справі «Стрен Грік Рефайнеріз і Стратіс Андреадіс проти Греції» (*Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece*) від 9 грудня 1994 року, серія А, №301-В), так само можна полемізувати, що рівність сторін може порушуватися, коли, як у цій справі, у провадженні з участю держави стаття 330 Кодексу надає повноваження Генеральному прокуророві як державній посадовій особі

у будь-який час звернутися з вимогою щодо скасування рішення, постановленого на користь приватної особи, — рішення, яке стало остаточним і обов'язковим для виконання.

Однак я схиляюсь до того, щоб розглядати застосування статті 330 Кодексу не як наслідок порушення процесуальних вимог до справедливого судового розгляду як таких, а скоріше як втручання у «право на судовий розгляд», одним з аспектів якого є право на доступ до суду, тобто право порушувати справу в суді з цивільних справ (див., наприклад, рішення у справі «Філіс проти Греції» (*Philis v. Greece*) від 27 серпня 1991 року, серія А, №209, с. 20, п. 59).

Рішенням у справі «Горнсбі проти Греції» (*Hornsby v. Greece*) від 19 березня 1997 року (Збірник 1997-II, с. 495) Суд підтримав твердження заявників про те, що відмова адміністративних органів виконати рішення Верховного адміністративного суду була втручанням у право на ефективний судовий захист їхніх цивільних прав, на порушення пункту 1 статті 6. Суд, іще раз нагадуючи про свою практику в тому, що стаття 6 втілює «право на справедливий судовий розгляд», продовжує таким чином:

«Однак це право було б ілюзорним, якби національна правова система Договірної держави допускала, щоб остаточне судове рішення, яке має обов'язкову силу, не виконувалося на шкоду одній із сторін. Важко собі навіть уявити, щоб пункт 1 статті 6 детально описував процесуальні гарантії, які надають сторонам у спорі, а саме: справедливий, публічний і швидкий розгляд, — і водночас не передбачав виконання судових рішень. Якщо вбачати у статті 6 тільки проголошення доступу до судового органу та права на судові провадження, то це могло б породжувати ситуації, що суперечать принципу верховенства права, який Договірні держави зобов'язалися поважати, ратифікуючи Конвенцію (див., *mutatis mutandis*, рішення у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» (*Golder v. the United Kingdom*) від 21 лютого 1975 року, серія А, №18, с. 16–18, п. 34–36). Отже, для цілей статті 6 виконання рішення, ухваленого будь-яким судом, має

розцінюватися як складова частина «судового розгляду». До того ж Суд уже прийняв цей принцип у справах щодо тривалості судового провадження (див. останні рішення у справах «Ді Педе проти Італії» (*Di Pede v. Italy*) та «Заппа проти Італії» (*Zappa v. Italy*) від 26 вересня 1996 року, *Reports of Judgments and Decisions* 1996-IV, с. 1383–1384, п. 20–24 та с. 1410–1411, п. 16–20, відповідно)» (у цитованому місці, с. 510, п. 40).

Хоча контекст цієї справи, звичайно, інший, мені видається, що до неї застосовується аналогічне міркування. Право сторони на судовий розгляд, на мій погляд, було б так само ілюзорним, якби правова система Договірної держави дозволяла, щоб судові рішення, яке стало обов’язковим і остаточним, міг скасовувати Верховний суд за заявою Генерального прокурора, що може подаватися без будь-якого обмеження в часі. Тим більше тоді, коли, як у цій справі, рішення Бухарестського суду першої інстанції не лише стало остаточним і обов’язковим для виконання, а й фактично було виконане відповідними органами, які наказали повернути будинок заявникові; наказ цей було виконано за кілька місяців до того, як було подано заяву про скасування рішення.

Я погоджуюся з тим, що принцип правової певності є надзвичайно важливим, але у цій справі порушення принципу полягає у наданні повноважень без обмеження в часі скасовувати остаточне, обов’язкове для виконання і вже виконане судові рішення. На мою думку, це порушення слід розглядати як втручання у «право на суд», ґарантоване статтею 6.

¹⁻² *Примітки канцелярії Суду*: Протокол №11 та Регламент Суду набрали чинності 1 листопада 1998 року.

³ З моменту набрання чинності Протоколом №11, яким внесені зміни до статті 19, Суд працює на постійній основі.

⁴ Примітка канцелярії. З практичних міркувань цей додаток з’явиться лише з остаточною друкованою версією судового рішення (в офіційному збірнику вибраних судових рішень та ухвал), проте копію доповіді Комісії можна одержати в канцелярії Суду.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ

Четверта секція

СПРАВА «КАЙСИН ТА ІНШІ ПРОТИ УКРАЇНИ» (CASE OF KAISYN v. UKRAINE)

РІШЕННЯ

(Дружнє врегулювання)

СТРАСБУРГ

3 травня 2001 року

У справі «Кайсин та інші проти України»

Європейський суд з прав людини (четверта секція), засідаючи палатою, до складу якої увійшли судді:

п. Г. Ресс (G. Ress), голова
п. І. Кабраль Барreto (I. Cabral Barreto)
п. В. Буткевич
пані Н. Важич (N. Vajić)
п. Дж. Хедіган (J. Hedigan)
п. М. Пеллонпя (M. Pellonpää)
пані С. Ботучарова (S. Botoucharova),
а також п. В. Берже (V. Berger), секретар секції,

після обговорення в нарадчій кімнаті 10 квітня 2001 року

постановляє таке рішення, ухвалене того самого дня:

ПРОЦЕДУРА

1. Заяву (№ 46144/99) проти України до Європейської комісії з прав людини (Комісія) подали тринадцять громадян України:

Юрій Петрович Кайсин,

Володимир Олексійович Степанов,

Іван Григорович Шабат,

Іван Степанович Лучин,

Олексій Іванович Шмаков,

Роман Михайлович Дзядик,

Андрій Аскольдович Лабутін,

Володимир Михайлович Ресненко,

Анатолій Сергійович Сидоренко,

Богдан Васильович Герус,

Михайло Йосипович Гатала,

Роман Михайлович Білан і

Олександр Васильович Демчук (заявники).

Заяву подано 16 жовтня 1998 року відповідно до колишньої статті 25 Конвенції про захист прав людини та основних свобод (Конвенція).

2. Уряд України (Уряд) представляла його уповноважена особа з Міністерства юстиції, пані Лутківська.

3. Заявники скаржилися на порушення пункту 1 статті 6 Конвенції через невиконання рішень суду першої інстанції м. Червонограда, який визнав їхнє право на пенсію за інвалідністю і постановив, що гірничодобувний комбінат № 2 (шахта «Червоноградська») має сплатити їм певні суми.

4. Заяву було передано до Європейського суду з прав людини 1 листопада 1998 року, дати набрання чинності Протоколом № 11 Конвенції (пункт 2 статті 5 Протоколу № 11).

5. Заяву було передано до четвертої секції Суду (пункт 1 правила 52 Регламенту), яка, відповідно до пункту 1 правила 26 Регламенту, створила палату, доручивши їй розгляд справи (пункт 1 статті 27 Конвенції).

6. 27 січня 2000 року, розглянувши зауваження сторін, Суд оголосив заяву прийнятною.

7. Листом від 12 жовтня 2000 року Уряд повідомив Суд про те, що сторони уклали угоду, за якою Уряд повинен виплатити кожному із заявників повну суму пенсії за інвалідністю та відшкодування збитків, а саме:

— першому заявникові 40 574 гривні 23 коп., з них 5 000 гривень на відшкодування збитків;

— другому заявникові 18 604 гривні 94 коп., з них 5 000 гривень на відшкодування збитків;

— третьому заявникові 17 765 гривень 23 коп., з них 5 000 гривень на відшкодування збитків;

— четвертому заявникові 18 563 гривні 84 коп., з них 5 000 гривень на відшкодування збитків;

— п'ятому заявникові 19 785 гривень 78 коп., з них 5 000 гривень на відшкодування збитків;

— шостому заявникові 26 956 гривень 48 коп., з них 5 000 гривень на відшкодування збитків;

— сьомому заявникові 17 322 гривні 25 коп., з них 5 000 гривень на відшкодування збитків;

— восьмому заявникові 12 275 гривень, з них 5 000 гривень на відшкодування збитків;

— дев'ятому заявникові 21 288 гривень 35 коп., з них 5 000 гривень на відшкодування збитків;

— десятому заявникові 25 117 гривень 88 коп., з них 5 000 гривень на відшкодування збитків;

— одинадцятому заявникові 61 310 гривень 18 коп., з них 5 000 гривень на відшкодування збитків;

— дванадцятому заявникові 82 359 гривень 09 коп., з них 5 000 гривень на відшкодування збитків;

— тринадцятому заявникові 16 325 гривень 17 коп., з них 5 000 гривень на відшкодування збитків.

Листом від 1 грудня 2000 року Уряд повідомив Суд, що 26 жовтня 2000 року він перевів на рахунок заявників до Ощадбанку України повністю усі зазначені суми, а також суми на відшкодування збитків, з метою остаточного врегулювання скарг про порушення Конвенції. Уряд сповістив Суд, що заявники повинні забрати свої заяви.

8. Листом від 26 жовтня 2000 року заявники повідомили Суд, що вони отримали всі гроші, які їм мали сплатити за угодою з Урядом від 11 жовтня 2000 року, і що вони не мають більше претензій до держави-відповідача.

9. Листами від 21 листопада 2000 року, 10 січня 2001 року і 4 лютого 2001 року заявники звернулися до Суду з проханням не вилучати заяву з реєстру і вирішити справу по суті, оскільки, на їхню думку, підрахунок пенсій за інвалідністю не відповідає законодавству.

ЩОДО ФАКТІВ

10. Протягом кількох десятків років заявники виконували свої професійні обов'язки на гірничодобувному комбінаті № 2 (шахта «Червоноградська», акціонерне товариство, в якому державі належить значна частина акцій). Усі вони мають професійне захворювання. З часом хвороба призвела до інвалідності.

11. Через несплату комбінатом пенсії за інвалідністю заявники по черзі зверталися до суду першої інстанції м. Червонограда зі скаргою на гірничодобувний комбінат № 2, вимагаючи виплати повної суми пенсії за інвалідністю у зв'язку з професійним захворюванням. Розмір цієї пенсії було обчислено відповідно до наказу Міністерства вугільної промисловості України від 4 березня 1996 року.

12. Суд першої інстанції м. Червонограда постановив 13 рішень: 3 липня — в одній справі, 24 листопада — у десяти справах і 9 грудня 1997 року — у двох справах.

13. 24 листопада 1997 року суд постановив, що гірничодобувний комбінат має сплатити першому заявникові 4 691 грн. 85 коп., що

відповідає розмірові його пенсії за інвалідністю за період з 1 серпня 1996 року по 1 листопада 1997 року. Суд також визначив суму місячної пенсії з листопада 1997 року в розмірі 539 грн. 45 коп.

14. 24 листопада 1997 року суд постановив, що гірничодобувний комбінат має сплатити другому заявникові 3 619 грн. 20 коп., що відповідає розмірові його пенсії за інвалідністю за період з 1 серпня 1996 року по 1 листопада 1997 року. Суд також визначив суму місячної пенсії з листопада 1997 року в розмірі 416 грн. 12 коп.

15. 24 листопада 1997 року суд постановив, що гірничодобувний комбінат має сплатити третьому заявникові 3 557 грн. 70 коп., що відповідає розмірові його пенсії за інвалідністю за період з 1 серпня 1996 року по 1 листопада 1997 року. Суд також визначив суму місячної пенсії з листопада 1997 року в розмірі 409 грн. 05 коп.

16. 24 листопада 1997 року суд постановив, що гірничодобувний комбінат має сплатити четвертому заявникові 3 621 грн. 30 коп., що відповідає розмірові його пенсії за інвалідністю за період з 1 серпня 1996 року по 1 листопада 1997 року. Суд також визначив суму місячної пенсії з листопада 1997 року в розмірі 416 грн. 36 коп.

17. 24 листопада 1997 року суд постановив, що гірничодобувний комбінат має сплатити п'ятому заявникові 3 947 грн. 85 коп., що відповідає розмірові його пенсії за інвалідністю за період з 1 серпня 1996 року по 1 листопада 1997 року. Суд також визначив суму місячної пенсії з листопада 1997 року в розмірі 453 грн. 91 коп.

18. 24 листопада 1997 року суд постановив, що гірничодобувний комбінат має сплатити шостому заявникові суму в розмірі 5 862 грн. 30 коп., що відповідає розмірові його пенсії за інвалідністю за період з 1 серпня 1996 року по 1 листопада 1997 року. Суд також визначив суму місячної пенсії з листопада 1997 року в розмірі 674 грн. 02 коп.

19. 24 листопада 1997 року суд постановив, що гірничодобувний комбінат має сплатити сьомому заявникові 4 021 грн. 50 коп., що відповідає розмірові його пенсії за інвалідністю за період з 1 серпня 1996 року по 1 листопада 1997 року. Суд також визначив суму місячної пенсії з листопада 1997 року в розмірі 426 грн. 76 коп.

20. 24 листопада 1997 року суд постановив, що гірничодобувний комбінат має сплатити восьмому заявникові 1 997 грн. 10 коп., що відповідає розмірові його пенсії за інвалідністю за період з 1 серпня 1996 року по 1 листопада 1997 року. Суд також визначив суму місячної пенсії з листопада 1997 року в розмірі 229 грн. 62 коп.

21. 3 липня 1997 року суд постановив, що гірничодобувний комбінат має сплатити дев'ятому заявникові 3 467 грн. 42 коп., що відповідає розмірові його пенсії за інвалідністю за період з 1 серпня 1996 року по 1 листопада 1997 року. Суд також визначив суму місячної пенсії з листопада 1997 року в розмірі 543 грн. 64 коп.

22. 24 листопада 1997 року суд постановив, що гірничодобувний комбінат має сплатити десятому заявникові 5 371 грн. 50 коп., що відповідає розмірові його пенсії за інвалідністю за період з 1 серпня 1996 року по 1 листопада 1997 року. Суд також визначив суму місячної пенсії з листопада 1997 року в розмірі 617 грн. 59 коп.

23. 9 грудня 1997 року суд постановив, що гірничодобувний комбінат має сплатити одинадцятому заявникові 1 272 грн. 30 коп., що відповідає розмірові його пенсії за інвалідністю за період з 11 листопада 1996 року по 1 квітня 1997 року, а також додатково 44 474 грн. 50 коп. Суд також визначив суму місячної пенсії з квітня 1 997 року в розмірі 444 грн. 75 коп.

24. 9 грудня 1997 року суд постановив, що гірничодобувний комбінат має сплатити дванадцятому заявникові 1 505 грн. 69 коп., що відповідає розмірові його пенсії за інвалідністю за період з 26 лис-

топада 1996 року по 1 квітня 1997 року, а також додатково 61 255 грн. 70 коп. Суд також визначив суму місячної пенсії з квітня 1 997 року в розмірі 612 грн. 70 коп.

25. 24 листопада 1997 року суд постановив, що гірничодобувний комбінат має сплатити тринадцятому заявникові 3094 грн. 35 коп., що відповідає розмірові його пенсії за інвалідністю за період з 1 серпня 1996 року по 1 листопада 1997 року. Суд також визначив суму місячної пенсії з листопада 1997 року в розмірі 343 грн. 67 коп.

26. 27 лютого 1998 року суд першої інстанції м. Червонограда передав на гірничодобувний комбінат № 2 виконавчі листи постановлених рішень.

27. Листом від 11 вересня 1998 року голова суду першої інстанції м. Червонограда поінформував заявників, що постановлені рішення залишаються невиконаними через нерегулярність оплати обласним відділом Державного казначейства поточних витрат комбінату.

28. Листом від 28 січня 1999 року голова суду першої інстанції м. Червонограда надіслав до комбінату вимогу про виконання постановлених рішень.

29. Постановою від 8 жовтня 1999 року перший заступник Голови Верховного Суду України зупинив виконавче провадження щодо рішення від 24 листопада 1997 року на користь першого заявника.

30. Листами від 14 жовтня 1999 року Управління юстиції Львівської області поінформувало заступника міністра юстиції про зупинення постановою від 8 жовтня 1999 року виконавчого провадження щодо рішень на користь другого, третього, четвертого, восьмого, десятого і одинадцятого заявників.

31. Листом від 25 жовтня 1999 року Верховний Суд України поінформував дирекцію комбінату про те, що постанова від 8 жов-

тня 1999 року стосувалася лише зупинення виконавчого провадження щодо рішення від 24 листопада 1997 року на користь першого заявника.

32. 22 грудня 1999 року і 14 січня 2000 року на прохання заступника Голови Верховного Суду України всі зазначені рішення було скасовано через недотримання приписів законодавства, а справи було повернуто до суду першої інстанції.

33. Тринадцятьма рішеннями від 26 жовтня 2000 року суд першої інстанції м. Червонограда, ознайомившись з угодою, укладеною між заявниками та Урядом, ствердив про відсутність претензій заявників стосовно гірничодобувного комбінату № 2 і оголосив про закінчення відповідного провадження.

ЩОДО ПРАВА

34. Суд бере до уваги досягнуте сторонами дружнє врегулювання, умови якого викладені вище у пунктах 7 і 8 (стаття 39 Конвенції). Він констатує, що, відповідно до укладеної угоди, Уряд сплатив заявникам суми, яких вони вимагали і з розміром яких вони погодилися. Отже, Суд вважає, що справу вирішено згідно з пунктом 1 (b) статті 37 Конвенції. Суд переконаний, що це врегулювання ґрунтується на повазі до прав людини, ґарантованих Конвенцією та Протоколами до неї (пункт 1 статті 37 в кінці Конвенції і пункт 3 правила 62 Регламенту).

35. Той факт, що пізніше у своїх листах від 21 листопада 2000 року, 10 січня і 4 лютого 2001 року заявники переглянули своє рішення і звернулися до Суду з проханням не вилучати заяву з реєстру і вирішити справу по суті, не може скасувати угоду, якої у цій справі досягли сторони. Суд не вважає за необхідне продовжувати розгляд скарги.

36. Отже, справа має бути вилучена з реєстру

На цих підставах Суд одноголосно

Постановляє вилучити справу з реєстру.

Учинено французькою мовою і повідомлено у письмовій формі
3 травня 2001 року, на застосування пунктів 2 і 3 правила 77 Регла-
менту.

Венсан Берже, секретар

Георг Ресс, голова

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ

СПРАВА ««СОВТРАНСАВТО-ХОЛДІНГ» ПРОТИ УКРАЇНИ» (CASE SOVTRANS AUTO HOLDING V. UKRAINE)

РІШЕННЯ (по суті)

Страсбург
25 липня 2002 року

У справі ««Совтрансавто-Холдинг» проти України»

Європейський суд з прав людини (четверта секція), засідаючи палатою, до складу якої увійшли:

п. Г. Ресс (G. Ress), голова
п. І. Кабраль Барreto (I. Cabral Barreto)
п. В. Буткевич (V. Butkevych)
пані Н. Важич (N. Vajić)
п. Д. Хедіган (J. Hedigan)
п. М. Пеллонпя (M. Pellonpää)
пані С. Ботучарова (S. Botoucharova), судді,
та п. В. Берже (V. Berger), секретар секції,

після обговорення за зачиненими дверима 27 вересня 2001 року
та 4 липня 2002 року

постановляє таке рішення, ухвалене в останній із зазначених
днів:

ПРОЦЕДУРА

1. Справу розпочато за заявою (№48553/99), поданою до Суду проти України російським підприємством «Совтрансавто-Холдинг» (заявник) 11 травня 1999 року, відповідно до статті 34 Конвенції про захист прав людини та основних свобод (Конвенція).

2. Заявника в Суді представляє п. М. де Гієншмідт (M. de Guillen schmidt), адвокат паризької колегії адвокатів. Український уряд (Уряд) представляє уповноважена особа, пані В. Лутковська, Міністерство юстиції.

3. Заявник стверджував, що його справа не була розглянута справедливо та протягом розумного строку незалежним і безстороннім судом. Він також скаржився на відсутність відкритого слухання при розгляді його справи. При цьому він посилався на пункт 1 статті 6 Конвенції.

Посилаючись на статтю 1 Протоколу №1, заявник скаржився, що внаслідок реєстрації Луганським міським виконавчим комітетом незаконних рішень товариства «Совтрансавто-Луганськ» його акції були знецінені, у зв'язку з чим він втратив контроль над діяльністю та майном товариства «Совтрансавто-Луганськ». Він також стверджував, що компенсація, яку він отримав внаслідок ліквідації підприємства «Совтрансавто-Луганськ», не відповідала частині капіталу, яка була в його власності спочатку.

Посилаючись на статтю 14 Конвенції, заявник стверджував, що він є потерпілим від дискримінації з боку українських органів влади, які хотіли «захистити інтереси громадян України», надаючи перевагу правам українського товариства на шкоду інтересам заявника.

4. Заява була призначена до розгляду четвертій секції Суду (пункт 1 правила 52 Регламенту). Для розгляду справи (пункт 1 статті 27 Конвенції) було сформовано палату, відповідно до пункту 1 правила 26 Регламенту.

5. Після слухання, присвяченого одночасно питанням прийнятності заяви та суті справи (пункт 4 правила 54 Регламенту), ухвалою від 27 вересня 2001 року палата визнала заяву прийнятною.

6. Відповідно до пункту 1 правила 61 Регламенту, ухвала щодо прийнятності заяви була надіслана Російському урядові.

7. Як заявник, так і Уряд подали свої зауваження щодо суті справи (пункт 1 правила 59 Регламенту).

8. 1 листопада 2001 року Суд змінив склад секцій (пункт 1 правила 25 Регламенту), однак палата колишньої четвертої секції, у складі, в якому вона існувала до цієї дати, продовжила розгляд справи.

ЩОДО ФАКТІВ

І. ОБСТАВИНИ СПРАВИ

9. Заявник, АТ «Совтрансавто-Холдинг», — російське акціонерне товариство з міжнародних перевезень, створене в 1993 році, міститься в Москві.

10. У період з 1993 по 1997 рік заявник володів 49 відсотками акцій українського відкритого акціонерного товариства «Совтрансавто-Луганськ».

***А. Рішення товариства «Совтрансавто-Луганськ»
щодо збільшення статутного фонду
та внесення змін до статутних документів
і їх реєстрація Луганським міськвиконкомом***

11. 3 січня 1996 року загальні збори акціонерів «Совтрансавто-Луганськ» ухвалили рішення про внесення змін до статутних документів (статуту й інших документів) цього товариства та змінили його на закрите акціонерне товариство. 23 січня 1996 року виконавчий комітет Луганська, муніципальний орган, відповідно до повноважень, наданих йому законом, зареєстрував це рішення.

12. 26 грудня 1996 року, 11 серпня 1997 року та 20 жовтня 1997 року генеральний директор ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» прийняв рішення про збільшення (щоразу на третину) статутного фонду товариства і, як наслідок, про внесення змін до статутних документів. Ці рішення були зареєстровані Луганським міськвиконкомом 30 грудня 1996 року, 12 серпня 1997 року та 18 листопада 1997 року, відповідно.

13. Внаслідок збільшення статутного фонду керівництво ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» дістало право одноособово керувати товариством та контролювати його майно. Частина статутного фонду, що перебувала у власності заявника, зменшилася з 49 відсотків до 20,7 відсотка.

14. Згідно з твердженнями заявника, від 1997 до 1999 року частину майна ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» було продано різним підприємствам, що їх створив генеральний директор цього товариства.

**В. Початок судового провадження
за позовом заявника до ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ»
та Луганського міськвиконкому**

15. 25 червня 1997 року заявник звернувся до арбітражного суду Луганської області (суд першої інстанції у цій справі) з позовом (справа №70/10-98) проти ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» та Луганського міськвиконкому. Він наполягав на визнанні незаконними рішень щодо внесення змін до статутних документів зазначеного товариства та рішення про реєстрацію, ухвалене виконавчим комітетом 23 січня 1996 року.

Заявник стверджував, що, всупереч вимогам чинного законодавства і статутних документів товариства «Совтрансавто-Луганськ», загальні збори акціонерів 3 січня 1996 року були організовані без участі і без згоди представників «Совтрансавто-Холдингу». Крім того, протокол не був підписаний усіма акціонерами. 4 серпня 1997 року арбітражний суд відхилив позов.

16. 9 вересня 1997 року заявник звернувся до голови арбітражного суду Луганської області із заявою про перевірку рішення від 4 серпня 1997 року в порядку нагляду. Ухвалою від 14 жовтня 1997 року заступник голови суду відхилив заяву.

17. 21 листопада 1997 року заявник звернувся до судової колегії Вищого господарського суду України із заявою про перевірку в порядку нагляду відповідного рішення. Постановою від 6 березня 1998 року судова колегія Вищого арбітражного суду скасувала рішення від 4 серпня та 14 жовтня 1997 року на підставі того, що відповідні судові органи звернули недостатню увагу на обставини справи та аргументи заявника. Колегія направила справу на новий судовий розгляд в арбітражний суд Київської області (суд першої інстанції у цій справі), вказавши звернути особливу увагу на необхідність глибокого вивчення фактів справи та документів, наданих сторонами.

С. Період із січня по травень 1998 року

18. 16 січня 1998 року керівництво ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» надіслало Президентові України листа, в якому вимагало «взяти справу під особистий контроль», а також «захистити інтереси України». Листом від 3 лютого 1998 року Президент України дав вказівку голові Вищого арбітражного суду «захистити інтереси громадян України».

19. 1 лютого 1998 року загальні збори акціонерів «Совтрансавто-Луганськ» прийняли переглянуту версію статутних документів товариства. 17 лютого 1998 року Луганський міськвиконком зареєстрував рішення.

20. Шифрограмою від 6 березня 1998 року голова Луганської обласної держадміністрації повідомив Президента України про те, що, незважаючи на його резолюцію стосовно захисту національних інтересів, Вищий арбітражний суд скасував рішення від 4 серпня та 14 жовтня 1997 року і повернув справу на новий розгляд, а це, на його думку, завдавало шкоди належному функціонуванню ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» та інтересам України і було на користь Росії. Він вимагав від Президента України невідкладно втрутитись у справу з метою захисту інтересів українського підприємства та громадян України.

21. Від 10 до 31 березня 1998 року Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку України, державний орган, уповноважений контролювати діяльність акціонерних товариств, проводила аналіз діяльності ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ». 29 квітня 1998 року вона констатувала невідповідність чинному законодавству скликання загальних зборів акціонерів від 3 січня 1996 року та рішень, прийнятих внаслідок цього керівництвом товариства.

22. 19 травня 1998 року М.Т. (народний депутат України) закликав Президента України «захистити інтереси громадян Украї-

ни». Того ж дня своєю резолюцією Президент України знову привернув увагу голови Вищого арбітражного суду на необхідність захисту інтересів держави.

Д. Наступний етап судового розгляду

23. 20 травня 1998 року під час судового засідання п. Кравчук (суддя арбітражного суду Київської області, призначений розглядати справу) публічно відмовився вести провадження у зв'язку із значним тиском з боку відповідачів (ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» та Луганського міськвиконкому). 21 травня 1998 року було призначено іншого суддю розглядати справу.

24. 28 травня 1998 року голова Вищого арбітражного суду направив голові арбітражного суду Київської області копію резолюції Президента України від 19 травня 1998 року із вказівкою взяти її до уваги при розгляді справи заявника.

25. 3 червня 1998 року заявник подав до арбітражного суду Київської області додатковий позов проти ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» та Луганського міськвиконкому (справа №13/10-98). Він наполягав на визнанні незаконними, по-перше, рішень про збільшення статутного фонду та внесення змін у статутні документи, прийнятих генеральним директором «Совтрансавто-Луганськ» 26 грудня 1996 року, 11 серпня та 20 жовтня 1997 року, по-друге, рішень про реєстрацію, ухвалених виконавчим комітетом 30 грудня 1996 року, 12 серпня та 18 листопада 1997 року, і, по-третє, реєстрацію виконавчим комітетом 17 лютого 1998 року рішення про внесення змін до статутних документів, ухвалених загальними зборами акціонерів ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» 1 лютого 1998 року.

26. 9 червня 1998 року арбітражний суд Київської області зупинив розгляд справи №13/10-98 до винесення рішення у справі №70/10-98.

27. Листом від 17 червня 1998 року заступник голови Вищого арбітражного суду дав вказівку голові арбітражного суду Київської області «взяти відповідну справу під особистий контроль».

28. 23 червня 1998 року арбітражний суд Київської області розглянув справу №70/10-98 і відхилив позов заявника, встановивши своїм рішенням, що ні внесення змін до статутних документів ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» від 3 січня 1996 року, ні рішення про реєстрацію від 23 січня 1996 року не були незаконними.

29. 23 червня 1998 року суд розглянув справу №13/10-98 і після встановлення законності рішень, оскаржуваних заявником, відхилив його позов.

30. 2 липня 1998 року заявник звернувся до голови арбітражного суду Київської області із заявою про перегляд рішень від 23 червня 1998 року стосовно справ №13/10-98 та 70/10-98 у порядку нагляду. Він, зокрема, зазначав, що відповідачі у справі порушили Закон №1576-XII від 19 вересня 1991 року, Закон №533-XII від 7 грудня 1990 року та постанову Кабінету Міністрів України №276 від 29 квітня 1994 року, що регулюють діяльність акціонерних товариств і процедуру реєстрації рішень цих товариств. Водночас він скаржився на відсутність відкритого судового розгляду в суді першої інстанції.

31. Двома ухвалами від 12 жовтня 1998 року заступник голови суду відхилив заяви, підтвердивши висновки суду першої інстанції.

32. 24 листопада 1998 року заявник звернувся до судової колегії Вищого арбітражного суду із заявою про перегляд відповідних рішень у порядку нагляду. Двома постановами від 12 січня 1999 року судова колегія Вищого арбітражного суду відхилила заяви стосовно справ №13/10-98 та 70/10-98 на тих самих підставах, що містилися в рішеннях суду першої інстанції.

Е. Період із січня 1999 по квітень 2000 року

33. У лютому 1999 року заявник звернувся до Генеральної прокуратури України з вимогою втрутитися в арбітражне провадження у справах №13/10-98 та 70/10-98 з метою ґарантування законності цього провадження. Він також звернувся з проханням до голови Вищого арбітражного суду внести протест з метою перегляду всіх рішень стосовно цих справ у порядку нагляду.

34. Листом від 26 лютого 1999 року начальник департаменту з арбітражного провадження Генеральної прокуратури України відхилив клопотання заявника, констатувавши, що участь представника держави не є необхідною при розгляді цих справ.

35. 8 червня 1999 року загальні збори акціонерів ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ», організовані, за твердженням заявника, без його участі, ухвалили рішення про початок процедури ліквідації товариства.

***Ф. Відновлення судового провадження
після внесення протесту***

36. У квітні 2000 року голова Вищого арбітражного суду вніс протест у президію Вищого арбітражного суду з метою скасування всіх рішень у справах №13/10-98 та 70/10-98 у порядку нагляду. Постановою від 21 квітня 2000 року президія Вищого арбітражного суду скасувала рішення від 23 червня, 12 жовтня 1998 року і 12 січня 1999 року та відправила справи №13/10-98 і 70/10-98 в арбітражний суд Київської області на новий розгляд. У постанові вона констатувала, що рішення арбітражних судів були винесені без належного і глибокого розгляду фактів та аргументів сторін, висновки цих судів були суперечливими та передчасними, оскільки вони не взяли до уваги ні висновків Державної комісії з цінних паперів, що стосувалися численних фактів порушення керівництвом ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» положень чинного законодавства,

ні вимог законодавства, яке застосовується до реєстрації статутних документів акціонерних товариств; крім того, вона констатувала, що не було зроблено аналізу відповідності статутних документів ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» чинному законодавству.

Г. Провадження в арбітражному суді Київської області

37. Листом від 12 травня 2000 року голова арбітражного суду Київської області звернув увагу голови Вищого арбітражного суду на той факт, що «постановою від 21 квітня 2000 року Вищий арбітражний суд скасував рішення арбітражних судів у справах №13/10-98 та 70/10-98, які були прийняті протягом двох років», і що «арбітражний суд Київської області вже виносив рішення з цього питання». Він підкреслив, що «певні факти стосовно відповідної справи ставлять під сумнів безсторонність суддів суду під час розгляду цієї справи, а це може викликати передбачувані негативні наслідки». Він звернувся з проханням до голови Вищого арбітражного суду передати справи №13/10-98 та 70/10-98 іншому суду з метою «гарантування об'єктивності і безсторонності судового процесу».

38. Листом від 25 травня 2000 року голова Вищого арбітражного суду відхилив клопотання голови арбітражного суду Київської області стосовно передання справ №13/10-98 та 70/10-98 іншому суду, встановивши відповідність постанови від 21 квітня 2000 року чинному законодавству.

39. 7 серпня 2000 року арбітражний суд Київської області розпочав розгляд справ №13/10-98 та 70/10-98. Після аналізу документів, поданих заявником, та констатації факту ліквідації ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ», він зобов'язав Луганський міськвиконком надати суду документи стосовно ліквідації ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» та оригінали документів щодо реєстрації ЗАТ «Транс Кінг», створеного на базі майна ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ». Він призначив нове слухання справи на 7 вересня 2000 року.

40. 7 вересня 2000 року арбітражний суд Київської області призначив нове слухання на 18 жовтня 2000 року, визнавши необхідність участі прокурора в процесі.

41. 25 жовтня 2000 року арбітражний суд Київської області після констатації необхідності додаткового вивчення матеріалів справ №13/10-98 та 70/10-98 Генеральною прокуратурою України відклав слухання.

42. Рішенням від 23 квітня 2001 року арбітражний суд Київської області частково задовольнив позовні вимоги заявника, зобов'язавши ЗАТ «Транс Кінг», правонаступника ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ», повернути заявникові частину майна, яке йому належало у відповідний час, але відхилив позовні вимоги заявника до Луганського міськвиконкому. Зокрема, суд визнав незаконність рішень генерального директора ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» від 26 грудня 1996 року, 11 серпня 1997 року та 20 жовтня 1997 року щодо збільшення статутного фонду товариства та внесення змін до його статутних документів, констатувавши, що, відповідно до законодавства, лише колегіальний орган товариства правоможний ухвалювати такі рішення. Він констатував також, що внаслідок прийняття цих рішень права заявника на керівництво ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» і контроль за його майном були порушені і що компенсація, отримана заявником внаслідок ліквідації ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ», не була пропорційною частині статутного фонду у володінні заявника на момент реєстрації статутних документів цього товариства в січні 1996 року.

43. Ухвалою від 7 травня 2001 року державна виконавча служба Луганської області зупинила виконання рішення від 23 квітня 2001 року у зв'язку з поданням товариством-відповідачем заяви про перегляд рішення в порядку нагляду голові арбітражного суду Київської області.

***Н. Рішення апеляційного господарського суду
Київської області від 24 січня 2002 року***

44. Внаслідок протесту Генеральної прокуратури України та за заявою ЗАТ «Транс Кінг» про перевірку справи в порядку нагляду судова колегія апеляційного господарського суду Київської області (апеляційний суд у цій справі, запроваджений після реформи судової системи) рішенням від 24 січня 2002 року скасувала рішення арбітражного суду Київської області від 23 квітня 2001 року в частині повернення майна заявникові та відхилила всі позовні вимоги заявника.

**I. ПРОВАДЖЕННЯ У ВИЩОМУ ГОСПОДАРСЬКОМУ
СУДІ УКРАЇНИ**

45. 25 лютого 2002 року заявник звернувся до судової колегії Вищого господарського суду України (запроваджений після реформи судової системи; колишній Вищий арбітражний суд) з касаційною скаргою про скасування рішення від 24 січня 2002 року.

46. Ухвалою від 2 квітня 2002 року судова колегія Вищого господарського суду відхилила скаргу заявника, не розглядаючи її по суті. Вона, зокрема, констатувала, що заявник не подав документів, які підтверджували б сплату державного мита за розгляд скарги. Вищий господарський суд повернув заявникові суму, яку останній сплатив як державне мито, і зазначив, що після виконання відповідної формальності заявник може знову подати свою скаргу.

47. Заявник подав нову касаційну скаргу. Ухвалою від 26 квітня 2002 року судова колегія Вищого господарського суду відхилила скаргу, не розглядаючи її по суті. Вона констатувала, зокрема, що

заявник прогав строк в один місяць, передбачений для подання скарги, і що він не звернувся з клопотанням про поновлення строку подання такої скарги.

II. ВІДПОВІДНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

***А. Закон №1142-XII від 4 червня 1991 р.
(стосовно системи арбітражних судів)***

48. Стаття 1 Закону передбачає:

«Відповідно до Конституції України правосуддя в господарських відносинах здійснюється арбітражним судом.

Арбітражний суд є незалежним органом у вирішенні всіх господарських спорів, що виникають між юридичними особами, державними та іншими органами, а також у розгляді справ про банкрутство».

В. Цивільний процесуальний кодекс від 1 січня 1964 р.

49. Відповідні положення Кодексу передбачають:

Стаття 327

«Рішення, ухвали і постанови суду, що набрали законної сили, можуть бути переглянуті в порядку судового нагляду за протестами службових осіб, зазначених у статті 328 цього Кодексу».

Стаття 328

«Опротестовувати в порядку нагляду рішення, ухвали, постанови суду, що набрали законної сили, мають право:

1) Голова Верховного Суду України, Генеральний прокурор України та їх заступники (...);

2) голови Верховного Суду Республіки Крим, обласного, Київського і Севастопольського міських судів та їх заступники, прокурор Республіки Крим, області, міст Києва, Севастополя та їх заступники (...);

3) голова військового суду регіону, Військово-Морських Сил, військовий прокурор (на правах прокурора області), їх заступники (...).

Стаття 329

«Службові особи, зазначені в статті 328 цього Кодексу, а також районні і міські прокурори та прокурори гарнізонів вправі витребувати від відповідних судів цивільну справу для вирішення питання про наявність підстав для принесення протесту в порядку судового нагляду. (...)

При відсутності підстав для принесення протесту про це повідомляється особа, за заявою якої справа була витребувана для перевірки, з зазначенням мотивів відмови, а справа повертається до суду за належністю».

С. Арбітражний процесуальний кодекс від 6 листопада 1991 р.

50. Відповідні положення Кодексу передбачають:

Стаття 91

«Законність і обґрунтованість рішення, ухвали, постанови арбітражного суду, третейського суду або іншого органу, який в межах своєї компетенції вирішує господарський спір, може бути

перевірено в порядку нагляду за заявою сторони, за протестом прокурора чи його заступника, як це передбачено цим Кодексом, іншими законодавчими актами України.

Заява сторони про перевірку рішення, ухвали, постанови перевіряється головою арбітражного суду Автономної Республіки Крим чи його заступником, головою арбітражного суду області, міст Києва та Севастополя чи його заступником та судовою колегією Вищого арбітражного суду по перегляду рішень, ухвал, постанов.

Особи, які мають право принесення протесту:

— Генеральний прокурор України чи його заступники (...);

— прокурор Автономної Республіки Крим, прокурор області та міст Києва та Севастополя і їх заступники (...).

Стаття 97

«Голова Вищого арбітражного суду, Генеральний прокурор України чи його заступники мають право принести у президію Вищого арбітражного суду протест на постанову, прийняту судовою колегією Вищого арбітражного суду з господарського спору.

(...)»

Стаття 100

«(...)

Подання заяви про перевірку рішення, ухвали, постанови в порядку нагляду і принесення протесту прокурором чи його заступником не зупиняють виконавчого провадження.

(...)»

Стаття 102

«Заява про перевірку рішення, ухвали, постанови в порядку нагляду подається і протест прокурора приноситься не пізніше двох місяців з дня прийняття рішення, ухвали, постанови».

Стаття 104

«Перевірка рішення, ухвали, постанови в порядку нагляду може здійснюватися арбітражним судом за участю сторін. (...)

Перевірка рішення, ухвали, постанови в порядку нагляду здійснюється не пізніше двох місяців з дня надходження до арбітражного суду заяви або протесту. (...)

Рішення, ухвала, постанова арбітражного суду можуть бути перевірені в порядку нагляду не пізніше одного року з дня їх прийняття».

Стаття 106

«За результатами перевірки рішення, ухвали, постанови в порядку нагляду арбітражний суд має право:

- залишити рішення, ухвалу, постанову без зміни;
- змінити рішення, ухвалу, постанову;
- скасувати рішення, ухвалу, постанову і прийняти нове рішення, або передати справу на новий розгляд, або припинити провадження у справі, або залишити позов без розгляду.

Рішення, ухвала, постанова арбітражного суду перевіряються в повному обсязі, незалежно від доводів, викладених у заяві чи протесті.

Арбітражний суд, перевіряючи рішення, ухвалу, постанову в порядку нагляду, користується правами, наданими арбітражному суду при розгляді господарського спору.

Перевірка рішення, ухвали, постанови у порядку нагляду Вищим арбітражним судом є остаточною (...).

Стаття 108

«За наслідками перевірки в порядку нагляду рішення чи ухвали арбітражного суду Автономної Республіки Крим, арбітражного суду області, міст Києва та Севастополя ухвалюється іменем України мотивована постанова.

Постанову підписує голова арбітражного суду Автономної Республіки Крим чи його заступник, голова арбітражного суду області, міст Києва та Севастополя чи його заступник.

За наслідками перевірки рішення, ухвали, постанови в порядку нагляду судова колегія Вищого арбітражного суду ухвалює іменем України мотивовану постанову, яку підписують усі судді, що брали участь у перевірці».

Стаття 109

«Вказівки, що містяться в постанові про перевірку рішення, ухвали, постанови в порядку нагляду, є обов'язковими для арбітражного суду при новому розгляді справи. (...)

Стаття 115

«Рішення, ухвала, постанова арбітражного суду набирають законної сили негайно після їх прийняття і підлягають обов'язковому виконанню підприємствами, організаціями, посадовими особами».

Д. Конституція України від 28 червня 1996 р.

51. Відповідні положення Конституції передбачають:

Стаття 56

«Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень».

Стаття 144

«Органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території.

Рішення органів місцевого самоврядування з мотивів їх невідповідності Конституції чи законам України зупиняються у встановленому законом порядку з одночасним зверненням до суду».

***Е. Закон №2538-III від 21 червня 2001 р.
(стосовно реформи системи арбітражних судів)***

52. Відповідно до цього закону, система арбітражних судів була замінена системою господарських судів, уповноважених відправляти правосуддя у сфері господарських відносин.

Згідно зі статтею 5, система складається з трьох рівнів: місцевих господарських судів, апеляційних господарських судів та Вищого господарського суду України.

***Г. Господарський процесуальний кодекс
від 6 листопада 1991 р.
(до і після внесення змін 21 червня 2001 р.)***

53. Господарський процесуальний кодекс, до і після внесення змін 21 червня 2001, більше не передбачає процедури внесення протесту.

Відповідно до статті 53, господарський суд може відновити процесуальний строк на клопотання сторони у справі, або прокурора, або з власної ініціативи.

Згідно зі статтею 110, касаційна скарга може бути внесена не пізніше одного місяця після вступу в законну силу рішення місцевого господарського суду або постанови апеляційного господарського суду.

Відповідно до статті 111, касаційна скарга має супроводжуватися, серед іншого, підтвердженням платежу державного мита.

За пунктом 4 статті 113, суд повертає касаційну скаргу особі, яка її внесла, не розглядаючи по суті, якщо остання не подала підтвердження про сплату державного мита.

Згідно з пунктом 5 статті 111-3, суд повертає касаційну скаргу особі, яка її внесла, не розглядаючи по суті, якщо строк, передбачений для її подання, закінчився і заінтересована особа не подала клопотання про його поновлення.

ЩОДО ПРАВА

І. ПОПЕРЕДНЄ ЗАПЕРЕЧЕННЯ УРЯДУ

54. Уряд наполягає, що Суд не може розглядати скарги заявника стосовно фактів, що мали місце до дати набрання Конвенцією чинності щодо України, тобто 11 вересня 1997 року. На думку Уряду, ця частина заяви має бути відхилена як неприйнятна *ratione temporis*, відповідно до положень Конвенції.

55. Зі свого боку, заявник стверджує, що знецінення його акцій було тривалим процесом. Хоча два перші етапи цього процесу мали місце до 11 вересня 1997 року, третій етап розпочався 18 листопада 1997 року. З цієї дати його частка в статутному фонді була загалом зменшена з 49 відсотків до 20,7 відсотка, внаслідок чого він втратив контроль над діяльністю ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ». Таким чином, у справі йдеться про «тривалу ситуацію», результатом якої була ліквідація українського товариства у червні 1999 року. Заявник також наполягає, що в частині його скарг за статтею 6 Конвенції всі процедури були розпочаті після рішення, винесеного Вищим арбітражним судом 6 березня 1998 року, тобто після дати набрання чинності Конвенцією стосовно України.

56. Суд повторює, що, відповідно до загальних принципів міжнародного права, Конвенція регулює для кожної держави-учасниці виключно факти, які мали місце після набрання Конвенцією чинності стосовно неї. Він зауважує, що дата набрання чинності Конвенцією стосовно України та вступу в законну силу заяви України про визнання права на індивідуальні заяви — 11 вересня 1997 року і що в цій справі частина фактів, згаданих у заяві, мала місце до цієї дати.

Таким чином, Суд повинен визначити, чи поширюється його компетенція на розгляд скарг заявника, і якщо так, то до якої межі.

57. Що стосується скарг заявника за пунктом 1 статті 6 Конвенції, Суд констатує, що судове провадження розпочалося в червні 1997 року і що частина цього провадження не підпадає під його компетенцію *ratione temporis*.

Суд вважає, що його компетенція *ratione temporis* поширюється на розгляд усього судового провадження, починаючи з ухвали заступника голови арбітражного суду Луганської області від 14 жовтня 1997 року. Однак він візьме до уваги факти, що мали місце до 11 вересня 1997 року, в контексті розгляду поданих скарг (див., *mutatis mutandis*, рішення у справі «Баггетта проти Італії» (*Baggetta c. Italie*) від 25 червня 1987 року, серія А, №119, с. 32, п. 20).

58. Що стосується скарги за статтею 1 Протоколу №1, Суд відзначає, що заявник скаржиться не на позбавлення його власності як такої, що, безперечно, є одномоментним актом, а на втрату контролю над діяльністю та майном ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» внаслідок знецінення його акцій та на відсутність адекватної компенсації після ліквідації цього товариства.

У зв'язку з цим Суд зауважує, що знецінення акцій заявника становило процес, розтягнутий у часі, який складався з трьох етапів і закінчився ліквідацією товариства «Совтрансавто-Луганськ». Ці три етапи розгорталися за однією схемою. Зокрема, трьома рішеннями генеральний директор ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» збільшив, щоразу на третину, статутний фонд товариства і після цього вніс зміни до статутних документів. Кожне з цих рішень було зареєстроване Луганським міськвиконкомом.

Суд зазначає, що два перші етапи мали місце до 11 вересня 1997 року, тоді як третій етап відбувся після цієї дати. У зв'язку з цим останнім етапом частка статутного фонду заявника загалом зменшилася до 20,7 відсотка. Врешті-решт ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» було ліквідоване. Суд вважає, що сукупність цих фак-

тів, їх послідовність створили тривалу ситуацію, у якій заявник перебуває дотепер з огляду на відсутність адекватної компенсації. За цих обставин Суд вважає, що той факт, що частина обставин цієї справи мала місце до критичної дати, не дає підстав констатувати відсутність компетенції *ratione temporis* розглядати скаргу заявника за статтею 1 Протоколу №1.

Однак Суд вважає, що у вузькому значенні загальних принципів міжнародного права він може мати компетенцію *ratione temporis* щодо розгляду скарги заявника за статтею 1 Протоколу №1 лише з третього етапу процесу знецінення акцій заявника (18 листопада 1997 року). Проте він візьме до уваги обставини, що мали місце до 11 вересня 1997 року при розгляді поданої скарги (там само).

Відповідно, попереднє заперечення Уряду підлягає відхиленню.

II. ЩОДО СТВЕРДЖУВАНОГО ПОРУШЕННЯ ПУНКТУ 1 СТАТТІ 6 КОНВЕНЦІЇ

59. Посилаючись на пункт 1 статті 6 Конвенції, заявник скаржиться, що його справа не була розглянута справедливо незалежним і безстороннім судом через великий політичний тиск та постійний контроль органів влади України, зокрема Президента України, над процесом. Він стверджує, що арбітражні суди не розглянули відповідним і законним чином подані ним документи та аргументи. Крім того, він скаржиться, що арбітражний суд Київської області виніс рішення від 23 червня 1998 року у справі №13/10-98, не пропонуючи йому навести свої аргументи у справі, і що Вищий арбітражний суд України розглянув справи №13/10-98 та 70/10-98 без його участі та в закритому судовому засіданні. Він, врешті-решт, скаржиться на тривалість судового провадження, яке почалося в червні 1997 року і ще не завершено.

60. Пункт 1 статті 6 Конвенції у відповідній частині передбачає:

«Кожен при вирішенні питання щодо його цивільних прав та обов'язків ... має право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом ...»

61. Суд зазначає, що ця скарга містить три аспекти: перший стосується браку безсторонності і незалежності судів; другий — відсутності відкритого слухання в арбітражному суді Київської області та Вищому арбітражному суді; третій — нерозумної тривалості судового провадження.

А. Аргументи сторін

1. Щодо безсторонності і незалежності судів

а) Уряд

62. Уряд наполягає, що українське законодавство передбачає цілу низку гарантій безсторонності і незалежності судів та їхніх членів у частині способу призначення та фінансування їхньої діяльності. Він додає, що національне законодавство також передбачає гарантії судам від будь-якого зовнішнього тиску.

63. Уряд вважає, що відомості, надані заявником, не є достатніми для висновку про наявність сумніву щодо безсторонності та незалежності відповідних судів. Він стверджує, зокрема, що, згідно з чинним законодавством, Президент України зобов'язаний реагувати на кожне звернення громадян України і приймати рішення за цим зверненням відповідно до закону. Крім того, резолюції Президента України мали на меті у цій справі гарантувати принцип верховенства права, а той факт, що суддя арбітражного суду Київської області відмовився розглядати справу, є не чим іншим, як підтвердженням поваги до принципу незалежності суду.

б) Заявник

64. Зі свого боку, заявник не заперечує існування в українському законодавстві норм, що ґарантують незалежність і безсторонність судів. Однак він наполягає, що дотримання цих норм у судовій практиці не завжди забезпечене. Зокрема, він посилається на факти, які загалом визнають залежність судів від місцевих бюджетів, що констатувала Рахункова палата України у щорічному звіті за 1999 рік і що є «способом впливу на суди і становить загрозу принципу незалежності судової гілки влади, ґарантованому Конституцією».

65. Що стосується резолюцій Президента України, заявник зауважує, по-перше, що вони адресовані не лише авторам скарги, а й високим посадовим особам чи суддям, які не мали жодного зв'язку з авторами скарги, серед яких був голова Вищого арбітражного суду. По-друге, вони давали вказівку не лише «ґарантувати принцип верховенства права», а й «захистити інтереси громадян України». Заявник привертає увагу суду до телеграми від 6 березня 1998 року, якою голова Луганської обласної державної адміністрації інформував Президента України, що, незважаючи на його резолюцію з метою захисту національних інтересів, Вищий арбітражний суд скасував рішення від 4 серпня і 14 жовтня 1997 року і передав справу на новий розгляд. Це, на його думку, становило загрозу належному функціонуванню ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ», завдавало шкоди інтересам України та було на користь Росії. Голова державної адміністрації звернувся з проханням до Президента України невідкладно втрутитися у справу з метою захисту інтересів українського підприємства та громадян України. Крім того, листом від 12 травня 2000 року голова арбітражного суду Київської області висловив сумніви щодо можливості ґарантування абсолютної безсторонності суддів його суду під час розгляду останніми справи заявника.

66. Заявник наполягає, що суддя відмовився розглядати справу 20 травня 1998 року, тобто наступного дня після нової резолюції Президента України (19 травня 1998 року) щодо «захисту інтересів

громадян України», адресованої голові Вищого арбітражного суду. Це призвело до того, що 23 червня 1998 року новий суддя виніс цілком сприятливе «для інтересів громадян України» рішення у двох справах одночасно, не запросивши сторони навести їхні аргументи і не вмотивувавши свої рішення.

2. Щодо відсутності відкритого слухання в арбітражному суді Київської області та Вищому арбітражному суді

а) Уряд

67. Уряд наполягає, що, відповідно до прецедентної практики Суду, гарантії статті 6 Конвенції застосовуються до провадження цивільного характеру в менш суворий спосіб, ніж кримінального, і що публічність процесу на рівні апеляції може бути обмежена у зв'язку з особливостями справи. Він вважає, що у справі існували «особливі обставини», які давали змогу обмежити публічність судового розгляду. Водночас заявник міг у письмовій формі подати у Вищий арбітражний суд всі аргументи, які вважав необхідними, і цей суд відповів на всі його аргументи, а арбітражний суд першої інстанції проводив відкрите судово засідання. Таким чином, Уряд вважає, що процес був справедливим у розумінні статті 6 Конвенції.

б) Заявник

68. Заявник зауважує, зі свого боку, що 9 червня 1998 року розгляд справи №13/10-98 було відкладено до моменту винесення нового рішення у справі №70/10-98 і що, відповідно до українського законодавства, суд повинен був одразу постановити ухвалу про відновлення провадження у справі №13/10-98 і потім ухвалити рішення по суті справи. Проте 23 червня 1998 року суд виніс рішення по суті справи №13/10-98, формально не відкриваючи провадження і не пропонуючи сторонам надати свої пояснення. Таким чином, заявник вважає, що не було задоволено його право на публічне слухання справи.

3. Щодо тривалості провадження

а) Уряд

69. Уряд наполягає, що справа заявника була дуже складною з правового погляду, що викликало необхідність глибокого розгляду національними судовими органами всіх фактів справи та аргументів сторін, а також тлумачення положень чинного законодавства. Він стверджує, що на кожній стадії провадження саме заявник, а не державний орган, ініціював процедуру оскарження, що затягло судовий розгляд справи. Відповідно, Уряд наполягає, що тривалість провадження пояснюється складністю справи та поведінкою заявника, який вимагав кілька разів перегляду рішень, що вступили в законну силу. Він також стверджує, що тривалість внутрішнього провадження не може вважатися нерозумною.

б) Заявник

70. Заявник заперечує твердження Уряду. У своїх початкових зауваженнях він наполягав, що його справа розглядалася з червня 1997 року українськими судами, які внаслідок невідповідного і суперечливого застосування українського законодавства повинні були переглядати кілька разів цю справу відповідно до вказівок Вищого господарського суду. Крім того, він зауважував, що вдруге провадження у справі було відновлене з ініціативи публічного органу, котрий вніс протест щодо скасування рішень, ухвалених у справі до цього, через один рік і два місяці — після закінчення строку, передбаченого законодавством. Заявник також стверджував, що протягом тривалого періоду він перебував у стані непевності, коли остаточне судове рішення не було винесене і перспективи завершення судового розгляду були примарними.

В. Оцінка Суду

1. Щодо права заявника на справедливий та відкритий розгляд справи незалежним і безстороннім судом

71. Суд вважає, що за обставин цієї справи він повинен розглянути питання, чи загалом провадження в українських судах відповідає праву заявника на справедливий і відкритий розгляд його справи незалежним і безстороннім судом у розумінні пункту 1 статті 6 Конвенції.

Найперше, Суд вважає, що в контексті цієї справи слід розглянути питання загального характеру, чи процедура внесення протесту, як вона була передбачена українським законодавством і використана у цій конкретній справі, відповідає принципам пункту 1 статті 6 Конвенції у світлі рішення у справі Брумареску (*Brumarescu c. Roumanie*, [GC], №28342/95, 28.10.99), і якщо так, то якою мірою.

72. Суд повторює, що, відповідно до його прецедентної практики, право на справедливий судовий розгляд, гарантований пунктом 1 статті 6, має тлумачитися у світлі преамбули Конвенції, яка проголошує верховенство права як елемент спільної спадщини держав-учасниць. Одним з основних елементів верховенства права є принцип правової певності, який, серед іншого, передбачає, що в будь-якому спорі рішення суду, яке вступило в законну силу, не може бути поставлене під сумнів («Брумареску проти Румунії», п. 61).

73. У зазначеній вище справі Брумареску Суд констатував порушення права заявника на справедливий судовий розгляд у зв'язку з тим, що Верховний суд на основі скарги, поданої генеральним прокурором, закрив провадження у справі, в результаті якого було винесено остаточне рішення суду, і скасував це рішення.

74. Суд вважає, що справа, яка розглядається, належить до тієї самої категорії справ. У зв'язку з цим він відзначає, що в період, який

стосується цієї справи, голова Вищого арбітражного суду, Генеральний прокурор чи їхні заступники, відповідно до статті 97 Арбітражного процесуального кодексу, мали повноваження оскаржувати остаточні рішення суду шляхом внесення протесту. Таке повноваження мало дискреційний характер, у зв'язку з чим остаточні рішення суду могли бути в будь-який час скасовані.

У цій справі постановою від 21 квітня 2000 року Вищий арбітражний суд на основі протесту його голови скасував усі судові рішення стосовно заявника і передав справи на новий розгляд у суд першої інстанції.

75. Суд зауважує, що в цій справі, на відміну від справи Брумареку, внаслідок протесту голови Вищого арбітражного суду про перегляд справи в порядку нагляду заявник дістав нову можливість захищати свою справу у відповідних судах.

Отже, рішенням від 23 квітня 2001 року арбітражний суд Київської області визнав незаконними рішення генерального директора ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» стосовно збільшення статутного фонду товариства і внесення змін до його статутних документів і констатував, що внаслідок цих дій акції заявника були знецінені, а його права на керівництво ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» і контроль над його майном були порушені. Суд констатував також, що компенсація, отримана заявником внаслідок ліквідації ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ», не була пропорційною частині капіталу, якою володів заявник на момент реєстрації статутних документів цього товариства в січні 1996 року. Суд зобов'язав товариство «Транс Кінг», правонаступника ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ», повернути заявникові частину майна, яка йому належала на той час.

Крім того, арбітражний суд Київської області відхилив вимоги заявника до «Совтрансавто-Луганськ», не розглядаючи їх по суті, на підставі того, що це товариство було ліквідоване 8 червня 1999 року, і закрив провадження стосовно цих вимог.

76. Однак рішенням від 24 січня 2002 року на основі, серед іншого, протесту Генеральної прокуратури України, яка не була стороною в провадженні від самого початку, апеляційний господарський суд Києва скасував рішення від 23 квітня 2001 року в частині повернення заявникові майна, залишив у силі рішення в частині закриття провадження стосовно ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» і відхилив решту вимог заявника.

77. Крім того, Суд констатує, що заявник не міг дістати користі від відновлення провадження, якщо і раніше, і тепер жодна з його вимог не була визнана національними судовими органами. З іншого боку, заявник остаточно був позбавлений будь-якої можливості звернення до суду з вимогами до ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ».

Суд вважає, що судова система, в якій існувала процедура внесення протесту, а отже, можливість неодноразового скасування остаточного судового рішення, як це було встановлено у цій справі, не відповідає як така принципів правової певності, який становить один з основних елементів верховенства права в розумінні пункту 1 статті 6 Конвенції у світлі зазначеного вище рішення у справі Брумареску.

78. Навіть якщо припустити, що елементи, названі вище, є недостатніми для висновку про порушення пункту 1 статті 6 Конвенції, у цій справі існували інші елементи, які викликають серйозні сумніви щодо поваги до права заявника на справедливий і відкритий розгляд його справи незалежним і безстороннім судом у розумінні пункту 1 статті 6 Конвенції.

79. Одразу визнаючи свою обмежену компетенцію щодо перевірки дотримання внутрішнього законодавства (рішення у справі «Беєлер проти Італії» (*Beyeler c. Italie*), [GC], №33202/96, 05.01.2000, п. 108), Суд не може не висловити свою стурбованість щодо різних і часто суперечливих підходів до застосування та

тлумачення внутрішнього законодавства українськими судовими органами: Вищий арбітражний суд двічі скасовував рішення судів нижчого рівня у зв'язку з тим, що останні не застосували відповідним чином законодавство, не розглянули належним чином та глибоко факти у справі й аргументи заявника, і що висновки, зроблені ними, були передчасними і суперечливими (пункти 17 і 36 вище).

Суд відзначає, що після першої касації арбітражні суди, здається, не виконали вказівок, викладених Вищим арбітражним судом у постанові від 6 березня 1998 року, тоді як, відповідно до українського законодавства, ці вказівки були обов'язковими для судів нижчого рівня. Вищий арбітражний суд зробив зауваження судам нижчого рівня, що ті недостатньо взяли до уваги факти у справі та аргументи заявника, однак арбітражний суд Київської області у своїх двох рішеннях від 23 червня 1998 року обмежився тим, що знову відхилив позов заявника, не конкретизувавши мотивів відхилення. Крім того, рішення у справі №13/10-98 було винесене судом без надання заявникові можливості дати свої пояснення на слуханнях (пункт 29 вище).

80. Врешті-решт, Суд не може не звернути увагу на численні випадки втручання в провадження українських органів державної влади на найвищому рівні. Хоч би якими були мотиви, наведені Урядом на виправдання такого втручання, Суд вважає, що воно, з огляду на його зміст і спосіб здійснення (пункти 18, 20, 22, 24 вище), є таким, що суперечить поняттю «безсторонній і незалежний суд» у розумінні пункту 1 статті 6 Конвенції.

Не розмірковуючи над тим, який вплив це втручання мало на хід судового розгляду, Суд констатує в контексті справи, що заявник міг об'єктивно мати побоювання стосовно незалежності та безсторонності судів. Ці випадки втручання з боку органів державної виконавчої влади відображають, крім того, брак поваги до самого функціонування судової гілки влади.

81. Суд зауважує, що ухвалою від 2 квітня 2002 року Вищий господарський суд відхилив касаційну скаргу заявника, не розглядаючи її по суті, у зв'язку з тим, що скарга не супроводжувалася документом, який підтверджував би сплату Вищому господарському суду мита за розгляд скарги. Суд повернув заявникові суму, яку останній сплатив як мито, і зазначив, що після виконання відповідної формальності заявник може знову подати свою скаргу. Ухвалою від 26 квітня 2002 року Вищий господарський суд відхилив скаргу заявника у зв'язку з прогаянням строку в один місяць, передбаченого для її подання.

Таким чином, Суд з'ясував, що касаційну скаргу заявника не було розглянуто по суті у зв'язку з недотриманням формальностей, передбачених законодавством, що могло б дати підстави для висновку, що заявник не вичерпав національних засобів правового захисту. Однак Суд нагадує, що, відповідно до його прецедентної практики щодо правила вичерпання національних засобів правового захисту, це правило має застосовуватися з певною гнучкістю і без надзвичайного формалізму, воно не застосовується автоматично і не має абсолютного характеру; перевіряючи його виконання, слід звертати увагу на обставини справи (див., *mutatis mutandis*, рішення у справі «Ільхан проти Туреччини» (*Ilhan c. Turquie*), [GC], №22277/93, 27.06.2000, п. 59). Він вважає, що ці міркування застосовуються з відповідними змінами до цієї справи.

У цій справі Суд констатує, що, хоча у своїй ухвалі від 2 квітня 2002 року Вищий господарський суд визнав факт сплати заявником державного мита, він відхилив касаційну скаргу у зв'язку з тим, що заявник не подав підтвердження цієї сплати. Крім того, вважає Суд, Вищий господарський суд, констатуючи, що після виконання відповідної формальності заявник може знову подати касаційну скаргу, не міг не звернути увагу, що строк в один місяць, передбачений для подання скарги, закінчиться. Однак він не згадав про це питання у своїй ухвалі від 2 квітня 2002 року і не надав заявникові конкретний строк для виправлення його касаційної

скарги. Відповідно, ухвалою від 26 квітня 2002 року Вищий господарський суд відхилив касаційну скаргу заявника через прогаяння строку її подання.

З огляду на цей непослідовний підхід Вищого господарського суду та беручи до уваги поведінку національних судових органів (пункт 79 вище), Суд вважає, що за цих обставин було б надзвичайним формалізмом дорікати заявникові за неправильність подання його касаційної скарги.

82. Беручи до уваги втручання органів державної виконавчої влади у судовий розгляд, роль протесту у цьому провадженні, а також сукупність інших елементів, згаданих вище, Суд робить висновок, що право заявника на розгляд його справи справедливо і відкрито безстороннім і незалежним судом у розумінні пункту 1 статті 6 Конвенції у світлі принципів верховенства права та правової певності було порушено.

Отже, пункт 1 статті 6 Конвенції було порушено.

2. Щодо права заявника на розгляд справи в розумний строк

83. У зв'язку з висновками, викладеними вище, Суд вважає, що немає необхідності окремо розглядати скаргу заявника стосовно тривалості судового розгляду, оскільки ця скарга становить окремий аспект права на справедливий суд, передбаченого пунктом 1 статті 6 Конвенції, розглянутого Судом раніше.

ІІІ. ЩОДО СТВЕРДЖУВАНОВОГО ПОРУШЕННЯ СТАТТІ 1 ПРОТОКОЛУ №

84. Посилаючись на статтю 1 Протоколу №1, заявник скаржить-ся, що внаслідок реєстрації Луганським міськвиконкомом незакон-

них рішень ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» його акції були знецінені і він втратив контроль над діяльністю і майном ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ». Він також наполягає, що компенсація, яку він отримав внаслідок ліквідації ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ», не була пропорційною частці капіталу, яким він володів на початку. Стаття 1 Протоколу №1 передбачає:

«Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений свого майна інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом або загальними принципами міжнародного права.

Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які, на її думку, є необхідними для здійснення контролю за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів».

А. Аргументи сторін

1. Уряд

85. Уряд посилається на українське законодавство, згідно з яким власник товариства несе відповідальність за відповідність записів статутних документів, поданих державному органу реєстрації. Він наполягає, що Луганський міськвиконком як державний орган, уповноважений здійснювати реєстрацію статутних документів та рішень ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ», не може бути відповідальним за зміст цих документів.

86. Уряд стверджує, що з 1996 по 1998 рік різні державні органи кілька разів проводили перевірку діяльності ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ», і жодного разу не було виявлено «серйозного» порушення національного законодавства. Аналогічно, якби таке порушення було констатовано, ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» не-

сло б повну відповідальність. Роль держави полягала в реєстрації рішень ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» від 18 листопада 1997 року і 17 лютого 1998 року, а відповідність актів реєстрації та рішень ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» законові була підтверджена арбітражними судами. Крім того, на думку Уряду, не було жодного зв'язку між реєстрацією виконавчим комітетом відповідних документів та втратою заявником контролю над майном. Отже, право, ґарантоване статтею 1 Протоколу №1, не було порушене державою.

Уряд посилається на рішення у справі «Брамелід і Малмстром проти Швеції» (*Bramelid et Malmstrom c. Suède*), у якій Європейська комісія з прав людини констатувала, що «примусовий продаж акцій, які мають економічну вартість, не є порушенням статті 1 Протоколу №1».

2. Заявник

87. Зі свого боку, заявник наполягає, що повноваження виконавчого комітету стосовно реєстрації рішень акціонерних товариств делеговані державою та чітко регламентовані національним законодавством. Відповідно до українського законодавства, виконавчий комітет здійснює свої функції на основі принципу верховенства права та згідно з процедурою, встановленою законодавством. Виконавчий комітет, таким чином, не може не нести відповідальність за здійснення своїх повноважень, оскільки його відповідальність передбачена Конституцією (стаття 76) та законодавством.

88. Крім того, заявник стверджує, що відповідальність виконавчого комітету ґрунтується на положенні, згідно з яким він повинен відхилити вимогу товариства щодо реєстрації, якщо йдеться про рішення, зміст і форма яких суперечать законодавству. Відмова виконавчого комітету зареєструвати рішення товариства є не чим іншим, як одним з аспектів відповідальності цього товариства. Однак така відповідальність не виключає відповідальності виконавчо-

го комітету, який повинен дотримуватися певної процедури перед реєстрацією. Закон, зокрема, встановлює виключний список документів, які мають бути подані виконавчому комітетові для реєстрації і, внаслідок цього, набуття чинності рішеннями про внесення змін до статутних документів чи збільшення статутного фонду. Виконавчому комітетові також слід подати протокол загальних зборів акціонерів, у якому міститься підтвердження про ухвалення відповідного рішення. Цей документ має бути підписаний усіма акціонерами. У цій справі підписи окремих акціонерів, крім того, мали бути завірені нотаріусом. Однак виконавчий комітет зареєстрував усі рішення про збільшення статутного фонду та внесення змін до статутних документів українського товариства, не вимагаючи відповідного протоколу. За цих умов виконавчий комітет був зобов'язаний відхилити заяву про реєстрацію цих рішень. Нездійснення передбаченого законом державного контролю за діяльністю акціонерного товариства є підставою для відповідальності виконавчого комітету. Отже, якби виконавчий комітет не виконував функцію реєстраційного органу, його контрольні повноваження не мали б жодного сенсу. Крім того, відповідно до українського законодавства, дії або бездіяльність виконавчого комітету як «державного органу, відповідального за свої дії», можуть бути оскаржені в суді, при цьому законодавство, а також Конституція (стаття 56) гарантують відшкодування шкоди, завданої незаконними діями або бездіяльністю виконавчого комітету.

89. Заявник стверджує, що незаконними рішеннями про реєстрацію виконавчий комітет надав законної сили рішенням ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ». Крім того, він наполягає, що серед усіх державних органів, уповноважених контролювати діяльність акціонерних товариств, найбільшої ваги має Державна комісія з цінних паперів і фондового ринку, яка в березні 1998 року перевіряла діяльність ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» і констатувала численні порушення товариством чинного законодавства. Однак висновків цієї комісії, на думку якої, заявник повинен був втрутитися в процес, арбітражні суди не взяли до уваги.

Що стосується посилення Уряду на справу «Брамелід і Малмстром проти Швеції», заявник зауважує, що в його справі не йдеться «про примусовий продаж акцій», а його право на повагу до майна було порушене шляхом позбавлення його контролю над діяльністю і майном ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ».

В. Оцінка Суду

1. Стосовно можливості застосування статті 1 Протоколу №1

90. Суд нагадує, що, відповідно до його прецедентної практики, стаття 1 Протоколу №1 містить три окремі норми: перша, що сформульована у першому реченні частини першої та має загальний характер, виражає принцип поваги до права власності; друга, що міститься в другому реченні цієї ж частини, має за об'єкт позбавлення права власності за певних умов; що стосується третьої, згаданої в частині другій, вона визнає саме можливість державам-учасникам регламентувати на власний розсуд використання майна в загальних інтересах. Втім, тут не йдеться про абсолютно не зв'язані між собою норми. Друга і третя норми є особливими прикладами, що стосуються права власності; крім того, вони мають тлумачитися у світлі принципу, закріпленого першою нормою (рішення у згадуваній вище справі «Беслер проти Італії», п. 98).

91. Суд зазначає, що у своїй ухвалі щодо прийнятності він уже констатував, що акції, якими володів заявник, безсумнівно, мали економічну цінність і становили «майно» в розумінні статті 1 Протоколу №1. З огляду на те, що Уряд не оскаржує твердження, що заявник мав право на відповідні акції, Суд констатує, що стаття 1 може бути застосована в цьому випадку.

92. Суд також має своїм завданням дослідити, яке положення статті 1 застосовується в цьому випадку.

У зв'язку з цим Суд нагадує, що «акція товариства річ складна. Вона свідчить про те, що власник має частину акціонерного капіталу та відповідні права. Тут мова йде не лише про непрямий контроль за акціонерними активами, оскільки й інші права, особливо право голосу та право впливати на товариство, можуть випливати з акції» (№11189/84, «Товариство S. і T. проти Швеції» (*Sosi t S. et T. c. Suude*), рішення від 11.12.1986 р., *Decisions et rapports (D.R.) 50*, с. 158).

Суд зазначає, що в даному випадку заявник спочатку володів 49 відсотками акцій ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ». Внаслідок кількох збільшень статутного фонду ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» частина капіталу, що була в його володінні, знизилася з 49 відсотків до 20,7 відсотка. Отже, зазнали змін власні повноваження заявника як власника акцій, а саме: його здатність керувати товариством та контролювати його майно.

93. З огляду на обставини справи та враховуючи специфічну природу майна, що належала позивачеві, Суд розцінює, що подана справа через складність фактів та правових питань не може бути чітко віднесена до однієї з категорій статті 1 Протоколу №1. Тому він вважає, що необхідно розглянути справу у світлі загальної норми цієї статті.

2. Стосовно дотримання статті 1 Протоколу №1

94. Суд нагадує про три положення, що складають статтю 1 Протоколу №1 (пункт 90 вище). Він зауважує, що в даному випадку не було ані прямого позбавлення заявника його майна з боку національних органів державної влади, ані іншого втручання, прирівняного до такого позбавлення власності.

95. Суд стверджує, що заявник дорікає державі за нездатність виконання її зобов'язання здійснювати ефективний контроль, відповідно до законодавства, за діяльністю ЗАТ «Совтрансавто-

Луганськ», що дало останньому змогу прийняти у незаконний спосіб рішення про збільшення статутного фонду та внесення змін до статутних документів і внаслідок цього ліквідувати товариство.

Суд нагадує, що його компетенція щодо перевірки дотримання внутрішнього законодавства обмежена (рішення у справі «Хаканссон та Стюрессон проти Швеції» (*Hakansson et Sturesson c. Suède*) від 21 лютого 1990 р., серія А, №171, п. 47) і що він не ставить завдання підміняти собою національні судові органи. Тлумачення національного законодавства — це насамперед завдання органів національної влади, зокрема судів («Уейт і Кеннеді проти Німеччини» (*Waite et Kennedy c. Allemagne*), [GC], №26083/94, 18.02.99).

Проте роль Суду полягає у вивченні питання, чи результати, яких було досягнуто національними судами, відповідають правам, ґарантованим Конвенцією та протоколами до неї.

96. Суд нагадує, що, відповідно до статті 1 Конвенції, кожна держава-учасниця «ґарантує кожному, хто перебуває під [її] юрисдикцією, права та свободи, визначені (...) Конвенцією». Це зобов'язання ґарантувати ефективне використання прав, визначених цим договором, може створювати для держави позитивні обов'язки (див., наприклад, рішення у справі «Х та Y проти Нідерландів» (*X et Y c. Pays-Bas*) від 26.03.1985 р., серія А, №91, п. 22–). У подібному випадку держава не може обмежуватися пасивною роллю, так само як «не можна проводити розмежування між діями та бездіяльністю» (див., *mutatis mutandis*, рішення у справі «Ейрі проти Ірландії» (*Airey c. Irlande*) від 09.10.1979 р., серія А, №32, п. 25).

Що стосується права, ґарантованого статтею 1 Протоколу №1, то такі позитивні обов'язки можуть передбачати певні заходи, необхідні для захисту права власності (див., *mutatis mutandis*, рішення у справі «Лопес Остра проти Іспанії» (*López Ostra c. Espagne*) від 09.12.1994 р., серія А, №303-С, п. 55), а також у таких

випадках, коли йдеться про судовий розгляд спору між фізичними чи юридичними особами. Зокрема, це передбачає для держави обов'язок забезпечувати судову процедуру, яка має містити необхідні процесуальні гарантії та яка, таким чином, дає змогу національним судам ефективно і справедливо вирішувати всі існуючі спори між приватними особами.

97. У цьому випадку Суд не може ставити під сумнів результати, до яких прийшли українські суди. Перед ним стоїть завдання перевірити, чи спосіб, у який було витлумачене та застосоване цими судами внутрішнє законодавство, відповідав праву заявника на повагу до його майна. У цьому контексті Суд може тільки відзначити суттєві недоліки, з огляду на пункт 1 статті 6 Конвенції, які мали місце під час судового провадження, про що констатував Суд у попередніх висновках (пункти 71– вище).

Суд вважає, що несправедливий характер провадження у справах має прямий зв'язок із правом заявника на повагу до його майна. Тому безперечно, що відмова судів нижчого рівня дотримуватися вказівок Вищого арбітражного суду, а також суттєві відмінності у підходах судів різних рівнів при застосуванні та тлумаченні національного законодавства створили підстави для повторного відновлення провадження, а отже, породили постійний сумнів щодо законності рішень ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» та актів виконавчого комітету Луганська. Крім того, втручання органів державної виконавчої влади в судову процедуру значно сприяло збереженню цього стану непевності. Врешті-решт, спосіб, у який завершився судовий процес (пункт 81 вище), видається, не відповідає зобов'язанню держави реагувати з більшою послідовністю на ситуацію, в якій перебував заявник (див., *mutatis mutandis*, рішення у справі «Беєлер проти Італії», п. 120). Як наслідок, заявник повинен був переживати цю непевність протягом періоду, коли початкова вартість його акцій знизилася, що спричинило зміни в можливостях заявника керувати ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» і контролювати його майно (там само, п. 110).

98. Беручи до уваги все зазначене вище, Суд констатує, що спосіб, у який проводився та закінчився судовий розгляд справ, як і ситуація непевності, якої зазнав заявник, порушили «справедливу рівновагу» між вимогами суспільного інтересу та потребою захищати право заявника на повагу до його майна. Як наслідок, держава не забезпечила виконання свого зобов'язання гарантувати заявникові ефективне користування своїм правом власності, як передбачає стаття 1 Протоколу №1.

Отже, статтю 1 Протоколу №1 було порушено.

ІV. ЩОДО СТВЕРДЖУВАНОВОГО ПОРУШЕННЯ СТАТТІ 14 КОНВЕНЦІЇ

99. Заявник вважає, що він став об'єктом дискримінаційного поводження з боку українських органів державної влади, які схилялися до «захисту інтересів громадян України» при захисті прав українського товариства на шкоду правам російської компанії. У зв'язку з цим заявник скаржиться на порушення статті 14 Конвенції, яка проголошує:

«Здійснення прав і свобод, викладених у цій Конвенції, гарантується без будь-якої дискримінації за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження або інших обставин».

100. Уряд стверджував, що заявник звернувся до суду, щоб оскаржити дії органів державної влади, і що поведінка судової влади стосовно заявника не була дискримінаційною. Крім того, Уряд наполягав, що документи, надані заявником, не є достатніми для визнання його скарги обґрунтованою за статтею 14 Конвенції.

101. З огляду на свої висновки щодо пункту 1 статті 6 і статті 1 Протоколу №1, Суд вважає, що немає потреби окремо вивчати, чи є заявник через свою державну належність потерпілим від дискримінації, на порушення статті 14 Конвенції.

V. ЩОДО ЗАСТОСУВАННЯ СТАТТІ 41 КОНВЕНЦІЇ

102. Відповідно до положень статті 41 Конвенції:

«Якщо Суд визнає факт порушення Конвенції або протоколів до неї і якщо внутрішнє право відповідної Високої Договірної Сторони передбачає лише часткову компенсацію, Суд, у разі необхідності, надає потерпілій стороні справедливую сатисфакцію».

103. Насамперед заявник наполягає на тому, що сума справедливої сатисфакції має визначатися з урахуванням специфічної природи майна, яким він володів, а саме — акцій. Як власник 49 відсотків акцій товариства «Совтрансавто-Луганськ», заявник, з одного боку, мав право на 49 відсотків активів цього товариства, а з іншого боку — на управління товариством і контроль над його майном, а також дивіденди. Внаслідок знецінення його акцій можливості заявника щодо управління товариством «Совтрансавто-Луганськ» були значно обмежені, і, як наслідок, заявник втратив контроль над діяльністю товариства і його майном. Пізніше заявник, позбавлений можливості впливати на рішення ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» стосовно його майна, не міг більше протидіяти керівництву товариства, яке масово продавало майно заявника за значно заниженими цінами. Отже, після незаконних дій керівництва товариства і Луганського міськвиконкому, не лише частина капіталу, що перебувала у власності заявника, зменшилася з 49 до 20,7 відсотка, а й активи товариства значно зменшилися. Нарешті, після ліквідації ЗАТ «Совтрансавто-

Луганськ» заявник отримав компенсацію, яка не відповідала частині статутного фонду, якою він володів спочатку як власник 49 відсотків акцій.

104. Заявник наполягає на тому, що, з огляду на обставини справи, він має право вимагати від держави відшкодування матеріальної шкоди за порушення його права власності, а саме: відшкодування частини статутного капіталу товариства «Совтрансавто-Луганськ», якою він володів спочатку як власник 49 відсотків акцій, зменшеної на суму компенсації, отриманої внаслідок ліквідації товариства, а саме 9 200 доларів США. У зв'язку з цим заявник вимагає 14 921 674 доларів США.

Заявник наполягає також на відшкодуванні дивідендів, які він повинен був отримати як власник 49 відсотків акцій. Стосовно цього заявник вимагає 1 388 000 доларів США.

105. Що стосується порушення прав, які гарантує пункт 1 статті 6 Конвенції, заявник вимагає 300 000 доларів США.

106. Заявник оцінив, що після незаконних дій керівництва товариства «Совтрансавто-Луганськ» і держави він втратив контроль над діяльністю і майном однієї з найкращих компаній з міжнародних перевезень у Європі. Після ліквідації ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» він втратив величезний ринок в Україні і за кордоном. Заявник наполягає, що така втрата ринку, разом з постійними перешкодами під час судового розгляду справи українськими судами, спричинила величезну шкоду його репутації міжнародного перевізника. Заявник вимагає відшкодування моральної шкоди в розмірі 1 000 000 американських доларів.

107. У зв'язку з витратами, які заявник зазнав під час розгляду його справи в національних судах і в Європейському суді, заявник просить 153 470 доларів США, які складаються з витрат на адвокатів, їхніх гонорарів та різних інших витрат.

108. Водночас заявник готовий розглянути альтернативні можливості відшкодування державою шкоди, завданої за порушення прав, ґарантованих Конвенцією і протоколами до неї.

109. Від самого початку Уряд наполягав, що метод обрахування активів ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ», що його використовував заявник для оцінки матеріальної шкоди, є неправильним. З іншого боку, він оцінив, що заявник не може претендувати на жодне відшкодування матеріальних збитків через те, що він уже отримав компенсацію після ліквідації ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ» і що жодний національний суд не визнав порушення права власності заявника.

110. Що стосується вимог заявника про моральне відшкодування, Уряд заявляє, що вони не обґрунтовані. Заявник не може претендувати на те, що він втратив ринок після ліквідації ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ», оскільки він ніколи не був власником цього товариства. З іншого боку, втрата ринку в жодному випадку не може вважатися моральною шкодою.

111. Щодо вимог заявника про відшкодування шкоди, спричиненої порушенням пункту 1 статті 6 Конвенції, Уряд наполягає, що немає прямого зв'язку між заявленим порушенням і сумою відшкодування, яку вимагає заявник. Неможливо сказати, чи рішення національних органів влади були б інші, якби заявлене порушення пункту 1 статті 6 не мало місця. Тому Уряд вважає, що саме визнання Судом порушення пункту 1 статті 6 є достатнім відшкодуванням.

112. Що стосується вимог заявника про відшкодування видатків і гонорарів на адвоката, Уряд залишає вивчення цього питання на розгляд Суду. Проте, на його думку, сума, зазначена заявником, надто велика, особливо порівняно з українськими реаліями. Уряд наполягає, крім того, що заявник не надав підтверджень.

113. У світлі обставин справи Суд вважає, що він не готовий розглянути питання застосування статті 41 Конвенції. Тому слід відкласти розгляд цього питання і визначити подальшу процедуру, спрямовану на досягнення згоди між державою-відповідачем і заявником (пункт 1 правила 75 Регламенту). З цією метою Суд дає сторонам шість місяців.

На цих підставах Суд:

- 1.** Відхиляє одноголосно попереднє заперечення Уряду.
- 2.** Постановляє одноголосно, що допущено порушення пункту 1 статті 6 Конвенції.
- 3.** Постановляє шістьма голосами проти одного, що допущено порушення статті 1 Протоколу №1.
- 4.** Постановляє одноголосно не розглядати питання, чи є заявник через його державну належність потерпілим від дискримінації, на порушення статті 14 Конвенції.
- 5.** Постановляє одноголосно, що питання застосування статті 41 Конвенції не розглядається;

як наслідок:
 - a)** відкласти питання в цілому;
 - b)** запропонувати Урядові та заявникові розглянути це питання і протягом шести місяців повідомити Суд про угоду, якої вони зможуть досягти;
 - c)** відкласти подальшу процедуру і делегувати голові палати повноваження щодо вирішення цього питання за потребою.

Учинено французькою мовою і повідомлено 25 липня 2002 року згідно з пунктами 2 і 3 правила 77 Регламенту.

Венсан Берже, секретар

Ґеорг Ресс, голова

Відповідно до пункту 2 статті 45 Конвенції і пункту 2 правила 74 Регламенту, до цього рішення додано окрему думку судді Кабраля Баррето.

G. R.

V. B.

ОКРЕМА ДУМКА п. КАБРАЛЯ БАРРЕТО,

**ЩО ЧАСТКОВО ЗБІГАЄТЬСЯ І ЧАСТКОВО НЕ ЗБІГАЄТЬСЯ
З ПОЗИЦІЄЮ БІЛЬШОСТІ**

Мені важко погодитися з більшістю щодо кожного з пунктів мотивувальної частини.

1. Щодо скарги, яка стосується неупередженості та незалежності суду (пункт 1 статті 6 Конвенції), я погоджуюся з тим, що, з огляду на втручання органів державної виконавчої влади в судовий розгляд, заявник не домігся, щоб його справу суд розглядав зі всіма ґарантіями, встановленими статтею 6.

Отже, було порушення пункту 1 статті 6 Конвенції.

2. Я перший визнаю, що процедура опротестування становить одне з найбільш серйозних і очевидних порушень принципу авторитету судового рішення, принципу, що, власне, становить основу демократичного суспільства, яке прагне до верховенства права, як це визначено Конвенцією.

Однак я вагаюся стверджувати, що заявник може зберігати статус потерпілого, з огляду на його власну поведінку.

Поясню, чому.

Двома постановами від 12 січня 1999 року судова колегія Вищого арбітражного суду відхилила позов заявника; ці постанови вступили в законну силу, а провадження у справі було закрито.

Відновлення провадження у справах відбулося внаслідок протесту, внесеного головою Вищого арбітражного суду за відповідною скаргою заявника в лютому 1999 року (п. 33).

Правильно й те, що пізніше було внесено інший протест, цього разу Генеральною прокуратурою України, на рішення, винесене на користь заявника.

Але все це ґрунтується на початковій поведінці заявника; отже, на мій погляд, він не може уникнути застосування принципу, який забороняє заперечення проти належного факту (*venire contra factum proprium*).

3. Констатоване порушення статті 1 Протоколу №1 ґрунтується на тих самих фактах, що дали Суду підстави для висновку про порушення пункту 1 статті 6.

Скарги, викладені заявником за статтею 1 Протоколу №1, збігаються з тими, які Суд уже вивчив у частині, яка стосувалася пункту 1 статті 6, щодо яких він дійшов висновку про порушення.

За цих обставин, на мою думку, не слід було з'ясовувати, чи було також порушення статті 1 Протоколу №1.

Це єдина причина, чому я не підтримав більшості в цьому питанні.

СПАДЩИНА УКРАЇНСЬКИХ МИСЛИТЕЛІВ

Володимир Мономах «Повчання»

Феофан Прокопович «Духовний
регламент»

Станіслав Оріховський-Роксоланин
«Напучення королеві польському
Сигізмунду Августу»

Богдан Кістяківський «Соціальні науки
і право»

Михайло Драгоманов «Проект Статуту
Української спілки «Вільний Союз»»

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ

*Князь Володимир Всеволодович Мономах (1053-1125) —
політичний лідер Київської Русі,
освічений державник, дипломат і письменник.*

*Мати Володимира — дочка візантійського імператора
Костянтина Мономаха, тому Мономахом назвали і її сина.*

*Володимир Мономах спочатку князував у Чернігові,
потім — у Переяславі, а з 1113 року — в Києві.
Ідеологічні орієнтири політики Володимира Мономаха
відображено в його «Повчанні». Князь утверджує тут
культивований ним принцип успадкування
князівського престолу.*

*Володимир, послуговуючись прикладами
своїх великих попередників — Володимира Святославовича,
Ярослава Мудрого і власним, змальовує образ ідеального
правителя. Ідеальний християнський правитель
Володимира Мономаха — це не традиційний
візантійський тип монаха, повноваження
якого йому даровані Богом. Це — оригінальний
і неповторний образ саме руського правителя,
такого князя, який потрібен Руській державі та її народові.
Володимир Мономах звертається не тільки до своїх синів,
а й до всіх руських князів, закликаючи їх
завжди пам'ятати про високі обов'язки влади,
про її відповідальність за долю Русі та її народу.
Звеличення образу князя базується на біблійній ідеології,
котра підтримувала становище князів.
«Повчання» просякнуте руським демократизмом
і шанобливим ставленням до людини.*

ПОВЧАННЯ

[ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА ЗА ЛАВРЕНТІЇВСЬКИМ СПИСКОМ]¹

Повчання. Я, недостойний, дідом своїм Ярославом благословеним, славним, батьком возлюбленим і матір'ю своєю з Мономахів — названий при хрещенні Василем, руським іменем Володимир... і ради людей християнських, яких стільки уберег з милості своєї і батьківської молитви від всіляких бід! Сидячи на санях (перед смертю. — О. С.), подумав я в душі своїй і похвалив Бога, що до сих днів мене допровадив.

Хай діти мої чи інший хто, слухаючи сю грамотицю, не посміються, а кому із дітей моїх вона буде люба — хай прийме її в серце своє і, не лінуючись, почне, як і я, трудитися.

Перш за все, Бога ради і душі своєї, майте страх Божий в серці своєму і милостиню подавайте щедрі, бо то початок всякого добра. Якщо ж комусь не люба грамотиця ся, хай не насміхається, а так про неї скаже: на далекій путі та на санях сидячи, небилиць наговорив.

Зустріли були мене на Волзі послі від братів моїх і сказали: «Приєднуйся до нас, і виженемо Ростиславичів, і волость їхню відберемо. Якщо ж не підеш з нами, то ми собі будемо, а ти собі». І я сказав: «Хоч ви й гніваєтесь, але не могу я ні з вами піти, ні клятву порушити».

І, відправивши їх, узяв Псалтир, розгорнув у печалі, і таке мені випало: «Пощо сумуєш, душе? Пощо бентежиш мене?» і далі. А потім вибрав слова ці чудові, розклав їх у ряд і написав: «Якщо вам останні не любі, то беріть передніх».

¹ Друкується за виданням: «Повість врем'яних літ». (Переклад, післяслово, коментар В. Яременка. — К., 1990.

«Пощо сумуєш ти, душе моя? Пощо бентежиш мене? Я надіюсь на Бога, бо перед ним сповідаюся». «Не змагайся з лукавими, не завидуй творящим беззаконня, бо лукаві будуть знищені, а боготерпці — ті будуть володіти землею. І ще трохи — і не буде грішника, шукатиме місця свого — і не знайде.

Покірнії ж успадкують землю і насолоджуватимуться багатотим світом. Наглядає грішний за праведним і скрегоче на нього зубами своїми. Господь же посміється з нього і провидить, коли прийде день його [останній]. Оружжя добули грішники, напинають лук свій, щоб підстрелити убогого і нужденного, вразити справедливих серцем. Оружжя їхне вразить власне серце, а луки їхні зламаються. Лучче малість праведних, аніж великі багатства грішних. Бо сила грішних зламається, а праведних зміцнює Господь. Отож грішники згинуть, а праведних же Він милує і дає їм. Отож ті, що благословляють Його, успадкують землю, а ті, що проклинають Його, будуть випущені. Господь стопи чоловіка направляє. І навіть коли впаде — не розіб'ється, бо Господь підтримує руку його. Молодим був і постарів, а не бачив залишеним праведника, ні дітей його, щоб хліба просили. Щодень подає милостиню і в борг дає праведний, і нащадки його благословенні будуть. Ухилийся від зла, твори добро, шукай миру і проганяй [зло], — і живи вівіки-віків».

«Коли б повстали люди, то живими б пожерли нас; коли б розгнівалась на нас лють Його, то вода б нас потопила».

«Помилуй мене, Боже, бо зневажив мене чоловік, щодень борючись, гнітить мене. Зневажили мене вороги мої, бо багато бореться проти мене з неба». «Возвеселиться праведник і, коли побачить відомщення, руки свої омие в крові грішника. Адже сказав чоловік: «Якщо є нагорода праведнику, то є й Бог, що творить суд на землі». «Візьми мене із рук ворогів моїх, Боже, і від тих, що повстають на мене, відніми мене. Увільни мене від творящих беззаконня і обрятуй мене від кровожадних, які полонили душу мою».

«І, як гнів у люті Його, так життя і воля Його: ввечері вселяється плач, а ранком [з'являється] радість».

«Бо лучче милість Твоя, аніж життя моє, і вуста мої хай восхвалять Тебе. Так благословлю Тебе за життя моє і в честь Твою здійму руки мої».

«Заховай мене від сонмища лукавих і від зборища творящих неправди». «Возвеселіться, всі праведні серцем. Благословляю Господа повсякчас, безкінечна хвала Йому» і таке інше.

От так і Василій навчав, зібравши біля себе юних, мати душу чисту й незаплямовану, тіло худокосте, розмову лагідну і дотримуватись слова Господнього: «Їжа і питво має бути без шуму великого, при старших мовчати, премудрих слухати, старшим коритися, з рівними і меншими в любові бути, — розмовляти без лукавства, а розуміти багато; не лютитися словом, не хулити мовою, не багато сміятися, соромитись старших, з жінками безпутними не розмовляти, очі долу опускати, а душу д'горі, уникаючи їх. Не ухилятися наставляти падких до влади, ні в що ставити, що від усіх честь. Коли ж хтось із вас може іншим корисне зробити, від Бога на віддяку і насолодження вічними благами — хай надіється». «О Владичице Богородице! Відведи від убогого серця мого гордість і буйство, щоб не величався марнотами світу цього у нашім пустотнім житті».

Навчися, праведний чоловіче, поступати благочестиво, навчися, за євангельським словом, «очима управлять, язик стримувать, ум упокорювать, тіло поневолювать, гнів погублять, помисли чисті мати, спонукаючись на добрі діла ради Господа; позбавлений — не мсти, зненавиджений — люби, гнаний — терпи, підданий хулі — моли, умертви гріх».

«Заступайтесь за обидженого, давайте розраду сироті, оправдайте вдовицю. Приходьте, щоб об'єднатися, — говорить Господь. — Якщо гріхи ваші будуть як багрянниця, обілю я їх, як сніг» і таке інше.

«Засіяє весна посту і квіт покаяння, очистимо себе, браття, від всілякої крові, тілесної і душевної. Звертаючись до світодавця, говоримо: «Слава Тобі, чоловіколюбче!»

Справді, діти мої, зрозумійте, який до тебе чоловіколюбивий Бог милостивий і премилостивий. Ми, люди, грішні і смертні, і якщо нам хтось зло зробить, то хочемо стерти його і кров його пролити не-гайно; а Господь наш, володіючи і життям і смертю, безмірні гріхи наші терпить і аж до кінця життя нашого. Як люблячий батько б'є дитя своє і знову пригортає до себе, так і Господь наш показав нам, як ворогів перемагати, як трьома добрими ділами позбуватися від них і перемагати їх: покаянням, сльозами і милостинею. І це вам, діти мої, не тяжка заповідь Божа, як тими ділами трьома позбутися гріхів своїх і Царства [Небесного] не лишитися. І, Бога ради, не лінуйтеся, умоляю вас, не забувайте тих трьох діл: не тяжкі вони, ні усамітнення, ні чернецтво, ні голод, що інші добродійні терплять, адже й малими ділами [можна] заслужить милість Божу.

«Що таке чоловік, як подумаєш про нього?» «Великий Ти, Господи, і дивні діла Твої, і ніяк не може розум людський розповісти про чудеса Твої», — і знову кажемо: «Великий ти, Господи, і дивні діла Твої, і благословенне і славне ім'я Твоє ввіки по всій землі».

І хто не воздасть хвалу, не прославлятиме сили Твоїї і Твоїх великих чудес і доброт, содіяних на цьому світі: як небо влаштовано, а чи сонце, чи місяць, чи зорі, і тьма, і світло, і земля на водах покладена, Твоїм, Господи, промислом! Звірі різні, і птиці, і риби украшені Твоїм, Господи, промислом! І цьому диву дивуємось, як із персті створив чоловіка, які лиця різноликі у людської подоби, що коли і всіх людей зібрати, не всі вони на одне лице, але кожний має своє лице за Божою мудрістю.

І цьому дивуватимемось, як птиці небесні із вирію ідуть і, перш за все, в наші руки, і не поселяються в одному місці, але і сильні і слабенькі розселяються, за Божим повелінням, по всій землі, щоб напо-

внились ліси і поля. І все ж те дав Бог на догоду чоловікові, для їжі, для розваги. Велика, Господи, милість Твоя до нас, що ті блага створив Ти ради чоловіка грішного. І ті ж птиці небесні умудрені тобою, Господи, коли повелиш, то заспівають і чоловіка Тобі розважать, а коли не повелиш їм, то й ті, що голос мають, оніміють. «І благословенний Ти, Господи, і восхвалений сильно». «Всілякі чудеса і блага створив і зробив. І хто не хвалить Тебе, Господи, і не вірує всім серцем і всією душею во Ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, — хай буде проклятий».

Оці слівця божественні прочитавши, діти мої, похваліте Бога, даючого нам милість свою: а се від слабкого мого розуму напучення. Вислухайте мене, якщо не все приймете, то половину.

Якщо вам Бог пом'якшить серце, і сльози свої зроните за гріхи свої, кажучи: «Як блудницю, і розбійника, і митаря помилював Ти, так і нас, грішних, помилуй», і в церкві це робить, і [спать] лягаючи. Не грішіть ані єдину ніч, а якщо можете, поклоніться до землі, а коли вам нездужатиметься, то тричі. А того не забувайте, не лініться, бо тим нічним поклоном і молитвою чоловік перемагає диявола. І що вдень согрішить, то тим чоловік [вночі] спасається [від гріха]. А якщо, і на коні їдучи, не будете ні з ким справ мати, і коли інших молитов не вмієте промовлять, то «Господи помилуй» повторяйте безперестанку про себе: бо та молитва найліпша, — аніж розмишлять, їздячи, про нісенітницю.

А найголовніше — убогих не забувайте, а скільки можете, по зможі годуйте і подайте (милостиню) сироті, і вдовицю оправдуйте самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винуватого не вбивайте і не веліть убивати його. Якщо навіть заслуговуватиме смерті, і то не погубляйте жодного християнина. Слово мовлячи і про погане, і про добре, не клянїться Богом і не хрестіться, бо в тому нема тобі ніякої потреби. Якщо ж ви будете клятву давати братам чи будь-кому, то перевірте серце своє і, на чому можете устоять, у тому і клянїться, а, поклявшись, дотримуйтесь, аби, порушивши [клятву], не погубили душі своєї. Єпископи, і попи, і ігумени — з любов'ю приймайте від них благословення, і не стороніться їх, і, в міру сил своїх, любіть і дбайте

про них, щоб прийняти їхню молитву від Бога. А понад усе — гордині не майте ні в серці, ні в розумі, але скажемо: «Смертні ми, сьогодні живі, а завтра — в гріб; це все, що Ти нам дав, не наше, а Твоє, доручене нам Тобою на мало днів». І в землі не ховайте [скарбів], то нам великий гріх. Старих шануй, як отця, а молодих — як братів. У домі своєму не лінуйтеся, а все помічайте. Не покладайтесь на тиїна, ні на отрока, щоб не насміхалися гості ваші ні з дому вашого, ні з обіду вашого. На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтесь на воєвод; ні питву, ні їді не попускайте, ні спанню; і сторожів самі споряджайте, і вночі, розставивши скрізь [сторожу], біля воїн самі лягайте, а рано вставайте; а оружжя не спішіть із себе знімати, не роздивившись, бо з-за лінощів раптово чоловік гине. Лжі остерігайтесь, і п'янства, і блуду, бо в них гине душа і тіло. Куди б ви не йшли і якими шляхами по своїх землях, не давайте отрокам чинити пакості, ні своїм, ні чужим, ні в селах, ні в житлах, щоб не почали вас проклинати. Куди не підете і де не станете, напійте і нагодуйте страждущого. А найбільше шануйте гостя, звідки б він до вас не прийшов, чи простий чоловік, чи знатний, чи посол. Якщо не можете [пошанувати його] дарами, то їжею і питвом: бо вони мимоходом прославлять чоловіка по всіх краях або добрим, або злим. Хворого відвідайте, покійного проведіть, бо всі ми смертні. І чоловіка не минайте, не привітавши, доброго слова не сказавши. Жінку свою любіть, але не давайте їй над собою влади. Це ж і кінець всьому: страх Божий майте над усе. Якщо почнете забувати це, то частіше перечитуйте: і мені не буде соромно, і вам буде добре.

Не забувайте того доброго, що вмієте, а чого не вмієте, тому навчайтеся, як батько мій, дома сидючи, вивчив п'ять мов, у тому честь мав від інших країн. Лінь-бо — мати всьому: що уміє, те забуде, а чого не вміє, того не навчається. Добро діючи, не лінуйтеся ні на що добре, найперше — до церкви: хай не застане вас сонце в постелі. Так і отець мій блаженний робив, і всі знатні мужі славетні. На заутрені воздати Богові хвалу і потім, коли сонце сходить і побачивши сонце, належить прославити Бога із радістю і сказати: «Просвіти очі мої, Христе Боже, що дав ти мені світ свій красний!» І ще: «Господи, додай мені літо до літа, щоб у подальшому, в гріхах своїх покаявшись, оправдав життя своє». Так я похва-

ляю Бога, сідаючи думать з дружиною, чи людям суд творити, чи на лови ідучи, чи дань збираючи, чи спать лягаючи: спання Богом визначено на полудне. По цьому визначенню відпочивають і звірі, і птиці, і люди.

А це вам повідаю, діти мої, про труд свій, який я сповняв, шляхи верстаючи і на ловах із тринадцяти років. Перший раз ішов я до Ростова через [землю] вятчів. Послав мене отець, а сам пішов на Курськ. І знову другий раз ходив у Смоленськ із Ставком Гордятичем, який потім пішов на Берестя з Ізяславом, а мене послав у Смоленськ, а із Смоленська пішов я у Володимир. Тої ж зими послали мене брати у Берестя на пожарище, де ляхи були попалили, і там я тримав город у тиші. Потім пішов у Переяслав до батька, а після Великодня із Переяслава у Володимир — у Сутейську мир укласти із ляхами. Звідти знову на літо — у Володимир.

Тоді послав мене Святослав у Ляхи. Ходив за Глогів до Чешського лісу, ходив у землі їхній чотири місяці. І в те ж літо і дитя перше народив, новгородське. А звідти [пішов] до Турова, а на весну в Переяслав, потім до Турова.

Як умер Святослав, я знову — в Смоленськ, а із Смоленська тієї ж зими — у Новгород; на весну — Глібові на поміч. А літом із батьком під Полтеськ, а другої зими із Святополком під Полтеськ, — випалили Полтеськ. Він пішов у Новгород, а я з половцями на Одреск, воюючи, і в Чернігів. І знову із Смоленська прийшов до отця у Чернігів. І Олег прийшов [туди] із Володимира виведений, і запросив його із батьком до себе на обід у Чернігові на Краснім дворі, і подавав отцю триста гривен золота. І знову, коли із Смоленська повертався, ішов, б'ючись із половецькими воями, до Переяслава і застав там отця, який з походу повернувся. Тоді знову ходили того ж літа із батьком і з Ізяславом до Чернігова битися з Борисом. І перемогли Бориса і Олега. І знову пішли у Переяслав, і стали в Оброві.

І Всеслав — Смоленськ попалив, і я з чернігівцями, сівши о двох конях, погнав, і не застав у Смоленську. Тим же шляхом, женучись

за Всеславом, попалив землю і повоював до Лукомля і до Логожська, потім на Дрюцьк, воюючи, потім у Чернігів.

А в ту зиму повоювали половці Стародуб весь, і я ходив із чернігівцями і з половцями, на Десні захопили [в полон] князів Асадука і Саука, а дружину їхню перебили. І наступного ранку за Новим Городом розігнали сильне військо Белкатчіна, а семечів і полон весь відбили.

А у В'ятичі ходив дві зими на Ходоту і на сина його, і до Кордну ходив першої зими. І ще за Ізяславичами [гналися] за Микулин і не настигли їх. І тієї весни — до Ярополка у Броди на раду. Того ж літа ходили в погоню за Хорол-ріку за половцями, які захопили були Горошин.

І тієї осені ходили з чернігівцями і з половцями-читієвичами до Мінська: захопили город і не залишили в ньому ні челядника, ні скотини.

Тієї зими ходили до Ярополка на раду у Броди і дружбу велику уклали.

І весною посадив мене отець у Переяславі попереду братів, і ходили за Сулою. І, йдучи в город Прилуку, несподівано нас зустріли половецькі князі із вісьмома тисячами, і хотіли б ради з ними битися, але оружжя відіслали були вперед на повозах, і ввійшли в город. Тільки семця одного взяли живим та декілька смердів, а наші їхніх більше перебили і зловили, і половці, не сміючи навіть коня взяти в руки, повтікали тієї ж ночі на Сулу. А наступного дня, на Госпожин день, ходили до Білої Вежі, і Бог нам поміг і свята Богородиця: перебили дев'ятсот половців і двох князів взяли — Багубарсового брата Асиня і Сакзя, і тільки два мужі їхні втекли.

А потім на Святославль гналися за половцями, а потім на город Торчеськ, і потім на Гюргів за половцями. І знову на тому боці [Дніпра], біля Красна, половців перемогли. І потім із Ростиславом же

у Варина вежі взяли. І потім ходив у Володимир, знову Ярополка посадив, і Ярополк помер.

І знову після батькової смерті і при Святополку на Стугні билися з половцями до вечора, билися біля Халіпа, і потім мир уклали із Тугорканом і з іншими князями половецькими, і у Глібових людей відібрали дружину всю свою.

І потім Олег на мене прийшов із усією Половецькою землею до Чернігова, і билася дружина моя з ним вісім днів за малу греблю, і не дали ввійти їм в острог. Жаліючи душі християнські, і села палаючі, і монастирі, я сказав: «Не хвалитися поганим!» І віддав братові стіл батька його, а сам пішов на стіл батька свого в Переяслав. І вийшли ми в день святого Бориса із Чернігова, і їхати крізь полки половецькі, і не сто [воїв було в] дружині, а разом із дітьми і з жонами. І облизувалися на нас [половці], як вовки, стоячи і біля перевозу, і на горах, та Бог і святий Борис не дав їм мене на поживу, неушкоджені дійшли ми до Переяслава.

І сидів я у Переяславі три літа і три зими з дружиною своєю, і чимало бід прийняв від війни і від голоду. І ходили на воїв половецьких за Римів, і Бог нам поміг — перебили їх, а других в полон забрали.

І знову ж, Ітларевих чад перебили, і вежі їхні взяли, пішовши за Голтав.

І в Стародуб ходили на Олега, тому що накладав був із половцями, і на Буг ходили, із Святополком на Боняка [ходив] за Рось.

І в Смоленськ ходили, із Давидом замирилися. І знову, вдруге, ходили із Ворониці.

Тоді ж і торки прийшли до мене із половцями-читієвичами, ходили ми їм назустріч на Сулу.

І потім знову ходили на зиму в Ростов, і три зими ходили в Смоленськ. Із Смоленська пішов я в Ростов.

І знову з Святополком ганялися за Боняком, але не убили і не наздогнали його.

І на зиму пішов у Смоленськ, із Смоленська вийшов після Великодня; і Гюргева [Юрієва] мати померла.

У Переяслав прийшов на літо, зібрав братів.

І Боняк прийшов зі всіма половцями до Кснятина, пішли за ним із Переяслава за Сулу, і Бог нам поміг, і полки їхні перемогли, і князів полонили ліпших, і після Різдва уклали мир із Аепою, і, взявши у нього дочку, пішли в Смоленськ. І потім я пішов у Ростов.

Повернувшись із Ростова, знову пішли на половців, на Урубубу, із Святополком, і Бог нам поміг.

І потім знову на Боняка до Лубен, і Бог нам поміг.

І потім ходили до Воїня із Святополком; і потім знову пішли на Дон із Святополком і з Давидом, і Бог нам поміг.

І до Виру прийшли було Аепа і Боняк, хотіли взяти його; до Ромна пішли ми з Олегом і з дітьми на них, а вони, прочувши, втекли.

І потім на Мінськ ходили на Гліба, який захопив наших людей, і Бог нам поміг, і зробили те, що задумали.

І потім ходили до Володимира на Ярославця, не стерпівши злочинів його.

А з Чернігова до Києва зо сто разів їздив до батька, за день приїжджав до вечерні. А всіх переїздів було вісімдесят три лише вели-

ких, а решту малих і не згадаю. І мирів укладав із половецькими князями без одного двадцять, і з батьком, і без батька, і дарував скотини багато і багато одягу свого.

І звільнив ліпших половецьких князів із оков стільки: двох братів Шаруканевих, Багубарсових три, чотирьох братів Овчини, а всіх інших ліпших князів — сто. А самих князів Бог живими в руки давав: Коксус із сином. Аклан, Бурчевич, таревський князь Азгулуй, інших кметів молодих п'ятнадцять, цих я живими привів, порубав і пометав у ту річку Славлий. А по черзі перебив біля 200 у те врем'я ліпших.

А от так трудився на ловах, доки сидів у Чернігові, і коли із Чернігова вийшов, і до цього літа по сто [звірів] заганяв і брав без великих зусиль, окрім інших ловів поза Туровом, де я з батьком ловив всякого звіра.

А от що я в Чернігові робив: коней диких своїми руками у путах в'язав, по десять і двадцять живих коней, окрім того, по Росі їздячи, ловив своїми руками тих же диких коней. Два тури піднімали мене на рогах разом із конем, олень мене один бив і два лосі, один ногами топтав, а другий рогами бив, вепр мені на бедрі меч відняв, ведмідь мені біля коліна пітник укусив, лютий звір стрибнув мені на бедра і коня разом зі мною звалив. І Бог неушкодженим мене зберіг. І з коня багато падав, голову собі двічі розбивав, і руки і ноги собі вередив, в юності своїй вередив, не жалів життя свого, не щадив голови своєї.

Те, що треба було робити отроку моєму, сам робив, на війні і на ловах, вночі і вдень, у спеку і в мороз, не даючи собі спокою. На посадників, ні на биричів не оглядався, сам робив, що було потрібно, весь наряд, і в домі своєму робив так само. І для ловчих ловчий наряд сам давав, що стосувалося і конюхів, і соколів, і яструбів.

А ще і бідного смерда, і вбогу удовицю не давав сильним обідити, і церковний порядок і службу сам пильнував.

Тож не осуджуйте мене, діти мої чи хто інший, коли прочитає це: бо не хвалю себе, ні відваги своєї, а хвалю Бога і прославляю милість Його, що мене, грішного і мізерного, стільки літ оберігав від того смертного часу і не лінивим створив мене, бідного, а на всі діла людські потрібним. І, цю грамотицю читаючи, подвигніть-ся на всі добрі діла, славлячи Бога і святих його. Смерті-бо, діти, не бійтеся ні ратної, ні від звіра, але мужське діло вершіть, як вам Бог подасть. Бо коли я ні від раті, ні від звіра і від води, і з коня падаючи [не загинув], то і з вас ніхто не зможе постраждати і загинути, якщо не буде на те волі Божої. А коли від Бога буде смерть, то ні отець, ні мати, ні брати не зможуть відняти [у неї], але коли й про добро дбати, то Божа охорона ліпша людської.

ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ

Феофан Прокопович (1677-1736) — видатний український мислитель, політичний діяч, теолог.

Народився в 1677 році в Києві.

З 1705 року викладав риторику, пійтику та філософію у Києво-Могилянському колегіумі,

уклав курс пійтики та риторики, написав трагікомедію «Володимир»,

присвятивши її гетьману Івану Мазепі.

У 1707 році стає префектом Києво-Могилянської академії, а пізніше — її ректором.

1716 року Прокопович переїзжає до Петербурга.

1718 року призначений єпископом Псковським і Нарвським.

Пише книги «Апостольська географія», «Коротка книга для навчання отроків», «Духовний регламент».

1721 року призначений віце-президентом найсвятішого синоду. У 1724 році Феофан за наказом царя пише указ про устрій чернецтва, який упорядковував і регламентував монастирське життя за взірцем давніх монастирських статутів, спрямовував чернече життя на користь суспільству.

У 1725 році Прокоповича призначено архієпископом Новгородським і першим членом синоду, фактичним главою Російської православної церкви. Він бере участь в організації Російської Академії наук, очолює так звану «учену дружину» діячів культури.

Політик і історик, філософ і математик, поет і публіцист, Ф. Прокопович залишив значну кількість праць, що належали до різноманітних галузей знання.

ДУХОВНИЙ РЕГЛАМЕНТ

II. РЕГЛАМЕНТ, АБО СТАТУТ, ДУХОВНОЇ КОЛЕГІЇ,
ЗГІДНО З ЯКИМ ВОНА МАЄ ЧИНИТИ У ЗДІЙСНЕННІ
СВОЇХ СПРАВ І ЯКИЙ ВИЗНАЧАЄ ПОВИННОСТІ
ЇЇ ВЛАСНІ ТА ВСІХ ДУХОВНИХ ЧИНІВ,
РІВНО Ж І МИРСЬКИХ ОСІБ, ПОЗАЯК
ВОНИ ПІДЛЯГАЮТЬ
ДУХОВНОМУ УПРАВЛІННЮ¹.

Цей Регламент поділяється на три частини за числом трьох духовних потреб, що варті відання і потребують урядування. Вони такі:

1. Опис і основні форми такого Урядування.

2. Справи, що підлягають цьому Урядуванню.

3. Обов'язок, особливості діяльності й повноваження самих управителів.

Засади ж управління, тобто Закон Божий, запропонований Святим Письмом, також Канони або Правила Соборні Святих Отців і суголосні Слово Божому громадянські Статути потребують для себе окремої книги і тому тут не заторкуються.

ЧАСТИНА ПЕРША ЩО ТАКЕ ДУХОВНИЙ КОЛЕГІУМ І ЯКІ Є ВАГОМІ ПРИЧИНИ ДЛЯ ТАКОГО УРЯДУВАННЯ?

Урядуючий Колегіум є нічим іншим, як розпорядчими зборами, до повноваження яких належать певні особливі справи, що в них зацікавлені не одна, а багато осіб, призначених для керування ними.

¹ Подається за виданням: Духовний регламент. — Київ, 1823. Переклали: Ярослав Стратій, Наталя Сапон.

Колегіум буває тимчасовим і постійним. Тимчасовий — це такий, що збирає зацікавлених осіб для обговорення якоїсь однієї або багатьох справ, що потребують одночасного свого розв'язання. Такими є Церковні Синоди і громадянські надзвичайні розшуки (слідства), трибунали і ради.

Постійний Колегіум наявний тоді, коли для керування справами, що мають певну назву і часто або завжди відбуваються у вітчизні, призначається якесь достатнє число мужів.

Таким був Церковний Синедріон у старозавітній церкві в Єрусалимі і громадянський суд Ареопагитів в Атенах, а також інші наявні в тому місті керівні зібрання, що здобули назву Дікастерія.

Подібне трапляється і в багатьох інших державах, як давніх, так і сучасних.

Такими є різноманітні Колегії, що їх Державнійший Цар Всеросійський Петро Перший відповідно до тих чи інших справ і потреб державних премудро запровадив задля користі вітчизни і своєї держави у році 1718-му.

А як Християнський Володар, охоронець правовір'я і всілякої у церкві святій благочинності, зглянувшись і на духовні потреби і побажавши всілякого керування ними, благоволив запровадити і Духовний Колегіум, який би ретельно й невинно пильнував, щоби все відбувалося на користь Церкви і відповідно до чину згідно з бажанням Апостола чи навіть самого Бога благоволінням.

А щоб хтось не подумав, що таке керівництво є небажаним, і краще б було, щоб духовні справи усього суспільства перебували під проводом однієї особи подібно до того, як справи приватних земель або єпархій зосереджені в руках одного з єпископів, тут обґрунтовуються важливі причини, які показують, що таке постійне

соборне правління і як постійний Синод або Синедріон є досконалішим і кращим, ніж одноосібний уряд, надто ж у державі монархічній, якою є наша, Російська.

1. Насамперед соборна верства здійснює достовірніший пошук істини, ніж одна особа. Давньогрецьке прислів'я стверджує: друга думка є мудрішою від першої. Отже, наскільки краще, розмірковуючи про одну справу, мати багато думок, і наскільки вони будуть мудрішими за одну. Трапляється, що проста людина побачить у певній скруті те, що не видно книжній і наділеній гостротою розуму; тож хіба це не свідчить про необхідність Соборного Уряду, в якому постала потреба обговорює багато людей, і те, що не збагне один, зрозуміє інший: а чого не побачить цей, углядить той. І в такий спосіб сумнівна річ і точніше, і скоріше з'ясується, а визначеність з рішенням не здаватиметься важкою.

2. Тут і більша певність як у вірогідності пізнання, так і у з'ясуванні справи. Адже до переконаності й послуху більше схиляє ухвала соборна, ніж одноосібний указ. Влада монархів є самодержавною, однаке своїх радників вони мають не лише задля кращого встановлення істини, а й щоб не зводили наклепи непокірні люди, стверджуючи, що той чи інший вердикт Монарх виніс, радше спираючись на силу або виходячи зі своїх забаганок, ніж керуючись законом та істиною. Тим паче в церковному правлінні, де уряд не Монарший і правителів застерігають, щоб не панували над кліром. Бо там, де щось ухвалює один, його супротивники однією обмовою його особи можуть позбавити сили його постанову, чого такою мірою не здатні зробити, коли рішення виходить від соборної верстви.

3. Це тим більше неможливо, коли над урядуючим Колегіумом стоїть державний Монарх, котрий його запровадив. Вочевидь Колегіум є не якоюсь спілкою, що склалася як таємне об'єднання за своїми інтересами, а зібранням осіб, що утворилося заради спільного добра повелінням Самодержця і за його разом з іншими наглядом.

4. А ще, і це дуже важливо, за одноособового правління часто продовження справ і їх припинення залежить від необхідних потреб, що виникають у правителя або стаються через його нездужання і хворобу. Справи припиняються надто тоді, коли він полишить цей світ. Інакше відбувається за правління Соборного, коли за відсутності єдиної, хоча би й найпершої, особи діють інші, і справа без упину просувається.

5. Але найкориснішим є те, що в такому Колегіумі не знаходиться місця для упередженості, підступу, здирницького суду: бо як може трапитися захист винної або засудження невинної сторони, коли один з них, якщо й буде лютий на підсудну особу або упереджений щодо неї, то другий, третій та інші від того гніву й небезсторонності вільні. І хіба може переважити нагорода там, де справа провадиться не за вказівками влади, а на правильних і вагомих підставах, і один другого (якщо не покаже поважної причини своєї думки) соромиться, щоб не зазнати звинувачення у своєму здирництві. Надто, коли Колегіум складається з таких осіб, усі з яких не можуть таємно домовитися, тобто коли у ньому будуть особи різного чину і звання — єпископи, архимандрити, ігумени і представники влади білого Священства; воістину тут не побачиш, щоб хтось наважився навіть довірити іншому якийсь підступний задум, тим більше погодився на правопорушення.

6. Відповідно до цього Колегіуму властивий вільніший дух у судочинстві. Бо не боїться він гніву сильних, як одноосібний зверхник, позаяк вишукувати провини на багатьох осіб, ще й різного рангу, не так зручно, як на одну людину.

7. Велике значення має й те, що Соборне правління не загрожує вітчизні заворушеннями і колотнечею, які виходять від власного єдиного духовного зверхника. Адже простий народ не знає, як відрізняється влада Духовна від Самодержавної: а подивований найвищого пастиря великою честю і славою, гадає, що такий зверхник — то другий Велитель, рівний силою Самодержцю або ж

і більший за нього, і що духовний чин є другою і кращою державою; і про це народ сам по собі так звик міркувати. А що, коли додадуться недолугі балачки властолюбних духовних і до сухого хмизу підкладуть вогню? Таким робом прості серця думкою сею розбещуються, і не так на Самодержця свого, як на верховного пастиря, у будь-якій справі покладаються; і коли почують про якийсь між ними розбрат, усі радше до духовного, ніж до мирського, зверхника приєднуються, до того ж і сліпо і безглуздо до нього пристають, насмілюючись його обстоювати і бунтуватися, і тішать себе, окаянні, що вони самого Бога захищають, і руки свої не оскверняють, а освящають, навіть якби вдалися до кровопролиття. З такої в народі думки дуже вдоволені і не прості, але підступні люди. Ті ж бо, з Велителем своїм ворогуючи, коли побачать чвари Володаря з пастирем, використовують їх через свою злостивість як добру нагоду і, вдаючи церковну ревність, не вагаються підносити руки на Христа Господа, і до того ж беззаконня як до справи Божої заохочують простий народ. А що ж, коли й сам пастир, набундючений такою про себе думкою, не захоче спати? Важко сказати, яке через це велике лихо трапляється.

І це не вигадки; дав би Бог, аби це можна було тільки вимислювати: в дійсності ж таке не раз у багатьох державах відбувалося. Досить лише заглибитися в історію Константинопольську далі від часів Юстиніана, і чимало подібного знайдеться. Та й Папа не в інший спосіб стільки здобув перемог, не лише поділивши навпіл Римську Державу і забравши собі її велику частину, а й інші держави не раз ледве не довів до крайньої руїни. Нехай не будуть згадувані наявні колись і в нас подібні зазіхання.

Такому злу в Соборному духовному Правлінні немає місця. Адже тут і в самого Президента немає великої і дивної для народу слави, немає зайвого блиску і величі: немає високої про нього думки; не можуть облесники надмірною похвальбою підносити його до небес. Адже будь-що добре, зроблене таким урядом, не можна приписати одному Президентові: сама назва Президент не є гор-

дою, бо не що інше означає, як того, що сидить спереду; не може в такому випадку ні сам про себе, ні хтось інший про нього мати надто високу думку. А коли народ іще бачить, що Соборний цей Уряд Монаршим указом і Сенатською ухвалою запроваджено, то тим більше збереже свій спокій і позбудеться надій на підтримку від духовного чину у разі вчинення заколотів.

8. А ще й це є благом для Церкви й Держави від такого Соборного Уряду, що в ньому не лише будь-хто із учасників засідання, а й сам Президент або Голова має підлягати судові своєї братії, тобто тому ж таки Колегіумові, коли б у чомусь дуже згрішив, не так, як відбувається там, де все в руках одного самовладного пастиря. Адже такий пастир не захоче, щоб його судили підпорядковані йому єпископи; а коли б його до того примусили, то простий народ, сліпець, не обізнаний із судочинством, оцінив би такий суд як підозрілий і ганебний. Тому і є потреба на такого одноосібного зверхника скликати Вселенський Собор, що є великим тягарем для вітчизни і потребує немалих видатків, а нині (коли східні патріархи живуть під туркським ярмом і турки більше, як раніше, побоюються нашої держави) і зовсім видається неможливим.

9. Зрештою такий Уряд Соборний буде наче якоюсь школою духовного правління. Адже завдяки обміну багатьма й різними думками, наданню порад і обґрунтуванню правильних доказів, яких часто потребують справи, кожен з учасників засідання в зручний спосіб може вивчити духовну політику і опанувати повсякденне мистецтво кращого управління домом Божим; згодом найздібніші й найвідповідніші особи з числа членів Колегіуму і учасників засідань виявляться гідними здобути ступінь архієрейства. І так у Росії з Божою допомогою серед духовного чину скоро зникне грубість і неосвіченість, з'явиться сподівання на зміни до кращого.

ЧАСТИНА ДРУГА

СПРАВИ, ЩО ЦЬОМУ УПРАВЛІННЮ ПІДЛЯГАЮТЬ

Розмірковуючи ж про справи, якими має керувати Духовний Колегіум, слід їх усі поділити на два роди:

Перший рід справ, спільний для всієї церкви, як для духовного, так і для мирського чину, для всіх великих і малих чиновних рангів, а також потрібний і рядовим особам. Він з'ясовує, де належить наглядати, чи все правильно згідно із законом Христовим діється, чи що всупереч ньому відбувається і чи немає якогось недоліку у повчанні, належному кожному християнинові. Про це трохи нижче піде мова.

Другий рід стосується справ власних чинів.

Цих чинів нараховується п'ять:

1. Єпископи.

2. Пресвітери, диякони та інший церковний клір.

3. Ченці.

4. Шкільні будинки, вчителі й учні, що мають до них відношення, а також церковні проповідники.

5. Мирські особи, що принагідно беруть участь у духовному повчанні стосовно правильних і неправильних шлюбів, а також і інших справ, до світських людей дотичних.

Про все це по черзі, відповідно до важливості, тут пропонується викласти.

Справи спільні

Згідно з вищеподаною пропозицією, тут дві речі належить пильнувати. Перше, чи все правильно і відповідно до закону Християнського відбувається і чи не діється що і де всупереч цьому законові.

Друге ж, чи достатнім є повчання, з яким звертаються до християн.

Перший нагляд передбачає такі пункти:

1. Розшукати наново укладені й ті, що складаються, акафісти й інші служби і молебні, яких у наші часи чимало створено передусім у Малій Росії, і з'ясувати, чи суголосні вони Св. Письму і чи не містять щось незгідне із словом Божим, чи хоч би щось непристойне або марнословне.

2. Також обумовити, що ці численні моління, хоч і правдиві, однак не для кожного обов'язкові, і за бажанням до них можна вдаватися наодинці, а не в соборі церковному, аби з часом вони не набули чинності закону і не обтяжували людське сумління.

3. Переглянути історії святих, чи не є деякі з них неправдиво вигадані, і чи не оповідають про те, чого не було, чи й Християнському православному вченню не супротивні, або ж чи не є пусті й сміху гідні повісті. І такі повісті виявити і заборонити, повідомивши про наявну в них олжу. Адже вони вочевидь хибні і здоровому вченню не суголосні. Наприклад: у житті Еуфросина Псковського суперечка про подвійний спів алилуйя є відверто хибною, вигаданою якимсь дурисвітом, в якій, крім самого марного догмату про роздвоєння алилуйя, присутні ще й Савелієва, Несторієва та інші ересі. І хоча автор той невіглаством погрішив, однак Духовному Урядові не личить терпіти такі вигадки і замість здорової духовної поживи подавати людям отруту. Надто тоді, коли простий народ не вміє розрізнити праве й ліве, але, побачивши щось у книзі написане, того міцно й уперто тримається.

Власне, ретельно вишукувати треба якраз ті вигадки, що скеровують людину до недоброї практики або справи, і подають облудливий взірець спасіння. Наприклад, коли кажуть не працювати у п'ятий день і відпочивати і запевняють, що П'ятниця гнівається на тих, котрі не святкують, і це для них дуже небезпечно.

Або коли стверджують, що піст у певні іменні дванадцять П'ятниць сприяє багатом тілесним і духовним набуткам, і важливішими від інших визнають такі служби, як Обідню Благовіщенську, Утреню Воскресінську і Вечірню П'ятдесятниці. Такі приклади згадуються; бо вони завдають шкоди небагатом і простим людям. Дбати ж належить і про небагатьох і про єдиного брата, аби той не спокусився, бо заради нього помер Христос. І саме через те, що подібні вчення завдяки їхній простоті й найчеснішим особам видаються імовірними, вони є найбільш шкідливими. Таким є переказ Києво-Печерського монастиря, згідно з яким похована там людина здобуде спасіння, навіть якби й померла без покаяння. І будь-хто, навіть не дуже обізнаний з православним ученням, але людина доброго сумління, засвідчить не без жалю, як далеко від рятівного шляху відводять ці та їм подібні оповідання.

5. Можуть з'явитися також і деякі непотрібні або шкідливі церемонії. Поширюються чутки, що в Малій Росії, у полку Стародубському, у призначений святковий день водять простоволосу жінку під іменем П'ятниці, і водять у церковному ході (якщо правду кажуть), і біля церкви їй складає честь народ з дарами й надією на якусь користь. В іншому також місці попи з народом правлять молебні перед дубом, а гілки цього дуба піп роздає людям на благословіння. Треба з'ясувати, чи так усе відбувається і чи знають про це їх місцеві єпископи. Бо якщо щось подібне діється, то воно призводить людей до очевидного й безсоромного ідолопоклонства.

6. Щодо мощів святих, якщо десь з'являться сумніви, пильнувати; бо багато стосовно цього наплутано. Пропонуються, наприклад, дивовижні речі: що тіло, скажімо, Святого первомученика Стефана

лежить і у Венеції на передградді (предградін), і в Бенедиктинському монастирі, і в Церкві Святого Георгія, і в Римі в заміській Церкві Святого Лаврентія; також багато цвяхів Хреста Господнього і багато молока Пресвятої Богородиці по Італії і тим подібного, якому немає числа. Отже, треба подивитися, чи немає і в нас такої марноти.

7. Стосовно Ікон святих пильнувати те, що написано у зобов'язаннях єпископів, які призначаються.

8. А ще за тим наглядати, аби надалі так, як діялося, не було. Бо розповідають, що деякі архієреї для допомоги убогим церквам чи для побудови нових наказували вишукувати в пустелі або біля джерела видіння ікони і цю ікону замість самого з'явлення уважали чудотворною.

9. Поганий, шкідливий і вельми Богопротивний звичай виник служби Церковні й молебні співати двоголосно й багатоголосно, так що Утрєня чи Вечірня, розібрані на частини, зненацька багатьма співаються і два або три молебні раптом здійснюються багатьма півчими і читцями. Це сталося через лінощі кліру, узвичаїлося, і таке Богомоління, безперечно, потрібно усунути.

10. Вельми непристойним виявилось і те, що, як розповідають, людям, котрі відсутні, молитви через їхніх посланців дають у шапку. Це пишеться задля нагадування, щоб час від часу перевіряти, чи щось подібне ще відбувається. Одначе тут немає потреби перераховувати усі порушення. Одне слово, будь-що, що можна назвати марновірством, тобто зайвим, не потрібним для спасіння, вигаданим лише в інтересах лицемірів для спокуси простого народу і що, як снігові замети, перешкоджає іти правильним шляхом істини, усе те до цього догляду прикладається, як загальне зло: позаяк воно у будь-яких чинах може з'явитися. Тут же лише деякі для прикладу наводяться, щоби, виходячи від них, можна було й інші догледіти.

І це є першим видом справ загальних.

Другий же вид загальних справ, як уже згадувалося, полягає в тому, щоб з'ясувати, чи достатньо виправлене в нас Християнське вчення.

Адже, хоча й відомо, що саме Св. Письмо містить у собі досконалі закони і заповіді, до нашого спасіння потрібні, за словами Апостола 2 Тим. 16-17, 3: Усе Писання Богом надхненне і корисне до навчання, до докору, до направи, до виховання в праведності, щоб Божа людина була досконала, до всякого доброго діла готова: однаке, позаяк небагато таких, що вміють книги читати, і небагато книжних можуть у Писанні зібрати все, до спасіння найнеобхідніше, тому існує потреба у керуванні найдосконаліших мужів. Для того ж бо призначено Богом пастирський чин, щоби згідно із Св. Письмом він навчив довірене йому стадо. А оскільки на противагу до величезної кількості підпорядкованого Російській Церкві народу мало таких пресвітерів, котрі могли б по пам'яті проповідувати догмати і закони Св. Письма, то існує доконечна потреба у певних коротко викладених ясних і зрозумілих для простої людини книжечках, в яких міститься все, достатнє для народного напучування і у прочитуванні тих книжечок по частинах у недільні й святкові дні в Церкві перед народом.

І хоча таких книг є достатня кількість, а саме: Омологія, або Сповідування православне, а також і деяких великих Учителів Святих тлумачні бесіди і слова повчальні, проте це не є зручним для всього, тим паче для простого, народу вчення. Бо книга Сповідання Православного є немалою і тому не може вміститися у пам'яті простих людей, до того ж вона написана не простою мовою і через те не вельми зрозуміла пересічним віруючим. Також і книги великих Учителів, Златоуста, Теофілакта та інших писані еллінською мовою і лише на цій мові зрозумілі. Їхній же слов'янський переклад став темним, важкоосяжним навіть для людей навчених, а для простих невігласів є неприступним і поготів... Окрім того, тлумачні бесіди Учителів містять у собі чимало високих богословських таємниць; також немало говорять вони і про те, про що годи-

лося оповідати, враховуючи особливості різних народів і обставин тих часів, чого нині неук не здатен застосувати на свою користь.

А простому народові належить часто прищеплювати те, що є найважливішим для всіх загалом і особисто для кожного відповідно до його стану. Крім цього, такими книгами неможливо забезпечити й усі сільські церкви, вони бувають хіба що у міських, та й то в багатих храмах.

Через це іншим способом випадає лікувати людську слабкість, і тому спадає на думку, що якби віруючі знали всі найголовніші віри нашої догмати, і яким є Богом встановлене бачення нашого спасіння, а ще, якби вони відали заповіді Божі, щоб уникати зла і творити добро, то це було б достатнім для них напучуванням. А якби хтось і за такого бачення залишився зіпсованим, то не чин пастирський, який добре дбає про його спасіння, а він сам не мав би виправдання перед Богом.

І заради цього треба створити три невеликі книжечки.

Першу — про найголовніші Спасительні догмати віри нашої, а також і про Божі заповіді, що містяться у десятисловії.

Другу — про кожного чину власні обов'язки.

Третю — таку, у якій буде зібрано зрозумілі проповіді різних святих Учителів як про найголовніші догмати, так і найбільше про гріхи і доброчесності, і власне про обов'язки кожного чину. Перша і друга книжечки міститимуть докази від самого Священного Письма, однаке коротко викладені й усім зрозумілі. Третя ж — від святих Отців про те саме повчає, про що йдеться у першій і другій.

У такому порядку читання цих книжок піде добре. У воскресний або святковий день на утрені треба буде прочитати малу частину з першої, а в другий раз — частину з другої книжечки. А в той же день після Обідні прочитати слово з третьої книжечки про те ж саме,

про що читалося і на Утрєні. І так одне й те саме учення, почуте на Утрєні і підтверджене на Обідні, може краще закріпитися в пам'яті тих, котрі слухають.

І в такий спосіб усі ці зачитувані частини розділити, щоб усі три книжечки можна було б прочитати за чверть року. Бо так народ почує всі потрібні для себе настанови чотири рази на рік і почує зможе добре пам'ятати.

Але й це ще нехай буде відомо, що першу і другу книжечки діти можуть вивчати від початку свого букварного навчання.

І хоча буде три таких книжечки, одначе всі вони можуть уміститися в одній невеликій книзі, щоб їх можна було купити малим коштом, і не лише в церквах, а й у хаті будь-кого охочого без труда використовувати.

Справи єпископів

Мова йшла досі про загальні справи; і ось уже дещо пропонується і про справи власні, що їх мають робити єпископи, прєсвітери, чєнці та інші.

Про єпископів

Те, що далі викладено, гідне засвоєння.

1. Кожен єпископ повинен мати у себе Собори Вселєнські і Помісні і досконало знати те, що в них заповідано, як стосовно їх власного чину, так і обов'язкове для всього кліру. А це не може статися без сумлінного і частого читання.

2. Вони повинні дуже добре знати ступені однорідності і спорідненості; які з них відповідають подружньому життю, а які не припускаються, або згідно із заповіддю Божою у книгах Левитських, розд.18, або згідно з Церковною в канонах Отців і царських. Це їм самим було би знати, а не на когось іншого посилатися, якби й був у них вправний у цьому чоловік.

3. У кожному разі як перший, так і другий щойно згаданий їхній обов'язок не можна знати, не вдаючись до ретельного читання. Але чи кожен захоче читати? Невідомо. Тому усім єпископам Духовний Колегіум видасть указ, щоб у кожного при його трапезі було читання обов'язкових для нього канонів, обходитися без якого дозволялося б хіба іноді на час великих свят, чи — через поважних гостей або з іншої якоїсь слушної причини.

4. Якщо ж трапиться складний випадок і єпископ не був би певний того, як має вчинити, то він повинен насамперед написати про те іншому найближчому єпископові або ще комусь досвідченому в такій справі і попросити поради, а по тому, якби й тоді залишився невдоволеним, мусив би ретельно й докладно написати до Духовного Колегіуму до царюючого Санкт-Петербурга.

5. Є канони, що забороняють єпископам упродовж тривалого часу жити поза межами своєї єпархії (що з Соборної Книги кожен має знати). Якщо ж постане гостра потреба його перебування поза єпархією, черга, приміром, служіння у Царському граді чи інша слушна причина, також і у разі важкої недуги, що надто перешкоджає керувати справами (бо такий немічний все одно що неприсутній), у такому випадку, крім своїх звичайних домових управителів, єпископ повинен призначити до справ якогось розумного й чесного у житті мужа, архимандрита чи ігумена, долучивши йому на допомогу і кількох інших розумних людей чернечого або святенницького чину; і вони письмово повідомляли б відсутнього єпископа про важливі справи, а хворому доповідали б на словах, якщо недуга дозволяла б йому слухати. Якщо ж трапились

би справи, що їх цей управитель був би неспроможний розв'язати, то слід зголошуватися до Духовного Колегіуму, як вище зазначалося, й про самих єпископів.

6. Подібну заповідь і указ єпископи мали б укласти і своїм помічникам — архимандритам, ігуменам, настоятелям, парафіальним священикам на випадок, коли і їх спіткає велика недуга або з'явиться важлива причина, що затримає їх поза межами монастиря або своєї парафії.

7. Якщо ж єпископ через глибоку старість або іншу невилікову хворобу дійде до крайнього виснаження без надії на покращення здоров'я і буде зовсім неспроможний виконувати свої обов'язки, то тоді він, крім вищезгадуваних надзвичайних, на його місце призначених, управителів, повинен поставити до відома Духовний Колегіум. У разі, якщо б єпископ і не побажав про себе писати, то про нього повинні повідомити його управителі. В Духовному Колегіумі урядять, що робити: дати якогось адміністратора в цю єпархію чи призначити нового єпископа.

8. Єпископ має пильнувати те, що обіцяв пильнувати під присягою при своєму призначенні, тобто ченців, щоб вони безпутно не волочилися, щоби зайвих безлюдних церков не будовано, щоб святим іконам фальшивих чудес не вигадувано, а також пильно наглядати за крикливицями, за неперевіреними тілами мертвих і тим подібним. Про все те, щоб краще пішла справа, єпископ повинен дати наказ по всіх містах, аби заказувачі або спеціально призначені для цього благочинні, наче духовні фіскали, за всім стежили і йому, єпископові, у разі, якщо б щось таке десь виявилось, доповідали під страхом вигнання за намагання приховати подібні речі.

9. Вельми корисним для виправлення церкви є те, щоб кожен єпископ у своїй хаті чи при своєму домі мав школу для дітей священиків або для інших, що на них священство покладає надії. А в тій школі аби був учитель розумний і чесний, котрий учив би дітей не

лише виразно, ясно й точно читати по книгах (що хоча й є потрібною справою, але недостатньою), але вчив би читати і розуміти і, якщо можна, то й знати напам'ять перші дві згадувані книжечки: одну — про догмати віри, а другу — про обов'язки усіляких чинів, коли такі книжечки будуть видані. А котрий учень був би надто тупим або хоча б і мав гострий розум, але був розбещеним і впертим, а також відзначався б нездоланими лінощами, таких після належного випробування відпускати із школи, позбавивши їх будь-якої надії на здобуття святенницького чину.

10. Лише тим учням, які виховувалися в архиєрейській школі (коли вже з Божою допомогою з'явиться достатня їх кількість), надавати священство або якщо хтось із них обере чернечий чин, то призначати архимандритами чи ігуменами, хіба що стосовно когось із них з'явилася б якась важлива підстава, що стала б цьому на перешкоді.

Якщо ж єпископ поставить священником або надасть чернечий ступінь не вченій у такій школі людині, обійшовши учену без обґрунтованої підстави, то він підлягає покаранню, яке буде визначеним у Духовному Колегіумі.

11. А щоб не було нарікань від батьків учнів на їхні великі видатки на вчителя і на купівлю книг, а також на утримування своїх синів, які вчаться далеко від свого дому, випадає, щоб учнів годували і вчили безкоштовно і по готових книгах єпископських.

А щоб це могло статися, пропонуємо таке: від найкращих у єпархії монастирів брати двадцятку всілякого хліба, і від земель церковних, де вони є, також усілякого хліба брати тридцятку частку; і на скільки людей стало б цього хліба на харчування і інші потреби (одяг не рахується), така була б кількість учнів з потрібними служниками.

Самого ж учителя чи учителів постачав би харчами і грошовою ругою єпископ з архиєрейської скарбниці, як з огляду на посаду визначить Духовний Колегіум.

12. Такі побори з монастирів і церковних земель не завдадуть їм жодних збитків, якби лиш було в них добре й правильне господарювання; щоб кожного року єпископові подавалися відомості, яку кількість зібрано всілякого хліба, а єпископ наглядав би за тим, де дівається хліб, який залишається після задоволення всіляких належних потреб.

З цією метою нехай у Духовному Колегіумі будуть заведені книги прибутків і видатків усіх найвідоміших монастирів Росії. Тут мова йде про звичайні й повсякденні, а не особливі видатки, що трапляються, наприклад, на потрібну будівлю та ін.

Одначе і на такі надзвичайні видатки слід встановити в Колегіумі мірило, з допомогою якого оцінювати потреби кожного монастиря і його прибутки.

13. А щоб єпископи не нарікали, наче вони зазнають збитків через постачання вчителя або вчителів, їм пропонується не тримати зайвих служників, не зводити непотрібних будов (окрім будов прибуткових, наприклад, млини й ін.), а також не робити собі священного одягу і свого вбрання понад належну для своєї честі й гідності потребу.

Але для кращого всім урядування нехай книги з єпископських прибутків будуть у Духовному Колегіумі. Все інше щодо вчителів і навчання буде [викладено] нижче у відповідному місці.

14. Нехай би кожен єпископ знав міру своєї честі й не високо про неї мислив; і хоча справа й велика, але жодної значної честі за неї, либонь, у Письмі не віддано! Апостол, спростовуючи думку коринтян, каже про своїх чванливих пастирів, що весь подвиг і користь їхньої праці залежить від самого Бога, який діє в людських серцях: [Я, каже, посадив, Аполлос поливав, Бог же зростив. 1 Кор.3]. І тому людині за вирощування не залишається жодної хвати [тому ані той, хто садить, ані хто поливає, є щось, але Бог, що родить. 1 Кор.3]. А пастирів називає там само служителями Божи-

ми і охоронцями його таємниць, аби лише в справі тій залишилися вірними. Адже зовнішньою справою пастирською є лише проповідувати, наставляти, забороняти своєчасно і повсякчас, а також обряди Св. Таїн відправляти. Справа ж внутрішня, навертання сердець до каяття і оновлення життя, належить єдиному Богові, що через слово і тайнодіяння пастирів, наче якимсь знаряддям, в невидимий спосіб діє своєю благодаттю.

15. Усе це для того пропонується, аби приборкати надто вже люту єпископську славу, щоб єпископів (допоки вони здорові) не водили під руки і щоб підпорядкована їм братія не кланялася їм до землі; ці підлесники зі своєї волі і нахабно стеляться на землю, ще й лукаво, аби виклопотати не гідний себе ступінь і щоб у такий спосіб приховати своє шаленство й злодійство. Воістину, справа пастирська (аби вона робилася), хоча й зовнішня, проте не мала, як посольство Боже; і заповідає Бог, щоб пресвітери, які добре пильнують справи, «нехай будуть наділені подвійною честю, а надто ті, хто працює у слові й науці» (1 Тим.5). Одначе честь ця потрібна поміркована, а зайвої, мало не рівної царській, нехай не буде; і поміркованої не слід самим пастирям шукати і вимагати від підлеглих, але вдовольнятися такою, що дається без примусу.

16. Звідси впливає й те, що єпископ не повинен бути зухвалим і неврівноваженим, але довготерпеливим і розсудливим у використанні своєї сполучної влади, тобто у відлученні і анатемі: бо владу дав нам Господь на збудування, а не на зруйнування, каже Апостол [2 Кор.10], і намір того ж учителя народів був віддати коринтянина вочевидь грішника сатані на погибель тіла, щоб дух спасся [1 Кор.5]. А щоби ця влада правильно застосовувалась, треба враховувати дві [обставини]:

По-перше, яка провина заслуговує на таке покарання.

По-друге, як чинити єпископові щодо цього покарання.

Провину можна визначити з допомогою такого розмірковування: якщо хтось відверто ганьбить ім'я Боже або Св. Письмо чи Церкву, або є неприхованим грішником, що не лише не соромиться справи своєї, ба навіть більше, хизується тим [що робить], чи без достатньої підстави більше року не приймає каяття і святої Євхаристії, або щось інше творить з явною Закону Божого лайкою і наругою, такий, якщо він за повторного покарання залишається впертим і зухвалим, гідний бути засудженим цією карою. Адже він не просто за гріх підлягає анатемі, але й за неприховану й зухвалу зневагу до Божого суду і церковної влади, що становить велику спокусу для слабких братів і випускає від себе сморід безбожності.

Послідовність же або рух цієї справи буде правильним такий:

Насамперед єпископ пошле до такого грішника його духовника виказати йому наодинці лагідно із напучуванням його провини, аби той припинив чинити свою справу. А позаяк очевидним і зухвалим гріхом спокусив церкву, то духовний почне його вмовляти, щоби у ближчий святковий день він отцю духовному здійснив покавання, прийняв би епітимію і при народі причастився б святої Євхаристії, щоб зміна його стала явною, спокуса зникла і щоб до свого блювотиння він не повертався. І коли, почувши це, винуватець підкориться і вчинить те, що йому наказують, то єпископові, котрий здобув брата свого, більше робити нічого.

Якщо ж ця місія виявиться марною, тоді єпископ, перечекавши якийсь час чесно, прикличе його до себе з проханням і те ж саме напучування повторить йому таємно, лише в присутності того єдиного духовного, котрий до нього заходив. І коли цей послухає, то здобуто брата.

Якщо ж покликаний до єпископа не піде, то він того ж таки духовного разом з деякими іншими чесними особами духовними й мирськими і в першу чергу з приятелями винуватця, пошле до нього

з такими ж умовляннями, як і раніше. І тут, у разі той погодиться, і після напучування здійснить [те, що потрібно], справу завершено. Якщо ж і після цього він залишиться непохитним і гордим, можна знову поновити таку ж місію. Коли з'ясується, що все це було марним, тоді єпископ накаже протодияконові у святковий день повідомити народ такими чи подібними до них словами:

Відома вам людина (ім'ярек) ось таким явним чиненням гріха спокушає церкву, є гордієм гніву Божого, і напучення пастирське, неодноразово їй повторене, з лайкою відкинула. Через те ваш пастир (ім'ярек) благає по-батьківському про вашу любов, нехай усі помоляться про неї благоутробному Богові, нехай пом'якшить його жорстокосердя і нехай сотворить у ньому чисте серце й наверне його до каяття. Ті ж, котрі найближче з ним спілкуються, умовляйте його й благайте, кожен поодиноці і разом з іншими з усіляким завзяттям, аби він покався. І доведіть до його відома, що коли не виправиться і перебуватиме у своїй гордоті до такого часу (час буде визначено відповідно до рішення), то підпаде під вигнання із церкви.

І якщо вже й після цього злочинець залишиться непохитним і впертим, то єпископ і тоді не вдається до анатеми, але спочатку про все те, що відбувалося, напише до Духовного Колегіуму. А здобувши від Колегіуму письмовий дозвіл, вочевидь накладе на грішника анатему, уклавши таку чи подібну формулку або зразок і наказавши протодияконові у церкві при народі прочитати: Позаяк відома нам людина (ім'ярек) ось таким своїм явним порушенням закону Божого спокусив Церкву і неодноразове Пастирське напучування, що вело до каяття, зневажив, то далі буде і вигнання його із Церкви. Позаяк же він не кається, знищивши внесене у вуха народові, досі перебуває у своїй жорстокосердності, не подаючи надії на своє виправлення, пастир наш згідно із заповіддю Христовою, даною йому від того ж Господа владою, виганяє його із спільноти Християнської і як непотрібного члена відтинає від тіла Церкви Христової, усім правовірним повідомляючи про нього, що він непричетний до дарів Божих, придбаних нам кров'ю Спасителя і Господа нашого

Ісуса Христа, допоки справді щиросердечно не покається. І тому забороненим і неблагословенним є для нього вхід до Церкви, оскільки він не може бути більше учасником святого й страшного Таїнства Євхаристії та інших таїнств святих і треб церковних як у церкві, так і в своєму домі і в будь-якому іншому місці. І якби він увійшов до церкви таємно або ж і явно, але силою, то підлягає більшому осудові і набагато тривалішому, бо підступно й силоміць наважиться причаститися Святих Таїнств: священники ж нехай всіляко забороняють йому вхід до церкви; а коли не можуть заборонити йому через його силу, то, крім Літургії, нехай припиняють будь-яку церковну службу, доки він не вийде. Нехай також і священники під загрозою позбавлення свого сану не ходять до нього з молитвою, благословінням і святими таїнствами.

Нехай же буде всім відомо, що він (ім'ярек) лише сам одноосібно підлягає цій анатемі, але ні дружина, ні діти, ані інші його домашні [хіба б вони захотіли наслідувати його безумство, і за це накладене на нього прокляття насмілилися б зухвало й неприховано докоряти Церкві Божій].

Цей або інший зразок анатемі, що його буде встановлено згідно з рішенням Колегіуму, по прочитанні нехай буде прикріплено на церковних дверях єдиної Престольної або й усіх церков тієї єпархії відповідно до рішення Колегіуму.

Згодом, якщо вигнаний прийде до тям і захоче покаятися, то він повинен буде сам або, якщо сам не зможе, то через інших чесних осіб донести своє каяття усілякою покорою публічно в церкві єпископові і просити відпущення з визнанням свого гріха і гордої зарозумілості. І тоді єпископ запропонує йому питання, чи істинно і заради прощення гріхів, боячись гніву Божого і просячи Божого милосердя, кається, і чи вірує, що влада Пастирська, що відпускає гріхи, є не суєтною, але сильною, дійсною і страшною, і чи обіцяє, що надалі буде слухняним сином Церкви і не зневажатиме Пастирської влади. І залежно від його відповідей, перед усім народом ви-

мовлених, накаже йому єпископ покладати надію лише на Боже милосердя, що за смерть Спасителеву твориться грішникові при його каятті, і прочитає над ним відпущення. Також настановивши його стосовно виправлення життя, [таке повчання можна скласти згодом] вкаже йому певний визначений святковий день, коли він повинен по сповіданні перед духовним отцем прийти до причастя святої Євхаристії.

А якщо відлучений не покався, ще й почне ганити анатему Церковну, або й робити капості єпископові чи іншому причетові, тоді єпископ пошле про те супліку до Духовного Колегіуму, а Колегіум, дошукавшись істини, буде наполегливо просити суду і відповідної мирської влади або й у самої Царської Величності.

Це лишень категорично накаже єпископам Колегіум, аби вони як анатему, так і відпущення не робили задля своєї вигоди чи якогось іншого власного інтересу, і в такій важливій справі шукали б не щось своє, але щось Господове Ісусове.

Такий у справі цій вчинок є правильним, Слову Божому суголосним і підозрі не підлягає.

Одначе мова йшла про анатему, яка є прокляттям, карою, смертю подібною. Бо анатемою людина відтинається від мисленого тіла Христового, тобто від Церкви, і до того ж, відчужена від спадщини всіх благ, набутих через смерть Спасителя, перестає бути християнином. Це ж бо зрозуміло зі слів Божих [будеш ти як поганин і митар] і (треба такого віддати сатані?) й інше тим подібне.

Є в Церкві святій і менше покарання. Називається воно відлучення, або заборона. Воно буває тоді, коли Церква явно не накладає на грішника анатему і не виганяє його із стада Христового, а лише упокорює його відлученням від спілкування з правовірними у спільних молитвах, не дозволяє входити до Божих храмів і впродовж певного часу забороняє йому причастя Святих Таїн. Коротко кажучи,

через анатему людина уподібнюється до вбитої, а з відлученням або заборонаю виглядає наче арештована.

Приклади цих обох, великої і малої кари, подають Церковні Собори, де єретикам виголошується анатема, а порушники Соборних правил караються відлученням.

Провина, що заслуговує меншого покарання, тобто відлучення, є якимось великим і явним гріхом, але не найбільшим чиненням гріха, про яке вже вище йшлося. Приміром, коли хтось відверто сваволить, надовго ухиляється від церковного співу, відверто образивши чи зганьбивши чесну особу, не просить вибачення. Таких єпископ після того, як він сам особисто або через духівника наставить на обов'язкове каяття, а вони не захочуть його здійснити, не демонструючи при цьому великої гордості й зухвальства, може привести до покори відлученням без великих попередніх оголошень через протодіякона, лише написавши на малій хартинці про провину злочинця і його відлучення.

І в такій справі єпископ не повинен звертатися за дозволом у Духовний Колегіум, але вільний у своїх діях і має повноваження це робити, лишень робив би це неупереджено, а з пильністю провівши слідство. Якщо ж він відлучить когось невинного, а той шукатиме на нього суду в Колегіумі, то, згідно з рішенням Духовного Колегіуму, єпископа буде покарано.

17. Вище, у пункті 8-му, зазначалося, що єпископи мають наглядати за тим, щоб у їхніх єпархіях пресвітери, ченці й інші дотримувалися належних їм заповідей і щоб вони мали для цього духовних фіскалів. Однак і цього не досить: бо і фіскали, товаришуючи з своїм благодійником або беручи винагороду, багато приховують. Через це єпископові треба один раз на рік або на два роки обійти і відвідати свою єпархію; на це, крім багатьох інших, є великий приклад Павла Апостола, що постає в Діяннях, гл.14, вірш 21, 22; і в Діяннях, гл.15, вірш 36; До Римлян, 1, вірш 11, 12 — 1; До Коринтян, гл.4, вірш 12

— 1; До Солунян, гл.3, вірш 10. Для того, щоб краще [організувати] це відвідування, необхідні такі регули:

1. Літній час видається зручнішим для відвідування, ніж зимовий. Це тому, що і сам єпископ, і відвідувані ним церкви на харчування і на інші потреби влітку не так багато витрачають, як взимі. Не потрібно сіна, мало треба дров; хліб, риба, кінський корм дешевші; і єпископ може недалеко від міста на полі у наметі перебути якийсь час, не обтяжуючи священства або громадян квартирою, надто там, де місто убоге.

2. По своєму приїзді, зібравши на другий або третій день міських та сільських пресвітерів, єпископ відправить священну Літургію, а після Літургії з усіма священниками відспіває молебень за здоров'я і перемогу Державнійшого Монарха, за направлення і добробут церков, за навернення розкольників, за помірну температуру повітря, за ярилоту земних плодів та інше; буде укладено і власний канон, що містить всілякі потреби.

3. Тоді ж, по завершенні всього співу, скаже повчальне слово до священства й народу про істинне каяття і обов'язки всякого і насамперед святенницького чину; до цього ж додасть напучування, щоб йому розповіли, хто які має духовні потреби і сумнівні втрати сумління, а також і про те, що де видається у церковному причеті не виправленим і т. ін. А позаяк не кожен єпископ може укласти слово правильно і дохідливо, то таке слово випадає створити в Духовному Колегіумі, щоб його єпископи прочитували у відвідуваних ними церквах.

4. Може єпископ і потай опитати менших церковників або ще когось іншого, котрого буде йому до вподоби, як живуть пресвітери і диякони; і хоча не кожне повідомлення слід відразу брати на віру, проте з'явиться вже краща підстава для розгляду і виправлення.

5. Допоки єпископ не улагодить справи, про які йому доповіли, він і сам до себе не покличе гостей, і покликаний до інших не піде, аби

не спокусивсь трактаментам або в кожному разі не викликав до себе підозру, що він судить упереджено, відповідно до своїх уподобань.

6. Якщо справа виявиться такою, що потребуватиме тривалого часу у зв'язку з неприсутністю свідоцтв або через якусь іншу перешкоду, то, занотувавши цю справу, відкладе її для розв'язання у себе вдома. І це для того, щоб він недовго гостював на одному місці і щоб йому стало часу для відвідання усієї єпархії.

7. Якщо єпископ захоче покликати до себе гостей, то нехай би те все частування здійснював за свій кошт, а не накладав би побори на священство чи монастирі; і не може виправдовуватися своєю бідністю. Адже не за обов'язком, а згідно зі своєю вільною волею буде кликати або запрошувати гостей.

8. Є певні справи і вчинки як священства, так і людей з парафії, які, хоча й відомі народіві, можуть приховуватися від єпископа. І про такі [належить] таємно і вміло довідуватися. Не можна приховати і те, читає чи не читає священник у святкові дні повчальні книжечки, про які вище мовилося; і якщо котрийсь через лінощі не читає, того він у присутності інших священників покарає згідно з рішенням.

9. Спитає ж єпископ священство й інших людей, чи не творяться де марновірства? Чи немає крикливиць? Чи не показує хто задля злочинної наживи фальшивих чудес при іконах, криницях, джерелах і тим подібного? І таку марноту заборонить під загрозою прокляття тих, хто вперто чинить опір.

10. Про правління і поведінку прилеглих (там, де вони є) монастирів більше можна довідатися по містах і селах у священства й мирян, ніж дізнатися про це ж у самих монастирях.

11. А щоб єпископ не забув, за чим має стежити у відвідуваних ним церквах і монастирях, він повинен мати з собою список чернечих і святенницьких обов'язків, які тут нижче зазначено.

12. Єпископ повинен добре наказати своїм служителям, аби у відвідуваних містах і монастирях поводити себе благопристойно й твердо, і не творили б спокусу, надто не вимагали б у ченців і в попів їжі й напоїв, а також зайвого корму для коней. Тим більше не наважилися б грабувати під страхом жорстокого покарання. Адже Архирейські слуги зазвичай бувають зажерливими скотами, і де бачать владу свого владики, туди з великим зухвальством і безсоромністю, як татари, кидаються на грабунок.

13. Нехай буде відомо кожному єпископові, якого б він не був сану, простий єпископ, чи архієпископ, або митрополит, що він Духовному Колегіуму як верховній владі підлеглий, повинен підкорятись його указам, підлягати судові і вдовольнятись його рішеннями. І тому, якщо хтось й має щось проти брата свого іншого єпископа, зазнавши від нього образи, не випадає йому самому мститися ні наклепами, ні розповідями, хоч би й правдивими, про його гріхи, ні вдаватися до повчань наділених владою якихось духовних або світських осіб; тим паче нехай не наважується на свого ненависника єпископа накласти анатему, але про кривди свої доповість Духовному Колегіумові і там просить для себе суду.

14. З цього випливає також те, що будь-якому архимандритові, ігуменові, настоятелеві, парафіяльному священникові, а також дияконам і іншим причетникам дозволено й вільно просити у Духовного Колегіуму суду на свого єпископа, якщо він когось дуже скривдить. Так само, якщо хтось не вдовольняється судом свого єпископа, вільно йому чинити провокацію, тобто переносити справу до суду Духовного Колегіуму, і єпископ таким на себе суплікаторам і позивачам повинен давати цю свободу і не стримувати їх, не вдаватися до погроз, ні по їхньому відбутті до Духовного Колегіуму не печатати чи грабувати їхні оселі.

Одначе, аби це багатьом не стало приводом для зухвальства і втрати страху перед своїми пастирями, Духовний Колегіум встановить немале покарання для тих, які брехливими скаргами нава-

жилися б турбувати своїх пастирів або безпідставно вчинили б провокацію (позивались би) від єпископського суду до суду Духовного Колегіуму.

15. Нарешті, кожен єпископ повинен буде двічі на рік (або як вирішить щодо цього Колегіум) присилати до Колегіуму рапорти, тобто повідомлення про стан і поведінку своєї єпархії, чи все добре, чи є якісь негаразди, що він їх не може усунути і чому не може. А хоч би й все було гаразд, то й тоді єпископ має повідомити до Колегіуму, що, слава Богу, все добре. Але якщо б повідомив, що все гаразд, а по ретельному огляді здалося б, що в його єпархії діється щось марновірне або ж і вочевидь богопротивне, а єпископ, знаючи це, приховав і не доповів Колегіумові, то Колегіум покличе до суду його самого і по достатньому викритті покарає такою карою, яку йому буде призначено.

***Навчальні заклади і в них учителі й учні,
а також церковні проповідники***

Відомо всьому світові, яким недосконалим і слабким було російське військо, коли воно не мало правильного вишколу, і як незрівнянно примножилася його сила і понад сподівання стала великою і страшною, коли Державнійший наш Монарх, Його Царська Величність Петро Перший навчив його добрим регулам. Те ж саме стосується й архітектури, медицини, політичного правління та й усіх інших справ.

І найбільше це стосується управління Церквою, адже коли немає світла вчення, не може бути у церкві доброго поведження і не може не бути безладу і багатьох сміху гідних забобонів, а ще й розбрату і найшаленіших ересей.

Багато хто зле говорить, що навчання є причиною ересей. Бо, крім давніх еретиків, Валентинів, Маніхеїв, Катарів, Євхитів, Донатистів і інших, які від гордого глупства, а не від ученості шаленіли

і чий дурості описують Іринеї, Єпифаній, Августин, Теодорит та інші, наші ж російські розкольників хіба не від грубості й невігластва так жорстоко оскаженіли? Хоча й серед учених людей трапляються єресіархи, якими були Арій, Несторій і деякі інші. Однак єресь у них народилася не від науки, а від недосконалого розуміння священних текстів; зросла ж вона й зміцніла від люті й гордості, що не дозволила їм змінити безглузду їхню думку всупереч своєму сумлінню вже й по пізнанню істини; і хоча завдяки своїй ученості вони були спроможні створювати софізми, себто підступні докази своїх мудрувань, проте той, хто це зло приписував просто вченості, той мусив би стверджувати, що коли й лікар обпоїть когось отрутою, то винувата в цьому медична наука; і коли навчений солдат хитро й нищівно розбиває [ворога], то винуватцем того також є наука військова. І якщо ми заглянемо в історію наче через зорові труби на проминулі віки, то побачимо все гірше радше в темних, ніж осяяних ученням часах. Не були єпископи до 400 року такими пихатими, якими вони стали згодом, надто Константинопольський і Римський. Бо тоді була наука, а потім підупала. І якби навчання шкодило церкві або державі, то найвидатніші християни самі не вчилися би та й іншим учитися забороняли: ми ж бачимо, що всі давні наші Вчителі вивчали не лише Священне Письмо, а й зовнішню філософію, і крім багато іншого найславніші церковні діячі обстоюють і зовнішнє вчення, а саме: Василій Великий у своєму слові до юнаків, що перебувають на навчанні, Златоустий у книгах про чернецтво, Григорій Богослов у своїх словах на Юліана апостата. Багато можна було б говорити, якби спеціально лише про це була мова.

Добра ж і ґрунтовна освіта дає всіляку користь як батьківщині, так і церкві як корінь, сім'я і основа. Але за тим належить пильно стежити, щоби наука була доброю і ґрунтовною.

Адже є наука, яка негідна навіть тої назви. Проте люди, хоча й розумні, але у цьому не обізнані, вважають її справжнім навчанням. Зазвичай багато хто питає: в яких школах той чи той був? І коли почують, що він вчив риторику, філософію, богослов'я, то за одні лише

ці назви високо цінують людину, в чому часто помиляються. Бо й у добрих учителів не всі добре вчаться, то через нетямущість, то з причини своїх лінощів, тим більше, коли й учитель виявиться у справі своїй мало або й зовсім не вмілий.

Треба знати, що від 500 до 1400 року, тобто впродовж 900 років, у всій Європі майже вся наука була недосконалою і в великому занепаді, так що і в найкращих тогочасних авторів спостерігаємо надзвичайну гостроту розуму, однак не бачимо [його] світла. Після 1400 року почали з'являтися надзвичайно цікаві і до того ж дуже досвідчені вчителі і поступово чимало академій набули достатньо великої і, мабуть, ще більшої, ніж за тих давніх Августових часів, сили. Водночас було й багато навчальних закладів, що залишилися, як і раніше, в болоті, так що риторики, філософії й інші науки викладаються в них тільки за назвою, а не за суттю. На це є різні причини, які тут задля стислості викладу не згадуються. Люди, що долучилися до такої, так би мовити, уявної і примарної науки, бувають дурнішими від невчених. Бо хоча й дуже темні, вважають себе досконалими і, гадаючи, що пізнали усе, що можна знати, не хочуть і не думають читати книги і більше вчитися, тоді як людина, що просвітілася справжньою наукою, навпаки, не лише не відчуває ситості у своєму пізнанні, а й ніколи не перестає вчитися, хоч би й пережила Матусалевого віку.

Це дуже прикро, але згадувані неглибокі мудреці не лише не корисні, а й вельми шкідливі і для товариства, й для вітчизни, й для церкви; перед владою вони виявляють надмірну покору, проте лукаво, щоб у такий спосіб украсти її милість і пролізти до значної посади; рівних собі людей ненавидять, і якщо когось хвалять за навчання, того всіляко намагаються зганьбити; обмовити перед народом і владою і перейнявшись високими надіями, схильні до заколотів; коли беруться до богослов'я, не можуть не впадати у ересь; через своє невігластво легко обмовляються. А від висловленої своєї думки відступити аж ніяк не хочуть, аби не показати, що не все знають. Тимчасом як серед мудрих мужів утвердилося прислів'я: мудра людина вміє поступитися думкою.

Коли ж Царська Величність побажає заснувати Академію, добре було б запропонувати, щоби Духовний Колегіум вирішував, яких попервах призначити вчителів, який показати їм метод навчання, аби царські кошти марно не пропали і замість сподіваної користі не вийшла б сміху варта марнота.

А щоб з цим ретельно й уміло впоратися, бажано дотримуватися таких регул:

1. Не треба спочатку [брати] багатьох учителів: на перший рік достатньо одного або двох, котрі навчали б граматиці, тобто правильного знання латинської чи грецької або двох мов.

2. На другий рік, на третій і інші, переходячи до більшого обсягу навчання, та й з першим не зволікаючи для нових учнів, і більша кількість учителів знадобиться.

3. Того, хто хоче бути у школі вчителем, всіляко випробовувати, який він є у своїй справі. Наприклад: прагнучи взнати, чи вправний він у латинській мові, наказати йому російське речення перекласти на латину, а також латинський вислів якогось славного в тій мові автора перекласти на російську і доручити досвідченому [у цій справі] оглянути і дати оцінку його перекладам, і негайно з'ясується, досконалыми є його знання, посередніми, чи й нижчі від цього, або зовсім ніякі. Відповідні випробування є і для інших наук. Їх можна буде спеціально описати.

4. А хоч би хтось і здався невмілим у потрібній науці, проте виявив би гострий розум, що свідчило б, що він не осягнув тих [знань] через лінощі або з вини поганого вчителя, то такому, якщо хоче бути вчителем, наказати півроку або рік самому вчитися у майстерних у цій справі авторів. Робити ж це лише за браком людей: краще ж на таких не покладати надій.

5. Призначеним і добрим учителям наказати, щоб вони своїм учням спочатку пояснили коротко, але зрозуміло, якою є сила

справжньої науки, граматики, наприклад, риторики, логіки та ін. І чого ми хочемо досягти з допомогою цієї чи тієї науки, аби учні бачили берег, до якого плывуть, запалилися б кращим прагненням і пізнавали б свій повсякденний здобуток і недоліки.

6. Вибрати найвидатніших у кожній науці авторів, що затверджені в славних Академіях, а саме в Парижі повелінням Короля Людовіка Чотирнадцятого, і коротко, але досконало викладену латинську граматику, щоб можна було сподіватися з її допомогою за один рік досконало навчити цієї мови кмітливому учня, тимчасом як у нас за п'ять і за шість років її мало хто осягає. Це відомо з того, що студент, який закінчив курс філософії чи богословія, не може перекласти й середнього латинського стилю. Вибравши ж, як зазначається, кращих авторів граматики, риторики і інших наук, наказати, щоби у школах вчили, керуючись ними, а не іншими.

7. У богословії, властиво, наказати, щоб учили головним догматам віри нашої. Читав би вчитель богословія Св. Письмо і вчився б правил, як пізнати його просту правдиву силу і зміст. І всі догмати підтверджував би свідченням Писань. А щоб дати раду у цій справі, читав би ретельно книги Святих отців та таких Отців, котрі сумлінно писали про догмати, спонукувані посталим розбратом у церкві і потребою боротьби з ворожими ересями. Адже давні Вчителі властиво про догмати, той — про цей, а той — про інший, писали. Приміром. Григорій Назіанзин у п'яти своїх словах Богословських — про таїнство Трійці, і Августин — у книгах про Трійцю і про Божество Сина Божого. Крім них — Атанасій Великий — у п'яти книгах на аріан. Про Божество Святого Духа — Василій Великий у п'яти книгах на Євномія. Про іпостась Христову — Кирил Александрійський на Несторія. Про подвійну природу в Христі достатньо одного послання Леона Папи Римського до Флавіана Царгородського Патріарха.

Про первородний гріх і про благодать Божу — Августин у багатьох книгах до Пелагіан та ін. Для цього дуже корисними є діяння і оповідання Вселенських і Помісних соборів. І у таких учителів, ко-

трі вивчають Св. Письмо, не марним буде навчання богословське. І хоча вчитель богословія й може шукати допомоги у новітніх іновірних учителів, проте не повинен вчитися в них і покладатися на їхні пояснення, а лише ті настанови їхні приймати, в яких вони спираються на докази Св. Письма і давніх учителів. Це стосується насамперед догматів, щодо яких іновірці з нами згідні, однак докази їх легко не слід сприймати на віру, а пересвідчитись, чи є такий вислів у Письмі або в книжках Отців і чи те має значення, якого вони йому надають. Бо це панство чимало бреше, посилаючись на те, чого немає. Не раз і спотворюють істинне слово. Було, наприклад, слово Господнє мовлено лише до Петра: «Я ж молився за тебе, щоб не зменшилася віра твоя»², але [йшлося] про Петра персонально, про саму особу Петра. Латини ж пов'язують це із своїм Папою, роблячи з цього висновок, що Папа, якби й хотів, не може погрішити у вірі. Отже, вчитель богословія повинен навчати, покладаючись на своє знання, а не ідучи за чужим витлумаченням, а іноді, вибравши зручний час, показати в книгах [відповідні вислови] своїм учням, аби й вони пересвідчилися і не сумнівалися у тому, правду каже чи бреше їхній учитель.

8. Принагідно, згадується, що при школах треба мати достатньо великі бібліотеки. Бо без бібліотеки Академія все одно, що без душі. А досить пристойну бібліотеку можна придбати за дві тисячі рублів.

Для вчителів бібліотека в усі дні й години має бути відкрита для користування, лише щоб книги по келіях не розбирали, а читали їх у самому бібліотечному приміщенні; учням же й іншим бажаючим відчиняти бібліотеку у відведені дні й години.

І ті, котрі знають мову, ходили б до бібліотеки, в певні відведені години і дні з обов'язку, а в інші — за бажанням і в призначений час. Кожного з них вчитель питав би, якого автора він читає, що прочитав і що записав. А якщо б учень чогось не зрозумів, то вчитель пояснив би йому. Це дуже корисно і скоро робить людину наче іншою навіть тоді, коли б раніше вона дотримувалася грубих звичаїв.

² Лк. 22, 32.

9. Щодо шкільних наук, то видається вельми сприятливим для їхнього процвітання, коли б певні дві або й три науки могли викладатись одночасно і як одна справа. Наприклад, учитель, навчаючи граматичі, може одночасно вчити географії та історії. Адже з граматичних регул треба вправлятися, робити екзерциції, тобто вчитися перекладати з своєї мови на ту, якої я вчуся, і навпаки, з тієї мови на свою; тому можна дати завдання учням перекладати частково географію чи історію — зовнішню або церковну, чи по черзі обидві ці науки.

Адже читати історію, не знаючи географії, — це наче ходити по вулицях із зав'язаними очима; тому дається розумна порада: рік, призначений для [вивчення] граматичи, поділити на дві частини. І першу половину року вчити граматичу з географією, визначивши на тижні особливий день, коли вчитель показуватиме на мапі циркули (зони), планісферія й універсальну ситуацію світу. А ще краще було б робити це на глобусі і так учити студентів, аби вони могли показати пальцем, коли хтось питає їх, де Азія, де Африка, де Європа і по який бік під ними лежить Америка. Також, зокрема, й про держави: де Єгипет, де Хина³, де Португалія та ін. На другу половину року в екзерциції давати перекладати універсальну історію, але коротку: аби лише автор відзначався гарною латинською мовою, як-от Юстин Історик; згодом можна буде й інших підібрати.

І це вельми корисно. Адже в учнів з'явиться неабиякий запал до науки, коли невеселе вивчення мови урізноманітниться таким цікавим пізнанням світу і справ, що в ньому відбуваються. Незабаром вони позбудуться грубості і ще при березі либонь шкільному здобудуть чимало дорогих товарів.

10. Добрим видається такий спосіб навчання:

1. Граматика разом з географією і історією.

³ Китай.

2. Арифметика і геометрія.

3. Логіка або діалектика і лише ця наука має подвійну назву.

4. Риторика разом або окремо з наукою складання віршів.

5. Фізика з додатком короткої метафізики.

6. Стисло викладена політика Пуфендорфова, якщо вона вважається потрібною; може також поєднуватися з діалектикою.

7. Богословіє.

На перші шість відводиться по року, на богословіє — два роки. І хоча кожна наука (крім діалектичної і граматичної) велика за обсягом, проте в школах їх треба викладати скорочено і лише основні частини. Згодом кожен, хто здобув досить добре скерування, завдяки тривалому читанню і через практику удосконалився сам. Грецька мова і єврейська (якщо будуть вчителі) знайдуть собі серед інших наук відповідний час.

11. Пильнувати, щоб ректор і префект були людьми сумлінними, чиї вміння навчити і праця вже відомі. І накаже їм Духовний Колегіум, аби були ретельними у своїй справі, і застереже, що якщо неповажно піде навчання і неуспішно, то самі вони підпадуть під суд Духовного Колегіуму. І тому вони повинні наглядати, чи завжди вчителі ходять до школи, чи так учать, як належить. І повинні ректор з префектом впродовж тижня відвідати дві школи, а іншого тижня дві інші і так решту довкола. А коли прийдуть до школи, учитель навчатиме при них, а вони слухатимуть хоч впродовж півгодини і питаннями перевірятимуть учнів, чи знають вони те, що вже мали б знати.

12. Якщо ж хтось із учителів здасться невідповідним Академічному Статуту і не прислухається до ректорського напучування, про такого ректор повідомить до Духовного Колегіуму і згідно

з порядком його буде відправлено у відставку або покарано відповідно до рішення.

13. Можна й фіскалів призначити, котрі б наглядали, чи все доладно в Академії.

14. Стосовно учнів таке рішення: усі протопопи, і багаті, і бідні, та й інші священники повинні присилати своїх дітей в Академію. Те саме можна наказати і міським кращим приказним людям: а щодо дворян — якою буде власна воля Царської Величності.

15. Ті ж учні, що відвідують заняття, аби були при Академії до закінчення усього навчання і щоб ректор їх із школи не випускав без відома Духовного Колегіуму. А якщо б ректор, префект або хтось інший відпустив учня потай, за дану мзду, то такому злочинцеві призначити жорстоке покарання.

16. Нехай усім і всюди буде відомо, що людину, навчену в Академії і Академією визнану, в духовному сані або громадянських почестях, не може випередити невчений, [під загрозою обкладання] великим штрафом влади, що вчинила би інакше.

17. Перевірити пам'ять і гостроту розуму новоприбулого учня, і якщо справить враження надто тупого, в Академію не приймати, бо роки втратить, а нічого не навчиться. Ба більше, складе про себе думку, що він мудрий, і немає гірших від таких пройдисвітів. А щоб котрий не вдав із себе тупого, прагнучи, аби його відпустили додому, як-от деякі зображають тілесну недугу, щоб уникнути солдатчини, відвести цілий рік на випробування його розуму. Досвідчений учитель може вигадати такі способи випробування, яких він не зуміє втямити і перехитрувати.

18. Якщо ж трапиться дитина нездоланно злостива, люта, схильна до бійки, наклепник, непокірний і впродовж року його не вдасться вгамувати ні вмовляннями, ні жорстокими покараннями,

то хоч би й мав гострий розум, вислати його з Академії, аби не дати меча скаженому.

19. Бажано, щоб Академія знаходилася не в місті, а на віддалі, у затишному куточку, де не чути людського гамору, немає частих okazій, що зазвичай перешкоджають навчанню і, перебуваючи перед очима, відволікають думки юнаків, не дозволяючи їм докладатися до науки.

20. Не треба Академії тішитися тим, що в неї багато учнів, ні тим хвалитися: це ж бо вельми суєтно. Але споглядати з великою надією на користь, як багато є наділених гострим розумом і добрих учнів, і дбати про те, щоб такими ж довести їх кінця.

21. І це зовсім непотрібно, навіть даремно, щоб усіх студентів, які лише прийдуть, приймати на поденні гроші Царські. Чимало ж бо приходять не для навчання, а деякі ще й від природи нездібні, лише для платні, спонукані злидінними нестатками. Інші ж і здібні, але живуть при Академії, скільки хочуть, і ідуть, коли й куди побажають. Який же з того пожиток? Лишень марні збитки.

Приймати б студентів з огляду на гостроту розуму, і вони б давали письмове зобов'язання стосовно себе, що до завершення навчання залишаться в Академії і заплатять великий штраф, якщо не виконають свою обітницю без крайньої потреби. І тоді по закінченні школи їх можна буде презентувати Царській Величності і за Його Величності указом призначати до різних справ.

22. Але що найбільше і, мабуть, єдино потрібно й корисно, щоби при Академії або спочатку й без Академії, була семінарія для навчання і виховання дітей, яких чимало створено в інших країнах. Певний її проект тут подається.

1. Побудувати дім на зразок монастиря, якого простір, житло й всілякі для харчування, одягу й інших потреб запаси відповідали б кількості дітей [яку буде визначено з волі Царської Величності]

ті] п'ятдесят, сімдесят або й більше, а також і потрібних управителів і служителів.

2. У тому будинку мають жити діти та й старшого віку юнаки по вісім або по дев'ять чоловік в одній хаті. Однак за такого розміщення: старші — в одній, середні — в другій, а малі — у третій хаті.

3. Кожному визначити місце біля стіни замість власної контори, де стоїть його складне ліжечко (аби вдень лігвища не було видно), також книжкова шафа, інші речі і стільчик для сидіння.

4. У кожній хаті (скільки їх буде) має бути префект або наглядач, людина хоч і невчена, однак чесного життя; аби лишень не вельми лютий і не меланхолік, віком від 30 до 50 років. Завдання ж у нього таке: наглядати, аби між семінаристами (так називаються вихованці у цьому домі) не було сварок, бійки, лихослів'я і всілякого іншого бешкетування і щоб у певні години кожен робив те, що належить; і кожен семінарист без його благословіння із своєї хати не виходив би і то з повідомленням причини, куди й навіщо йде.

5. У тому ж будинку випадає бути хоч би трьом ученим людям — ченцям або мирським, з яких один буде ректором, усього дому управителем, а двоє — екзаменатори, тобто ті, що перевіряють знання, як хто вчиться, недбало чи сумлінно.

6. В кожній хаті префект має владу карати своїх підопічних за провини: але малих — різкою, середніх і старших — загрозливим словом, а про тих, що не виправляються, доповідати ректорові.

7. Так само за лінощі у навчанні з малими, середніми і старшими чинитимуть екзаменатори і доноситимуть ректорові.

8. Ректор, як верховна над усіма влада, на свій розсуд може карати кожного: і якщо хтось не надаватиметься до виправлення, то не відпускати його з семінарії без відома Духовного Колегіуму.

9. Визначити час на всяку справу і відпочинок семінаристів: коли лягати спати, коли вставати, молитися, вчитися, їти до трапези, гуляти й інше. І всі би ці години позначати дзвіночком. Тоді всі семінаристи, як солдати на барабанний бій, на звук дзвіночка бралися б до справи, яку призначено на певний час.

10. Не відпускати з семінарії до міста чи будь-куди до своїх на гостину, допоки семінарист не звикне до перебування у семінарії і не відчує чималу користь від такого виховання. А саме, до трьох років по прибутті кожного до семінарії нікуди його не відпускати; а по третьому році не більше, ніж двічі на рік дозволити піти на гостину до батьків або родичів і то, якщо живуть недалеко, так щоб минуло не більше семи днів від вибуття до самого семінарського дому.

11. А коли семінарста і так буде відпущено на гостину, то відправити з ним чесну людину як інспектора або наглядача, що при ньому був би завжди і всюди і в усіх випадках, а по поверненні подавав би рапорт ректорові про те, що діялося. І якщо б той приставлений інспектор, потураючи йому, приховав щось погане, то такого ошуканця добре бити. Про це можна буде довідатися по тих змінах, що стануться з самим семінаристом, коли він, повернувшись, не виявить тих якостей і сумління, що мав раніше.

12. Коли ж родичі прийдуть до семінарії відвідати свого кривного, то тих гостей з ректорського відома завести до трапезної або до іншої спільної хати чи в сад, щоб вони там поговорили зі своїм родичем; можна скромно пригостити їх їжею і напоями у присутності ректора чи одного екзаменатора, як вони це вирішать.

13. Таке життя молодих людей видається надто суворим і подібним до перебування у полоні, але тому, хто призвичаїться так жити хоча б впродовж одного року, згодом буде дуже солодко.

Водночас для лікування нудьги корисними будуть такі регули:

14. Приймати до семінарії лише малих дітей віком від десяти до п'ятнадцяти років; вище ж від цього — лише на прохання поважних осіб, котрі б засвідчили, що хлопець жив у батьківському домі в остраху і за доброго догляду.

15. Кожного дня відвести дві години на гуляння семінаристів, а саме: по обіді й по вечері, і тоді нікому не вільно вчитися, ані книжки в руках тримати. Гуляння передбачає ігри розважні, спрямовані на рух і розвиток тіла: влітку — в саду, а взимку — у своїй же хаті. Адже це для здоров'я корисно й нудьгу відганяє. А ще краще вибирати такі, що забаву поєднують з корисним навчанням. Таким, наприклад, є плавання на брускових суднах, геометричні розміри, будування брускових фортець тощо.

16. Можна раз чи двічі на місяць, найліпше влітку, проїхатися на острови, на поле і в затишні місця, до замиських Царських маєтків і хоч раз на рік — до Санкт-Петербурга.

17. У трапезній буде читання історій: або військових, або церковних. На початку ж кожного місяця, через два або три дні нехай би були оповідання про славних у науці мужів, про церковних великих учителів, також про давніх і нинішніх філософів, астрономів, риторів, істориків тощо. Адже слухати такі оповідання і цікаво, і заохочує до наслідування цих мудрих людей.

18. Ще можна двічі на рік або й частіше влаштовувати певні дійства, диспути, комедії, риторські екзерциції. І це дуже корисно для напучування і прийняття рішення, тобто для виховання чесної відваги, що її потребує проповідь Слова Божого і справа посольська; водночас такі акції створюють цікаву різноманітність.

19. Для тих, що добре й ретельно вчаться, можна встановити і певні почесті.

20. Добре було б, щоб на великі свята застілля семінаристів супроводжувалося грою на музичних інструментах; і це зробити не важко. Бо найняти треба лише першого майстра. Навчені ним зацікавлені семінаристи змушені будуть безплатно й інших навчити собі на заміну. І ці сім названих правил упорядковують дозвілля і розваги учнів.

21. У семінарії має бути церква, аптека і лікар. А також поблизу Академії школи, куди семінаристи будуть ходити на навчання. Якщо ж у семінарії будуть і школи, і вчителі, то Академія і Семінарія об'єднуються. Для інших учнів, що не захочуть жити в семінарії, можна побудувати кілька житлових приміщень поза межами семінарії і пустити по найму студентів.

22. Для вчителів, навчання і учнів тут слід дотримуватися правил, описаних вище стосовно Академії.

23. Бідні семінаристи отримуватимуть харчування, одяг і все необхідне з ласки Царської Величності; інші, багатих людей діти, повинні будуть платити за їжу й одяг. Ціну ж буде визначено одну назавжди.

24. Коли семінарист удосконалив свій розум і досягне великих знань, він повинен у семінарській церкві у присутності іншої братії присягнути у тому, що хоче бути вірним Царській Величності і Його Спадкоємцеві і готовий до служби, до якої підходить і буде покликаний Царським указом.

25. Семінаристів, котрі завершили навчання, ректор не відпустить із семінарії, доки не повідомить Духовний Колегіум. Колегіум же буде презентувати їх Царській Величності, а потім видасть їм грамоту із засвідченням їхнього мистецтва.

26. А ті семінаристи, котрі по завершенні навчання покажуть себе здібними до справи духовної, у єпископів мають бути ближчими до того чи іншого владного сану, від інших, хоча й так само досвідчених, але не в семінарії вихованих, хіба у семінариста виявився

б якийсь великий гандж і то, щоб він не виник з наклепу: а заздрісникам і наклепникам встановити суворе покарання.

На цьому досить про семінарію. Надалі можна буде більше придумати або відшукати інформацію про кращі іноземні семінарії. А від такого виховання і навчання воістину слід сподіватися на велику користь для вітчизни.

23. Щодо проповідників Слова Божого корисними є такі правила:

1. Нехай ніхто не наважується проповідувати, якщо він не вчився у цій Академії і не визнаний Духовним Колегіумом. Але якщо хтось учився в іновірців, той має з'явитися спочатку в Духовний Колегіум, щоб там його перевірили, як він знає Св. Письмо, і щоб сказав він слово про те, про що накаже йому Колегіум. І якщо він виявиться вправним, то дати йому посвячення про те, що коли він захоче бути священиком, йому можна проповідувати.

2. Проповідували б проповідники твердо, спираючись на докази Св. Письма, про каяття, про виправлення життя, про шанобливе ставлення до влади, надто ж до найвищої влади Царської, про обов'язки кожного чину; знищували б марновірство, вкорінювали б у людські серця страх Божий, шукали б у Св. Письмі відповіді на питання, що є воля Божа, свята, жадана й досконала, і те б говорили.

3. Говорити про гріхи загалом, а не когось називати, хіба б про нього було оголошено від усієї Церкви.

Але й коли піде про якусь особу недобрий поголос якраз про той чи інший її гріх, то й тоді проповідник про цей гріх повинен мовчати на Слові. Бо якщо згадає його, навіть не згадуючи ім'я тієї особи, народ здогадається, про кого мова. І так примножиться йому печаль, що він не про своє виправлення, а радше про помсту такому проповіднику почне думати. Який же з того зиск? Якщо чийсь великий гріх із зневагою до закону Божого буде самовільно чинитися зухва-

лим грішником, то штрафувати його єпископові, а не якомусь пресвітерові, в той спосіб, про який вище говорилося стосовно єпископських справ про анатему.

4. Деякі проповідники мають звичку, якщо їх хтось прогнівить, на проповіді своїй йому мститися. І хоч не називає його імені і не знеславлює, однак так каже, що слухачі можуть здогадатися, про кого йдеться; такі проповідники — найбільші негідники і їх треба б суворо карати.

5. Не випадає вельми проповідникові, надто молодому, говорити про гріхи владно або викривально, звертаючись особисто до слухачів. Так, наприклад: не маєте страху Божого, нема у вас любові до ближнього, немилосердими є, одне одного ображаєте; радше він повинен звертатися у першій особі множини і говорити так: не маємо страху Божого, нема в нас любові до ближнього, не милосердні ми, одне одного ображаємо. Бо такий спосіб висловлювання — сумирний, позаяк і сам проповідник зараховує себе до числа грішників, як це й справді є. Багато бо всі ми грішимо. Так Павло Апостол, викриваючи вчителів, котрі, ставлячи себе високо, бажали, щоб їхні учні називали себе їхнім ім'ям. Не згадуючи їх поіменно, він наче на себе, а також на своїх друзів Петра, Аполлоса бере ту провину у першому посланні до Коринтян у розділі першому: з вас кожен говорить: я ж Павлів, а я Аполлосів, а я Кифин, а я Христів. Чи ж Христос поділився? Чи ж Павло був розп'ятий за вас? Чи в Павлове ім'я ви хрестились? та інше.

А про те, що провину цю переніс на себе й на інших, сам свідчить. Бо розлого про це поговоривши, те саме визнає у розділі четвертому, оце ж усе, браття, приклав я до себе й Аполлоса ради вас, щоб від нас ви навчилися думати «не більш, як написано» та ін.

6. Кожен проповідник повинен мати у себе книги святого Златоустого і ретельно їх читати. Адже так підучиться укладати найдосконаліше й найрозумніше слово, хоча воно й не буде рівне Златоустову.

Казнодійчиків же легковажних, котрі переважно бувають польськими, аби не читав.

7. Якщо проповідник бачить від свого слова пожиток у народі, нехай не хизується тим; якщо ж не бачить, нехай не сердиться і не паплюжить за це людей. Його справа говорити, а навернення людських сердець є Божою справою. Я посадив, Аполлос поливав, Бог же зростив.

8. Безглуздя творять проповідники, котрі підносять свої брови, зображають гордий порух рамен і у слові щось таке промовляють, з чого можна зрозуміти, що вони самі собі дивуються. Але розважливий учитель, наскільки це можливо, намагається і словом і рухом усього тіла показати себе таким, що він невисокої думки про гостроту свого розуму чи красномовність. І тому годиться часто перемішувати короткі застереження з певним упокореним самоприниженням, наприклад: благаю про вашу любов, не дивіться, хто говорить. Що-бо сам можу вам засвідчити про себе, хіба те, що я грішний? Віруйте Слову Божому, бо від Писань Священних, а не від свого вимпела запропонувати намагаюся і тим подібне.

9. Не потрібно проповідникові дуже хитатися, наче він у судні веслом гребе; не треба сплескувати руками, упиратися в боки, підскакувати, сміятися, не слід і ридати: і хоч би дух і повстав, необхідно, наскільки можна, вгамовувати сльози; усе це-бо зайвим є, негожим і обурює слухачів.

10. По проповіді, коли трапиться гостювати, або під час якихось розмов з людьми, проповідник не повинен згадувати про своє слово, і не лише його не хвалити, що було б великим безстидством, але й самому не дорікати за його недоліки. Бо виникне враження, що в такий спосіб він заохочує інших до похвальби свого слова. А хоч би хто й почав складати хвалу його слову, то проповідник мусить показати своїм виглядом, що йому соромно те чути і, всіляко відводячи від похвал, заводити іншу бесіду.

Мирські особи, що причетні до духовного повчання

Хоча в цій частинці треба небагато говорити, одначе бажано почати з невеликої передмови для кращого розуміння того, чому миряни називаються мирянами і чому вони відрізняються від духовного чину.

Цю назву *мир* уживають у трьох значеннях:

1. Миром називається все під Сонцем, населене людьми. Але не в цьому сенсі люди, не причетні до церковного служіння, називаються мирянами. Адже й священницький чин живе у тому ж самому світі разом із іншими.

2. Миром уважаються просто люди, що є тілесним створінням, проте розумним; і не від цього миру ми називаємо мирянами тих, котрі перебувають поза причетом церковної служби.

Адже і священник і будь-який причетник не захоче зректися назви мирянин у такому сенсі. Отже, мир розуміється як щось добре. Наприклад, так Бог возлюбив мир та ін.

3. Мир часто означає злобу і суєту самих людей, позаяк вони злостиві й суєтні, про що каже Іван Апостол у своєму першому посланні, розділі другому: Не любіть світу, ані того, що в світі. Коли любить хто світ, у тім немає любови Отцівської, бо все, що в світі: пожадливість тілесна, і пожадливість очам, і пиха життєва, — це не від Отця, а від світу. І не від цього світу пішла назва миряни. Бо Іван пише не священству, але християнам загалом; і оскільки там само він звертається до батьків, юнаків, дітей, тобто до всіх людей будь-якого віку, то не можна сказати, що цим посланням він намовляє їх стати ченцями або церковниками.

Подібно до цього й ім'я — духовний, що є протилежним до світу, який вживається у цьому третьому значенні у Апостола

Павла у першому посланні до Коринтян, у розділі другому наприкінці, де він порівнює душевну й духовну людину, стосується не лише ченців і церковників. Бо там душевною він називає ту [людину], котра без благодаті Духа Святого, сама собою схильна до всілякого зла, а щодо Богоугодного добра — вельми безсильна, якими є всі неоновлені. Духовною ж називає ту, котра просвітлена й оновлена, яку веде Дух Святий. І коли священник або мирянин злий, то він є душевним. І навпаки, якщо священника чи мирянина веде Святий Дух, він є духовним. Через те Петро святий й назву священства дає не тільки церковним служителям, а всім християнам загалом. І Петро, розділ 2: Ви — вибраний рід, священство царське, народ святий, люд власности Божої, щоб звіщали чесноти Того, Хто покликав вас із темряви до дивного світла Свого. Подібне й в Апокаліпсисі, розд. 5: Ти їх зробив для нашого Бога царями і священниками.

Про це треба було сказати передусім тому, що через незнання цього чималі душезгубні дурості і діються, і говоряться. Людина світська, не відаючи цього, часом думає, що не зможе здобути спасіння саме через те, що вона не духовна, а світська. Не знаючи цього, дехто з ченців намовляє когось залишити дружину, дітей, батьків і ненавидіти їх, бо, каже, маємо заповідь: не любіть світу, ані того, хто в світі.

Але чому вони називаються мирянами? Відповідь. Оскільки була потреба в існуванні призначених служителів і наставників духовного вчення, якими є єпископи і пресвітери, то з причини певної переваги [над іншими] вони прийняли титло духовного чину: а через служіння безкровної жертви називаються переважно й священниками. Відповідно до цього вже інші, котрі є їхніми слухачами і учнями, називаються просто мирянами.

Спитаєш: від якого ж з трьох вищезгадуваних значень світу пішла назва миряни? Вона відповідає другому значенню: Адже всі священники й несвященники суть миряни, тобто люди. Однак несвящен-

ники називаються просто мирянами, бо вони є слухачами, а не призначеними наставниками і служителями духовного вчення.

І нарешті дещо слід сказати й про мирян, які не належать до духовного керівництва.

1. Насамперед усім треба знати, що кожен християнин повинен слухати православне вчення від своїх пастирів. Адже пастирі не пасуть, якщо овець своїх Словом Божим не годують. Так і вівці не є вівцями, а всує так називаються, коли не хочуть, щоб їх пасли пастирі. Тому, якби хтось зневажав і ганив або, що гірше, силкувався б не дозволити читання або проповіді Слова Божого без крайньої потреби лише через якусь зухвалу злостивість, той підлягає церковному покаранню чи єпископському судові, про який вище мовилося, де [йшлося] про анатему або, якщо покаже силу, й про заходи і декрети самого Духовного Колегіуму.

2. Повинен кожен християнин не часто, а хоча б раз на рік причащатися Святої Євхаристії. Це ж бо є і всяка наша найкраща Божові за таке здійснене нам Спасителевою смертю спасіння подяка [бо кожного разу, як будете їсти цей хліб та чашу цю пити, — смерть Господню звіщаєте, аж доки Він прийде], і напучення до вічного життя (якщо ви споживати не будете тіла Сина Людського й пити не будете крові його, то в собі ви не будете мати життя)⁴, і характерна особливість або знак, яким ми показуємо, що є органами зовнішніх чуттів єдиного мисленого Тіла Христового, тобто співучасниками єдиної Святої Церкви, адже Апостол каже, 1 Кор., 10 [Чаша благословення, яку благословляємо, — чи не спільнота то крові Христової? Хліб, який ломимо, чи не спільнота він тіла Христового? Тому що один хліб, тіло одне — нас багато, бо ми всі спільники хліба одного]. Тому, коли котрийсь християнин покаже, що він вельми ухиляється від Святого Причастя, тим самим засвідчує, що він не є в Тілі Христовім, тобто є не спільником Церкви, а розкольник. І немає кращої ознаки для розпізнання розкольника. Це єпископові треба

⁴ Ів. 6, 53.

ретельно пильнувати і наказувати, щоб парафіяльні священники їм за всі роки про своїх парафіян доповідали: хто з них через рік не причащався, хто ж і через два і хто ніколи. І таких примушувати до сповідання під присягою, що вони є синами Церкви і проклинають усі полки розкольників, де б вони в Росії не знаходилися. Водночас таке примушування до присягання має відбуватися не інакше, як лише під загрозою, що якщо не захочуть присягатися і проклинати поіменно всі розкольниківські секти, то про них буде оголошено, що вони — розкольники. Знати ж бо про це — вельми корисно. Бо багато розкольників, приховуючись під покровом православ'я замість того, щоб боятися, ще й самі вчиняють гоніння на Церкву, і не лише ганяють чин священний і капостять йому, як тільки можуть, але й мирян, з їхнім безумством незгодних, всіляко утискують, що можуть засвідчити люди, варті довіри.

3. Коли ж у той чи інший спосіб буде оголошено про розкольника, тоді єпископ повинен письмово повідомити про нього тому, під чийим правом суду цей розкольник перебуває, і котрий має послати його до Духовної Колегії.

4. Корисним є, щоб у Колегіумі знали, скільки розкольників є в усіх єпархіях. Це допомогло б у багатьох випадках, що потребують прийняття рішення.

5. Великим гріхом, який не терпить мовчання духовних [осіб], є те, що деякі світські пани, знаючи розкольників у своїх областях, покривають їх через отриману винагороду.

Інша справа — явні розкольники. Бо від тієї халепи остерігатися не треба. Але покривати розкольників, які вдають із себе православних, — це справа, що смердить безбожністю, і за цим єпископи повинні ревно стежити, доповідаючи про все Духовному Колегіумові, а Колегіум, здійснивши духовне слідство, таких панів, якщо вони не захочуть у тому виправитися, може піддати анатемі. Духовне ж слідство необхідно провадити таким чином: єпископ подасть

донесення на Духовну Колегію на світського пана не просто про те, що в його дідизні перебувають розкольники, а що пан той чинить сильний спротив священику цієї парафії або Архиєрейським посланцям у їх розшуку і викритті; в донесенні ж будуть названі надійні свідки того. Колегіум, вислухавши свідків, напише напучування цьому панові, аби він дозволив безперешкодно шукати розкольників у своїй дідизні. І якщо пан послухається, то більше його не чіпати; коли ж виявить непокору, то й сам ділом засвідчить щодо себе, що він є їхнім захисником. І тоді Колегіум візьметься до його духовного покарання згідно з усім тим порядком, який вище описано стосовно анатем. Справа ж ця, як сказано вище, стосується не явних, а прихованих розкольників, і то в разі їх належності до простого люду. Якщо ж вони — вчителі і є наче розкольників пастирями, то це стосується їх усіх — явних і прихованих. В такий же спосіб судять і духовних, котрі мають таких підлеглих.

6. По всій Росії нікого з розкольників не наділяти владою не лише духовною, а й громадянською аж до найнижчого рівня керівництва, аби нам не озброювати проти нас же лютих ворогів, які замишляють лихе і державі, й Володареві.

А якщо хтось буде запідозрений у розкольніцтві, хоч би й удавав із себе православного, того спочатку привести до присяги разом з прокльоном на себе і на них, що він не є і не думає бути розкольніком, і оголосити йому жорстоку кару у разі, якби згодом виявилось протилежне, і [примусити] його підписатися під тим своєю рукою. Такою провиною є⁵, коли хтось своїм неабияким вчинком наведе на себе підозру, наприклад, якщо ніколи без будь-якої поважної причини не долучається Святих Таїнств, якщо розкольників вчителів у своєму домі покриває, знаючи, ким вони є, якщо посилає милостиню в розкольників обителі й таке інше. Кого у таких справах буде викрито явними доказами, той підпадає під підозру у розкольніцтві. Якщо ж десь з'явиться супротивне цьому, тоді єпископ має негайно сповістити про це Духовну Колегію.

⁵ Про це опубліковано друкований указ Великого Володаря 1718 року.

7. Відтепер нехай не буде ні в кого зі світських людей [окрім родини Царської Величності] у домах церков і хрестових попів. Бо це є зайвим, діється лишень від пихи і принижує Духовний чин. Нехай панство ходить до парафіяльних церков і не соромиться бути братією хоч би й своїх селян у спільноті християнській. У Христі бо Ісусі нема раба, ані вільного, говорить Апостол⁶.

8. Коли парафіяни чи поміщики, що живуть у своїх дідизнах, оберуть когось у своїй церкві священиком, то у своїй доповідній повинні засвідчити, що він є людиною життя доброго й не підозрілого. Якщо поміщики самі в своїх дідизнах не живуть, то свідчення про таких людей нехай подають їх люди і селяни; і в супліках щоб писали, яка буде йому руга або земля? А обраний також нехай би приклав руку, [засвідчивши], що він тією ругою або землею хоче бути задоволеним і від церкви, для якої посвячений, до смерті не буде відходити. А якщо цей обраний видасться єпископові підозрілим з огляду на розкол або на ще щось і цього сану не гідним, то рішення щодо його призначення залишається на єпископський розсуд.

9. Попів-волоцюг нехай би пани до себе духовниками не приймали. Адже священик, який вигнаний за злочин або самовільно полишив доручену йому церкву, либонь, уже й не є священиком і, відправляючи службу, бере на себе великий гріх. Пан же, що його приймає, є подвійним того ж гріха учасником. Бо й сприяє тому гріхові, і чинить спротив Церковному правлінню.

Нехай би впливові миряни не примушували священиків приходити до себе додому для хрещення немовлят, а носили б тих до церкви, хіба немовля було б вельми хворе чи виникла б інша якась надзвичайна потреба.

10. Переказують, що часом громадські урядники та інші представники влади, а також впливові поміщики, коли трапляється якась

⁶ Гал. 3, 28.

справа, що потребує духовного напучування, не хочуть підкорятися єпископові, в єпархії якого живуть, стверджуючи, що єпископ їм — не пастир. Нехай же усім буде відомо, що кожна будь-якого чину людина у духовних справах підпадає судові того єпископа, в єпархії якого перебуває, допоки в ній перебуває.

11. Але найбільші труднощі виникають у світських осіб у питанні про сумнівні шлюби. І тому, якщо у когось з'явиться таке побоювання, то щоб не смів приховувати це перед священником. А священник, якщо й сам вагається, щоб не насмілювався скоро одружувати, а передав цю справу на розсуд єпископа. Але й єпископ щоб відсилав до Духовного Колегіуму, якщо й він сам непевний у рішенні.

Для поважного ж і правильного розв'язання таких труднощів належить духовним колегам, обравши відповідно час, достатньо про них поговорити і на кожне утруднення написати ухвалу, підсилену [посиланнями] на Св. Письмо і розмірковування славних давніх учителів, а також на устава Царські.

12. А хоч би чийсь шлюб і не видавався сумнівним, одначе не випадає вінчатися в іншій парафії, де ні жених, ні наречена не живуть, тим паче не слід одружуватися в іншій єпископії. Також не треба кликати на вінчання священників з чужої парафії або єпархії. Бо це, крім образи для своїх пастирів, наводить ще й на підозру, що ті, які женяться, одружуються неправильно.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ОБОВ'ЯЗОК, ДІЇ І ПОВНОВАЖЕННЯ САМИХ УРЯДОВЦІВ

Час уже поговорити про самих урядовців, з яких складається Духовний Колегіум.

1. Достатньо 12 керівних осіб. Аби вони були особи різного сану: архиєреї, архимандрити, ігумени, протопопи; з цього числа має бути три архиєреї, інших санів — стільки, скільки серед них знайдеться гідних.

2. Пильнувати, щоб архимандрити і протопопи, підпорядковані якомусь архиєреєві, не входили до складу тих зборів, до яких належить і цей архиєрей. Бо такий архимандрит чи протопоп постійно стежитимуть, до якої з сторін, що судяться, схиляється єпископ, аби до тієї ж і собі пристати. Таким чином, дві або три особи будуть уже наче однією людиною. Крім того, треба розглянути, що повинен робити Духовний Колегіум, як діяти і вчиняти у справах, що надійшли, і яку він має владу для їх завершення; ці три [пункти] означаються трьома речами у вищенаведеній назві цієї частини, а саме: обов'язок, дії і повноваження. Скажемо дещо про кожне зокрема.

Обов'язок

1. Першим і, мабуть, єдиним обов'язком цього Духовного уряду є знати, якими є обов'язки всіх християн загалом і власне єпископів, пресвітерів з іншими церковними служителями, ченців, учителів і учнів, а також і світських осіб, позаяк вони є учасниками духовного напучування.

Саме тому тут описано відповідні усіх цих чинів обов'язки. Духовний Колегіум має пильнувати, аби кожен залишався у своєму званні: тих же, що прогрішають, наставляти і карати. Проте певні обов'язки цього уряду тут, власне, перераховуються.

2. Сповістити чи оприлюднити для всіх загалом християн будь-якого стану, що кожному, хто побачить щось корисне для покращення церковного управління, можна доповідати про це письмово Духовному Колегіумові так, як будь-кому вільно доповідати Сенатові про правильні державні прибутки. Колегіум же Духовний розбереться, корисною чи некорисною була порада, і корисну прийме, а некорисну залишить без уваги.

3. Якщо хтось про щось напише богословську працю, то її не друкувати, а спочатку презентувати до Колегіуму. А Колегіум має перевірити, чи немає в праці тій якогось прогріху, супротивного вченню православному.

4. Якщо десь з'явиться нетлінне тіло або пройде поголос про чиєсь видіння чи чудотворення, Колегіум повинен перевірити, чи це правда, прикликавши на допит тих повідомлювачів та інших, котрі змогли б це засвідчити.

5. Якщо хтось когось образить, назвавши розкольником або вимислювачем якогось нового вчення, судити про це має Духовний Колегіум.

6. Через недоумство часом втрачається совість, наприклад: що робити, коли хтось, вкравши чуже майно, хоче, але не може його повернути через сором чи страх або тому, що цієї особи, в якій вкрав, не стало? А що робити тому, котрому випало бути в неволі у поганих і заради своєї свободи прийняти їхню безбожну віру, а потому він знову навертається до християнського віросповідання? З цими й іншими непорозуміннями приходити до Духовного Колегіуму, чекаючи від нього ретельного розгляду й ухвали.

7. Тих, кого підвищують до архиєрейства, насамперед перевірити, чи не є вони марновірами, святенниками, святокупцями, де і як жили. Допитати із свідченням, звідки здобув багатство, якщо у когось воно виявиться.

8. На суд Духовного Колегіуму відносити суди єпископів, якщо ними хтось невдоволений. Цьому ж судові підлягають ще такі справи: сумнівні шлюби, підстави шлюбних розлучень, образи, заподіяні клірові чи монастирю своїм єпископом; образи, заподіяні єпископові іншим єпископом, коротко кажучи, всі ті справи, що підлягали Патріаршому судові.

9. Колегіумові слід розглянути, хто і як володіє церковними землями, куди й на що витрачаються хліб і, якщо якісь є, грошові прибутки. Коли ж хтось по-зłodійському краде церковні скарби, Духовний Колегіум повинен його притискати й стягувати з нього вкрадене.

10. У разі, якщо єпископ чи нижчого рангу церковний служитель терпить образу від якогось впливового пана, то, хоча шукати на нього права треба не в Духовному Колегіумі, а в Юстиції або й згодом у Сенаті, однак образений скаржитися на свою біду і Духовному Колегіумові. І тоді Президент і весь Колегіум, подаючи допомогу своєму скривдженому братові, пошлють від себе чесних мужів просити там, де слід, швидкого відновлення справедливості.

11. Якщо заповіти або духовниці вельможних осіб видадуться у чомусь сумнівними, сповістити про них Духовний Колегіум і Юстицколегіум, і обидві ці Колегії розберуться і ухвалять рішення.

12. Духовний Колегіум має дати настанову щодо подання милостині. Адже в цьому немало прогрішаємо. Багато нероб при повному здоров'ї через свої лінощі вдаються до випрошування милостині й безсоромно ходять по світу. Деякі ж з допомогою обіцянок і хабарів вселяються до старост у богадільні, що є супротивним Богові і шкідливим для вітчизни. Наказує нам Бог від поту чола нашого, тобто від промислів праведних і різної праці їсти хліб, Буття, розд. 3, і чинити добро не лише для власного утримання, а ще й для того, аби мали ми що подавати нужденним, себто убогим, Послання Св. Апостола

Павла до Ефесян, розд. 5; 9; забороняє Бог, щоби ледача людина їла, 2 Послання Св. Ап. Павла до Солунян, розд. 3. Тому здорові, а ледачі прохачі Богові противні суть. І якщо хтось їх постачає, той є як помічником, так і учасником їхнього ж гріха, і коли щось на таку суєтну милостиню витрачає, то все буде для нього марно, а не на пожиток духовний. Але від такої дурної милостині ще й вітчизні, як я казав, завдається великої шкоди. Від цього — по-перше, бідність і дорогий буває хліб. Розміркуй кожен, хто розважливий, скільки в Росії тисяч є таких ледачих прошаків, стільки ж тисяч не вирощують хліб, і тому нема від них хлібного прибутку. Проте завдяки нахабству і лукавій покірливості поїдають чужу працю. Тому марним є велике споживання хліба. Хапати б таких усюди і до спільних справ залучати. А ще від тих же прошаків великої кривди зазнають справді убогі. Бо скільки їм подається, стільки ж у справді убогих забирається. А ще нероби ці, позаяк вони здорові, спритно збирають милостиню, тоді як немічні жебраки залишаються без нічого, деякі ж при своїй хворобі либонь напівмертві на вулицях лежать і сохнуть від голоду; є й такі, які позбавлені щоденної їжі, а просити соромляться. Отже, коли хто справді має милосердну душу, поміркувавши про це, не може не бажати щиросердно, аби такому безладу було покладено край. Окрім того, ледачі ці нахаби ще й вигадують якісь безглузді й душезгубні співи, які з нещирими стогонами співають перед народом і простих неуків ще більше спантеличують, беручи за то собі винагороду.

І хто, коротко кажучи, порахує збитки і шкоду, що завдається такими ледацюгами? На шляхах, де що добре побачать, розбивають, підпалюють, наймаються на шпигунство до бунтівників і зрадників, зводять наклепи на високу владу, саму верховну владу злісно обмовляють і простий народ схиляють до її зневажання. Самі ж не виконують жодних християнських обов'язків, ходити до церкви не вважають своєю справою; їм би лише перед церквою безугавно галасувати; і що найбільше свідчить про їхню неймовірну безсоромність і нелюдськість, так це те, що вони своїх немовлят осліпляють, скорочують їм руки і калічать інші члени, аби були справді бідні і викликали співчуття: воістину немає людей ганебнішої поведін-

ки! Великий же обов'язок Духовного Колегіуму полягає в тому, щоб ретельно це обміркувати і дати пораду, яким би кращим способом викоринити це зло і відшукати добрий спосіб подання милостині, а відшукавши, просити Царську Величність, аби зволив указом своїм Монаршим його утвердити.

13. Немалим обов'язком є також відвернення священства від симонії й безсоромного нахабства. Щодо цього корисно порадитися з сенаторами [і з'ясувати], скільки до однієї парафії віднести дворів, з яких кожен давав би священству й іншим причетникам своєї церкви певний податок, аби вони відповідно до своєї ваги мали належний достаток і надалі не вимагали б платні за хрещення, поховання, вінчання та інше.

Одначе встановлення такого податку не боронить доброзичливим людям давати священику стільки, скільки хто захоче від своєї щедроти.

Власне, кожен колегіат, як президент, так і інші, при вступі на свою посаду повинні заприсягтися, що вони є і будуть вірними Царській Величності; що не за своїми пристрастями, не для отримання хабара, але для Бога і користі людської, зі страхом Божим і добрим сумлінням будуть судити справи і радити, думки й поради інших зі своєї братії обмірковувати, приймати чи відхиляти. І таку присягу кожен виголосить на себе під іменним штрафом анатеми й тілесного покарання, якби згодом його було запідозрено й викрито у порушенні присяги.

Це все тут написане спочатку благоволив слухати читане йому, обмірковувати і виправляти сам Всеросійський Монарх, Його Царська Найсвятіша Величність цього, 1720 року, лютого 11 дня. Потім, згідно з указом Його Величності, слухали і, обмірковуючи, виправляли цього ж лютого 23 дня преосвященні архиєреї, архимандрити разом із урядуючими сенаторами: також для утвердження і неухильного виконання по прикладанню до написаного рук присутніх духовних і сенаторських персон, і сам Його Царська Величність своєю власною рукою підписати зволив.

Смиренний Сильвестр Митрополит Смоленський

Смиренний Теофан Єпископ Псковський

Смиренний Питурич Єпископ Нижегородський

Смиренний Варлаам Єпископ Тверський

Канцлер Граф Головін

Князь Яков Долгорукой

Князь Дмитрій Голіцин

Граф Андрій Матвеев

Петро Толстой

Барон Петро Шафиров

Смиренний Аарон Єпископ Карельський

Феодосій Архимандрит Александроневський

Антоній Архимандрит Златоустовський

Казанського Спаського Преображенського монастиря Архимандрит

Іона Салнікеев

Московського Симоновського монастиря Архимандрит Петро

Смиренний Пахомій Митрополит Воронежський і Єлецький

Троїцького Іпатського монастиря Архимандрит Гавриїл Донського монастиря

Архимандрит Герофей

Та в єпархіях Архиєреї й інші духовні чини підписали так:

Смиренний Ігнатій Митрополит Сарський і Подонський

Смиренний Георгій Єпископ Ростовський

Смиренний Варлаам Єпископ Суздальський та Юр'євський

Смиренний Іоаннікій Митрополит Коломенський

Смиренний Павло Єпископ Вологодський

Смиренний Кирило Шумлянський

Сергій Архимандрит Новоспаський

Серапіон Архимандрит Андроніївський

Леонід Архимандрит Петровський

*Власною Його Царської Пресвітлої Величності рукою підписа-
но: ПЕТРО*

Єпископ Переяславський

Недостойний Архиепископ Чернігівський і Новгород-Сіверський
Антоній

Смиренний Тихон Митрополит Казанський

Смиренний Алексій Єпископ В'ятський

Смиренний Іоаким недостойний Єпископ Астраханський

Смиренний Варнава Єпископ Холмогорський

Смиренний Боголеп Єпископ Устюжський

Генадій Архимандрит Чудівський

Святотроїцького Сергіїва монастиря Архимандрит Тихон

З Суздаля Спаса Євтиміїва монастиря Архимандрит Кириак

Лаврентій Архимандрит Донський

Іакінф Архимандрит Богоявленський

Серапіон Архимандрит Знаменський

Теофілакт Архимандрит Спаський

Макарій Ігумен Воздвиженський

Сильвестр Ігумен Новинського монастиря

Макарій Ігумен архимандрит Кипріан

Лужецького монастиря Архимандрит Сергій

Монастиря Сави Сторожевського Архимандрит Селівестр

Воскресенського монастиря Архимандрит Антоній

З Боровська Пафнутієва монастиря Архимандрит Арсеній

Йосипова монастиря Волоцького Архимандрит Герман

Спасова монастиря з Рязані Архимандрит Мисаїл

Миколо-Угрьського монастиря Ігумен Теофан

З Димитрова Борисоглібського монастиря Архимандрит Адріан

Висоцького монастиря, що в Серпухові, Архимандрит Герасим

Владичня монастиря, що в Серпухові, Ігумен Павло

Богословського монастиря, що в Рязані, Архимандрит Аарон

Володимирського Рождественського монастиря Архимандрит Гедєон

Лев Архимандрит Горицького монастиря

З Ростова Богоявленського Аврамієва монастиря Архимандрит Адріан

З Ярославля Спаського монастиря

Волоколамського Возмицького монастиря Архимандрит

Іоасаф

Данилова монастиря, що в Переяславі Залеському, Архимандрит Варлаам

Ростовського Борисоглібського монастиря Архимандрит Йосип

Солочинського монастиря Архимандрит Ісаакій

Переяславля Залеського Никицького монастиря Архимандрит Йосип

Колоцького монастиря, що у Можайську, Ігумен Тихон

Ігумен Леонтій з Унжі Макаріїв монастиря

Іринарх Архимандрит Кирилова монастиря

Іона Архимандрит Кам'яного монастиря

Арсеній Архимандрит Прилуцького монастиря

Теофілакт Архимандрит Павлова монастиря

Макарій Архимандрит Корниліїв монастиря

Пилип Ігумен Терапонтова монастиря

Михайлівського Переяславського

Рафаїл Ігумен Спаського монастиря

Євстратій Архимандрит Єлецький Чернігівський

Герман Архимандрит Святотроїцький Ільїнський Чернігівський

Єпіфаній Архимандрит Назарета Благовіщенського Ніжинського

Ієромонах Ніл Ігумен монастиря Святителя Чудотворця Христового

Миколи Мокошинського

Громадського Києвомежигірського монастиря Архимандрит Іродіон

Жураківський

Софійського монастиря Намісник Григорій Гошкевич

Святоникольського монастиря Пустинного Київського Ігумен Христофор Чарнуцький

Святобогоявленського Братського монастиря Київського Віце-ректор

Сильвестр Помовський

Святотроїцького Кирилівського ігумен Іоїл

Великого Новгорода Тихвіна монастиря Архимандрит Варлаам

Дамаскін Ігумен монастиря

Єромонах Зосима, Ігумен Любенського Антонієва монастиря

Святої Великої Чудотворної Лаври Печерської Київський Архимандрит Іоаникій

Московського Симонівського монастиря Архимандрит підписую вдруге

Святомихайлівського Златоверхого Київського монастиря Намісник, Єромонах Гедеон

Київського монастиря Настоятель Іоасаф Томилович

Свіяжського Богородицького монастиря Архимандрит Симеон

Казанського Кизичеського монастиря Ігумен Іоасаф

Нижнього Новгорода Печерського монастиря Архимандрит Варсонофій

Нижегородського повіту Троїцько Макаріїва Жовтоводського [монастиря] Архимандрит Філарет

Вологодського Глушицького монастиря Ігумен Іоїл

Про дії Духовної Колегії власне тут не написано: позаяк Царська Величність наказав діяти згідно з Генеральним Регламентом.

Повноваження ж Духовній Колегії Його Царська Величність своєю високодержавною владою благозволив дати такі, які надаються в іменному Його Величності указі, надрукованому на початку цього Регламенту, також і в нижчевикладених Його Царських Резолюціях, які Його Величність власною своєю Високомонаршою рукою написати зволив на запропоновані Його Величності Духовної Колегії пункти, де його Величність визначив і назву Святійшого Урядуючого Синоду Духовної Колегії.

СТАНІСЛАВ ОРІХОВСЬКИЙ-РОКСОЛАНИН

*Станіслав Оріховський-Роксоланин (1513-1566) —
видатний український письменник, філософ, мислитель.
Народився 1513 року в с. Оріховці Перемишлянської округи
Руського воєводства. Початкову освіту здобув у Перемишлі.
Вчився в університетах: Краківському (в 1526 р.),
Віденському (в 1627 р.), Віттенберзькому (в 1529 р.),
Падуанському (в 1532 р.), Болонському (в 1540 р.),
а також бував у Венеції, Римі, Лейпцизі.
Коли повернувся додому, супроти волі став
римо-католицьким священиком.
На порушення законів цієї конфесії одружився,
мав родину і провадив активну боротьбу за зняття
з католицьких священиків celibату.
Автор низки гуманістичних суспільно-політичних трактатів:
дві промови «Про турецьку загрозу», видані в 1543 і 1544 рр.,
«Про celibат» (1547), «Відступництво Риму»,
«Напучення королеві польському Сигізмунду II Августу»
у двох редакціях (1543 і 1544), «Промова на похоронах
Сигізмунда I» (1548). Його «Хроніки» описують п'ять років
історії Польщі. Усі ці праці написані латинською мовою.
Писав Оріховський-Роксоланин і польською мовою:
«Квінкункс» (1564), а також листи, діалоги,
памфлети, промови з різних okazji.
Своє життя описав у листах до П. Рамузіо та Я. Комендоні.
У творах незмінно підкреслював свою належність
до українського (руського) народу,
назвавши себе Роксоланином.*

**НАПУЧЕННЯ КОРОЛЕВІ ПОЛЬСЬКОМУ
СИГІЗМУНДУ АВГУСТУ**

1543 р.¹

ВСТУП

Нещодавно, коли Скитія вдерлася до Русі² і все тремтіло з ляку перед ворогом, я, спонуканий подіями, відкрито надіслав тобі книжечку, яку раніше видав анонімно. А оскільки ми в Русі щороку зазнаємо ворожих нападів, то змушений був кілька літ тому дати тобі, королеві щойно обраному,³ поради, які можеш за прикладом батька використати на благо наше. Я не повинен був зухвало втручатися у ці справи і зробив це почасти з вірності до тебе, а почасти з любові до Вітчизни. Не можна звинувачувати автора в зухвалості, якщо від цього він не має ніякого зиску. Але я (через постійний страх перед полоном і дякуючи нагоді, що ти став захисником Сарматії)⁴ вирішив за прикладом найвизначніших філософів дати тобі поради, сховавшись під загальним іменем «зразковий підданий». Якби ти захотів звільнити Русь від рабства і спільну твоєї державі свободу зберегти, мусив би показати з дитинства, що ти за король. А я ніякої особливої ласки від тебе не чекаю, крім тієї, що від доброго короля зразковому підданому належить. Однак страх перед нинішнім лихом примусив мене ті самі поради знову тобі дати, але вже не під прихованим, а під власним іменем, — щоб вони нагадували, в якому краї і в якій небезпеці живемо нині.

¹ Перекладено з латинської мови за виданням: [S. Orichovskii. Fidelis subditus sive de institutione regia ad Sigismundum libri duo 1543. — Варшава, 1900. Примітки до творів С. Оріховського склав В. Литвинов.

² Скитія — йдеться про один із походів татар, яких у поетичній традиції називали «ски-тами», а їхню землю Скитією.

³ Сигізмунд II Август вступив на престол 1548 року, королював до 1572 р.

⁴ У тодішній поетичній традиції Сарматія — це Річ Посполита.

Отож, ти король Сарматії з діда-прадіда. Зважаючи на велич роду й імені свого, ти на жодну іншу ласку (як не більшу взагалі, так і не гіднішу короля) від своїх підданих не сподіваєшся, аби лиш упевнитися, що хочуть мати тебе королем і сподіваються на твою прихильність, а також довідатися про їхні бажання та уподобання. Бо й тут не все тобі дозволено, адже обирали тебе королем поляки, а тому від їхнього імені правиш і їхні справи для тебе є найвищими. Але одне — доброзичливість твоїх підданих, а що інше — королівська доброчесність і відзнаки, які набагато важливіші від усіх інших справ, і здобути їх легше, оскільки дух мають шляхетний, вільний від гріхів. Бо як, прошу, збереже королівське ім'я той, хто сповнений всіляких вад і перебуває з ними, немов на дні якоїсь прірви; коли до справ, сповнених сум'яття, додається ще й страх? Хіба зможе розглядати на сеймі заплутані й безнадійні справи розтринькувач і гультай? Швидше все буде зруйноване й спустошене вкрай, перш ніж король, який цінує королівське ім'я за діадему, а не за цноту, принесе їм достаток. Якщо потрібні докази, — а саме вони і переконують, — то наше нинішнє сумне становище є достатнім свідченням усіх подібних випадків.

Нині ми, нещасні, вогнем і залізом знищені, просимо всі гуртом: допоможи нам, візьми біду нашу близько до серця, і хай уславиться тоді не лише ім'я твоє, а й відвага королівська. В тобі найвища і найславніша гідність, в тобі незламний і переможний рід Ягеллона, ще живі недавні подвиги батька! Вчини ж, прошу, так, щоб з'явився в тобі дух, гідний і батька, і роду, і цього місця. Бо якщо в цій справі од нас відступишся, то чи не буде це певним доказом того, що вельми кепсько з тими поводяться, хто обирає королів, і долею чи випадком він стає першим у державі? Ми тому з таким запалом пишемо до тебе, що дуже хвилюємося за полонених, яких наступного дня мають вести до Сцитії. Отож, якщо це трапиться, чи легшою буде неволя наша від того, що й ти, син короля і сам король, теж поніс збитки, нас утративши? По правді кажучи, нам не полегшає. Наша воля (хай їй здоровиться!) потребує для свого захисту лицаря, а не титулу. Запитай у полонених, щойно з Русі поведених до Сцитії, кого вони звинувачу-

ють, на чию допомогу сподіваються, кого вдень і вночі слізно просять і благають? Тебе, о королю!

Та доки живеш у Краківському замку, люд у Русі нещасливо гине. Та ще й як гине! Цього без сліз і розповісти неможливо: ніхто людей не захищає, ніхто не боронить; міста попалено, фортеці зруйновано; багатьох славних лицарів посічено або забрано в полон; немовлят порубано, літніх повбивано, дівчат зґвалтовано прилюдно, жінок збезчещено на очах у чоловіків, молодь пов'язано і забрано разом з реманентом і худобою, так що нема чим і землю обробити. Жах і смуток всюди на полях і в оселях наших. І якби дивовижна й неймовірна мужність полководця Яна Тарновського⁵ не протистояла шаліючій Скитії, якби залізом і вогнем її не було стримано, то побачив би тепер вельми простору і благодатну Русь у згарищах усю і в руїнах. Лише Ян Тарновський, призначений для оборони цього краю полководець, доклав зусиль і в короткий строк зумів зібрати до купи утікаюче військо і заступив шлях ворогові. Таким чином, майже у безнадійному стані й нам приніс порятунок, і Русь, із пащеки смерті вихоплену, згорьовану вкрай, порятував, — щоб ти мав її, про неї піклувався і полікував її рани.

З цих справ ти вже зрозумів, як важливо для держави і загального добра не забувати про Краків — місто батьківської і дідівської слави, звабу твоєї юності, яке ти спочатку мусиш залишити і податися в Русь. Відбудуй її і порятуй мешканців, які уникли ворожого меча. Не знаю, чи легко буде зробити це, якщо не матимеш перед собою зразків і філософських настанов, які наповнюють і вдосконалюють розум великого короля. Бо якщо, цими прикладами наставлений, не відчуєш себе міцним дубом і не усвідомиш, що король має бути й філософом (який не під дахом, а під небом мешкає), ніколи не зможеш осушити сьогоднішніх сліз в очах наших. А оскільки тобі, найповажнішими справами зайнятому, бракує часу на вивчення того, що в глибинах самої філософії міститься (але керувати

⁵ Тарновський Ян (1488 — 1561) — польський державний діяч та полководець, сприяв будівництву фортець та укріплень в Україні.

державою вельми допомогло б), ми беремося знайти ці настанови та напучення і подати їх тобі, — якщо не всі, то бодай значніші з них. Таким чином, написано «зразковим підданим» шість років тому в нашому домі (значно багатшому тоді, ніж нині) прилюдно до тебе посилаємо разом з настановами. А щоб трактат мав вигляд більше довершений, я додаю вступ (немов попереджувача і преамбулу твору), якого невдовзі, після похорону твого батька, склав⁶. У них обох приписом самої філософії, немов циркулем, окреслене все твоє королівське життя, особливо справами й настановами, що не суперечать нашим звичаям.

Та я знаю, не забракне придворних гначів-ненажер, які, немов ловці птахів, облудним голосом вас, королів, ловлять та ще й кажуть: «Чого йому треба, цьому непроханому радникові королів? Хто він такий і звідки взявся?» Їм я раджу зразу ж, щоб у втіхах дотримувалися помірності і вас, королів, наслідували у харчуванні та здобуванні прихильності. А нам хай не заважають тебе, короля нашого, правдами і щирими порадами напучувати заради збереження загального добробуту. Далі. Хай затямлять, нарешті, що ніхто з королів, хоч який розумний, не зможе добре правити іншими, якщо сам спочатку не навчиться прислухатися до своїх наставників. Одним словом, поясни цим ледачим прихвосням, що королі не мають уподібнюватися до бджіл, які жалять своїх опікунів, особливо тоді, коли разом з державою перебувають у скрутному становищі. Не зважай також і на моє ім'я, — бо хто він, той син Оріховського, щоб повчати короля? Але те, що дбайливо вибране з надр самої королеви філософії і тобі надіслане (без чого ніхто не зможе стати добрим лицарем і мудрим королем), прихильно і з ласкавим серцем візьми від мене, твого зразкового підданого. Не тому, що моє, а тому, що справді преславне і майже королівським здається. Воно вельми гідне твоєї уваги, королю. Прочитай його і на благо наше спрямуй, щоб ми сказали: ти золоте дитя своєї матері; і щоб вважали тебе з волі Божої призначеним для Вітчизни в такий важкий час. Одне з них приведе до вічної слави твого імені, а інше — до усунення скорботи й нинішньої скрути

⁶ Йдеться про Сигізмунда I Старого (1467 — 1548), польського короля від 1506 року.

нашої. А тепер послухай уже зразкового підданого, — що він хоче тобі сказати.

ЗРАЗКОВОГО ПІДДАНОГО ПРО НАПУЧЕННЯ КОРОЛЯ КНИЖКА І

Чи знаєш, хто ти? Король. Отож правитель, а я — підлеглий, а тому ти й мудріший за мене. Якщо ти мудрий, тоді і я вільний, багатий, щасливий. Ну, а якщо не мудрий? Тоді я раб, бурлака, вигнанець. Отже, я нещасний від твого прогріху. З цього і ти бачиш чітко, і я певно, що твоє сумління благає, аби по змозі вчився. Лише так збережеш мені, в небезпеці перебуваючому, вітчизну, права і свободу. Ти ще дуже молодий. А щоб хтось не зміг використати це на шкоду, я змушений (якщо ти чогось не знав би!) в простій і щирій промові порадити, чого тобі треба остерігатися, чим нехтувати. Всякий дорадник є вісником Бога, і його треба слухатися. Бо якщо знехтуєш, бійся, аби замість дорадника не послав тобі Бог нахлібника зі зрадливою душею, який тебе обдурить. Чим більшої держави ти король, тим пильніше турбуйся, щоб уже тепер одержав правильні настанови, як захистити всіх мешканців держави. У цьому тебе можуть підтримати лише ті, хто любить тебе і переконаний, що в твоєму гаразді захований і їхній добробут. До цього гурту належу і я, про що засвідчує писання, яке тобі пропоную. Вся світська влада розділяється передусім на короля і сенат, і цим двом сторонам (обом, кажу!) вручається. Проте раніше треба піклуватися про тебе як про голову, а вже потім про сенат.

Частина І

ПРО КОРОЛЯ

Передусім знай, що не всяка людина здатна бути при владі, а лише така, що за природою своєю прагне до правди і справедливос-

ті. Але й цього недостатньо. Треба, щоб прагнула вона до науки, яка саму людину зробить і правдивою, і справедливою. Так само й природні здібності, хоч би якими були високими, але якщо людина знехтує наукою, нічого не зробить гідного похвали. Але чому не треба слухати тих, хто відраджує вивчати мистецтва, без яких життя є варварським і нікчемним? (Це стосується всякого правління, а найбільше світської влади). А тому, що ніхто не зробить нічого корисного навіть у найнезначнішому мистецтві, якщо не буде вчитися.

Найважче у світі керувати державою. Та що корисного й гідного короля зробиш для людей, якщо не будеш учитися? Яким чином стануть твої громадяни справедливими, чесними, сумирними, якщо ніколи не пізнають принципів справедливості, чесності й миру? А вони ж, повір, не приходять лише туди, де сміх та жарти, їх знаходять деінде. Там, де твій найсвятіший батько черпав, коли ще хлопцем був, — у вченого і святого лицаря Длугоша. І не раніше перестав учитися, як навчився стримувати свої бажання, — немов коня вуздечкою.

Від учителя батько навчився шанувати Бога, любити рідних, керувати державою, гуртувати громадян під час війни і в мирний час захищати кордони. Завдяки наукам, праці, а то й остраху міцно вкорінилася на батьківському й дідівському троні чеснота найвищого мужа.

Це домашній приклад, цуратися якого було б для тебе вельми ганебно. А ось не менш давній, ніж згадувано, чужинський приклад, гідності твоєї достойний. Александр Великий у такому, як ти, віці вже Теби здобув, бо вчився наукам у школі Аристотеля. І якщо велике з малим можна порівнювати, [скажу, що] подібний спосіб життя радили всім тим, вічна пам'ять про яких ніколи не згасне. Так, у Гомера призначений для Ахілла наставник Фенікс заявив, що його послав батько Пелей, аби навчив юнака спочатку мудрості, а потім військового мистецтва. Хто ж від цього шляху відступив, став згубним королем у своїй державі. Бо яка інша сила, якщо не розум,

позбавлений добрих настанов, породила сицилійського тирана Діонісія, Болеслава⁷ у Польщі, Клавдія і Нерона в Римі, — одним словом, усіх тиранів як грецьких, так і латинських, та й варварських. Навпаки, ті, хто одержував задоволення від жорстокості (як Сарданапал асирійський, Геліогабал римський, Алквіад грецький), були ганебними вчителями ганебних наук. Вони жили поруч з брудними юрбами параситів і нашіптувачів, які починали готуватися до бенкету ще за дня, приводили з собою потайки розпусниць, вміли співати, грати на цитрі, заходитися недоречним реготом, теревенити, підлещуватися, брехати, вихваляти нікчем і зводити наклеп на добрих.

Такі королі чесноту вважали ґанджем, сором'язливість — дивацтвом, цнотливість — глупотою, ощадливість — жадобою. Всю різномаїть якостей у душах людей я порівнюю ніби з далекими, але вірними сторожами нашої душі — розумом і знаннями. Любощі, розкіш, гуляння, а також оспалість посіли місце чеснот, і від цього ще посилилось їхнє шаленство. Отож Сарданапал жив із служницями, Геліогабал завів військо з розпусниць, Алквіад прилюдно виставляв напоказ свої сороміцькі члени.

І ось таке незвичайне життя подобалося параситам, які завзято їм аплодували. У пихатості своїх хлібодавців останні вбачали вченість, у сваволі — розкутість, у непомірності — щедрість і, нарешті, у бездіяльності — саму відвагу.

Ти вже бачив, королю найкращий (до тебе, нарешті, до тебе повертаюсь!), що і жорстокі, і розбещені правителі бували-таки в державах, і такими їх зробило виховання. Зрештою, тобі відомо також (закарбуй це в пам'яті), що без добрих настанов і чесних порад не може бути путящого мужа, тим більше короля. Крім того, чую ще (і то від твого почту), що ти маєш бути королем, а не ченцем, а тому, мовляв, повинен щонайменше вдаватися до наук. Гай-гай! Святий Юпітере, виходить, чернець повинен бути мудрішим за короля! Невже у тво-

⁷ Діонісій (431 — 367 до н. е.) — тиран у м. Сіракузи; Болеслав — це Болеслав II Хоробрий (1039 — 1081) — польський король.

ему королівстві якийсь нероба, що сидить разом з іншими ченцями в якомусь закуті й вигадує та без кінця переказує силогізми, мудріший, ніж ти, якому стільки і таких важливих справ вирішувати доводиться? Кажуть, достатньо, якщо сенат буде розсудливий. Але ж це так само, якби хтось сказав, що стерничий на судні може шаліти, якщо матроси розумні. Але так не буває, о королю! Не слухай таких, стережись їх і знай: це спів сирен. Кажуть ще, якщо хоч одна з отари кіз вхопить трави синеголовника, то першою сама ціпеніє, а далі й решта отари стає нерухомою і зрушиться не раніше, як козопас виїме траву з рота кози. З цього випливає, що і правитель повинен мати право остаточного рішення на сеймах.

Ти скажеш: але ж де це в нас у Польщі Аристотель? Де Фенікси? Маєш, о королю, у своїй державі мужів (чи не кожного другого), гідних своїх потреб! От не знаю тільки, чому їм більше до вподоби неробство, ніж діло. Якщо ти з ними познайомишся, потоваришуєш і їхніх порад дослухатимешся, не буде тобі чого заздрити ні Александрові із-за Аристотеля, ні Діонові із-за Платона. Користуючись тими самими настановами, ти теж з допомогою своїх громадян легко і швидко у всякій науці зростеш. А щоб доповнити це не тільки настановами, а ще й приписами, додаю і від себе децицію — воно згодиться у вихованні і житті.

ПРО ПОЧЕТ КОРОЛЯ

Передусім треба дивитися, з ким живеш, бо це місце тісне і дуже небезпечне. Тому, якби хтось запитав, якою мені здається твоя родина, я б відповів: найпочеснішою і цілком королівською. Та якби якийсь причіпливий теолог запитав: гей, ти! А чи ти знаєш приятелів короля? Знаю, відповів би, то й що? А чи всі вони гідні жити поруч короля? Я б засумнівався і, якби той наполягав, сказав: Ні, не всі. Хто ж вони, ті, хто не гідний короля? Відповідаю: ті, хто завжди хвалить його. А хто гідний його? Ті, хто часом засуджує вчинки короля. Чому?

Тому, що король молодий і легко може помилитися чи бути введеним в оману. Якщо з такими доведеться жити королеві, хто виправить його неохваленням, хто не утверджуватиме в помилці короля похвалою?

Так я відповів би цьому теологові, не боячись його гніву, і показав на прикладах багатьох королів, як вони, лестивим, хитрим і підступним людям довірившись, найганебнішими ставали. Бо що змусило короля Птолемея II виходити на сцену й грати на флейті? І що приневолило правителя всього світу Нерона одягати розкішні театральні шати, машкару й котурни? А ніщо інше, як похвала підлабузників. Тому що спів його ці підлабузники називали гідним Аполлона, бенкети — Вакха, а палестру — Геракла. Ось чому нічого іншого в житті так не уникай, як підлабузника. Цей-бо один зводить з розуму королів і, мов чарівним напоєм, як захоче, змінює їхній характер. Цього він досягає, засуджуючи передусім чесноти. Якщо побачить, наприклад, що ти стриманий, негайно починає кричати, що таке життя селюцьке; якщо в короля бенкети без дівчат, без хору й музики, — такий король, на його думку, незнатний.

Переконає підлабузник завжди прикладами. Всюди буцімто, де він тільки побував, ніколи королі не обідають без співу, флейти й танців. Так само понавигадує для тебе уборів, нашукає мазей, позаводить лазні, підкаже, хто з senatorів і коли влаштовує для тебе бенкети, похвалить ходу і біг твоїх коней, поклянеться навіть, що кращих немає і в конюшнях турецького султана.

Якщо хтось доповість про недавню поразку та спустошені ворогом прикордонні землі, не надасть цьому значення, а тебе заспокоїть: для такого королівства, як у тебе, то дрібниці.

Далі. Якщо про все у державі піклуватимешся сам, будеш не королем, а дуже нещасним злидарем. Тому, хто добрий муж і любить батьківщину, хай застерігає короля від подібного, бо такі його дії суперечать праву і є незаконними. Підлабузник не скаже королеві неприємного. А для щирого дорадника хутко винесе відому вірвов-

ку тиранів — вирок про образу величності. Короля ж заспокоїть тим, що справедливості дотримано, бо король не має буцімто підлягати жодному такому праву. А той, хто відступає від цього, чинить злочин проти величності короля. Такими ото майстерними доказами підлабузник приведе тебе до безчестя, а нещирою похвалою ще й пришпилить, немов якимись цвяхами, до найпорожніших, а то й найзгубніших речей, непомітно зробить з тебе або жорстокого Болеслава, або зманіженого Сарданапала. Та це тебе не стосується. Ти з ними не житимеш і їх від себе відганятимеш — базік цих, кажу, донощиків, пліткарів і водночас хвалителів твоїх. Це ворони, і навіть багато гірші. Бо ті лише на мертвих сідають, а ці на тебе, живого.

ДЕ ПОВИНЕН МЕШКАТИ КОРОЛЬ

Доречно також визначити, де треба мешкати тобі. Це не важко зробити, бо всім зрозуміло, що для кожного ремесла є відповідне для нього місце. Лихвар шукає міста, адвокат — майдану, рільник — поля. Тобі ми також визначили місце — як найвищому майстру в державі. За змістом твого мистецтва обрали його. Ти сторож королівства, так ми вирішили раніше. Місце сторожа, природно, не всередині, а поза тими речами, які він стереже. Так, породистий собака ніколи не ховається у вівчарні, а на ніч лягає за ворітьми, — щоб добре було чути вовків, відганяти їх і переслідувати. Навпаки, ледачий і непородистий собака ховається серед овець і часом ганебно шукає захисту в чабана.

Живи й ти задля спільного добра там, прошу, де, всім серцем відчуваєш, ти потрібен. Нині ти в Кракові юність свою марнуєш, у преславнім, зізнаюсь, і знатнім місті. І нічим не зможеш відзначитись. Адже місто розташоване у внутрішніх, спокійних місцях країни, де немає можливості для вияву твоєї доблесті. Зручно там живеш, не гірше, ніж колись Людовик у Буді, але й не більший

авторитет у своїх матимеш, ніж колись Людовик у Буді⁸. Своїми машкарами він згасив надію, яку на нього покладали. Машкара-бо викликає лише сміх, і хіба не є, питаю, такою самою смішною, як мім, що вдає короля? Отже, будь мужем сильним, твердим, сарматом непереможним і, полишивши машкари або галлам, або зма-ніженим італійцям, їдь до гімназії справжньої доблесті — у Русь. Там ти матимеш усе потрібне, бо житимеш серед труднощів і стра-ху — двох найкращих учителів юності, які спочатку по-різному тебе виховуватимуть, а пізніше напоять розсудливістю й дадуть відповідну пораду.

Все це наблизить тебе до підлеглих і зробить їхнім улюблен-цем. Побачать-бо, що ти, їхній король, не серед натовпу дівчат хо-ваєшся і не вдома біля матеріної спідниці, а у ворожій землі за свій добробут клопочешся. Уяви собі, що ожили твій прадід Ягел-ло, дід Казимир, а також Сигізмунд, твій батько. Помолоділи б вони, побачивши, що в твоєму характері найправдивіше виявила-ся їхня доблесть. Подумай, о королю, кого підбирати треба й кого наслідувати! Якщо це зробиш, легко уникнеш всіляких пліток і побрехеньок міщан. І стануть вихваляти тебе не тільки шляхетна молодь чи безсоромний гурт параситів, а й чужі народи, і переду-сім громадяни твоєї держави.

ЯК КОРОЛЬ ПОВИНЕН ДБАТИ ПРО ПРИХИЛЬНІСТЬ ПІДЛЕГЛИХ?

Ти вже знаєш, з ким варто жити і в якому місці. А тепер, оскільки твоє життя не є ні особистим, ні приватним, а спільним і громадським, — від самого початку старанно дбай, щоб здобу-ти прихильність людей, якими правиш. Лише вона є запорукою королів. Без прихильності підлеглих влада королів неміцна й не-тривала.

⁸ Очевидно, йдеться про Людовика II (Лайоша) (1506 — 1526) — угорсько-чеського короля.

І якщо вже опорою твого королівства є шляхта, схилий її до себе всіма способами, прошу. А цього ти найкраще досягнеш двома шляхами. По-перше, якщо нічого не називатимеш у державі своїм, а вважатимеш, що все належить лише їй, покажеш, що ти, король, є ніби сторожем держави. Бо сторож жодну річ з того, що стереже, не може назвати своєю. Інакше він не сторож цих речей, а господар. Так само не давай підстав запідозрити тебе у пожадливості, навпаки, вселяй у них надію на щедрість. Другий шлях, який викликає велику доброзичливість підлеглих до правителів, — це твоя ласка до тих, хто тебе оточує. Ця настанова є вельми важливою.

Що ж до найприкрішого падіння найхоробрішого й досвідченого лицаря Мартина Зборовського⁹, ми повинні нагадати: його нещастя стало для твого батька найбільшим звинуваченням. Про цю людину багато, повір мені, говоритимуть нащадки, й настане час, коли вірність його твоєму батькові при обороні держави та любов до батьківщини найславніше виявиться. Але цього не буде, якщо не зникне ненависть і справжня мужність не прийде до нащадків, які правдиво і безпристрасно про нас судитимуть. Та це вже не стосується суті нашої справи. Уникай підлеглих, які дуже дбають про прибутки короля, інакше станеш неприємним як для тих, хто нехтує багатством, так і для відважних лицарів.

ПРО ТЕ, ЯК ТРЕБА ЗАХИЩАТИ ДЕРЖАВУ

Мусиш знати не тільки про те, як здобути прихильність серед своїх підлеглих, а як їх захистити, — якщо вже Бог дав тобі до рук «скипетр рівності, скипетр держави», захищати яку завжди було важко. Декому не до вподоби збирання грошей на оборону тому, що щорічні податки виснажують державу. Інші кажуть, що молодь звикла до розкішного й безтурботного життя й нелегко її виховувати та змушувати робити щось на благо держави. Тому треба

⁹ Зборовський Мартин (? — 1565) — підचाший Сигізмунда I, каштелян.

змінити всю систему оборони. І якби ти захотів знати, який спосіб мені подобається, я б відповів: «Той, який завжди подобається мудрим». Вся наша держава, якщо не помиляюся, розділена на 13 воєводств. Зроби так, щоб певний час по черзі воювало кілька воєводств: одного року, наприклад, певні якісь три воєводства, наступного року — інші три. У такий спосіб найкраще державу захистиш. Проти надто великої ворожої сили варто готувати посполите рушення.

Така військова служба, дивись, і принесла б нам блага. По-перше, посполиті спочили б від податку, а молодь утримувалася б від розкошів потребою у військовій службі й поволі призвичаїлася до праці та звикла б до труднощів.

Крім того, їхні батьки, ніби змагаючись між собою, уважніше б відбирали для своїх дітей коней, зброю, слуг. Та й іншу військову амуніцію завжди вдома наготові матимуть, якщо певні будуть, що через три чи чотири роки, згідно з чергою, розпочнеться для них служба. Я вже мовчу про те, наскільки все у них тепер занедбано, щоб ненароком не зачепити і моїх русинів. Більш мудро, гадаю, чинили давні греки, які саме завдяки цьому і позбулися розкошів юнаків, і ворога тримали на відстані від дому. Я сказав, що знав. А якщо має не до вподоби, наслідуй кращих і за їхнім зразком у час миру і в час війни державою прав.

ЩО В ДЕРЖАВІ БІЛЬШЕ: ЗАКОН ЧИ КОРОЛЬ?

У твоїй державі все підпорядковано потребам миру або війни, і республіка обмежена цими обов'язками. Тому здається недоречним ставити питання: чому в твоєму королівстві є ще й такі дві гідності, як «закон» і «король», або хто з них вищий? Переборовши всякий сумнів, скажу: «Буде найсправедливіше, якщо ти перебуватимеш у межах свого обов'язку». Бо якби ми зважали на римських закон-

ників, тобто похлібців тиранів, то всю зверхність у державі, без сумніву, приписали б королеві і таким чином підпорядкували йому саму юстицію, а його власні закони вихваляли. Ніколи б не ставили королеві запитання «чому?». Ніколи б не нагадували йому про присягання. Показували б лише, що сам він є паном нашого життя й смерті. А ті дармоїди тим певніше б нашіптували з усіх боків королеві про «злочинців», які непоштиво ставляться до короля.

З другого боку, ми вирости не в королівстві Нерона, а в славній батьківщині Сигізмунда. І наші предки виховували нас так, щоб ми знали, що король вибирається для держави, а не держава існує задля короля. На цій підставі гадаємо, що держава набагато шляхетніша й достойніша за короля. Закон же, якщо він є душею і розумом держави, значно кращий за непевну державу і вищий за короля. Отже, закон дорівнює королеві і навіть кращий і набагато вищий за короля.

А тепер поясню тобі, що таке закон. Він, як я вже показував, сам є правителем вільної держави, але мовчазним, сліпим і глухим. Згідно з ним обирається одна людина, яку ми називаємо королем. Він — вуста, очі й вуха закону. Якби закон сам міг вислуховувати, вести бесіду, ніхто не обирав би короля, бо закон сам навчає, що треба робити. А оскільки закон цього робити не може, то вибирає собі посередника — короля. Коли ж якийсь Требоніан¹⁰ або один з римських рабів, наприклад Ульпіан¹¹, підлещуючись до тебе, скаже, що ти наймогутніший у своїй державі, не погоджуйся. Скажи, що у твоїй батьківщині править не людина, а закон. Отже, якщо тебе запитать: хто ти? — відповідай побожно й правдиво так: я король — вуста, очі й вуха закону, а точніше, інтерпретатор закону, який присягнувся віру в королівстві зміцнювати і нічого іншого не робити, як тільки те, що закон велить.

Така відповідь буде не лише правдивою, а й преславною — величною й гідною спадкоємця Казимира Великого. Цей-бо пер-

¹⁰ Требоніан (? — 43 до н. е.) — римський державний діяч.

¹¹ Ульпіан (170 — 228) — римський юрист і державний діяч.

ший дав нам найсвятіші й найсправедливіші закони, які ти так само мусиш шанувати і не відступати від них навіть на кінчик нігтя. Бо оскільки закон є даром Божим, то помститься Бог порушникам його подарунка вбивством, чварами, вигнанням, ворогуванням, руйнуванням, рабством, зрештою, приведе державу з покоління в покоління до ганебних законів. Багато міг би прикладів тобі навести, як нових, так і давніх, які достеменно підтверджують, що тирани завжди нещасливо закінчували життя. Про це і дистих свідчить:

*Justitia et pietas validae sunt principes arces,
Nulla tyrannorum vis diuturna fuit.*

(Дві є фортеці міцні в короля: справедливість і віра.
Влада тиранів ніде довгою ще не була).

Та оскільки я поспішаю до іншого й не хочу набридати, додам ще трохи насамкінець: якщо ти визнаєш, що закон у державі є немов другим королем, хай зробить тоді Бог тебе й королівство твоє щасливим, бо ти добровільно віддаси всього себе його волі. Та якщо зміниш цей порядок і скажеш, що ти пан закону, змінить тоді Господь королівство твоє і віддасть його або ворогові, або рабові твоєму. Коли ж побачиш, що перевага законів і держави є також незначною, що повсякчас стаєш попереду них і вище обох, згадай тоді: добре й належним чином керувати державою — труд не для одної людини (а ти його один нести збираєшся!). Важчий тягар і зусиль вимагає більших, ніж ті, яких докласти сам можеш. Для цієї справи потрібні вірні однодумці, які певною мірою візьмуть на себе разом з тобою нелегкий тягар і підтримають тебе працею й порадами спільними.

Ми вже сказали, яким правителем у державі мусиш бути, а тепер скажемо коротко, яких треба мати сенаторів, тобто спільників, при управлінні державою (пристойних і однодумців), щоб прибічникам і слугам здавався хранителем непошкодженої держави й власне королем, а не тираном.

Частина II

ПРО СЕНАТ

Треба передусім знати, що добрий король нічим іншим не відрізняється від тирана, як тільки ставленням до сенату. Бо й тиран захищає своїх підлеглих, як і король: часом справедливо вирішує справи, а то й вибачає. Проте його сенат ніколи не подібний до королівського. Тиран переважно не має сенату, а якщо має, то це нікчемний гурт людей. А оскільки сам усю державу використовує для своїх потреб, дуже побоюється, щоб хтось йому не став на дорозі; і коли спільників (не для оборони держави, а на шкоду) собі підбирає, то передусім дбає, щоб уміли тримати язик за зубами. Старанно пильнує, щоб видатні люди в його державі не зростали ні в доброчинстві, ні в науці, ні в інших чеснотах. І тоді вважає себе щасливим, коли відважних, шляхетних, розумних, учених чи багатих мужів вижене зі своєї держави. Навпаки, король (оскільки не сам по собі, а з ласки своїх підданих стає правителем), щоб більше державі прислужитися, вибирає собі у спільники найкращих, найвидатніших з-поміж громадян і завдяки їхньому авторитету, порадам й помислам оберігає державу і під час війни, і в мирний час. Саме тому талановитих і вчених оточує він увагою, цінує їхню працю й певен, що і в майбутньому ці мужі знадобляться для держави. Без них жоден гурт людей, жодна держава не зможуть довго утриматися. А коли вже так воно є, найбільше потурбуйся про добір сенату, — щоб з обраного тобою сенату всі люди зрозуміли, що ти справжній король, а не тиран.

Остерігайся зажерливих і не довіряй їм керівних посад у державі. Адже й Святе Письмо забороняє вірити захланцям. Апостол Павло, наприклад, каже: «...коренем усіх гріхів є жадібність». До цієї вади найближча розкіш. Якщо її нема, не буде місця і для пожадливості. Треба, щоб ніхто на чуже не зазіхав, хто своє витратив. Інакше з'являться у державі хитрощі, обман, зрада, грабунки, чвари, насилля над слабшими. Тому, коли від цього зла державу свою увільниш, підбери до сенату людей стриманих, які задовольнятимуться тим, що мають, — навіть малим.

Мудрі не допустять до державної служби також людину незнатну за походженням або запламовану, бо за великий скарб свободи вважають чесноти вільного батька. І, навпаки, життя незнатного батька виховує (на їхню думку) нищого сина. Ти ж, маючи таку чудесну раду, добирай, скільки змога, мужів знатних і народжених славними батьками: почасти тому, що вони є ніби стовпами твоєї держави, почасти ж, що інші мешканці королівства з діда-прадіда вже звикли дослухатися авторитету таких родин. Це ти постійно відчуваєш. Жодне ім'я в твоїй державі, наприклад, не важить більше, ніж прізвища Тарновський, Кміта чи Тенчинський¹².

Але не забувай, однак, що авторитет є нагородою за славу, мужність, а не за породу. Тому, якби хтось (так само Тарновський за прізвищем, але несхожий на цього вельми славного і великого каштеляна) був, наприклад, ненажерою, гультіпакою, розтринькувачем, дурисвітом, а якийсь Крібовський життям і звичаями був би йому протилежний, та ще й мужем добрим, — чи не подумав би тоді ти, що саме цей є справжнім Тарновським, а того негідника велів би палицею прогнати геть зі своєї держави. Отож таку трьохлику породу людей мудрі не допускають до держави. І в нашій державі також, коли добірних мужів залучатимеш до сенату, ні про що так не дбай, як щоб між сенаторами була належна згода. Бо ніщо так швидко не руйнує держави, як чвари в сенаті. Від сварки Цезаря з Помпеєм Рим занепав, із-за внутрішнього ворогування в сенаті небавом Угорщина зникчменіла. Останній випадок і нас повинен настрашити. Про це я вже раніше говорив, коли домагався від наших сенаторів, щоб ласкаво дозволили вільно говорити правду тобі у вічі. Заради любові до батьківщини і єдиної віри я звертаюся до тебе, мого короля, який, бачу, не може міцно тримати кормило держави при найвищій незгоді між сенаторами. Прикро, коли таке становище існує серед мужів нижчого стану. Але ще гірше, коли таке відбувається між вищими урядовцями. Годі й казати тоді (особливо, коли туди проникла ненависть),

¹² Кміта Петро (1477 — 1553) — люблінський каштелян, воєвода сандомирський, потім краківський, прихильник королеви Бони; Тенчинський Станіслав — сандомирський воєвода; можливо, йдеться про Яна, радника королеви Бони, старости краківського.

що вони стануть думати про щось інше, окрім того, як знайти спосіб обідрати один одного. Що ж до партій, то вони знесилюють супротивників образами, приниженнями, плітками. І з цією метою тримають тисячі судочинців, тисячі адвокатів-крутіїв. Тому якби ти наблизився до деяких, то побачив би їх, оточених юрбою судочинців, дорадників, хто підказує, чому треба обирати саме цього, яким чином треба вигнати іншого з держави або затаврувати. Я нікого тут не називаю поіменно, нагадую лише про похибки. Бо хто знайдеться настільки відважним, що міг би сказати: люди найвищого авторитету покинули напризволяще державу в такий небезпечний час і ні про що інше не думають, як тільки про згубні судові позови, тільки про вигнання та про потрійні грошові застави? Якийсь же з цих звичаїв, якби утвердився, зміг би принести нам користь, а не найпевніший загин твоєї державі?

Тому, якщо ти не зважаєш і не турбуєшся, як прихилити до себе дружніх і потрібних для тебе сенаторів, або правити будеш зле, або взагалі не правитимеш — через чвари з-поміж видатними в одну мить буде загублене все, що залишив тобі батько. А причина появи цієї мовчазної ненависті та розбрату (чув од мудрих) одна. Саме про неї і буду говорити. «Мое» і «твое» — два джерела всякої незгоди в суспільстві. Через них спочатку виникають суперечки та судові позови, які породжують ненависть. З ненависті пізніше виростають заколоти, а після заколотів неминуче настає крах держави. Отже, щоб королівство було здоровим, твої сенатори не повинні зупинятися над «мое» і «твое». Хай цього не обговорюють, не вирішують: це інших суддів стосується. Хай сенатори стануть отцями держави, далекими од чварів, — дружніми, лагідними. Хай душу мають не затуманену ворожістю, не обплутану ненавистю, не сліпу від заздрощів. Хай щиро та чистосердно бачать, що шкодить, а що корисне для держави. Цього не може бути, доки вони самі виступатимуть суддями власних справ. І потім, о, якби колись те рішення попереднього сейму ти прийняв, те, у якому сказано, що треба встановити в державі суд з виборних суддів і передати туди всі суперечки з приводу приватних справ, — щоб і після цього ніхто не мав права оскаржувати. Хай їхня ухвала буде остаточною, що б вони не вирішили.

Це моє міркування (не мудріше й не корисніше за інші) треба взяти до уваги, бо воно дуже стосується гаразду нашого короля. Так щасливо жила колись Греція, маючи обраних від найзначніших міст мужів, які розв'язували спірні питання (греки називали їх амфіктіонами). Подібного звичаю дотримувався й Рим після того, як було введено прилюдний суд під назвою «рота». Саме завдяки цим судам, здається, запанувала між громадянами не тільки справедливість, а також мир і злагода. Так само і Галлія, наслідуючи їх, запровадила парламент і надала йому такі повноваження, що своїм рішенням він примусив короля вирішувати лише приватні справи. І Германія теж вирішила ввести в усій своїй імперії один суд подібним чином і його авторитетові підкорятися (германці називають його просто «камерний закон»).

Отже, якщо ми маємо стільки зразків, як утримати мир і згоду серед громадян, і якщо вже бачимо, що цей самий закон подано на розгляд сейму, нема причин, чому б за найвищим бажанням і задля блага цієї держави не встановити такий суд у Польщі. Так забезпечив би ти у своєму королівстві мир, спокій і злагоду.

Що ж до senatorів, то, якщо у них буде забрано право вирішувати в суді справи «моє» і «твоє», будуть вони старанніше піклуватися про республіку, й ти матимеш тоді у сеймі пристойних отців своєї держави. Але ти маєш не тільки закликати senatorів, щоб у мирі між собою жили, а також вельми турбуватися, щоб у провінціях, де за твоїм дорученням правлять, вони справедливо і пристойно з провінціалами поводитися. Бо їхня пихатість, як ніщо інше, заходить так далеко (про це я вже говорив), що більших утисків од них у провінціях годі й чекати. Не один є, повір мені, в твоєму королівстві такий собі чолов'яга. Їх багато. Є навіть гірші за нього. Вони у підданих твоїх не тільки гроші та харч відбирають, прикинувшись лисом (як згаданий чоловічок це робить), а маєтки, поля, луки, ліси. Відкрий же вуха й дослухайся: звідусіль почуєш жалібний плач і стогін своїх підлеглих, у яких відібрано також свободу (їхню силу!), тому й не наважуються навіть поскаржитися своєму

королеві про нещастя. Якщо ж поскаржаться коли, — приниженими в різний спосіб повертаються додому.

Всюди чатують на твоїх підлеглих смерть і жах, бо судовики, розглядаючи за клопотанням начальника виклики до суду, рахують спочатку вигоду, а тоді, якщо малий хабар, хитрим чином виключають того з числа добрих громадян. І ще можу додати: недавно з мого маєтку було забрано багато добра (і поле моє захоплене, і худоба викрадена), тому я не можу нині користуватися своїм добром. Не кажу вже про погрози і незліченні образи, гірші всякої неволі турецької. Таке становище, як бачиш, не можна терпіти у вільній державі, бо громадяни стануть зле думати про республіку. Отож звільни ти свою державу від такого рабства і нікому не дозволяй, як то кажуть, сваволити, бо охочих до цього багато. Так, наприклад, нещодавно цілком чесно поставились до найганебнішої і вельми жадібної людини (Чосновського), коли до нього було послано слідчих. Я б хотів, щоб такими слідчими були мужі суворі та вірні, які про порушення законів у провінціях тобі б повідомляли. Знаючи це, злочинці боятимуться твоєї справедливості. В такий спосіб, отже, вибирай і спрямовуй сенат і урядовців стримуй. На твоїх нарадах сидять також найсвятіші єпископи — на зразок старших. Їх ти шануй як отців, бо вони до твого сенату призначені й виступають авторами всіх твоїх рішень. Але завів ти це правило, певно, випадково, тому що воно чуже для релігії Господа Христа.

Завжди біля себе тримай таких людей, як твій дід Казимир — Збігнева, Болеслав — Станіслава, а його наступник — Прандоту¹³. Ти їх мусиш не тільки добирати, а й виховувати. Запевни, що вся гідність єпископа полягає в тому, щоб усяка справа на землі й на небі, крім Бога, лише ними розглядалася. Бог-бо перший має ключі для відкривання небес, він посилає нам Святий Дух церкви; його владі підкоряються королі, принци, знатні, незнатні, багаті й бідні. Послу-

¹³ Збігнев — це Олесницький (1389 — 1465), краківський єпископ; Станіслав (1030 — 1079) — краківський єпископ; Прандота-Белачевський (? — 1266) — польський державний діяч.

хай, куди веду: усі, кого перелічив, творять одну кошару, в якій усі рівні: «нема ні раба», як каже Павло, «ні вільного», тобто становище одного не є кращим ані гіршим за іншого, бо всіх одним святим іменем названо і всіх зараховано до підданих єпископа. А якщо так, а воно, певно, так і є, то прошу, чи тобі не буде здаватися дивним, коли запитаю у твоєї величності: за яким правом король у церкві вибирає єпископа? Чим ти кращий за мене чи будь-кого іншого? Адже при однакових правах у всіх однакова сила.

Що скажеш, о королю, або чим гадаєш виправдатися? Може, Письмом? Але ж воно цілком проти тебе, бо вчить, що диякон Стефан був вибраний не згідно з переважним правом когось одного, а волею усіх тих, хто був скликаний до Єрусалима апостолами. Довідуємося, що Матвій теж був обраний на посаду єпископа всіма апостолами. Отож ти не можеш назвати Письмо свідком твоєї правоти. Або, можливо, закон якийсь назовеш? Тоді скажи: який він із себе? Де виданий? Невже на радах, які доручають канонікам як членам капітулу обирати єпископа? Адже вони на виборах репрезентують ту церкву, яка потребує єпископа. Таке, як досі бачимо, ведеться в Римі, Зальцбурзі, Памберзі, Магдебурзі, Бреслау і в багатьох інших містах. Отож ти не навів жодного закону, який би тобі давав підстави це робити. Однак, може, тобі відомий якийсь приклад? Старого, в усякому разі, не знаю, бо аж до Казимира, діда твого, вибори єпископів у Польщі перебували тільки в руках церкви. Розгорни, прошу, старі літописи, поглянь на історію діянь свого діда: легко збагнеш, що найдавніший звичай церкви від діда твого в Польщі лишився незмінним.

Отже, якщо тобі не можна призначати єпископів ні за Письмом, ні згідно з законом, ні наслідуючи приклад чийсь, то треба визнати, що королі (якщо таке роблять у церкві) відверто воюють із Святим Духом, бо миряни не мають права обирати єпископа, якого хочуть, у церкві Бога. Ще гірше, коли цей гріх нав'язується, якщо під час виборів єпископа виголошуються такі слова: «Королівська величність за твоє вірне низькопоклонство дарує тобі сан єпископа». Ще не так давно під час канонічних виборів казали трохи інакше: «Угодний

Святому Духу і нам, будь єпископом цієї церкви». Тепер же в багатьох випадках ніби само собою зрозуміло, що обрання того чи іншого єпископа угодне Святому Духу, хоч раніше про це говорилося відверто. Відверто й чітко заявлялося також, що цей претендент 30 років віддав службі єпископату, перш ніж заслужив право бути обраним. І невтямки цьому доброму мужу, що єпископський сан він одержав від короля як винагороду і не чув Христа, який сказав: «Не ви мене обрали, але я вас вибрав». І потім усіх цих апостолів, тобто єпископів, Христос закликав наслідувати його. Тих же, хто сам себе запропонував Христові, відверто прогнав геть.

Отож це запровадження, як бачиш, не від Отця небесного і, без сумніву, буде знищене, якщо церква якнайшвидше знову не отримає своє старе право виборів єпископів. З цього ти теж матимеш численні блага — передусім справжні єпископи будуть обиратися не одною людиною, а багатьма. Далі. Простолюд перестане скаржитися на згубні звичаї кліриків, бо єпископом у них буде не призначена для них чужа людина, а багатьма знана і звичаєм своїм, і приватним життям. Такий не страждатиме, що підлеглі його ордену не схожі на нього. Якщо це зробиш, знову одержить давню гідність церква. Якщо глибоко усвідомиш провину, — що забажав ти з Богом відверту війну вести, — знову повернешся до лона церкви Бога. Я про цю справу не говорив би тут і слова, якби саме сумління не турбувало, коли побачив, що немає проповідника, який прилюдно повчав би вас, королів. За такий порядок і за вашу до церкви Бога несправедливість Бог покарає вас. Але чому це ми, неотесані, повинні кричати біля Євангелія, якщо всі вчені мовчать? Нагадую тобі про твої помилки тому, щоб у день Страшного Суду я не картав себе, що тебе не застеріг. У цій книжці я запропонував тобі певні зразки, чи елементи, королівського життя. Решта буде далі, коли розглянемо по порядку всю діяльність короля.

ЗРАЗКОВОГО ПІДДАНОГО ПРО НАПУЧЕННЯ КОРОЛЯ КНИЖКА II

I. Коли успадкуєш батькове королівство, перед тобою постане вельми багато планів, як правити державою. До того ж мусиш берегтися від порадників, які охоче будуть підказувати, як варто поводитися, щоб мати зиск у майбутньому. Скільки б їх не було, не знехтуй і мною, бо я, часто зважуючи твої вчинки, гадаю, що і мої поради згодяться. Отже, наполегливо бажаю, щоб ти був моїм королем, а я твоїм підданим. Я хотів би бачити тебе королем, який зуміє як треба правити, які звичаї наслідувати і яким чином стримувати себе, щоб між нами обома завжди було порозуміння, з одного боку — покірність, з другого — правління. Ти мені наказуй строго, а я, в свою чергу, підкорятимуть тобі без образи.

II. Дбай і про те, щоб я поважав тебе. Тоді я, хоч і не невільник, але охоче й з радістю слухатимусь. При цьому тобі треба дотримуватися двох умов. По-перше, щоб ти під час правління свого ні про що інше так не дбав, як про мій гаразд. По-друге, щоб я був цілковито переконаний, що ти мудріший, справедливіший, сильніший і кращий за мене муж. Бо одною з цих умов ти вчиш, щоб я любив тебе, а другою — щоб вірив тобі. Бо коли я нічого не знатиму про твою чесноту, не буде у мене також надії на користь. Чи не буде це тим третім, завдяки чому ти завоюєш або мою любов, або довір'я? Отож, ці дві [умови] разом у тобі тримаються твердо й постійно серед нас перебувають: тому що й чеснота без користі слабка, і користь без чесноти непевна й небажана. Бо чому ти маєш розкошувати за мій рахунок, якщо я вважатиму тебе нерозумним, несправедливим, слабким і нечесним королем? Не дуже певним буде тоді в нас становище самої держави.

III. Тому серед усіх чеснот передусім мудрість вважається захисницею. Якщо хочеш, щоб я вважав себе гідним неї, я повинен керуватися нею. Але невже ти гадаєш, що я, людина, дурніша за худобу? Адже навіть худоба швидше піде за розумним своїм вожа-

ком, ніж за тим, хто її зваблює їжею. Те саме спостерігаємо й серед людей, коли хворі підкоряються лікарям, бо високої думки про їхнє мистецтво. Так само й мореплавці підкоряються власникові судна, а воїни — своєму вождеві. Тому, якщо бажаєш, щоб я вважав тебе великим, зроби передусім якусь справу й покажи себе в ній мудрішим за мене, і будь таким. Бо коли хтось удає з себе іншого (не того, ким є насправді), особливо мудрого, легко виявляє свою немудрість. Удає, наприклад, хвацького кавалериста, але щойно підніметься на коня, як усі бачать його недосвідченість. Покарою за облуду буває в таких випадках падіння з коня сторч головою. Не часто обіцяй, та коли вже дав мені слово, дотримуй і підкріплюй його справою. Бо якщо часто будеш обіцяти й багато мудрувати, а обіцянки виконувати рідко, чи не зробиш мене подібним до собаки, якого мисливець часто нацьковує на дичину, але рідко з тої здобичі шмаг дає: так він робить собаку невірним і ледачим до ловів.

IV. Якими ж справами, питаю, ти зможеш переконати мене, що твоя мудрість справжня й висока? А ось послухай. Передусім я повинен відчувати, що ти сам по собі мудрий король, без мого наставляння. І даремними були б мої настанови, якби ти сам не вмів правити. Тому вважай, що ти сам по собі є немов якась держава, в якій ти маєш показати мені свою кебету й кмітливість, щоб я, спізнавши їх, додав свої знання і таким чином зміцнив і посилив твої природні здібності. В цій справі ти зробиш те саме, що й художники, які, бажаючи показати свою вправність, самі себе малюють перед дзеркалом. Це найвищою мірою притаманне живопису. А якщо художник, власне обличчя з дзеркала малюючи, не може досягнути правдоподібності, — хто ж інший йому повірить? Тих же, хто може це робити, вважають найбільшими майстрами. Таких ми бачили колись у Німеччині: Дюрера в Нюрнберзі й Луку у Віттенберзі. За прикладом цих майстрів ти теж маєш довести, що весь сенс твоєї мудрості у твоєму житті. Якби-то мені збагнути (а я цього хочу) твою мудрість — ту саму силу, яка має бути в тобі самому, так само і в мені, коли правлю. Отож хай буде це першим і визначальним чинником, що свідчив би про мудрість, щоб ти сам себе знав і нею керувався у житті.

V. Друге, що до цієї справи, безумовно, стосується, — я хочу бачити, що ти не лише любиєш мудрих людей, а й живеш з ними і їм відданий, настанови їхні слухаєш, читаєш, їх дотримуюєшся, а також у згоді з ними правиш. Коли я про це довідаюся, буду вважати тебе подібним також до тих, кого звичайно люблять, особливо коли я зрозумію, що ти робиш це щиро й від душі. Усувай від себе людей похитливих, жадібних, злочинних, хвалькуватих, а також блазнів, щоб я, побачивши твоє співжиття з цими нікчемниками, не змінив про тебе думку як про мудрого. Отже, як тільки можеш, пильнуй протягом усього життя, щоб серед твого почту завжди були чесні й учені мужі, які заслуговують на довір'я. І не так уже й важливо, чи з твоєї вони держави, чи з чужої, бо як про породистих коней не думають, чи вони польські, чи іноземні, так само і людей добирай: дивись, аби лиш були корисними для тебе й королівства твого. Однак до такого добору треба підходити з розумом, який розсудить справедливо. Бо є багато таких, котрі, хоч від правдивої й справжньої мудрості щонайдалі перебувають, але, як не дивно, видають себе мудрими.

Небезпечних людей, відданих наживі і обжерливості, уникай. Бо марнотратником зроблять вони короля, пихатим і виродком. Усіх їх стримуй згідно з тим правилом, яке тут подаю. Як побачиш когось грубого, самовпевненого й пихатого, скажи прямо, що він дурень і не гідний разом з тобою жити. Хай навіть це чужинець буде, пихатий і похмурий учений з багатьма титулами. Але чому? А тому, що справжня мудрість і правдива наука тісно пов'язані з чемністю, уникають титулів, виявляють благородство й не втручаються до чужих справ. Отож підбирай для себе людей не за титулами, а дивись на їхні справи, які сприяють досягненню найвищих посад у твоїй державі. Таких людей у давнину називали філософами, бо вони давали королям такі знання, які потрібні були для правління і поради, яких люди дослухаються у житті. Із цього випливає, що всі шанувальники мудрості є прихильниками держави, і навпаки. Таких, отже, до себе схиляй з найбільшим старанням і найбільшим бажанням.

VI. Залишається, нарешті, обґрунтувати належним чином високу думку про мудрість і, якщо можливо, якнайширше. Йдеться про школи й гімназії, оселі правдивої мудрості у державі. Де їх нема — засновуй, де занепали — відновлюй. Хай навчається там зростаюча молодь твоєї держави добросердості й мудрості. Таким чином, твої підлеглі ще з дитинства навчатися й справу добре вести, і тебе, мудрого правителя, слухатися. Бо якщо ти лише простим способом (законами і покарою тобто) будеш спонукати своїх громадян до доблесті, це буде так само, якби хтось під загрозою кари змушував влучати в ціль людину, яка ніколи не вчилася метати списа. Тому вважай, що енергійно сприятимеш примноженню слави мудрості лише тоді, коли підтримаєш Краківську гімназію, яку твій дід заснував.

Розумно зробиш також, коли прилюдним едиктом звільниш цю гімназію од незліченних глоговитських старців. Тим самим усунеш не досить чесних і щонайменше корисних для держави людей: Горкотів, Тартаретів, а також Брікотів і Глоговитів¹⁴. Разом з ними увільни своїх підданих і від незліченних складних слів, яких за плату навчають нетямких людей. Прилюдним едиктом збери однодумців — мужів високих, а замість юрби нечестивих людей дорахуй до колегії авторів, досвідчених як у грецькій, так і в латинській науках. Хай звідси, немов з якогось чистого й прозорого джерела, тече королівська наука, яка зробить громадян твоїх мудрими й державі потрібними. Таким самим чином прості школи з найбільшим завзяттям відновлюй. І вчителями у тих школах настановляй не придворних слуг, які блискають пурпуром і тонким полотном, а людей учених, завдяки яким молодь стане вченішою й для твоєї держави більш потрібною. Так само й про інші гімназії та школи піклуйся. Сам призначай туди надійних учителів, які навчать, покажуть і спонукають юнаків займатися такими справами, завдяки яким вони стануть уже у зрілому віці добрими, славними й щасливими. І, навпаки, якщо буде знехтувано добрими справами

¹⁴ Горкота Роберт (? — 1349) — професор Краківської академії;

Тартарет — професор тієї ж академії, жив у XV ст.;

Брікот — професор теології тієї ж академії, жив у XV ст.;

Глоговита Ян (? — 1507) — професор тієї ж академії.

й запанує байдужість, ті самі вчителі з найбільшим старанням виховують юнаків такими, які принесуть державі найбільшу неславу, ганьбу й нещастя.

Однією цією турботою ти зробиш і підлеглих своїх мудрими, і себе покажеш усім найкраще. Бо ми, хоч би скільки разів споглядали ці школи, тебе вважати будемо їхнім креатором. Покажи нам завдяки праці свого розуму зразок, якого ти можеш досягнути лише мудрістю. Адже ознакою мудреця є вміння когось навчати. І ти навчиш своїх громадян, якщо дбатимеш про школи та вчителів. І не гадай, Августе, що до слави мудрості є інший шлях, крім того, про який уже говорив і знову повторюю: щоб ти сам вище всіх був і мудро правив; потім — щоб з мудрими жив; і, нарешті, щоб робив своїх підданих мудрими. Це перша і найвища порада твоєї королівській величності. Тепер до цієї одержуй останню пораду, яка, власне, також звідси початок веде.

VII. Йдеться про справедливість. Про цю чесноту мусиш добре дбати, якщо хочеш у країні зажити слави найсправедливішого. Та коли ти і мудрістю, і справедливістю будеш лише рівний мені, тоді в чому відмінність між тобою і мною, тобто між королем і підданим? Ані в чому, гадаю. Тому, якщо вже хочеш чимось виділитися, дбай про ці чесноти. Шануй справедливість і саму її ретельно зрощуй, але не тим нікчемним способом, про який адвокати-крутії говорять, а лише єдиним королівським: коли за чесноти нагороджують, а за злочин справедливо карають. Якщо, наприклад, люди збираються на сейм задля якогось блага, ти мусиш дбати, аби благо підтримати в державі міцно й нагородами та посадами до нього заохочувати. А тим найвищим і найостаннішим з усіх благ є благо жити у твоїй державі, за твоїм правом і волею, у згоді з законом і природою. Це кінцева мета, й до неї повинен спрямовувати державу, якщо хочеш зробити Польський сейм не тривалим, але щасливим.

Розумно також у житті поведешся, якщо станеш піклуватися, щоб у Польському сеймі чеснота не поступалася ґанджу та щоб негід-

ників, нарешті, не шанували більше, ніж достойних. Якщо ж колись ти відступишся од цього, розпущено буде сейм твоєї держави, й він буде зруйнований за твоїм бажанням. Лютує-бо зневажена чеснота, казиться й бунтує дуже й хоче, щоб суспільні справи гинули, коли бачить, що сама зневажена.

Ти гадаєш, що немає іншої причини для виникнення чвар і навіть загину держави, ніж хибний розподіл почестей і посад. Згадай, що кажуть з цього приводу греки й латинці, яких, чую, вивчаєш завзято. Там знайдеш великих і славних лицарів, які не скаржились, що їх зневажено, і, таким чином, батьківщину свою не губили вщент. Найперша прикмета тирана — невідповідний і несправедливий розподіл почестей. А якщо тиран є ще й нещастям у вигляді купи різноманітних напастей, тоді він при роздачі посад негідникам саму чесноту ганьбою обтяжує і ніби мором яким губить. Бо як наші тіла своєю їжею вдовольняються, так і чеснота своєю нагородою живе. А всякий тиран дбає, щоб у вільній державі чесноти не було.

За тиранії при розподілі посад мають значення гроші, улесливість, мають значення бенкети, учти й блуд, а особливо підлабузництво, на якому всяка тиранія тримається. Тиранам здається, що саме в цьому сенс життя і що саме це сприяє їхньому добробуту й задоволенню нестримного бажання. Якщо хочеш показати себе несхожим, будь при розподілі посад пильнішим і справедливішим за всіх інших: не бери хабарів, бо гроші засліплюють очі мудрим і знеславляють чесних. Зважай, щоб прохання були гідними громадянина і корисними для держави. Будь прихильним до порядних мужів, які про гаразд держави дбають, на їхні прохання звертай більше уваги, ніж на прохання тих, хто з негідним наміром посад домагається. А коли люди, схильні до пиятики, зманіжені та розбещені, почнуть вимагати у тебе почестей, скажи їм відверто, що державні посади ти надаєш лише мужам чесним, шляхетним і стриманим: таким, що й правду говорити, і мужньо діяти, й ощадливо жити вміють; які не підлабузники, і не зманіжені, і не п'яниці. А такі як ви, скажи, не вшанування,

а кари гідні. Якщо зробиш це, чесноти негайно зростуть у Польщі, а кількість вад зменшиться, і сама нечесність в безнадії згине. Запрошуй, отже, всякого бажаючого, найкращого й найславнішого, і ми незабаром побачимо, що ти є справжнім хазяїном могутньої держави, й довідаємося, що користуєшся державним добром, а не розтринькуєш його.

VIII. Тоді іншу частину справедливості, яка тримається на законах, легше буде довести тобі до досконалості, якщо її раніше більш старанно довершиш. Цю другу частину справедливості ти мусиш цінувати у твоїй державі, яка є немов ліками для зцілювання ран. Отже, піклуйся, щоб тіло держави було здоровим, бо в цьому найвища похвала королеві, як і лікарю. Та коли певні члени твоєї держави захворіють якимось ганджем, лікуй їх за законами так само, як це роблять лікарі: не думають-бо вони, коли лікують, хто перед ними — багатий чи бідний, пан чи раб, громадянин чи подорожній. Їм тільки важливо знати, що перед ними хвора людина й спосіб лікування її хвороби. І нічого більше. Так і ти підсилюй увагу людей у їхніх рішеннях. Гідність у людях цінуй, а на нікчемних боржників узагалі не зважай. Бо якби ти навіть захотів усе це виправдати і якби ти навіть одержав лик судді, ніколи не звільниш цю державу від несправедливості, немов від якоїсь хвороби. Адже ці скарги, серед яких живеш і які добре чуєш, ніколи не припиняться. Вони з'явилися (як це часто в судах буває) саме тому, що там багато важать авторитет, звання, респект самої людини. Отже, мали значення сила й страх: той у суді перемагав, хто або сам був сильний, або адвоката мав сильного.

Так з несправедливого судочинства народилася їхня нестерпна сила, яка, одноосібно на суді при складанні угод та заборон правлячи, пригнічувала всяке право і замість одного короля наплодила для нас у провінціях багато королів. А вони, розбираючи на свій розсуд наші справи, судять як хочуть, судові справи вирішують як хочуть. І ми здаємося їм неначе дітьми. Таким чином, у провінціях вони нас так принизили, як ніби в Польщі взагалі не стало короля — захисника від їхніх нерозважних учинків і патрона спільної нашої свободи.

Відкрий очі, Августе, оглянь і досліди старанно префектури свого королівства. В багатьох із них володарі гноблять своїх підданих, дбаючи тільки про власну вигоду. Тому від їхнього панування державі одні лише збитки.

Цей ґандж з'явився винятково внаслідок неправих дій суддів, які вдають із себе безкорисливців і вельмиповажаних, хоча ці їхні гідності зросли завдяки насильству (нестерпному для слабших) і стають для кожного неприємними, якщо про них лише дбати. Але що ти вдієш проти таких урядовців, коли нічим іншим, як самим правом на життя, доводять, що провінції належать не тобі, а їм. У тих провінціях, де вони правлять, король взагалі ніякої сили не має, бо і податки на свою користь збирають, і люд привчають, щоб не розраховували на тебе, а тільки на них; все їм, а тобі щоб нічого не сплачували (щоб їх боялися, а тебе ні на гріш не шанували). Тому і не дивно, що у провінціях нині мало хто скаже, що він підлеглий короля. Більшість негайно назве своїм паном того чи іншого вельможу. Тих же, хто назве тебе паном, знайдеш небагато. І до такої ганебної відповіді їх змусили не доброзичливістю чи ласкою, а силою і страхом. Отож, королю Августе, кінчаю говорити вже про це жахливе й найостанніше рабство. Хай станеться так, щоб усі ми звідали однаковою мірою не стільки титул, як силу твою королівську. Якщо зробиш це — змовкне вселюдський плач і скарги припиняться, та й благання нещасних, для яких ліпше під турком ходити.

ІХ. Тому, якби ти запитав мене, яких ліків ужити до цих нещасних, скажу, що думаю. Мені вельми до вподоби мудрість давніх королів у Польщі. Вони щороку по черзі обходили певні провінції королівства, щоб одержати від урядовців (яких ми називаємо офіціалами земель) достовірні відомості. Імена їхні нам відомі, а саму справу з найбільшими збитками для держави ми занедбали. По деяких провінціях ще й досі, знаєш, є підкоморії (передусім префекти королівської опочивальні), є слуги столу, є мисливці, є також самі судді, неначе якісь синдики короля або президенти у провінційному суді. Виявляється, що вони у провінціях були заведені колись

для того, щоб на випадок прибуття короля як судді до провінції бути присутніми біля нього. Повтори, Августе-королю, давній і до того ж батьківський приклад. Ніколи не живи довго на одному місці, всюди бувай, всюди давай про себе знати, дбай про всі частини своєї держави: оглядай провінції, вислуховуй скарги, карай винних, звільняй пригнічених. І хай буде в тебе узаконене право позбавляти намісництва за пригнічення нещасних і карати безчестям негідників. Коли так чинитимеш, станеш єдиним королем Польщі, єдиним захисником і патроном усіх. Гонором своїм королівським ні з ким із своїх підлеглих не ділися. І ми теж не будемо тоді впадати у відчай, коли відчуємо твою нинішню допомогу, яка для нас є ніби волею Божою. Бо і скаржимося у твоїй присутності вільно, претензії висловлюємо вільно, сперечаємося з намісниками також при такому судді вільно. Тепер же, коли ти давно у нас був і рідко приходиш, ми, пограбовані й гнані, змушені постійно позиватися.

Отже зроби, що прошу, передусім. Далі потурбуйся, щоб ніхто з сенаторів не вів у сенаті справу когось із знайомих. Бо такий сенатор певною мірою є ніби зацікавленим суддею. І тоді ніхто з сенаторів не закине, що один з позивачів є другом судді, а інший — слугою. Бо що можна сказати або подумати більш ганебне, як виправдовуватися, що змушений був учинити неправий суд. Або що якийсь сенатор засудив у твоєму суді якогось раба твоїх підлеглих, послуховавши спільного їхнього пана. А тому, щоб усунути страх перед несправедливістю, зроби те саме в Польщі, що колись буцімто зробив у Литві. Кажуть, коли ти довідався, що у литовському сенаті веде справу близький родич звинуваченого, ти заборонив йому виступати в цьому суді із звинуваченням. Цей приклад гідний похвали і є найбільшою ознакою твоєї справедливості. Віднови її у Польщі, просимо.

Х. Якщо ти саме такими прикладами справедливості покажеш судочинцям зразок до наслідування, Бог дасть тобі, немов другому Соломонові, мудрий розум, щоб став великою репутацією справедливості і так само тішився славою серед усіх, — особливо, якщо до цієї

(справедливості) громадянської додаси також божественну справедливість, яка є благочестям від Бога. Про неї скажу коротко.

Не сподівайся зробити щось у цій державі, перш ніж одержиш очі розуму, освітлені божественним світлом, без якого, як вельми справедливо провіщається, ніщо не буває безпечним. А щоб воно осяяло твій розум, дбай, щоб те світло передавалося непорушним. Чутка лине, і в твоїй державі воно розливається. Це світло не може з'явитися, звичайно, якщо його не звільниш від неприємного якогось і гидкого зловживання. Якщо працює вільних людей, які зможуть вчити інших і є немов ліхтарями слова Божого, не виведеш його з темряви на світ Божий і на огляд своєї держави. Ретельно дбай, щоб вибори єпископа передано було або капітулам, як це вже у першій книжці показав, або, якщо це не до вподоби, не передавай священство принаймні якомусь мерзотникові чи марнотратнику. Обирання буде настільки значнішим, наскільки більше турботи виявиш до виборів священників. Не зважай у цій справі ні на рід, ні на прохання, ні на гроші.

Не допускай, щоб сам єпископат став у тебе нагородою за підлабузництво і платою за облуду. Не слухай нечестивих, що просять за іншого такими, наприклад, словами: «Цей стільки твоєї Величності служив, стільки трудився в поті чола, стільки заплатив» або «стільки-то дав, а ще стільки обіцяє». Не думай, що принесе користь церкві той, хто таким шляхом до церкви пробирається. Сліпці, повір мені, і поводитарі сліпих, а то й вороги хреста Христового ті, хто з шалом і безтямством несе до церкви Бога великі лиха. З цього народжується переінакшення; звідси беруть початок обман слова Божого й інтриги; ними знищується Євангеліє і сам Христос виганяється з душ багатьох. Нічого дивного. Бо дбають нині не про ревність, благочестя і братню любов чи допомогу бідним братам ксьондзи, а про свої родинні справи, про панування, сіяння чвар і неробство.

Чому вони, коли бачать, що якесь святе питання є сумнівним, несуть не світло заблукалим, не знання неосвіченим, не надію тим,

хто її втратив, а навпаки: гасять те світло, нищать надію у душах людей і з коренем її виринають? Злодій, за свідченням Христа, ненавидить світло тому, що боїться, щоб при світлі слова Божого не виявилось крадене. А оскільки священство боїться цього, то прикидається і блазнює, одягнувши на себе машкару давньої святості, — хоч у душі жерці найбільшою мірою нічого не варті і є вовками найжадібнішими, які дбають лише про те, щоб простий народ, наставлений на розум словом Божим, не розпізнав, що вони вовки у шкурі овець, і не залишив їх, і не забрав у цього бидла прибутку, тобто харчу і жолудя.

А щоб цього не сталося, вони, повір мені, вчинили змову проти слова Божого і проти його вірних і справжніх проповідників. Більше того, намагаються не допустити їх до церкви. Отак вони шаліють. Можливості у них невеликі, але вдають, що все можуть. Підтримай справу самої церкви в міру своїх сил і за прикладом царя Езекія знищ мідного змія і їхню користолобну релігію, а в провінціях настанови таких єпископів, щодо яких будеш певен, що вони мають серед людей добру славу.

Якщо це зробиш — увільниш свою державу від страху перед новими подіями: не будеш боятися ні єресей, ні навіть зміни самої релігії в Польщі. Бо нікого нема святішого від примаса, нікого любішого, й ні з кого так не беруть приклад, як з нього. Коли простолюд скористається нагодою і житиме за його приписом, мир і злагода всюди будуть. Від тебе найбільшою мірою залежить, щоб держава таких примасів мала. Їх ти у великій повазі май. Передусім же повинен уважати гідними вічного життя єпископів, цих справжніх намісників Христа, і батьків держави твоєї, і ключників. Шануй їх всіляко і поважай, але так, щоб маєстат єпископів ні в якому разі не відповідав твоїй королівській гідності.

XI. А оскільки я відверто заявив, що є твоїм зразковим підлеглим, то ти, поклавшись на свою розсудливість, швидше й рішуче знищ у Польщі заведений королями мерзенний звичай. Бо хоч ти

і маєш найвищу посаду, але відміни порядок, коли єпископ, одягнений у святе вбрання і оповитий інфулою, під час священнодіяства, репрезентуючи біля жертовника Господа Христа, благоговійно припадає до ніг твоїх, тримаючи в руках кадильницю, а також хрест і Євангеліє.

Як можеш, о королю, зносити цей нечестивий звичай злочинного культу? Невже хочеш, щоб про тебе думали, ніби ти Пілат або нечестивий Герод¹⁵, удостоєний за ту жахливу службу ласки Господа твого Христа? Чому ти цей гонор виявляєш лише до єпископів? Адже ти їм підлеглий і їм завдячуєш своїм гонором, як слуга — начальнику, як син — батькові, як людина — Богові, Христу і Господу твоєму, якого єпископ, відправляючи службу, зображує і одягом, і пов'язками, і, нарешті, всім трибом богослужіння. «Але не терпить, — скажеш, — мій маєстат, щоб я підкорявся своїм підлеглим». Але ж їх число набагато зменшиться, королю Августе, якщо всупереч справедливості й глузду правити будеш.

Єпископ під час богослужіння не є твоїм підлеглим. Навпаки, в цей час ти його підлеглий. «Але ж вони терплять!» — скажеш. «Терплять, Августе, терплять, — і з великою навіть для себе і для Церкви ганьбою терплять. Тому що або не розуміють цього, або не відчують ганьби. Деякі з них бояться тебе прогнівити, щоб, чого доброго, не позбутися твого довір'я і посади». Знаний Ян Людбраницький¹⁶, слова і діла якого у Польщі відомі, був, кажуть, свідком, коли якийсь єпископ першим з польських єпископів під час богослужіння з кадилом у руках припав до ніг короля. Так-от, цей Людбраницький, вельми обурений, мовив: «Негідний звичай ти вводиш у Польщі, єпископе!» «Тобі, — відповів той, — добре говорити, — бо ти вже єпископ познанський. А мені, щоб стати перемишлянським, треба ще здобути ласку короля». І справді, єпископ, який завів таким чином ганьбу воздавання почесей у Польщі, невдовзі вже простував перемишлянським шляхом. Ти не винен у його прогріху, а тому надавай більшого значення

¹⁵ Тобто Ірод Великий (бл. 77 — 4 до н. е.), цар Іудеї.

¹⁶ Людбраницький Ян — познанський єпископ у 1498 — 1520 рр.

давньому звичаю понтифіків, ніж новому, введеному одним єпископом. У цій справі треба наслідувати цісаря Карла, блаженну людину, котрий під час богослужіння римського папи прислужував йому з найбільшою повагою.

Далі. Ти у своїй державі є тим самим, що й цісар у своїй імперії, єпископ же у Польщі — все одно, що папа в Римі. Отже, якщо той ніколи так не вшановував цісаря, то і єпископ також не повинен тебе, короля, так само шанувати. Тут доречно вдатися до такого порівняння: наскільки понтифік перевершує цісаря, настільки тебе хай перевершує єпископ. І як цісар віддавав належне папі в Римі, це саме й ти теж мусиш воздавати в Польщі його намісникові. І чого папа не зобов'язаний цісареві, того й тобі намісник не зобов'язаний як королеві.

Таким доказом вельми почесно і благочестиво цю ідоломанію від себе відхилиш. І скільки разів будеш присутній на богослужінні, завжди так треба діяти. І запам'ятай, що на богослужінні ти не король, а приватна людина і грішник, рівний з усіма іншими, хто тут присутній, або й навіть вищий. А божественних почестей тобі, людині грішній, єпископ не має воздавати. Після закінчення богослужіння, коли ти повернешся до своїх королівських справ, тоді знову будь королем. Бери до рук меча, якого Бог дав тобі для покарання злих і захисту добрих. У церкві забудь, що ти король. Там певною мірою королівство єпископів, а не твоє. Ти ж будь королем не в церкві, а в державі.

ХІІ. Якщо хочеш цій державі мудро, справедливо і благочестиво служити, піклуйся про її безпеку від зовнішніх нападів. І трудись так, щоб ми, слабкодухі, мали у твоїй особі захист. Якщо вороги оточать нас звідусіль і треба буде боронитися, ти, як сторож і вождь, станеш нашим захистом. І доки будеш за всіма пильнувати, ми будемо спокійні за здоров'я дітей, дружин і за власну долю. Отож будь мудрим королем, справедливим.

Та якщо побачимо, що ти боязкий, не маєш сили й твердості, ніщо не буде для нас корисним, хоч би яким воно було великим і преславним. Маю на увазі, власне, «хоробрість», чи «мужність», яка одна лиш силу дає. Королі, які позбавлені цього, слабкі, зніжені і не шановані. Їх називають сарданапалами, за ім'ям фрігійського царя Сарданапала, який загинув через власні нікчемні забаганки. Його, кажуть, убив якийсь асирійський воїн-найманець, коли побачив серед жінок за прядкою. Воїн уважав, що асирійцям, відважним мужам, не подобає підкорятися такому царю.

І по заслuzі той цар одержав. Бо тому, хто хоче правити, душу треба мати передусім велику й благородну. Адже від цього все в житті людини залежить. З воістину царською гідністю такий правитель уникатиме нечестивців (не тільки найбільших, а навіть зовсім малих). І навпаки, буде прагнути до чесних. Такий і гідності служитиме, і про пожиток народу турбуватися буде, і державу більше власного життя любитиме. (Всі згодні, що так думають справжні королі. А ті, кого ми називаємо сарданапалами, позбавлені цих якостей).

Такі королі нікчемні й зневажені всіма. Подібним, кажуть, був колись Мешко в Польщі¹⁷. Так-от він, коли від батька Болеслава Хороброго, найславнішого і найхоробрішого мужа, державу Польську одержав багатою і сильною, зруйнував її на догоду дружині своїй Ріксі. Ганебно він у Польщі свій вік прожив і, знеславлений, нікчемно загинув. Не згадую тут Людовиків¹⁸ і багатьох інших, які, окрім імені королівського, нічого не мали гідного короля. Слабкодушими вони були, але їм дуже хотілося царювати. Їхнє падіння і неслава хай нагадують тобі, щоб такими нехтував, а наслідував старих Болеславів і Казимирів, дідів твоїх, а передусім Сигізмунда, батька свого. Вони у Польщі були найкращими королями і найхоробрішими мужами. За їхнім прикладом з юнацьких років загартовуй себе. Не шукай способу, а берись за справи державні. Похвалу і славу приймай.

¹⁷ Мешко — очевидно, Мешко II (990 — 1034), польський король, за якого Польща позбулася багатьох завойованих земель.

¹⁸ Йдеться про польсько-угорських королів Людовиків I і II.

До цього спонукає хай тебе неслава інших. Живи серед злигоднів і там постійно перебувай, де страх панує. Хай він позбавляє тебе сну, волає, терзає душу і гнітить. Хай своєю присутністю відганяє від тебе похитливість (згубу молодості!) і вчить, як, де і з ким треба жити королеві. Той самий дорадник і вчитель хай дух твій гартує і його, немов лук, натягує, щоб ти все гостріше відчував, швидше на допомогу приходив і всезростаючі напасті швидше знешкоджував. Причому той самий дух окропить тебе, передбачливого й відважного, доброю надією, коли заманеться слави. І ніколи не дасть впасти у відчай, коли твоїй державі загрожуватиме небезпека. Все у страху пізнаєш, все з'ясуєш, зокрема й те, що ніколи не буде корисним тобі те, що шкодить державі.

Отож коли наберешся досвіду, і вдома стануть тобі довіряти, і серед чужинців найбільший авторитет матимеш. Твої вороги будуть думати, що мають справу з діяльним мужем, досвідченим, відважним і вельми надійним; не з ледацем чи невігласом, і не з розбещеним та нерозважним. Така думка для тебе не менш корисна, ніж зброя і військові машини. І не треба гадати, що ворог цього не розуміє, коли стає до бою. Він розпочинає битву і сподівається на перемогу, коли знає про нікчемність чи слабкість супротивника. Хто чатує, завжди сподівається перемогти сплячого. Так само як тверезий — п'яного, передбачливий — неуважного, досвідчений — недосвідченого. Але тільки мужність бореться з вадами і стає вищою там, де більші вад трапляються.

ХІІІ. А оскільки чутка про твою відвагу не позбавлена глузду і переважає всі інші, іди у ту частину держави, якій ворог більше загрожує. Передусім прямуй у Русь, мешканці якої зазнають нападів численних ворогів. Прийди у цю провінцію, Августе, оглянь її укріплення, захисти слабкі місця фортець, набудуй міцних побільше. Покажи себе королем, який може прогнати від нас скитів, волохів і турків. Отож доведи отут, у Русі (а не у Вільні чи Кракові), що можна покладатися на твою доблесть. Хай будуть ті міста пристанищем священників і купців, а не тільки місцем вияву твоєї доблесті і військової

вправності. Поспішай туди, у Русь. Хоробрі мужі за тобою посліднують. З тобою пойдуть лицарі, а не ганебні блазні. У Русі житимуть з тобою, нарешті, воїни і польські вершники, а не хвальки й нікчемні актори.

Коли сусідка Скитія (Волощина чи Туреччина) почує брязкіт зброї у Кременці, або в Перемишлі, чи на Київщині, скаже, охоплена страхом: «Невже так швидко новий король тут? Напевно, таки прийшов захищати, напевно, пильнує і щось недобре для нас затіває». Та якщо ти будеш займатися іншими справами, будеш захоплюватися співом дівчат у Вільні або танцями у Кракові, будеш у своїх підлеглих посміховиськом, і вороги тебе не будуть боятися: спустошитимуть, здобич безкарно братимуть. Такий уже рід людський, язикатий і злостивий. Любить покепкувати, незважаючи на титули. Отож і чуємо вже: «Король ще дитя і не сердитий». Тому, хоч би що ти робив, як уладнаєш усі справи, йди у Русь якомога швидше. І там роби те саме, що добрий батько робить на щойно куплений віллі: ледве став господарем, оглядає віллу, вивчає все ретельно, обмірковує з управителем і кожному з селян уже, дивись, відповідну роботу дає. Те саме й ти зроби.

Як тільки поховаєш батька і відбудеться сейм, бери на себе управління державою. Їдь до тих частин, що перебувають у небезпеці. Оглянь там військо, з воєначальниками порадься, фортець набудуй, з'ясує, які труднощі мають мешканці, чого потребують. Якщо це зробиш, важко навіть уявити, як любитимуть, королю, тебе свої і як боятимуться вороги. Другим Кіром і Агесілаєм¹⁹ і самим Александром Македонським всюди будуть тебе вважати — як удома, так і по чужих краях.

XIV. Розумію, що пишу набагато докладніше, ніж раніше думалося. Та це тому, що кажуть, ніби ти до Литви незабаром повернешся, як діждешся кінця сейму. Роби як знаєш. Але задля гідності твоєї королівської, яка тобі наймилішою повинна бути, прошу і благаю вислухати мене. Якщо так швидко, королю, від нас до Вільна підеш, вельми гірко нам буде. Не для образи хай буде сказано, — постраждає від цього твоя репутація. «До побачення!» — скажемо

¹⁹ Кір — перський, а Агесілай — спартанський цар.

тобі при виїзді і додамо такі слова: «О Кіре наш, чи не зашвидко звідси? Чому ховаєш очі? Чому відвертаєшся?» Або такі: «А кажуть, що в нас король є!» Або ще: «Якщо це наш король, то чому він до Литви поїхав?» Хіба цей народ змовчить? Ніколи! Він швидкий на вигадки і за звичкою не пропустить нагоди вжалити тебе при від'їзді.

Народ вважає тебе своїм захисником, а ти втікаєш од нього. Не цурайся його, дбай про прихильність і уникай неслави. І прислухайся до моїх прохань, Августе. А коли відмовишся від поїздки до Вільна, з'явися через певний час у Русі озброєний і покажи, що вирішив тут мешкати тривалий час. Настраши ворогів своїх несподіваним прибуттям до Русі. І то так, щоб уся азійська нечисть відчула в тобі короля дійового і вірного сторожа держави.

XV. Але наші поради і приписи для тебе, певно, нічого не значать, бо маєш свої особисті бажання і прагнення. Якщо до них лише будеш прислухатися, вони знищать у тобі почуття доблесті й гуманності, — ти їх просто не відчуватимеш. Так, наприклад, деякі люди внаслідок певної хвороби і заціпеніння відчуттів перестають відчувати смак їжі. Так і похіть, і пристрасне бажання вдовольнити її сковує молодь і штовхає її на нерозважливі дії; закриває очі, щоб не бачила власного загину; затикає вуха, щоб не слухала корисних порад; нав'язує їй лише потяг до Венери, яка відбирає у молоді всі інші відчуття: і зору, і слуху, і нюху, і смаку. А щоб юнацький вік з більшою приємністю насолоджувався, забрала в нього передусім почуття сорому. Але де одна чеснота гине, неодмінно гине всяка турбота про добродіє вчинки. Таким учинком є воістину сумний приклад Дідони, вельми корисний для остороги королям і описаний поетом у такому вірші:

*Вежі, початі, віднині не тягнуться вгору, і збройних
Вправ юнаки не виконують, гавані й захисних замків
Задля війни не будують; припинено все спорудження —
Й мури високі, і грізні ті башти, що неба сягають²⁰.*

²⁰ Вергілій. Енеїда, IV, 86 — 89.

Ти бачиш, як та нещаслива Дідона, «якій Юпітер велів заснувати нове місто»²¹, жагою, ніби чумою, охоплена, всі державні справи занедбала. Пристрасть вирвала з її рук берло державне, оціпеніння і нехіть до всіх справ принесла. Жага-бо нехтує працею і, дбаючи про тіло, прагне зберегти його для Венери юним. Та коли вже чоловіка всього охопить і нещасним зробить, тоді, щоб не прагнув більшого, приковує, як Прометея, до Кавказької скелі на поталу хижому птахові. А щоб думав лише про чиєсь тіло (і в ньому прагнув знайти задоволення), змушує цього чоловіка закохатися. Найбільше в ту, що далеко, бо, як каже той самий поет: «...і відсутнього, бачить його біля себе»²².

Таким чином, дух жаги нещасливий, бо завжди про чуже тіло думає, а до свого недбайливо ставиться; і себе самого найганебніше виснажує. Тому, хто відданий жазі, здається, що нема нікого кращого, нікого гіднішого за його обраницю. Не про власну гідність тоді турбується і не про громадську користь думає, коли, насупившись, сидить за вечерею, непривітний і злий на всіх.

Інший, щоб приємніше було казитися, влаштовує бенкети, куди скликає навіть чужих. Пиячить там, витанцьовує, а як втратить почуття сорому, одягає маску і блазнює. Це вже, королю Августе, неронівські примхи. Такими забаганками починав той, а закінчив зруйнуванням Римської імперії. Бо коли в того жага перейшла в шал (а вино для нього мов олія для вогню), ніяка ганьба вже не могла його спинити. Якого злочину він не вжив при нищенні Риму? Кого не прагнув убити? Яких законів не переступив? Якою цнотою не знехтував? Якого святотатства не вчинив? Цей дивогляд палав жагою, яка породжувала сп'яніння, а воно викликало шал. Отож в Нероні за людською подобою ховалися ніби три жахливі звіра, а саме: жага, пияцтво, шал, від яких залежали поведження цієї людини і її дії. Чи тобі не здається, що саме ті вади штовхнули його до злочинів?

²¹ Вергілій. Енеїда, I, 522.

²² Вергілій. Енеїда, IV, 83.

Уяви собі, що хтось у людську шкіру зашив таких, наприклад, трьох диких звірів: вепра, ведмедя і лева. Що за вигляд, питаю, був би у цієї шкіри, що за рухи! Чи тобі дуже б захотілося мати таку шкіру, якби уздрів її рухи і почув страшне рикання? Таке краще спостерігати, на небі сидючи, ніж з близької відстані. Таким дивоглядом був Нерон, коли Римську імперію марнував. Він сам себе найжахливіше покарав. Сам себе, кажу, бо невдовзі був убитий і таким чином хоч запізнилу, та, напевне, заслужену кару за державу поніс. Такий кінець мала його жага, сильна жага до пиятики, яка, запалена шалом, стрімко відійшла до Тартару після жорстокого вбивства матері.

Отож, цим ганебним досвідом навчений, ти житимеш, гадаю, обережніше і будеш пам'ятати, що від природи жоден король не є злим, а лише від звички. Бо якщо король не гамує у собі жорстокість і злобу, а до того ж щодня пиячить і шаліє повсякденно, напевно знай, що буде з нього тиран найнегідніший і дуже схожий на Нерона. Таким чином уже тепер, у юнацькому віці, за настановою божественного Павла, «уникай жаги»²³. Позбувшись її, легше жити стримано й сумирно, без нарікань. У цьому віці більше надавай значення чеснотам і гідності своїй королівській.

XVI. Чим же іншим стримаєш потяг свій і жагу молодого віку, як не словом апостольським, яке вчить: «Ніхто хай не одружується лише для злягання». Отож приводь дружину для того, щоб вона невгамовну твою молодість, до жаги охочу, добровільно у покорі тримала. Дружина сама хай буде мірою і межею цієї жаги, яку природа тобі від народження подарувала. Життя юнака без дружини неспокійне, клопітке, непевне, ганебне і нечестиве. Тому, коли переконаєшся, що без дружини не зможеш жити тверезо і скромно, чимдуж з найбільшою дбайливістю її вибирай. І то таку, з якою добре і сумирно вік проведеш.

А коли вже ти два обов'язки на себе береш (один — приватної людини, другий — короля), то маєш пам'ятати, що у приведеній

²³ І До Коринтян, VI — 18.

дружини мусять бути два обов'язки. Перш за все, щоб з нею в одній постелі ночувати. А по-друге, щоб мати королеву, з якою будеш правити нами. Якщо хоч одного з цих обов'язків у твоєму подружньому житті бракуватиме, недосконалим буде воно і ледве чи правдоподібним. Адже у королів мета одруження зовсім інша, ніж у приватних людей. Бо приватна людина, якщо приводить собі дружину (яка і добра, і зла приносить порівну), то приводить її лише для одного себе і ні для кого іншого. Тому достатньо, щоб вона була доброю, чесною, слухняною.

Що ж до королів, то тут інший резон: королю треба турбуватися не стільки про дружину для себе, як про королеву для держави. Від цього всім буде вигода. Вона державу збагатить віном, новим союзом підсилить, мир для людей здобуде, а також гідність родичів і королівський маєстат з собою принесе. Вона буде своєму королеві не лише подругою постелі, а й у державних справах дорадницею.

А щоб помітно було, що дружина короля у державі є його союзницею і співправителькою, її, як і самого короля, за старим звичаєм окропляли, коронували і називали «з ласки Бога королевою». І віно королеви як певні володіння самій державі приписували. Таку дружину, доньку римського короля Фердинанда²⁴, ти, Августе, нині привів. Здавалося, що вона принесе неймовірні вигоди нашій державі: передусім славу, вельмишановні звичаї, цнотливість. А далі: майже з усією Європою зв'язки, замирення з цісарем Карлом і королем Фердинандом, а також мир з германськими князями та найвищу доброзичливість до всіх.

Та оскільки нещаслива доля забрала її у нас, ти мусиш знайти подібну до неї, і то якомога швидше. Хай вона принесе тобі і твоїй державі такі самі блага, які та принесла. І будь у цьому дбайливим. Бо якщо ти у новій дружині будеш шукати лише для себе вигоди, не забувай, що лихо спіткає тоді не тільки нас. Така дружина, пере-

²⁴ Йдеться про Фердинанда I Австрійського, який мав титул імператора Священної Римської імперії.

дусім, буде для нас чужа і неприємна. Далі, тебе самого зробить нам нелюбим і ворожим. Будемо оплакувати, що ти віддав перевагу своїм, приватним інтересам всупереч суспільним інтересам нашим. Війна з сусідами починається чи якась інша напасть буде нам загрожувати, твій шлюб станемо звинувачувати, на тебе самого нарікати почнемо і говорити: «Може б, цієї війни й не було, може б, мир з сусідами був непорушений, якби наш король узяв за дружину дочку цісаря Фердинанда або іншого якого могутнього короля». Коли ж візьмеш позбавлену союзників, ми будемо одні серед ворогів.

З усіх боків нас обступили небезпеки: з півночі тисне Московія, зі сходу — Скитія і Валахія, з півдня через Угорщину — Туреччина, від заходу сонця загрожує Германія. Звідусіль облягли нас небезпеки й загрози, і нема надії на допомогу. Тоді самі собі думаємо: «Прикро, але гинемо через помилки одного юнака». І будемо тоді потихеньку один одному на вухо шептати: «Як? Невже така давня і така могутня держава згине через помилки одного юнака?» Такі слова й багато інших до них подібних, про які тепер навіть «у душі боїмося згадувати», будуть у нас на вустах. Але важко не говорити, коли тобі болить.

XVII. А щоб такого лиха не трапилося, і за рішенням сенату, і на власний розсуд подбай про вибір дружини, гідної і твоєї постелі, і видатної держави. І в цьому наслідуй діда свого Казимира, а також батька Сигізмунда, які одруженням своїм державу зміцнили. Дід твоїй узяв дружиною дочку Альберта, верховного князя Австрії, який водночас був римським королем. Батько взяв матір твою — вельми славно і вельми шляхетну жінку з давньої родини неаполітанських королів. Краще наслідуй цих, ніж нерозважливий вчинок Владислава²⁵, прадіда твого, який, незважаючи на велику ненависть і найбільшу недоброзичливість підлеглих, пошлюбив удову Грановську зі свого королівства. Вона воістину приємна і чесна жінка, але більше придатна як дружина для приватної людини, а не для короля.

²⁵ Йдеться про Владислава Ягеллоновича (1348 — 1434) — великого князя литовського та короля польського.

Та вона два роки лише з королем прожила і померла. На відверту радість усієї держави. Такою була ненависть наших батьків до цього шлюбу. На місце померлої Владислав привів твою прабабку Софію, княгиню руську. Бери собі за приклад прадіда свого, якому гонору королівського не бракувало. В цій справі треба дбати передусім про гідність і шляхетність.

А щоб не повторювати старі приклади, візьми ближчі — батька свого і діда: за ними йди, їх наслідуй і за їхнім прикладом приводь дружину, гідну твоєї величності, яка саме в ці вельми неспокійні часи підтримає державу новими угодами і договорами; мир і злагоду в державі зміцнить; спокій і тишу разом з тобою встановить. З найвищою прихильністю, найчесніше і без жодних ревнощів і недоброзичливості будеш правити з нею в Польщі. Вона буде дружиною, союзницею молодості і подругою ложа твого. Під щасливим і прихильним знаком ми від цього священного шлюбу мати будемо воєвод, князів і королів, а також щирих спадкоємців твого королівства. Коли станеш власником такої дружини, вся Польща вийде її зустрічати і вітати з прибуттям. І ми також поспішимо з піснями й танцями, з радісним пеаном вітати будемо нову королеву нашу, твою обраницю. І приведемо до покоїв твоєї матері, вельми славної і цнотливої жінки, немов святу і сором'язливу ту Ребекку до намету Сари. З ласки Бога і людей втішайся нею і чекай від неї синів собі дорослих і миру, якого понад усе заповідав тобі Ізраїль. Цього і ми тобі бажаємо, і сам до цього прагнути мусиш.

XVIII. Якщо цих прикладів і зразків будеш дотримуватися, королю Августе, то переможеш юнацьку легковажність. А коли ще й вуздечку стриманості та помірності на неї одягнеш, більшу матимеш спроможність для здійснення великих справ. Та людина найменше здорова, якою опановує жага, особливо якщо вона до того ж нездорова. Тоді всім стає зрозуміло, що така людина не виправдовує покладених на неї надій і нічого путящого не зробить. Але ти можеш стати сильним мужем у державі і здійснити багато

доброго: чому вік завадить, допоможе чеснота. Отож за прикладами багатьох того домагайся, до чого прагнули у твої роки всі гідні наслідування мужі, — владу зміцнюй та ім'я своє вславляй. І це не вигадки. Один Александр Македонський хай буде для тебе достатнім прикладом: з молодих літ почав займатись вельми поважними справами. І хоч у 33 роки помер, але встиг перемогти греків, погамувати персів і всю Азію підкорити. З цього можна зробити висновок, що доблесть діяльних королів може більше, ніж вік. Але до слави, якої Александр досягнув, мусиш іти тим самим шляхом. Передусім, він з усіх сил намагався гамувати потяг до хтивості, а тому до захоплення Вавилону не мав справи з жінками. Отаким був безжальним і суворим до себе. Чесноти не прийшли до нього самі, а лише завдяки постійним вправлянням. Александр ніколи не сідав до столу, якщо не мав спраги й голоду; ніколи не лягав відпочивати, якщо не мав втоми; ніколи не вставав із-за столу пересиченим; рідко ночував під дахом, а частіше під відкритим небом, користуючись простою солдатською постіллю.

Таким чином Александр, і вдень, і вночі по-солдатськи живучи, ворогам був страшний, а своїм — любий. Бо коли у військовій справі витримка і послух є найважливішими, то ніякому іншому вождеві більше воїни не довіряли і ні з ким не страждали, як з Александром. І не ремствували. Бо їхній король разом з ними терпів злигодні, мерзнув і страждав. І радість у них була спільна з королем, коли щось здобували; і спільний біль, якщо щось втрачали. У наступі його завжди бачили першим, і останнім при відступі. В небезпеці король був пильним, відважним; на полі бою з'являвся там, де було найважче; ніколи не падав духом; з переможеними поводився великодушно. Тож і не дивно, що воїни його слухались і найбільшу надію на нього покладали. Та й хто з таким вождем не був би хоробрим? Хто б не кинувся слідом за ним у найжорстокіший бій? Якщо війна точилася влітку — пікся на сонці разом з усіма, якщо взимку — мерзнув на морозі більше за найзлиденнішого воїна. У важкі дні, в безсонні ночі, в голод і спрагу (під час військових переходів) Александр завжди був першим. Навіть тоді був першим, коли через сирійську пустелю і засушливі

місця вів своє військо, що знемагало від спраги. Коли в поході хтось добровільно запропонував йому пригорщу холодної води, він відмовився і віддав знуреним спрагою воїнам. «Хай живе передусім король, — кричали тоді всі, — а військо в тебе ще буде! Бо якщо ти загинеш, і військо разом з тобою загине!» Така у всіх воїнів була витримка, що навіть жорстокої смерті не злякалися, аби лиш Александр лишився живим.

І ця витримка воїнів, яка спочатку була властива лише Александрові, з'явилася у них завдяки прикладові самого вождя. Після цього вже й не дивно, що сама Азія піддалася цій видатній доблесті. Суворим гартom Александр виховував доблесть удома, а перемоги шукав по чужих краях. Багатих персів він переміг бідністю, розкішних греків — стриманістю, безтурботливих індійців — пильністю. Нарешті, сам Кавказ полонив пристрасстю, працею і стриманістю. Отак завдяки слухняності і витримці воїнів імперію з обох боків обмежив океанами і став не лише переможцем усього світу, а й зразком переможця, корисним для наслідування всім королям.

XIX. Про цього короля докладно говорю, щоб не вважав, ніби твій вік ще не дозрілий, а щоби брав приклад з нього. Адже він є зразком того, що королі і в державних, і у військових справах більше прислужуються силою духа, ніж тіла. І ти за прикладом Александра відмежуй своє тіло від жаги і його, як я вже казав, до Русі перенеси. Там і мерзнути будеш, і голодуватимеш, і спрагу будеш мати. Там не мозолитимуть очі вродливі личка, не чутиш пісень, не вдихатимеш парфумів, не смакуватимеш ласощів, не будеш витанцьовувати. Навпаки, перед очима завжди буде все, гідне хороброго мужа, могутнього короля і вождя. Своім приходом у воєнний дух піднімеш і поважати себе змусиш; їхні тіла загартуєш, а душі привчиш зносити тягар війни і слухатись, і поневірятися разом з тобою.

Вороги ж твої, коли почують про твою розважливість і досвідченість у воєнній справі, припинять напади на твій і наш край і більше будуть боятися твого імені, ніж зброї. Якщо так славно

будеш правити у Польщі, навіки славним королем станеш. Вже тепер зиск від суворой слави відчуваєш і до неї завдяки мудрості, справедливості, могутності і стійкості прагнеш. До цього й закликаю тебе у дружньому посланні. Не треба шукати слави між людьми, даруючи їм пурпур чи тонке полотно. Нехтуй грубу силу, зневажай багатства, жадобу до панування, бездумну і нещиріу справедливість. Найвище цінуй тяжку, але непорушну славу, — щоб тішились поляки, що ти у них вроджений король, щоб любили тебе і вважали корисним для держави. З цією славою ніщо не може зрівнятися, тому саме її всіма своїми силами підтримуй і навіть власним життям оберігай. За нею слідує і всю силу таланту, яку тільки маєш, використовуй для її зміцнення.

XX. Написав оце, як зміг, не для невігласів, що нехтують будь-якою наукою, а для тебе, найвищого короля, який повинен приймати рішення згідно зі своїм духом, — щоб розсудливість дружила з силою. Одна з цих (двох) чеснот природно шукає іншу, йде за нею слідом і навіть живе разом. Адже й сила без розважливості занепадає. І розважливість, хоч панує над речами, не буває міцною без сили. Тому, якщо відчуваєш себе королем, не нехтуй жодною з цих чеснот, які обидві сприяють примноженню мудрості. І не кажи мені: «Ти можеш так повчати, бо ти приватна людина, а не король». Я бачив на арені кулачних бійців і бігунів у ристалищі, які хоч і сильні мужі, але здаються дітьми. Їх можна підбурити криком до змагання, тому що крик допомагає, навіть коли розум нічого не вартий. Багатьох можна було б ще назвати, які, будучи приватними особами, добре вміли повчати багатьох можновладців, і пам'ять про них між людьми завжди свіжа і безсмертна. Так, поет Симонід²⁶ багато повчав спартанця Павсанія, Талес з Мілету²⁷ — Періандра Корінтського, Анаксагор Клазіменський²⁸ — Перікла, Платон — Діона, Аристотель — Александра, а Длугош²⁹ — батька твого Сигізмунда.

²⁶ Симонід Кеоський (бл. 556 — 468 до н. е.) — давньогрецький поет.

²⁷ Талес з Мілету (бл. 624 — 547 до н. е.) — давньогрецький філософ.

²⁸ Анаксагор Клазіменський (бл. 500 — 428 до н. е.) — давньогрецький філософ.

²⁹ Длугош Ян (1415 — 1480) — польський історик та дипломат, львівський архієпископ, писав і про історію України.

Якби ці можновладці і королі не зважали на них через те, що вони приватні особи, ніколи б не зажили такої слави і безсмертя між людьми. Я не ставлю себе поруч з ними (бо не шаленець), але на їхніх прикладах учу, що ім'я приватної людини не повинно перешкодити прислухатися до наших порад.

Вони відкривають тобі короткий шлях до здобуття хвали і слави серед людей.

Такий шлях не всіх людей вабить, дехто воліє сам усе спізнати, мандруючи по чужих краях. Ми ж, ніби до купи все зібравши, в одному місці показуємо, як мусить поводитися сам король. Бо ти перебуваєш на високому щаблі найвищої гідності, і очі всіх народів спрямовані на тебе. Тому жоден твій учинок не може бути прихований і вмить стає відомий усім.

Тож наслідуй все краще і в Лікурга Спартанського³⁰, і в перса Кіра, і в поляка Сигізмунда, і в будь-кого, хто розумом і звичаями піднявся серед людей. Отак легко й швидко прославиться твоє ім'я в Польщі і на вустах усіх перебуватиме в найвищій славі, — хоча б ніколи й не збирався плисти до Єрусалима. Якщо ж знехтуєш щирими й правдивими настановами, корисними для тіла і майбутньої долі, то, незважаючи на дуже високе місце твого сидіння, виявиться так, що воно тебе прикрашає, а не ти це місце. Але, правду кажучи, ми про тебе кращої думки. Скільки б про твоїх предків і рід Ягеллона не думали, щоразу зазначали, що для них була чужа пихатість. Натомість увесь ваш рід був сумирний, щедрий, ласкавий, кмітливий. Отож прийми ласкаво цей дарунок від доброприхильного вірнопідданя твого і не забувай, що він, пишучи це, дбає лише про твій зиск. І хай з волі Бога найкращого і наймогутнішого він буде в тебе сталим і незмінним.

³⁰ Лікург Спартанський (IX ст. до н. е.) — законодавець Спарти.

БОГДАН КІСТЯКІВСЬКИЙ

*Богдан Олександрович Кістяківський (1868—1920) —
український філософ права, громадський діяч,
юрист, соціолог, один з організаторів
Академії наук України.*

*Походить з родини Кістяківських із Чернігівщини,
яка дала українській науці кількох великих учених.*

*Богдан Кістяківський —
правник, соціолог і філософ.*

*Наукові праці присвячені теорії права і соціології.
Писав на політичні теми в російських журналах:
обороняв правопорядок і демократичні принципи,
обстоював конечність конституції,
критикував «убожество правової свідомості»
російської інтелігенції.*

*Богдан Кістяківський вважав,
що право є і державно-організаційним,
і соціальним, і психологічним,
і нормативним явищем.*

СОЦІАЛЬНІ НАУКИ І ПРАВО

НАРИСИ З МЕТОДОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНИХ НАУК І ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ПРАВА

XI. Держава і особа¹

I

Держава навіть у теперішній час викликає іноді жах і тремтіння. В уявленні багатьох держава є якимось безжалісним деспотом, що душить і губить людей. Держава — це те чудовисько, той Звір-Левіафан, як її прозвав Гоббс, котрий поглинає людей цілком, без залишку. «Державою називається, — каже Ніцше, — найхолодніше з усіх холоднокровних чудовиськ. Воно також холоднокровно бреше, і брехня ця, мов плазун, повзе з його вуст: «я, держава, я — народ». «Та подивіться, братове, — веде далі він, — туди, де державі край! Хіба ви не бачите райдуги і мосту до надлюдини?» Наш Лев Толстой менш образно і більш конкретно-описово виражав свою глибоку відразу до держави; в державі він убачав лише організоване й монополізоване насилля.

Справді, держава, вдаючись до страт, робить те, від чого холоде кров у жилах людини: вона планомірно й методично здійснює вбивства. Держава, стверджує багато хто, — це організація економічно сильних і заможних для придушення й експлуатації економічно слабких і незаможних. Держава — це несправедливі війни, що призводять до підкорення та поневолення слабких і невеликих народностей великими й могутніми націями. Держава завжди ґрунтується на силі, і саме її вона ставить понад усе; будучи втіленням сили, вона вимагає від усіх поклоніння перед нею.

¹ У цьому нарисі теоретично розвинуто ті ідеї, які були висловлені автором у статті «Держава правова і соціалістична», надрукованій у «Вопросах философии и психологии», кн. 85.

Втім, зайве перелічувати всі ті сторони державного життя, які надають державі насильницького характеру і звіриного вигляду. Вони дуже добре відомі всім. Майже немає таких вчинків, що їх люди визнають злочином і гріхом, які держава не здійснювала б у певний час, закріплюючи за собою право їх здійснювати.

Та чи справді держава створена й існує для того, щоб гнобити, мучити і експлуатувати окрему особу? Чи й справді перераховані вище, такі знайомі нам риси державного життя є істотною і невід'ємною його ознакою? — Ми повинні якнайрішучіше відповісти негативно на ці запитання. Насправді все культурне людство живе в державних об'єднаннях. Культурна людина й держава — це два поняття, що взаємно доповнюють одне одного. Тому культурна людина навіть немислима без держави. І, звичайно, люди створюють, охороняють і захищають свої держави не для взаємного мордування, пригноблення й винищення. Інакше держави давно розпалися б і перестали існувати. З історії ми знаємо, що держави, які лише гнобили своїх підданих і завдавали їм самих лише страждань, справді гинули. Їхнє місце займали нові держави, які більшою мірою задовольняли потреби своїх підданих, тобто більше відповідали самій суті й природі держави. Ніколи держава не могла існувати тривалий час лише завдяки насильству й гнобленню. Щоправда, у житті всіх держав бували періоди, коли, здавалось, уся їхня діяльність зосереджувалась на тому, щоб мучити своїх підданих. Проте в життєздатних держав і в народів, які прогресують, ці періоди завжди були відносно короткочасними. Наставала епоха реформ, і держава виходила на широкий шлях реалізації своїх справжніх завдань та істинних цілей.

У чому ж, однак, справжні завдання та істинні цілі держави? — Вони полягають у задоволенні солідарних інтересів людей. За допомогою держави здійснюється те, що потрібне, дороге й цінне для всіх людей. Держава сама по собі є просторово найширшою і внутрішньо найвсеосяжнішою формою повністю організованої солідарності між людьми. Разом з тим, вступаючи в міжнародне спілкування, вона веде до створення й вироблення нових, ще ширших і в майбутньому,

можливо, найповніших та всебічних форм людської солідарності. Те, що сутність держави, справді, полягає в обстоюванні солідарних інтересів людей, виявляється навіть у відхиленнях держави від її істинних цілей. Навіть найжорстокіші форми державного гноблення зазвичай виправдовують міркуваннями про вигоди й потреби всього народу. Загальне благо — ось формула, в якій коротко виражено завдання та цілі держави.

Сприяючи зростанню солідарності між людьми, держава облагороджує й підносить людину. Вона дає їй можливість розвивати кращі сторони її природи й реалізовувати ідеальні цілі. У ролі, що облагороджує й підносить людину, і полягає істинна сутність та ідеальна природа держави.

Наведеним вище думкам Гоббса, Ніцше й Л. Толстого слід протиставити думки філософів-ідеалістів усіх часів. З-поміж них, Платон і Аристотель вважали головною метою держави гармонію суспільних стосунків і справедливість. Фіхте визнавав державу найповнішою реалізацією людського «я», вищим емпіричним виявом людської особистості. Гегель вбачав у державі найдосконаліше втілення світової ідеї, що розвивається сама по собі. Для нього держава — це «дійсність моральної ідеї», і тому він називав її навіть земним богом.

Звичайно, думки Платона, Аристотеля, Фіхте й Гегеля виявляють вдумливіше, проникливіше ставлення до держави, ніж думки Гоббса, Ніцше й Л. Толстого. Останні поспішили узагальнити і звести в сутність держави ті жахливі явища насильства й жорстокості з боку державної влади, у яких зазвичай проривається звірина частина людської природи. Звіра в людині вони уособили у вигляді звіра-держави. У цьому уособленні держави і проповіді боротьби проти неї до її повного знищення найбільшою мірою виявляється невіра в саму людину.

Наше розуміння держави, що стверджує тимчасовий і мимущий характер державного насильства і гноблення, спирається

на нашій вірі в людську особу. Особа, із своїми ідеальними устремліннями й вищими цілями, не може миритися з тим, щоб держава, яка зобов'язана реалізовувати солідарні інтереси людей, займалась їх ліквідацією й нищенням. Заглиблюючись у себе й черпаючи там усвідомлення творчої сили особи, що не мириться із звіриним образом держави-Левіафана, ми часто мимовільно стаємо послідовниками великих філософів-ідеалістів. У нас знову народжуються, в нашій свідомості знову виникають ті великі істини, які відкрились їм і яким вони надали філософського вираження. Часто в інших поняттях, в інших формулах ми повторюємо їхні ідеї, не будучи знайомими з ними в їхній історичній книжково-філософській оболонці. Та це є доказом того, що тут ми маємо справу не з випадковими й тимчасовими правильними зауваженнями, а з неминущими й вічними істинами.

Повертаючись до двох протилежних поглядів на державу — на державу як уособлення сили й насилля у вигляді Звіра-Левіафана і на державу як втілення ідеї, вищий вияв особистості, або на державу як земного бога, ми маємо вказати на те, що ці два різні погляди на державу відповідають двом різним типам держави. Гоббс, змальовуючи свій образ держави-звіра, мав на увазі абсолютно-монархічну або деспотичну державу. Саме необмеженість повноважень державної влади й цілковите поглинання особи, приреченої на беззаперечне підкорення державі, і надають абсолютно-монархічній державі звіриного вигляду. На відміну від Гоббса, Фіхте й Гегель розуміли під державою виключно правову державу. Для них саме поняття держави цілком ототожнювалося з поняттям правової держави. Є цілком емпіричне підґрунтя того, що Фіхте й Гегель, щоб зрозуміти істинну природу держави, звертали свої погляди перш за все й винятково на правову державу. Правова держава — це вища форма державного буття, що її людство виробило як реальний факт. В ідеалі стверджуються й постулюються вищі форми державності, наприклад, соціально-справедлива або соціалістична держава. Та соціалістичну державу ще ніде не реалізовано як факт дійсності. Тому з соціалістичною державою можна рахуватися лише як з принципом, але не як з фактом. Проте Фіхте й Гегель брали і пра-

вову державу не як емпіричний факт; вони уявляли собі її не в тому конкретному вигляді, у якому вона поставала в передових країнах їхньої епохи, а як сукупність тих принципів, які повинні здійснюватись у досконалій правовій державі. Отже, правова держава, яка цікавила їх і фігурувала в їхніх філософських побудовах, була також ідеальним у своїй повноті й довершеності типом держави.

Керуючись методологічними міркуваннями, ми повинні розширити цей погляд на значення різних типів державного існування. Питання про типи є питанням про методологічно правомірне представлення явищ, які безперервно змінюються й минають, як довготривалих і сталих. У науці про державу ми повинні вдаватись до цього знаряддя мислення тому, що маємо тут справу з явищем, яке не лише розвивається, а й зазнає ряду перетворень і перевтілень. Так, абсолютно-монархічна держава, безсумнівно, розвинулась із феодальної, а держава конституційна — із абсолютно-монархічної. Та попри те, що цей перехід часто здійснювався дуже повільно і що розвиток після цього періоду не припинявся, так що кожна державна форма своєю чергою проходила різні стадії розвитку, держава при переході від однієї форми до іншої перевтілювалась, і ми повинні уявляти собі кожну з цих форм у її найтиповіших рисах. Щоправда, іноді між окремими державними формами різкі межі проводять певні історичні події. Зокрема, момент переходу від абсолютно-монархічної до конституційної держави уявляється історично таким важливим і різким, що саме з нього й судять про ці державні форми. Згідно із загальноприйнятим уявленням, до цього поворотного моменту існувала абсолютно-монархічна держава, а після нього було встановлено конституційну або правову державу. Насправді, однак, незважаючи на суспільні й державні потрясіння, що супроводжували цей процес, і на ті різкі відмінності в організації попередньої й наступної державних форм, що дають підставу говорити про певний момент переходу від однієї до другої, за своїм характером перехід цей ніколи не буває настільки різким. Так, абсолютно-монархічна держава в останні періоди свого існування зазвичай уже сповнюється певними рисами правової держави. З іншого боку, конституційна держава піс-

ля свого формального заснування далеко не одразу стає правовою². Навпаки, цілі історичні епохи її існування слід охарактеризувати як перехідні. Таким чином, історично кожна з цих форм державного буття виступає не в чистому вигляді, а завжди пройнята більшою чи меншою кількістю елементів іншої форми. Та тим важливіше уявити собі кожну з цих форм у безумовно чистому вигляді, оскільки лише тоді можна мати критерій для оцінки міри поступового проникнення її в якусь конкретну державну організацію. Ясно, втім, що такі чисті державні форми дуже рідко втілюються в конкретній дійсності як реальні факти. Та їх слід теоретично встановити у вигляді ідеальних за своєю довершеністю, повнотою і досконалістю типів³.

² С. А. Котляревський намагається виділити тип правової держави і протиставити його решті державних типів, приписавши йому переважно еволюційний характер. Він вважає, що «правова держава не є такий строго окреслений тип, як, наприклад, держава монархічна чи республіканська, держава з конституцією гнучкою чи малорухомою». На його думку, «кінець кінцем правова держава виявляє лише певну схильність, устремління, що відбивається в державній побудові і діяльності». С. А. Котляревський. «Правовое государство и внешняя политика». Москва, 1909, стор. 32. Його ж. «Власть и право. Проблема правового государства». Москва, 1915, стор. 350. Проте таке визначення типу правової держави ми не можемо вважати методологічно правильним. Адже методологічне задавання типу саме в тому й полягає, щоб представляти мінливе явище в його незмінних, найбільш типових рисах. Натомість як схильність або устремління можна охарактеризувати будь-яке конкретне державне утворення, до якого б типу воно не належало, оскільки воно безперервно змінюється. З іншого боку, С. А. Котляревський бажає бачити в усіх типах держави різні історичні втілення правової держави. Його ж. «Власть и право», стор. 120 і наст. На його погляд, наприклад, «природно постає питання, чи не повинні ми тут (у феодальній державі) шукати надзвичайно яскраве втілення принципів правової держави», і далі він вважає за можливе говорити про «феодальне розуміння правової держави». Там само, стор. 188 і 207. Нам здається, що, виходячи з правильної методологічної точки зору, можна ставити питання лише про різну міру проникнення права або правових принципів у різні типи держави, та аж ніяк не про саму правову державу або її принципи. Само собою зрозуміло, що тип держави слід відрізняти і від державного устрою. У такому разі будь-який тип держави є поняття метаюридичне, а не лише тип правової держави. Пор. там само, стор. 234.

³ Вивчення типів як завдання наукового пізнання ставлять водночас і історики, і соціологи, і політико-економісти, і державники. Історичне вивчення типів висвітлюється в праці Д. М. Петрушевського «Очерки по истории средневекового общества и государства», 3-є вид., Москва, 1913, стор. 36 і наст., і в курсах М. І. Кареева «Типологические курсы по истории государственного быта», 5 томів, Санкт-Петербург, 1903-8. Методичне значення поняття типу взагалі та ідеального типу зокрема з'ясували Г. Еллінек і М. Вебер. Див.: G. Jellinek. «Allgemeine Staatslehre», стор. 31-39. Рос. переклад,

Ці методологічні засновки ми й можемо прийняти за основу для подальшого розгляду питання, яке нас тут цікавить. З одного боку, ми матимемо на увазі, що кожна державна форма лише поступово проникає в ту чи іншу конкретну державну організацію, з іншого — критеріями оцінки нам слугуватимуть ідеальні типи державного буття в своїй непорушній теоретичній даності. Керуючись цими поглядами, ми й розглянемо відношення між державою та особистістю.

II

Більшість сучасних європейських і американських держав належать за своїм державним ладом до числа конституційних або правових держав⁴. Звичайно, в різних країнах, за різних кліматичних

2-е вид., стор. 22-31. М. Weber. «Die «Objektivität» sozialwissenschaftlicher und sozialpolitischer Erkenntnis», «Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik», том XIX, стор. 22 і наст., особливо 64 і наст. Г. Єллінек вважає, що вивчення ідеальних типів не веде до наукового пізнання. Та під ідеальними типами від розуміє типи ідеалізовані. При цьому він випускає з уваги, що до самого поняття типу входить уявлення про щось зразкове, досконале й довершене. Це поняття визначив ще в середині минулого століття англійський філософ Юел. За його словами, «тип є **взірець** того чи того класу (наприклад, того чи того роду або виду), який розглядається як такий, котрий **щонайбільше** має відмітні ознаки даного класу. Всі види, що мають більшу спорідненість із цим типовим видом, ніж з будь-яким іншим, утворюють рід і групуються **навколо цього виду**, більшою чи меншою мірою відхиляючись від нього в різних напрямках. Таким чином, рід може складатися перш за все з кількох видів, що дуже близько підходять до типу і мають очевидне право стояти поруч із ним, а окрім того також і з інших видів, більш віддалених від цього **центрального вузла**, та все ж пов'язаних із ним, вочевидь, більше, ніж з будь-яким іншим». Цитується за: Дж. Ст. Мілль, «Система логіки», стор. 576. Підкреслено скрізь мною. Якби це визначення поняття типу було більш відомим, то це дозволило б уникнути багатьох непорозумінь. Зокрема, тоді були б неможливими заперечення Ріхарда Шмідта проти теорії типів Г. Єллінека. Пор.: Richard Schmidt, «Allgemeine Staatslehre», т. II, ч. 2. Лейпциг, 1903, стор. 838-839. Правильно розмірковує J. Hatzek у «Konventionalregeln oder über die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung im öffentlichen Recht». Щорічник з цивільного права, т. III (1909), стор. 41 і наст.

⁴ В. М. Гесен стверджує, що «правова і конституційна держава — синоніми; ототожнення понять правової і конституційної держави є загальним місцем сучасної німецької доктрини державного права». В. М. Гесен, «Теория правового государства (Политический строй современных государств)», Санкт-Петербург, 1905, т. I, стор. 135), Г. Ф. Шершеневич («Общая теория права», стор. 247) і С. А. Котляревський («Власть и право», стор. 91 і 113-114) заперечують проти цього ототожнення. З нашої точки зору, правова держава

умов, серед різних національностей і під впливом різних історичних доль конституційні держави організовані надзвичайно по-різному. Як форми, так і види конституційних або правових держав у Європі та в інших краях доволі різноманітні. Відмінності ці часто вельми суттєві; за їх збереження чи ліквідацію ведеться жорстка політична боротьба. Та порівняно з основними принципами конституційної або правової держави ці відмінності видаються деталями. Основні принципи, на яких побудована і має будуватись будь-яка правова держава, скрізь повинні бути одними й тими ж.

Основний принцип правової або конституційної держави полягає, як ми з'ясували в попередньому нарисі, в тому, що державна влада в ній є обмеженою. У правовій державі для влади встановлено певні межі, які вона не повинна і правовим чином не може переходити. Обмеженість влади в правовій державі створюється визнанням за особою невід'ємних, непорушних і недоторканих прав. У правовій або конституційній державі уперше визнано, що існує певна сфера самовизначення й самовияву особи, куди держава не має права втручатись.

Невід'ємні права людської особи не створюються державою; навпаки, вони за самою своєю суттю безпосередньо присвоєні особі. Серед цих невід'ємних, безпосередньо притаманних людині прав на першому місці стоїть свобода совісті. Уся сфера думок, переконань і вірувань повинна бути безумовно недоторканною для держави. Звідси виникає визнання релігійної свободи, тобто свободи вірувати і не вірувати, міняти релігію, створювати власну релігію й оголошувати себе особою, що не належить до будь-якого віросповідання; сюди ж слід віднести свободу культів, тобто право для всіх віросповідань відправляти своє богослужіння. Безпосереднім наслідком свободи совісті є свобода слова усного і друкованого. Людина має право не лише думати що завгодно й вірити у що завгодно;

є повністю і послідовно розвинута конституційна держава. Оскільки тут ми з'ясуємо принципи, а вони найповніше виявляються в довершено розвинутих державних формах, ми й можемо прирівняти конституційну державу до правової.

вона має також право вільно висловлювати свої думки й переконання, проповідувати свої вірування, відстоювати й поширювати їх шляхом усного і друкованого слова. Для висловлювання своїх думок і проповіді своїх поглядів людина повинна мати свободу спілкування. Без свободи спілкування не може відбуватись навіть простого обміну думками та поглядами. Тому серед невід'ємних прав особи, що визнаються в конституційній або правовій державі, одним із найсуттєвіших прав є свобода спілок і свобода зборів. Люди мають право вільно збиратись, влаштовувати товариства і спілки.

Проте всі ці і багато інших свобод і прав, як, наприклад, свобода професій, свобода пересування, право на добре й незаплатане ім'я, а в остаточному підсумку і всі громадянські або приватні права, виявилися б ілюзією, якби в правовій державі не було встановлено недоторканності особи. Річ у тім, що при реалізації своїх прав, а тим більше політичних свобод, різні особи й цілі групи осіб обов'язково зіштовхуються. Тут природно виникає дуже багато протилежних бажань, устремлінь, намірів і планів, одночасне здійснення яких призвело б до маси зіткнень. Для запобігання цим зіткненням у будь-якій правовій державі всі свободи і права повинні бути регламентованими, тобто для їх реалізації мають бути встановлені правила, які виключали б можливість зіткнень при реалізації протилежних потреб. Порушення цих правил, як і порушення всіх інших норм, що охороняються карними законами, природно, має каратись. Органи державної влади і в правовій державі мають бути наділені повноваженнями припиняти порушення законів, тобто в разі потреби навіть арештовувати порушників. Та в правовій державі повноваження органів державної влади щодо припинення порушення законів поставлено в строгі рамки закону⁵. Ці законні рамки для повноважень органів влади в правовій державі і створюють так звану недоторканність особи. Вони полягають у тому, що адміністративна влада або, точніше, поліція не може позбавляти людину свободи на термін понад добу, у крайньому разі

⁵ Пор.: O. Bähr. «Der Rechtsstaat. Eine publizistische Skizze». Гетінген, 1864, стор. 52 і наст., 192 і наст.

на дві чи три доби. Упродовж цього часу вона повинна або звільнити заарештованого, або передати його до рук судової влади. Зі свого боку, судова влада негайно після передачі їй заарештованого повинна встановити, чи він порушив закон і наскільки істотним є порушення. Залежно від цих обставин судова влада повинна або винести постанову про негайне звільнення заарештованого, або скласти вмотивований вирок щодо його подальшого затримання. Прямим доповненням принципу недоторканності особи є недоторканність житла й листування. Щодо житла та листування встановлюються також правила, згідно з якими вони можуть бути піддані огляду лише за постановою судової влади. Усі права особи разом з її недоторканністю становлять суттєвий зміст політичної свободи, без якої не може обходитись жодне культурне суспільство.

Завдяки невід'ємним правам і недоторканності особи державна влада в правовій або конституційній державі є не лише обмеженою, а й строго підпорядкованою закону. Підпорядкованість державної влади закону настільки широко визнано цінністю державного ладу як такого, що зазвичай її намагається присвоїти собі і впорядкована абсолютно-монархічна держава. Та для неї це виявляється цілковито недосяжною метою. Органи державної влади бувають по-справжньому пов'язаними законом лише тоді, коли їм протистоять громадяни, наділені суб'єктивними публічними правами. Лише маючи справу з уповноваженими особами, які можуть висувати правові претензії до самої держави, державна влада виявляється змушеною незмінно додержувати законів. Цього немає в абсолютно-монархічній державі, оскільки в ній підданці позбавлені будь-яких громадянських прав, тобто прав людини і громадянина. Тому всі зусилля абсолютно-монархічних держав запровадити в себе законність, як свідчать історичні факти, закінчуються повною невдачею. Таким чином, не підлягає сумніву, що забезпечення законності при загальному безправ'ї є справжнісінькою ілюзією. При безправ'ї особи можуть процвітати лише адміністративне свавілля і поліцейське насилля. Законність передбачає строгий контроль і повну свободу критики всіх дій

влади, а для цього необхідне визнання за особою і суспільством їхніх невід'ємних прав. Отже, послідовне забезпечення законності вимагає, як свого доповнення, свобод і прав особи і в свою чергу природним чином випливає з них як їх необхідний наслідок.

Права людини і громадянина або особисті й суспільні свободи становлять лише основу й передумову того державного ладу, що притаманний правовій державі. Як і будь-яка держава, правова держава потребує організованої влади, тобто установ, що виконують різні функції влади. Само собою зрозуміло, що правовій державі відповідає цілком конкретна організація влади. У правовій державі владу має бути організовано так, щоб вона не утискала особу; у ній як окрема особа, так і сукупність осіб — народ — мають бути не лише об'єктом влади, а й суб'єктом її. Ця характерна ознака державної влади в правовій державі найкраще виявляється при зіставленні організацій державної влади в правовій і абсолютно-монархічній державах.

В абсолютній монархії особа зовсім безправна по відношенню до влади. Тому до абсолютної монархії цілком застосовні слова, якими М. О. Бакунін хотів визначити державу взагалі. Абсолютно-монархічна держава — це «сума заперечень свобод усіх її членів». Державна влада в абсолютній монархії характеризується тим, що вона безумовно протиставляється населенню або народові. Абсолютно-монархічна державна влада — це щось зовсім чуже народові, таке, що лише панує, розпоряджається й керує ним. Усю свою силу, весь сенс свій абсолютно-монархічна влада черпає в своїй безумовній відірваності від народу, оскільки ця відірваність і відчуженість від народу дає змогу абсолютно-монархічній владі підвестись на ту незмірну й недосяжну висоту, яка наділяє всі її розпорядження беззаперечністю. Престиж абсолютно-монархічної державної влади саме й полягає, головним чином, у її беззаперечності або у вимозі сліпої й безумовної покори перед розпорядженнями влади та в забороні будь-якої критики їх.

Зовсім іншими рисами характеризується державна влада в правовій або конституційній державі. У ній держава пов'язана з народом, оскільки сам народ бере там участь в організації влади й у створенні державних установ. Найважливіша установа правової держави — народне представництво, що виходить із народу, — є співучасником влади, безпосередньо створюючи одні її акти і впливаючи на інші. Тому престиж конституційної державної влади полягає не в недсяжній висоті її, а в тому, що вона знаходить підтримку й опору в народі. Спиратися на народ є її основним завданням і метою, оскільки сила, міць та стійкість її полягають у народній підтримці. У конституційній державі уряд і народ не можуть протиставлятися як щось чуже й нібито вороже одне одному. Водночас вони й не зливаються цілком і не є чимось, що існує неподільно. Навпаки, державна влада і в конституційній державі залишається владою і зберігає власне й самостійне значення та існування. Проте ця влада солідарна з народом; їхні завдання й цілі одні й ті ж самі, їхні інтереси значною мірою спільні. Таким чином, тоді як абсолютна-монархічна держава характеризується двоїстістю, оскільки вона складається з двох чужих, різнорідних і часто-густо ворожих один одному елементів — уряду й народу, в конституційній державі, хоча б у принципі чи за ідеєю, створюється певна єдність між народом і державною владою. Єднання влади з народом є завжди метою й головним прагненням будь-якого конституційного уряду.

Однак часто вказують на те, що в сучасній конституційній державі точиться безперервна боротьба класів за владу, що в ній завжди присутні панівні й підпорядковані класи, а тому їй не притаманні єднання державної влади з народом і, як наслідок цього, єдність державного цілого. Оскільки класова боротьба полягає у протистоянні, розмежуванні й роз'єднанні, то зазвичай і роблять висновок: там, де постійно точиться класова боротьба, не може бути єднання, спільності й солідарності. Проте класова боротьба є боротьбою суспільних сил; це явище переважно соціальне, що стосується соціальної основи сучасної держави. Отже, елемент роз'єднання, розмежування і протистояння, що створюється класовою бороть-

бою, характеризує лише соціальний устрій сучасної держави, а не саму правову державу як таку. Щоправда, класова боротьба вплетена в організацію сучасної конституційної держави. Окремі класи при посередництві своїх партій є, завдяки народному представництву, рушіями сучасної держави в усіх її проявах⁶. Але всі окремі суспільні сили, організовані в самостійні політичні партії, виступають як щось відокремлене, відділене одне від одного і навіть протилежне одне одному лише на підготовчих стадіях, лише поки не прийнято рішення і не визначено конкретно, як буде діяти сама держава і що буде виразом її волі. Натомість будь-який акт державної влади постає в правовій державі завжди як щось єдине й цілісне. При цьому акти влади в сучасній правовій державі не є простим вираженням думок і бажань панівного класу. Далеко не завжди перемагає той, хто був і залишився переможцем у рішучий момент, коли створювалася й організовувалася сучасна держава. Часто панівному елементові доводиться йти на поступки, і тоді окремі акти і вся діяльність держави стають результатом компромісу. У кожному разі, в сучасних правових державах соціально пригноблені елементи також завжди мають можливість впливати на хід державного життя, оскільки й вони мають своїх представників у загальному народному представництві. У всіх сучасних парламентах існують робітничі партії, а голос такої партії, попри незначну іноді кількість її представників, може набути величезної ваги й морального значення; ми бачимо це, наприклад, в Англії. Панівні партії часто бувають змушені поступатися робітничим партіям навіть у принципових питаннях, попри те, що фізична сила чи, точніше, перевага в кількості парламентських представників на їхньому боці.

Унаслідок усіх цих причин відчуженість від держави навіть найбільш соціально пригноблених і крайніх за своїми політичними вимогами елементів, тобто робітничого класу, в конституційній державі не така велика, як відчуженість усього народу від уряду в абсолютно-монархічній державі. У конституційній державі і робітничий клас за допомогою своїх професійних організацій, своїх орга-

⁶ Richard Schmidt. «Allgemeine Staatslehre». Лейпциг, 1901, т. I, стор. 238 і наст.

нів преси, своїх партій та їхніх парламентських фракцій бере участь у державному житті і впливає на його хід. Усе це і сприяє встановленню тієї єдності між народом і державною владою, яка характерна для конституційної держави.

Звичайно, ця єдність державного цілого в сучасній конституційній державі становить скоріше девіз, принцип та ідеальну мету, ніж цілком реальний і доконаний факт. Одне те, що в сучасній конституційній державі є панівні та підпорядковані, навіть соціально пригноблені елементи, не дає змоги вповні здійснитися такій єдності. Та тут ми якраз і бачимо найяскравіший вияв тієї невідповідності між конституційною державою як реальним фактом сучасності та ідеальним типом конституційної або правової держави, яку ми визнали методологічною основою для розгляду питання, що нас тут цікавить. Сучасна конституційна держава проголошує певний принцип як свій девіз і свою мету, вона прагне втілити його в життя, та спочатку вона втілює його лише частково, і тривалий час вона не здатна втілити його повністю. Безперечно, що повне єднання державної влади з народом, тобто повну єдність держави як цілісної соціальної організації, можна здійснити лише в державі майбутнього, в народній або соціалістичній державі. Остання, однак, не створюватиме в цьому випадку новий принцип, а лише здійснюватиме той принцип, що його проголошено правовою державою.

Повертаючись до питання про організацію державної влади в правовій державі і про участь народу в цій організації, слід відзначити, що найважливіша функція влади — законодавство — в правовій державі повністю підпорядкована народному представництву. Законодавство повністю обумовлює організацію й діяльність держави та її елементів; воно регулює не лише взаємовідносини окремих осіб і цілих груп, а й відношення самої держави до громадян, а разом з тим і діяльність усіх державних установ. Ясно, однак, що за умов свободи особи і самодіяльності суспільства особа сама повинна брати участь у той чи той спосіб у виробленні норм або правил, виражених у законах, які будуть її пов'язувати й зобов'язувати. У правовій дер-

жаві окремі особи справляють вплив на хід і характер законодавчих робіт через народне представництво. В обранні народного представництва має брати участь, звичайно ж, увесь народ; будь-які способи розділення народу й виокремлення з нього груп, привілейованих щодо права вибирати народних представників, тобто будь-які обмеження виборчого права, принципово неприпустимі. Виборче право має бути загальним і рівним, а для того, щоб загальність і рівність були справді забезпечені, голосування має бути прямим і таємним. Вимога загального, рівного і прямого виборчого права з таємним поданням голосів є тепер основною вимогою демократизму. За демократичного ладу кожен повинен мати виборче право, і ніхто не може бути позбавленим його. Тепер це стало аксіомою навіть для прихильників найскромніших демократичних інституцій.

Втім, у останні десятиріччя стає дедалі очевидніше, що загальне виборче право відповідає не лише запитам демократизму, а й найнагальнішим потребам правової держави як такої. Ніщо до такої міри не забезпечує державної єдності й національної солідарності, як загальне виборче право. З-поміж державних діячів першим це зрозумів Бісмарк, котрий поставив створену ним Німецьку імперію на міцний базис, наділивши її народним представництвом, яке вибирають на основі загального і прямого голосування. Оскільки загальне виборче право було введено в Німецькій імперії ще тоді, коли в усіх окремих німецьких державах народні представництва обирались на основі різних цензових систем, то це одразу забезпечило імперському народному представництву величезний авторитет і надзвичайно розширило межі його моральної, а кінець кінцем і юридичної компетенції. Можна з упевненістю сказати, що державна єдність німецького народу зміцніла і стала стійкішою головним чином завдяки тому, що імперське народне представництво обирається шляхом загальнонародного голосування. Через сорок років після заснування Німецької імперії тим же шляхом пішла й Австрія. З огляду на різноплемінність населення Австрійської імперії і на нещадну боротьбу між національностями Австрія особливо потребувала народного представництва, яке об'єднало б усі її народи і було б уособленням

державної єдності. А таке народне представництво, що здатне згуртовувати і об'єднувати, обов'язково мало обиратись загальнонародним голосуванням. Австрійський уряд, із своїм імператором на чолі, усвідомив, у чому полягає нагальна державна необхідність для Австрії, і зрозумів, що державну єдність Австрії може порятувати лише загальнонародне й демократичне представництво. Тому в першому десятилітті нинішнього століття ми і стали свідками того вражаючого явища, що ініціатором і найенергійнішим борцем за загальне виборче право в Австрії був сам уряд. Гарячу підтримку в цьому питанні австрійському урядові надавала соціалістична партія, натомість усі консервативні партії й частина ліберальних перейшли в опозицію. Таким чином, загальне виборче право в Австрії було введено головним чином за ініціативою й наполяганням самого уряду.

Завдяки народному представництву та правам людини і громадянина, що гарантують політичну самодіяльність як окремих осіб, так і суспільних груп, уся організація правової держави має суспільний або народний характер. Правильне й нормальне виконання державних функцій у правовій державі залежить від самодіяльності суспільства й народних мас. Без активного ставлення до правопорядку та до державних інтересів, яке виходило б із глибин самого народу, правова держава немислима. Свого повного розвитку правова держава досягає за високого рівня правосвідомості в народі і за сильно розвинутого в ньому почуття відповідальності. У правовій державі відповідальність за нормальне функціонування правопорядку й державних установ лежить на самому народі. Але саме тому, що турботу за державну й правову організацію покладено в правовій державі на сам народ, вона є справді організованою, тобто впорядкованою державою.

Пряму протилежність у цьому відношенні становить поліцейська держава. Цей вид державного устрою й державного управління зазвичай розвивається в більш упорядкованих абсолютно-монархічних державах, особливо за панування освіченого абсолютизму. Поліцейська держава характеризується найретельнішим опікуванням органів державної влади потребами

й інтересами своїх підданців. У принципі, поліцейська держава має нібито добрі цілі, проте на практиці вічне опікування з боку державних установ є зовсім нестерпним для хоча б трохи незалежних людей. Не існує іншого державного ладу, за якого людська гідність страждала б так сильно, як саме в поліцейській державі. Та ображаючи особу, поліцейська держава вбиває також і будь-яку особисту і громадську ініціативу та самодіяльність. Вона замінює їх детальною і формально-казуїстичною регламентацією. При цьому поліцейська держава завжди ревно оберігає свої прерогативи. У будь-якому вияві ініціативи з боку суспільства вона вбачає посягання на свої повноваження, і тому не допускає жодних громадських організацій, а борючись із ними, вона кінець кінцем сіє чвари й дезорганізацію в народі.

Таким чином, серед повного безправ'я особи і за найжорсткішого поліцейсько-бюрократичного опікування будь-яка поліцейська держава природним чином і внаслідок внутрішньої необхідності завжди призводить і повинна призвести до анархії. Де весь правопорядок тримається лише завдяки пильності й турботам органів влади, а активне ставлення до нього з боку суспільства нищиться, там завжди має настати такий момент, коли старий правопорядок буде скасовано, а новий ще не буде створено. Ні правопорядок, ні державний лад не можуть бути довготривалими, якщо вони не знаходять собі опори в громадській правосвідомості. Тим часом поліцейська держава в принципі заперечує роль громадської правосвідомості. Остання розглядається як нібито неправомірне вторгнення суспільства в сферу компетенції органів влади.

На відміну від поліцейської держави, правова держава виключає можливість анархії, оскільки в ній сам народ на своїх плечах несе всю правову й державну організацію. Спираючись на народну правосвідомість і постійно до неї пристосовуючись, вона змінюється разом із зміною правосвідомості. При цьому правова держава обов'язково передбачає існування масових громадських і народних організацій, завдяки яким зростає і її власна організованість.

III

Правову державу часто називають буржуазною, протиставляючи її соціалістичній. Це визначення справедливе остільки, оскільки в ньому вказано на ті суспільні елементи, які мають найбільший вплив на діяльність сучасної правової держави. Справді, в сучасній правовій державі найбільший вплив справляють імущі й заможні класи. Володіючи матеріальними засобами й дозвіллям, вони мають можливість досягати панівного становища і спрямовувати діяльність держави у вигідний для себе бік. Дуже часто провідне місце в правових державах займають представники великого капіталу, і тоді державна політика в більшості випадків буває орієнтованою на інтереси великого капіталу. У таких державах навіть значна частина інтелігенції, людей науки й мистецтва йде на службу до представників капіталу, з якими вони бувають міцно пов'язані походженням, вихованням або економічною залежністю. Надаючи підтримку великому капіталові своїми знаннями й талантами, вони, звичайно ж, сприяють ще більшому зміцненню і звеличенню його панування. Усе це разом і надає сучасним правовим державам буржуазного характеру.

Проте ясно, що коли правову державу називають буржуазною, то цим найменуванням визначають не саму державу, а той соціально-економічний устрій, що становить підґрунтя сучасної правової держави. Натомість термін «правова держава» служить для визначення юридичного характеру самої держави цього типу. На жаль, наразі це ще не досить чітко усвідомлюється, а тим часом з теоретичної точки зору це надзвичайно важливо. Адже в свою чергу, коли говорять про соціалістичну державу, то також мають на увазі, головним чином, її соціально-економічний устрій. Справді, правова або юридична природа соціалістичної держави наразі ще мало досліджена. Звичайно, соціально-економічний устрій соціалістичної держави набагато важливіший, ніж її юридична природа. Він утворює ті характерні риси, що становлять відмітну властивість соціалістичної держави: коли говорять про соціалі-

лістичну державу, то думають перш за все про певний соціально-економічний лад, а не про якусь особливу правову організацію.

Та це, звичайно, лише пояснення, а не виправдання того, що правова природа соціалістичної держави до останнього часу майже повністю ігнорувалась. Відбувалося це почасти і внаслідок нібито випадкових причин. Річ у тім, що всі засновники соціалізму, творці соціалістичних учень і систем були або філософами, або істориками, або політико-економістами. Серед визначних творців теорії соціалізму немає жодного юриста. А оскільки соціалістична держава не є чимось реальним, таким, що його можна вивчати як факт, то правова організація соціалістичної держави й залишалась до останнього часу не з'ясованою на теоретичному рівні.

Лише на початку нашого століття було опубліковано книгу про соціалістичну державу, написану юристом, котрий звернув головну увагу на правовий бік соціалістичних закладів. Це «Нове вчення про державу» колишнього професора віденського університету Антона Менгера. У цьому дослідженні, так само, як почасти і в деяких попередніх книгах автора, головним чином у творах «Право на повний продукт праці» і «Цивільне право й незаможні класи населення», питання соціальних реформ і, зокрема, проблема соціалізму вперше послідовно аналізується з юридичного погляду. Не можна заперечувати, безсумнівно, великої заслуги А. Менгера в постановці самої задачі, яку він намітив розв'язати; він узявся за те, за що до нього ніхто не брався. Але, на жаль, доводиться визнати, що він виконав розпочату ним справу в теоретичному відношенні не цілком задовільно.

Корінна вада твору А. Менгера про нову державу зумовлена тією обставиною, що А. Менгер — цивіліст, юридичні уявлення й поняття якого перебувають у повній залежності від цивільно-правових тлумачень. Щоправда, цивільний процес — той предмет, що його він викладав у віденському університеті, — зараховується тепер до числа публічно-правових дисциплін, та разом з тим він

нерозривно пов'язаний з цивільним правом, частиною якого його ще порівняно недавно вважали. Як цивіліст, А. Менгер звернув головну увагу на розробку цивільно-правових інститутів та на їх перетворення в соціалістичній державі. Натомість він поставився доволі зневажливо до деяких дуже важливих державно-правових закладів і зовсім не дослідив своєрідності публічно-правових відносин, що встановлюються між державою та особою. Його погляд на теоретичну розробку державних інститутів у сучасній науці державного права межує просто-таки з презирством. Таким ставленням до сусідньої наукової дисципліни А. Менгер відрізав собі шлях до розуміння справжньої державно-правової природи соціалістичного ладу. Тим часом величезний інтерес становило б значно уважніше й вдумливіше дослідження соціалістичної держави саме з публічно-правового погляду; зокрема, особливо важливо розкрити, як мають скластись відносини між державою та особою в державі цього типу.

З'ясовуючи правову природу соціалістичної держави, слід перш за все відповісти на принципове питання: чи є соціалістична держава за своєю правовою природою прямою протилежністю правовій державі. — З точки зору побутуючих уявлень про соціалістичну державу, відповідь на це питання буде безумовно ствердною. Адже існуюча політична й агітаційна література про соціалістичну державу лише тим і займається, що протиставляє державу майбутнього сучасній правовій державі. Та щоб знайти науково правильну відповідь на нього, слід перш за все звільнитись від побутуючих його вирішень. Тоді, вдумуючись у це питання, ми дійдемо висновку, що відповідь на нього ми знайдемо дуже легко, якщо спростимо і конкретизуємо саме питання. Ми повинні запитати себе: чи принесе держава майбутнього якийсь новий, свій правовий принцип, або ж вона такого принципу не здатна принести? — За такої постановки питання відповідь виходить цілком конкретною і простою; справді, перебираючи всі ідеї, пов'язані з уявленням про соціалістичну державу, ми не знайдемо серед них жодного правового принципу, який можна було б визнати новим і досі не відомим правовій державі. Саме тут і криється справжня причина, чому серед творців соціалістичних

систем немає жодного юриста чи філософа права; їм у цій царині не було чого творити. Але в такому разі соціалістична держава, яка не висуває нового правового принципу, не повинна протиставлятися за своєю правовою природою державі правовій.

Якщо ми перейдемо тепер до детальнішого розгляду правової природи соціально-справедливої або соціалістичної держави, то остаточно переконаємось у тому, що нічого нового в правовому відношенні держава майбутнього не здатна створити⁷. Вона може лише послідовніше застосувати й реалізувати правові принципи, висунуті правовою державою. Навіть із соціологічного погляду встановлюється певний зв'язок і спадкоємність між сучасною державою й державою майбутнього. Велике теоретичне завоювання наукового соціалізму полягає у відкритті тієї істини, що капіталізм є підготовчою й попередньою стадією соціалізму. У надрах капіталістичного господарства вже закладено зародки майбутнього соціалістичного господарства. Особливо значною є організуюча роль капіталістичного виробництва. Завдяки йому при створенні великих промислових центрів зосереджуються також і великі народні маси, що дістають таким чином можливість зорганізуватись і згуртуватись. Але якщо капіталістичне господарство можна розглядати як підготовчу стадію до соціалістичного, то тим більше правову державу, що проголошує найдосконаліші основи правової організації, має бути визнано прямим попередником тієї держави, яка здійснить соціальну спра-

⁷ Німецькі державознавці останньої третини XIX століття, що дотримувались того світогляду, який у політичній економії дістав назву катедр-соціалізму, протиставили правовій державі (Rechtsstaat) державу, що реалізує культурні цілі (Kulturstaat), як вищий і такий, що йде безпосередньо за правовою державою, тип держави. Пор.: Berolzheimer. «System der Rechts- und Wirtschaftsphilosophie», т. II (1905), стор. 492. Та реалізація культурних цілей притаманна будь-якій державі, оскільки культура внаслідок свого всеосяжного характеру охоплює всю сукупність суспільно-державного життя. У дійсності всі культурні завдання, що намічаються для «культурно-творчої держави», зводяться до соціально-політичних завдань. Тому правовій державі можна протиставити в певному сенсі, як вищий тип, лише соціально-справедливу державу. Г. Ф. Шершеневич також відзначає, що найважливіші культурні завдання сучасної держави вирішуються шляхом соціального законодавства, і насамкінець вказує на те, що «на горизонті вимальовуються, хоч ще й неясно, риси соціальної держави». Г. Ф. Шершеневич. «Общая теория права», стор. 250.

ведливість. Справді, соціально-справедлива держава має бути перш за все беззаперечно демократичною й народною. Проте й сучасна правова держава є за своїми принципами безумовно демократичною. Щоправда, не всі сучасні правові або конституційні держави на практиці однаково демократичні. Однак серед них є цілком послідовні демократії, що реалізували і пропорційне представництво, і безпосередньо народне законодавство. У будь-якій сучасній правовій державі є державні інститути; з них на першому місці стоїть народне представництво, яке дає можливість розвинути найпослідовнішому і найширшому застосуванню народовладдя. Зрозуміло тому, що робітничі партії в усіх правових державах вважають за можливе скористатися сучасною державою як знаряддям і засобом для досягнення більш справедливого соціального ладу. І справді, багато інститутів правової держави ніби створені для того, щоб служити цілям подальшої демократизації державних і суспільних відносин.

Та особливо ясно побачимо ми незаперечне значення тих правових принципів, що їх проголошує й реалізує правова держава, також і для держави, яка має створити соціально-справедливі відносини, якщо розглядатимемо правову державу як організуючу силу. Вище ми зазначили, що правова держава відрізняється від свого попередника — абсолютно-монархічної і поліцейської держави — своїм організаторським характером. Вона усуває ті анархічні елементи, які носить у собі у вигляді зародка будь-яка абсолютно-монархічна і поліцейська держава і які можуть розвинути у справжню анархію. Але усуваючи анархію з правового й державного життя, правова держава може бути прообразом того, як соціально-справедлива держава усуне анархію з господарського життя. Згадаймо, що хоча капіталістичне виробництво й організовує народні маси, зосереджуючи й накопичуючи їх у центрах промислового життя, саме по собі воно належить до типу анархічного господарства. Воно організоване лише індивідуально, у вигляді окремих незалежних осередків; із суспільної ж точки зору воно відзначається дезорганізацією та анархією. Окремі осередки або самостійні капіталістичні господарства, що утворюють його, зіштовхуються в своїх інтересах, бо-

рються одне з одним, перемагають і взаємно знищують одне одного. У результаті виходить господарська анархія, від якої страждає у своєму господарчому побуті не лише окремий індивід, а й суспільство. Держава майбутнього покликана усунути цю анархію; її безпосередня мета — замінити анархію, що панує в капіталістичному виробництві, на організованість виробництва, якої буде досягнуто разом із встановленням справедливих соціальних відносин.

Для здійснення цієї мети соціально-справедливій державі доведеться провести реформи, що торкнуться не лише державно-правових, а й приватноправових відносин. Усунути господарську анархію і встановити соціально-справедливі відносини можна лише в тому разі, коли вилучити всі засоби виробництва з приватноправового обігу. Уже тепер засоби виробництва становлять здебільшого не індивідуальну власність окремих осіб, а групову власність привілейованих компаній, оскільки вони зазвичай належать акціонерним товариствам. У соціально-справедливій державі вони повинні перетворитись із власності привілейованих груп на загальнонародне надбання. Зрозуміло, що при цьому ту сферу безмежної особистої свободи, яка в сучасному суспільстві створюється й гарантується цивільним правом, буде значно скорочено. Частина цієї сфери перестане бути предметом цивільно-правових відносин. Якщо ми візьмемо до уваги, що і в сучасному суспільстві цю сферу безмежної особистої свободи лише в принципі надано кожному члену суспільства, фактично ж нею можуть тепер користатись лише виразно заможні, то ми змушені будемо визнати, що ця реформа, попри своє величезне соціальне й культурне значення, в правовому відношенні не становитиме великого перевороту.

Але саме в цьому пункті правова організація соціально-справедливої держави й викликає найбільші сумніви й заперечення. У знищенні безмежної особистої свободи, що її забезпечує сучасне цивільне право, багато хто вбачає небезпеку для індивідуальної незалежності й вільного вияву особистості. Зазвичай вказують на ту величезну роль, що її в розвитку індивідуальності відіграло

цивільне право, створюючи повний простір для особистої ініціативи й безмежного вияву індивідуальної енергії. Тому гадане скорочення сфери цивільно-правових відносин у державі майбутнього розглядають часто як повернення до віджилих правопорядків; ці останні, не несучи з собою ніякого нового правового принципу, непримиренно суперечать правовим засадам сучасної правової держави. Виходячи з цих міркувань, часто стверджують, що соціалістична держава, ставши єдиним і загальним роботодавцем, перетвориться на деспотичну і що вона неодмінно має знищити особисту свободу, хоч би як демократично вона була організована. Її навіть прямо називають «грядущим рабством», і багато хто думає, що вона перетворить сучасне вільне суспільство на якісь військові поселення або казарми.

Ці заперечення проти соціалістичних вчень у нашій науково-юридичній літературі особливо енергійно висував Б. М. Чичерін. Навіть в останньому своєму систематичному творі «Філософія права», зупиняючись у зв'язку з питанням про співвідношення між свободою й рівністю на «змові рівних» Бабефа і його вченні, він говорить: «У цьому вченні в ім'я рівності знищується те, що становить саму його основу, — людська свобода. Більшої внутрішньої суперечності з істинною природою людини неможливо уявити. Хоч інші соціалістичні системи менш послідовно проводять ці погляди, та сутність їх залишається тією ж: усі вони проповідують повне придушення свободи деспотизмом маси. Але саме тому вони ніколи неможуть здійснитися»⁸. Ще далі йдуть у своїх полемічно-заперечних судженнях про соціалістичні теорії деякі державні діячі. Свого часу Бісмарк характеризував соціалістичне суспільство як каторжний будинок з примусовими роботами й казенним пайком на утримання кожного члена суспільства.

Але всі ці твердження ґрунтуються на недостатньому знайомстві з системою справді наукових соціалістичних ідей. Соціалізму

⁸ Б. Чичерин. «Философия права». Москва, 1900, стор. 99. Ці ідеї Б. М. Чичерін розвинув, головним чином, у своєму творі «Собственность и государство». Москва, 1982/3, ч. I, стор. 31, 251 і наст., 404 і наст, ч. II, стор. 169, 209, 370 і наст.

часто приписують те, що викладалося в різних комуністичних утопіях, котрі мають суто історичне значення. Втім, і сам соціалізм пережив довгу, багату на події еволюцію, що повністю змінила його зовнішній вигляд. З цього приводу дослідник політичних ідей XIX століття А. Мішель, палкий прихильник індивідуалізму, каже: «Тоді як античні теоретики соціалізму, його справжні родоначальники, зробили з нього строгу й сувору доктрину, наскрізь просякнуту саможертвовністю і злиднями, і дивились на громадянина як на власність держави, соціалісти нового часу дедалі відвертіше перетворювали його на доктрину, спрямовану до рівності людей стосовно насолод, так що в його найновіших представників держава стала слугою громадянина». Далі він стверджує, що вчення, яке називають сучасним соціалізмом, завдяки цілій низці видозмін «перетворилось на крайній індивідуалізм»⁹.

Неправильне уявлення про правові принципи, притаманні соціалістичному ладу, і зокрема про те становище, яке в ньому займатиме цивільне право, ми знаходимо і в А. Менгера. У своєму «Новому вченні про державу» він стверджує, що «найважливіша мета соціалізму полягає в тому, щоб перетворити інститути нашого приватного права на інститути публічного права (в сучасному розумінні); таким чином, разом із сучасним державним ладом щезне суперечність між приватним і публічним правом»¹⁰. У цих словах А. Менгера зображено в перебільшеному вигляді той процес, який здійсниться разом з переходом від сучасного ладу до соціалістичного. Не підлягає сумніву, що за соціалістичного ладу галузь публічного права значно розшириться за рахунок приватного права. Але приватне право не може щезнути повністю і за соціалістичного ладу. Сам А. Менгер цілком ґрунтовно доводить, що приватну власність не може бути повністю скасовано в соціалістичному суспільстві. Моя сорочка, мій сюртук, моє перо, всі інші речі в моїй кімнаті не можуть стати за соціалістичного ладу громадським надбанням. Навпаки, в соціалістичному суспільстві кожному буде гарантова-

⁹ А. Мишель. «Идея государства», стор. 781. Пор. стор. 311-312.

¹⁰ Anton Menger. «Neue Staatslehre». Сна, 1903, стор. 97. Російський переклад під ред. Б. Кістяківського. Санкт-Петербург, 1905, стор. 99.

но свою сорочку, свій сюртук, свою кімнату; тобто приватну власність, необхідну для задоволення особистих потреб, буде забезпечено кожному. Так само особисті, сімейні і спадкові права — останні, звичайно ж, у рамках вузько обмеженої приватної власності — і в соціалістичному суспільстві повинні регулюватись нормами приватного права. Тому слід визнати безумовно неправильним судження Й. О. Покровського про те, що «соціалізм принципово заперечує саме цивільне право»¹¹. Вилучення з цивільно-правового обігу засобів виробництва не є принциповим запереченням самого цивільного права. Тут навіть немає нового правового принципу, оскільки, починаючи з другої половини XIX століття, вже сучасний правопорядок своїм соціальним законодавством повністю змінив поняття приватної власності, позбавивши її виключності й необмеженості. Таким чином, зазначене вилучення деяких предметів матеріального світу, які в теперішній час перебувають у приватній власності, буде лише завершенням тих обмежень приватної власності, що їх створено соціальним законодавством останніх десятиріч. Натомість найважливіші в побутовому відношенні форми приватної власності, а саме, приватна власність на предмети використання і споживання, ніколи, тобто за жодного реально здійсненого ладу, не можуть бути скасовані.

Та якщо в соціалістичному суспільстві буде звужено те коло особистих прав, що створюється й забезпечується сучасним цивільним правом, то натомість буде значно розширено сферу публічних суб'єктивних прав. Це сильно змінить саме становище особи в державі, оскільки зробить її повноправною. Вище ми бачили, що той чи той обсяг приватних суб'єктивних прав, як це доводить Г. Єллінек, не впливає на особу, натомість будь-яке розширення або скорочення публічних суб'єктивних прав вивищує або применшує особу¹². Проте держава майбутнього і в цій галузі не може створити нічого принципово нового, тобто нічого такого, що було б невідоме сучас-

¹¹ И. А. Покровский. «Основные проблемы гражданского права». Відбиток з вид. «Итоги науки», Москва, 1916, стор. 76.

¹² Пор. вище, стор. 520.

ній правовій державі. Особі і в майбутньому можуть бути присвоєні лише ті три розряди прав, які й тепер вже визнаються за нею. З цих трьох розрядів перший і третій, тобто, з одного боку, свободи або право на невтручання держави в певну сферу вияву особистості, а з іншого, політичні права або права на участь у організації і спрямуванні діяльності держави, будуть природно розширені в майбутньому, та їх число й види не можуть бути примножені. Натомість другий розряд публічних суб'єктивних прав, тобто права на позитивні послуги з боку держави, буде не тільки розширено, а й доповнено новими видами прав. У сучасній державі з-поміж цих прав цілком конкретно визнано лише право на юридичний захист з боку держави¹³. Коли та чи та особа, яка вважає, що її право порушено, звертається до суду для захисту й відновлення свого права, то в цьому випадку вона користується своїм суб'єктивним публічним правом. Тому сучасні процесуалісти, що намагаються дати широке принципово-правове обґрунтування процесуальному праву, тлумачать право особи звертатися по захист до суду як публічне суб'єктивне право¹⁴.

У державі майбутнього права на позитивні послуги з боку держави має бути доповнено, як ми зазначили вище, новими видами цього розряду суб'єктивних публічних прав. Ці нові види прав природно впливатимуть з тієї обставини, що засоби виробництва буде вилучено з цивільно-правового обігу й перетворено на загальнонародне надбання. Зрозуміло, що за такої організації виробництва кожному має бути надано право на працю, тобто право користатися землею та засобами виробництва нарівні з іншими людьми для докладання своєї праці й досягнення певних господарських цілей. Звідси природно впливатиме право кожного на розвиток усіх своїх здібностей і на застосування своєї праці

¹³ G. Jellinek. «System». 1-е вид., стор. 109-129. 2-е вид., стор. 114-135.

¹⁴ Див.: Richard Schmidt. «Prozessrecht und Staatsrecht». «Freiburger Abhandlungen», зошит 2, 1904. — «Die deutsche Zivilprozessreform als politisches Problem». «Zeitschrift für Politik», т. 1, стор. 245 і наст. 1908. — «Staatsverfassung und Gerichtsverfassung». «Laband-Festschrift», т. II, стор. 339 і наст. 1908. — «Die Lüge im Prozess». «Deutsche Juristenzeitung», 1909, стор. 39 і наст. — «Der Prozess und die staatsbürgerlichen Rechte». Лейпциг, 1910.

в тій галузі, яка найбільше відповідає талантам кожного, і, зрештою, право на участь у всіх матеріальних та духовних благах, що їх створює сучасна культура. Усі ці права об'єднуються в одному загальному суб'єктивному публічному праві, а саме, у праві на гідне людське існування.

На жаль, питання про цю другу категорію публічних суб'єктивних прав надзвичайно мало розроблено в науковій юридичній літературі. Серед юристів більше за всіх займався теоретичною розробкою соціалістичних проблем, як ми зазначили вище, А. Менгер. Перше його дослідження з питань соціалізму — «Право на повний продукт праці», що вийшло вперше 1886 року, витримало три видання в оригіналі й перекладене багатьма європейськими мовами, у тому числі й російською, — навіть безпосередньо стосується нашої проблеми. Це дослідження А. Менгера надзвичайно цікаве тому, що в ньому зібрано масу фактів з історії питання. У вступній главі автор дає також історичний нарис зародження й розвитку ідеї права на працю й боротьби за нього ¹⁵. Але в теоретичному відношенні його книгу не можна назвати цілком задовільною. Перш за все, вибране ним як предмет дослідження право, хоча й відігравало величезну роль в історії соціалістичних теорій як протест проти приватної власності на засоби виробництва, не може бути повністю реалізоване навіть у соціалістичному суспільстві. Справді, і соціалістичне суспільство потребуватиме для своєї господарської діяльності капіталу у вигляді знарядь виробництва, а накопичення цього капіталу створюватиметься лише внаслідок того, що не весь продукт праці розподілятиметься між членами суспільства. Отже, в соціалістичному суспільстві не може бути повністю реалізоване право на повний продукт праці. Сам А. Менгер визнає, що для майбутнього суспільного ладу набагато більше значення, ніж право на повний продукт праці, матиме право на гідне людське існування ¹⁶.

¹⁵ А. Menger. «Das Recht auf den vollen Arbeitstrag in geschichtlicher Darstellung». 2-е вид. Штутгарт, 1891, стор. 11-28. Рос. переклад О. Є. Бужанського. Санкт-Петербург, 1906, стор. 10-22.

¹⁶ Там само, стор. 170 і наст. Там само, стор. 130 і наст.

Ще суттєвіша вада дослідження А. Менгера полягає в тому, що він зовсім не пропонує юридичного тлумачення досліджуваних ним прав нового типу, тобто права на працю, права на повний продукт праці і права на гідне людське існування. Поставивши собі за мету дослідити питання, що його цікавить, з юридичного погляду, він у вирішенні свого завдання не піднімається до того рівня, на якому перебуває розробка відповідних проблем у сучасній теорії публічного права. Встановлювані ним нові права він розглядає то як види приватного права, то як вимоги соціальної справедливості, то навіть як щось аналогічне піклуванню про бідних у сучасному суспільстві. Таким чином, з одного боку, у нього залишається зовсім нез'ясованим публічно-правовий характер цих прав, а з іншого — він не підкреслює, а радше затушовує значення їх як особистих прав.

Звичайно, слід взяти до уваги, що в той час, коли А. Менгер готував свій твір «Право на повний продукт праці», не так просто було поставити проблему про публічні й суб'єктивні права в її справжньому теоретичному значенні. Адже цей твір А. Менгера вийшов значно раніше дослідження Г. Єллінека про суб'єктивні публічні права. Проте і в основному своєму творі про соціалістичний лад з правової точки зору — в «Новому вченні про державу», що вийшов уже через десять років після дослідження Г. Єллінека, А. Менгер не звернув уваги на те, який характер матиме розширення — на яке він сам вказує — галузі публічного права в державі майбутнього. Він випустив з уваги, що це розширення не обмежиться лише областю об'єктивного публічного права, а пошириться й на область суб'єктивних публічних прав. Тут, говорячи про необхідність гарантувати кожному в державі майбутнього гідне людське існування, він досліджує це питання лише з економічного та соціального поглядів¹⁷. Натомість він залишає без уваги юридичні властивості права на гідне людське існування й не дає юридичного тлумачення цього права, тобто не встановлює його публічного й суб'єктивного характеру. Для нього проблема суб'єктивних публічних прав ніби не існує. Це пояснюється, звичайно, крайньою необізнаністю А. Менге-

¹⁷ А. Menger. «Neue Staatslehre», стор. 121-137. Рос. переклад, стор. 124-141.

ра в питаннях публічного права, що межує майже з повним незнанням його.

У нашій науковій літературі юридичне значення питання про право на гідне людське існування вперше висунуто в двох невеликих спеціальних етюдах на цю тему П. І. Новгородцева та Й. О. Покровського¹⁸. П. І. Новгородцев у своєму коротенькому нарисі «Право на гідне людське існування» відзначає, що найбільш яскрава і відмітна особливість новітніх суспільних рухів полягає у «визнанні за правом на гідне людське існування не морального лише, але й юридичного значення»¹⁹. Його робота цікава тим, що в ній вказано на низку законодавчих спроб або здійснених заходів, сповнених прагненням перетворити це право на складову частину чинного правопорядку. Проте в своєму теоретичному аналізі цього права автор не розкрив його справжньої юридичної сутності; він лише в загальних рисах відзначив, що воно належить до категорії прав людини і громадянина, але не з'ясував його функцію в системі суб'єктивних публічних прав. Втім, наприкінці свого нарису П. І. Новгородцев сам каже, що він ставив перед собою скромне завдання — «показати, що це право вже набуває чітких юридичних обрисів»²⁰.

На відміну від цього, Й. О. Покровський у своєму ґрунтовнішому нарисі «Право на існування», особливо підкреслюючи нагальне практичне значення цієї проблеми, намагається знайти її теоретичне вирішення. Для цього він вважає за потрібне точніше її сформулювати; він виявляє, що «поняття гідного людського існування надзвичайно неконкретне й розтяжне», а тому визнає теоретично правильнішим вести мову лише про «право на існування»²¹. На його думку, совість

¹⁸ Пор.: П. Новгородцев. «Два этюда», «Полярная звезда». Санкт-Петербург, 1905. №3. И. А. Покровский. «Право на существование». «Свобода и культура». Санкт-Петербург, 1906, №4. Ці етюди передруковано без змін у серії «Свободное знание». Вид. М. О. Вольфа: П. И. Новгородцев и И. А. Покровский. «О праве на существование. Социально-философские этюды». Далі ми цитуємо останнє видання.

¹⁹ Там само, стор. 3.

²⁰ Там само, стор. 13.

²¹ Там само, стор. 34.

сучасної людини не може миритися з тим, що, попри нашу культуру й освіченість, майже на очах у всіх громадяни можуть вмирати з голоду або накладати на себе руки внаслідок відсутності засобів до існування. Пекучі сором і обурення, які ми при цьому відчуваємо, свідчать про те, що тут ми маємо справу з якоюсь вадою в самій організації суспільства. Вочевидь, тут не виконано якийсь обов'язок, причому обов'язок не моральний, а правовий. Щоправда, в сучасному суспільстві існує розвинута система піклування про бідних, яка нібито відповідає на ці запити суспільного і правового життя. Й. О. Покровський звертається до неї і зокрема до її теоретичного обґрунтування в сучасній юридичній літературі. Проте тут він виявляє, що «не принцип права панує в ній, а принцип милості й милостині». Справді, в галузі піклування про бідних «обов'язок держави рятувати від голодної смерті визнається, але права бути врятованою від голодної смерті окрема особа не має»²². Однак наполягаючи далі на тому, що право на існування — «це не апеляція до милості і благодистини суспільства, а справжнє право кожного»²³, він не визначає юридичного характеру цього права. У своїх заключних зауваженнях, і зокрема в словах «право на існування стане для сучасного ладу дуже сильним пробним каменем», він немовби намагається заштовхнути його до сфери приватного права²⁴. Про суб'єктивні публічні права він навіть не згадує у своєму етюді, хоча юридично право на існування може бути витлумачене лише як один із видів цього розряду суб'єктивних прав.

Небажання Й. О. Покровського визнати право на існування публічним суб'єктивним правом впливає з усієї сукупності його юридичного світогляду. Це особливо виразно видно в його найновішому систематичному дослідженні «Основні проблеми цивільного права». Тут він зважає на те, що колосальний розвиток публічного права, який відбувся за останні півтора десятиріччя, позначається

²² Там само, стор. 25-26.

²³ Там само, стор. 33.

²⁴ Там само, стор. 47.

на всьому сучасному правопорядку²⁵. Та наприкінці своєї книги, повертаючись до права на існування, він, попри згадку про критику з приводу його етюду²⁶, ухиляється від визнання цього права суб'єктивним публічним правом²⁷. Таким чином, Й. О. Покровський і в цьому випадку ухиляється від того, щоб чітко поставити науково-правове питання про право на існування. Це пояснюється його надмірно високою оцінкою приватноправового індивідуалізму і його неувагою до індивідуалізму публічно-правового. Цілком правильно розмежовуючи приватне й публічне право за ознакою децентралізованості одного й централізованості другого, він перебільшує централістичний характер цього останнього, порівнюючи створювану ним організацію навіть з організацією військовою. Насправді, однак, тільки в абсолютно-монархічній державі існує така безумовна протилежність між приватним і публічним правом, оскільки перше децентралізоване, а друге централізоване. Натомість у правовій державі, завдяки суб'єктивним публічним правам, вона вже пом'якшується, а в державі майбутнього вона значною мірою зітреться, на що справедливо вказує А. Менгер. Таким чином, і сучасне публічне право поступово просякає децентралістичними та індивідуалістичними елементами.

²⁵ Пор.: И. А. Покровский. «Основные проблемы гражданского права», стор. 48-59.

²⁶ «Вопросы философии и психологии», кн. 85, стор. 503.

²⁷ Щоправда, підходячи до питання про право на існування, він вказує, що проблема, яка тут виникає, «є, очевидно, не спеціальною проблемою цивільного права, а певною загальною задачею всього нашого правового ладу, і тому її має бути розв'язано за допомогою не тих чи інших цивільно-правових паліативів, а певних загальних і принципових засобів». Там само, стор. 278. Але на початку цієї глави він каже, що «межі цивільного права розсуваються» і що «індивідуалістична тенденція перекидається на суміжні області публічного права: тут також починають говорити про суб'єктивні публічні права» (стор. 270), а наприкінці її він стверджує, що «майбутнє покаже, чи здійснення право на існування за умов збереження приватноправової організації народного господарства, чи ні» (стор. 281). Підкреслене нами слово «починають» показує, як низько І. А. Покровський оцінює сучасні публічно-правові ідеї. Воно не відповідає й історичним датам розвитку публічного права. Адже дослідження Гербера про публічні права з'явилося більш ніж шістьдесят років тому, а з тих пір, як Г. Єллінек виробив свою систему суб'єктивних публічних прав, скоро виповниться чверть століття.

Закінчуючи наш аналіз досліджень П. І. Новгородцева та Й. О. Покровського про право на гідне людське існування, ми маємо визнати, що, попри прагнення обох авторів вирішити поставлене ними питання суто юридично, їм це не вдалось, оскільки вони не звернули достатньої уваги на проблему публічних суб'єктивних прав. Надзвичайно важливо тут відзначити, що в нашій філософсько-правовій літературі В. С. Соловйов дав логічно послідовне вирішення цього ж питання з моральної й релігійної точок зору. В. С. Соловйов вважає, що одна з умов, «за яких суспільні відносини у сфері матеріальної праці стають моральними», полягає в тому, щоб «кожному було забезпечено матеріальні засоби для гідного існування і розвитку»²⁸. Цю ж думку він обґрунтовує і з погляду індивідуальної моральності. За його словами, «будь-яка людина в силу безумовного значення особи має право на засоби для гідного існування»²⁹. Справжній смисл цих міркувань В. С. Соловйова розкривається лише при зіставленні їх з його визначенням держави, сповненим уявлень про її моральні завдання. Для нього «держава є збірно-організована жалість»³⁰. Виводячи з цього визначення обов'язки держави, він стверджує, що «економічне завдання держави, котра діє з мотиву жалості, полягає в тому, щоб примусово забезпечити кожному певну мінімальну міру матеріального добробуту як необхідну умову для гідного людського існування»³¹.

Тут ми маємо типовий приклад того, як застосування зовсім непридатної для вирішення питань права точки зору, а саме, точки зору жалості й любові, призводить до результатів, протилежних тим, до яких прагнуть автори, що обстоюють цей погляд³². Адже не підлягає сумніву, що те суспільство, члени якого повинні розраховувати на благодійність і милість, ґрунтуватиметься на аморальних принципах, оскільки в ньому людська особа не викликатиме до себе поваги

²⁸ В. С. Соловьев. Собрание сочинений, т. VII («Оправдание добра»), стор. 358.

²⁹ Там само, стор. 366.

³⁰ Там само, стор. 457.

³¹ Там само, стор. 470.

³² Пор. вище, стор. 246 і наст.

й не матиме цілковитої гідності та цінності. Мета соціального розвитку не в тому, щоб усі члени суспільства перетворились на опікуваних, котрі розраховують на милосердя і благодійність з боку суспільства, а в тому, щоб нікому не доводилось розраховувати на благодійність. Жалість не є навіть принципом моральності, а лише, як це з'ясував сам В. С. Соловійов, одним із тих ірраціональних психічних елементів, які становлять матеріал для вироблення моральних принципів³³. Отже, не внаслідок почуття жалості, а внаслідок самої природи правової організації за нормального соціального ладу кожній людині має бути гарантовано право на гідне людське існування, яке є підставою для цілого ряду правових домагань особи. Необхідно, щоб будь-яка людина домогалась; лише тоді вона дерзатиме, тобто буде вільною.

Щоб закінчити наше ознайомлення з різними спробами теоретично обґрунтувати розширення суб'єктивних прав з метою вироблення юридичних основ для майбутніх соціальних реформ, ми повинні сказати ще кілька слів про дві з них: одну невдалу, попри правильність її вихідних соціально-наукових принципів, і другу, хоч і часткову, але порівняно вдалу за сумнівної правильності її відправних соціально-теоретичних положень. Перша з цих спроб належить теорії солідаризму. Вище ми вказали на те, що головна мета держави — реалізовувати солідарні інтереси своїх громадян. З цього погляду теорія, що висуває принципи солідарності на передній план, безсумнівно, стоїть на правильному шляху, оскільки вона розкриває і з'ясовує основний рушій державного життя. Але, на жаль, не можна визнати, що розроблювані цим напрямком юридичні ідеї відповідають запитам соціального життя, що розвивається. Ініціатор цього руху Л. Буржуа пропонує поширити поняття юридичних зобов'язань на відносини, що досі не підлягали правовому регулюванню. Він гадає, що за аналогією з зобов'язаннями, які виникають із так званих «удаваних деліктів» і «удаваних договорів», можна надати виразніше юридичного характеру значній частині «соціального боргу», який є результатом багатоманітного сплетін-

³³ Пор. вище, стор. 372.

ня всіх сучасних економічних відносин і тісного взаємозв'язку між членами сучасного суспільства³⁴. Вузький приватноправовий характер цих і подібних до них юридичних побудов одразу впадає у вічі. Проте для будь-кого має бути ясно, що сучасні складні соціальні проблеми, які до того ж дедалі більше ускладнюються, може бути вирішено тільки за допомогою публічно-правових, а не приватно-правових інститутів. Лише Л. Дюгі, котрий додержується особливих поглядів на солідарність і стоїть ізольовано серед солідаристів, окреслює далекосяжні позитивні обов'язки держави щодо постачання своїм громадянам засобів для гідного людського існування³⁵. Проте ці обов'язки він розглядає тільки як вияв об'єктивного права. Натомість, обстоюючи своєрідні погляди з деяких питань загальної теорії права, а саме, ставлячись негативно до самого поняття суб'єктивного права³⁶, він заперечує ті теоретичні передумови, які одні лише й дають можливість обґрунтувати в усій повноті систему суб'єктивних публічних прав узагалі та суб'єктивно-публічне право на гідне людське існування зокрема.

На відміну від цього, в нашій літературі з приводу окремого питання про найсправедливішу організацію земельних відносин висунуто цілком правильний погляд на необхідність розширити суб'єктивні публічні права. У цьому відношенні особливо заслуговує на увагу дослідження В. Чернова «Соціалізація землі з юридичної точки зору»³⁷. На жаль, полеміка цього автора з «буржуазною

³⁴ Léon Bourgois. «Solidarité». 6-е вид. Париж, 1907, стор. 101 і наст. Пор.: G. Brunot. «Etude sur la solidarité sociale comme principe des lois. Seances et travaux de l'Académie des sciences morales et politiques». 1903. Т. LX, стор. 304-364. С. Bouglé. «Le Solidarisme». Париж, 1907, стор. 65-103. «La Solidarité sociale, ses formes, son principe, ses limites». («Annales de l'institut international de sociologie», т. XII-XIII, Париж, 1910/11). Т. XIII, стор. 199 і наст. Пор. також: Шарль Жид. «История экономических учений». Москва, 1915, стор. 347 і наст. Е. В. Спекторский. «Теория солидарности». «Юридический вестник», 1916, кн. XIII, стор. 12 і наст.

³⁵ L. Duguit. «Droit constitutionnel». Париж, 1907, стор. 645 і наст. Рос. переклад, Москва, 1908, стор. 906 і наст. L. Duguit. «Traité de droit constitutionnel». Париж, 1911, т. II, стор. 158 і наст.

³⁶ L. Duguit. «L'État, le droit objectif et la loi positive». Париж, 1901, стор. 160-183. L. Duguit. «Traité de droit constitutionnel», т. I, стор. 2, 19 і наст., 261, 268 і наст.

³⁷ Виктор Чернов. «К вопросу о социализации земли». Москва, 1908, стор. 17 і 64. Пор.:

юриспруденцією», у якої він запозичує всі свої юридичні ідеї, заважає йому дійти правильних висновків з усіх окремих питань навіть у межах вузько поставленої ним проблеми. До цього слід додати, що і соціально-теоретичні засновки, з яких виходить автор, не витримують наукової критики, оскільки центральне місце серед них займає ідея про катастрофічний характер соціального розвитку.

Усе сказане вище має привести нас до висновку, що в державі майбутнього кожному буде забезпечено гідне людське існування не в силу соціального милосердя, що веде до організації, аналогічної сучасному піклуванню про бідних, а в силу притаманних кожній особі прав людини і громадянина. У правовій організації цієї держави найважливіше значення матимуть як визнання публічно-правового характеру за правом на гідне людське існування і за всіма його розгалуженнями, так і визнання цих прав особистими правами. Таким чином, держава цього типу лише розвине ті юридичні принципи, що їх вироблено і встановлено сучасною правовою державою ³⁸. Це дає нам право зробити й загальніший висновок щодо самої юридичної природи цієї держави. Не підлягає сумніву, що для здійснення своїх нових завдань держава майбутнього скористається тими ж юридичними засобами, що їх вироблено правовою державою. Більшість її закладів буде створено за аналогією із закладами правової держави. Організованості й усунення анархії в громадському господарстві буде досягнуто в державі майбутнього за допомогою тих самих правових засобів, за допомогою яких досягаються організованість й усунення анархії в правовому й політичному житті в державі правовій. Дві основи правової держави — суб'єктивні публічні права і участь народу в законодавстві й управлінні країною — буде цілком послідовно розвинуто й розширено. Розширення це відбудеться не лише у сфері суто політичних і державних стосунків, а й полягатиме, що особливо важливо, в поширенні тих же принципів на сферу господарських

В. Чернов, «К аграрному вопросу (Что такое социализация земли)». «Народный вестник», 1906, №№1 і 2, а також «Социализация земли». Збірник статей. Москва, 1907.

³⁸ Пор.: Вениамин Марков. «Личность в праве». Санкт-Петербург, 1907, стор. 59.

відносин, які в правовій державі підпорядковані лише нормам цивільного права.

На підставі всього викладеного ми повинні визнати, що між сучасною правовою державою і тією державою, яка здійснить соціальну справедливість, немає принципової і якісної різниці, а є лише різниця в кількості й мірі. Сучасна правова держава на зорі свого виникнення на європейському континенті в епоху великої французької революції намагалась конкретно включити до числа своїх завдань забезпечення кожному своєму громадянину гідного людського існування. Висновок про це можна зробити на підставі того, що декларація прав людини і громадянина другої французької конституції, вироблена 1793 року, серед інших прав проголошувала і право на працю. Подібну ж спробу принципового закріплення за громадянами права на працю було зроблено у Франції і 1848 року. Невдачі цих спроб не можуть бути свідченням нездатності правової держави виконувати подібні завдання. Пояснюються ці невдачі тим, що самі спроби мали суто декларативний характер і не пов'язувалися з відповідними практичними заходами.

Але сучасна держава, хоча й перестала включати у свої декларації цей вид прав, не відмовлялась від вирішення соціального питання, тобто від створення тих матеріальних умов, за яких тільки і можлива реалізація цих прав. Своїм новітнім соціальним законодавством вона немовби розкладає одну велику мету — створення безумовно справедливого соціального ладу — на силу-силенну дрібних і окремих соціально-економічних завдань. Практичний засіб, знайдений для виконання цих завдань, полягає в різного роду страхуваннях. У першу чергу запроваджується страхування для тих, що захворіли, і для постраждалих від нещасних випадків, потім для інвалідів і зрештою для старих. Страхування здійснюється спочатку не самою державою, а заснованими в силу виданих нею законів і під її контролем публічно-правовими союзами. Та поступово участь держави в різного роду страхуваннях стає дедалі активнішою; при страхуванні старих держава природно повинна брати на себе

найбільш відповідальну роль. У кожному разі, усі види цього роду страхування мають публічно-правовий характер. Разом з тим таке страхування обґрунтовує суб'єктивне право застрахованих осіб, і, отже, воно принципово відрізняється від піклування про бідних. Застрахована особа не просить про допомогу, а претендує на належну їй страхову винагороду. Таким чином, сучасна держава вже стала на шлях визнання за кожним права на існування. Але тепер дедалі настирливіше висувається й питання про страхування від безробіття; у дуже вузьких межах воно подекуди навіть застосовується. Разом із широким впровадженням його в життя, до чого йде поступова підготовка, буде визнано суб'єктивно-публічне право на працю, а тим самим і буде зроблено перший крок до визнання за кожним права на гідне людське існування. У кожному разі, і в теперішній час якщо не право, то ідея гідного людського існування може сприяти вирішенню окремих юридико-догматичних питань, що стосуються суб'єктивних публічних прав. Вище ми бачили, що Г. Єллінек не знаходив принципу, який дозволяв би безпомилково розмежовувати індивідуальний і загальний інтерес, тобто він не вважав можливим за допомогою матеріального критерію завжди точно й чітко розмежовувати сфери об'єктивного і суб'єктивного права³⁹. Цей шуканий принцип і є гідне людське існування.

Повертаючись тепер до питання про різні типи держави, ми на підставі порівняльного аналізу цих типів, вочевидь, повинні визнати, що правова держава є найдосконалішим типом державного буття. Вона створює ті умови, за яких можлива гармонія між суспільним цілим і особою. Тут державна індивідуальність не пригнічує індивідуальності окремої особи. Навпаки, тут у кожній людині представлена і втілена певна культурна мета, як щось життєве й особисте.

³⁹ Пор. вище, стор. 524-525.

XII. Держава і право

Питання про відношення між державою і правом, попри свою відносну простоту, виявляється одним із найбільш неясних і заплутаних питань у сучасній науці про державу. Неясність цього питання і суперечливість відповідей, які на нього дають, пояснюються тим, що деякі вчені шукають рішення не в теоретичному усвідомленні і визначенні того відношення між державою та правом, яке властиве сучасній правовій державі, а у встановленні такого відношення між ними, яке було б загальним для різних стадій розвитку права і для різних типів державного існування. Але, з одного боку, різним типам держави притаманні настільки протилежні відношення до права, що тут ми маємо справу з принциповими відмінностями, які не підлягають теоретичному узагальненню і об'єднанню в одному родовому понятті; з іншого, типи держави, що передували сучасній конституційній або правовій державі, тепер уже безповоротно належать історичному минулому. Вони не можуть бути матеріалом для вирішення теоретичних питань державної науки, оскільки сутність держави в них виявилась далеко не повною мірою. Натомість правова держава, будучи, як ми бачили, вищим типом державного існування, створює такі відношення між державою і правом, які притаманні самій сутності держави як такої. Тому для того, щоб вирішити це питання теоретично, слід визначити те відношення між державою і правом, яке притаманне сучасній конституційній або правовій державі.

У минулому держава і право виникли, безсумнівно, незалежно одне від одного і певний час існували немовби окремо. Однак поступово держава стала визнавати одним із своїх найближчих і найважливіших обов'язків турботу про право. Почавши з охорони права і гарантування незмінного здійснення його приписів, вона природним чином стала незабаром єдиним суддею в питанні про те, що є чинним правом. У такий спосіб із простого охоронця права держава перетворилась немовби на його творця. З розвитком законодавчої діяльності остання функція держави стосовно права вийшла на передній план

і стала привертати до себе навіть більше уваги і сил, ніж перша. Процес поступового зростання державної правотворчості завершився вже в абсолютно-монархічній державі тим, що відміна старого права і встановлення нового стали виключною прерогативою і монополією держави. Остання на свій розсуд вирішує, які із старих правових норм можуть бути допущені, чи слід встановлювати нові норми і які саме. Однак, підпорядкувавшись державі, право не перетворилося на слухняне знаряддя держави, а навпаки, поступово саме здобуло панування над нею. Сама держава визнавала за найзручніше для виконання своїх завдань спиратися на право. Спочатку це прагнення скористатися правом як опорою і засобом для своїх цілей видавалось нібито цілком добровільним і таким, що ґрунтувалось на свободі вибору. Здавалось, що держава в будь-який момент може відмовитись від того сприяння, яке їй надає право. Однак скоро стало дедалі сильніше виявлятися, що внаслідок самої природи держави для неї існує примусова необхідність того, щоб її діяльність ґрунтувалась на засадах права. Зі свого боку, право ніколи не робить послуг без відповідних компенсацій, обумовлених невід'ємно притаманною праву властивістю пов'язувати й зобов'язувати того, хто до нього звертається. Справді, надаючи державі опору, право разом з тим поступово зобов'язує її саму додержувати правових приписів і непорушно їх виконувати. Йдучи цим шляхом, право з плином часу дедалі більше розширює своє панування над державою. В остаточному підсумку цього процесу право перебудовує державу і перетворює її на правове явище або на витвір права.

Однак визнати витвором права можна лише сучасну конституційну або правову державу. Попередні типи держав, наприклад, абсолютно-монархічна, феодальна, вотчинно-патримоніальна, теократична, антично-общинна та інші, мали за основу своєї організації, джерело своєї сили й підставу для свого виправдання не лише право, а й інші явища. Крім того, правотворчий акт, що його ми маємо на увазі, коли визначаємо сучасну державу як витвір права, не є первинною історичною причиною сучасної держави. Навпаки, фундамент більшості сучасних держав було закладено

не правовими, а позаправовими актами. Або війна за незалежність, або революція, або захоплення влади, або традиційна влада монарха, успадкована від абсолютно-монархічної держави, були первісними творцями сучасних держав. Але новий державний лад, який при цьому створювався, одразу ж діставав своє визначення в нормах права, виражених у конституції держави. Коли деякі фактичні відношення, успадковані від попередньої державної організації, одразу не набували правових форм, то кінець кінцем і вони перетворювались на правові. За словами Г. Єллінека, «перетворення влади держави, спочатку скрізь фактичної, на правову завжди обумовлювалось тим, що приєднувалось переконання щодо нормативного характеру цього фактичного елементу — переконання в тому, що має бути так, як є»⁴⁰. Таким чином, конституційна або правова держава внаслідок самої своєї природи, перероблюючи всі свої відношення на правові, поступово цілковито сповнюється права і перетворюється на суто правове явище.

Звичайно, на сучасній стадії розвитку конституційної або правової держави навіть для цілком усталених правових держав не виключена можливість вторгнення позаправових явищ і сил у їхнє життя й організацію. Щоб переконатися в цьому, досить згадати, що й донині вільну націю може бути підкорено збройною силою й позбавлено державної самостійності, що і в сучасній вільній державі може відбутись революція, що і в республіці може бути здійснено захоплення влади, що і в конституційній монархії може бути зроблено спроби відновлення необмеженої монархічної влади або ж законна й обґрунтована конституційними нормами влада монарха може зазнати незаконного нападу. Не підлягає сумніву, що при виникненні конфліктів керівники соціальних сил, що діють у сучасних державах, донині виявляють схильність за першої можливості вдаватись до розв'язання їх силовими заходами замість того, щоб скористатись правовими шляхами і методами, передбаченими конституцією і взагалі правопорядком країни. Та з кожним десятиліттям дедалі зменшується можливість силового розв'язання конфліктів і дедалі ширшими стають

⁴⁰ G. Jellinek. «Allgemeine Staatslehre», стор. 312. Рос. переклад, 2-е вид., стор. 251.

способи їх правового розв'язання. Мирними засобами тепер вирішуються питання, які зачіпають навіть територіальний склад і верховне право держави. Так, 1863 року Англія добровільно відмовилась від своїх верховних прав на Іонічні острови на користь Греції, тобто вона погодилась на певне зменшення свого верховенства. Зрештою, на наших очах, у 1905 році, вже стався факт, якого раніше ніколи не було, — відокремлення однієї держави від іншої і перетворення раніше залежної держави — Норвегії — на цілком незалежну безвійни, суто договірним шляхом. Безсумнівно, наближається той час, коли всі взагалі державні й міждержавні конфлікти розв'язуватимуться лише правовими шляхами — або на підставі вже чинних норм конституційного й міжнародного права, або ж за допомогою договорів і вироблення нових правових норм. Тоді остаточно щезнуть усі позаправові й насильницькі способи вирішення державних і міжнародних питань, як-от війни, революції і захоплення влади, які, втім, і тепер є винятком, а не правилом.

На нормальній діяльності сучасних держав ще дужче позначається триваюче розширення панування права. Провідниками панування права у внутрішньому житті сучасних держав є законодавчі органи й особливо народне представництво. Один з основних конституційних принципів вимагає, щоб питання, колись вирішене законодавчою владою, і надалі підлягало регулюванню виключно з її боку. А оскільки найважливіше завдання законодавчих органів — видавати закони в матеріальному розумінні, тобто встановлювати правові норми, то це неминуче приводить до поступового розширення сфери, що її визначає матеріальне право. Усе нові й нові прояви життя, які раніше не підлягали правовому регулюванню, у правовій державі підпорядковуються нормам права⁴¹.

Особливо важливе значення для перетворення конституційної держави на суто правову має підпорядкування праву устрою і діяльності всіх органів влади. Суди набувають зазвичай характеру правових закладів ще в абсолютно-монархічній державі, оскільки вона

⁴¹ Пор.: Н. И. Палиенко. «Учение о существе права и правовой связанности государства», стор. 310 і наст.

в останній період свого існування з метою самозбереження вдається не тільки до репресій, а й до правових реформ. Конституційна держава лише усуває ті відступи від правових принципів у судочинстві, з якими не може розлучитися абсолютно-монархічна держава; завдяки цьому в ній уся широка сфера державної діяльності, що знаходить вияв у різних формах судочинства, виявляється вже послідовно пов'язаною суворими й точними нормами права. Перебудова на правових засадах і підпорядкування правовим нормам законодавчої діяльності обумовлені вже самим переходом до конституційної організації держави, тобто запровадженням самої конституції і створенням народного представництва. Таким чином, безумовно новим і спеціальним завданням правової держави є строге підпорядкування також і всієї урядової діяльності певним правовим нормам. Виконання цього завдання досягається шляхом створення цілого ряду інститутів публічного права і вимагає великих зусиль та боротьби. Обидві протилежні думки, Монтеск'є і Лоренца фон Штайна, котрі спрощено дивились на характер урядової діяльності в конституційній державі, безумовно неправильні. Урядова діяльність у конституційній державі не є лише виконавчою, тобто лише такою, що застосовує закони і, отже, від початку пов'язана правом, як вважав Монтеск'є. Навпаки, глибоко правий Л. фон Штайн, котрий наполягав на доволі активному характері урядової діяльності в конституційній державі. Та з іншого боку, якщо правильною є думка Л. фон Штайна, що будь-якому конституційному урядові необхідно виявляти енергійність, ініціативу і творчість, то з цього не можна робити висновків, яких дійшов сам автор цієї думки, — що в певних межах урядова діяльність у конституційній державі є вільною, тобто не пов'язаною правом ⁴². Таке рішення ніколи не усувало б можливості свавілля з боку урядової влади, і, отже, конституційна держава ніколи не могла б стати повністю правовою. І воно не відповідає справжньому розвитку конституційної держави та її нестримному прагненню повністю проіннятись правом і наситити ним усі свої функції.

⁴² Часткове відбиття цього погляду можна зустріти ще й у Г. Єллінека. Він стверджує, що «важко уявити собі державу, вся діяльність якої була б пов'язана правовими нормами». «Держава, уряд якої діяв би виключно за вказівками закону, була б політичною химерою». Там само, стор. 565. Там само, стор. 455.

Безсумнівна своєрідність урядової діяльності, природно при-
таманна їй велика самостійність вимагають створення особливих
публічно-правових форм та інститутів для забезпечення її під-
леглості праву. Кожна конституційна держава має пройти ряд
стадій у своєму розвитку, досягти яких вдається лише за допо-
могою великих зусиль і впертої боротьби, поки вона не виробить
і не пристосує до себе ці форми та інститути, тобто поки вона не
стане повністю правовою. Для того, щоб уся урядова діяльність
у конституційній державі здійснювалась лише в правових рамках,
повинні бути створені різні форми контролю над урядовими актами
з боку законодавчих і судових закладів. Так, навіть діяльність ви-
щого урядового органу — міністерства — виявляється пов'язаною
правом за правильно поставленої міністерської відповідальності.
Там, де існує парламентська форма правління, міністерство,
не лише виконуючи свої звичайні й регулярні функції, а й прокла-
даючи нові шляхи з огляду на нові державні завдання, буває зму-
шене незмінно додержувати норми чинного права або, коли їх не
вистачає, принаймні дотримуватись правових принципів і таким
шляхом створювати прецеденти для запровадження нових пра-
вових норм. Тому для перетворення всієї урядової діяльності на
суто правову безумовно необхідно встановити строгу міністерську
відповідальність, що вдається здійснити повною мірою лише
у випадку парламентського міністерства. Останнє є найнагальні-
шою передумовою справжньої підлеглості праву середніх і нижчих
адміністративних закладів. Різні вияви діяльності цих закладів
можуть бути легше передбачені і, отже, наперед точно врегульо-
вані нормами права; здійснення ж цієї діяльності під контролем
міністерства, відповідального перед народним представництвом,
є гарантією узгодженості її з чинним правом. Однак природа ад-
міністративних завдань така, що й за цих умов завжди залиша-
ється певний простір для вирішення питань, що виникають, у той
чи той бік, а в такому разі завжди можуть виникати сумніви щодо
відповідності прийнятих рішень чинному праву. Для зняття будь-
яких сумнівів і для строгого узгодження всіх актів адміністратив-
ної влади з чинним правом у правових державах запроваджується

судова перевірка актів адміністративної влади. Вона здійснюється за скаргою будь-якої зацікавленої особи і може мати своїм наслідком як скасування акта, що не відповідає нормам об'єктивного права, так і відновлення порушеного суб'єктивного права⁴³. В Англії, яка споконвіку є країною місцевого самоврядування, ця судова перевірка правомірності адміністративних актів доручається загальним судам. Натомість у тих державах, у яких більшість адміністративних закладів перебуває у віданні урядових посадових осіб і в яких унаслідок цього віддавна панує бюрократична адміністративна система, найбільш доцільним виявляється доручати судову перевірку правомірності адміністративних актів особливим адміністративним судам. Практика показує, що й ця остання система, створенням і розробкою якої справедливо пишається Франція, може цілком надійно забезпечити правомірність управління⁴⁴. Навіть на сучасній перехідній стадії свого розвитку адміністративна юстиція досягає поставленої перед собою мети в багатьох відношеннях не гірше, ніж загальна юстиція там, де на неї, як у Англії, покладено вирішення таких задач. У майбутньому, коли ця система дійде свого повного розвитку і коли всі логічні наслідки, що в ній містяться, буде видобуто і реалізовано, адміністративна юстиція стане могутнім знаряддям для надання всій урядовій діяльності правового характеру.

⁴³ О. М. Кулішер у своєму цікавому дослідженні «Защита субъективных публичных прав посредством иска» («Юридический вестник», 1913, кн. IV, стор. 78 і наст., особливо 95 і наст.) висунув і підкреслив значення позовного принципу як рушія адміністративної юстиції. Та при цьому він надто однобічно витлумачив роль адміністративної юстиції, визнавши її виключним завданням відновлення суб'єктивного права. При цьому він випустив з уваги те, що своєрідність адміністративної юстиції в тому й полягає, що за її посередництва в першу чергу має здійснюватись перевірка того, чи відповідає оскаржений акт нормам чинного об'єктивного права. Отже, утвердження і підтримання авторитету норм об'єктивного права є завданням адміністративної юстиції не меншою мірою, ніж відновлення суб'єктивних прав.

⁴⁴ Maurice Hauriou. «Précis de droit administrative et de droit public». Париж, 1913, стор. 931-990. H. Berthelemy. «Traité élémentaire de droit administratif». Париж, 1913, стор. 916-989. F. Moreau. «Droit administratif (Manuel de droit public français. II)». Париж, 1909, 4-а частина, стор. 1079-1226. L. Duguit. «Les transformations du droit public». Париж, 1913, розд. VI. С. П. Покровский. «Государственный совет во Франции как орган административной юстиции». Ярославль, 1913, особливо стор. 201 і наст.

У такий спосіб діяльність адміністративних органів виявляється дедалі більше пов'язаною нормами права. Натомість сфера «вільної», тобто не регульованої правовими нормами, їхньої діяльності поступово звужується і, зрештою, зовсім щезає. У цій «вільній» від точного регулювання нормами права діяльності представники урядової влади виходять спочатку винятково з міркувань доцільності. Та поступово доцільним починає визнаватись лише те, що відповідає вже чинним або таким, що повинні бути встановлені, правовим нормам. У такий спосіб і та частина урядової діяльності, яка спочатку перебуває немовби поза сферою права, з плином часу цілковито підкоряється йому, причому правові норми, що її регулюють, виробляються часто шляхом практики і звичаю.

Завдяки адміністративній юстиції в правовій державі навіть саме поняття доцільності трансформується і дістає новий смисл. В абсолютно-монархічній державі доцільним визнається те, що відповідає «видам уряду». Під «видами уряду» маються на увазі особливі цілі, що їх має урядова влада, керуючись своїми власними інтересами. Натомість у правовій державі в урядової влади немає і не повинно бути своїх власних і особливих цілей та інтересів, які не збігались би з інтересами всієї держави. Але цілі та інтереси держави за правового ладу завжди визначаються правопорядком. Отже, в правовій державі доцільним є лише те, що відповідає меті, яку має право. Ця теоретично беззаперечна істина дістала особливо яскравий вияв у практиці адміністративно-судового відділу французької державної ради. Знамениту скаргу на перевищення влади (*recours pour excès de pouvoir*) може бути подано до французької державної ради також і тоді, коли адміністративний акт, що формально ґрунтується на законі, видано не з тією метою, яку мав закон. У таких випадках, коли має місце так зване «відхилення влади» (*detournement du pouvoir*), державна рада завжди відмінює відповідний адміністративний акт. Отже, доцільність, що визначається в абсолютно-монархічній державі «видами уряду» і «державною користю» (*raison d'état*), змінюється в правовій державі на доцільність, що узгоджується із завданнями, які стоять перед законами.

Розвинуті тут ідеї щодо співвідношення між правом та державою поділяють далеко не всі. Проти них висловлюються всі ті, хто вважає, що є межа, далі якої право не може проникнути в державу, і що, отже, право нездатне перетворити конституційну державу на суто правове явище. Корені такого розуміння правової держави йдуть від Лассалля і його визначення конституції. Лассаль доводить, що конституція є виразом того чи того співвідношення реальних сил⁴⁵. З цієї точки зору держава завжди й незмінно залишається лише організованою силою. Однак розуміння держави як організованої сили може бути розвинуте у двох протилежних, різко протиставлених один одному напрямках. Ці напрямки ми можемо визначити як теорію сили і теорію насилля.

Важко з більшою ерудицією і талантом захищати той погляд, що його ми називаємо теорією сили, ніж це зробив С. А. Котляревський у своїй книзі «Влада і право». Сам автор цієї книги не вважає, що істотний смисл того розуміння держави, яке він обстоює, полягає у визнанні сили самоцінним і навіть найбільш цінним елементом держави. Він захищає лише самостійне значення влади по відношенню до права. За його словами, «влада і право — дві стихії держави, хоч і не однаковою мірою первісні»; «essentiale держави є влада — особливим чином кваліфікована, та все ж влада». З його точки зору, «подвійність влади і права» очевидна; вона «розкривається в усій історії держави». Підтвердження цього погляду він вбачає у тому, що «влада не створила права, проте вона й не створена ним»⁴⁶. Визнання влади безумовно самостійним елементом держави, значення якого рівноцінне праву, природно ставить питання про те, що ж таке являє собою влада. Це питання про природу державної влади С. А. Котляревський вирішує в тому плані, що влада є психічне явище. Він приймає відоме визначення влади з психологічної точки зору, запропоноване М. М. Коркуновим, проте вносить до нього поправку, вказуючи на те, що влада лише тоді буває наявною, коли

⁴⁵ F. Lassalle. «Reden und Schriften», т. I. «Ueber Verfassungswesen», стор. 64 і наст. «Macht und Recht», стор. 123 і наст. Рос. переклад, т. II, стор. 5 і наст., 52 і наст.

⁴⁶ С. А. Котляревский. «Власть и право. Проблема правового государства». Москва, 1915, стор. 27 і 32.

відповідні психічні процеси відбуваються в душах як підвладних, так і можновладців. За його словами, «влада первісно створюється усвідомленням залежності і покорою», та вона не вичерпується цими душевними станами, притаманними лише людям підвладним. Навпаки, С. А. Котляревський наполягає на тому, що «воля до влади є також безсумнівна психічна реальність»⁴⁷.

Однак якби влада була лише психічним явищем, то було б зовсім незрозуміло, яким чином вона може зберігати своє незалежне становище стосовно права. Адже з розвитком культури психічні переживання людини, що приводять до вольових рішень і дій, дедалі більше підкоряються уявленням про належне й неналежне, тобто дедалі більше підпадають під дію норм, серед яких норми права мають чільне значення для зовнішніх відносин між людьми. Отже, і переживання — як почуття залежності, так і воля до влади — можуть цілковито підкоритись велінням норм права⁴⁸. Психіці нормальної людини не притаманна та неприборканість, яка могла б установити грань або межу для цього процесу. Тому С. А. Котляревський, прагнучи відстояти самостійне значення влади по відношенню до права, не міг обмежитись лише психологічним поняттям влади. Не висловлюючись безпосередньо на користь плюралістичного розуміння влади, він фактично схиляється до нього⁴⁹.

⁴⁷ Там само, стор. 15-16.

⁴⁸ Чистий психологізм при вирішенні проблеми влади кінець кінцем призводить навіть до заперечення справжньої реальності влади. Це особливо ясно видно на прикладі теорії Л. І. Петражицького, котрий зводить владу до психологічних проекцій і фантазій. Пор.: Л. И. Петражицкий. «Теория права и государства», т. I, стор. 188 і наст. Само собою зрозуміло, що, виходячи з цієї точки зору, можна звести до проекцій і фантазій не лише почуття залежності, а й волю до влади.

⁴⁹ Плюралістичне розуміння сутності державної влади було розвинуто мною в статті «Сущность государственной власти», надрукованій у «Юридических записках» за 1913 р., кн. III. В переробленому вигляді вона увійшла і в цю книгу в нарисі під тим же заголовком. С. А. Котляревський, як видно, незнайомий з методологічним обґрунтуванням плюралістичної теорії влади, оскільки не згадує про нього. Та тим більш цінним підтвердженням правильності цієї теорії є та обставина, що він у своїй науковій побудові фактично дотримується цієї теорії. Зі свого боку, в надрукованому вище нарисі «Сущность государственной власти» я не міг взяти до уваги книгу С. А. Котляревського, оскільки на момент її виходу він був уже повністю віддрукований.

У науковій побудові С. А. Котляревського чужою щодо права виявляється влада не як психічне переживання, а як особлива самобутня сила. За його словами, «сила залишається такою ж ознакою держави в теперішній час, як і в незапам'ятні епохи, у яких слід шукати її [держави] походження»⁵⁰. До цієї думки він неодноразово повертається. Наприкінці своєї книги, роблячи загальні висновки, він знову повторює, що «держава нерозривно пов'язана з примусом і насиллям, що впливають із стихії сили, яка становить її [держави] основне ядро; вона в найвищих своїх формах все ж розрахована на глибокі недосконалості людської природи»⁵¹. Це значення сили для держави, на думку С. А. Котляревського, визначає і роль права в ній. Він вважає, що «право ніколи не може бути самоціллю; ніколи воно також не може витіснити основну стихію держави — силу». Процес «взаємопроникнення права і сили», що відбувається в правовій державі, ніколи не може привести їх до повного злиття⁵². З його точки зору, «єдине, про що тут можна говорити, це про їхнє взаємне зближення, про встановлення їхньої відносної гармонії, однією стороною якої є й такі різноманітні впродовж віків розв'язки проблеми правової держави»⁵³. Однак правова держава, на його думку, ніколи не перестане бути організацією сили, вона лише «дедалі виразніше виявляється не лише організацією сили, а й організацією права»⁵⁴.

Якщо визнати разом з С. А. Котляревським існування в правовій державі двох протилежних начал — права і влади, яка втілює в собі силу, — то природно виникає питання про завдання, що їх виконує кожне з цих начал. Зокрема, оскільки функції права добре відомі, має бути поставлено питання про завдання влади як сили. С. А. Котляревський дає на це питання цілком конкретну відповідь, що влада як сила служить самозбереженню держави⁵⁵. Він наводить цілий

⁵⁰ Там само, стор. 388.

⁵¹ Там само, стор. 414, пор. стор. 404.

⁵² Там само, стор. 33.

⁵³ Там само, стор. 388.

⁵⁴ Там само, стор. 42.

⁵⁵ Цю думку С. А. Котляревський виражає такими словами: «Коли ми говоримо про неможливість для правової держави стати правовою до кінця, то тут доводиться раху-

ряд випадків, коли державна влада повинна діяти, підкоряючись необхідності, а тому вона змушена відступати від строгого додержання принципів права⁵⁶.

Передаючи схематично думку С. А. Котляревського, ми, природно, виставили наперед одні її сторони й залишили без уваги інші. Будь-яка спрощена передача неодмінно відтворює думку не повністю, оскільки детальний розвиток думки уможливорює точніше її нюансування. До того ж книга С. А. Котляревського пройнята й певним настроєм, створюваним уявленням про владу як первісну міць або стихійну силу і, як видно, притаманним самому її авторові⁵⁷. Та якщо зважити й оцінити самі докази С. А. Котляревського на підтвердження того, що влада є самобутньою силою, яка не може перетворитись на суто правове явище, то одразу ж виявляється теоретична неспроможність усієї його наукової побудови. Він не довів, що в тих випадках, коли, на його думку, повинна діяти влада як сила, насправді йдеться про збереження самої держави, а не про самозбереження того чи іншого державного ладу або навіть того чи іншого урядового режиму. Далі, всі інститути, на які вказує С. А. Котляревський на доказ того, що держава часто буває поставлена перед крайньою необхідністю, з огляду на яку вона повинна відходити від строгого додержання правових принципів, належать до числа інститутів перехідного характеру, як-от, наприклад, інститут надзвичайно-наказового права або виняткових положень. Немає жодної підстави вважати, що ці інститути мають незмінне значення; навпаки, все свідчить про те, що вони тимчасові. Взагалі вся аргументація С. А. Котляревського на користь його розуміння відношення між владою в правовому ґрунтується на фактах, або взятих з історії розвитку правової дер-

ватися не лише із слабкістю і нечіткістю правових вимог, що їх висувають в даному суспільстві до державної влади; ... тут діє і простий інстинкт політичного самозбереження, притаманний будь-якій життєздатній державі за найрізноманітніших форм правління. Правова вимога зіштовхується з *dura necessitas*». Там само, стор. 354, пор. стор. 378 і 380.

⁵⁶ Там само, стор. 355 і наст., 361-364, 371 і 381-386.

⁵⁷ Разом з цим ми знаходимо в його книзі і палкий захист принципів правової держави з урахуванням тих обмежень, які він обстоює.

жави, або таких, що характеризують сучасну конституційну державу. Натомість ми не знаходимо в нього принципово-теоретичного доказу того, що влада не може повністю проїнятися правом і стати повністю й без залишку правовим явищем. Такий доказ мусив би ґрунтуватись на детальному аналізі всіх елементів влади. Посилання на недосконалість людської природи в цьому разі недостатнє, оскільки право, на відміну від моральності, переважно розраховане саме на недосконалість людської природи ⁵⁸.

Насправді абсолютно неможливо довести, що влада не лише в деяких своїх історичних формах, а й по суті є началом, чужим щодо права. Оскільки вище ми вже показали, що всі елементи, з яких складається влада, виявляються в правовій державі кінець кінцем повністю проїняними правом⁵⁹, то тут ми не будемо більше зупинятись на цьому процесі. Відзначимо лише ще раз, що і влада як сила в кінцевому підсумку одухотворяється. З грубої фізичної сили, що ґрунтується на завоюванні, влада перетворюється на ідеологічну силу, що спирається на право й реалізує його. У довершено розвинутій правовій державі сильна влада і є владою суто правовою, сильною тією міцністю й сталістю, що їх гарантує їй неухильне дотримання норм права з боку як можновладців, так і підвладних. Усе це і спонукає нас до висновку, що в правовій державі влада не повинна бути і не є самотньою силою, яка може хоча б у деяких випадках діяти невідповідно до права або поза його сферою ⁶⁰.

⁵⁸ На користь свого розуміння сутності правової держави С. А. Котляревський наводить і методологічні міркування. Він вказує на те, що «юридичне тлумачення взагалі по суті не здатне охопити все буття держави». Там само, стор. 354, пор. стор. 383. Проте під юридичним тлумаченням, як це з очевидністю впливає з контексту, С. А. Котляревський розуміє юридико-догматичне тлумачення, а воно, як ми показуємо це і вище, і нижче, нездатне охопити і все буття права. Точно так же всі протести С. А. Котляревського проти «юридичного фетишизму» (стор. 383), «юридичного фанатизму» (386), «юридичного утопізму» (387 і 389) справедливі, коли їх спрямовано проти надмірного захоплення юридичною догматикою. Але до сфери науково-правового розуміння держави їх не можна віднести.

⁵⁹ Пор. вище, стор. 475-479.

⁶⁰ Пор. також: И. А. Покровский. «Сила или право?» «Юридический вестник», 1914, кн. VII-VIII, стор. 5 і наст.

Цілком з тих же теоретичних засновків, що і прихильники теорії сили, виходять і прихильники теорії насилля. Представники цих двох теоретичних течій різко розходяться в протилежні боки за своїми політичними устремліннями і за своїми поглядами на завдання держави, але у своєму розумінні сутності держави вони цілком згодні. Прихильники теорії сили завжди так чи інакше обстоюють консервативну точку зору навіть тоді, коли вони, як у вказаному вище випадку, є щирими конституціоналістами й надихаються найпрогресивнішими устремліннями. Натомість усі прихильники теорії насилля належать до різних мастей революційних течій. Проте і ті, й ті вважають одним із суттєвих і непорушних елементів держави силу в її суто стихійних формах.

Слід визнати надзвичайно знаменною ту обставину, що революціонери всіх мастей, вважаючи само собою зрозумілим, що для зміни існуючого державного й соціального ладу можна і треба вдаватися до насилля, навіть не бачать ніякої необхідності у виправданні такого способу дій. У цьому, безсумнівно, виявляється низький рівень правового розвитку деяких верств населення в сучасних державах; ясно, що ідеї правової держави поки що аж ніяк не набули широкого розповсюдження і не користуються належним авторитетом. Зокрема, тут відбивається також той незаслужений успіх, який поки що здобувають теорії, котрі вбачають у державі організацію сили. Звичайно, якби держава визнавалась організацією права, чим і є за своєю суттю довершено розвинена правова держава, то тоді будь-яке насилля було б неправомірним, а його застосування щоразу вимагало б виправдань. Але застосування насилля проти сили не потребує виправдання, оскільки в етичному плані вони рівноцінні; тут кінець кінцем успіх вирішує, що є силою, а що насиллям.

Однак поступове перетворення сучасної конституційної держави на суто правову підриває ті підвалини, на яких ґрунтуються теоретики сили й насилля. Воно поставило і перед революціонерами питання про виправдання революційних методів або про виправдання насилля. Сталося це внаслідок того, що пред-

ставники найвидніших з-поміж сучасних революційних рухів — соціалістичних, пристосовуючись до правових форм боротьби, почали відмовлятися від революційної тактики. Не підлягає сумніву, що народження, розвиток, широке розповсюдження й успіхи парламентського соціалізму в останні десятиріччя є найбільш яскравим свідченням перемоги, яку здобуває ідея правової держави. Щоправда, парламентські соціалісти прямо не відмовляються від революційної тактики і в своїх промовах навіть наполягають на відповідних пунктах своєї програми. Та процес їхньої еволюції ще далеко не закінчився. У кожному разі, вони стали на той шлях, що приведе їх до такої відмови, якщо вони підуть ним докінця. На це цілком правильно вказують представники так званого революційного або синдикалістського соціалізму. Разом з тим вони виступають із палким захистом і теоретичним виправданням революційних методів дії або насилля, обстоюючи його самоцінність.

Боротьба проти проникнення ідей правової держави в ті політичні течії, які досі були принципово антагоністичними щодо них, знайшла найяскравіший відбиток у книзі Ж. Сореля «Роздуми про насилля», яка становить величезний інтерес як симптоматичне явище. Книга ця містить у собі спробу довести самостійне значення й цінність насилля. Це не лише роздум, а й виправдання та апологія насилля, яке ототожнюється з революційними методами боротьби ⁶¹. Прославлення насильницьких методів при вирішенні політичних і соціальних питань є головним змістом цієї книги. На думку її автора, «насилля пролетаріату не лише забезпечує майбутню революцію, а й являє собою, здається, єдиний засіб, на який європейські нації, що отупіли від гуманізму, можуть розраховувати, щоб знову відчути

⁶¹ Ж. Сорель говорить: «Терміни «сила» і «насилля» іноді вживаються для позначення дії влади, а іноді для позначення дій бунтівників. Ясно, що в цих двох випадках ми матимемо справу з абсолютно різними наслідками. Я особисто дотримуюсь тієї думки, що слід було б користуватись менш двозначною термінологією і зберегти термін «насилля» для другого випадку. Ми думаємо, що сила має на меті запровадити таку соціальну організацію, за якої править меншість, тоді як насилля прагне до руйнації цього ладу; буржуазія застосовувала силу від самого початку нової історії, тоді як пролетаріат діє тепер проти неї і проти держави шляхом насилля». Ж. Сорель, «Размышления о насилии». Переклад під ред. В. М. Фріче. Москва, 1907, стор. 92.

в собі колишню енергію»⁶². Ця проповідь проходить через усю книгу Ж. Сореля; прикінцеві її слова такі: «насиллю соціалізм зобов'язаний тими високими моральними цінностями, завдяки яким він несе порятунок сучасному світові»⁶³. Та проповідницькій наполегливості, характерній для книги Ж. Сореля, зовсім не відповідає її доказовість; докази, що їх наводить автор на користь необхідності насилля, надзвичайно слабкі; вони лише дуже характерні. Усі вони зводяться до того, що сучасна держава в минулому була народжена насиллям, а в теперішній час сила відіграє в ній першорядну роль. Щоб побороти цю силу, потрібно знову протиставити їй насилля. Ж. Сорель вважає, що так не тільки було, але так і має бути, адже насилля пробуджує кращі сторони людської особистості, приводячи її до героїзму і самопожертви. Особливо улюбленим його аргументом є вказівка на те, що міжнародні конфлікти розв'язуються відкритим зіткненням і військовою силою⁶⁴. Цей спосіб вирішення спірних питань він вважає ідеальним і бажає поширити його й на внутрішнє життя держави. За його словами, «чим більше пошириться і розвинеться синдикалізм, звільняючись від старих забобонів, ... тим більше й більше соціальні конфлікти носитимуть характер чистої боротьби, цілком аналогічної боротьбі двох ворожих армій»⁶⁵. Ця логічна послідовність при захисті насилля теоретично дуже цінна, оскільки вона розкриває справжнє значення сили й насилля як елементів державної організації. Вихідний і основний аргумент, що його наводять на користь держави і для виправдання її, і досі полягає у висунутому колись ще Гоббсом положенні, що держава усуває війну всіх проти всіх. Але тепер для будь-кого має бути ясно, що війна всіх проти всіх усувається поки що державою лише тимчасово і фактично, а не в принципі. Остаточного і принципово її буде усунуто лише тоді, коли всі елементи державної влади повністю проймуться правом і силою, яку являє собою держава, стане суто правовою силою.

⁶² Там само, стор. 27, пор. стор. 32.

⁶³ Там само, стор. 163. Пор. також: Г. Плеханов. «К вопросу о революционной тактике. Сила и насилие». Санкт-Петербург, 1906.

⁶⁴ Пор. там само, стор. 14, 20, 24, 49, 52, 87, 159 і 161.

⁶⁵ Там само, стор. 49.

Роблячи загальний висновок із зробленої нами оцінки теорій сили й насилля, ми маємо сказати, що ці теорії, безсумнівно, свідчать про те, що сучасна держава ще не є цілком правовою. Справді, в більшості сучасних конституційних держав ще не виключено можливості відходів від принципів правової держави; у них ще може в рішучий момент вийти на передній план сила або насилля і придушити право. Яскравим підтвердженням цього служать ті внутрішні та зовнішні катастрофи, які в останнє десятиріччя переживала Європа, які вона переживає у цей момент і, ймовірно, переживатиме в найближчому майбутньому. Проте таке фактичне становище сучасної правової держави аж ніяк не свідчить про те, якою вона є за принципом і якою вона має бути. Навпаки, в принципі права держава ґрунтується лише на праві, і в ній має реалізовуватись безумовне панування права⁶⁶. До того ж той шлях, яким ішов донині розвиток правової держави, і ті успіхи, що їх вона досягла на цьому шляху, безперечно свідчать, що вона неодмінно прийде і має прийти до цього результату.

У довершено розвинутій правовій державі право й держава різноманітно переплітаються одне з одним, взаємно одне одного обумовлюючи, доповнюючи й витворюючи. Кожне з них, постійно міняючись ролями з іншим, немовби є поперемінно то причиною, то наслідком іншого. За таких умов держава і право є не явищами, які існують окремо і незалежно одне від одного, а тісно й нерозривно між собою пов'язаними різними вираженнями однієї й тієї ж сукупності явищ. Таке розуміння відношення між правом і державою в теперішній час обстоюється цілим рядом теоретиків. Першим підійшов до цього погляду на державу і право голландський учений Г. Краббе, котрий цілком переконливо довів у своєму творі «Суверенітет права», що влада держави і є влада права і що іншої влади, крім влади права, у держави немає⁶⁷. Розвиваючи далі ці думки,

⁶⁶ Пор.: А. С. Алексеев. «Начало верховенства права в современном государстве». «Вопросы права», 1910, кн. II, стор. 5 і наст.

⁶⁷ Н. Krabbe. «Die Lehre der Rechtssouveränität. Beitrag zur Staatslehre». Гронінген, 1906, стор. 17, 47, 195 і 245.

Г. Кельзен дійшов висновку, що право й держава мають розглядатись як «дві різні сторони однієї й тієї ж дійсності»⁶⁸. Насамкінець, дотримуючись тієї ж точки зору, Г. Радбрух стверджує, що «право й держава — одне й те саме, вони лише різні модуси єдиної субстанції, лише різні способи розгляду однієї й тієї ж даності». За його словами, «законодавство як порядок, що упорядковує, є держава, а як порядок упорядкований — право»⁶⁹.

У вченні про державу і право великий інтерес становить не лише той результат, до якого прийшли сучасні теоретики, але й той шлях або ті стадії розвитку, які воно проходило. Оглядаючи ці стадії розвитку, ми виявимо вражаючу аналогію між ними й тими стадіями, що їх проходило вчення дослідників природи про матерію й силу. Спочатку дослідники природи вчили, що матерія й сила — це два різні начала, які то з'єднуються, то роз'єднуються. У зв'язку з цим і в силу логічної послідовності ставилось і розв'язувалось питання, яким чином і ким було надано матерії перший поштовх, що привів її в рух. Подальші дослідження, однак, змусили дослідників природи змінити свої первісні погляди, і вони дійшли висновку, що сила нерозривно зв'язана з матерією, без неї вона не може виявлятися, а матерія, у свою чергу, завжди буває носієм сили. Ця зміна у вченні про матерію й силу спричинила й переробку термінології: термін «сила» було відкинуто, і його місце зайняв термін «енергія»; при цьому було розвинуто вчення про потенціальну й кінетичну енергію. Зрештою, в теперішній час визнано, що матерія й енергія — не два різні начала, а дві сторони одного й того ж начала, оскільки матерія складається з енергії. Точно такі ж стадії проходило і вчення про державу і право. Різниця може бути лише в тому, що в історії розвитку самих держави і права ми виявляємо ті ж стадії, які окреслюються і в розвитку вчення про них. Спочатку теоретики права й держави навчали, що держава і право — це різні начала, які то з'єднуються, то роз'єднуються. Потім вони дійшли

⁶⁸ Н. Kelsen. «Hauptprobleme der Staatswissenschaftslehre», стор. 406.

⁶⁹ G. Radbruch. «Grundzüge der Rechtsphilosophie», стор. 83.

висновку, що право не може існувати без держави і що держава завжди є носієм права. Нарешті, тепер, як ми бачили, визнається, що держава і право — це дві сторони одного й того ж складного явища, а зокрема, право і є те начало, з якого складається держава.

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ

*Михайло Петрович Драгоманов (1841-1895) —
видатний український громадський діяч, публіцист,
вчений-політолог, історик, літературознавець.*

Народився в м. Гадячі на Полтавщині.

*Після закінчення історико-філологічного факультету
Київського університету викладав там стародавню історію.*

*Разом з В. Антоновичем очолив радикальне крило
Київської («Старої») громади.*

*В 1876 році емігрував до Женеви, де заснував
і видавав збірку «Громада».*

*Характерні риси філософського світогляду
Драгоманова — раціоналізм, позитивізм,
антропоцентризм — визначили особливості
його соціально-політичних поглядів.*

Найвизначніші праці Драгоманова:

«Проект Статуту Української спілки «Вільний союз»»,

«Переднє слово до Громади»,

«Шевченко, українофіли і соціалізм»,

«Історична Польща і великоросійська демократія»,

«До питання про малоросійську літературу»,

«Чудацькі думки про українську національну справу»,

«Листи на Наддніпрянську Україну» та ін.

ПРОЕКТ СТАТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ «ВІЛЬНИЙ СОЮЗ»

ПОПЕРЕДНЯ ЗАМІТКА

З 1876 р. видання українського збірника «Громада» і поряд з ним брошур російською і французькою мовами, а згодом газети «Вольное Слово» та інших публікацій, в яких ми постійно доводили необхідність організованого громадського руху для встановлення в Росії політичної свободи* призвело нас до зіткнення, попри наших найближчих друзів і земляків, з різноманітними елементами з населення Росії. Люди різних племен, класів і політико-соціальних напрямів висловлювали нам свої міркування щодо суспільних питань, яких ми торкалися в наших публікаціях, а також викликали нас на подальший виклад наших міркувань, вимагаючи від нас більш-менш детальної політико-соціальної програми, пристосованої до практичних умов нинішнього становища Росії. Деякі повідомляли нам свої начерки подібних програм. Врешті, слідкуючи за думками, що висловлювалися з 1878 р. на різних земських зборах як про загальне становище Росії, так і з питання про т.зв. місцеве управління, ми часто зустрічали як підтвердження наших політичних міркувань, так і доповнення до них або їх вираження в більш практичній формі. Надрукована наприкінці минулого року і розповсюджена в достатній кількості примірників «Політична Програма Земського Союзу», яка значною мірою є не що інше, як тільки систематичне зібрання окремих положень і побажань, висловлених на згаданих зборах, — у свою чергу послужила нам приводом до збирання різноманітних політичних міркувань. Хоча ця програма була складена не нами, а людьми, поставленими в більш безпосереднє, ніж ми, зіткнення з практичним життям, але, оскільки вона була опублікована у зв'язку з газетою, в якій ми брали діяльну участь і оскільки головні положення її згідні з тими, які ми розвивали в наших публікаціях, — то багато хто звернувся до нас зі своїми зауваженнями з приводу цієї програми.¹

*Тут і далі розрядка М. Драгоманова. (Прим. перекладача).

¹ Читач побачить далі, що ми майже буквально відтворили багато статей цієї програми.

Таким чином, у нас утворився певний запас політико-соціальних міркувань, спільних для нас з нашими читачами, продукт стільки ж індивідуальної, скільки і колективної роботи думки, збудженої становищем Росії в останні роки. Нам здалося, що надрукування систематичного зібрання цих міркувань було б не зайвим, хоча б тільки для того, щоб послужити приводом для подальшого обговорення питань, сміємо думати, досить важливих, при нинішньому становищі Росії, вже тому, що вони виникли не в фантазії одного-другого індивідуума, а збуджені самим життям в головах значної кількості дуже різних індивідуумів. Питання ці стосуються основ політичного перетворення Росії і найнеобхідніших для неї соціально-економічних реформ. Для зручності обговорення цих питань ми поділили наш їх виклад на дві частини: в першій ми поставили ряд категоричних положень, які можуть бути правильними або неправильними незалежно від нашого вміння підтримати їх своїми аргументами; — в другій — самі ці аргументи на підтримку тих положень, які вимагають роз'яснення або які, як ми знаємо з досвіду попереднього обміну думками нашими з різними людьми, зустрічають відомі заперечення.

Незважаючи на те що ми використовували політичні міркування осіб з різних кінців Росії, і незважаючи на наше глибоке переконання, що принаймні в даний час неможливий практичний рух вперед жодної окремої частини Росії без руху всіх її частин і загальної політичної реформи всієї цієї держави, ми все ж таки не наважилися надати нашій політико-соціальній програмі навіть зовнішньої форми програми всеросійської, — а пропонуємо її як спробу програми, пристосованої до краю, найбільш нам відомого. Це області, населені переважно українським, або малоруським, племенем, — від східних повітів Царства Польського до передгір'їв Кавказу.

Істинно всеросійська програма, так само як і істинно всеросійська політична організація, може, на нашу думку, утворитися тільки як сукупність окремих обласних програм і як спілка обласних організацій, що стоять за ними. І тому найбільш насущним у даний час питанням у справі здобуття для населення Росії політичної свободи ми вважаємо створення таких організацій, обласних політичних товариств, які зібрани би під знамена відомих політико-соціальних вимог якомога більшу кількість осіб і гуртків у своїх областях, а після цього встановили би зв'язок між собою для спільних дій, спрямованих на перетворення Росії відповідно до цих вимог. Пропонуючи, під впливом висловленого вище переконання, на широкий публічний суд, перш за все жителів українських областей, зібрання політико-соціальних вимог, які поділяються вже певним числом індивідуумів, ми вирішили найбільш зручним викласти їх у формі проекту статуту такого виду політичного товариства, для якого, згідно з нинішнім становищем України і сусідніх з нею областей, ми вважаємо найбільш відповідним ім'я *Вільна Спілка, Вольный Союз*. Головні ідеї такого товариства повністю відповідають переказам українського населення і навіть у більш темні часи прагнули проявитися в організованому вигляді, наприклад у товаристві Об'єднаних Слов'ян 1824-1825 рр. і в гуртку друзів Шевченка, відомого під іменем Кирило-Мефодіївського Братства в 40-ві роки. В даний час необхідні елементи для такого товариства існують на Україні і навіть діють в різних сферах суспільного життя як самостійно, так і в складі інших політичних груп. Їм не вистачає тільки міцної спеціальної організації, яка одна тільки і може забезпечити систематичність, а тому і широту й успішність діяльності. Ми будемо вважати своє завдання виконаним і навіть успішно, якщо цей наш проект послужить для згаданих елементів приводом для вироблення остаточної програми, яку її впорядники, що перебувають у самій країні, почнуть здійснювати вже як повністю своє власне творіння.

I.

**ПРОЕКТ ОСНОВ СТАТУТУ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА
«ВІЛЬНА СПІЛКА»-«ВОЛЬНЫЙ СОЮЗ»**

***Частина I.
Про цілі товариства***

I. У землях, населених українським племенем, повинно бути засноване товариство «Вільна Спілка»-«Вольный Союз», яке поставить своїм завданням роботу для політичного, економічного і культурного визволення та розвитку українського народу й іноплемянних колоній, що живуть серед нього.

Примітка. Оскільки український народ живе в різних державах: в Росії, в Австрії (в Галичині і Буковині) і в Угорщині (в східних комітатах) за різних політичних умов (хоча і задосить подібних умов соціальних і культурних), — то у кожній з цих політичних областей способи громадської діяльності повинні бути відмінними. Тому в кожній з згаданих вище українських областей повинні бути утворені й окремі політичні товариства, — скоріше повністю самостійні, аніж відділи одного і того ж, — які, зрештою, силою самих речей змушені будуть дійти згоди між собою для певної солідарності в діях і взаємної допомоги.

Цей проект, вироблений за участю українців російських, має на увазі майже виключно Україну російську ж.

II. «Вільна Спілка» повинна прагнути до досягнення своїх цілей у злагоді з подібними йому товариствами серед інших народів, інтереси яких дотичні до інтересів українського народу.

Примітка. Для зручнішого досягнення такої злагоди «Вільна Спілка» повинна приймати до числа своїх членів осіб різних національностей, створювати свої відділення в українських колоніях серед інших племен (народів) і сприяти утворенню подібних йому това-

риств серед народів, інтереси яких пов'язані з інтересами українського народу.

III. Головним завданням «Вільної Спілки» в Росії у теперішній та найближчий час повинна бути робота для перетворення цієї держави на засадах політичної свободи, приблизно на наступних підставах:

1. Під словами політична свобода необхідно розуміти:

А) Права людини і громадянина:

а) Недоторканість тіла для принизливих покарань і смертної кари;

б) Недоторканість особи і житла для поліції без судової постанови.

Примітка I. У випадку, коли хто-небудь був спійманий на місці злочину, кожен може арештувати винного, але повинен одразу ж передати його до рук судової влади.

Примітка II. Ніхто не повинен бути судимий судом надзвичайним. Кримінальний суд, крім мирового, повинен бути судом із присяжними.

в) Недоторканість приватних листів і телеграм.

г) Свобода вибору місця проживання і занять.

д) Недоторканість національності (мови) у приватному і публічному житті.

є) Свобода совісті (віри або безвір'я) та будь-якого публічного богослужіння і обрядів, що не суперечать громадській моралі.

Примітка. З цієї свободи витікає відміна державної церкви і перетворення всіх церковних установ у приватні, які утримуються винятково за рахунок бажаючих і керуються відповідно до їх волі, без жодної допомоги або втручання установ світських.

є) Свобода слова, друку, театрів і навчання.

ж) Свобода зборів, петицій і заяв зовнішніми знаками (малюнками, прапорами, процесіями та ін.) без порушення зовнішнього порядку і безпеки у населених місцях.

з) Свобода товариств і об'єднань.

и) Право носіння зброї і військових вправ без порушення зовнішнього порядку і безпеки в населених місцях.

і) Право цивільного і кримінального позову проти службових осіб і установ за незаконне порушення інтересів особи.

ї) Право опору незаконним діям урядовців.

й) Рівність усіх у громадянських правах і обов'язках.

Примітка I до розд. А. Права людини і громадянина не можуть бути ні відмінені, ні обмежені жодною постановою чи законом, за винятком обмежень, що встановлюються в законодавчому порядку на час зовнішньої війни. Але і в такому випадку жодна особа, що не належить до армії і флоту, не може бути судима військовим судом.

Примітка II до розд. А. Охорона перелічених вище прав повинна входити в обов'язок місцевих мирових суддів, яким має бути надане право під особисту відповідальність вимагати собі сприяння розташованих поблизу військових сил, зобов'язаних надавати їм таке сприяння.

Б) Самоврядування:

а) Місцеве:

Общинне (сільське і міське)

Волосне.

Повітове.

Обласне.²

² Обласні, на які повинна бути поділена Російська Імперія, відповідно до сукупності географічних, економічних і етнографічних умов, можуть бути запропоновані приблизно наступні:

1. Північна: губернії Архангельська і Вологодська.
2. Озерна: губ. Олонецька, С.Петербурзька, Псковська, Новгородська і Тверська.
3. Балтійська: губ. Естляндська, Ліфляндська, латиські повіти (Люцинський, Річицький і Динабурзький) Вітебської губернії і Курляндська.
4. Литовська: губ. Ковенська, Сувалківська на північ від м. Сувалки, північно-західна половина Віленської губернії.
5. Польська: губернії Царства Польського, крім литовської частини Сувалківської і східних частин Сідлецької і Люблінської (колишня уніатська Холмська єпархія) і західні частини повітів Гродненського і Білостоцького Гродн. губ.
6. Білоруська: губ. Вітебська (крім латиських повітів), західна частина Смоленської губ., Могильовська губ., Мінська, крім Пінського і Мозирського повітів, і губ. Гродненська, крім південних повітів (Бельського, Пружанського, Брестського і Кобринського).
7. Поліська: східні частини Седлецької і Люблінської губ., південні повіти Гродненської, Пінський і Мозирський повіти Мінської губ. і Волинська губ., крім південно-східної частини (повітів Житомирського і Новоград-Волинського по р. Случ).
8. Київська: південно-східна частина Волинської губ., Київська губернія, Чернігівська і Полтавська без південно-східної частини (повітів Константиноградського, Полтавського, Кобеляцького і сх. частини Кременчуцького).
9. Одеська: губ. Подільська, Бессарабська, Херсонська, західна частина Катеринославської (по р. Дніпро) і Таврійська губ., крім повітів Мелітопольського і Бердянського.
10. Харківська: Мелітопольський і Бердянський повіти Таврійської губ., східна частина Катеринославської губ., південно-східні повіти Полтавської губ., Харківська губ., та південні, Слобідськоукраїнські, повіти Курської та Воронезької.

б) Державне.

2. Самоврядування це повинно бути представлено сходами або ж вибраними зборами, перед якими повинні бути відповідальні всі службові особи, крім суддів, становище яких повинно бути визначене особливо.

Примітка. В головних своїх рисах теперішній судоустрій за статутами 20 листопада 1864 р. може бути визнано задовільним.

3. Всі особи, які досягли 21-річного віку, повинні користуватися виборчим правом і правом бути обраними до будь-яких представницьких зборів і на посади общинні, волосні та повітові; для права ж бути обраним на збори і посади обласні і державні необхідний 25-річний вік.

11. Московська: північні повіти Курської губ., губ. Орловська, Тульська, Калузька, Смоленська (крім білоруських повітів), Московська і Рязанська.

12. Нижньоновгородська: губ. Ярославська, Костромська, Володимирська і Нижньоновгородська.

13. Казанська: губ. Вятська, Казанська, Симбірська і Самарська, крім південних повітів (Миколаївського і Новоузенського).

14. Приуральська: губ. Пермська, Уфимська й Оренбурзька.

15. Саратовська: північно-східні повіти Воронежської губ., губ. Тамбовська, Пензенська, Миколаївський і Новоузенський повіти Самарської губ. та Астраханська губ.

16. Кавказька: Закавказзя зі Ставропольською губ. (тимчасово).

17. Західний Сибір.

18. Східний Сибір.

19. Землі Козацькі (Донська, Кубанська, Терська й Уральська) повинні залишатися як особливі області аж до перетворення козацької військової служби і всього устрою цих земель на засадах загальностановості, після чого Земля Уральських козаків примкне, ймовірно, до області Саратовської, а перші три складуть з губернією Ставропольською одну область, зі збереженням місцевих відмінностей.

20. Области Середньоазіатські як надто різноманітні за своїм населенням і недавно ще приєднані, повинні управлятися за особливим положенням з можливим застосуванням начал самоврядування.

Примітка І. Закони про виборчі сходи і округи повинні бути складені таким чином, щоб обрані могли представляти не тільки жителів усіх місцевостей, але й, по можливості, всіх видів занять, а також не тільки більшості, але й меншості.

Примітка ІІ. Виборці повинні мати право складати для своїх виборчих наказів.

4. У селах громадськими справами повинен завідувати с х і д та вибрана ним у п р а в а з вибраним сходом-таки с т а р ш и н о ю .

5. У містах (і містечках), волостях, повітах та областях для завідування громадськими справами повинні бути запроваджені думи, вибрані на підставі особливих, складених без порушення пункту 3-го, законів про виборчі сходи й округи, — а також у п р а в и , вибрані думами.

6. Сільські сходи, а також міські, волосні, повітовій обласні думи повинні мати право доручати виконання своїх постанов, крім своїх старшин і управ, ще й особливим особам або комітетам.

7. Сільські сходи, а також міські, повітові й обласні думи повинні мати право доручати своїм управам провадити цивільні та кримінальні позови проти всякого роду посадових осіб за незаконні їх дії.

8. Вказані в §§ 4 і 5 установи громадівські, волосні та повітові повинні завідувати в своїх округах справами місцевого громадського господарства (громад. майно, ринки, ярмарки і т.п.), благоустрою (шляхи сполучення, громадські будівлі, пошти і тощо), благополуччя (оздоровлення, продукти, опіка, страхування, охорона худоби від епізоотій і т.п.) і громадською початковою та (в міру засобів) середньою освітою.

9. Обласним думам і визначеним від них управам та іншим органам повинні належати: завідування справами місцевого громад-

ського господарства, благоустрою і благополуччя, які перевищують засоби одного повіту, прийняття загальних заходів по області зі всіх справ громадського господарства, благоустрою і благополуччя; — нагляд за всією економічною діяльністю в області (землеробством, кіньми, лісами, промислами, заводами, фабриками та ін.) і прийняття заходів для збереження природних багатств області і для правильного їх використання, а також для забезпечення і примноження загального багатства населення області; — нагляд (інспекція) за публічним навчанням в області і завідування школами середніми, які утримуються за обласний кошт, а також школами вищими і науковими закладами (академіями та ін.).

10. Сільські сходи, а також волосні, міські, повітові й обласні думи повинні мати право видавати зі всіх справ, що входять у коло їхніх дій, обов'язкові постанови (які не суперечать основним законам і загальним інтересам державної спілки), призначати для задоволення належних до їх відання громадських потреб податки і входити в зносини г домовленості з іншими подібними установами в межах держави відносно задоволення спільних для них потреб.

Примітки до §§ 4-10. I. Подробиці щодо відносин між названими вище установами, з більш або менш широким колом дії, повинні бути визначені особливими статутами. Але необхідно, щоб ці статuti можливо більше мали на увазі, щоб установа з більш широким колом дії не була начальством над установами з менш широким колом дії, — а щоб кожна мала можливо повну самостійність у своєму колі, особливо в справах, які вона оплачує своїми засобами. Згаданий нагляд у справах освітніх повинен мати значення дослідження і поради, а не командування.

II. Таким же чином особливими положеннями повинно бути визначене і ставлення до органів місцевого самоврядування представників загальнодержавного уряду (міністрів і обласних намісників). Але для того, щоб місцеве самоврядування було справжнім, необхідно, щоб представники держави могли призупиняти тільки такі постанови і дії органів місцевого самоуправління, які суперечать основним законам

і загальним інтересам державної спілки і щоб суперечність, яка таким чином виникла, вирішувалася Сенатом (вищим судом) із відповідальністю державного урядовця за наслідки проведеної ним зупинки.

11. Поліція в містах, повітах і підрозділах останніх повинна перебувати у віданні відповідних дум, перед якими повинні бути відповідальні начальники місцевої поліції, яким би способом вони не призначалися.

12. Крім перелічених у §§ 8, 9, 10 і 11 справ місцевим виборним установам повинна належати розверстка і розкладка прямих державних податей. Обласним думам повинен належати також попередній розгляд усіх проектів загальнодержавних фінансових законів і подання по них висновків у законодавчі державні органи, а також законодавство з питань місцевого життя (застосування виборчих законів, територіальний поділ, кодифікація звичаєвого права тощо).

13. Завідування справами, спільними для всієї російської державної спілки, і загальнодержавне законодавство повинні належати двом думам:

А) Державній Думі, виборні якої повинні обиратися виборчими сходами в округах, які повинні бути визначені особливим на цей рахунок положенням на підставі § 3 і

Б) Спільчанській Думі, виборні якої повинні обиратися обласними думами.

Примітка. Обласні думи повинні давати своїм представникам у Спільчанській Думі накази і мати право у будь-який час замінити цих представників іншими.

14. Обидві загальнодержавні думи на час перерви своїх зборів повинні утворювати зі свого складу Спостережну Комісію.

15. Міністри, які призначаються Главою Держави, повинні бути відповідальними перед обома думами і можуть бути віддані ними до суду.

16. Думі Спільчанській як представниці областей, — крім участі в загальнодержавному законодавстві й управлінні, — повинно належати зокрема завідування державним майном як спільним для всіх областей держави запасом; відносно використання цього запасу на користь загальну Спільчанська Дума повинна приймати заходи, на підставі виданих спільно з Державною Думою законів і за погодженням із Думами Повітовими й Обласними, які повинні повідомляти Спільчанській Думі про потреби, які можуть бути задоволені зі згаданого запасу.

17. Усі названі думи повинні обов'язково збиратися у визначені строки на чергові збори. На надзвичайні ж збори ці думи повинні скликатися на запрошення відповідних управ і Спостережної Комісії або за бажанням третини своїх членів. У випадку війни або повстання в одній з областей, Державна і Спільчанська Думи повинні збиратися самі, якщо їх не скличе ні Глава Держави, ні Спостережна Комісія, і не розходитися, доки самі цього не постановлять.

18. Глава Держави може, зі згоди Спільчанської Думи, розпустити Державну Думу, але в такому випадку розпускається і Спільчанська Дума, а в маніфесті про те повинен бути призначений і строк виборів нових членів цих дум; одночасно з виданням цього маніфесту повинні збиратися обласні думи, які й повинні засідати до зборів нових загальнодержавних дум.

19. У випадку незаконного захоплення державної влади з будь-якого боку, повинні збиратися з власної ініціативи обласні думи, які і вживуть заходів для відновлення законного порядку. В такому випадку війська, розташовані в областях, повинні підпорядковуватися обласним думам.

20. Для суду над міністрами за посадові злочини, а також над членами Державної і Спільчанської Думи за державну зраду повинен збиратися Верховний Суд із членів кримінального департаменту Сенату і Спільчанської Думи.

21. Сенатори повинні призначатися пожиттєво Главою Держави з кандидатів, запропонованих йому Спільчанською Думою неодмінно з осіб, які отримали вищу юридичну освіту і вже були членами судових палат, обласних або загальнодержавних дум.

22. Думи повітові й обласні, а також Глава Держави, повинні мати право порушувати питання про невідповідність постанов Державної і Спільчанської Думи основним законам (статутам, конституції) держави; питання ці повинні вирішуватися Сенатом на загальних зборах його департаментів.

23. Жодні зміни в основних законах держави не повинні бути проведені без попередньої згоди двох третин голосів Державної і Спільчанської Дум і без затвердження Державним Собором.

24. Державний Собор повинен складатися з членів об'єднаних Державної і Спільчанської Дум, а також спеціальних виборних, обраних обласними зборами в такій кількості, щоб число членів Спільчанської Думи і цих спеціальних виборних було рівним числу членів Думи Державної.

25. Глава Держави повинен бути зобов'язаний обнародувати закони, прийняті загальнодержавними зборами, і постанови Сенату, що позбавляють їх сили, а також постанови Державного Собору, наглядати за виконанням законів і переслідувати в законному порядку їх порушення.

Примітка. Главою Держави може бути спадковий Імператор, так само, як і обраний на строк Голова Всеросійської Державної Спілки. У першому випадку за його дії повинні бути відповідальні міністри,

в порядку, вказаному в §§ 15 і 21, а в другому — він відповідальний сам у тому ж порядку.

IV. Із викладених вище основ політичного перетворення Росії необхідно вважати особливо важливими: 1) права людини і громадянина і 2) самоврядування місцевого: правління ж усією Росією через центральні представницькі збори без визнання і забезпечення цих прав і місцевого самоврядування, слід вважати таким, що так само мало охороняє свободу загалом та інтереси України зокрема, як і теперішній устрій Російської імперії.

V. Після здійснення викладеного вище або подібного плану політичного перетворення Росії в цілому або в головніших його частинах члени «Вільної Спілки» повинні взяти на себе обов'язок спрямувати свої зусилля на полегшення тих суспільних тягарів, що тепер пригнічують жителів російської України і на забезпечення кожному з них засобів для життя і розвитку. Для цього члени «Вільної Спілки» повинні зобов'язатися проводити, за допомогою свободи і через органи самоврядування, різні заходи, спрямовані:

1. На зменшення тягарів військової повинності надалі, поки загальні міжнародні відносини дадуть можливість замінити постійну армію народними ополченнями, які збирається на певний час.

Примітка. Між іншим полегшення тягара військової повинності може бути досягнуто розподілом її між загальнодержавною армією й обласними ополченнями, при скороченні армії і строку служби в ній.

2. На перетворення всіх податків у прямі прибуткові податки, які поступово збільшуються, відповідно до розміру прибутку платника.

Примітка. Само собою зрозуміло, що теперішні кричущо-несправедливі податки і побори: подушні, паспортні, акцизні і т.п. повинні бути перш за все або скасовані, або повністю змінені.

3. На запровадження доступного кожному навчання в школах початкових, середніх і вищих, — із тим, щоб для дітей бідних сімей початкове навчання було безкоштовним і супроводжувалося допомогою або, у випадку потреби, повним утриманням учня на громадський кошт, при чому більш здібні учні подібним чином утримувалися б і в середніх, і у вищих школах.

4. На влаштування для бідних людей громадських притулків: для дітей, хворих, калік і престарілих, а також громадських пенсійних кас для тих, хто втратив сили, та престарілих працівників усіх видів корисної для суспільства праці.

5. На обмеження годин денної праці, перш за все для жінок і дітей, часом, при якому було б можливим збереження здоров'я та розвиток тілесний і моральний.

Примітка. Фабрична праця дня осіб, які не досягли 14-літнього віку, повинна бути безумовно заборонена.

6. На встановлення посередницьких судів між господарями і робітниками з виборних від обох сторін.

7. На влаштування для робітників здорового житла, здешевлення його винайму і на полегшення купівлі його сім'ями та артільми робітників.

8. На надання, по можливості, кожному землеробові участі в користуванні або у володінні землею і лісом, — шляхом роздачі їх із державного майна, переселення на незайняті місця, викупу при кредиті і допомозі від громадських установ, купівлю громадськими установами земель і лісів у приватних осіб і т.п.

Примітка І. Укладені при введенні Положення про селян 19 лютого 1861 р. договори, що позбавили селян землі або дали їм т.зв. четвертинний наділ, повинні бути перевірені, з застосуванням, у випадку необхідності, обов'язкового викупу.

Примітка II. У місцевостях, у яких здійснені 1861 р. викупні угоди покладають на селян платежі, вищі від справжньої доходності з землі, ці викупні платежі повинні бути полегшені шляхом перенесення погашення викупного боргу з селянського податку на загальнодержавні видатки.

9. На підвищення поземельного доходу і будь-якого заробітку трудящих людей шляхом влаштування громадських товарних складів, шляхом замовлення різного роду підрядів на громадські потреби безпосередньо землеробам і робітникам, при керівництві громадських установ (переважно громадівських).

10. На підтримку і розвиток громадівського і товариського землеволодіння й орендування, і будь-якої іншої товариської або артільної роботи.

11. На викуп копалень, вод, лісів, залізниць і т.п. у власність держави, областей, повітів або громад і на надання їх у користування населенню, можливо дешеве і з застосуванням, по можливості, артільного способу добування й обробки продуктів.

VI. Проведення окреслених вище економічних заходів складає найменше з обов'язків, які беруть на себе члени «Вільної Спілки» для встановлення в Росії початків політичної свободи: члени ж, які будуть вважати ці заходи недостатніми, можуть після цього встановлення, без порушення свого слова, вибути з товариства, для дій на свій розсуд.

Висновок. Після всього сказаного цілі українського товариства «Вільна Спілка», в даний час можуть бути стисло виражені в наступних словах:

I. Цілі загально-громадянські:

а) Права людини і громадянина — як необхідна умова особистої гідності і розвитку.

б) Самоврядування — як основа для руху до соціальної справедливості.

II. Ціль суто-національна:

Політична свобода — як засіб для повернення української нації в сім'ю націй культурних.

Частина II.

Про засоби діяльності товариства

Попереднє зауваження. У всякій громадській справі питання про засоби, порівняно з питанням про цілі, є справою другорядною. Засоби залежать від обставин, які постійно змінюються, а тому визначити їх з достатньою повнотою заздалегідь немає можливості, а отже, і необхідності. Для кожного політичного співтовариства найголовніше — зібрати якомога більшу кількість членів, які ясно усвідомлюють цілі й потім, відповідно до умов місця і часу, природно знайдуть найзручніші засоби для досягнення своїх цілей. Наведені нижче положення тому не мають претензій на повноту, а є тільки спробою вказівки деяких заходів, що мають на увазі переважно розповсюдження в різних верствах населення головних ідей гаданої «Вільної Спілки».

I. Для досягнення визначених у першій частині Основ Статуту цілей необхідно, перш за все, заснувати на всій Українській землі відділення «Вільної Спілки» з осіб повнолітніх і, по можливості, з певними заняттями, зі всіх теперішніх класів населення.

Примітка. Із сказаного ясно, що члени «Вільної Спілки» повинні уникати будь-яких дій для спонукання молоді до передчасної для неї політичної боротьби і до дій, які можуть перешкодити молодим людям стати в належний час, при допомозі освіти загальної і професійної, свідомими і впливовими політичними діячами.

II. Неодмінним обов'язком члена «Вільної Спілки», — за всіх інших обов'язків, які він візьме на себе, згідно з цим статутом, — повинна бути турбота про підвищення свого розумового і морального рівня і намагання у будь-якій корисній суспільству справі зайняти, по можливості, провідне місце.

Примітка. Зі знань, які особливо бажані для членів «Вільної Спілки», перш за все повинні бути рекомендовані: знайомство з політичним, соціальним і культурним життям західноєвропейських народів, а також найгрунтовніше ознайомлення зі своєю батьківщиною.

III. Всі окремі прояви діяльності «Вільної Спілки» повинні бути узгоджені з її визначеними вище цілями, зокрема і в цілому, а також із загальними правилами моралі.

Примітка I. Будь-яка крадіжка і будь-який обман населення для членів «Вільної Спілки» повинні бути безумовно недозволені.

Примітка II. Вбивство будь-якої особи (дія, що суперечить одному з положень про права людини і громадянина) ніколи не повинно бути завданням ні цілої «Вільної Спілки», ані жодного її відділу; якщо би хто-небудь із членів «Вільної Спілки» здійснив політичне вбивство для самозбереження або під впливом обурення крайніми несправедливостями уряду і його слуг, — то зобов'язаний прийняти це вбивство виключно на свою особисту відповідальність.

IV. Не випускаючи ніколи з уваги головних своїх цілей: об'єднання всіх жителів України в діяльності для свободи і благополуччя рідної землі, а також з'єднання всіх теперішніх класів населення України в одне рівноправне ціле, — члени «Вільної Спілки» повинні все ж таки відшукувати в кожній місцевості і в кожному класі такі сторони життя, перекази і прагнення, які можуть служити природною основою для прищеплення до них котрогось із прагнень Спілки, а саме:

1. Члени «Вільної Спілки» повинні вишукувати в різних місцях і класах населення України спогади про минулу свободу і рівноправність, як, наприклад, про самоврядування повітів за т.зв. Литовським правом, міст за т.зв. правом Магдебурзьким, про світське і церковне самоврядування громад і волостей, про братства, про самоврядування козацьке (сотень, полків і всієї Гетьманщини), про різностанові з'їзди в часи Гетьманщини, про Січ і Вольності Товариства Запорізького і т.п., і т.п. — підтримувати ці спогади і підводити їх до теперішніх понять про свободу і рівність в освічених народів.

2. Оскільки і за імператорськими російськими законами (наприклад Дворянською Грамотою 1787 р.) дворяни повинні були бути звільнені від безсудного розпорядження їх свободою і майном, а також мати право подання Верховній Владі про свої потреби і користі — то члени «Вільної Спілки» з дворян повинні спонукати свій стан до вимог про відміну таких установ, як заслання без суду, положення про посилену і надзвичайну охорону, а також до вимог загального перетворення управління Росією. Разом із тим члени «Вільної Спілки» з українських дворян повинні звертати увагу своїх товаришів по стану на недавній простонародний характер походження українського дворянства з козацької старшини, початково виборної, а також на кричущо-несправедливе захоплення цією старшиною народного майна, і тому повинні вказувати на тим більший моральний обов'язок українського дворянства виступити проти самодержавства, а рівно ж заплатити простолюду борг за завдані йому несправедливості.

3. Члени «Вільної Спілки» з ремісничих класів і селян, а також всі інші члени при контактах із ремісниками і селянами повинні збирати і систематизувати їх незадоволення своїм теперішнім становищем, але при цьому повинні поширювати серед них думку про несумісність царсько-чиновницького самодержавства навіть із матеріальним благом чорноробочих класів, навіть і тоді, коли б цар і чиновники щиро побажали цього блага: — разом із тим згадані чле-

ни «Вільної Спілки» повинні поширювати думку про зручності політичної свободи і для чорноробочих класів, навіть і тоді, якщо б на перших порах нинішні економічні порядки і не були змінені, а також доводити необхідність політичної свободи для того, щоб чорноробочі класи були у змозі самі приступити до зміни цих порядків.

4. У середовищі селян і міщан члени «Вільної Спілки» повинні звернути особливу увагу на євангелійські братства (т.зв. штундистів, молокан, людей божих і т.п.), намагаючись розтлумачити їм зв'язок свободи совісті з іншими свободами, підтримувати в них нахил до вільного мислення, послаблювати містицизм і спрямовувати думку про братство релігійне до думки про спілку громадянську й господарську і виводити думку про таку спілку за межі віросповідні.

Примітка. Найкращим засобом для останнього може бути ознайомлення наших сектантів із розвитком протестантських сект і коопераційного руху в Західній Європі, особливо в Голландії і Великобританії, від анабаптистів і соцініан (вчення яких торкнулося й України у XVI-XVII ст.) до Роберта Оуена і теперішніх робітничих спілок.

5. При зближенні з людьми класу військового члени «Вільної Спілки» повинні розширювати існуюче в цьому класі поняття про обов'язки воїна захищати свою батьківщину від зовнішнього ворога до поняття про необхідність захисту батьківщини від усього шкідливого для неї, в тому числі і від згубного для неї внутрішнього управління; при цьому увагу військових осіб українського походження слід звернути й на ту обставину, що справжня їхня батьківщина тепер поневолена державною владою, для неї шкідливою і водночас чужою. Запрошуючи військових людей відмовляти у підтримці деспотичному уряду і діяльно допомагати визволенню Росії і зокрема України, члени «Вільної Спілки» повинні водночас розповсюджувати серед військового класу думку про те, що інтереси правильного співжиття і розвитку вимагають, щоб армія, навіть у боротьбі з урядом, не захоплювала владу, а тільки скинула насильство над свобо-

дою громадян і охороняла громадянське самоврядування від будь-яких посягань на нього.

V. Члени «Вільної Спілки» повинні особливо намагатися проникнути у виборні посади і збори (сільські, міські, повітові, губернські, — селянські, дворянські, земські) для того, щоб мати можливість спрямовувати хід громадських справ у цілях «Вільної Спілки» і зокрема для того, щоб:

1) подвигати громадські сходи і збори до заяв урядові про необхідність перетворення Росії на засадах політичної свободи;

2) у випадку впертості уряду, підбурювати сходи і збори до відмови йому у підтримці, наприклад до відмови від виконання покладених тепер законами на громадські установи обов'язків податкових, рекрутських і т.п. і врешті до прямих спроб усунення царських чиновників від завідування громадськими справами і до спроб самовільного здійснення самоуправління, з запрошенням до того ж і представників інших місцевостей.

VI. Головною турботою «Вільної Спілки» у теперішній і майбутній часи повинно бути зібрання у всіх верствах населення сил, достатніх для того, щоб змусити самодержавний уряд Росії віддати пригнобленому ним населенню права людини і громадянина та самоврядування, — для чого переважно необхідно досягнути погодженої дії сил земських і військових, відповідно до статті IV і § 4 статті III цієї частини проекту Статуту. Але й до повного зібрання цих сил члени «Вільної Спілки» можуть, виходячи з обставин, вживати проти уряду різного роду дії: заяви, опір і навіть напад, які можуть пробуджувати і розповсюджувати в населення думку про необхідність зміни правління Росії в розумінні, бажаному для «Вільної Спілки», і брати участь у подібних діях, розпочатих іншими.

Примітка. У випадку, коли почин згаданих у кінці попереднього пункту дій буде належати членам «Вільної Спілки», — то члени

ці не мають права ухилятися від тієї відповідальності за ці дії, яка впаде на інших їх учасників.

**Частина III.
Про внутрішній устрій товариства**

залежить від умов, часто зовсім випадкових, а тому заздалегідь точно визначена, а особливо опублікована бути не може.

II.

**ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА ДО ПРОЕКТУ СТАТУТУ
ОСНОВ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА
«ВІЛЬНА СПІЛКА» - «ВОЛЬНЫЙ СОЮЗ»**

ДО ПЕРШОЇ ЧАСТИНИ

До статей I, II і III. Будь-яка громадська діяльність повинна рахуватися не тільки з розумними думками і прагненнями в суспільстві, але й із забобонами та хибними думками. На цій підставі дана записка повинна розпочатися з пояснення як назви політичного товариства, основи статуту якого викладені вище, так і визначення царини його діяльності. За нормальних умов немає потреби в особливому поясненні того, що певна кількість осіб вибирає собі для роботи певний народ і країну, ним населену. Але український народ поставлений долею в становище саме ненормальне, головним чином через дві обставини: а) втрату ним політичної незалежності (особливо внаслідок розподілу його країни в кінці XVII ст. між Польщею, Московією і Туреччиною) і б) наявну, головним чином внаслідок цієї обставини, розрізненість між масами українського народу і більшістю

вищих класів, які засвоїли собі ознаки пануючих над українським народом національностей: великоросійської, польської, німецької (в Буковині) і угорської, і через це втратили безпосереднє почуття свого зв'язку з народом, серед якого вони живуть, і свідомість інтересів цього народу і його країни, або навіть зробилися серед цього народу і в цій країні представниками чужих останнім, а інколи і відверто шкідливих їм інтересів. Таке ненормальне становище українського народу послужило джерелом цілого кола неправильних понять, непорозумінь і софізмів, підтримка яких надає стільки вигод різного роду політичним елементам, які прагнуть утримати або набути таке або інше панування над цим народом, що будь-яка мова про роботу на користь цього народу повинна розпочинатися зі спростування цих хибних ідей — і з пояснення необхідності цієї роботи та її спеціалізації.

Серед найбільш розповсюджених софізмів стосовно України не останнє місце посідає думка, ніби спеціалізація діяльності на користь українського народу є прагнення в у з ь к е, оскільки на даний час інтереси всіх народів у цивілізованому світі перебувають у тісному зв'язку між собою, — а б о н е п р а к т и ч н е, оскільки основою для політичної діяльності на даний час служить держава, а не національність.

Справді, матеріальні і моральні зв'язки між народами не тільки Європи, але і всієї земної кулі, так швидко зростають, що кожен громадський діяч, чим далі, тим усе більше повинен брати до уваги розвиток справ не тільки своєї найближчої країни, але і всього світу. Тим не менш реальні умови будь-якої громадської діяльності, а особливо політичної, вимагають від діяча обрання такого поля прикладення його сил, яке обсягом своїм не перевищувало б розміру цих сил і до якого сам цей діяч міг би найзручніше пристосуватися своїми власними особливостями. Після цього всесвітність даного руху є вже справою другорядною, як результат сукупності прикладення певних сил на первинних, більш обмежених полях діяльності, а особливо, звичайно, якщо ця сукупність буде заздале-

гідь організована постійними зв'язками представників діяльності на цих первинних полях.

Не можна не бачити, що існування певних людських порід — національностей — визначає певним особам, або в крайньому разі значній їх більшості, — найприродніші поля для їх діяльності, як через те що національні мови — найбільш певна і важлива в практичному стосунку відмінність людських порід — становлять найбільш природний зв'язок окремих осіб певних національних мас і найпердовіших громадських діячів із цими масами, так і тому, що, за невеликими винятками, люди однієї породи зайняли на землі країни з більш або менш однорідними умовами для господарювання і побуту взагалі. Ось чому і перші широкі правові спільності — держави — виникли, і до того ж із найменшими насильствами, в областях, однорідних за національністю, і в багатьох випадках і досі майже не виходять з меж національних, так що в політичній термінології і досі слово народ (*populus*, *peuple* — власне *race*) і держава (*status*, *etat*, — власне *empire*) вживається як одне й однаково замінюються словом — *nation*, *nation*. Поняття про всесвітнє, загальнолюдське і дотепер виражається і скільки-небудь реально уявляється тільки у вигляді міжнародного — власне, між національного, *international*.

Звертаючись тепер до населення українського і до його країни, ми, по-перше, бачимо, що це населення має всі ознаки окремої національності. Факт цієї окремішності доводиться не тільки безпосереднім почуттям як самого цього населення, так і його іноземних спостерігачів, але й різнобічними науковими дослідженнями. Заперечувати цю окремішність тепер насмілюються тільки чиновники або політики, які є неглибокими або навмисне перекручують справу — у казенних паперах і газетних статтях — але не вчені, автори монографій, спеціалісти-професори вищих шкіл або академіки. Разом із тим один поверховий погляд на карту показує нам, що українська порода зайняла певну, досить однорідну географічну область: країну чорнозему від Карпат до північного схилу Кавказу, кра-

їну, якої східну частину (від Нижн. Дону до Каспію) українці швидко заселяють на наших очах, долаючи тут суперництво пануючої в Росії і навіть найближчої до цього краю в меридіональному напрямку породи великоросійської, яка сама прямує переважно в східніші краї. Скільки-небудь уважне вивчення географічних особливостей цієї країни і її розташування відносно інших країн³ неодмінно відкриє кожному існування особливих завдань її внутрішньої та зовнішньої політики, які можуть бути вирішені раціонально тільки за певного самоуправління цієї країни, можливого тільки при усвідомленні її населенням своєї єдності та своїх інтересів.

Якщо до тепер сказаного додамо, що, за визнанням усіх спостерігачів, українська порода, число членів якої і тепер уже може бути визначено до 20.000.000, — далеко не позбавлена фізичних і моральних ознак вищої людяності і довела у своєму минулому здібність до культури, незважаючи на несприятливі умови, — то ми тим більше повинні будемо визнати, що український народ може явити собою не тільки природне, але і вдячне поле для прикладання сил тих осіб, які бажають служити розвитку людському. Присвячення себе роботі на користь розвитку народу українського не тільки може повністю задовольнити особистості, які піднялися до розуміння інтересів загальнолюдських, оскільки загальнолюдське є не що інше, як сукупність кращого і всім вигідного в окремих націях, — але вільна і розвинута українська нація буде, звичайно, не найостаннішим членом у людській сім'ї. Український рух, який проявляється в останні десятиріччя з усе більшою наполегливістю, і в найбільш наївні свої часи, по суті, не мав іншої цілі, крім повернення української нації в сім'ю культурних європейських народів, в яку вона входила до кінця XVII ст., доки згаданий вище розподіл України не підірвав її сил, доки деспотична Російська держава не провела важко перехідний кордон між величезною більшістю українців і Західною Європою і доки всевисушуюча державна централізація не паралізувала розвиток українських культурних центрів. На даний час свідома діяльність на ко-

³ Україна з Білорусією — країни Чорноморського басейну, як Польща і Литва — Балтійського, а Великоросія — Балтійсько-Каспійського і Північного.

ристь громадянської свободи і самоврядування населення України, а також об'єднання її освічених класів з масами народу, звичайно, допоможе українській нації скоротити ту відстань, яка утворилася протягом останніх століть між її розвитком і народів Європи, які значно випередили її, — ціль, яка вже сама собою не може не бути визнаною гідною зусиль морально розвинутих людей, а особливо вигодованих серед українського народу і завдяки його праці. Все сказане зовсім не виключає значення для українського народу і відповідно для осіб, які присвячують себе діяльності в його середовищі, — умов життя державного, а особливо держави Російської, в якій перебуває значна більшість українського народу, ані не усуває необхідності особливо тісних зв'язків як цього народу з іншими народами Росії, так і тісної згоди осіб, які присвятили себе роботі на благо української нації, з особами, що працюють на інші нації цієї держави. Тепер уже і в різнонаціональних державах, яке б не було їх походження, виробилися між різноплеїнними населеннями зв'язки, розрив яких порушив би численні інтереси, що вже встановилися і від яких можна відштовхуватися для подальшого розвитку згаданих націй. Навіть у державах, які явно гноблять усі свої або деякі нації, узгоджена дія останніх необхідна для самого звільнення їх від загального гніту. При цьому є тільки необхідним найбільш відповідне реальному стану речей впорядкування цього узгодження.

Очевидно, що в державах стільки ж різнонаціональних, скільки і великих за простором, такого виду узгоджена дія всього населення може бути досягнута тільки після попередньої згоди окремих частин його за плеїнними та обласними підрозділами. Саме такий випадок становить, зокрема, Російська Імперія, вже один тільки простір якої робить абсолютно неможливим безпосереднє прикладення сил окремих осіб до всієї державної області.

Звертаючись, зокрема, до українського населення Російської держави, ми повинні сказати, що, на нашу думку, скільки-небудь реальне розуміння становища та інтересів цього населення повинно привести до переконання, що не тільки на даний час свобода і розви-

ток його тісно пов'язані зі свободою і розвитком інших народів Росії, але що і взагалі відокремлення українського населення від інших областей Росії в окрему державу (політичний сепаратизм) є справа, не тільки у кожному випадку вкрай важка, якщо не неможлива, — але, за певних умов, зовсім не потрібна для будь-яких інтересів українського народу⁴.

Народ цей страждає тепер у Російській державі у політичному відношенні від невизнання його національності, — разом зі всіма іншими недержавними народами Росії, — а також взагалі від невизнання прав людських і громадянських і відсутності самоврядування, від монархічного деспотизму та урядової централізації, які і становлять собою політичного ворога, спільного для всіх народів Росії, не виключаючи і того, національність якого є в цій державі панівною. Цей ворог може бути переможений тільки спільними зусиллями всіх народів Росії — які і повинні для цього зорганізуватися як всередині себе, так і між собою. «Вільна Спілка» і повинна перш за все зайнятися організацією серед українського населення сил, здатних до боротьби зі згаданим ворогом, — щоб потім приступити разом з іншими подібними їй організаціями до нападу на цього ворога і до перебудови Російської держави на засадах політичної свободи. Зосередження на перших порах дій «Вільної Спілки» на українських областях зовсім не відхилило б її дії від усієї Росії, а тільки надало б їм найбільш практичного напрямку. Навіть і виключне присвячення освічених людей, що живуть на Україні, діяльності на користь тамошнього народу, не залишилось би без вливу і на всю Росію, — оскільки характер, здібності та традиції українського народу дають можливість сподіватися на швидкий серед нього успіх визвольних ідей, якщо тільки освічені люди на Україні відкинуть свій теперішній моральний і фізичний абсентеїзм і щиро повернуться до свого народу.

⁴ Крім інших резонів, таких як відсутність чітких кордонів між українською та великоросійською країною і змішання в багатьох місцях населення обидвох племен, — проти такого сепаратизму свідчить, між іншим, і та обставина, що при його здійсненні корінне українське населення позбулося б запасних для своєї колонізації земель у Донсько-Каспійській області і відділилося б від своїх одноплемінників як у цій області, так і в Кубанській.

В такому випадку пробуджені до прагнень свободи українські області не залишилися би без впливу і на всю Росію. Але про яку б то не було українську винятковість тепер дивно і говорити. Палке прагнення здобути для українського населення права людини і громадянина та самоврядування при згаданому вище усвідомленні важкості і не-потрібності для українських областей Росії політичного сепаратизму складає власне запоруку того, що люди, які присвятили себе визволенню українського народу, будуть найпалкішими прихильниками перебудови всієї Росії на засадах, найсприятливіших для свободи і розвитку всіх її народів.

Ось найважливіші з міркувань, які свідчать на користь необхідності друзям свободи і розвитку, які живуть серед українського населення Росії, об'єднатися перш за все в місцеве політичне товариство і після цього вже, вступаючи в спілку з подібними ж товариствами в інших областях, діяти для свободи і розвитку всієї Росії.

Але жителі українських областей Росії не можуть обмежити своєї діяльності тільки її політичними кордонами. Українське населення східних областей Австро-Угорщини є прямим продовженням такого ж населення південно-західної Росії. Незважаючи на деякі відмінності, що залежать від державних умов, побут, національно-культурні завдання і навіть соціальне становище українського народу, по суті, однакові по обидва боки ріки Збруч, яка є кордоном між австрійською Галичиною і російською Подільською губернією. Не тільки безпосереднє сусідство, але й напрямок річок і доріг, відносна густота населення, і внаслідок цього рух товарів і людей, що шукають заробітку, і т.п. причини приводять населення прикарпатської України до постійного стикання з їх одноплемінниками в Росії. Ближче знайомство з питанням показує, що політичний кордон між Росією і Австрією існує тут набагато більше для вищих класів (і то переважно для «православних», а не для католиків або поляків і не для євреїв), ніж для народних мас, селян. Ці останні по обидва боки кордону не тільки живуть одним побутом, рідняться. ходять через

кордон на заробітки, але обмінюються продуктами духовного життя: наприклад, пісні про кріпацтво, рекрутчину, емансипацію селян і т.п. по обидва боки кордону майже однакові, попри те, що кріпацтво було пом'якшене в Австрії ще в к. XVIII ст., а скасоване вже 1848, що військові порядки в обох державах завжди були різні і що австрійські та російські українці ніколи не знали спільної рекрутчини. Російський уряд зрозумів значення цього духовного обміну, коли після селянських заворушень в Австрії в 1846-48 рр. заборонив вхід звідти в Росію рознощикам і заробітчанами, які розповсюджували тут протипоміщицькі ідеї. І тепер галицькі заробітчани в Росії є розповсюдниками протипаспортних і, взагалі, вільніших політичних ідей і національних прагнень, — а, з іншого боку, аграрні рухи, які відбувалися в російській правобережній Україні в 1862-1863 рр., за якими послідували аграрні пільги, прийняті урядом в 1863-1865 рр., відбиваються і в Галичині пробудженням у селян думки про перегляд земельних відносин.

На даний час взаємна роль України Галицької і Російської відносно до зазначених вище цілей «Вільної Спілки» видається нам у наступному вигляді:

Здійснення певної частини згаданих цілей в Україні Російській, встановлення в Росії політичної свободи, яка поведе за собою міцну організацію інтелігенції для роботи на користь свого народу, — буде мати вирішальний вплив на ту боротьбу, яка ведеться тепер в Австрійській Україні проти національно-соціального гніту над тамтешнім народом⁵. Незалежно від безпосередньої допомоги, яка, без сумніву, буде тоді надана австрійським українцям з Росії, вже одна моральна підтримка визволеної і організованої російської більшості українського племені повинна справити рішучий вплив на підняття духу

⁵ На жаль, боротьба ця ведеться скільки-небудь енергійно тільки в Галичині, — а дуже слабо в Буковині і зовсім не ведеться в Україні Угорській, морально спустошеній московсько-слов'янофільською пропагандою, яка привидом московського панрусизму спочатку відірвала місцеву інтелігенцію від народу, а після цього неминуче зрадила цю безосновну інтелігенцію в жертву аристократичному мадяризмові.

в австро-угорської меншості цього племені⁶. З другого ж боку, навіть і тепер, за всіх невигод становища українців в Австро-Угорщині, країна їх, завдяки певній політичній свободі, може справити корисний вплив на Україну Російську. Всім відомо, що Галичина вже від 1863 р. служить місцем, де друкуються українські твори, переслідувані російською цензурою. Австрійська конституція дозволяє утворення політичних товариств, скликання сходок, — і тому в Австрійській Україні можливе, наприклад, заснування робітничих і селянських спілок як за національностями, так й інтернаціональних, — із народностей, які перебувають і в Російській Україні: з українців, євреїв, поляків і румунів. Утворення таких спілок становить тепер в Австро-Угорській Україні насущну необхідність, здійснення якої, з різних причин, навряд чи може бути виконане тепер без допомоги з Російської України. Допомога ця була би нагороджена впливом згаданих товариств і на Російську Україну як шляхом природного, так би мовити, всмоктування, так і прикладом та досвідом, який після встановлення політичної свободи в Росії міг би бути прямо перенесений в Російську Україну. Ось чому певна, хоча би поки що й опосередкована, участь в справах Австро-Угорської України особливо цікава для тих із членів «Вільної Спілки», які мають більш інтернаціональні прагнення і тримаються соціалістичних ідей, що не знаходять собі тепер застосування в Росії. Врешті, ця участь корисна для українців російських взагалі, оскільки веде до налагодження їхніх зв'язків з західноєвропейським політичним життям, без жодного сумніву, більш складним і вищим за рівнем розвитку всіх його напрямів, а тому таким, що може слугувати школою для всіх громадських діячів у Росії.

Зі сказаного дещо вище випливає, що ми уявляємо собі Україну не тільки як одиницю етнографічну, а й як країну з певною однорідністю географічних і економічних умов, — а тому тим більше не можемо мати на увазі виключно тільки українське населення цієї країни, забуваючи різні іншоплемінні колонії, що в ній оселилися,

⁶ Не неможлива річ, що вплив українських областей в Росії на всю російську державну спілку спонукає останню і до воєнних дій проти Австро-Угорщини, якщо в останній українці будуть залишатися в такому ж невідгідному становищі, як і тепер.

життя яких, як це зайве і доказувати, не може не бути тісно пов'язане з життям народу українського і навпаки. Тому залучення до свого середовища членів із цих колоній і встановлення за їх посередництвом згоди між українським населенням і згаданими колоністами для взаємної користі є, на нашу думку, для української Спілки справою дуже важливою. У випадку необхідності у «Вільній Спілці» можуть утворюватися особливі відділи з таких іншоплемінних членів або взагалі спеціально призначені для особливого впливу на різних колоністів з огляду на швидше привернення їх до загальних цілей Спілки.

До сказаного слід додати, що крім загальних дій у згаданих цілях, представники різних колоній можуть бути корисні для різних окремих, але істотно важливих для всього населення українських областей цілей. Для наряду вирішення внутрішніх справ в Україні Російській з колоністів в ній мають особливе значення: румуни (в Херсонській губ.), поляки і великороси і, крім того, євреї і німці. Колоністи румуни, поляки і великороси важливі особливо тому, що вони є представниками народів-сусідів українцям, як у межах Росії, так і в Австрії (румуні в Буковині і поляки в Галичині), і служать природним зв'язком між українським народом і цими сусідами. Після цього, зокрема, про політичне значення поляків і великоросів потрібно зазначити наступне.

Поляки в Російській Україні є у вигляді: 1) окремих осіб з більш чи менш привілейованих класів, 2) цілих селянських поселень (в Поділлі і в країні по Західному Бугу) і 3) міщан, які становлять значний процент населення в деяких містах, переважно Волинсько-Поліського краю. Звичайно, інтереси і прагнення значної частини поляків першого роду сильно розходяться з інтересами українського народу, а тому «Вільній Спілці» слід очікувати з боку цього середовища значної та різноманітної протидії. Але певна частина поляків цього роду, більш освічена і гуманно розвинута, і тепер вже усвідомлює неможливість встановлення польської держави над українським населенням, принаймні в Росії, а також необхідність економічних і моральних поступок українському народові. Розуміння свого ста-

новища, а також звички і закономірна любов до рідного краю повинні спонукати цих поляків до бажання самоврядування цього краю. А позаяк у поляків взагалі досить сильно розвинуті прагнення до свободи і водночас доволі свіжі спогади про минуле (хоч і недосконале через свою становість) самоврядування провінцій за литовсько-польським правом, то можна сподіватися на певний процент з теперішнього польського дворянського класу в Російській Україні, який цілком щиро може приєднатися до «Вільної Спілки». Постановка питання про права людини і громадянина в статуті цієї Спілки повинна, здається, повністю задовольняти і національні прагнення таких поляків, оскільки вони перебувають у бажанні захистити свою національність, а не нав'язати її іншим. Щодо польських поселень, а також міщан, то сама постановка питання про особисті права, і, крім тою, самоуправління громадське, в якому можуть знайти собі забезпечення і втілення національно-культурні інтереси будь-якої скільки-небудь значної меншини населення в кожній області, — настільки може задовольнити їх національні прагнення, що співчуття і підтримка «Вільній Спілці» з боку цієї частини польського населення буде залежати тільки від ступеня знайомства з її прагненнями.

Колоністи великоруські можуть бути поділені на групи, схожі до наведених вище польських, і деякою мірою перебувають у подібних же відносинах до українського населення. Відмінність полягає головним чином у тому, що у великоруському селянському і міщанському населенні набагато сильніші ідеї монархічні, ніж у польському, і хоча, з одного боку, в освічених великоросів й у звеликорощених дворян в Україні не є такими сильними, як у відповідних польських і спольщених верствах прагнення станові, зате є прагнення державно-централістські, як у людей, що належать до народності, панівної в державі. Ці прагнення можуть бути послаблені впливом із корінних великоруських областей, особливо з окраїнних, у яких ідеї децентралізації тому швидше можуть взяти гору, що тамтешні жителі легше, ніж колоністи серед підкореної народності, можуть побачити, що державно-національна централізація не дає їм зовсім жодної суттєвої вигоди і позбавляє їх самих свободи і самоврядування.

Із-поміж євреїв значна частина, капіталісти і їх найближчі агенти, звичайно, має економічні інтереси, протилежні інтересам українського народу, і частково вже тому, — як це засвідчують і приклади західноєвропейських країн (Німеччини й Австрії), у яких євреї становлять скільки-небудь значний процент населення, швидше повинна стати на сторону політичної централізації, ніж самоврядування, особливо повітового й обласного. Але серед українських євреїв є певна частина (в середньому від 1/4 до 1/3) населення цілком виробничої праці (ремісники, землероби), які можуть бути, за допомогою освічених і гуманно розвинених людей із числа українців і євреїв, цілком зближені з українським народом. А крім того, у всього теперішнього єврейського населення в Україні є певні інтереси і прагнення, що прикладаються до викладеної вище програми. Так, євреї здатні цілком свідомо бажати здійснення всієї повноти прав людини і громадянина, згідно з цією програмою, й обмеження свавілля влади, а також самоврядування громадського; останнє в силу того, що євреї у нас живуть густими масами, складаючи в багатьох громадах більшість населення. Врешті, євреї як такі, що належать до релігії тільки терпимої за законами Росії і, власне, не мають уже духовенства, не можуть не бути прихильниками повної віротерпимості, навіть у її крайньому застосуванні, у повному відокремленні церкви від держави (згідно з пунктом є розділу А § 1 статті III нашого проекту Статуту). Євреї скрізь у Західній Європі сприяли послабленню клерикального елементу в політиці, — а при величезній, порівняно, кількості їх у Росії, євреї разом з іншими багаточисельними різновірцями і сектантами можуть тим більш успішно допомогти у досягненні цієї суттєвої для розвитку всіх народів цілі.

Німці в Україні — переважно селяни, яким якщо і можна в чому-небудь дорікнути у їхньому ставленні до туземців, то хіба тільки у відчуженості, дещо зарозумілій. Останнім часом відчуженість ця стала слабшати, і між особами та гуртами обох племен встановлюється зримий зв'язок у релігійних братствах, відомих звичайно під іменем *штундових*. У цьому відношенні вплив німецьких колоністів на українців цілком відповідає нашим цілям. Вплив цей допо-

магає поверненню українського народу на шлях до реформації, на який народ цей було вступив в XVI ст. (коли серед нього поширювався кальвінізм і навіть соціанівський антитринітаризм, коли і православні церковні братства заявляли прагнення підпорядкувати клір світському суспільству), і з якого шляху збили український народ тільки нещасливі обставини (Берестейська Унія з її наслідками, спустошливі війни, підпорядкування української церкви московській і т.п.). Протестантський же рух, який виявляється останнім часом у різних місцях України, за підтримки колоністів-німців, звичайно, підштовхує український народ на шлях цілковитого визволення розуму від будь-яких пут. Внаслідок цього українське політичне товариство повинно підтримувати розпочате зближення між українським народом та німцями-колоністами в інтересах першого. Щодо самих цих колоністів, то члени такого товариства повинні звертати їхню увагу на те, що, оскільки тепер уже пройшов час пільг і привілеїв, які давав їм царський уряд Росії, — то добробут, розвиток і сама релігійна свобода колоністів може бути тепер забезпечена тільки за допомогою політичних вольностей, спільних для всього населення держави, особливо за допомогою захисту прав людини і громадянина та громадського самоврядування, і ці вольності можуть бути надбані тільки спільними зусиллями всіх елементів населення Росії.

Такими є найважливіші точки зіткнення інтересів українського народу та інтересів різного роду колоністів в Україні. Не підлягає жодному сумніву, що за належного роз'яснення цих точок і при систематичній дії «Вільної Спілки» щодо всіх елементів населення України та її сусідів, можливо, — в одних випадках швидше, в інших повільніше, — залучення представників усіх цих елементів до сприяння «Вільній Спілці» для досягнення її найближчих і подальших цілей.

Сказане вище стосується таких колоністів, які мають значення переважно для відносин українського народу в межах Росії. Але між колоністами в Україні є й інші, які мають значення переважно для

відносин закордонних, які тепер не так впадають у вічі, але тим не менше не останньої важливості. Це болгар и і греки, кримські татар и і частково згадані вже румун и . Колоністи ці пов'язують населення України з народами Балканського півострова, з якими одні вже географічні умови, як, наприклад, те, що вихід із Чорного (з Азовським) моря, що омиває береги України і приймає всі її ріки, на великі міжнародні водні шляхи (Середземноморський і Суецький) пролягає через протоки, що відокремлюють Балканський півострів від Азії, — приводять українське населення в найближчу дотичність. Відомо, яке значення має для всієї Росії так зване східне питання. Це питання нав'язане Росії, яка, доки була тільки великоросійською державою Балтійсько-Каспійського басейну, зовсім була далекою від цього питання, — тільки приєднанням до неї українських областей (Чорноморського басейну), — і не може бути вирішене тільки однією зовнішньою діяльністю держави. Сприятливе для всіх ближче зацікавлених у східному питанні народів (жителів басейнів Чорноморського і Середземноморського) вирішення цього питання може бути з російської сторони досягнуте тільки культурно-економічним розвитком населення Півдня Росії (переважно українців і румунів) — неможливим без політичної їх свободи, без якої також не можливі і відносини симпатії до російського державного союзу народів Балканського півострова і взагалі Середземноморського басейну.

Певною мірою входить до царини зовнішньої політики і питання про ставлення українців до поляків, оскільки поляки живуть не тільки всередині Російської імперії, як колоністи серед українців, білорусів і литвинів, та як нація окремо, — але і в Австрії і Пруссії. В Австрії поляки перебувають тепер у становищі нації панівної, а саме над українцями, але в Пруссії вони самі підкорені нації німецькій, як у Росії — великоруській. Хоча і в середовищі російських поляків ще доволі міцні ідеї про «історичну Польщу», тобто польську державу, яка володіє і Литвою, Білорусією та Україною, — але все-таки у них вже розвивається ідея про рівноправність підлеглих колись польській державі народів з польським, — і з середовища російських поляків,

особливо тих, що живуть в корінній польській області, як і з середовища поляків прусських останнім часом звучать усе частіше голоси, що засуджують нетерпимість пануючих у Галичині польських партій щодо українців. Внаслідок згаданого двоякого становища поляків і двоякого же ставлення поляків до українського народу двояким повинно виявитися і ставлення до них «Вільної Спілки». Зайве казати, що всілякі прагнення поляків до відновлення історичної польської держави можуть зустріти тільки протидію з боку української Спілки. Але зате рух за здобуття для польського населення прав людини і громадянина та самоуправління для етнографічно польської області повинен бути визнаним згідним із цілями цієї Спілки. Українці не можуть дозволити собі висловлювати з рішучістю свої міркування про практичні питання інших народів, — а тому і ми не беремося говорити рішуче щодо питання про те чи інше відокремлення польської області Росії в окрему державу, — але все ж думаємо, що перетворення Росії на засадах політичної свободи, згідно з, наприклад, пунктом III частини I цього проекту, могло би, принаймні, надовго задовольнити найсуттєвіші інтереси польського населення в Росії, — як у корінній польській області, так і в колоніях. Приєднання ж поляків до спільної дії проти теперішнього російського уряду для встановлення в Росії політичної свободи, згідно з цим пунктом, на нашу думку, збільшило б силу визвольного руху в Росії, — а тому досягнення згоди з поляками на цих засадах повинно скласти одне з найважливіших завдань української Спілки⁷). Після того розв'язання польського питання в Росії, — принаймні в найістотніших для практичних

⁷ Як цілком особисту думку ми дозволимо собі зазначити, що відокремлення польської області від Росії власними зусиллями поляків не має ймовірності успіху і навряд чи було би вигідним для польського племені, при всіх теперішніх умовах політичного життя в Європі. Не кажучи вже про те, що для привіслянського польського населення навряд щоб було би вигідним в економічному та моральному відношенні відокремлення від областей Дніпровського басейну (а тільки про відокремлення Привіслянського краю і може бути скільки-небудь серйозна мова) — але навіть і це відокремлення могло би здійснитися тільки за допомогою Німецької імперії, яка, звичайно, поставила б польську область в підпорядковане собі становище. Ось чому ми б тепер подали голос проти будь-якої практичної підтримки українцями польського сепаратистського руху і поставили би метою зусиль українських політичних діячів у відносинах з поляками — залучення останніх до програми перетворення Росії у вільно-союзну державу.

інтересів польського населення рисах, — за спільної дії представників усіх слов'янських племен її, — безсумнівно, справило би вплив і за кордоном Росії, між іншим, і на покращення становища поляків у Пруссії, — а також і на покращення відносин між поляками і українцями в Австрії. Тут уже один моральний тиск поляків російських і прусських, звичайно, за певної енергії самих українців, подіав би на послаблення нетерпимості їх співплемінників і на утворення між ними партії демократичної, яка б визнала, що спільна робота з українцями для блага народів польського і українського становить більш достойну для нашого часу справу, ніж ті прояви національної, станової та релігійної винятковості, які ми бачимо тепер в Австрійській Польщі й Україні.

Звичайно, питання більш або менш далекого майбутнього і питання зовнішньої політики не можуть настільки турбувати членів української Спілки, як питання найближчі і політики внутрішньої, але повністю закривати очі на перші, особливо з огляду на те, що події, — як це багато разів було і в останній час, наприклад, у 1861-1863 і 1875-1878 рр. — можуть у будь-яку хвилину висунути їх на перший план, — неприпустимо для людей, що виходять на політичну діяльність. Тому необхідно, щоб українська Спілка дотримувалася певного погляду і на зовнішню політику Росії, оскільки вона опосередковано і прямо пов'язана з українськими інтересами, і підтримувала як всередині Росії, так і за кордоном певні, найбільш правильні і водночас найбільш відповідні цим інтересам погляди на цю політику, аж доти, поки залучені до участі у загальному самоуправлінні всіх областей Російської державної спілки українські області отримують змогу безпосередньо виявляти свій вплив на напрям зовнішньої політики цієї спілки.

До пункту і розділу А §1 статті III. Право опору незаконним діям урядовців, проголошене, між іншим, французьким конституційним актом 24 червня 1793 р. (*Declaration des droits de l'homme et du citoyen*, art 11), було неодноразово визнане англійськими судами. Наприклад, за правління королеви Анни поліцейський

(констебль) хотів заарештувати людину поза своєю компетенцією, а отже, незаконно: один перехожий допоміг арештовуваному, і в боротьбі, що розпочалася, констебль був убитий. Дванадцять суддів під головуванням Lord chief justice Гольта вирішили, що «випадок арешту особи незаконною силою достатньо виправдовує співчутливе рішення перехожого поквартитися на допомогу цій особі; кожне порушення свободи підданого є викликом усім підданим короля Англії; кожен має підстави прийняти до серця Акт Habeas corpus і т.п.» (Laferriere. Les Constitution d'Europe et d'Amerique. 1869, P. 423-424).

До примітки II до розділу А в статті III. Свідомі і далекоглядні прихильники свободи в Північній Америці у розпалі збройного повстання за незалежність не побоялися, — ні з воєнних, ні з політичних міркувань, — постановити, що «ніхто, крім осіб, що входять до складу військ сухопутних і морських або перебувають у діючому ополченні, не може в жодному випадку бути підпорядкований статуту воєнного стану (martial law), ні підлягати покаранню на підставі цього статуту» (§ 29 конституції штату Меріленд).

До § 1 розділу Б статті III. У перерахуванні одиниць місцевого самоврядування існуюча в Росії адміністративна і земська одиниця — губернія — випущена і замінена новою — областю. Ця остання, до речі не може називатися цілком нечуваним нововведенням, — так, чимось подібним до неї є тепер округи учбові та судові, генерал-губернаторства, а в минулому були губернії Петра Великого.

Теперішні губернії, викроєні для суто адміністративної мети і з канцелярських міркувань, часто випадкових, є одиницями зовсім незручними для інтересів земських. Земська одиниця, середня між повітом і державою, повинна би поєднувати в собі наступні умови: 1) охоплювати собою краї однорідні за характером землі і населення; 2) бути достатньо населеною, щоб мати засоби для задоволення потреб місцевих, але все ж зовсім непосильних повітам (наприклад, каналізацію, зрошення і осушення ґрунтів, утри-

мання вищих навчальних закладів і т.п.); 3) достатньо великою, щоб її представництво стояло у певному віддаленні від більш дрібних справ повіту і в той же час, щоб воно могло мати вагу перед державою, тобто щоб у першому випадку могло не утруднювати, а в другому — захищати місцеве самоврядування. Жодну з цих умов не задовольняє теперішня губернія — і тому-то для них повинна бути створена нова земська одиниця — область. Усвідомлення її необхідності вже тепер виявляється в суспільстві: у клопотаннях багатьох земств про з'їзди з декількох губерній, про заснування певних кафедр при вищих школах, існуючих для цілого округу, про відкриття вищих навчальних закладів для декількох губерній і т.п.⁸. Оскільки вся адміністративно-політична практика Росії з кінця XVIII ст. не сприяла об'єднанню і навіть усвідомленню обласних інтересів, то, звичайно, тепер важко відразу визначити точно обласний поділ Росії, який може бути тільки результатом заяв повітів. В екстреному випадку можна було би зупинитися на учбових або судових округах з тим, щоб в обласні збори, скликані у цих округах, були подані міркування зборів повітових щодо розподілу повітів за областями. Ми дозволяємо собі припускати, що віддані на їх волю повіти розподілилися б на області, на зразок тих, які ми наважилися визначити в примітці до пояснюваного тепер пункту. За основу цього поділу ми брали не одну якусь ознаку землі чи населення, а по можливості сукупність особливостей краю: природних, які зумовлюють єдність господарських інтересів його жителів, а також особливостей національних, що визначають єдність їх інтересів духовних, при чому ми звертали переважно увагу на особливості першого роду. Власне національні права захищаються, за думкою нашого проекту Статуту, визнанням прав людини і громадянина, частину яких вони становлять.

У силу цього визнання будь-яка національна мова — головна і така, що має найбільше практичне значення, ознака національності, — тобто мова скільки-небудь значної групи населення, повинна користуватися невід'ємним правом вживання у школі, суді та

⁸ Див. про це між іншим «Земську хроніку» у «Вольном Слове» N 61-62.

інших публічних закладах. Також самоврядування громадське і повітове достатньо може захистити недоторканість національних мов у навчанні, особливо початковому, де це особливо потрібно для успіху справи. Звичайно, й область повинна служити для захисту і розвитку духовних інтересів національності, — але коли ці інтереси достатньо захищені іншими умовами, тоді, при розв'язанні питання про влаштування областей, можна зовсім без страху за національні інтереси звернути особливу увагу на інтереси іншого порядку, наприклад, господарські. Ось чому в деяких випадках нашої пропозиції розподілу областей Росії допущена змішаність населення, в інших — населення однієї національності розподілено на декілька областей, як це має місце особливо щодо національностей багатолюдних, які займають великі країни, як, наприклад, великороси й українці, які, навіть якби вони складали окремі держави, то все ж повинні були б, для уникнення незручностей централізації, бути поділені на області. Взагалі, для пояснення і обґрунтування запропонованого тут на суд суспільства проекту обласного розподілу Росії можна сказати, що він більше відповідає розподілу Швейцарії, ніж тому, до якого прагнуть національні політики Австрійської імперії: в Швейцарії живе населення трьох великих національностей: французької, німецької й італійської та двох малолюдних різновидів романського племені (так звані ретороманці в кантоні Граубюнденському) — і всі ці національності користуються кожна у своїй місцевості повними правами, але в політичному відношенні населення швейцарське згруповане не в національні області, а в кантони, багато з яких мають змішаний національний склад.

Із запропонованих нами областей Росії потребують особливих застережень:

1. Область Балтійська. Однакові господарські умови земель Естонської (в теперішній Естляндській губернії та північній частині Ліфляндської) і Латиської (в південній частині Ліфляндської губернії та в Курляндії), а також однакове розповсюдження в них німецького населення примушує поєднати ці землі в одну область.

До неї, природно, повинні належати латиські повіти Вітебської губернії, які відірвані від Ліфляндії зовсім випадково і нічого спільного з білоруською землею в духовному відношенні не мають.

2. Область Литовська, природно, повинна охоплювати собою і більшу частину губернії Сувалківської. Остання населена литовцями і до поділу Польщі входила до складу Литви і тільки тому потрапила до Царства Польського 1815 р., що перед тим, будучи по дипломатичному окоміру прирізана до Пруссії, а потім відрізана від неї в зовсім штучне наполеонівське Герцогство Саксонське, потрапила разом із ним під владу Росії, при чому і залишилася в новоствореному Царстві Польському 1815 р. завдяки повному невігластву російського уряду в справах його областей. Крім племінної спорідненості, всі економічні інтереси тягнуть цю частину Литви до Німану, до решти Литви, а не до Вісли й Польщі.

3. Область Польська визначена нами відповідно до етнографічних кордонів польського племені на Сході, а також економічного тяжіння населення по Віслі та Нарві до Варшави.

4. Передбачені нами контури області, яку ми назвали Польською, звичайно, цілковито суперечать теперішньому адміністративному поділу цієї місцевості, але зате, на нашу думку, повністю відповідають її географічним та етнографічним умовам, економічним інтересам населення і навіть попереднім історичним її поділам. Забузька Україна (колишня Холмська єпархія) потрапила до Царства Польського 1815 р. і залишається в ньому з причин, подібних до тих, з яких потрапила туди і Заніманська Литва. Навіть за часів існування Польщі у спілці з Великим князівством Литовським (не кажучи вже про більш ранні часи, коли обласне групування було ще вільнішим і натуральнішим) ця Забузька Україна — околиці Холма, Білої, Сідльця — відділялася від чисто польських воєводств Мазовецького, Люблінського, а входила до складу східних, руських провінцій: землі Холмської, воєводства Підляського і Брестського (що входило до Великого князівства Литовського).

Характер більшості населення (русини) й економічне тяжіння до Бреста говорять і тепер на користь відділення цих країв від Польської області. Край же Брестський за населенням належить також до українського племені і за географічними умовами й економічними інтересами належить до однієї області з Поліссям, краєм по Прип'ять, по якій і проходив майже до самого Мозиря кордон воєводства Брестського у Великому князівстві Литовському, так що північний кордон цього воєводства майже збігався з теперішнім кордоном українського племені з білоруським. Далі один погляд на карту ясно показує, що край по Турії, Стирі та Горині, — до р. Случ, складаючи власне Волинь (яку не слід плутати з казенною Волинською губернією, як це роблять казенні підручники, навіть писані відомими вченими типу п. Іловайського), тісно пов'язані зі згаданим вище Прип'ятським краєм. Таким чином, уся запропонована нами Поліська область є природним цілим, частини якого пов'язувалися і раніше річковими системами, а тепер надзвичайно вдалим чином зв'язуються цілою системою залізниць: Жмеринсько-Брестською, Здолбуново-Бродівською, Ковельсько-Івангородською, Пінсько-Жабінською та Рівненсько-Пінсько-Віленською, яка тепер будується. Область ця, що за своїми природними багатствами має всі шанси для розвитку, призначена відігравати важливу роль між Україною, Польщею і Литвою, як Харківська область на іншому краю України — роль між цією останньою і Великоросією.

5. Область Одеська, за нашим припущенням, повинна містити в собі, між іншим, усе румунське населення Росії, провести чітку межу між яким і населенням українським не тільки в Херсонській губернії, а й у самій Бессарабії, зовсім неможливо. Виділяти в особливу область Бессарабію (1.052.000 мешканців, з яких 49% румунів, 31% українців) неекономно — через малі розміри цієї області, й не вигідно для національних інтересів херсонських румунів (близько 110.000).

6. В областях великоруських, як вони запропоновані нами, розподіляються в кожній і однорідні групи племен фінно-уральських і тюркських.

До §3 статті III; до примітки I. Примітка ця складена з огляду на те, що поголовна подача голосів є, звичайно, системою найбільш справедливою в ідеї, але на практиці, при виборах депутатів від певних чисто територіальних округів, вона перетворюється в представництво чисто механічної, часто залежної від спритності виборчих комітетів, а то й від адміністративних тисків, більшості. Внаслідок цього в більшій частині західноєвропейських держав, де існує ця, позірно така демократична система, власне демос, а особливо селяни, представлені в парламентах набагато менше, ніж навіть при класовій системі виборів (наприклад в австрійських сеймах або наших земствах). Ось чому бажано було б, щоб, не відступаючи від положення, що кожний громадянин повинен мати право безпосереднього голосу, наші виборчі закони не зганяли виборців у суто механічні маси, а щоб виборчі сходи були складені з осіб із близьких місцевостей, а також однорідних занять (наприклад, землевласників і землеробів, ремісників і торговців, людей духовних занять, так званих вільних професій і т.п.)⁹. Представництво меншості — річ справедлива у будь-якому випадку — є особливо необхідним в округах зі змішаним національним складом. Потроху воно входить у практику вільних країн, — так, наприклад, воно вже існує в Англії, за законом 1867 р., в округах, де обирається більше трьох депутатів, жоден виборець не може подавати голос більше, ніж за двох кандидатів, так що меншість має завжди принаймні одного представника на трьох виборних від більшості. Примітка наша введена до програми для того, щоб звернути на питання організації представництва увагу тих осіб, від яких слід чекати розробки його згідно з нашими місцевими умовами.

До §4-9 статті III. Параграфи ці мають на меті визначити лише в найбільш загальних рисах основи місцевого самоврядування переважно щодо завідування справами громадського господарства, благоустрою, добробуту та освіти і тільки частково щодо

⁹ Нагадаємо, що до цього питання підійшли вже в Росії люди практики: земські збори, наприклад, Володимирське губернське земство і Московська, повітова управа (див.: Земство. 1881. N 43 і 52).

устрою адміністративно-поліцейського. Деталі, відкладені до подальшої розробки членів «Вільної Спілки», а також до практики, у якій, без сумніву, засади місцевого самоврядування змушені будуть боротися із засадами централізації. Нам видається найбільш суттєвою у цей час організація на викладених принципах органів місцевого самоврядування з різними колами діяльності — від общинних до обласних — і надання їм якомога більш цілковитого і самостійного керування справами, найбільш близькими до повсякденних інтересів населення, тобто справами громадського господарства, благоустрою, добробуту та освіти. Самостійне відання цими справами зміцнило би існування органів місцевого самоврядування і дало б відчутні основи для поступового розширення кола їх відання, включаючи до нього і справи адміністративно-поліцейського характеру.

Ми не мали і не маємо на увазі писати ґрунтовні проекти адміністративної і поліцейської реформи в Росії — робота, яка потребує спеціального вивчення і всебічного обговорення людьми кабінету і практики. Ми мали на увазі з цього питання намітити тільки такі пункти, які слід вважати основними у справі захисту політичної свободи у двох її колах: свободи особистої і самоврядування.

Без сумніву, і те, й інше можуть бути захищені тим більше, чим більше органи поліції й адміністрації на всіх своїх щаблях будуть поставлені у залежність від самого населення, оскільки призначаються прямими або непрямыми виборами. А тому, звичайно, найбажанішим був би і для нас той поліцейний і адміністративний устрій, який існує у федеративних республіках Швейцарії, Сполучених Північноамериканських Штатах і т.п. Але ми не можемо тішити себе надією на швидке здійснення подібних бажань на ґрунті Росії — де радикальне застосування виборності (прямої або непрямої) поліцейських і адміністративних осіб і відсутність в областях політичних представників центральної влади (як відсутні вони в кантонах і штатах названих федеральних республік, однак без жодної шкоди для спільних союзних інтересів, які достатньо охороняються тільки спілчанськими

владами) зустріне опір не тільки в монархічних переказах, але і в за-
бобонах державної централізації, розвинутих довгою історією у всіх
великих державах материка Європи. А тому слід думати, що в най-
ближчому майбутньому адміністративно-поліційний устрій в Росії
вийде тільки узгодженням засад самоврядування та централізації,
виборності та призначення, і слід заздалегідь змиритися з цим, якщо
при тому будуть захищені інтереси осіб і місцевих колективностей
в їхніх найбільш істотних, повсякденних справах.

Необхідно, щоб цей компроміс був цілком чесним і відвертим
договором, який би, з одного боку, надавав органам місцевого само-
врядування певну широту дії, а, з другого, накладав би строго визна-
чені межі втручання призначуваних зверху адміністраторів у рішен-
ня органів цього самоврядування і ставив би суддею між ними цілком
самостійну установу, яка не могла би керуватися у своїх вироках ні-
чим іншим, крім законів. На підставі цих міркувань може бути допу-
щена на умовах, намічених у II примітці до поясненого параграфу по-
сада обласного намісника, призначуваного главою держави,
але тільки цей намісник зовсім не повинен бути ні «господарем об-
ласті» щодо адміністрації взагалі, яким хотіли зробити попереднього
губернатора, ні володарем над органами самоврядування, яким, по
суті, залишився теперішній губернатор у Росії. Об'єднання обласних
(нині губернських) адміністративних установ під владою одного ад-
міністратора не потрібне ні для яких реальних інтересів ні областей,
ні держави, навіть централізованої. Нинішні установи губернські:
фінансові, поштові, контрольні і т.п. могли би розподілитися по Росії
згідно зі своїми цілями і місцевими умовами, незалежно від обласних
підрозділів, — подібно до того, як і тепер розподіляються установи
судові, незалежно від розподілів адміністративних, — і як органи
відповідних загальнодержавних установ не потребують ще й місце-
вого їх об'єднання, по суті справи, абсолютно формального.

Обласне намісництво могло б існувати без шкоди тільки як
посередник між органами місцевого самоврядування й урядом цен-
тральним. Обласний намісник міг би мати право протесту проти дій

та постанов органів місцевого самоврядування у випадку порушення ними основних законів і загальних інтересів державної спільки, з тим щоб протести проти органів сільських і волосних розглядалися, наприклад, на повітовому з'їзді мирових суддів (який взагалі міг би бути апеляційною інстанцією на сільські та волосні установи), а у випадку незгоди мирового з'їзду з намісником, переносилися би до Сенату, який би розглядав і протести намісника проти дій і постанов управ і дум міських і повітових. Про дії ж і постанови управ і дум обласних намісник міг би тільки подавати свої висновки на розгляд міністерства, яке одне б мало право опротестовувати їх, і ці протести розглядалися би в Сенаті загальними зборами його департаментів із закликом до пояснення уповноважених від обласної думи. Для допомоги намісникові у всіх цих справах нагляду за органами місцевого самоврядування могла би бути створена обласна рада, половина членів якої могла би призначатися урядом, а друга обиралася б обласними думами.

Щодо устрою поліції, важливого особливо у стосунку, який має він до питання про захист особистої свободи, то ми вважаємо істотною умовою останнього виборність — пряму або непряму — чинів поліції у повітах і містах та відповідальність їх перед повітовими та міськими думами¹⁰). А вже хто власне буде обирати ці чини (нинішніх справників та поліцмейстерів) — чи відповідні думи (міські і повітові, або ті й інші разом), чи управи, яким буде спосіб призначення підлеглих цим чинам агентів, — це питання другорядні, так само, як і питання про підпорядкування поліції міністерству внутрішніх справ (переважно політичному), — або ж міністерству юстиції (що здавалося б нам більш доречним), а також питання про необхідність і устрій обласної поліційної інстанції. Виборність чинів поліції або призначення їх обраними управами, існуюче, наприклад, у кантонах Швейцарії, звичайно, є чимось на зразок єресі для бюрократії і доктринерів державності, але воно не становить собою нічого особливо нового навіть для російської практики, а тим більше для теорії. Ще до 1862 р.

¹⁰ Ми розуміємо тут власне поліцію безпеки, оскільки поліція благоустрою, за змістом § 8, повинна належати прямим органам самоврядування громадського, волосного і повітового.

у Росії існували повітові справники, які обиралися дворянами, і хоча вони, як взагалі російські установи старого часу, не залишили по собі доброї пам'яті, але принаймні нічим не були гірші від теперішніх повітових начальників, призначуваних урядом, а свого часу були, звичайно, пристойніші від урядових городових. Наприкінці 50-х — на початку 60-х років суспільство і преса в Росії усвідомлювали незадовільність поліцейного устрою та становості земської поліції, але не думали відмовлятися від принципу виборності в цьому відношенні, навпаки, бажали його розширення при всестановості. У такому дусі відбулися в 1858-1860 рр. адреси і клопотання, наприклад адрес деяких депутатів редакційних комісій з селянської справи дворянських зібрань Володимирської, Орловської, Нижегородської та інших губерній, адреса петербурзького дворянського зібрання, спеціально спрямована проти намірів перетворення повітової поліції на засадах, здійснених у 1862 р., яка вимагала заміни всестанового с а м о в р я д у в а н н я . (Див.: Материалы для истории упразднения крепостного состояния. Т. 2; Вольное Слово. 1883. N 56. «Толците и отверзется»). Останнім часом, коли порушилося питання про перетворення місцевого управління, багато земських зборів висловилося за виборність повітових начальників або голів і т.п., або принаймні за надання земством уряду або сенату декількох кандидатів на такі посади. (Див., наприклад в «Земстве» (1881. N 24) думку Павлоградського земства, N 17 — Спаського Рязанської губернії, N 36, 43 — земства Владимирської губернії. N 41 — Чернігівського, N 52 — Московського повітового земського управління, і т.д.; «Вольном Слове» 1883 р., N 52 — думка Костромського губернського земства, в «Русской Мысли» за грудень 1883 р. — про перетворення місцевого управління: думка Воронежської та Калузької земських комісій, Псковських губернських земських зборів та ін.).

До §12 статті III. Попередній розгляд усіх фінансових законів в обласних думах істотно необхідний з огляду на різноманітність економічного життя областей Росії. За такого способу законодавства не були би можливими, наприклад, руйнівні для українських областей постанови, на зразок теперішніх законів про акциз

із горілки, тютюну і т.п. Із тих же причин необхідна і певна доля законодавчої самостійності областей Росії. І тепер адміністративні та судові установи, виборчі порядки, саме цивільне законодавство мають свої відмінності, наприклад у Балтійських губерніях, у Царстві Польському, Бессарабії, за Кавказом, в Козацьких землях і навіть у губерніях колишньої Гетьманщини Малоросійської, не кажучи вже про так званих іногородців. Але тільки тепер допущення і визначення місцевих установ і законоположень залежить цілковито від центральної бюрократії, звичайно не обізнаної зі справами областей. Передбачуване нашим проектом віднесення всіх цих справ до відання обласних зборів може тільки забезпечити більшу розумність у пристосуванні установ і законів до різноманітності життя областей, не усуваючи вироблених обласними представниками проектів від контролю установ всерйозних.

До § 13 статті III. Спадково-аристократичний характер англійської палати лордів і різні більш або менш невдалі наслідування її в новітніх конституціях держав Західної Європи створили в певних суспільних колах, особливо французьких і тих, на які вони мають вплив, упередженість проти двох палат як проти установи, буцімто недемократичної, яка утруднює прогрес. Але проєктована нами Спільчанська Дума має собі подібність не у верхніх палатах або сенатах європейських держав, а в Сенаті Північноамериканських Сполучених Штатів або Раді Кантонів (Conseil des Etats) Швейцарській. Ці установи — представники інтересів штатів або кантонів, не мають в собі, як відомо, нічого ні антидемократичного, ні обов'язково консервативного. Призначення спільчанських палат полягає не в тому, щоб гальмувати рух вперед палат національних або державних, а в тому, щоб зупиняти рішення і дії як центрального уряду, так і державних палат, що суперечать істотним інтересам кожної з областей. Ці ж рішення і дії самі по собі можуть бути реакційними, якими, наприклад, виявилися: встановлення смертної кари, обмеження свободи друку, протисоціалістичний закон і т.п. постанови німецької Національної Палати (Reichstag), що суперечать громадській думці і навіть законам різних окремих держав Німеччини.

Беручи до уваги, що в Німецькій імперії Спільчанська Рада (Bundestag) представляє не палати держав спілки, а їхні уряди, можна сказати, що імперія ця власне не має спільчанської палати і, таким чином, є прикладом держави з однією національною палатою, — але, як видно із вказаних прикладів, швидкістю прогресу далеко не відзначається. Взагалі ж про умови прогресу за більш централізованого або спільчанського характеру політичного устрою, слід сказати, — що перше дійсно дає інколи можливість обнародувати закони і вживати заходів прогресивного характеру раніше, ніж необхідність їх усвідомлюється дійсною більшістю населення в усіх частинах держави. Але зате централізація дає змогу вживати заходи й реакційного характеру, які суперечать бажанню більшості не тільки в різних окремих областях, але часто і всієї країни. А зрештою, і в першому випадку прогресивне законодавство стає фіктивним, оскільки силою зручніше руйнувати, ніж творити, і насильницьке запровадження найпрогресивніших ідей раніше, ніж утворилася на користь їх громадська думка, викликає тільки роздратування, яке, завдяки саме централізованому політичному устроєві, підсумовується врешті-решт і в єдиній палаті і призводить до скасування прогресивного законодавства, такого ж швидкого, яким було його запровадження. Устрій спільчанський не здатний до таких хитань політичного маятника і тому робить прогресивний рух більш реальним і безповоротним. Крім того, він дає окремим областям спілки, що знаходяться у більш сприятливих умовах розвитку, простір для прийняття у себе прогресивних заходів раніше, ніж вони могли би бути проведені через центральну законодавчу установу, і, таким чином, оправдати їх досвідом і тим створити найсильніший доказ на користь їх необхідності. Так, у Швейцарії всі прогресивні заходи на користь народної освіти були справою кантонів; кантони ж запровадили у себе у різних формах і безпосереднє народне законодавство (referendum та ініціативу); врешті, окремі кантони взяли на себе ініціативу і фабричного законодавства значно раніше від федерального фабричного закону 1877 р. Так, уже з 50-х років декілька кантонів (а Тургау навіть від 1815 р.) обмежили працю дітей і жінок та запровадили фабричну інспекцію; від 1864 р. кантон Гларус ввів гуманні обмеження в працю дорослих і

чоловіків (11-годинний робочий день, обмеження нічної праці і т.п.). За Гларусом послідували і деякі інші кантони і коли, при нагоді загальної ревізії федеральної конституції, був запропонований в 1875 р. загальний фабричний закон, то він майже повністю взятий був із випробуваного вже гларуського закону (1864-1872). Якщо тепер федеральні фабричні інспектори скаржаться на перешкоди, які їм чинять місцеві влади відсталих кантонів, то це зовсім не заперечує всього сказаного вище про сприятливий вплив децентралізації на свободу й міцність прогресу. Росію дуже важко взагалі порівнювати із західними державами, а щодо децентралізації тим більше, бо в Росії області перевищують за розмірами деякі держави, але і для Росії характерна та обставина, що такі питання, як скасування подушного податку, обов'язковий викуп зі зниженням платежу, селянські банки, інспекції фабрик і т.п. були порушені раніше від центрального уряду на провінційних земських зборах, які, звичайно, і приступили би до їх практичного вирішення, якщо б мали для того свободу в справжньому самоуправлінні.

До § 16 статті III. Положення це введено з огляду збереження державного майна як спільного для всього населення держави запасу — збереження від продажу центральною державною владою, яка може дивитися на це майно тільки як на найзручнішу підмогу в бюджетних труднощах — (причина, через яку багато західноєвропейських держав швидко позбулися подібного запасу), а також від марнотратства тих областей, у яких наданий час державне майно, особливо земля, знаходиться у надлишку порівняно з їх теперішньою населеністю (причина, через яку області, полишені самі на себе, швидко можуть позбутися згаданого вище запасу). Кому ж найприродніше всього доручити охорону і розподіл цього запасу, як не Спільчанській Думі, яка поєднує в собі уповноважених від кожної області та загалом є представницею всієї держави?! Жодної переваги над Державною Думою цей пункт Спільчанській Думі не дає, а просто тільки передає завідування державним майном у руки тієї установи, яка найкраще зможе зберегти і використати його на користь населення всіх областей держави.

До статті IV. Якщо у будь-якій справі суть важливіша від форми і у всіх життєвих відносинах фактичне користування певною річчю важливіше від абстрактного права на іншу, хоча б і більшу за розмірами, то і в справі політичної свободи питання про особисті права і місцеве самоврядування повинно бути важливішим від питання про державнопредставницьке правління. Зайве доводити, що для кожної особи недоторканість її індивідуальних прав набагато істотніша, ніж право її впливати навіть прямо, а особливо опосередковано, на хід державних справ. Крім того, з числа справ громадських найбільша кількість, і притому справ, які найближче торкаються інтересів кожної особи, належить до справ місцевих, а тому з усіх видів самоврядування найреальніший інтерес для найбільшого числа окремих осіб може мати самоврядування місцеве. Звичайно, і це самоврядування може бути цілком забезпечене тільки самоуправлінням державним, при формі республіканській або, принаймні, при монархії конституційній. Але якщо б довелося вибирати між двома половинами цілого, — з одного боку, між самоврядуванням місцевим, при правах особистих, зі збереженням (в силу обставин, тимчасовим) навіть самодержавно-монархічної форми правління державного, і з іншого — між представницьким державним правлінням без свободи особистої та місцевого самоврядування, то, звичайно, вибір слід було б зробити на користь першого. У великих державах тільки місцеве самоврядування усуває управління бюрократичне, яке, власне, і становить найтемнішу, найважчу для населення прикмету новітніх самодержавних монархій.

Історія новоевропейських держав показує, що населення легко примирялося з одноособовим вирішенням державних справ і навіть на певному ступені свого політичного розвитку і за певних суспільних відносин вважало владу монархічну для себе корисною доти, поки монархи не обставили себе чиновницькою ієрархією, а зберігали і навіть розширювали місцеве самоврядування, при адміністрації або виборній, або принаймні призначуваній короною з місцевих осіб, а також доки монархи не порушували системи різних особистих

і корпоративних прав і привілеїв. Тільки тоді, коли європейські монархії почали набирати форми централізовано-бюрократичних держав, яку тепер зберегла в найбільш недоторканому вигляді імперія Російська, європейські народи стали повставати проти монархічного правління, — при чому виявилось, що тільки ті народи і встигли встановити у себе міцну політичну свободу, в яких удари повстань спрямовані були на головне злосамодержавної монархії, — на бюрократію, і в яких встигло зберегтися або наново встановитися місцеве самоврядування. В тих же країнах, де ліберальна опозиція була спрямована переважно на зовнішню форму центрального уряду, не тільки не досягалося справжнє визволення населення, але навіть не зміцнювалась сама представницька форма центрального уряду.

Розглядаючи політичну історію Швейцарії, Нідерландів, Шотландії й Англії та Сполучених Штатів Америки — країн, які й досі залишилися зразками політично вільних держав на земній кулі, ми бачимо, що в них політичні революції спрямувались перш за все проти непов'язаної з місцевим населенням бюрократії, розвиток якої ці революції встигли призупинити на самому початку, так само як і зберегти самоврядування корпоративне, громадське і земське¹¹. В рамках цього самоврядування встигли в цих країнах розвинути права людини і громадянина, які врешті були систематизовані в конституціях різних штатів північноамериканської союзної республіки (починаючи з Віргінії, 1 червня 1776 р.), з яких ідея цих прав перенесена була у законодавство Франції та інших країн Європи.

¹¹ Посилаємося на опозицію швейцарських кантонів австрійським фогтам (а не імператорській владі, яку кантони довго визнавали і на привілеї, отримані від якої, довго спиралися), на боротьбу нідерландських громад і станів за свої права проти іспанських намісників, на незадоволення шотландців проти призначуваних урядом чиновників і притому з іноземців (французів) під час регентства Марії Лотарингської (1554-1560), на Petition of Right англійського парламенту 1628 р. з протестом проти свавільних дій королівських чиновників, командирів таємної ради, врешті, на Декларацію незалежності Сполучених Штатів Америки 1776 р., яка, між іншим, скаржиться на те, що англійський уряд «наробив і наслав у країну рій нових чиновників, які турбують наш народ і пожирають його добробут».

На нещастя, у Франції, як і в більшій частині держав материка Європи, державна централізація з її неодмінною приналежністю — бюрократією — встигла розвинутися настільки, що звички її прищепились і до самого ліберального руху, який тому взяв одразу помилковий напрям. Французькі ліберали часів великої революції зосередили всю свою увагу на питанні про форму центрального уряду; місцеве ж самоврядування не тільки не влаштували, але навіть знищили й ті здорові залишки його, які ще помилувала бюрократія «старого порядку» в управлінні провінцій, міст і сільських громад.

За прикладом американських республік, права людини і громадянина були проголошені у Франції з великою урочистістю в 1789, 1791 і в 1793 рр. як «права природжені, незалежні від писаного закону, невідчужувані та священні» (*droits naturels et imprescriptibles, inalienables et sacrés*); після того республіканською конституцією 1793 р. обіцяні були найліберальніші установи, на зразок виборчої адміністрації і навіть суду та прямої участі народу в законодавстві. Але політики французького Народного Собору (*Convention Nationale*) поставили собі головною ціллю за б у д ь - щ о надати республіканську форму своїй державі і до того ж встановити республіку «єдину і нероздільну». А оскільки при цьому вони змішували ідею про свободу з ідеєю про «верховність загальної або народної волі» або «народного самодержавства» (таке змішування особливо небезпечне у великій централізованій і різнонаціональній державі), то надії, що революція здійснить у Франції ідеал політичної свободи, виявились даремними. Народний Собор сам визначив себе представником народного самодержавства і, зосередивши в собі всі влади (законодавчу, виконавчу і судову), почав передавати це самодержавство різним своїм комітетам, при цьому найменше поважав визнані й ним самим права людини і громадянина, які, по суті своїй і по букві самих декларацій 1789 і 1793 рр., повинні були бути недоторканими навіть і для «загальної волі», — призупинив і врешті відмінив і всю складену ним самим і затверджену прямим

народним голосуванням конституцію¹². Республіканці-централісти яacobінського клубу тішили себе та інших надією, що така політика буде тільки «моментальною організацією деспотизму свободи для зруйнування деспотизму царів» (слова Марата і Робесп'єра). Проте насправді за диктатурою Народного Собору послідував — і цілком природно — ряд різноманітних, супроводжуваних убивствами й адміністративними засланнями, переворотів (*coup d'etat*), які здійснювалися всі тяж в ім'я «загального або народного порятунку» (*salut publis salut du peuple*), доки останній з них не встановив — знову ж в ім'я «верховної влади народу» (*volonte souveraine du peuple*) — одноосібну диктатуру Наполеона I, яка також природно перетворилася у спадкову монархію. «Народна воля», випереджувана доконаними фактами і позбавлена, через відсутність місцевого самоврядування, не тільки належних перешкод для її деспотизму, а й природних кадрів для своєї просвіти у суспільних справах і для свого правильного вираження, попускала всі ці перевороти і навіть освячувала їх своїм голосуванням кожен раз, коли фактичні «представники» її зверталися до неї за її голосом; так вона схвалила конституцію 1795 р., як перед тим конституцію 1793 р., а пізніше 1799 р. десятилітнє, а в 1802 р. пожиттєве консульство Наполеона, а 1804 р. — спадкову імперію. Подальшим неминучим наслідком всього цього помилкового напрямку великої революції у Франції була хиткість всіх її політичних установ протягом всього XIX ст. і те, що у Франції і досі, не кажучи вже про місцеве самоуправління, немає тієї свободи особи, яка існує не тільки у федеральних республіках Швейцарії або Північної Америки, а й у монархічній Англії¹³.

¹² А втім, ще раніше цього освячення конституції самодержавним народом і навіть перед її створенням, Народний Собор наперед вирішив два з найголовніших її положень, проголосивши «республіку єдину і неподільну» і призначивши смертну кару і за монархізм. і за федералізм.

¹³ Щоб зрозуміти всю різницю між політичними ідеями федеральної республіки Північноамериканської і «єдиної та нероздільної» республіки Французької щодо прав особи — найістотніших із політичних прав, — достатньо буде звернути увагу на наступну обставину. В той час, як французький Народний Собор в ім'я «народного самодержавства» спочатку присвоїв собі судову владу над королем, а потім встановлював революційні суди (особливі та пов'язані зі самим Народним Собором), зводив до ступеня політичного абсолюту не тільки «народну волю», а й «народну помсту» і видавав інквізиційні зако-

На більшій частині материка Європи ліберальний рух протягом ХІХ ст. пішов за зразком французьким, чим і пояснюється нестійкість у цих державах навіть самої представницької форми центрального уряду, яка майже скрізь скасовувалася по декілька разів. Малотого, взагалі незадовільний з точки зору загальної свободи централістичний парламентаризм у державах з різнонаціональним складом став новим засобом насильства над природними правами та інтересами населення, — як це можна бачити в Австро-Угорщині, в якій парламентарне правління стало засобом для панування німців і угорців над слов'янами і румунами та поляків над українцями. Не дивно, що парламентське правління тут було приводом до громадянської війни (повстання слов'ян і румунів в Угорщині в 1848-1849 рр.), було відмінено два рази з 1848 р. і досі не зміцнено. Необхідний розвиток державної справедливості, через зрівняння прав національних, проводиться тут більше прямою дією корони і виконавчої влади, ніж парламентським законодавством, —

ни «про підозрілих», конституції північноамериканських штатів одразу ж потурбувалися про захист прав людини і громадянина навіть від деспотизму «народного самодержавства», яке звичайно представляється законодавчими зборами (якщо не столичною вулицею). Так, параграфами 25 і 30 конституції Массачусетсу постановлено: «Ніхто, в жодному випадку не може бути визнаний винним у зраді і державному злочині законодавчою владою». В правлінні цієї республіки департамент законодавчий ніколи не може користуватися владою виконавчою або судовою і, навпаки, департаменти судовий і виконавчий ніколи не вийдуть із кола їх справ, — «для того щоб в республіці цій існувало правління законів, а не правління людей». (Подібне в конституції Віргинії, Північної Кароліни та ін.) Цікаво, що багато французьких політиків часу революції, ознайомившись із конституціями окремих штатів і конфедерації Північної Америки, вважали такі речі, як дві палати, розподіл влади і сам федералізм недостатньо демократичними і республіканськими! Були й у Франції, особливо на початку революції, республіканці, які розуміли свободу в сенсі, близькому до американського. Так, не кажучи вже про Кондорсе, що приєднався пізніше до жирондистів і вважав необхідним проголошення прав людини для того, щоб забезпечити громадянина від тиранії «влади урядової, судової, військової, духовної та самої законодавчої», сам Каміл Демулен, пізніше дантоніст, писав, що «понад загальну волю стоять права природні» (Condorcet. *Idées sur despotisme à l'usage de ceux qui prononcent ce mot sans l'entendre, — Declaration de droit, — Lettres d'un gentilhomme a MM. du tiers etat. 1789; C. Desmoulins. La France libre, 1789. Oeuvres ed. 1874, I, 84-87*). Але й ці люди мало розуміли необхідність установ, які могли би забезпечити ці природжені права, а, крім того, надто пізно виступили проти яacobinського абсолютизму.

прикмета вкрай небезпечна для майбутнього представницьких установ у цій країні. До того ж, засновники централістичного парламентаризму в Австро-Угорщині, а особливо в Ціслейтанії, з метою обеззброєння національно-федеральної опозиції, повинні були залишити виконавчій владі надто багато простору для придушення особистої та громадської свободи (друку, зборів, товариств) і цим простором різні партійні міністерства користуються тут значною мірою проти опозицій національно-політичних, а також проти руху соціального.

Було би вкрай сумно, якщо би всі ці уроки історії політичної свободи в різних країнах пропали даремно для Росії, яка тим більше повинна би не пропустити їх повз увагу, що багато умов її життя, починаючи з історії та переказів централізованої та національно-нетерпимої Московської держави, змушують побоюватися, що розвиток її політичних установ може піти швидше за зразком французьким, ніж англо-американським. Правда, вже одні розміри Росії і крайня абсурдність її теперішнього бюрократичного правління викликають в головах її мешканців думку про необхідність певного простору для місцевого самоврядування. Але для того, щоб це прагнення було зміцнене і знайшло собі свідоме вираження і наполегливе застосування на практиці, необхідно, щоб маси суспільства систематично виховувались передовими політичними діячами на ідеях, сприятливих для місцевого самоврядування; систематичності цієї, на жаль, не зауважено тепер у російській політичній літературі, внутрішній та закордонній.

За першого сильного пробудження суспільної думки в Росії в епоху звільнення селян питання про політичне перетворення Росії було поставлене на раціональний шлях. Дворянські зібрання 1860-1862 рр., єдині на той час організовані групи представників освіченого суспільства, поставили перш за все вимогу місцевого «самоврядування»: адреси і дебати в губерніях Володимирській, Харківській. Орловській, Тверській, Воронежській, Петербурзькій, Московській, та ін.; причому Петербурзьке, Московське і Воронежське

зібрання прямо вживали і слово «самоврядування» (див.: Материалы для истории освобождения крестьян. Т. 2: Толцыте и отверзется // Вольное Слово». 1883. № 56-57; Владимирский адрес // Русские Ведомости. 1884. № 1.; Двадцатилетие земства). В той же час в історичній та політичній літературі російській з любов'ю розвивалися ідеї самоврядування (в історичних працях П. В. Павлова, Костомарова, Щаповата ін., у перекладах праць Токвіля, Лабуле, Мілля¹⁴, в популяризації праць Гнейста, в статтях Герцена, Огарьова, Бакуніна та ін.). Земські установи 1864 р. дуже мало відповідали вимогам суспільства, але зустрінуті були з симпатією саме як початок сподіваного самоврядування і, за певних умов, могли би стати міцним для нього вихідним пунктом. Але міські установи 1870 р. дали ще менше простору дійсному самоврядуванню і притому ще більшою мірою, ніж земські, сперлись на цензове начало, та ще в найнесприятливішому для суспільного прогресу його вигляді, надавши ведення міських справ класові міських капіталістів, найменш розвинутому в суспільному відношенні з усіх заможних класів у Росії. Взагалі ж, застосування цензового начала як в земських, так і в міських установах виявилось найбільш несприятливим для класу освічених дрібних власників, який завдяки глибоким історичним причинам у Росії є найрозвинутішим у суспільному відношенні й найбільш здатним стати виразником загальних інтересів усіх класів населення. Саме цей клас, із якого виходить у Росії найбільше людей вільних професій, виявився найбільшою мірою усунутим від органів земського та міського самоврядування, у той час як становий селянський устрій сільської громади і волості усував усі освічені класи, у тому числі і клас «шляхетних різночинців» і від участі в сільських установах. Відірваний таким чином від місцевих справ клас освічених різночинців почав втрачати і усвідомлення важливості місцевого самоврядування в політичному житті держави, і тому з новим пробудженням соціального і політичного руху в країні в 70-ті роки люди цього класу стали звертатися до

¹⁴ «Демократія в Америці», «Старий порядок і революція», «Держава та її межі», «Про свободу» і т.п.

думок державного централізму. В деяких «революційних» колах з'явилися навіть небезпечні для майбутнього вільних ідей і установ у Росії ознаки наслідування політичної термінології і прагнень французького яacobі́нства і притому інколи навіть з відтінком наполеонівської його епохи¹⁵.

Щоправда, що в колах «земців» думка про місцеве самоврядування не тільки завмерла, але, як це можна бачити і з поглядів земських зборів на реформу адміністративну, розроблялася в останні роки. Але подальший політичний розвиток Росії, звичайно, буде справою спільної дії різних верств населення, а не одних тільки охоплених нинішніми земськими установами, особливо, якщо ці останні будуть діяти в питанні політичного перетворення Росії з такою малою енергією, яку вони виявили до цих пір. А тому надзвичайно важливо, щоб при поширенні серед «земців» ідеї про необхідність загальнодержавного представництва для самого зміцнення і розвитку місцевого самоврядування, у класах різночинських поширилася свідомість недостатності центрального парламентаризму для реалізації політичної свободи. Разом із тим необхідно, звичайно, щоб усі ці кола приступили якомога швидше до дружнього натиску на теперішній уряд Росії, змусивши його звільнити місце урядові представницькому.

Останні роки, здається, наочно показали, що сам по собі теперішній уряд Росії не здатний миритися з жодним видом незалежного представництва, навіть найскромнішого. Не кажучи вже про перші часи дії земських установ, коли уряд із якимсь безумним озлобленням всіляко перешкоджав їх діяльності, але навіть в епоху деякого каяття його — у часи «віянь» гр. Лоріс-Мелікова — уряд пропустивчас поступок місцевомусамоврядуванню, які могли би дещо віддалити нагальну необхідність центрального представництва і притому навіть не без користі для розвитку

¹⁵ Детальніше про це ми говорили в «Историческая Польша и великорусская демократия», «Народная Воля о централизации революционной борьбы», «К биографии А.И.Желябова» та «Календарь Народной Воли» (Вольное Слово. N 61-62).

реальної політичної свободи в Росії. Треба зізнатися, що справді скликання задовільного загальнодержавного представництва в Росії тепер є справою нелегкою. Вона ускладнюється відсутністю земських установ на західних теренах її європейської частини, не кажучи вже про Кавказ і Сибір. До того ж практика земських установ і в губерніях «реформених», під гнітом бюрократії й урізувань урядових навіть у Положенні 1864 р., при явній незадовільності самого цього Положення, передусім щодо цензу, надто високого для приватних власників, не дали земським установам змоги стати правильною школою представницького правління і залучити до себе справді кращі сили населення. Ось чому за нормального ходу речей було б найдоцільніше, щоб при усуненні викривлень земського Положення, введених із 1865 р., спочатку було виправлено саме це Положення згідно з вказівками досвіду, який міститься в клопотаннях багатьох земських зібрань, що покращило би склад земських зібрань, щоб отриманим таким чином більш дійсним земським представникам повітів і губерній було надано простір з'їздів і групування обласного і щоб ці виправлені й розширені земські установи були введені в усій Росії, а після того вже було приступлено до скликання загальнодержавного представництва. Такого роду політика (звичайно, при амністії та захисті особистих прав від різного роду жандармів, адміністративних заслань і особливих судів) диктувалася самими обставинами династії й уряду в епоху «віянь», після того, як період нерішучих реформ і реакції 60-х років приніс свої гіркі плоди у зовнішньому та внутрішньому становищі Росії наприкінці 70-х років. Але обставини показали, що ні в династії Романових, ні в оточуючих її правлячих колах немає не тільки освіченого патріотизму та політичної мудрості, а й навіть розумного інстинкту самозбереження для засвоєння подібного роду політики. А тому в даний час людям, які усвідомили необхідність політичного перетворення Росії, необхідно перш за все домогтися скликання загальнодержавного земського собору, який би усунув від правління теперішні правлячі кола і наставив на розум, якщо не усунув, теперішню династію. Але необхідно при цьому, щоби політичні товариства, які будуть вести агітацію

на користь подібного перевороту, настільки роз'яснили різним верствам населення важливість місцевого самоврядування, щоб земський собор не став новим знаряддям централізації та джерелом нової бюрократії і насильства над особами і місцевостями і щоб встановлення представницького правління в Росії було одразу ж оперто на широку основу прав людини і громадянина та місцевого самоврядування. Останнє необхідне в Росії тим більше, що при розкиданості її населення та слабкості його освіти, цій країні більше, ніж деінде, загрожує небезпека підтасовувань центрального представництва, а також різного роду спрямованих на нього *cours d'etat*, а від того всього це представництво може бути захищене тільки тоді, коли воно буде пов'язане з народними масами не формально, моментальними, більш або менш механічними, виборами, а реально, постійною дією опосередковуючих органів місцевого самоврядування, і коли це останнє живо зацікавить населення справою колективного правління¹⁶. У всіх цих видах необхідно, крім постійної пропаганди засад самоврядування, приступити, за першої можливості, до скликання обласних представницьких зборів. Само собою зрозуміло, що такі збори повинні стати справою першої необхідності для політичних діячів України, якщо в інших областях протиурядовий рух піде мляво або ж якщо там виявляться централістичні прагнення.

До статті V. Політична свобода не може бути метою, а є тільки умовою забезпечення життя і розвитку населення за допомогою ряду заходів соціально-економічного та культурного характеру, які можуть бути безперешкодно прийняті самоврядним населенням на свою користь. Ось чому будь-яке співтовариство, яке ставить собі за мету політичне визволення певної країни, повинно мати, крім певного плану влаштування самоврядування, готову програму

¹⁶ Цікаво, що вже тепер у російських придворних, аристократично-бюрократичних колах є елементи, які, бачачи надто вже велику безглуздість нинішнього становища самодержавства в Росії, подають голос за парламентаризм, але тільки централістичний, оскільки він найменше змінює суть теперішнього управління, а разом з тим, у випадку необхідності, найлегше може бути усунутий.

заходів соціально-економічного і культурного характеру, якими вона могла би притягнути до себе якомога більше число співників і які, будучи здійснювані, після досягнення політичної свободи, могли би служити їй найміцнішою опорою.

Соціально-економічна програма співтовариства, яке має першою ціллю політичне визволення населення Росії, повинна представляти собою середнє з прагнень усіх елементів цього населення, що найбільш живо відчують незадоволення теперішнім станом справ у Росії. Головних елементів таких три: 1) маса народу, 2) освічені різночинці, люди так званих вільних професій і 3) освічені власники. В масі народу, безсумнівно, існує незадоволення нетямущістю і гнітом чиновницького управління, і це незадоволення дає змогу поширення серед неї, принаймні, серед більш розвинутих її членів, проповіді ідей політичної свободи. Але різкіше за все маса народу незадоволена все більш зростаючим збіднінням своїм, якому мріє покласти край у новому, більш або менш рівному переділі землі. Освічені різночинці, звичайно, більше всього зацікавлені в політичній свободі, яка для них є необхідною умовою існування, не тільки морального, а й матеріального, а для багатьох із них, які найбільш палко ставляться до ідей загального добробуту, є необхідною умовою поширення цих ідей. Різночинці поділяються на дві групи, які непомітними відтінками переходять одна в другу: лібералів і соціалістів. Останні ще зовсім недавно ставилися байдуже до політичної свободи і, звертаючи увагу лише на економічну сторону життя, проповідували негайну конфіскацію сил природи і знарядь праці на користь чорноробочих класів, які повинні були би бути зорганізовані в комуністичні асоціації, і чекали здійснення цього ідеалу від близького простонародного повстання. Ліберали або не вважали подібну конфіскацію справедливою, або не вважали її можливою на даний час і вказували на політичну свободу як на першу потребу для Росії, причому значна частина їх пропонувала певний ряд заходів до покращення і матеріального становища чорноробочих мас. Освічені власники, які частково представляються

нинішніми земськими установами, також виробили у справах соціально-економічних і культурних цілий ряд проектів на користь чорноробочих класів. Проекти ці, по суті, узгоджуються з планами демократичнішої частини лібералів-різночинців, але, звичайно, далекі від ідеї повної конфіскації приватної власності.

Останніми роками російські соціалісти, розчарувавшись у надіях на близьке здійснення їх ідеалів за допомогою простонародного повстання, звернулися значною своєю частиною до політичної програми лібералів, внаслідок чого останніми роками з'явилися в світ від імені російських соціалістів декілька програм і заяв (у літературі, в судово-політичних процесах і т.п.), які повинні би бути компромісами між прагненнями соціалістів і лібералів. Але оскільки укладачі цих компромісів не відмовлялися повністю і від попередніх соціально-революційних надій, то компроміси ці становлять доволі неорганічну склейку вимог ліберальних, — переважно центрально-парламентарних, — з прагненнями соціально-революційними. Поряд із цим інша частина російських соціалістів розробила собі інші, настільки ж механічні склейки з прагнень, які заявляються в західноєвропейській соціалістичній літературі, та з домашніх, в основному містичних уявлень про прагнення «русского народа» (народництво революційне), а ще одна частина (народництво державне) — подібним же чином поєднує соціалістичні прагнення з надіями на диктатуру, то революційну, то (навіть після всіх гірких проб!) легітимно-урядову¹⁷.

¹⁷ Всі ці характеристики могли би бути підтверджені вказівками на російську літературу, «нелегальну» як і «легальну», на промови, виголошені на різних політичних процесах останніх років, але вказівки ці частково не зовсім зручні, частково ж зайві для тих, хто розуміє справу. Нашу критику більшої частини піднятих вище непорозумінь та ілюзій, розвінчування теорією і практикою життя освічених країн, допитливий читач може знайти в різних наших виданнях, особливо в «Листку Громади» 1878. «Громада» (Т. 4, с. 202 і наст.), в «Вольн. Слове» (особливо в статтях «Историческая Польша и великорусская демократия» і в декількох статтях N 61-62). Останнім часом більш наочне знайомство з політичним життям Західної Європи викликало і зі сторони осіб, які зараховують себе до «російської соціально-революційної партії», думки, відмінні від тих, які висловлюються у внутрішніх соціально-революційних виданнях, і в той же час близькі до тих, які ми викладали у згаданих наших виданнях і які підсумовуємо тут. Такими є, наприклад, думки, висловлені п. Ц. в його статті «Самодержавне и ближайшие задачи его про-

Результатом таких межувань у прагненнях освічених прихильників прогресу і соціальної справедливості в Росії є перш за все відсутність належної єдності у боротьбі з політичним порядком, від якого не можна вже сподіватися нічого доброго для населення. Далі, неорганічне склеювання в одних і тих же програмах вимог політично-ліберальних і соціально-революційних, відбирає будь-

тивників» в N 60 «Вольного Слова» і багато міркувань недавно виданої брошури п. Плеханова «Социализм и политическая борьба», виданої від імені групи «Освобождение Труда», яка відмовилася від попереднього імені «Черный Передел». А втім, вказуючи на цю брошуру, ми маємо на увазі швидше її критичні зауваження про помилки та ілюзії різних російських соціально-революційних груп (ці зауваження по декілька разів були висловлені нами у різних публікаціях з 1876 р.), ніж її позитивні думки. Останні або не розвинуті скільки-небудь виразно (наприклад з питання політичного устрою Росії) або ж (з питання соціального) являють собою рефлексивний перехід від великоросійського самобутництва бунтарсько-народницького характеру до наслідування однієї із західноєвропейських партій. Непогрішимою моделлю для російського автора є німецькі соціально-демократичні вожді, причому він навіть посилює їх доктринерські ілюзії про майбутню «класову диктатуру» робітничого, фабрично-заводського пролетаріату. Російським соціалістам він ставить цілком також утворення соціалістичної партії з міських робітників. Між тим, якщо і німецька соціальна демократія слабка, між іншим, нездатністю повернути на свій бік селянство, то російське наслідування їй, у країні переважно селянській, ще менше може бути визнано раціональним. В Росії, звичайно, ж нічого й думати про будь-яку «диктатуру» класу фабрично-заводських робітників, якщо би навіть процентне співвідношення промислового і землеробського населення і робило подібну диктатуру можливою в інших країнах материка Європи. (В Англії промисловістю обробною і гірничою, а також торгівлею займається 61% виробничого населення, у Франції — 29,4%, Пруссії — 32,4%, а землеробством в Англії — 17%, Франції — 37%, Пруссії — 48%. Див.: Янсон. Сравнительная статистика. Т.І. с. 106. В Росії статистика занять доволі неповна, але за відомими цифрами, зведеними, наприклад, в календарях Суворіна 1883-1884 рр., кількість фабрично-заводських робітників з гірничими навряд чи може бути набагато вищою за 1% всього населення). В Росії програма, запропонована п. Плехановим соціалістам, прирекла б їх майже на повну безучасть у всіх життєвих питаннях країни. Найцікавіше місце в соціальній частині брошури п. Плеханова — це запрошення, звернене до російських соціалістів — «не лякати нікого далеким роки що червоним привидом» (соціальної революції), але шкода, що й воно залишене автором без належного розвитку. Ще більше шкода, що в передмові дотільки що виданої другої брошури групи «Освобождение Труда» (Энгельс Ф. Развитие научного социализма. С предисловием переводчицы В.З.) головна ідея першої доведена майже до карикатури: тут йдеться навіть про «соціалістичну державу», яку повинен заснувати російський фабричний пролетаріат, і обговорюються умови, за яких «заходи, здійснювані цією державою, можуть зустріти співчуття і підтримку в масі селянського населення!». Подібними наївностями нова група, яка могла би мати певне значення, підриває собі будь-яке майбутнє.

яку можливість щирої, а тому і дружньої спілки навіть між такими елементами освіченого суспільства, які однаково визнають нагальною справою в Росії встановлення політичної свободи. Нарешті, існування серед освічених людей в Росії народників державних загрожує, за найменшої спритності уряду, ще більшими розмежуваннями серед інтелігенції й жонгливанням питань і політичних, і соціальних, оскільки уряд диктаторський загалом, а російський царський особливо, з його поверхневою і продажною бюрократією, не в стані скільки-небудь щиро і вміло провести будь-які реформи на користь навіть одних чорноробочих класів.

Минуле багатьох областей Росії, а особливо тривала відірваність деяких з них від більш культурних і вільних країн світу, надзвичайний розвиток царсько-чиновницького начала, яке притупило в населенні почуття власної гідності (цю природну основу прагнення до політичної свободи) і породило у багатьох мізантропічне недовір'я до людської самодіяльності, накопичили в Росії немало людей останнього сорту, з яких абсолютизм може ще довго набирати собі прямих і опосередкованих помічників, які можуть навіть цілком щиро тішити себе претензіями на практичність своєї політичної поведінки і на відповідність її «самобутнім» умовам російського життя. Але якою би численною не була ця категорія людей поміж освіченими людьми в Росії і яким би не благонамірним було ставлення багатьох із них до «народу», очевидно, вони повинні бути скинуті з рахунку при розмірковуваннях щодо об'єднання сил, необхідних для всебічної зміни теперішнього становища Росії. Об'єднання це можливе тільки між тими суспільними групами, які будь-яким шляхом, але прийшли безповоротно до усвідомлення необхідності встановлення в Росії політичної свободи.

Але розглядаючи навіть ці групи в даний час, неодмінно знаходиш, що угода, наприклад, між лібералами не тільки з власників, але і з людей вільних професій, та між соціалістами в Росії неможлива доти, поки останні будуть наполягати на більш або менш безпосередньому застосуванні комуністичного ідеалу і при

цьому, виставляючи на вид своє ім'я соціальних революціонерів, будуть виявляти бажання застосовувати цей ідеал неодмінно шляхом громадянської війни.

По суті справи, теорії державного лібералізму відповідає в сфері політики із соціальних та культурних питань теорія прогресивних реформ, а не революції як насильницького перевороту¹⁸. Соціально-революційна теорія по суті своїй значно ближча до теорії абсолютизму, як і будь-якої іншої диктатури, ніж до лібералізму. В той же час з практичної, або, так би мовити, тактичної сторони справи, жодна щира спілка між суспільними групами неможлива за надто великої, а особливо докорінної відмінності їх прагнень, яка робить неминучою взаємну боротьбу цих груп не тільки одразу ж після досягнення цілей спілки, але власне і під час їх досягнення. За подібних відносин неодмінно принаймні одна зі сторін спілки повинна би бути сліпим знаряддям в руках іншої, чого в даний час важко сподіватися від скільки-небудь свідомої політичної групи. На цих підставах з боку тих груп у Росії, які утримують за собою ім'я соціальних революціонерів, зовсім непослідовно звертатися до «суспільства», «інтелігенції», «земців», «лібералів» з мовою про «спільні інтереси», з пропозицією «спілки» і т.п. замість того, щоб звертатися тільки до «народу» — пролетаріату і селян (власне найбільш з них), закликаючи їх до повстання проти різного роду власників і після того вже проти уряду, оскільки він обстоює цих власників. І в даному випадку, як і в усіх майже подібних, непослідовність ця водночас непотрібна і навіть шкідлива, оскільки при щирій вірі у близькість соціальної революції в Росії вона тільки роздвоює думки і зусилля прихильників цієї революції; при відсутності ж цієї віри мова про цю революцію може мати на меті тільки залучення на бік партії, по суті не соціально-революційної, прихильників соціального перевороту — прийом мало того що сумнівної моральності, але і сумнівної корисності, оскільки

¹⁸ Ліберальна теорія визнає політичні революції як засіб усунення державною насильства, що стоїть на перешкоді реформам, які могло б проводити населення, що має самоврядування.

ним можна захопити тільки дуже наївних або дуже молодих людей, які при першому пробудженні здатності до самостійного мислення неодмінно помітять, якої гри вони виявилися знаряддям. У кожному випадку, якщо тільки раз певна частина соціалістів у Росії усвідомила необхідність спілки з «суспільством», раз визнала існування спільних інтересів у всіх класів населення, у всіх прогресивних партій і т.п., хоч на даний момент, «на сьогодні», — то настільки ж непослідовно і для справи прогресу шкідливо заперечувати принаймні певну частку цієї спільності інтересів і на наступний момент, «на завтра» — спільності в справі захисту раз здобутих спільними зусиллями прав і установ, які повинні служити для всіх наявних класів населення, а також і у справі прогресивних заходів на благо найбільш ображених тепер у соціальному і культурному відношенні класів. Усвідомлення спільності інтересів і необхідності спільної боротьби різних суспільних груп в Росії проти абсолютизму, якщо тільки воно послідовне, неодмінно повинно повести за собою усвідомлення необхідності органічного компромісу між прагненнями різних груп вигляді певної програми, настільки ж політичної, наскільки і соціальної.

У параграфах статті III ми намагалися зробити систематичне зведення політичних прагнень ліберальних груп у Росії, з людей вільних професій і власників. Із багатьох причин, яких вище ми торкнулися тільки частково, для всіх цих груп є нагально необхідним виробити, поруч з програмою чисто політичною, і достатньо широку програму соціально-економічних заходів на користь чорноробочих мас народу. З іншого боку, всі захисники інтересів цих мас, у тому числі соціалісти, усвідомивши раз необхідність, для якого б то не було прогресу Росії, встановлення в ній політичної свободи, і те, що здобуття це неможливе без дружньої дії «всіх прогресивних партій» в освіченій частині суспільства, повинні висунути таку програму соціально-економічних заходів, яка могла би бути цілком щиро сприйнята і значною частиною освічених власників і яка тільки в такому випадку буде компромісом органічним, а не механічним.

Така програма може бути, на нашу думку, отримана цілком об'єктивним шляхом, — якщо, залишивши збоку ідеальні плани і теорії соціально-економічного устрою, консервативного або революційного характеру, взяти максимум (з демократичної точки) практичних заходів, запропонованих у російській пресі і земствах на користь мас народу з боку ліберальних різночинців і освічених власників, і мінімум вимог «соціально-демократичних», «народних», «робітничих» і т.п. партій в Західній Європі, тобто вимоги, можливі до виконання і без загальної конфіскації особистої власності. В ст. V ми пропонуємо спробу програми, отриманої нами подібним чином. Об'єднавши біля себе в цілком щирі спілку, принаймні на певний час чесної спроби, значну кількість освічених людей різних соціально-економічних ідеалів, — такого роду програма дала б, і до того ж у близькому майбутньому, певні суттєві полегшення тягарів чорноробочих мас, а тому могла би розраховувати і на щире співчуття і підтримку значної частини цих мас. Разом з тим ми дозволяємо собі думати, що навіть за найменш тривалого впровадження накреслених у цій програмі заходів у запропонованих в III статті установах місцевого і державного самоврядування утворилися б у Росії основи стільки ж оригінальної, скільки і європейської прогресивної демократії, яка була б здатна взяти ділову участь у спільній тепер для всього цивілізованого світу роботі над розв'язанням соціального питання.

Питання ж це на даний час у найосвіченіших країнах проявляється далеко не в таких простих формах, у яких його собі уявляють багато наших домашніх політиків консервативного і революційного напрямів. Соціальний рух у цих країнах проявляється в декількох виглядах; наприклад, не тільки 1) у вигляді більш або менш різкої пропаганди різних варіацій комуністичного ідеалу, але і 2) у вигляді зусиль до організації «робітничих або народних партій», які повинні поєднати в собі по можливості всі елементи теперішніх чорноробочих класів для діяльної участі в біжучому політичному житті, а таке об'єднання можливе тільки навколо програм практичних заходів, які можуть бути здійснені

найближчим часом, тобто при нинішніх умовах суспільного життя¹⁹, і, врешті, 3) у вигляді спроб різних політичних груп, які не належать до чорноробочих класів, зблизитися з цими останніми, хоча би поки що і в суто консервативних видах, провести певні заходи або навіть виробити (неминуче при певній участі самих чорноробочих класів) основи соціальної політики, яка б принаймні пом'якшувала, якщо не знищувала зовсім несправедливості теперішнього економічного ладу, заснованого на приватній власності²⁰. Як підвид зазначених вище проявів соціального руху новітнього часу не останнє місце посідає

¹⁹ Прагнення це виявилось у вільній Англії вже давно, під час агітації на користь фабричного законодавства і в робітничих спілках (trade-unions); тепер навіть більш радикальна democratical federation у своїй програмі, щоправда, говорить про «націоналізацію землі» як про справу більш зрілу в Англії, але у фабричному та інших подібних питаннях обмежується вимогами, типу обов'язкового будівництва здорового житла для робітників, нормального 8-го динного робочого дня, обов'язкової освіти з обідом для дітей у школах, прогресивного податку і т.п. У Швейцарії, де проповідь революційного соціалізму ніколи не мала успіху, тому що при тамтешніх політичних установах вона не має сенсу, робітничі організації різних відтінків думок минулого року на загальному з'їзді (Arbeitag) постановили солідарно діяти для проведення через відповідні законодавчі установи заходів на користь дієвішого нагляду за фабриками, забезпечення старих і покалічених, міжнародного фабричного законодавства, запровадження посередницьких судів (prud'hommes) і т.п. Навіть у Франції, після встановлення республіки, самі теоретики-комуністи відчували необхідність в programmes minimum, а останнім часом значна частина їх, так звані посибілісти, рішуче стали виходити на практичний шлях, змінивши навіть ім'я своєї «робітничої партії» з «соціально-революційної» на «federation des trvailles socialistes de France». В Німеччині бісмарківський протисоціалістичний закон затримує перетворення «соціальної демократії» в практичну політичну партію, заприкладом швейцарського Arbeitag, прихильниками якого є німецькі соціал-демократи. Але й тепер орган останніх «der Social Democrat» (1884. N 6) говорить про свою партію, що «вона не визнає принципової суперечності між реформою і революцією і не являє собою партії революційних справ майстерності (keine Partei der Revolutionsmacherei)».

²⁰ В Англії згадані спроби виявилися вже давно — у так званому «християнському соціалізмі» і у підтримці фабричного законодавства навіть торіями, а тепер виявляються в аграрному законодавстві, в розробці питання про націоналізацію землі, про житла робітничих класів і т.п. людьми різних напрямів: пасторами, вченими типу Уолласа, радикалами-міністрами типу Чемберлена і навіть консерваторами типу Солсбері. Менш глибокі, але все-таки важливі як початок, ті підходи до соціального питання, які виявилися останніми роками в урядових проектах, парламентських промовах і в літературі Німеччини, Австрії, Італії та Франції. В Північноамериканських Штатах цікаві прояви у вигляді проекту губернатора (президента) штату Меріленд про 8-годинний робочий день. В швейцарських політичних колах знаменні прагнення забезпечити дійсність місцевого фабричного законодавства міжнародними договорами про робочий день, і т.п.

виступ, що розпочався, на політичну арену поруч з чорноробчими міськими класами селянства, — яке в багатьох місцях складається на добру частину з власників, а зовсім не з одних пролетарів, а тому принаймні надовго залишиться глухим до проповіді комунізму, хоча не може бути байдужим до різних інших сторін соціального руху. Всецеразом, приростаючому юридичному і практичному розширенні всенародного представництва і спробах безпосереднього народного законодавства (яке, до речі сказати, немислиме в централізованих державах, де не може бути ні правильної розверстки питань на місцеві та загальні, ні належної політичної школи в голосуванні щодо місцевих справ), висуває соціальний рух на таку широку арену відкритої боротьби і конкуренції складних суспільних елементів, на якій втрачає будь-яке значення вся фразеологія і всі розрахунки попередніх політичних і соціальних партій консервативного і революційного характеру. Всі мріяння призупинити або врегулювати соціальний рух «рятивними» диктатурами і різними маніпуляціями «сильної влади» або ж одразу вирішити соціальні питання революційними спалахами: хитрими змовами, столичними повстаннями, диктатурами тимчасових урядів або навіть всього міського робітничого класу, хоч би і всієї країни, — все це тепер стає повним анахронізмом, «явищем переживання»²¹.

²¹ Кажучи це, ми зовсім не хочемо сказати, що в західноєвропейському світі вже зовсім неможливі як революційні спалахи, а тим більше індивідуальні та гурткові спроби порушити мирне розв'язання соціальних питань, так і спроби поліцейської реакції. Навпаки, ми думаємо, що і західноєвропейському світові доведеться в найближчі роки пережити період доволі діяльного прояву того руху, який називається тепер «анархічним» (доволі невірно, оскільки він не має майже нічого спільного з відомим анархічним вченням Прудона), або соціально-терористичним, а просто: ряд спроб вбивства, розбою і краді з політико-соціальними тенденціями. Рух цей впливає як із зовсім природного, хоча і не далекоглядного, озлоблення соціальними несправедливостями, так і від зарази, що розповсюджується із давно ображеної в соціальному і національному відношенні Ірландії і з пригнобленої в усіх відношеннях Росії. Прояви цього руху, звичайно, викликають спроби поліцейської реакції, особливо в країнах, де ці прояви можуть послужити приводом для пожвавлення ще не остаточно придушеного монархічного абсолютизму (в Пруссії, Австрії, Іспанії). Але важливо, що тепер в усіх країнах Західної Європи є вже політичні партії — і соціалістичні, і консервативні, — які розуміють, в чому полягає с у т ь робітничого руху і якою повинна бути щодо нього твереза політика. Важливо і те, що в країнах більш вільних (Швейцарія, Бельгія і навіть Англія власне) проповідь соціального тероризму не прищеплюється до населення. (Про це все ми гово-

Соціалістичний рух у Росії досі виходить переважно від людей, які самі не належать до класів чорноробочих і які захоплюються міркуваннями моральними: потребою бачити біля себе здійснення соціальної справедливості, а не потребами економічними чи прагненнями класовими. Ця приналежність соціалістів у Росії до класів заможних і більш освічених покладає на них обов'язок розуміти сучасний соціальний рух у всій його широті, вільно від будь-якої винятковості класових гуртків, а разом з тим дає нам підстави дивитися не надто песимістично на майбутнє ставлення в Росії більш заможних класів до благ класу чорноробочих, коли всі ці класи, поставлені обличчям до обличчя, виступлять на арену політичної самодіяльності²². Судячи з того щирого ставлення

рили детальніше в брошурі «Le tyranicide en Russie et l'action de l'Europe Occidentale» (1881), передбачення якої щодо перенесення політичних вбивств з Росії на соціальний ґрунт у Західну Європу, на жаль, повністю справилися, а також у статті «Динамитно-анархическая эпидемия и самоуправление» в N 58 «Вольного Слова»).

²² Тут до речі буде зазначити взагалі, що, не заперечуючи аніскільки важливості класової свідомості в різних верствах демосу, ні необхідності їх класової організації для захисту своїх інтересів, ми думаємо, що соціально-демократична доктрина, сповідувана багатьма і в Росії як свого роду релігія, яка приписує бачити у всій історії тільки класову економічну боротьбу, зі ступеневидною зміною панівних класів, більш правильна як схематичне креслення, корисне для розуміння багатьох явищ життя і разом з тим втішальна для певних соціалістичних гуртків у часи їхньої слабкості, ніж вірна, як повне зображення дійсності. В останній, наприклад, політичні революції XVI-XVIII ст. зовсім не були лише справою «третього класу, або буржуазії»; так, не кажучи вже про революції голландську, англійську, північноамериканську, досить буде нагадати, що під час великої французької революції обмеження монархічного абсолютизму шляхом проголошення недоторканості особистих прав і шляхом організації представництва вимагали накази і перших двох класів (духовенства і дворян), а знищення залишків феодалізму здійснилося під тиском селянського руху, що мав навіть монархічне забарвлення (в державах Середньої Європи значна частина протифеодальних перетворень, здійснених у Франції революцією, зроблена була в XIX ст. навіть монархією з бюрократією). Подібно до цього і соціальне питання XIX ст. (питання соціальної справедливості та водночас організації виробництва) не є справою одного «четвертого класу, пролетаріату», який до того ж зовсім не «весь народ», як не був «всім народом» і «третій стан» 1789 р. Пролетаріат — фабрично-заводський і навіть сільський, звичайно, чим далі, тим більше отримує політичне значення, але й інші класи (і вищі, і нижчі) не були бездіяльними і не будуть, звичайно, бездіяльними у питаннях суспільного устрою, господарства й освіти. Цих обставин не слід забувати і в Західній Європі, а особливо в Росії, де в силу історичних умов нагромадились разом політичні та соціальні (і навіть релігійні) завдання цивілізації XVI — XVIII ст.

до потреб чорноробочих класів, яке виявляє значна частина освічених людей у Росії зі самого часу звільнення селян, можна з певністю припускати, що при політичній свободі у двох її неодмінних видах — правах людини і громадянина та самоврядуванні — немала кількість «інтелігенції» знайде в органах самоврядування природне поле для прикладення своїх гуманних почуттів і широких прагнень до служіння чорноробочим масам. У цих же установах, а особливо в місцевих — і серед них в першу чергу в громадських і волосних, гуманніші люди з інтелігенції зустрінуться з наділимим у величезній більшості своїй поземельною власністю — в багатьох місцях громадською або артільною — селянством²³. Не відмовляючись, звичайно, від зв'язку з міськими класами (та це й неможливо!), ні тим більше від європейських (якщо хочете, міських) ідей, ці люди швидше можуть отримати політичну силу в Росії в спілці зі згаданим селянством, з яким тим швидше можуть вони об'єднатися в органічне ціле, що це селянство найбільше в них відчуває потребу, — і так у Росії може скластися справді оригінальне (хоча звичайно, не зовсім самобутнє) соціально-політичне явище в ряду інших соціально-народних партій Європи.

Особливо швидкого успіху може сподіватися такого роду прогресивно-демократична, по-своєму теж соціальна, партія в тих областях Росії, де більш вільний дух населення, яке менше підпадало під тиск кріпацького права, поєднується з більш сприятливим для демосу розподілом землеволодіння (велика частка землеволодіння дрібного, казенного або військового), як, наприклад, у найпівнічніших губерніях, Приураллі, Волзькій низовині, в землях козаків, у деяких місцях Новоросії, в Лівобережній Україні, у якій до того ж значна кількість дрібного дворянства, яке й тепер дає чимало людей вільних професій, а також стан «малоросійських козаків», становлять дуже обнадійливий матеріал для пропонованої нами прогресивної демократії. І тепер вже в наших вкрай недосконалих

²³ Питання про таке значення місцевого самоврядування для найбільш морально розвинутої частини інтелігенції в Росії дуже ґрунтовно розглянуто в статті «Несколько мыслей по вопросу «Что делать?» в N 38 «Вольного Слова».

і придушуваних бюрократією земських установах названих областей можна бачити ознаки, доволі сприятливі на користь зазначених вище наших сподівань²⁴. За широкого ж місцевого самоврядування можна з позитивністю розраховувати на те, що в цих областях (з яких, зазначимо, велика кількість припадає на землі українські) справа сприятливої масам народу соціально-економічної політики піде доволі успішно, навіть якщо би в інших областях Росії вона і зустріла собі значні перешкоди.

Таким чином, майбутнє практичного соціалізму в Росії, так само як і майбутнє політичної свободи, полягає в питанні про організацію в ній системи самоврядування!

Такими є теоретичні міркування, на підставі яких ми дозволяємо собі думати, що пропонована нами соціальна програма могла би бути підтримувана як своєрідна російська *programme-minimum* і особами, які поділяють основи європейського соціалістичного руху. Але незалежно від цих міркувань, а стоячи на суто практичній позиції, ми думаємо, що, в усякому випадку, програма ця не дуже віддаляється від того *maximum*, який може бути здійснений у Росії у соціальному питанні в найближчий десяток років. І якщо би здійснення цього *minimum* або *maximum*, залежно від того, як на нього дивитися, супроводжувалося в Росії міцним встановленням політичної свободи (єдиної, згідно з поглядами, підтвердженими досвідом сучасних європейських соціалістів, природної основи і для соціального руху) то ми думаємо, що навіть люди, більш або менш близькі соціальні прагнення яких виходять за межі згаданої вище програми, зовсім не втратили б від того, що протягом певного часу працювали б разом із тими, чиї прагнення у соціальному питанні не заходять далі цього *minimum*. І це тим більше, що, згідно зі статтею VI нашого проекту Статуту, члени «Вільної Спілки» зі значно відмінними соціальними ідеалами після досягнення спільних встановлених цілей могли б розійтися зовсім вільно і без всіляких непорозумінь.

²⁴ Див. відомості про турботи різних земств про народну освіту, між іншим, і в брошурі «Восемнадцать лет войны чиновничества с земством» (окрема відбитка з «Вольного Слова») С. 80-82.

ДО ДРУГОЇ ЧАСТИНИ

До статей I — II. В усіх освічених країнах, де суспільне життя висуває різноманітні приклади політичної діяльності: чи відкритих політичних партій, чи змов, або воєнно-революційної боротьби, ми бачимо, що політична кар'єра не є чимось окремим від усіх інших публічних професій, а тісно пов'язана з цими останніми, так що різні діячі постільки і впливові на політичному полі, поскільки вони представляють собою певні суспільні професії та інтереси. Разом із тим ми бачимо також, що політична діяльність потребує досить високого морального та інтелектуального розвитку й освіти, настільки широкого, щоб політик міг чітко усвідомлювати сучасний і можливий найближчий майбутній стан справ як у своїй батьківщині, так і в оточуючих її країнах.

У Росії групою політичних діячів, найбільш впливових у часи своєї діяльності і навіть після своєї воєнної поразки, слід, звичайно, визнати так званих декабристів. Відомо ж, якої різносторонньої освіти були ці люди і як у гуртках їхніх, особливо в гуртку «Об'єднаних Слов'ян», який дав чи не найенергійніших людей навіть у воєнно-революційній справі повстання в Київській губернії у січні 1826 р., — ставилося правило, що члени товариства, крім приготування до безпосередньої воєнно-революційної дії, повинні піклуватися про своє вдосконалення і про здобуття собі прихильності суспільства і солдатів перш за все сумлінним і гуманним виконанням своїх професійних обов'язків, поширенням освіти, сприянням звільненню селян і т.п. (Детальніше див. наприклад в «Записках неізнаного» Горбачевського — в «Русском Архиве» (1882. N 2).

Викладені вище поняття про якості, які вимагаються від політичного діяча, природно, роблять неможливим для «Вільної Спілки» ні прийняття до числа своїх членів людей дуже молодих і таких, що не закінчили освіти за обраною ними професією, ні будь-які дії, які би ставали на перешкоді таким людям стати у свій час політичними діячами з необхідними якостями. Виняткові уявлення, які існують ще в різних колах у Росії щодо ролі «молоді» у революційній діяльності, змушують сказати про це ще декілька слів.

Ніколи в жодній країні молодь — переважно та, що навчається, не брала такої значної участі в революційно-політичній діяльності, як останнім часом у Росії. Обставина ця, звичайно, пояснюється перш за все відносною слабкістю політичної освіти й енергії у дорослих членів суспільства і тому є фактом фатальним. Але як би там не було, обставина ця є тим не менше тяжкою для країни, породжуючи різного роду слабкості та прямі немочі як всередині самих політико-революційних партій російських, так і в усьому ході політичних справ у країні. Переважне поповнення рядів діяльних революціонерів людьми дуже молодими і такими, що не закінчили своєї освіти, неминуче надає політичному рухові характер нестійкості в його теоретичній та практичній сторонах і позбавляє цей політико-революційний рух належної сили і впливу на суспільство і тому яких би то не було міцних успіхів. В той же час всередині самого руху кількісна перевага молоді діє деморалізуючим чином на керівників цього руху, привчаючи їх мати справу з середовищем, надто податливим, коли звертаються до його почуття, і надто нетерпимим, коли суперечать його ідеям і надіям, продиктованим цим почуттям. Критична думка все більше проганяється зі середовища, в якому її найбільше слід було б чекати, і місце її починають займати ознаки релігійного сектантства, яке неминуче прагне сформуватися у своєрідну церкву зі всіма її невинними сторонами. З другого ж боку, передчасна загибель молодих політичних борців протягом тривалого проміжку часу призводить до виснаження моральних сил країни, необхідних для її прогресу політичного, соціального і культурного, — і врешті породжує доволі сумну реакцію й у самої молоді. З огляду на частково вказані вище слабкості, а особливо безрезультатність загибелі тої частини молоді, яку гарячковість ввела надто рано у політичну боротьбу, інша частина молоді також передчасно охолоджується, заражається повним скептицизмом і віддається грубогоїстичним прагненням. Всі ці та багато інших подібних явищ досягають ступеня справжнього лиха для країни взагалі і для самого революційно-політичного руху в ній зокрема, коли вони супроводжуються, як це було недавно в російських революційних колах, проповіддю

про непотрібність вищого шкільного навчання для «революційної діяльності»²⁵.

У даний час потрібно бути осліпленим, щоб не бачити всієї помилковості ставлення більшої частини ініціаторів російського революційного руху кінця 60-х років до «молоді» і «науки». Навіть якщо повністю погодитися з думкою, що «партія дії» не може бути створена в Росії з наявного складу дорослішого її населення, то все-таки слід зізнатися, що серйозні політичні партії в повному значенні цього слова не можуть бути створені з молоді, яка не закінчила навчання, і людей безпрофесійних, — і що в кожному разі краще зачекати декілька років, поки елементи для такої партії дозріють із нинішньої молоді, ніж рухати останню в політичну боротьбу непідготовленою в теоретичному і практичному відношенні.

Звідси прямий інтерес противників нинішнього політичного, соціального і культурного устрою в Росії утримувати молодь, яка навчається, від передчасної активної політичної діяльності або, що, по суті, одне і те ж, підтримувати в цій молоді думку про необхідність політичної освіти (при професійній, звичайно) для політичної діяльності. Звичайно, така діяльність є завданням нелегким і дуже делікатним, оскільки агенти уряду мало не щодня порушують найприродніші інтереси молоді, що навчається, і ображають її найшля-

²⁵ Характерно, що тепер в органах реакційних, які підпримують російський уряд у його заходах руйнування вищих шкіл в Росії, можна зустріти майже буквально повторення тих нападків на «буржуазну» науку і на «панські» школи, які декілька років тому назад висловлювалися «російськими соціальними революціонерами» і «народниками». Це один з багатьох з 60-х років прикладів співпадіння і навіть випередження різними фракціями російського радикалізму і народництва прагнень реакційного абсолютизму. Цікаво, що останнім часом починає пересуватися зліва направо і теорія «суб'єктивного методу в соціальних науках» (дивна в науковому світі теорія!), яка була в ходу в тих колах російських радикалів, які допускали користь науки і для революційної або народної справи». Слід сподіватися (і на це вже є ознаки), що подібний перехід антикультурних рефлексів і помилок у кола, в яких вони найбільш доречні, справить найбільш сприятливий вплив на російські радикально-демократичні партії, навчивши їх базувати свою справу на міцних підставах прав людини і об'єктивної (чистої) науки і мистецтва — підставах, які нерозважливо пробував було хитати недавній нігілізм.

хетніші почуття, причому іноді діють з виглядом свідомих провокаторів, але складність і делікатність завдання ще не роблять його неможливим. В усякому випадку, важливо, щоб політичне товариство, на зразок «Вільної Спілки», що поставило собі цілі, які вимагають доволі складної, свідомої та наполегливої дії на доволі тривалий термін часу, — не захоплювалося спокусою чим швидше і чим легше набрати собі якомога більше членів з молоді, яка навчається, і надати собі чим швидше вигляд сильної та активної партії, і тим насправді не підірвало своєї сили в близькому майбутньому, коли ряди його могли би поповнюватися постійним припливом з молоді, яка би вже дозріла і закінчила свою освіту. Тому ставлення «Вільної Спілки» до молоді, яка навчається, повинно бути ставленням, так би мовити, бойової армії до резерву: воно повинно полягати перш за все у сумлінному і гуманному виконанні професійних обов'язків перед молоддю, у постійній готовності надати останній матеріальну і моральну допомогу і захист, у розповсюдженні серед молоді ідей Спілки, підкріплених науковими доказами, і в схиленні молоді готуватися до праці на користь рідної країни та її населення відповідно до ідей Спілки. В останньому відношенні необхідність систематичної допомоги політичній освіті молоді є тим більш настійною, що уряд російський своїм ставленням до преси і школи створює всілякі перешкоди такій освіті. Перешкоди ці не можуть тепер бути усунені без розповсюдження в Росії творінь думки вільніших народів, складання і друкування за кордоном книг для політичного виховання російських товариств, надання молодим людям можливості наочно познайомитися з життям передових народів та інших подібних прийомів, за які не може взятися ніхто, крім організованого політичного товариства.

Доводити необхідність ґрунтовного ознайомлення зі своєю батьківщиною для повноти політичної освіти як запоруки для успішної політичної діяльності в цій батьківщині, ми думаємо, тепер вже немає потреби. Таким чином, ми отримуємо ціле коло підготовчої для політичної діяльності роботи, виконання якої, звичайно, може наповнити з надлишком декілька років молодого життя.

Само собою зрозуміло, що ця підготовча робота, навіть для своєї формальної успішності, вимагає свого роду організації і між молодими людьми, а також зв'язку цієї організації з діючими політичними співтовариствами, причому зв'язок між членами гуртків молоді, які мають на меті політичну самоосвіту, повинен не припинятися і після закінчення навчання, а саме заняття батьківщинознавством повинно супроводжуватися планами систематичного вибору місць прикладення праці після виходу зі школи таким чином, щоб постійний перехід молодих людей від школи до практичної діяльності був разом з тим і систематичним охопленням країни силами політичного товариства, яке має на меті її визволення і розвиток.

Нам залишається тепер сказати декілька слів про примітку до цієї статті. У примітці цій може декому видатися дивною постановка необхідності «знайомства з життям західноєвропейських народів» перед «ознайомленням зі своєю батьківщиною». Звичайно, ніхто більше від нас не може бажати того, щоб українські уродженці найдетальнішим чином вивчали свою рідну країну та її населення, оскільки знайомство це є не тільки необхідною умовою міцності успіху будь-якої суспільної діяльності в країні, а й умовою самого спонукання до праці на користь її населення, любові до останнього. (Не підлягає сумніву, що сама нинішня необхідність закликати освічених уродженців України до роботи в ній і на користь її населення виникає тому, що вся система публічної освіти і умови друку в Російській імперії з XVIII ст. ведуть до того, щоб послабити ознайомлення освічених класів в Україні з цією країною та її населенням). Але вся східна частина Європи перебуває в особливих відносинах до заходу її внаслідок своєї історичної відсталості. Тільки знайомство з життям західної, передової частини світу для нашої країни може дати і нам керівні напрями для правильного прогресу політичного, соціального і культурного. Неправильність, переривчатість, нестійкість і найзгубніші помилки в суспільному русі Росії за останній час і безліч найдивовижніших хибних поглядів, пануючих у різних колах освічених людей в Росії, пояснюються головним чином тією обставиною,

що урядова система освіти і друку обмежує знайомство цих людей із сучасним життям західноєвропейських народів і їх історією, не тільки новітньою, але навіть (що, наприклад, має місце особливо щодо релігійно-філософської сторони культури) і більш ранніх епох²⁶.

Щодо України пряме знайомство із заходом Європи має ще особливе значення, бо робить це знайомство необхідним для успіху самого українського батьківщинознавства і пов'язаної з ним суспільної діяльності. Україна до XVIII ст. була, хоча й найбільш відсталою (внаслідок збігу різних географічних та історичних обставин), але все-таки органічною частиною культурної Європи. Відірвана була Україна від цієї Європи внаслідок свого підкорення деспотичній і централізованій Російській імперії саме тоді, коли корінна країна цієї імперії, Великоросія (яка сама відстала від культурної Європи і внаслідок несприятливих географічних та зовнішніх історичних причин, і через зруйнування рідних центрів культури, північно-західних народоправств Новгородського і Псковського, Московським царством) почала входити у більш близькі відносини з культурною Європою, хоча за ініціативою швидше урядовою, ніж народною, а тому переважно у справах військово-адміністративних, а не вільно-громадських. З тих пір між Україною і Європою утво-

²⁶ Багато довелося б говорити нам, якщо би ми взялися перелічувати навіть найважливіші із заторкнених у тексті згубних наслідків відсутності в Росії близького знайомства із Західною Європою. Мивкажемо тільки на деякі найновіші та найголовніші помилки і хиби погляди, якими с, наприклад, гонитва за здійсненням ідеалів соціально-демократичних без попереднього встановлення політичної свободи; різні ілюзії російського народництва як консервативного, так і революційного характеру (ідеалізація розколу, селянської общини, старих і нових селянських бунтів і козацтва та навіть розбійництва і т.п.), а також наслідування окремих народів Заходу у ставленні до явищ і установ та віра в можливість цілковитого перенесення їх у Росію. Тільки ґрунтовне вивчення життя різних народів Заходу може показати, що у кожного з них спільне, а що особливе, і з'ясувати разом з тим, що є і що повинно залишитися самотнім і в житті народів нашої частини Європи. Не можна не згадати тут також і про загальну схильність навіть освічених росіян до містицизму і фантастичності при всій їхній зовнішній нерелігійності та абстрактній любові до реалізму — схильності, яка може пояснюватися, між іншим, відсутністю в російській системі освіти вільної науки про релігійно-філософську сторону історії культури і яка становить важливу перешкоду для вироблення в Росії системи наполегливо-прогресивної політичної діяльності.

рилася стіна, і вікнами в Європу і для України стали великоросійські столиці, що подвійно несприятливо відбилося і відбивається на розвитку України. Завдяки урядовій цензурі над школами і друком, європейське світло проникає через ці вікна досить затемненим навіть і у Великоросію, але і рештки цього світла переломлюються у великоросійському середовищі і набувають там місцевого забарвлення. В цьому особливому, великоросійському забарвленні європейські політичні, соціальні та культурні ідеї пропонуються і українцям як ідеї європейські, по суті, і як рідні і для українців, за формою і за деталями їх розвитку. Але оскільки між Україною і Великоросією далеко не існує тотожності, особливо в умовах і ознаках життя внутрішнього: в народному побуті та характері, політичних традиціях та історичних завданнях і т.п., то згадана вище пропозиція українцям політичних, соціальних і культурних ідей, вироблених у великоросійських столицях, створює перед моральним поглядом навіть найбільш освіченої частини української публіки ряд міражів то псевдо-космополітичного, то псевдо-національного і народницького характеру, серед яких вкрай важко орієнтуватися в теоретичному та практичному відношенні²⁷.

²⁷ Для пояснення сказаного вище зазначимо, що наслідком слабкості безпосереднього зв'язку України з цивілізованим світом стало те, що в Україні націоналізм (українофілство) збивається на шляхи «московського слов'янофілства», з його православною вузькістю (не кажучи вже про тих, хто повністю переносить програму московського слов'янофілства і на Україну); космополітизм з'явився у вигляді «петербурзького західництва», з його культом Петра Великого, тобто прогресу, приписуваного військово-адміністративним порядкам, з його нерозумінням значення західнослов'янських відносин принаймні для народів нашої, південно-західної частини Росії; радикалізм з'явився у вигляді «нігілізму», з його антикультурними поривами; соціалізм — у формі «народництва», з його містицизмом і селянщиною; політичний революціонізм — у формі «народовольства», з його централізмом і темнотою понять про сутність політичної свободи, — все взагалі із забарвленням стільки ж неєвропейським, скільки і неукраїнським. Ми не скажемо, що елементи цього забарвлення є суттєво великоросійськими, але безперечно, що вони являють собою пряме або опосередковане породження Московської держави, яка почала свою політичну кар'єру зі знищення свободи або навіть з повного зруйнування російських міст і їх суспільної культури, такої ж національної, як, по-тодішньому, і європейської. Від різних наслідків цієї «московської зарази» (*pestis moscovitica*, — за висловом знаменитого мандрівника, який описував Новгород і Псков незабаром після їх поневолення), яка по-своєму культивувалась і в петербурзький період історії Росії, і сама Великоросія

Тільки звернення українців до безпосередніх джерел європейської культури може покласти край такому ненормальному і для всіх шкідливому станowi справ. Це звернення буде доставляти Україні європейські ідеї в їх неушкодженому і чистому вигляді, тоді природне прагнення прикласти ці ідеї до рідного ґрунту поведе за собою і вивчення цього останнього в його дійсному, а не надуманому вигляді. Ось чому бажано би було, щоб і в даний час зачинателі визвольного руху в Україні у своїх зусиллях для набуття політичної освіти звернулися до безпосереднього спілкування з культурною Європою, в очікуванні поки вся Україна, з масою свого населення, отримавши політичну свободу, знову прямо приєднається до числа країн, що складають культурне людство.

До примітки I статті III. Вся ця примітка була б зайвою, якщо б вона не викликалась певними фактами, які мають місце в останні роки навіть і на українській землі і які зобов'язують будь-яку діючу на ній політичну групу висловитися про них відверто. Почнемо з обману населення.

Недалекоглядна нетерпеливість не раз вже штовхала різних противників нинішнього політико-соціального порядку речей в Росії, спокушуваних успіхами (по суті, моментальними і неміцними!) російських самозванців XVII-XVIII ст., на такі дії, як розповсюдження фальшивих чуток, видання підроблених маніфестів і т.п. з метою підняти селян на бунт. Під час останньої війни у Києві та інших місцях України розповсюджувалися фальшиві телеграми (про поразку російської армії і дарування конституції). Приблизно в той самий час, — у 1877 р. — декілька осіб, що зараховували себе до «російської соціально-революційної партії», склали підроблений царський указ до селян з приводу аграрних заворушень у Чигиринському повіті. Ця справа була подана як взірцева в одній російській соціально-революційній газеті («Земля и Воля») і, якщо потім вона була зображена з деякими застереженнями в іншій ро-

може бути радикально вилікувана тільки посиленням вживанням тих самих ліків, які ми далі пропонуємо для України.

сійській соціально-революційній газеті («Черный Передел»), то все-таки була визнана дозволеною, або, у кожному разі, не ганебною. З особистих спостережень ми знаємо, що думка про самозванство і подібні політичні та релігійні прийоми (останнє з огляду на численних сектантів) розпалювання заколотів та бунтів, далеко не щезла з різних сфер суспільства в Росії.

Ми не будемо тут приводити проти різного роду обманів населення заперечень з боку моральних принципів, а обмежимося тільки декількома зауваженнями утилітарного характеру. Вже сама невдача всіх новітніх спроб політичного обману в Росії показує, що час самозванщини і всього подібного їй пройшов і тут. У даний час рішуче неможливе систематичне використання політичного прикидання й обману з боку осіб і груп, які задаються скільки-небудь широкими цілями суспільного перетворення, а не дрібними змовницькими цілями і експериментами. До того ж, у даний час будь-який обман викривається дуже швидко, а викриття неминуче справляє доволі невігідне враження на обманутих, як це недавно було підтверджено і прикладом обманутих селян у Чигиринському повіті (див. кореспонденцію з Сибіру про засланих туди «чигиринців» в N 21 «Вольного Слова»), в якому обман 1877 р., мабуть, надовго утруднив можливість зближення противників уряду з селянами.

Крадіжки і навіть розбій з метою добування засобів для революційної діяльності як свого роду конфіскація, що практикуються останнім часом деякими політико-соціальними групами не тільки в Росії, а й у Західній Європі, де в Австрії і Німеччині недавно було декілька спроб подібної «конфіскації»²⁸. Ми не будемо тут обгово-

²⁸ Слід однак зазначити, що в обох названих країнах спроби тенденційних крадіжок і розбою, як і застосування на західноєвропейському ґрунті тенденційних вбивств, зустріли рішучий осуд правильно організованих соціалістичних партій. Див. в «Der Social Democrat» статтю «Злодіяство і революція» (1883, N 13), яка закінчується різними словами: «скасувати приватну власність оптом і повністю — справа революційна, скасовувати ж приватну власність вроздріб — звичайна справа шахраїв» (Spitzbubenpraxis). Див. там же в N 34 статтю «Attentate und Attentate», в N 46 — «Brutalität und revolution» та ін. Також в органі «загальної робітничої партії земель угорських» — «Die Arbeiter Wochen Chronic».

рювати і це питання з точки зору моральних принципів, а знову станемо на точку зору практичну. В практичному відношенні для будь-якого політичного руху набуття собі громадського співчуття принаймні настільки ж важливе, як і набуття матеріальних засобів, вже й тому, що співчуття це може стати постійним надійним джерелом і самих цих засобів. Але громадська думка взагалі ставиться несхвально до будь-якої крадіжки, не тільки у приватних осіб і громадських установ, а й із державних кас. А тому в будь-якому випадку навіть «конфіскаторам» з найбільш благими намірами доведеться брати на себе непопулярність, яка не може не падати і на їхню ціль і яка стає зовсім неоправданою у випадку невдалого замаху на «конфіскацію», невдачі дуже ймовірної, як показують майже всі відомі приклади. Але якщо тенденційна крадіжка є навіть з грубо утилітарної сторони справою, щонайменше, доволі сумнівної корисності, а тому такою, до якої політичній групі краще би не вдаватися, то будь-яке посягання на тенденційний розбій, яке може або навіть повинно супроводжуватися вбивством людей, зобов'язаних охороняти призначене до «конфіскації» майно (сторожів, листонош і приватних осіб) викликає громадську відразу, а отже, безумовно шкідливе для політичної групи, яка вдається до подібних способів збільшення своїх засобів. А, за старим ще спостереженням, будь-яка крадіжка може, за певних обставин, перейти в розбій і вбивство...

До примітки II статті III. За такого політичного порядку, якому підпорядкована тепер Росія, в такий час, який вона тепер переживає, ніхто не може поручитися за себе, що він не вчинить убивства, яке буде мати політичний характер. Але хоч трохи далекоглядні політичні діячі, а тим більше прихильники політичної свободи повинні уникати всього, що може мати значення введення вбивства в систему політичної боротьби або надати вбивству вигляд принципово-законної дії. По-перше, це б звузило саму політичну боротьбу, спрямувавши її більше проти певних осіб, ніж проти певного порядку і надавши їй поверхневий характер і, по суті, легші завдання; а по-друге, і головне, визнаючи вбивства

за законний спосіб політичної боротьби, прихильники політичної свободи діяли б у підтримку супротивного їм принципу і в підри्व власного майбутнього. Особливо це слід сказати про тих прихильників політичної свободи, які надають пріоритетне значення захистові інтересів особи — правам людини і громадянина — і всім суспільним формам і установам надають значення лише постільки, поскільки вони забезпечують ці інтереси і права. Недоторканість життя є, звичайно, першим із прав особистих; і в даний час найрозвинутіші люди прийшли до повного і безумовного заперечення будь-якого виду смертної кари, навіть після найширших гарантій судової справедливості. Але вбивство за власним задумом не може бути нічим іншим, окрім дії особистого свавілля, нехай і з найблагішими намірами, але все-таки свавілля; вбивство ж за постановою таємного політичного товариства є, перш за все, стратою, за вироком таємного суду, без заслуховування захисту підсудного, суду, члени якого є одночасно і обвинувачами, і свідками, і суддями, тобто дією прямо деспотичною. Якщо вбивство за власним задумом може бути у певних випадках виправдане обставинами, що його викликали, то подання таємного суду змовників як дії законної не може бути нічим іншим, як тільки підкопуванням у суспільній свідомості ідеї про права людини і громадянина, які за змістом поняття про свободу повинні стояти вище за все в суспільному порядку і порушення яких не може пройти безкарно для всього цього порядку та його розвитку і в першу чергу саме для тих суспільних елементів, які бажають прогресивного розвитку суспільства і які, знаходячись найчастіше в меншості, найбільше потребують гарантій свого існування.

Вся історія політичних вбивств у цивілізованих країнах говорить на користь справедливості останнього зауваження і проти тієї думки, спроби розповсюдження якої робились недавно в Росії, а саме: ніби політичні вбивства є особливо зручним (і притому новим) прогресивно-революційним способом дії. В історії Західної Європи тенденційні вбивства стали особливо частими в епоху боротьби релігійно-політичних партій XVI-XVII ст., коли, власне,

і була систематично розвинута (за класичними, а особливо біблійними прикладами: — Аод, Іегу, Юдіф і т.п.) і теорія цих вбивств. Але із співставлення фактів виявляється, що теорія ця з особливою старанністю розроблялася і практикувалася реакційною стороною — папістами, особливо езуїтами, оскільки за вбивством Фр. Гіза (1563) гугенотом Польтро, якого його одновірці порівнювали з Юдіфою, послідували зі сторони папістів у Франції — замах на Коліньї і потім Варфоломіївська ніч (1572), вбивство Генріха III (1589) Ж. Клеманом, якого вже католики порівнювали з Юдіфою, і побиття «політиків» (прихильників віротерпимості) членами Св. Католицької Ліги, декілька замахів на Генріха IV і потім вбивство його (1610); у Голландії — вбивство Вільгельма Мовчазного (1584) після неодноразових замахів, в Англії — «порохова змова» (1605); сюди ж слід зарахувати і вбивство Валденштейна 1634 р. (Не можна не згадати також і вбивства Мазаніелло, народного вождя у Неаполі 1647р., хоча в цьому вбивстві, як взагалі в усій справі Мазаніелло, релігійний елемент не відігравав жодної ролі).

З кінця XVIII ст., коли загострилася боротьба через політичні принципи, тенденційні вбивства знову стали досить частими. Під час суду над Людовіком XVI (взагалі менш законного з процесуального боку, ніж суд над Карлом I англійським, і веденого з явним порушенням декларації про права людини і громадянина) французькі республіканці якобінської школи висловлювали ідеї про те, що король повинен бути вбитий навіть без усякого суду (Робесп'єр), і наводили приклад з Юлієм Цезарем, вбитим «без жодних формальностей» (С. Жюст). Але наступного дня після вироку над Людовіком XVI (1793) рояліст Паріс вбив якобінця Лепеллет'є «без жодних формальностей», після цього трохи пізніше Шарлота Корде, також «без формальностей», убила Марата, який, до речі, при всьому своєму тираноненависництві мав далекоглядність зауважити сусідові при слуханні згаданої вище аргументації Робесп'єра, що «подібні доктрини принесуть республіці більше шкоди, ніж усі тирани разом узяті»; незабаром після того послідували замах на життя Колло Д'Ербуа і Робесп'єра. І якщо час великої французької

революції порівняно мало ще надав прикладів політичних вбивств такого роду, то, звичайно, тільки тому, що різні партії могли по черзі вбивати своїх противників за допомогою вуличної («народної») розправи і надзвичайних, «революційних» трибуналів, причому, наприклад, сам арешт Робесп'єра і Кутона для постановки перед таким трибуналом супроводжувався замахами на вбивство. Коли видатні люди республіканських партій перебили таким чином не тільки багато роялістів, а й одне одного, — тоді за вуличну розправу і за політичні вбивства взялися роялісти («білий терор» 1795 р., більш жорстокий, ніж терор «червоний», «пекельна машина» 1800 р. і змова Кадудаля та Пішегрю 1803 р., «білий терор» 1815 р. — проти республіканців, бонапартистів і навіть протестантів).

Як впливає зі сказаного вище, політичні вбивства XVI-XVIII ст. тісно пов'язувалися з так званими «народними розправами». Вчення ж про ті й інші було пов'язане, між іншим, з тодішніми теоріями про «загальне спасіння» і про «народне самодержавство». Так, проповідники релігійно-політичних вбивств у XVI-XVIII ст. виходили майже завжди з ідеї не тільки про «волю Божу», якої вбивця, мовляв, був виконавцем, але і з ідеї про волю народу (*Voluntas, arbitrium populi*), яка, на їхню думку, виявлялась в убивстві або масових розправах із єретиками і якій повинні були підкорятися начальники і царі, під страхом бути засудженими судом волі Божої і народної. Виконавцем вироку такого суду і рятівником суспільства, вважалося, міг бути не тільки весь народ загалом (що насправді неможливо), але і будь-яка частина його (насправді перший натовп, що зібрався), і кожна окрема людина. Подібні ідеї розвивали з особливою послідовністю католицькі проповідники і письменники, наприклад у Франції Boucher і невідомий автор знаменитого трактату «Про праведну владу християнського суспільства над нечестивими царями» (*De justa republicae Christianae in reges impos auctoritate. 1590*). Для того щоб зрозуміти різницю між ідеями цих свого часу «народників» і «народовольців» та новітніми ідеями про свободу, достатньо тільки згадати, що ці люди, хоча і доходили іноді до повного республіканізму, але повставали проти свободи

релігійної (*Libertas religionis*), яка тоді почала встановлюватися в деяких країнах. А, між тим, ця свобода була однією з перших вольностей або прав людини, які дісталися освіченому світові після тривалої боротьби проти невігластва і тиранії не тільки царів, а й народів. Тільки ідея про ці вольності і про потрібні для їх захисту установи (в тому числі судові) і становить основу новітніх понять про людяне суспільство (*republica humana*), а зовсім не ідея про законність політичних вбивств і народних розправ і про саме народовладдя, — речі, по суті, дуже старі та співзвучні з найбільш крайнім деспотизмом, навіть монархічним, так як бачимо їх не тільки в стародавніх республіках, але і в імперіях, не тільки Римській, а й східних. (Римська імперія прямо і почалася з диктатури, встановленої «волею народу», з чого і пішло її юридичне визначення: те, що побажав правитель, має силу закону, так як народ законом про царство вручає йому і покладає на нього всю свою владу і силу (*utpote quum populus ei et in eum omne suum imperium et potestatem conferat*)).

Капітальніша помилка французьких республіканців якобінського напрямку полягала саме в тому, що вони навіть після проголошення прав людини і громадянина повернулися до старих понять релігійних народовольців — політичних, а після того неминуче і судових, за що і поплатилися передусім своїми головами. Так, Марат проповідував «народні розправи» (*les execution populaires*), проте сподівався управляти ними за допомогою надійних керівників; Дантон вигукував, почувши як б'ють на сполох, сповіщаючи вересневі розправи з «підозрілими» в 1792 р.: «глас народу — глас Божий!». *Herauld de Sehelles* вітав депутацію паризького «народу», яка з'явилася в Конвент 31 травня 1793 р. вимагати оголошення жирондистів поза законом, словами: «Сила народу і сила розуму — одне і те ж!»; Робесп'єр (у своїй взагалі більш достойній жерця, ніж політика, доповіді «Про основи політичної моральності, які повинні керувати Народним Собором у внутрішньому управлінні Республіки», 5 лютого 1794 р.) підкладав під це народництво ідею, яка буквально повторювала формулу релігійних гонителів: «Страчувати гнобителів

людства — є милосердя, щадити їх — варварство; повільність правосуддя дорівнює безкарності!». Відомо, як закінчили життя всі три згадані оратори і їх більш щирі друзі: Дантон і Геро страчені були як зрадники «народної справи» (*cause du peuple*), Робесп'єр — як «тиран і гнобитель», і самому Дантону довелося називати натовп, що біг за колісницею, на якій його везли на ешафот, уже не «народом», а «наволоччю» (*vie canaille*)!

Гіркий досвід минулого, до великої французької революції включно, — у зв'язку з прогресом теоретичних понять про політику, викликав у ХІХ ст. значну зміну і в судових, як і в політичних поняттях цивілізованих суспільств. Старі абсолютні ідеї, зокрема абсолютне схиляння перед «загальним спасінням», яке, мовляв, вимагає принесення йому в жертву всіх інших людських принципів та інтересів, і перед «судом», і «волею народу», втратили попередній кредит²⁹.

²⁹ Маючи на увазі в даному випадку переважно судову сторону певних суспільних теорій, ми не можемо говорити тут про їх власне політичну (державну) сторону, якій, врешті, присвячена значна частина як нашої програми, так і пояснень до неї. Зазначимо тільки, що стара народовольська фразеологія в Західній Європі зробилася тепер надбанням тільки відсталих у політичній освіті гуртків та партії бонапартистів, яка, зітхаючи за народними голосуваннями (плебісцитами), які освячували мільйонами голосів наполеонівські диктатури (у 1799 р. 3.011.007 гол., 1802 р. — 3.508.885, 1804 р. — 3.572.329, після того, як те ж саме політичне покоління прийняло республіканську конституцію 1793 р. — 1.801.918 гол., а конституцію 1795 р. — 914.853 гол., — 1851 р. — 7.481.636 гол., 1852 р. — 8.157.752, 1870 р. — 7.350.142 голоси) називає себе тепер «партією народного опитування» (*appel au peuple*). Взагалі ж стара ідея народного самодержавства розділила в наш вік долю інших самодержавств, духовних та світських, і була замінена ідеєю про вільну державу, яка управляється при загальному контролі та загальній участі в спрямуванні суспільних справ, але з гарантіями свободи осіб та груп і навіть політичної меншості, не кажучи вже про розподіл справ на місцеві та загальнодержавні, кожні з яких підлягають вирішенню відповідними колами населення. При цьому тепер визнається, що навіть раціональне спрямування тих справ, які повинні бути надані до відання адміністрації та законодавства, — більш або менш прямо залежних від загального (народного) голосування (тобто більшості голосів), а також прогресивність всього суспільного розвитку можуть бути забезпечені як і періодичною дією цього голосування, так і постійною свободою критики і певним простором ініціативи для осіб і груп, а також елементів політичної меншості. Та безпосередня участь населення в законодавстві та адміністрації, яка тепер виробляється у федеральній Швейцарії з давніх громадівських відносин і нових демократичних прагнень на основі вищезгада-

Політичні вбивства, як і «народні розправи», в принципі заперечуються тепер усіма політичними партіями в цих суспільствах, у тому числі і найбільш революційними, і проповідуються тільки невеликими гуртками, та й то не без застережень. (Орган німецьких соціальних демократів у згаданих вище статтях, навіть виправдовуючи такі вбивства, як наприклад Олександра II як «останній» засіб позбавлених будь-яких прав людей або ірландського зрадника Кері (Cagey) як акт «поетичної справедливості», — протестує проти політичних вбивств, здійснених останніми роками в Західній Європі та проповідуваних новоанархістами, і говорить: «Культурна партія не може проголошувати культ вбивства, а вбивство людини, яке не неминуче вимушується обставинами, є злочинним вбивством» [Mord]). «Народні розправи» (типу вбивства гр. Ламберга в Угорщині, міністра Латура у Відні, кн. Ліхновського і ген. Ауерсвальда під Франкфуртом у 1848 р.) стають надзвичайно рідкісними в політичній практиці XIX ст. навіть і при збудженні в революційний час і виявляються більше у відсталих і придушених монархічним деспотизмом країнах. При цьому визначально, що найбільш кривавими народними розправами і в нашому столітті були розправи «контрреволюційні», наприклад, в першу чергу, винищення польських революціонерів польськими ж селянами в Галичині в 1846 р., яке повторилося в менших розмірах 1848 р., або участь неаполітанських лацароні у винищенні республіканців 15 травня 1848 р., яке повторило в менших розмірах тамтешню ж воістину канібальську розправу з республіканцями 1799 р.

Політичні вбивства, за індивідуальним або гуртковим задумом, є ще досить частими і в XIX ст. — і якщо вони тепер спрямовуються переважно проти осіб консервативного напрямку, то, звичайно, тільки тому, що влада в цей час належала переважно людям цього на-

них понять про вільну державу і при впливі широкої народної освіти, а саме так звана ініціатива і referendum (законодавча ініціатива поза представницькими зборами і загальне голосування про певні заходи та закони, що видаються цими зборами), — установи, які, без сумніву, готують політичну форму майбутнього всенародного правління, — не мають нічого спільного зі старим «самодержавством народної волі», щодо якої ми змушені були стільки разів робити застереження, щоб уникнути змішування понять.

пряму. Проте у числі небагатьох вдалих в наш час замахів на життя осіб, поставлених біля керма влади, значний процент становлять убивства державних людей прогресивного напрямку: маршала Пріма в Іспанії та президентів Лінкольна і Гарфільда в Північній Америці. (Нагадаємо також неодноразові замаху на життя знаменитою республіканського діяча в Південній Америці Болівара-Визволителя). Цікаво, що і в Росії, де недавні політичні вбивства, викликані урядовим гнітом і жорстокостями, котрі нагадують гоніння католиків на протестантів, ці вбивства викликали в свою чергу спроби вуличної розправи над «крамольниками» і навіть плани контрзамахів на гаданих «вождів крамоли», які крутились у середовищі так званої «Священної Дружини», тобто маленькі поки що подоби розправ із протестантами в епоху Варфоломійської ночі та конспірацій Св. Католицької Ліги.

Усі ці факти доводять, принаймні, що вбивства є для політичних партій зброєю двогострою, а тому і мало надійною для справи зміни певного політичного порядку і встановлення іншого. Мало того, факти ці, на нашу думку, дають підстави сподіватися, що у Росії (в якій уряд тепер так нагадує неаполітанських Бурбонів) монархічна реакція, за важких для неї обставин, сама вдасться до політичних вбивств і розправ якихось московських м'ясників, а тому ми думаємо, що учасники організованої боротьби за політичну свободу в Росії, замість того, щоб захоплюватися двогострою політикою пристрастей і безпосередніх почуттів, повинні заздалегідь приготуватися до паралізування подібних згаданих вище прийомів реакції: широкою пропагандою справді вільних політичних ідей і міцною організацією для захисту вільних установ. (Вище, на с. 48, вже було зазначено, наскільки остання залежить від децентралізації представницького правління).

До статті IV § 5. Кращим прикладом згубності для країни становища, коли військовий клас, навіть який містить у собі елементи ліберальні, вважає себе вправі вирішувати політичні справи країни, являє собою Іспанія, яка протягом усього XIX ст. перехо-

дить від ліберальних переворотів до реакційних і в якій політична моральність саме військового класу, яка високо піднялася було під час війн за визволення від Наполеона, дійшла тепер до найнижчого рівня. Протилежним прикладом є Північноамериканські Сполучені Штати, населення яких хоча і повинно було під час війни за визволення виділити з себе військовий елемент, але утримало його в законній ролі, постановивши принципом своїх конституцій положення типу наступного: «у всяких випадках і у всякий час військова сила повинна бути повністю підпорядкована владі цивільній і керована нею» (§ 20 конституції шт. Делавера. Подібне в конституціях Масачусетса, Меріленда, Віргінії, Північної Кароліни та ін.).

Такими є міркування, які видавалися нам необхідними для роз'яснення і підтримки різних положень поданого вище проекту Статуту. На закінчення вважаємо не зайвим сказати декілька слів про загальну практичну його доцільність, щодо якої ми передбачаємо сумніви навіть з боку багатьох із тих, хто схвалив би теоретичні положення цього проекту загалом або в деталях.

Немає жодного сумніву, що проект цей для свого здійснення передбачає організацію доволі широку за своїм складом, енергійну і наполегливу за діяльністю, і притому протягом доволі значного проміжку часу. Судячи з прикладу політичного життя інших держав Європи, цей проміжок слід визначити років у 10-15, при достатньо ще сприятливих умовах. Ми не тішимо себе надією, що пропонована нами організація може відразу ж стати настільки широкою, наскільки це необхідно для якнайшвидшого здійснення якщо не всіх, то хоч найважливіших із намічених в нашому проекті політико-соціальних цілей. Навпаки, ми сподіваємося, що сама складність цього проекту, необхідність для його здійснення широких засобів і тривалої діяльності відштовхне від нього чис-

ленні ряди тих, хто, при всіх добрих намірах, наділений властивостями, які неминуче повинен був розвинути в населення Росії тривалий гніт царського деспотизму і централізації: а саме, з одного боку — недовірливою пасивністю, а з другого — гарячковою нетерпеливістю, в обох же випадках - вузько-емпіричною практичністю.

На сумніви, які впливають з першого боку, ми скажемо, що все, що відбувається на наших очах в останні роки в суспільному житті Росії, показує чітко неможливість для цієї країни залишатися при нинішньому політичному і соціальному порядку, а також і те, що країна ця не вийде з цього порядку (sic!) без енергійної дії самого населення до його зміни. А тому мислячим людям у Росії залишається або невідкладно перейти до такої дії, або терпіти на собі і на своїх дітях наслідки власної пасивності. Не заходячи далеко, — вже перед останньою Балканською війною багато людей, зрілих віком, заможних і впливових у певних колах, усвідомлювали необхідність більшої частини реформ, які намічені в нашому проекті, і багато навіть висловили це усвідомлення прямо або опосередковано в пресі і на зібраннях, — та тільки, під різними приводами, не приступили до організованих і наполегливих дій для практичного здійснення своїх ідей. З тих пір пройшло вже сім років — половина строку, який можна назвати періодом діяльності політичного покоління і який передбачений нами для діяльності нашого політичного товариства!

На сумніви з боку практицизму нетерпеливого, який погоджується діяти тільки тоді, коли він передбачає негайне здійснення широкого плану, а іноді й мрії, або ж хоче бачити негайні, наочні результати своєї діяльності, хоча б спрямованої тільки на одне явище або навіть на одну особу — ми відповімо також вказівкою на останні роки в Росії, коли стільки мрій виявилось нездійсненими і стільки окремих практичних дій, навіть моментально вдалих, виявилось по суті безрезультатними тому, перш за все, що вони були вузькопрактичними, не узгодженими з цілою системою дій, розра-

хованих не на один момент, не на одну категорію явищ. А між тим, поки розбивалися мрії та здійснювалися спроби вузького практицизму, пройшов час зовсім не менший, ніж той, який потрібний би був для систематичної дії за планом, узгодженим як з реальними умовами даного часу і місця, так і з перспективою загального руху цивілізованих країн. Яким би нечисленним не було напочатку коло осіб, які би поставили ціллу політичну діяльність за подібним планом, яким би не малопомітним був початок їхньої діяльності, але свідоме і неухильне виконання цього плану, через деякий час неодмінно поведе за собою реальні плоди, яких не в змозі дати ні пасивна, ні поспішна емпіричність. Повторюємо, що і та, й інша в наших очах надто натуральні в населенні Росії, а тому ми наперед знаємо, що, незважаючи на те, що політичні ідеї, які лягли в основу нашого проекту, поділяються дуже багатьма із наших співвітчизників, практична сторона цього проекту, тобто пропонуване нами політичне товариство і його способи дії, як надто несхожі на звичайну поведінку і діяльність різних суспільних кіл у Росії, не можуть стати дуже популярними відразу. Але ми все ж таки не сумніваємося в можливості успіху пропонованого нами політичного товариства, яким би не малочисленним був напочатку склад його, маючи на увазі закон, правильність якого була стільки разів підтверджена в історії і який дуже добре висловлений у наступних словах Ернеста Ренана:

Le moyen d'avoir raison dans l'avenir est, a certaines heures, de savoir se resigne a etre demonde. (Іноді найліпший спосіб мати рацію — не боятися пробути певний час не в моді).

Переклад текстів, що увійшли до видання, здійснили:

<i>Т. Андрусяк</i>	Михайло Драгоманов. «Проект Статуту Української спілки «Вільний Союз»»
<i>О. Кислюк</i>	Аристотель. «Політика»
<i>Д. Коваль</i>	Платон. «Держава»
<i>Н. Комарова</i>	Медисон. «Федераліст №48» Медисон (або Гемілтон). «Федераліст №51» Гемілтон. «Федераліст №78»*
<i>В. Литвинов</i>	Цицерон. «Про державу» Цицерон. «Про закони» Цицерон. «Про природу богів» Станіслав Оріховський-Роксоланин. «Напучення королеві польському Сигізмунду Августу»
<i>О. Савчин</i>	Magna Carta
<i>О. Сліпушко</i>	Володимир Мономах. «Повчання»**
<i>Я. Стратій</i>	Феофан Прокопович. «Духовний регламент»
<i>С. Ткачук</i>	Практика Європейського суду з прав людини
<i>А. Фролкін</i>	Томас Гобс. «Левіатан» Джон Лок. «Два трактати про врядування» Самуель Пуфендорф. «Про обов'язки людини і громадянина» Жан-Жак Руссо. «Суспільний договір» Шарль Монтеск'є. «Дух законів» Томас Пейн. «Права людини» Алберт Дайсі. «Вступ до вчення про право конституції» Джон Ролз. «Теорія справедливості» Богдан Кістяківський. «Соціальні науки і право»

* Усі три тексти друкуються з: «Федераліст». – К.: Сфера, 2002.

** Переклад за виданням: «Повість врем'яних літ». (переклад, коментар В.Яременка. – К., 1990)

**АНТОЛОГІЯ ЛІБЕРАЛІЗМУ:
ПОЛІТИКО-ПРАВНИЧІ ВЧЕННЯ ТА ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА**

Відповідальний редактор	С. Головатий
Упорядники	С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд
Переклад	А. Фролкін, С. Ткачук, О. Савчин, Д. Коваль, О. Кислюк, В. Литвинов, Н. Комарова, Т. Андрусак, О. Сліпушко, Я. Стратій
Наукове редагування	С. Головатий, О. Сироїд, В. Волкова, А. Черевко
Мовне редагування	А. Чердаклі, А. Поритко
Відповідальний за випуск	М. Захарко
Технічний редактор	А. Мурзін
Дизайн і верстка	О. Згурський
Обкладинка	Ю. Васильєв

УДК 340.14 (3:4/9:4Укр):09
ББК 67.1 (3:4/9:4Укр)

ISBN 978-966-8865-73-2

Підписано до друку 22.09.2008 р.

Формат 170x240. Папір офсетний.
Гарнітура SchoolBook. Друк офсетний.
Наклад 1000 прим.
Зам. № 1794

Оригінал-макет виготовлено ТОВ «Книги для бізнесу»
www.kdb.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виробників та розповсюджувачів
видавничої продукції
Серія ДК №2188 від 17.05.05 р., видано Державним комітетом
телебачення та радіомовлення України

Друк ПП «Вагін і К»
м. Київ, бул. Лепсе, 8